ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΠΡΟΝΟΙΑι

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 1924 ΤΥΠΟΙΣ "ΦΟΙΝΙΚΟΣ"

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ
ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ

ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΤΟΥ Γ΄ ΑΙΩΝΟΣ(*)

9. *Σχέσεις Μάρκου Αὐρηλίου πρὸς τὸν Χριστιανισμόν.*

Ἐπὶ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου (161-180), διαδόχου τοῦ Ἀντωνίου, τὸ μῖσος τοῦ ἐθνικοῦ ὄχλου κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἐξεδηλώθη μετὰ πολλῆς τῆς τραχύτητος καὶ βιαιότητος. Οἱ κατὰ τόπους διοικηταί, παρὰ τὸ διάταγμα τοῦ Τραϊανοῦ, ἀναζητοῦσι καὶ καταδιώκουσι τοὺς Χριστιανούς, ἵνα δὲ ἐξαναγκάζωσιν αὐτοὺς εἰς ἄρνησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑποβάλλουσιν εἰς φρικαλέας βασάνους. Παραβιάζοντες ἔτι καὶ νόμους ἀρχαίους τῆς ῥωμαϊκῆς Πολιτείας ὑποβάλλουσι δούλους εἰς βασάνους καὶ δέχονται καταγγελίας κατὰ τῶν κυρίων αὐτῶν.

Διετυπώθη γνώμη ὑπό τινων ἱστορικῶν ὅτι παραδεδομένος ὢν εἰς τὴν φιλοσοφίαν ὁ Μᾶρκος Αὐρήλιος καὶ ὀλίγον μεριμνῶν περὶ τῶν δημοσίων πραγμάτων ἐπέτρεψε τὴν τοιαύτην κατὰ τῶν Χριστιανῶν βιαιοπραγίαν. Ἀλλ' ἡ γνώμη αὕτη, δὲν συνᾴδει πρὸς τὰ γεγονότα, διότι, καίτοι δὲν ἔχομεν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην νέον τινὰ σαφῆ κατὰ τῶν Χριστιανῶν νόμον, οἱ διωγμοί, οὐχ ἧττον, φαίνεται ὅτι διεξάγονται ἐπὶ τῇ βάσει θεσπισμάτων τοῦ Αὐτοκράτορος καὶ διαταγῶν.

Σημειωτέον δέ, πρὸ παντός, ὅτι ἡ βασιλεία τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου ὑπῆρξε πλήρης συμφορῶν. Λοιμὸς φοβερὸς ἐλυμαίνετο τὸ Ρωμαϊκὸν κράτος ἀπὸ τῆς Αἰθιοπίας μέχρι Γαλλίας. Ὁ Τίβερις πλημμυρίσας κατέκλυσε τὴν Ρώμην, καταστρέψας, πρὸς τοῖς ἄλλοις, τὰς δημοσίας τοῦ σίτου ἀποθήκας, ὥστ' ἐπεφάνη καὶ λιμὸς ἐν τῇ πρωτευούσῃ τοῦ Κράτους, ἐξηντλημένου τότε ὄντος ἕνεκα τῶν κατὰ τὰς Ἀνατολικὰς Ἐπαρχίας πολέμων. Πᾶσαι αὗται αἱ συμφοραὶ ἀπεδίδοντο τοῖς Χρι-

(*) Συνέχεια ἐκ τοῦ Α΄ Τόμου σελ. 297.

στιανοῖς, καθ' ὧν, δῆθεν, ἠγανάκτουν οἱ θεοὶ ἕνεκα τῶν διαπραττομένων ὑπ' αὐτῶν ἐγκλημάτων. Ἑπομένως ὁ λαός, πιστεύων εἰς τοιαύτην ἐξήγησιν τῶν ἐνσκηψασῶν συμφορῶν, πρὸς ἐξιλέωσιν τῶν θεῶν ἐζήτει τὴν τιμωρίαν τῶν Χριστιανῶν. Πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ λαϊκοῦ φανατισμοῦ ἤρξαντο τελούμεναι καὶ πάλιν μεγαλοπρεπεῖς θρησκευτικαὶ τελεταί, θυσίαι καὶ ἁγνισμοί, αὐτὸς δὲ ὁ Αὐτοκράτωρ ὡς ἀληθὴς ἐθνικὸς συνεμερίζετο ταῦτα πάντα. Ἀλλὰ καὶ αἱ πεποιθήσεις αὐτοῦ δὲν ἦσαν τοιαῦται ὥστε νὰ μὴ ἀναπτύσσωσι τὸ κατὰ τῶν Χριστιανῶν μῖσος. Τινὲς τῶν φιλοσόφων, ἕνεκα κοσμοπολιτικῶν ἰδεῶν, δὲν ἐπεδοκίμαζον τὴν κατὰ τῶν Χριστιανῶν βίαν, ἀλλ' ἡ ἐπικρατοῦσα φιλοσοφία τῶν Στωϊκῶν, ὧν προΐστατο ὁ φιλόσοφος Αὐτοκράτωρ, δὲν συνεμερίζετο τοιαύτην ἀνοχὴν τῶν Χριστιανῶν. Αἱ χριστιανικαὶ θεωρίαι κατ' οὐσίαν ἦσαν ἀντίθετοι πρὸς τὰς ἰδέας τῶν Στωϊκῶν, ὡς ταύτας ἐξεδέχοντο μετὰ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου καὶ πάντες οἱ Στωϊκοί, οἵτινες μετὰ μεγάλης περιφρονήσεως ἀπέβλεπον πρὸς τοὺς Χριστιανούς. Ὁ Μᾶρκος Αὐρήλιος ἐν τῷ «εἰς ἑαυτὸν» συγγράμματι ἐμπαίζει τὴν καρτερίαν τῶν ἁγίων μαρτύρων τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἣν οὐδὲ κατ' ἐλάχιστον εὑρίσκει ὁμοίαν πρὸς τὴν στωϊκὴν ἀπάθειαν. [1] Ἐπὶ πλέον ὁ Χριστιανισμὸς εἶχεν ἤδη καταλαβὼν ἁπάσας τὰς Ἐπαρχίας τοῦ ῥωμαϊκοῦ Κράτους, ἐξαπλωθεὶς μάλιστα καὶ πέραν τῶν ὁρίων αὐτοῦ, τοῦτο δὲ τὸ γεγονὸς ἠδύνατο νὰ ἐμπνέῃ φόβον εἰς τὸν Μᾶρκον Αὐρήλιον καὶ τοὺς περὶ αὐτόν.

Παρὰ ταῦτα ὅμως ὑπάρχει τις πληροφορία, καθ' ἣν ναὶ μὲν ἐν ἀρχῇ τῆς βασιλείας αὐτοῦ ὁ Μᾶρκος Αὐρήλιος προσηνέχθη ἀποτόμως πρὸς τοὺς Χριστιανούς, βραδύτερον ὅμως μετήλλαξε σχέσιν, ἕνεκα θαυμασίας τινὸς σωτηρίας τοῦ στρατεύματος αὐτοῦ ἔν τινι ἐκστρατείᾳ, ὀφειλομένης εἰς τὰς εὐχὰς τῶν Χριστιανῶν. Σώζεται δὲ καὶ διάταγμα τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου πρὸς τὴν Γερουσίαν, ἐν ᾧ ἀφηγεῖται ὅτι ἐν τῇ κατὰ τῶν Κουάδων καί Μαρκομμάνων ἐκστρατείᾳ τοῦ 174, ἅπασα ἡ ρωμαϊκὴ στρατιὰ ἕνεκα ἀνομβρίας περιῆλθεν εἰς κίνδυνον νὰ καταστραφῇ ἐκ δίψης. Ἀλλὰ προσευξαμένων τῶν Χριστιανῶν ἔβρεξεν. Ὅθεν ἐξ εὐγνωμοσύνης ὁ Αὐτοκράτωρ ἀπαγορεύει τὸν κατὰ τῶν Χριστιανῶν διωγμὸν καὶ κελεύει νὰ καίωνται ζῶντες οἱ καταγγέλλοντες αὐτοὺς ὡς τοιούτους. Ἕνεκα τοῦ γεγονότος τούτου ἡ δωδεκάτη λεγεών, ἐν ᾗ εὑρίσκοντο οἱ Χριστιανοί, ἐκλήθη κεραυνοβόλος [2]. Ὁ

1. *Μάρκου Αὐρηλίου*, Εἰς ἑαυτόν, 11,3.
2. *Εὐσέβιος* Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 5.

ταῦτα πληροφορῶν Εὐσέβιος ἐγνώριζε καὶ δύο ἄλλας περὶ τοῦ ἀνωτέρω γεγονότος ἐθνικὰς παραδόσεις [1]). Κατὰ τὴν πρώτην μὲν τούτων ὁ καταπεσὼν ὄμβρος καὶ σώσας τὸν στρατὸν ὀφείλεται εἰς τὰς εὐχὰς μάγου τινὸς Αἰγυπτίου, Ἀρνοῦφι καλουμένου, κατὰ τὴν δευτέραν εἰς τὰς εὐχὰς τοῦ μάγου Ἰουλιανοῦ[2]).Κατ' ἄλλην δὲ πάλιν παράδοσιν ὁ ὄμβρος κατηνέχθη διὰ τῶν εὐχῶν αὐτοῦ τοῦ Αὐτοκράτορος Μάρκου Αὐρηλίου. Ὁ σοφιστὴς Θεμίστιος μνημονεύει τῆς παραδόσεως ταύτης ἐν τῷ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Θεοδόσιον λόγῳ, μετὰ τῆς πληροφορίας ὅτι εἶδεν εἰκόνα παριστῶσαν τὸν μὲν Αὐτοκράτορα προσευχόμενον τοὺς δὲ κινδυνεύοντες ἐκ δίψης στρατιώτας δεχομένους ἐν τοῖς κράνεσι τὸ ἐξ οὐρανοῦ καταπίπτον ὕδωρ.

Εἶναι λοιπὸν πρόδηλον ἐκ τούτων ὅτι περὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ γεγονότος τῆς ἐκ θαύματος σωτηρίας τοῦ ῥωμαϊκοῦ στρατοῦ, ἐμορφώθησαν χριστιανικαὶ καὶ ἐθνικαὶ παραδόσεις, καθ' ἃς οἱ μὲν χριστιανοὶ εἰς τὰς εὐχὰς τῶν χριστιανῶν στρατιωτῶν οἱ δ' Ἐθνικοὶ εἰς μάγους ἢ τοῦ Αὐτοκράτορος τὰς εὐχὰς τὴν βροχὴν ἀπέδωκαν. Ὅτι δὲ τὰ ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου ἐξαχθέντα συμπεράσματα δὲν εἶνε ἀκριβῆ καταφαίνεται, πρὸ παντός, ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ιβ' λεγεὼν ἀπὸ τῶν χρόνων ἤδη τοῦ Αὐγούστου ἐκαλεῖτο κεραυνοβόλος (Legio XII Fulminata), ἀπὸ τοῦ ἐπὶ τῶν θυρεῶν φερομένου σημείου τοῦ κεραυνοῦ, κατὰ δὲ τὰς ἐν Αἰγύπτῳ ἀνευρεθείσας ἀναμνηστικὰς ἐπιγραφὰς ἀπὸ Αὐγούστου μέχρι Νέρωνος διέτριβεν ἐν Αἰγύπτῳ [3]. Κατὰ τὸ 68ον ἐπολέμησεν ἐν Συρίᾳ καὶ συμμετέσχε τοῦ κατὰ τῶν Ἰουδαίων πολέμου τοῦ Βεσπασιανοῦ. Ἐπὶ Τραϊανοῦ ἦτο ἐστρατοπεδευμένη ἐν Καππαδοκίᾳ ἐπὶ δὲ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου ἐν Ἀσίᾳ καί ἄδηλον ἂν τῷ 174 συμμετέσχε τοῦ κατὰ Κουάδων καὶ Μαρκομάννων πολέμου παρὰ τὸν Δούναβιν [4]. Ἡ περὶ τῆς ὀνομασίας αὐτῆς εἴδησις τοῦ Εὐσεβίου στηρίζεται ἐπὶ μαρτυρίας τοῦ Ἀπολλιναρίου, Ἐπισκόπου τῆς ἐν Φρυγίᾳ Ἱεραπόλεως, ἀλλ' ἴσως δὲν μετέδωκε τὴν μαρτυρίαν ταύτην ἀκριβῶς ὁ Εὐσέβιος [5]. Ἴσως ὁ Ἀπολλινάριος, φρονῶν μετὰ τῶν λοιπῶν χριστιανῶν ὅτι τὸ θαῦμα τῆς βροχῆς ὀφείλεται εἰς τὰς εὐχὰς αὐ-

1. *Δίων Κάσσιος*, Ἱστορία 71' 8.
2. *Σουΐδας* ἐν λ. Ἰουλιανός.
3. *Τάσσου Νερούτζου*, Ἐπιγραφαὶ τῆς ἀρχαίας πόλεως Ἀλεξανδρείας ἐν τῇ περιοδ. «Ἀθήναιον», τομ. Β, ἐν Ἀθήναις 1873, σ. 416.
4. *Δίων Κάσσιος*, Ἱστορία 55,23.
5. *Εὐσέβιος*, Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 5.

τῶν, ἐσημείωσεν ὅτι δικαίως ἡ λεγεὼν ἐκαλεῖτο «κεραυνοβόλος», ἄλλως τε ἡ ὀνομασία τῆς λεγεῶνος, ὡς ἀρχαία, δὲν ἦτο πάντως γνωστὴ εἰς τοὺς χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι ἠδύναντο νὰ συνδέσωσι τὸ θαῦμα τῆς βροχῆς μετὰ τῆς ὀνομασίας τῆς λεγεῶνος. Καὶ ὅτι μὲν ἐν τῷ στρατῷ εὑρίσκοντο ἱκανοὶ χριστιανοὶ στρατιῶται εἶνε καὶ ἀλλαχόθεν γνωστόν, ἀπίθανον ὅμως εἶνε ὅτι ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ἦτο τοσοῦτος ὥστε ν' ἀποτελῶσιν ὁλόκληρον λεγεῶνα.

Ὅτι ὁ Μάρκος Αὐρήλιος δὲν ἐξέδωκε τὸ φερόμενον εὐνοϊκὸν ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν διάταγμα καταφαίνεται ἐκ τῶν ἀναντιρρήτων εἰδήσεων περὶ ἐκδόσεως ὅλως ἀντιθέτων διαταγμάτων, δι' ὧν κατέστησε δυσχερεστάτην τὴν θέσιν τῶν χριστιανῶν ἰδίως ἐν Μικρασίᾳ. Ὁ Μελίτων Ἐπίσκοπος Σάρδεων, πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα ἀπευθυνόμενος ἔγραφε «τὸ γὰρ οὐδεπώποτε γενόμενον νῦν διώκεται τὸ τῶν θεοσεβῶν γένος καινοῖς ἐλαυνόμενον δόγμασι κατὰ τὴν Ἀσίαν· οἱ γὰρ ἀναιδεῖς συκοφάνται καὶ τῶν ἀλλοτρίων ἐρασταὶ τὴν ἐκ τῶν διαταγμάτων ἔχοντες ἀφορμὴν φανερῶς λῃστεύουσι, νύκτα καὶ μεθ' ἡμέραν διαρπάζοντες τοὺς μηδὲν ἀδικοῦντας. Καὶ εἰ μὲν σοῦ κελεύοντος ταῦτα πράττεται ἔχει καλῶς· δίκαιος γὰρ βασιλεὺς οὐκ ἂν ἀδίκως βουλεύσαιτο πώποτε, καὶ ἡμεῖς ἡδέως φέρομεν τοῦ τοιούτου θανάτου τὸ γέρας. Ταύτην δέ σοι μόνην προσφέρομεν δέησιν, ἵνα αὐτὸς πρότερον ἐπιγνοὺς τοὺς τῆς τοιαύτης φιλονεικίας ἐργάτας δικαίως κρίνειας εἰ ἄξιοι θανάτου καὶ τιμωρίας, ἢ σωτηρίας καὶ ἡσυχίας εἰσίν. Εἰ δὲ καὶ παρὰ σοῦ μὴ εἴη ἡ βουλὴ αὕτη καὶ τὸ καινὸν τοῦτο διάταγμα, ὃ μηδὲ κατὰ βαρβάρων πρέπει πολεμίων, πολὺ μᾶλλον δεόμεθά σου, μὴ περιιδεῖν ἡμᾶς ἐν τοιαύτῃ δημώδει λεηλασίᾳ» [1])

Ὁ χριστιανὸς ἀπολογητὴς ἐξ εὐλαβείας πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Αὐτοκράτορος θέλει νὰ δείξῃ ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν παρ' αὐτοῦ νὰ ἐξεδόθησαν τὰ κατὰ τῶν Χριστιανῶν διατάγματα. Ἡ παράκλησις δ' αὐτοῦ καὶ τῶν λοιπῶν Χριστιανῶν δὲν εἰσηκούετο· ὁ λῃστρικὸς διωγμὸς ἐπεξετάθη πανταχοῦ· οἱ Χριστιανοὶ ἠναγκάζοντο νὰ κρύπτωνται, ἐπειδὴ κατεζητοῦντο ὑπὸ τῶν παραβιαζόντων τὸ διάταγμα τοῦ Τραϊανοῦ διοικητῶν.

Ἐκ πάντων λοιπὸν τούτων καταφαίνεται ὅτι καὶ ὁ Μᾶρκος Αὐρήλιος ἀπ' ἀρχῆς τῆς βασιλείας αὐτοῦ μέχρι τέλους ἐτήρησε τὴν αὐτὴν οἵαν καὶ οἱ προκάτοχοι αὐτοῦ θέσιν ἐν σχέσει πρὸς τοὺς Χριστιανούς· πολυάριθμοι δ' ἐπ' αὐτοῦ ἀνεδείχθησαν μάρτυρες.

---

1) Παρ' ***Εὐσεβίῳ***. Ἐκκλ. Ἱστορία Δ, 26.

10. Μαρτύριον Κάρπου, Παπύλου καὶ Ἀγαθονίκης ἐν Περγάμῳ, τοῦ Ἰουστίνου καὶ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ ἐν Ρώμῃ.

Ἤδη κατὰ τὸ δεύτερον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου ἐμαρτύρησεν ἐν Ρώμῃ ἡ ἁγία Φελίτσιτα μετὰ τῶν ἑπτὰ αὐτῆς υἱῶν [1] κατὰ δὲ τὸ τέταρτον ἔτος (165) οἱ ἅγιοι Κάρπος, Παπύλος καὶ Ἀγαθονίκη ἐν Περγάμῳ τῆς Μικρασίας [2]. Ἐνδημοῦντος τοῦ Ἀνθυπάτου ἐν Περγάμῳ προσήχθησαν αὐτῷ ὁ Κάρπος καὶ ὁ Παπύλος. Εἰς ἐρώτησιν δὲ τοῦ Ἀνθυπάτου «τὶς καλεῖ» ὁ Κάρπος ἀπήντησεν, ὅτι πρῶτον καὶ ἐξαίρετον ὄνομα φέρει «Χριστιανός», τὸ δὲ κατὰ κόσμον ὄνομα αὐτοῦ εἶνε Κάρπος· εἰς προτροπὴν δὲ νὰ θυσιάσῃ εἰς τοὺς τὰ πάντα διοικοῦντας θεούς, κατὰ τὸ αὐτοκρατορικὸν διάταγμα, ἀπολογούμενος κίβδηλα φάσματα δαιμόνων ἀπεκάλεσεν αὐτούς, παραστήσας τὴν θεότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ λατρείαν. Ὁ Ἀνθύπατος θυμωθείς, θύσατε τοῖς θεοῖς καὶ μὴ μωραίνετε, εἶπε, ὁ δὲ Κάρπος ὑπομειδιάσας ἀπεκρίθη «θεοί, οἳ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν οὐκ ἐποίησαν, ἀπολέσθωσαν»! Ὡσεὶ μὴ ἀκούσας τοῦτο ὁ Ἀνθύπατος λέγει εἰς τὸν Κάρπον ὅτι ὀφείλει νὰ θυσιάσῃ τοῖς θεοῖς, διότι οὕτω διέταξεν ὁ Αὐτοκράτωρ. «Οἱ ζῶντες τοῖς νεκροῖς οὐ θύουσιν», εἶπεν ὁ Κάρπος. «Οἱ θεοὶ δοκοῦσί σοι νεκροὶ εἶναι»; ἠρώτησεν ὁ Ἀνθύπατος, καὶ ὁ Κάρπος ἀπήντησε «θέλεις ἀκοῦσαι; Οὗτοι οὔτε ἄνθρωποι ὄντες ποτὲ ἔζησαν, ἵνα καὶ ἀποθάνωσιν· θέλεις δὲ μαθεῖν ὅτι ἀληθές ἐστι τοῦτο; ἆρον τὴν τιμήν σου ἀπ' αὐτῶν, ἣν δοκεῖς προσφέρειν αὐτοῖς, καὶ γνώσῃ ὅτι οὐδὲν εἰσιν· ὕλη γῆς ὑπάρχοντα καὶ τῷ χρόνῳ φθειρόμενα». Ὡμίλησεν ἐφεξῆς περὶ τῶν ἰδιοτήτων τοῦ ἀληθοῦς Θεοῦ, ὡς ἀχρόνου καὶ αἰωνίου καὶ ἀναλλοιώτου, παραστήσας δὲ τὴν ματαιότητα τῶν εἰδώλων καὶ τὴν δ' αὐτῶν ἀπάτην τοῦ διαβόλου κατέληξεν εἰπὼν «πείσθητι οὖν μοι, ὑπατικέ, ὅτι ἐν ματαιότητί ἐστε οὐ μικρᾷ». Ἐπειδὴ δὲ εἰς νέαν προτροπὴν τοῦ Ἀνθυπάτου ὅπως θυ-

1. **Ruinart**, Acta martyrum, σ. 21 ἑξ. **P. Allard**, ἔνθ' ἀν. σ. 345—268.

2. **A. Harnack**, Die Acten des Karpus, des Papylus und der Agathonike, ἐν Texte und Untersuchungen, III, 3.4, 1888, σ. 440—454. **Knopf**, ἔνθ' ἀν. σ. 11—14. **Gebhardt** ἔνθ' ἀν. σ. 13—17. **Aubé**, L' Eglise et l' état dans la seconde moitié du IIIe siècle, σ. 499 ἑξ. τοῦ αὐτοῦ: Un texte inédit d' acte des martyres du IIIe siècle ἐν Revue archéologique, XXII, 42, 1881, σ. 348 ἑξ. Τὸ μαρτύριον τοῦτο τάσσουσί τινες εἰς μεταγενεστέραν ἐποχήν, **Jos. de Guibert**, La date du martyre des saints Carpos, Papylos et Agathonicé, Paris 1908 (ἐκ τῆς Revue des Questions historiques).

σιάσῃ ἠρνήθη, κατὰ διαταγὴν αὐτοῦ ἐκρεμάσθη καὶ ἐξέετο σκληρῶς διὰ σιδηρῶν ὀνύχων, κράζων ἐιαρκῶς «Χριστιανός εἰμι», ἕως οὗ ἐκ τῶν βασάνων ἀπέκαμε καὶ δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ λαλήσῃ.

Ὁ μετὰ τοῦ Κάρπου συλληφθεὶς Παπύλος ἦτο Διάκονος τῆς Ἐκκλησίας Θυατείρων. Εἰς ἐρώτησιν τοῦ Ἀνθυπάτου ἂν ἔχῃ τέκνα ἀπήντησε «καὶ πολλά, διὰ τὸν Θεόν», ἀλλ᾿ εἷς τῶν παρισταμένων εἶπεν ὅτι ἐννοεῖ πνευματικὰ τέκνα. Ὁ Ἀνθύπατος εἶπε «διατὶ ψεύδη λέγων τέκνα»; Παπύλος «θέλεις μαθεῖν ὅτι οὐ ψεύδομαι, ἀλλ' ἀληθῆ λέγω; ἐν πάσῃ ἐπαρχίᾳ καὶ πόλει εἰσί μου τέκνα κατὰ θεόν». Ὁ Ἀνθύπατος εἶπε, «θύεις ἢ τὶ λέγεις»; Παπύλος, «ἀπὸ νεότητος Θεῷ δουλεύω, καὶ οὐδέποτε εἰδώλοις ἔθυσα, ἀλλ᾿ εἰμὶ Χριστιανός, καὶ πλέον τούτου παρ᾿ ἐμοῦ ἀκοῦσαι οὐκ ἔχεις· οὐδὲν γὰρ τούτου μεῖζον ἢ κάλλιον ἐστί τι εἰπεῖν με»- Ὄντως δὲ ἀνακρεμασθεὶς καὶ ὁ Παπύλος, κατὰ διαταγὴν τοῦ Ἀνθυπάτου, καὶ ἀναξεόμενος οὐδὲν ἔλεγεν. Ἰδὼν δ᾿ ὁ Ἀνθύπατος τὴν ἐγκαρτέρησιν αὐτῶν κατεδίκασεν ἀμφοτέρους εἰς τὸν διὰ πυρὸς θάνατον ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ. Καὶ πρῶτος ὁ Παπύλος προσηλωθεὶς εἰς τὸ ἐν μέσῳ τῆς πυρᾶς ξύλον ἀνωρθώθη καὶ προσενεχθέντος τοῦ πυρὸς ἐν ἡσυχίᾳ προσευξάμενος παρέδωκε τὴν ψυχήν. Μετὰ τὸν Παπύλον προσηλωθεὶς ὁ Κάρπος προσεμειδίασεν. Οἱ δὲ παρεστῶτες ἐκπλησσόμενοι ἔλεγον αὐτῷ, διατὶ γελᾷς; Ὁ δὲ μακάριος εἶπε «εἶδον τὴν δόξαν Κυρίουκαὶ ἐχάρην, ἅμα δὲ καὶ ὑμῶν ἀπηλλάγην καὶ οὐκ εἰμὶ μέτοχος τῶν ὑμετέρων κακῶν» Ὅτε δ᾿ ὁ στρατιώτης ἐπιτεθεὶς τὰ ξύλα ὑφῆπτεν αὐτά, ὁ ἅγιος Κάρπος προσέθηκε κρεμώμενος «καὶ ἡμεῖς τῆς αὐτῆς μητρὸς ἐγεννήθημεν Εὔας καὶ τὴν αὐτὴν σάρκα ἔχομεν, ἀλλ᾿ ἀφορῶντες εἰς τὸ δικαστήριον τὸ ἀληθινὸν πάντα ὑπομένομεν». Μετὰ ταῦτα προσφερομένου τοῦ πυρὸς προσηύξατο λέγων «Εὐλογητὸς εἶ Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ, ὅτι κατηξίωσας καὶ ἐμὲ τὸν ἁμαρτωλὸν ταύτης σου τῆς μερίδος». Καὶ τοῦτο εἰπὼν ἐξέπνευσεν. Ἐκτὸς ὅμως τῆς ἀπεριγράπτου ἀληθοῦς ταύτης εἰκόνος τῶν δύο μαρτύρων τῆς Περγάμου πρὸ τοῦ ἐκπλήκτου ἐθνικοῦ ὄχλου παρεστάθη καὶ ἑτέρα, ἡ τῆς Ἀγαθονίκης μάρτυρος. Ὅταν αὕτη ἤκουσε τὸν Κάρπον λέγοντα ὅτι εἶδε τὴν δόξαν τοῦ Κυρίου ἀνέκραξεν ἐνθουσιῶσα «Τὸ ἄριστον τοῦτο ἐμοὶ ἡτοίμασται δεῖ οὖν με μεταλαβοῦσαν φαγεῖν τοῦ ἐνδόξου ἀρίστου», ὑπαινιττομένη τὴν κοινωνίαν τοῦ οὐρανίου μυστικοῦ δείπνου διὰ τοῦ μαρτυρίου. Ὁ λαὸς τῆς Περγάμου προσεπάθησε ν᾿ ἀποτρέψῃ αὐτὴν ἀπὸ τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου λέγων νὰ λυπηθῇ τὸν υἱόν της. Ἀλλ᾿ ἡ

μακαρία Ἀγαθονίκη, ἀκάθεκτος ἐν τῷ ἱερῷ ἐνθουσιασμῷ αὐτῆς, ἀπεκδυθεῖσα ἐφήπλωσεν ἑαυτὴν ἐπὶ τοῦ ξύλου τῆς πυρᾶς, καταδικασθεῖσα προφανῶς εἰς θάνατον μετὰ τὴν ὁμολογίαν τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ὁ λαὸς βαθέως συγκεκινημένος ἔψεξε τὴν ἀδικίαν τῆς καταδίκης εἰς θάνατον ἁγίων καὶ ἀθώων ἀνθρώπων, «δεινὴ κρίσις καὶ ἄδικα προστάγματα» κραυγάζων. Ἡ Ἀγαθονίκη ἀνορθωθεῖσα ὑπὸ τοῦ στρατιώτου ἐπὶ τοῦ ξύλου τῆς πυρᾶς καὶ τοῦ πυρὸς ἁψαμένου αὐτῆς, ἐβόησε «Κύριε, Κύριε, βοήθει μοι, πρὸς σὲ γὰρ κατέφυγα», καὶ ἐξέπνευσε.

Ἕν περίπου ἔτος (166) μετὰ τὸ ἀνωτέρω ἐν Περγάμῳ μαρτύριον τῶν ἁγίων Κάρπου, Παπύλου καὶ Ἀγαθονίκης ἐμαρτύρησεν ἐν Ῥώμῃ ὁ ἅγιος Ἰουστῖνος φιλόσοφος μετὰ τῶν ἓξ μαθητῶν του [1]. Κατήγγειλεν αὐτὸν ὡς Χριστιανὸν ὁ φιλόσοφος Κρήσκης πρὸς τὸν φιλόσοφον ὡσαύτως Ἔπαρχον Ῥώμης Ρούστικον, ὅστις ἐζήτησε νὰ μάθῃ ποῦ συνέρχονται οἱ χριστιανοί, εἰς ποίαν φιλοσοφικὴν Σχολὴν ἀνήκει ὁ Ἰουστῖνος καὶ ἐν τίνι συνίσταται τῶν χριστιανῶν ἡ διδασκαλία, ἣν λαμπρῶς δι' ὀλίγων παρέστησεν ὁ Ἰουστῖνος καὶ περὶ τοῦ τόπου ἐν ᾧ οὗτος ἐδίδασκε, ὑπέβαλε δὲ εἰς αὐτὸν καὶ εἰς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ στερεοτύπως τὸ ἐρώτημα ἐὰν ἦσαν χριστιανοί. Τινὲς δὲ τούτων κατήγοντο ἐξ Ἐπαρχιῶν τῆς Μικρασίας καὶ εἷς ἦτο ἀπελεύθερος. Μετὰ τὴν σαφεστάτην ὁμολογίαν τῶν χριστιανῶν, οἵτινες ἐκ διαφόρων μερῶν συνεκεντρώθησαν ἐν τῇ αὐτῇ πίστει περὶ τὸν Ἰουστῖνον, ὁ Ρούστικος ἠδύνατο νὰ ἐκδώσῃ τὴν καταδικαστικὴν αὐτοῦ ἀπόφασιν, ἀλλὰ πειράζει τὸν διδάσκαλον τῶν χριστιανῶν, διὰ διαφόρων σοφισμάτων, μαρτυρούντων τὴν θρησκευτικὴν αὐτοῦ ἀδιαφορίαν καὶ ἠθικὴν πώρωσιν.

Ρούστικος. «Ἄκουε ὁ λεγόμενος λόγιος καὶ νομίζων ἀληθινοὺς εἰδέναι λόγους· ἐὰν μαστιγωθεὶς ἀποκεφαλισθῇς, πέπεισαι ὅτι μέλλεις ἀναβαίνειν εἰς τὸν οὐρανόν»;

Ἰουστῖνος. «Ἐλπίζω ἕξειν αὐτοῦ τὰ δόματα, ἐὰν ὑπομείνω ταῦτα. Οἶδα γὰρ πᾶσι τοῖς οὕτω βιώσασιν παραμένειν τὸ θεῖον χάρισμα μέχρι τῆς ἐκπληρώσεως τοῦ παντὸς κόσμου».

Ρούστικος. «Σὺ οὖν ὑπονοεῖς ὅτι ἀναβήσῃ εἰς τὸν οὐρανὸν ἀμοιβάς τινας ὑποληψόμενος»;

---

1. **Ruinart**, Acta martyrum, σ. 101—107 Πατρ. Migue VI, 1565—1572. **Knopf**, ἐνθ' ἀν. σ. 17—20. **Gebhardt**, ἐνθ' ἀν. σ. 18—21.

Ἰουστῖνος. «Οὐχ ὑπονοῶ, ἀλλ' ἐπίσταμαι καὶ πεπληροφόρημαι».

Ρούστικος. «Τὸ λοιπὸν ἔλθωμεν εἰς τὸ προκείμενον καὶ κατεπεῖγον πρᾶγμα· συνελθόντες οὖν ὁμοθυμαδὸν θύσατε τοῖς θεοῖς».

Ἰουστῖνος. «Οὐδεὶς εὖ φρονῶν ἀπὸ εὐσεβείας εἰς ἀσέβειαν εἰσπίπτει».

Ρούστικος. «Εἰ μὴ πείθεσθε, τιμωρηθήσεσθε ἀνηλεῶς».

Ἰουστῖνος. «Δι' εὐχῆς ἔχομεν διὰ τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν τιμωρηθέντες σωθῆναι, ὅτι τοῦτο ἡμῶν σωτηρία καὶ παρρησία γενήσεται ἐπὶ τοῦ φοβερωτέρου καὶ παγκοσμίου βήματος τοῦ δεσπότου ἡμῶν καὶ σωτῆρος». Ὡσαύτως καὶ οἱ λοιποὶ μάρτυρες εἶπον «Ποίει ὃ θέλεις. Ἡμεῖς γὰρ Χριστιανοί ἐσμεν καὶ εἰδώλοις οὐ θύομεν».

Ρούστικος. ὁ Ἔπαρχος ἀπεφήνατο «Οἱ μὴ βουληθέντες θῦσαι τοῖς θεοῖς καὶ εἶξαι τῷ τοῦ Αὐτοκράτορος προστάγματι μαστιγωθέντες ἀπαχθήτωσαν, κεφαλικὴν ἀποτιννύντες δίκην, κατὰ τὴν τῶν νόμων ἀκολουθίαν».

Οὕτω λοιπὸν ἐπὶ μόνῳ τῷ ὀνόματι αὐτῶν ὡς Χριστιανῶν ὁ Ἰουστῖνος καὶ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ κατεδικάσθησαν εἰς θάνατον, κατὰ τὸ διάταγμα τοῦ Τραϊανοῦ, καθ' ὃ καὶ ὡρισμένος αὐτῶν κατήγορος παρέστη ὁ Κρήσκης. Ὁ Ρούστικος οὐδεμίαν ὑπέβαλεν ἐρώτησιν σχετικὴν πρὸς τὴν ἠθικὴν αὐτῶν ζωήν.

11. Ὁ διωγμὸς ἐν Γαλλίαις.

Τοιοῦτό τι ὅμως δὲν συνέβη κατὰ τὸν δεινὸν καὶ ἀπερίγραπτον διωγμὸν τὸν ἐξεγερθέντα τῷ 177 ἐν ταῖς Γαλλικαῖς Ἐπαρχίαις [1]. Ἐκεῖ οἱ Χριστιανοὶ ἐκηρύχθησαν ἐκτὸς παντὸς νόμου, ἐστερήθησαν παντὸς πολιτικοῦ δικαιώματος. Ἐκλείσθησαν εἰς αὐτοὺς πᾶς οἶκος, τὰ λουτρά, ἡ ἀγορά. Ἐληστεύοντο, ἐξυβρίζοντο, ἐλιθοβολοῦντο ὁπουδήποτε κἂν ἀνεφαίνοντο ἐν ταῖς ὁδοῖς. Ἕνεκα τῆς ἀπουσίας Ἀνθυπά-

1. Ἐπιστολὴ τῶν Ἐκκλησιῶν Λουγδούνου καὶ Βιέννης πρὸς τὰς Ἐκκλησίας Ἀσίας καὶ Φρυγίας παρ' *Εὐσεβίῳ* Ἐκκλ. ἱστορίᾳ Ε, 1,3—2,8. **Routh**, Reliqniae sacrae I, 325—371. **Ruinart**, Acta martyrum, σ. 107—117. **Knopf**, ἔνθ' ἀν. σ. 20—33. **Gebhardt**, ἔνθ' ἀν. σ. 26—43. **Hirschfeld**, Zu r Geschichte des Chcirteutums in Lugduuum vor Constantin ἐν Sitzungsberichten der Berliner Akademie d. Wiss. 1895, σ. 381—392. **Tillemont**, Memoîres III, 1—13, 2.5—268. **Aubé**, ἔνθ' ἀν. σ. 376—336. **Allard**, ἔνθ. ἀν. σ. 371—418.

του ἐν Λογδούνῳ, ἔνθα παρεβιάσθη πᾶσα τάξις, αἱ δημοτικαὶ ἀρχαὶ ἀπεφάσισαν νὰ θέσωσι τέρμα εἰς τὸν ἀναρχίαν, συλλαβόντες δὲ πολλοὺς Χριστιανοὺς ἐπλήρωσαν δι' αὐτῶν τὰς φυλακάς. Συνελήφθησαν ἀδιακρίτως κοινωνικῆς θέσεως, ἐλεύθεροι καὶ δοῦλοι, ἐπίσημοι καὶ ἄσημοι, μετὰ προκαταρκτικὴν ἀνάκρισιν ὑποβληθέντες εἰς βασάνους.

Ἐλθόντος τοῦ Ἀνθυπάτου εἰς νέαν ἀνάκρισιν ὑπεβλήθησαν οἱ Χριστιανοί, συνοδευομένην ὑπὸ φρικαλέων βασανιστηρίων, ἅτινα ἐξηνάγκασάν τινας τῶν ἀνακρινομένων νὰ δηλώσωσιν ὅτι εἶνε πραγματικὰ τ' ἀποδιδόμενα τοῖς Χριστιανοῖς ἐγκλήματα καὶ ν' ἀρνηθῶσι τὸν Χριστὸν πρὸς ἀποφυγὴν τῶν περαιτέρω βασάνων. Ὁ ἐθνικὸς ὄχλος ἐκ τοιούτων δηλώσεων τῶν ἀνετοίμων καὶ ἀγυμνάστων πρὸς τὸ μαρτύριον ἐξεμάνη κατὰ τῶν Χριστιανῶν, πιστεύων ὅτι οὗτοι διέπραττον τ' ἀποδιδόμενα αὐτοῖς θυέστεια δεῖπνα καὶ οἰδιποδείους μίξεις καὶ ἄλλα τερατώδη ἐγκλήματα. Τότε νέος τις, ἐκ τῶν ἐπισήμων, Οὐέτιος Ἐπάγαθος προσῆλθε τῷ Ἐπάρχῳ ἵνα καταδείξῃ τὸ ἀνυπόστατον τῶν κατὰ τῶν Χριστιανῶν κατηγοριῶν. Ὁ Ἔπαρχος ὅμως ἁπλῶς ἠρώτησεν αὐτὸν ἂν ἦτο καὶ αὐτὸς Χριστιανός, μετὰ καταφατικὴν δ' ἀπάντησιν καθεῖρξε καὶ τοῦτον. Ἐσυκοφαντοῦντο δ' οἱ Χριστιανοὶ καὶ ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν αὐτῶν δούλων, οἵτινες πρὸς ἀποφυγὴν τῶν βασάνων εἰς ἃς ὑπεβάλλοντο ἀνακρινόμενοι ἔλεγον ψευδῶς ὅτι οἱ Χριστιανοὶ διέπραττον τὰ εἰς αὐτοὺς ἀποδιδόμενα ἐγκλήματα. Ἐκ τούτου ἐπηύξησεν ἡ λύσσα τοῦ κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἐκμανέντος λαοῦ, παρεβιάσθη πᾶν ἱερὸν καὶ ὅσιον, πᾶς δεσμὸς καὶ ὅρος συγγενείας, γένους ἢ ἡλικίας. Οἱ βασανιζόμενοι ὅμως Χριστιανοί, ἔμενον σταθεροὶ καὶ ἀκλόνητοι καὶ γαλήνιοι, πολλοὶ ἐναποθνήσκοντες κατὰ τὰς ἀνηκούστους βασάνους. Περὶ τοὺς δέκα μόνον λιποψυχήσαντες ἠρνήθησαν τὸν Χριστόν, ἀλλά, παρὰ τὸ διάταγμα τοῦ Τραϊανοῦ, δὲν ἀφέθησαν ἐλεύθεροι· ἐνεκλείσθησαν εἰς τὰς φυλακὰς ὁμοῦ μετὰ τῶν ὁμολογητῶν, διότι ἐπιστεύοντο ὑπὸ τοῦ ὄχλου τὰ διαφημιζόμενα κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἐγκλήματα. Ἀλλὰ καὶ πάλιν ἐν ταῖς φυλακαῖς οἱ τέως ἀρνηταὶ τοῦ Χριστοῦ, ἐκ τῆς συντυχίας τῶν ὁμολογητῶν καὶ μαρτύρων, μετενόησαν καὶ ἐπέστρεψαν εἰς Χριστόν.

Πρὸς τοῖς λοιποῖς εἶχε συληφθῆ καὶ ὁ ὑπερογδοηκοντούτης Ἐπίσκοπος Λουγδούνου Ποθεινός. Ἐρωτηθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἀνθυπάτου «τίς ἐστι Χριστιανῶν ὁ Θεός» ; ἀπήντησεν «ἐὰν ᾖς ἄξιος γνώσῃ» ! Ἡ τοιαύτη ἀπάντησις τοῦ ἁγίου Ἐπισκόπου ἐξῆρε τὴν μανίαν τοῦ ὄχλου, ὅστις ἐπετέθη κατ' αὐτοῦ. Ὁ Ἐπίσκοπος ἐσύρετο ἀφειδῶς «καὶ ποι-

κίλας ἔπασχε πληγάς, τῶν μὲν σύνεγγυς χερσὶ καὶ ποσὶ ἐνυβριζόντων παντοίως, μηδὲ τὴν ἡλικίαν αἰδουμένων αὐτοῦ, τῶν δὲ μακρὰν ὃ μετὰ χεῖρας ἕκαστος εἶχεν εἰς αὐτὸν ἀκοντιζόντων, πάντων δὲ ἡγουμένων μεγάλως πλημμελεῖν καὶ ἀσεβεῖν, εἴ τις ἀποληφθείη τῆς εἰς αὐτόν ἀσελγείας· καὶ γὰρ τοὺς θεοὺς τοὺς ἑαυτῶν ᾤοντο οὕτως ἐκδικήσειν. Καὶ μόλις ἐμπνέων ἐρρίφθη ἐν τῷ εἱρκτῇ καὶ μετὰ δύο ἡμέρας ἀπέψυξεν». Οὕτως ἐμαρτύρησεν ὁ ἅγιος Ἐπίσκοπος Ποθεινός. Τῶν κατὰ τὰς βασάνους ἀποθνησκόντων μαρτύρων τ' ἅγια λείψανα ἔκειντο σωρηδὸν ἐν ταῖς ἀγυιαῖς τῆς πόλεως ἢ ἐρρίπτοντο εἰς τὸν ποταμόν, οἱ δὲ ἐγκαρτεροῦντες καὶ μὴ ἀποθνήσκοντες κατὰ τὰς βασάνους, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἐν τῇ εἱρκτῇ, ἢ ἐπιζῶντες παρίσταντο πάντοτε ἕτοιμοι εἰς νέους ἀγῶνας.

Ἐν αὐτοῖς διεκρίθη ἰδίως ὁ Σάγκτος, Διάκονος ἀπὸ Βιέννης, ὅστις εἰς ἁπάσας τὰς ἐρωτήσεις τοῦ δικαστοῦ ἀπήντα Christianus sum καὶ οὐδὲν πλέον. Εἶχε δ' ὑποστῇ τοιαύτας βασάνους, ὥστε παρεμορφώθησαν ἐντελῶς καὶ τὸ πρόσωπον καὶ τὰ μέλη τοῦ σώματος αὐτοῦ. Πρὸς τοῖς συλληφθεῖσι Χριστιανοῖς προσήχθη εἰς τὸ δικαστήριον καὶ ἡ θεραπαινὶς Βλανδίνα, δι' ἣν ἐφοβοῦντο οἱ Χριστιανοὶ μήπως ἀποδειλιάσασα πρὸ τῶν βασάνων ἀρνηθῇ τὸν Χριστιανισμόν, ἀπ' ἀναντίας ὅμως αὕτη «τοσαύτης δυνάμεως ἐπληρώθη ὥστε ἐκλυθῆναι καὶ παρεθῆναι τοὺς κατὰ διαδοχὰς παντὶ τρόπῳ βασανίζοντας αὐτήν, ἀπὸ ἑωθινῆς ἕως ἑσπέρας, καὶ αὐτοὺς ὁμολογοῦντας ὅτι νενίκηνται μηδὲν ἔχοντες μηκέτι ὃ ποιήσουσιν αὐτῇ, καὶ θαυμάζειν ἐπὶ τῷ παραμένειν ἔμπνουν αὐτήν, παντὸς τοῦ σώματος διερρωγότος καὶ ἠνεωγμένου, καὶ μαρτυρεῖν ὅτι ἓν εἶδος στρεβλώσεως ἱκανὸν ἦν πρὸς τὸ ἐξαγαγεῖν τὴν ψυχήν, ὅτι γε τοσαῦτα καὶ τοιαῦτα. Ἀλλ' ἡ μακαρία, ὡς γενναῖος ἀθλητής, ἀνενέαζεν ἐν τῇ ὁμολογίᾳ καὶ ἦν αὐτῆς ἀνάληψις καὶ ἀνάπαυσις καὶ ἀναλγησία τῶν συμβαινόντων τὸ λέγειν ὅτι «Χριστιανή εἰμι καὶ παρ' ἡμῖν οὐδὲν φαῦλον γίνεται». Ὁ δὲ Διάκονος Ἄτταλος, ὅστις ἐθεωρεῖτο στύλος καὶ ἑδραίωμα τῶν ἐκεῖ Ἐκκλησιῶν, ὑπέμεινεν ἡρωϊκῶς πάσας τὰς βασάνους, ἀλλ' ἐπειδὴ ἐδήλωσεν ὅτι ἦτο Ρωμαῖος πολίτης δὲν κατεδικάσθη ἀμέσως εἰς θάνατον πρὶν ἢ ζητηθῇ ἡ γνώμη τοῦ Αὐτοκράτορος. Οὗτος δὲ διέταξε τὴν εἰς θάνατον μὲν καταδίκην τῶν ἐμμενόντων εἰς τὴν Χριστιανικὴν πίστιν, τὴν ἀπόλυσιν δὲ τῶν ἀρνουμένων αὐτήν.

Ἐν τῷ μεταξὺ χρόνῳ αἱ βάσανοι ἐξηκολούθουν, μεγάλας δὲ κατέβαλλον προσπαθείας οἱ ἀπάνθρωποι βασανισταὶ ἵν' ἀποσπῶσι μαρτυ-

ρίας παρὰ τῶν βασανιζομένων περὶ τῆς πραγματικότητος τῶν ἀποδιδομένων αὐτοῖς ἐγκλημάτων. Πρὸς τοῦτο ἰδιαζόντως κατεβασάνισαν τὴν Βιβλιάδα, ἥτις ἦτο ἐκ τῶν ἀρνηθέντων πρότερον τὸν Χριστιανισμόν, ἀλλ' ἐν τῇ στρεβλώσει, ἣν ὑπέστη αὕτη ἀνένηψε καὶ ἔλεγε πρὸς τοὺς βασανιστάς, ἀποκρούουσα τὰς περὶ θυεστείων δείπνων κατηγορίας κατὰ τῶν Χριστιανῶν «πῶς ἂν παιδία φάγοιεν οἱ τοιοῦτοι, οἷς μηδὲ ἀλόγων ζῴων αἷμα φαγεῖν ἐξόν ;» καὶ ἔκτοτε χριστιανὴν ἑαυτὴν ὡμολόγει καὶ τῷ ἀριθμῷ τῶν μαρτύρων προσετέθη.

Ἐκ τῶν καταδικασθέντων ἤδη εἰς θάνατον ὁ Μάτουρος καὶ Σάγκτος καὶ ἡ Βλανδίνα καὶ ὁ Ἄτταλος ἤχθησαν εἰς τὸ Ἀμφιθέατρον ἵνα ριφθῶσιν εἰς τὰ θηρία, ἐπίτηδες ὁρισθείσης μιᾶς ἡμέρας πρὸς θηριομαχίαν. Πρὸ τούτου ὅμως, πρὸς εὐχαρίστησιν τοῦ ὄχλου, ὑπεβλήθησαν εἰς φρικτὰς βασάνους. Ὁ Μάτουρος, νεοφώτιστος μὲν ἀλλὰ γενναῖος ἀγωνιστής, καὶ ὁ Σάγκτος, μετὰ φρικαλέαν μαστίγωσιν καὶ ἀπανθρώπους πληγάς, κατ' ἀπαίτησιν τοῦ ὄχλου ἐκαθέσθησαν ἐπὶ πεπυρακτωμένης σιδηρᾶς καθέδρας. Καὶ ἐπειδὴ ἐνεκαρτέρουν, τὸ πλῆθος ἐξεμαίνετο κατ' αὐτῶν, μάλιστα δὲ κατὰ τοῦ Σάγκτου, τὸν ὁποῖον καὶ πρότεραν ὑπέβαλον εἰς βασάνους διὰ πεπυρακτωμένων χαλκῶν λεπίδων, ἃς προσεκόλλων εἰς τὰ τρυφερώτατα μέλη τοῦ σώματος αὐτοῦ. Καὶ ταῦτα μὲν ἐκαίοντο, αὐτὸς δὲ παρέμεινεν ἀνεπίκαμπτος καὶ ἀνένδοτος, ἓν μόνον πάντοτε ἐπαναλαμβάνων τὸ Christianus sum. Τελευταίως ἐφονεύθη μετὰ τοῦ Ματούρου συμμαρτυρήσαντος. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ μαρτυρίου αὐτῶν ἡ Βλανδίνα, ἐν μέσῳ τοῦ Ἀμφιθεάτρου, ἐκρέματο ἐκ ξύλου, προκειμένη εἰς βορὰν τῶν εἰσβαλλομένων θηρίων. Ἀλλ' οὐδὲν τούτων προσήγγισεν αὐτήν, ὅθεν ἀπήχθη πάλιν εἰς τὴν εἱρκτὴν ἡ μεγαλομάρτυς, λίαν ἐνισχύσασα τὴν ἡμέραν ἐκείνην τὰς συναθλητάς, διὰ τῆς ἐγκαρτερήσεως καὶ τῆς ἀντοχῆς αὐτῆς.

Ὁ ὄχλος ἐζήτει νῦν τὸν Ἄτταλον καὶ προσήχθη μὲν οὗτος εἰς τὸ Ἀμφιθέατρον, ἀλλ' ἔμελλεν ὡς ῥωμαῖος πολίτης ν' ἀποτμηθῇ τὴν κεφαλήν, κατὰ τὴν τοῦ Αὐτοκράτορος ἀπόφασιν. Ὁ Ἀνθύπατος ὅμως χαριζόμενος εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ πλήθους ἐπεφύλαξε τὸν Ἄτταλον ἐν ἄλλῃ ἡμέρᾳ νὰ ῥίψῃ εἰς τὰ θηρία. Ἐν δὲ τῷ μεταξὺ χρόνῳ νέαι ἐγένοντο συλλήψεις, ἰδίως ἐκ τῶν κατὰ τὰς πρώτας ἀνακρίσεις ἀσθενῶς προσενεχθέντων πρὸς τὴν ὁμολογίαν τοῦ Χριστοῦ ἢ καὶ ἀρνηθέντων αὐτόν. Ἡμέραν τινά, πολλῶν τοιούτων ἐξεταζομένων, παρίστατο ἐν τῷ δικαστηρίῳ ἰατρός τις, Φρὺξ τὸ γένος, Ἀλέξανδρος ὀνομαζόμενος, ἐπὶ πολὺ ἐν Γαλλίαις διατρίψας καὶ εἰς πάντας ὢν γνώριμος. Ἦτο

δὲ Χριστιανός. Παρετηρήθη δὲ ὅτι καθ' ἣν στιγμὴν ἐξητάζοντο, μάλιστα οἱ ἀσθενεῖς καὶ κυμαινόμενοι, οἱ πρότερον ἀρνηθέντες τὸν Χριστόν, ὁ 'Αλέξανδρος ἐπένευε καὶ ἐνεθάρρυνεν αὐτούς. Τούτου ἕνεκα κατηγγέλθη εἰς τὸν 'Ανθύπατον καὶ ὡμολόγησεν ἑαυτὸν Χριστιανόν, καταδικασθεὶς ἵνα τῇ ἐπαύριον μετὰ τοῦ 'Αττάλου ριφθῇ εἰς τὰ θηρία. 'Αμφότεροι προσήχθησαν τῇ ἐπαύριον εἰς τὸ 'Αμφιθέατρον καὶ ὑπεβλήθησαν εἰς βασανιστήρια. 'Ο 'Αλέξανδρος οὐδὲ γρὺ εἶπε, τῇ καρδίᾳ προσομιλῶν τῷ Θεῷ. 'Ο Ἄτταλος ὅμως, ὅταν ἐτέθη ἐπὶ πεπυρακτωμένης καθέδρας καὶ περιεκαίετο μὲν τὸ σῶμα αὐτοῦ ἡ δὲ κνίσσα ἀνεδίδετο πνιγηρά, εἶπε λατινιστὶ πρὸς τὸ πλῆθος «ἰδοὺ τοῦτό ἐστιν ἀνθρώπους ἐσθίειν ὃ ποιεῖτε ὑμεῖς. 'Ημεῖς δὲ οὔτε ἀνθρώπους ἐσθίομεν, οὐδ' ἕτερόν τι πονηρὸν πράττομεν». 'Επὶ τέλους ἐναπέθανεν ἐν ταῖς βασάνοις καὶ ὁ Ἄτταλος μετὰ τοῦ 'Αλεξάνδρου.

Κατὰ δὲ τὴν τελευταίαν ἡμέραν τῶν μονομαχιῶν, προσήχθη τὸ ὕστατον μετὰ τοῦ δεκαπενταετοῦς αὐτῆς ἀδελφοῦ, Ποντικοῦ ὀνομαζομένου, ἡ Βλανδίνα, ἥτις καὶ πρότερον μετ' αὐτοῦ καθ' ἑκάστην ἐβιάζετο ν' ἀρνηθῇ τὸν Χριστὸν καὶ θύσῃ τοῖς εἰδώλοις. Καὶ ὁ μὲν Ποντικός, παραθαρρυνόμενος ὑπὸ τῆς ἀδελφῆς, διὰ τὸ ἄωρον τῆς ἡλικίας ταχέως ἀπέθανεν ἐκ τῶν βασάνων. 'Η δὲ Βλανδίνα, ὑστάτη πάντων τῶν μαρτύρων, ὡς μήτηρ εὐγενὴς παρορμήσασα τὰ τέκνα καὶ νικηφόρως πρὸς τὸν Βασιλέα προπέμψασα, ἀναμετρουμένη καὶ αὐτὴ τὰ τῶν παίδων ἀγωνίσματα, ἐνεκαρτέρησεν εἰς νέαν φρικώδη μαστίγωσιν, ἐρρίφθη εἰς τὰ θηρία καὶ ἐπειδὴ δὲν ἐθανατώθη ὑπ' αὐτῶν ἐβλήθη εἰς τήγανον καὶ σκληρῶς ἐτηγανίσθη, τέλος δὲ εἰς γύργαθον βληθεῖσα ἀφέθη εἰς τὴν διάκρισιν ἀγρίου ταύρου, ὅστις ἀνετίναξεν αὐτὴν διὰ τῶν κεράτων πολλάκις εἰς τὸν ἀέρα, μὴ καταβαλὼν ὅμως τὸ σθένος τὸ ψυχικὸν τῆς μεγαλομάρτυρος. Μετὰ τὰς ἀνεκδιηγήτους ταύτας βασάνους ἡ ἁγία Βλανδίνα κατεσφάγη, καταπλήξασα τοὺς ἐθνικούς.

Τούτων ὅμως ἡ μανία ἦτο τοσαύτη ὥστε, μὴ ἀρκεσθέντες εἰς τὰ τέως γενόμενα καὶ μὴ κορεσθέντες ἐκ τοῦ ἐκχυθέντος μαρτυρικοῦ αἵματος, ἀφῆκαν τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων καὶ ὁμολογητῶν, τῶν ἀποπνιγέντων ἐν τῇ εἱρκτῇ, εἰς βορὰν τῶν κυνῶν, παραφυλάσσοντες νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν μὴ κηδευθῇ τις ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν. 'Υπῆρξεν οἰκτρὸν τὸ θέαμα ἐπὶ ἡμέρας ὅλας ἀμόρφου σειρᾶς τῶν λειψάνων, μόλις δὲ μετὰ ἡμέρας ἓξ οἱ ἐθνικοὶ καύσαντες ἔρριψαν τὴν κόνιν αὐτῶν εἰς τὸν Ροδανὸν ποταμόν.

Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ ὠμὸς καὶ ἀπάνθρωπος διωγμὸς κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἐν ταῖς Γαλλίαις, οὗτινος τὰς λεπτομερείας διέσωσαν ἐπιστολαὶ τῶν ἐκεῖ Ἐκκλησιῶν. Ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ μέχρι τέλους τῆς βασιλείας τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου παρετάθη ὁ δωγμός, πλεῖστοι δὲ καὶ ἄλλοι, πρὸς τοῖς ἀνωτέρῳ, ἀνεδείχθησαν καλλίνικοι μάρτυρες.

12. *Οἱ ἐπὶ Κομμόδου μάρτυρες.*

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, Αὐτοκράτωρ Ρώμης ἀνηγορεύθη ὁ υἱὸς αὐτοῦ Κόμμοδος (180-192), ὠμότερος μὲν τοῦ Δομητιανοῦ μιαρώτεοος δὲ τοῦ Νέρωνος, κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν ἀρχαίου ἱστορικοῦ. Μετὰ τοῦ Κομμόδου ἔληξεν ἡ λαμπρὰ τῶν Ἀντωνίνων ἐποχὴ ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ ἱστορίᾳ. Οὐχ ἧττον ὁ Κόμμοδος, ἀδιαφορῶν ὅλως πρὸς τὰ τῆς πολιτείας πράγματα καὶ μᾶλλον περὶ τὰς μονομαχίας ἀσχολούμενος, οὐδεμίαν ἔσχε πρωτοβουλίαν ἐν τῇ πορείᾳ τῶν διωγμῶν, οἵτινες ἐξηκολούθησαν ἀδιαλείπτως, μικρὸν μόνον ἀνακοπέντες ἐν τέλει τῆς βασιλείας αὐτοῦ.

Τὸ πρῶτον δὲ τότε κατεδιώχθησαν οἱ Χριστιανοὶ ἐν Ἀφρικῇ, ἔνθα ἀκμαιότατος ἦτο ὁ Χριστιανισμός, καὶ πρῶτος ἐκεῖ διώκτης αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὁ Ἀνθύπατος Βιγέλλιος Σατουρνῖνος. Τῇ 17 Ἰουλίου 180 ἐδίκασεν οὗτος ἐν Καρχηδόνι τοὺς ἐκ τῆς Ἰσχλῆς (Scili) τῆς Νουμιδίας μάρτυρας, γνωστοὺς ὑπὸ τ' ὄνομα martyres scilitani [1]. Ἡ δίκη αὐτῶν διεξήχθη ἑλληνιστί. Ὁ Σατουρνῖνος προσεκάλεσεν αὐτοὺς νὰ προσφέρωσι θυσίαν εἰς τοὺς θεούς, μεθ' ἣν θὰ ἐτύγχανον παρὰ τοῦ Αὐτοκρά-

1. **Analecta Bellandiana**, VIII, 1889, σ 5 ἑξ. XVI 1897 σ. 64 ἑξ. **Knopf.** ἔνθ' ἀν. σ. 33—36. **Gebhardt**, ἔνθ' ἀν. σ. 22—27. **B. Bolotow**, Περὶ τοῦ ζητήματος τῶν Acta Scilitanorum, ρωσ. ἐν τῷ περιοδικῷ «Χριστιανικὸν ἀνάγνωσμα» 1903, σ. 884 ἑξ. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τοῦ μαρτυρίου ἐκ Παρισινοῦ κώδικος ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ **Usener**, Index Scholarum Bonnae 1881, ὕστερον δὲ ὑπὸ τοῦ **Robinson**, The Passion of S. Perpetua with an Appendix on the Scilitan Martyrdom, ἐν Textes and Studies 1, 2, 1891, σ. 112—116. Τὸ κείμενον τοῦτο δὲν ἐθεωρήθη ὡς πρωτότυπον ἀλλ' ὡς διασκευὴ τοῦ πρωτοτύπου κειμένου, ἀνεῦρε δὲ ὁ Robinson λατινικὸν κείμενον, ὅπερ θεωρεῖ ἀρχαιότερον τοῦ ἑλληνικοῦ. Κατὰ τὸν Bolotow τὰ σωζόμενα κείμενα τοῦ μαρτυρίου δὲν εἶνε τὰ ἐπίσημα πρακτικὰ τῆς δίκης τῶν μαρτύρων τῆς Νουμηδίας, ἀλλὰ συνετάχθησαν ἐπὶ τῇ βάσει μυστικῶν σημειώσεων τῶν παρευρεθέντων κατ' αὐτὴν Χριστιανῶν, αἵτινες ἐκυκλοφόρησαν κατὰ διαφόρους ἐκδόσεις, ὧν γνησιωτέρα εἶνε μᾶλλον ἡ ὑπὸ τοῦ Robinson ἐκδοθεῖσα.

τορος χάριτος. Ὁ Σπεράτος, ἐξ ὀνόματος καὶ τῶν λοιπῶν συμμαρτύρων, εἶπεν ὅτι οὐδὲν κακὸν ἔπραξαν, ἀλλ' ἀποδίδουσι καλὸν ἀντὶ κακοῦ, σέβουσι καὶ λατρεύουσι καὶ φοβοῦνται μόνον τὸν Κύριον, εἰς ὃν καθ' ἑκάστην προσφέρουσι θυσίαν ἐξ αἴνων. Ὁ Σατουρνῖνος ὑπέδειξεν ὅτι καὶ οἱ ἐθνικοὶ ὡσαύτως θρησκεύουσι καὶ ἔχουσι μάλιστα ἁπλῆν θρησκείαν, εὔχονται δὲ ὑπὲρ τοῦ «δεσπότου βασιλέως» αὐτῶν καὶ ὅτι ὀφείλουσι τὸ αὐτὸ νὰ πράττωσιν οἱ Χριστιανοί. Ὁ Σπεράτος ἀπήντησεν ὅτι ἦτο ἕτοιμος νὰ διδάξῃ εἰς τὸν Σατουρνῖνον τὸ μυστήριον τῆς ἀληθοῦς ἁπλότητος καὶ δευτερολογῶν ὑπεραπολογεῖται τοῦ Χριστιανισμοῦ. Εἰς προτροπὴν τοῦ Σατουρνίνου πρὸς τοὺς λοιποὺς μάρτυρας ὅπως παύσωσιν ἀνήκοντες εἰς τοιαύτην μωρίαν, ὡς ὠνόμασε τὸν Χριστιανισμόν, ἀπαντᾷ ὁ Κίττινος ὅτι οὐδένα φοβοῦνται πλὴν τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς Κυρίου, ὃν ἐξ ὅλης ψυχῆς καὶ καρδίας ζητοῦσι νὰ λατρεύωσι, ἡ δὲ Δονάτα προσθέτει ὅτι ἀπονέμουσιν εἰς τὸν Καίσαρα τὴν προσήκουσαν εἰς ἄνθρωπον τιμήν. Εἶτα πρὸς τὴν Βέστιαν ἀποτεινόμενος ὁ Σατουρνῖνος ἐρωτᾷ, καὶ σὺ Βέστια τὶ λέγεις ; Ἡ δὲ ἀπεριφράστως ὡμολόγησεν ὅτι εἶνε χριστιανή. Τὸ αὐτὸ ἐπανέλαβον μετὰ τὴν Σεκούνδαν πάντες οἱ μάρτυρες. Εἰς ἐρώτησιν τοῦ Σατουρνίνου ἂν ἔχωσιν ἀνάγκην προθεσμίας τινὸς ὅπως σκεφθῶσιν, ὁ Σπεράτος ἐξ ὀνόματος καὶ τῶν λοιπῶν εἶπεν ὅτι ἐν τοιούτῳ ζητήματι, οἷον ὁ Χριστιανισμός, πάντα εἶνε ἐσκεμμένα καὶ ἐξηκριβωμένα. Μετά τινα ἐρώτησιν περὶ τῶν ἱερῶν βιβλίων τῶν Χριστιανῶν, τὰ ὁποῖα κατεσχέθησαν κατὰ τὴν σύλληψιν αὐτῶν καὶ τὴν ἀπάντησιν τοῦ Σπεράτου ὅτι προὔκειτο περὶ τῶν ἐπιστολῶν, τοῦ Ἀπ. Παύλου,[1] ὁ Σατουρνῖνος προὔτεινε πάλιν εἰς αὐτοὺς προθεσμίαν τριάκοντα ἡμερῶν πρὸς σκέψιν. Ἀλλ' ὁ Σπεράτος ἐδήλωσεν, ὅτι εἶνε Χριστιανός, ὅτι θὰ λατρεύῃ πάντοτε τὸν Κύριον αὐτοῦ καὶ Θεόν, τὸν ποιήσαντα τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν καὶ συνέχοντα τὰ πάντα. Τὸ αὐτὸ ἐπανέλαβον καὶ οἱ λοιποὶ πάντες. Τότε δὲ ὁ Σατουρνῖνος ἐξέδωκεν ἔγγραφον ἀπόφασιν καθ' ἥν, ἐπειδὴ ὁ Σπεράτος, Νάρταλλος, Κίττι-

1. Κατὰ τὸ ἑλληνικὸν κείμενον, **Usener** ἔνθ' ἀν. σ. 5—6 «Σατουρνῖνος ὁ ἀνθύπατος ἔφη· Ποῖαι πραγματεῖαι [ἐν] τοῖς ὑμετέροις ἀπόκεινται σκεύεσιν; ὁ ἅγιος Σπεράτος εἶπεν· Αἱ καθ' ἡμᾶς βίβλοι καὶ αἱ πρὸς ἐπὶ τούτοις ἐπιστολαὶ Παύλου τοῦ ὁσίου ἀνδρός». Τοῦτο συνᾴδει καὶ πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Robinson δημοσιευθὲν λατινικὸν κείμενον «Saturninus proconsul dixit: Quae sunt res in capsa vestra? Speratus dixit: Libri et epistulae Pauli viri justi». Πρβλ. **A. Ehrhard**, Die griechischen Martyrien, 1. 18—19.

νος, Δονάτα, Βέστια, Σεκούνδα ἐδήλωσαν ὅτι ζῶσι κατὰ τὸν τρόπον τῶν Χριστιανῶν, ἐπὶ δὲ τῇ προτάσει προθεσμίας πρὸς σκέψιν ἵνα ζῶσι κατὰ τὸν τρόπον τῶν Ρωμαίων, ἐνέμειναν ἐν τῇ ἰσχυρογνωμοσύνῃ αὐτῶν, καταδικάζονται εἰς τὸν διὰ ξίφους θάνατον. Μετὰ τὴν ἀνακοίνωσιν τῆς ἀποφάσεως ταύτης ὁ Σπεράτος καὶ ὁ Νάρταλλος ἐδόξασαν τὸν Θεόν, διότι ἀξιοῦνται νὰ μαρτυρήσωσιν. Ὁ Σατουρνῖνος διέταξε τότε τὸν κήρυκα ν' ἀνακηρύξῃ τὰ ὀνόματα τῶν καταδικασθέντων, εἰς τοὺς ἀνωτέρω δὲ ἓξ προσετέθησαν ἕτεροι ἰσάριθμοι μάρτυρες, οἵτινες πιθανῶς ἠρνήθησαν νὰ δώσωσι οἱανδήποτε ἀπάντησιν εἰς ἐρωτήσεις τοῦ δικαστοῦ, ὁ Βετούριος, Φῆλιξ, Ἀκυλῖνος, Λαιτάντιος, Ἰανουαρία καὶ Γενερόζα, οἵτινες πάντες, ἐν συνόλῳ δώδεκα, ἀπετμήθησαν τὰς κεφαλάς, δοξάζοντες τὸν Θεόν.

Πρόδηλον δ' ἐκ τῶν λεπτομερειῶν τούτων ὅτι οἱ martyres scilitani κατεδικάσθησαν ἐπὶ μόνῳ τῷ ὀνόματι αὐτῶν, κατὰ τὸ διάταγμα τοῦ Τραϊανοῦ, καὶ οὐδεὶς μὲν ἐγένετο λόγος περὶ τῶν ἀποδιδομένων τοῖς Χριστιανοῖς ἐγκλημάτων (flagitia), τὸ πρῶτον δὲ προὐβλήθη παρὰ Ρωμαίου Ἀνθυπάτου ἐρώτησις περὶ τῶν ἱερῶν βιβλίων τῶν Χριστιανῶν, ἀλλὰ μετά τινος χαρακτηριστικῆς ἀδιαφορίας.

Καθ' ἣν περίπου ἐποχὴν (μετὰ τὸ 180) ἐν Ἀφρικῇ ἐμαρτύρησαν οἱ δώδεκα μάρτυρες τῆς Ἰσχλῆς ἐν Ρώμῃ ὑπέστη τὸν μαρτυρικὸν θάνατον ὁ Ἀπολλώνιος[1]. Περὶ τούτου ἦτο γνωστὸν ἐκ τοῦ Εὐσεβίου ὅτι «λογιωτάτην ὑπὲρ ἧς ἐμαρτύρει πίστεως ἐπὶ πάντων παρέσχεν Ἀπολογίαν», ἀλλὰ μόλις ἐσχάτως ἡ ὄντως θαυμαστὴ αὕτη ἀπολογία ἀνευρέθη[2], ἀποδεικνύουσα ἀκριβεστάτην τὴν πληροφορίαν τοῦ Εὐσε-

1. ***Εὐσέβιος***, Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 15.

2. Τῷ 1874 οἱ Μεχιταρισταὶ τῆς Βιέννης ἐξέδωκαν ἀρμενικόν τι κείμενον, ὅπερ τῷ 1893 πρῶτος ἀνεγνώρισε καὶ τῷ 1894 ἐδημοσίευσεν ἐν Λονδίνῳ ὁ F. Conybeare. Τῷ 1893 οἱ Βολλανδισταὶ ἀνεῦρον ἑλληνικὸν κείμενον τῆς ἀπολογίας ἐν ἁγιολογικῷ κειμένῳ, παριστῶντι αὐτὴν ὡς μαρτύριον τοῦ Ἀποστόλου Ἀπολλώ, τοῦ γνωστοῦ λογίου Ἀλεξανδρέως. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον ὅλως ἀσημάντους ἔχει διαφορὰς πρὸς τὸ ἀρμενικὸν κείμενον. Ἡ σπουδαιότης αὐτοῦ εἶνε πρόδηλος, τούτου δ' ἕνεκα ἀπέβη ὑποκείμενον ἐρευνῶν πολλῶν ἐπιστημόνων (Harnack, Klette. Seeberg, Hilgenfeld, Mommsen). Ἀπόπειρα ἀρνήσεως τῆς γνησιότητος αὐτοῦ (J. Geffcken) προὐκάλεσε σφοδρὰς ἀντιρρήσεις (A. Harnack ἐν Deutsche Literaturzeitung XXV, 1904, σ. 2464—2469). Τὸ κείμενον τοῦ μαρτυρίου ἴδε παρὰ **Klette**, Der Prozess und die Acta S. Apollonii, ἐν Texte und Untersuchungen XV, 2, 1897, σ. 92—130. **Knopf**, ἔνθ' ἀν. σ. 36—44. ***Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου***, Ἱστορικαὶ μελέται, σ. 62 ἑξ. **Gebhardt** ἔνθ' ἀν' σ. 44—60.

βίου περὶ τοῦ Ἀπολλωνίου, ὅτι ἦτο «ἀνὴρ τῶν τότε πιστῶν ἐπὶ παιδείᾳ καὶ σοφίᾳ βεβοημένος».[1]

Κατήγορος τοῦ Ἀπολλωνίου παρέστη ὁ ἴδιος αὐτοῦ δοῦλος, περὶ οὗ λέγει ὁ Εὐσέβιος, ὅτι «ὁ δείλαιος παρὰ καιρὸν τὴν δίκην εἰσελθὼν ὅτι μὴ ζῆν ἐξὸν ἦν, κατὰ βασιλικὸν ὅρον, τοὺς τῶν τοιῶνδε μηνυτάς, αὐτίκα κατάγνυται τὰ σκέλη»[2]. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς καὶ ῥωμαϊκοῖς δικαστηρίοις ἡ καταγγελία τοῦ δούλου κατὰ τοῦ κυρίου ἐγίνετο δεκτὴ μόνον μετὰ βασάνων, ἀλλ' ἡ πληροφορία τοῦ Εὐσεβίου δὲν καθορίζει ἐπακριβῶς τὸ ζήτημα τῆς καταδίκης τοῦ καταγγείλαντος τὸν Ἀπολλώνιον δούλου αὐτοῦ, διότι λέγει ὅτι ἡ καταδίκη ἐγένετο «κατὰ βασιλικὸν ὅρον». Ὑπέθεσάν τινες ὅτι ὁ Εὐσέβιος ἔχει ὑπ' ὄψει νόμον τοῦ Νέρβα, ἀπαγορεύοντα τοῖς δούλοις τὸ καταγγέλλειν τοὺς κυρίους. Ἀλλὰ κατὰ τὸν νόμον ἐκεῖνον ἔδει, ἢ νὰ μὴ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ καταγγελία τοῦ δούλου καὶ νὰ τιμωρηθῇ μόνον οὗτος, ἢ γενομένης δεκτῆς τῆς καταγγελίας (ἐν causa majestatis, κατὰ τὸν νόμον) νὰ μείνῃ μὲν ἀτιμώρητος ὁ καταγγείλας νὰ τιμωρηθῇ δὲ ὁ καταγγελθείς. Διετυπώθη ὑπόνοια ὅτι ὁ καταγγείλας δὲν ἦτο δοῦλος(servus) ἀλλ' ἐκαλεῖτο Severus, πολλῷ μᾶλλον ὅτι ἐν σχετικῷ χωρίῳ τοῦ Ἱερωνύμου «a servo Severo proditus»[3] κατά τινας ἐκδόσεις ἐλλείπει ἡ λέξις servo, ἀλλ' ἡ ὑπόνοια αὕτη οὐδαμοῦ δύναται νὰ στηριχθῇ. Ἐὰν δὲ κατ' ἄλλην πάλιν ὑπόθεσιν ὁ Εὐσέβιος ἐν τῇ ἀναγραφῇ τῆς περὶ τοῦ δούλου τοῦ Ἀπολλωνίου εἰδήσεως εἶχεν ὑπ' ὄψει τὸ εἰς τὴν β'. Ἀπολογίαν τοῦ Ἰουστίνου προσηρτημένον διάταγμα τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου πρὸς τὴν Γερουσίαν τῆς Ῥώμης ὅπερ, ὡς εἴδομεν, δὲν εἶνε γνήσιον, δὲν ἐξηγεῖται διατὶ πάλιν κατεδικάσθη ὁ Ἀπολλώνιος. Μία δὲ μόνον εἰκασία ἀπολείπεται πιθανή. Ὁ Εὐσέβιος δὲν ἀποδίδει ἀκριβῶς τὴν περὶ τοῦ καταγγείλαντος δούλου εἴδησιν. Ὁ δοῦλος ὑπεβλήθη εἰς ἀνάκρισιν μετὰ βασανιστηρίων, καθὸ δοῦλος, ἀλλὰ κατ' αὐτὴν ἐπῆλθεν ἡ κάταξις τῶν σκελῶν αὐτοῦ, διότι ὁ νόμος δὲν ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψιν ἂν ὁ ἐν δικαστηρίῳ βασανισθεὶς δοῦλος ἐξήρχετο μετὰ τεθλασμένων σκελῶν ἢ ἡμιθανής· προέβλεπε μόνον τὸ συμφέρον τοῦ ἰδιοκτήτου καὶ ὥριζεν ἀπότισιν τῆς ἀξίας τοῦ δούλου, ἂν οὗτος μετὰ τὰς ἐν τῷ δικαστηρίῳ βασάνους καθίστατο ἄχρηστος εἰς ὑπηρεσίαν.

1. *Εὐσέβιος*, Ἐκκλ. Ἱστορία 4, 15.
2. *Εὐσέβιος*, Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 1.
3. **Hieronymus**, De viris illustribus c. 42.

Ἡ δίκη τοῦ Ἀπολλωνίου, περὶ οὗ ἐλέχθη ὅτι ἦτο καὶ Γερουσιαστής,[1] διεξήχθη ἐν αὐτῇ τῇ Γερουσίᾳ τῆς Ρώμης ὑπὸ τοῦ Ἐπάρχου τοῦ Πραιτωρίου Περεννίου (Perennis praefectus praetorio) κατὰ τοὺς προδιαγεγραμμένους ἤδη τύπους τῆς διαδικασίας τῶν Χριστιανῶν,[2] ἀλλ' εὐθὺς ἀμέσως προβάλλεται τῷ Ἀπολλωνίῳ τὸ ἐρώτημα ἂν εἶνε χριστιανός, μετὰ καταφατικὴν δ' αὐτοῦ ἀπάντησιν ὁ Περέννιος προτρέπει αὐτὸν νὰ ὀμόσῃ τὴν τύχην τοῦ Καίσαρος. Ὁ Ἀπολλώνιος ἀρνεῖται, ὑποδεικνύων ὅτι δὲν δύναται ν' ἀπονείμῃ θείαν τιμὴν εἰς ἄνθρωπον ταχθέντα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ βασιλέα ἀνθρώπων ἐπὶ τῆς γῆς. Ἐπαναλαμβάνει τὴν προτροπὴν ὁ Περέννιος προσθέτων καὶ τὴν περὶ θυσίας εἰς τοὺς θεοὺς καὶ εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Αὐτοκράτορος. Ὁ Ἀπολλώνιος ὑποδεικνύει ὅτι οἱ χριστιανοὶ προσφέρουσιν ἀναίμακτον καὶ καθαρὰν θυσίαν πρὸς τὸν παντοκράτορα Θεὸν καὶ ὑπὲρ τοῦ Κομμόδου. Ὁ Ἔπαρχος δίδει αὐτῷ προθεσμίαν μιᾶς ἡμέρας ἵνα σκεφθῇ, ἀλλὰ παραταθείσης τῆς προθεσμίας ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας καλεῖται καὶ αὖθις ὁ Ἀπολλώνιος, ὅστις εἰς ἐρώτησιν τοῦ Ἐπάρχου τί ἀπεφάσισεν ἀπαντᾷ σταθερῶς ὅτι ἐμμένει εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν, μετὰ δὲ τὴν ὑπόμνησιν τοῦ Ἐπάρχου ὅτι κατὰ διάταξιν τῆς Γερουσίας ὤφειλε νὰ προσφέρῃ θυσίαν εἰς τοὺς θεοὺς ἀπαντᾷ ὅτι προτιμᾷ τὰς διατάξεις τοῦ Θεοῦ καὶ ἄρχεται ἐφεξῆς θαυμασιώτατα ἀπολογούμενος ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἐλέγχων ταὐτοχρόνως τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν μετὰ πολλῆς τῆς δριμύτητος. Ἐπαναλαμβάνει ὁ Περέννιος ὅτι κατὰ τὸ διάταγμα τῆς Γερουσίας ἀπαγορεύεται ὁ Χριστιανισμός, ὁ δὲ Ἀπολλώνιος συνεχίζει λαμπρῶς τὰς σκέψεις αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ζωῆς καὶ εἰς ἐρώτησιν τοῦ Ἐπάρχου ἂν ἡδέως ἀποθνήσκει, ὑποδεικνύει μὲν τὴν διαπραττομένην κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἀδικίαν ἀλλὰ δὲν γογγύζει κατὰ τοῦ διατάσσοντος αὐτὴν νόμου, δηλοῖ ὅτι, καίτοι ἐξ αὐτοῦ, ἐν τῇ προκειμένῃ περιστάσει, ἐξαρτᾶται νὰ ζήσῃ ἢ ν' ἀποθάνῃ, προτιμᾷ, οὐχ ἧττον, νὰ ὑποστῇ τὰς συνεπείας τῆς παραβάσεως ἀνθρωπίνου νόμου ἢ νὰ φανῇ παραβάτης τῶν θείων νόμων καὶ διατάξεων. Δὲν θέλει τὸν θάνατον οὐδὲ φοβεῖται αὐτόν, ἐπιθυμεῖ μάλιστα νὰ ζήσῃ, ἀλλὰ νὰ ζήσῃ ἀνεύθυνος ὢν ἐνώπιον τοῦ θεοῦ καὶ ἀκατάκριτος. Ἀποκρούσας ἀνόητον παρέκβασιν κυνικοῦ τινος φι-

1. **Hieronymus**, ἔνθ' ἀνωτέρω.

2. Πρβλ. **C. Callewaert**, Question de droit concernant le procès du martyr Apollonius ἐν Revue des questions historiques, XXXIX, (1905) σ. 353 ἑξ. **Allard**, ἔνθ' ἀν. σ. 440 ἑξ.

λοσόφου καὶ λαβὼν ἀφορμὴν ἐκ λόγων τινῶν τοῦ Περεννίου, ἐκθέτει συνοπτικῶς τὴν Χριστιανικὴν διδασκαλίαν, κατὰ τὰ κυριωδέστερα σημεῖα τοῦ συμβόλου τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, ἔχων ὑπ' ὄψει τὴν περὶ Λόγου διδασκαλίαν ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίῳ καὶ καθ' ὅλου ἐκθέτει τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ φιλοσοφικῶς, ὡς ἀντελαμβάνοντο αὐτῆς οἱ ἐκ τῶν τῆς ἀνωτάτης τάξεως τῆς ῥωμαϊκῆς κοινωνίας φιλοσοφικῶς μεμορφωμένων καὶ προσερχομένων εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Ὁ Ἔπαρχος ἐκδηλοῖ ἐπιθυμίαν ἵν' ἀθωώσῃ τὸν Ἀπολλώνιον ἀλλὰ «κωλύομαι, εἶπεν, ὑπὸ τοῦ δόγματος Κομμόδου τοῦ αὐτοκράτορος, πλὴν φιλανθρώπως χρήσομαί σοι ἐν τῷ θανάτῳ». Καὶ ἀπήγγειλεν ἀπόφασιν καταδίκης εἰς θάνατον διὰ ξίφους, ἣν εὐχαριστῶν τῷ θεῷ ὑπέστη ὁ Ἀπολλώνιος. Ἀναμφιβόλως δὲ καὶ ἄλλοι ὁμοίως πρὸς αὐτόν, ὅστις ἦτο «τῶν ἀπὸ Ρώμης εὖ μάλα πλούτῳ καὶ γένει διαφανῶν», [1] Χριστιανοὶ ἐμαρτύρησαν καὶ ἐν Ρώμῃ καὶ ἀλλαχοῦ, ἀλλ' ἐν αὐτοῖς κατέλαβεν ὅλως ἐξαιρετικὴν θέσιν ὁ Ἀπολλώνιος ἕνεκα τῆς θαυμασίας αὑτοῦ Ἀπολογίας.

Ἐξηρτᾶτο δὲ πολλαχοῦ ὁ διωγμὸς ἐκ τῶν καλῶν ἢ κακῶν ἀντιπροσώπων τῆς ῥωμαϊκῆς πολιτείας. Ὁ Τερτυλλιανὸς ἀνέγραψε παραδείγματα πολλῶν τῆς Ἀφρικῆς Ἀνθυπάτων, οἵτινες πολλάκις ἐπροστάτευσαν τοὺς Χριστιανοὺς κατὰ τῶν ἐπιθέσεων τοῦ ὄχλου [2]. Οὕτω δὲ ὁ Κίνδυος Σεβῆρος οὕτως ἀπέστεργε τὴν εἰς θάνατον καταδίκην τῶν Χριστιανῶν, ὥστε ὑπεδείκνυεν εἰς αὐτοὺς ἐκ τῶν προτέρων τί ἔπρεπε ν' ἀπαντῶσιν ἐρωτώμενοι ἐν τῷ δικαστηρίῳ ἵνα μὴ καταδικάζῃ αὐτοὺς εἰς θάνατον. Ἕτερος, ὁ Βεσπρόνιος Κάνδιδος, ἠρνήθη νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ ὄχλου περὶ καταδίκης Χριστιανοῦ τινος, δικαιολογήσας τὴν ἄρνησιν διὰ τῆς δηλώσεως ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τῆς αἰτήσεως τοῦ ὄχλου θὰ ὑπέθαλπε τὴν ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἀταξίαν. Καὶ ὁ Ἀνθύπατος Ἄσπερος (Asper) Χριστιανόν τινα καταγγελθέντα ἠρκέσθη ἁπλῶς νὰ ὑποβάλῃ εἰς ἐλαφρὰν βάσανον καὶ ν' ἀπολύσῃ αὐτὸν δηλώσας ὅτι δὲν ἦσαν εἰς αὐτὸν εὐχάριστοι τοιαῦται ὑποθέσεις. Ὁ δὲ Ποῦδενς (Pudens) ἐξέσχισε καταγγελίας κατὰ Χριστιανῶν ἀπολύσας αὐτούς. Καὶ ὁ Ἀνθύπατος τῆς Μικρασίας Ἄρειος Ἀντωνῖνος μὴ θέλων νὰ καταδικάσῃ εἰς θάνατον Χριστιανούς τινας ἐξεδίωξεν αὐτοὺς ἐκ τοῦ δικαστηρίου λέγων «ὦ δειλοί, εἰ θέλετε ἀποθνήσκειν κρημνοὺς

1. *Εὐσέβιος*, Ἐκκλ. Ἱστορία 5, 21.
2. **Tertullianus** ad Scapulam 4.

ἢ βρόχους ἔχετε[1]». Πλεῖστοι Ἀνθύπατοι καὶ Ἔπαρχοι, ὡς ὁ Περέννιος πρὸς τὸν Ἀπολλώνιον, ἐφέροντο εὐγενῶς πρὸς τοὺς Χριστιανούς.

Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Κόμμοδος ἐφάνη εὐμενὴς πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Μαρκίας, ἥτις «ἱστόρειται πολλά τε ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν σπουδάσαι καὶ πολλὰ αὐτοὺς εὐεργετηκέναι, ἅτε καὶ παρὰ τῷ Κομμόδῳ πᾶν δυναμένη» [2]. Ἡ Μαρκία, θυγάτηρ πλουσίου τινὸς ἀπελευθέρου τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, εἰσῆλθεν εἰς τ' Ἀνάκτορα τῷ 183, γενομένη μετὰ τὴν εἰς θάνατον καταδίκην τοῦ ἀγαπήσαντος αὐτὴν ἀνεψιοῦ τοῦ Αὐτοκράτορος Οὐμμιδίου Κοδράτου, παλλακὴ τοῦ Κομμόδου, ἀπολαύσασα ὑψίστων τιμῶν ὡς σύζυγος αὐτοῦ, ἐκτὸς τοῦ τίτλου τῆς Αὐτοκρατείρας. Ἡ Μαρκία ἦτο προσήλυτος τοῦ Χριστιανισμοῦ, καίτοι ἄδηλον ἂν εἶχε βαπτισθεῖ, εὐεργετικῶς δ' ἐπιδρῶσα ἐπὶ τοῦ ἀγρίου Κομμόδου ἐζήτησε παρὰ τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης Βίκτορος (189- 198) κατάλογον τῶν ἐν τοῖς λατομείοις τῆς Σαρδηνίας ἐξορίστων Χριστιανῶν ὁμολογητῶν, κατὰ διαταγὴν δὲ τοῦ Κομμόδου πάντες οὗτοι ἠλευθερώθησαν [3].

(Ἀκολουθεῖ)

---

1. *Δίων Κάσσιος*, Ἱστορία 72, 4. *Ἱππόλυτος*, Φιλοσοφούμενα Θ, 12. **E. Preuschen**, Analecta, σ. 29,

2. **Tertullianus**, ad Scapulam, 4. *Ἰουστῖνος*, Ἀπολογία Β, 4.

3. *Ἱππόλυτος*, Φιλοσοφούμενα, Θ, 12 «Μετὰ χρόνων δ' ἑτέρων ἐκεῖ ὄντων ἑτέρων μαρτύρων θελήσασα ἡ Μαρκία ἔργον τι ἀγαθὸν ἐργάσασθαι, οὖσα φιλόθεος παλλακὴ Κομμόδου, προσκαλεσαμένη τὸν μακάριον Οὐΐκτορα, ὄντα Ἐπίσκοπον τῆς Ἐκκλησίας κατ' ἐκεῖνο καιροῦ, ἐπηρώτα τίνες εἶεν ἐν Σαρδονίᾳ μάρτυρες... Τυχοῦσα οὖν τῆς ἀξιώσεως ἡ Μαρκία παρὰ Κομμόδου δίδωσι τὴν ἀπολυσίμην ἐπιστολὴν Ὑακίνθῳ τινὶ σπάδοντι πρεσβυτέρῳ, ὃς λαβὼν διέπλευσεν εἰς Σαρδονίαν καὶ ἀποδοὺς τῷ κατ' ἐκεῖνο καιροῦ τῆς χώρας ἐπιτροπεύοντι ἀπέλυσε τοὺς μάρτυρας».

ΑΙ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΕ΄ ΑΙΩΝΑ ΑΠΟΠΕΙΡΑΙ ΠΡΟΣ ΕΝΩΣΙΝ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ (*)

ΜΕΡΟΣ Γ΄.

ΑΙ ΠΡΟΣ ΕΥΓΕΝΙΟΝ ΤΟΝ Δ΄ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΝ ΒΑΣΙΛΕΙΑΙ ΣΥΝΟΔΟΝ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΕΙΣ

13. Ὁ Γαβριὴλ Condolmero, διαδεξάμενος Μαρτῖνον τὸν Ε΄. ὡς Εὐγένιος δ΄ (1431—1447), ἐν τῷ μεγάλῳ ζητήματι τῆς ἐκκλησιαστικῆς μεταρρυθμίσεως ἠκολούθησε κατὰ πόδας τὸν προκάτοχον αὐτοῦ· καὶ μόνη ἡ ἰδέα τῆς κατὰ περιόδους μεταρρυθμιστικῆς συνόδου, ἡ υἱοθετηθεῖσα ἐν Κωνσταντίᾳ, ἐτάραττεν αὐτόν· προέκειτο περὶ τῆς τύχης αὐτοῦ τοῦ παπικοῦ συστήματος, κινδυνεύοντος νὰ καταρρεύσῃ διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἐν Κωνσταντίᾳ ἀνακηρυχθείσης θέσεως ὅτι ἡ οἰκουμενικὴ σύνοδος εἶνε ἡ ἀνωτάτη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀρχή[1]· διὰ τοῦτο ὅ,τι ὑποκύψας εἰς τὴν βίαν[2] ἠναγκάσθη νὰ δεχθῇ ὁ Μαρτῖνος, τὴν σύγκλησιν δῆλα δὴ τῆς ἐν Βασιλείᾳ Οἰκουμενικῆς συνόδου[3], τοῦτο ἀπὸ τῆς ἐπαύριον τῆς ἀναρρήσεως αὐτοῦ ἐπεχείρησε νὰ ἐξουδετερώσῃ ὁ Εὐγένιος. Κατ᾽ αὐτὴν τὴν ἡμέραν τῆς ἐνθρονίσεως αὐτοῦ (12 Μαρτίου 1431), ἐπικυρῶν τὴν ὑπὸ τοῦ προκατόχου αὐτοῦ γενομένην ἐκλογὴν τοῦ Καρδιναλίου Ἰουλιανοῦ Καισαρίνη ὡς προέδρου τῆς συγκληθείσης ἤδη διὰ τὴν 1 Μαρτίου ἐν Βασιλείᾳ συνόδου, ὁ νέος πάπας ἐδήλου ὅτι περὶ τῆς συνόδου ταύτης ἐπῆλθε μεταβολή τις ἀντιλήψεων, καὶ διὰ τοῦτο παρεῖχεν εἰς τὸν Καρδινάλιον τὸ δικαίωμα

(*) Συνέχεια ἐκ τοῦ Α΄. Τόμου σελ. 217.

1. Hefele XI, 185 καὶ 2ʋ0 «Ὅσον ζῆλον ἐπέδειξεν ὁ Εὐγένιος καρδινάλιος ἔτι ὢν ὑπὲρ τῆς συγκλήσεως ματαρρυθμιστικῆς συνόδου, τόσον μετὰ τὴν ἀνάρρησιν ἐξεδήλωσεν ἐνδοιασμοὺς περὶ τῆς ἐν Βασιλείᾳ συνόδου καὶ τῆς ζωτικότητος αὐτῆς». Πρβλ. καὶ ὅσα λέγει ὁ μέλλων πάπας Πίος ὁ β΄ ἐν de rebus Basileae gestis (Fea Pius II a calumniis vindicatus, Roma 1823 p. 34).

2. Τῇ 8 Νοεμβρίου 1430 εἰς τας κυριωτέρας τῆς Ρώμης ὁδοὺς ἐδημοσιεύθη ἀνώνυμος δήλωσις ἐξ ὀνόματος δύο χριστιανῶν ἡγεμόνων, ἀπειλούντων, ἂν μὴ ἀκουσθῶσι τὰ αἰτήματα αὐτῶν, νὰ μεταχειρισθῶσι βίαν καθαιροῦντες διὰ τῆς ἀνεξαρτήτως συγκληθησομένης συνόδου τόν τε πάπαν καὶ τοὺς καρδιναλίους. Hefele XI, 163.

3. Hefele ἀντ. 169-170. Αὕτη ἔπρεπε κατὰ τὰς ἀποφάσεις τῆς ἐν Σιένῃ συνόδου νὰ συνέλθῃ περὶ τὰς πρώτας τοῦ Μαρτίου 1431 ἡμέρας.

εἴτε τῆς παρατάσεως εἴτε τῆς μεταφορᾶς αὐτῆς εἰς ἄλλην πόλιν. Οἱ πανηγυρισταὶ τοῦ Εὐγενίου προσεπάθησαν νὰ ἐξηγήσωσι τὰ κατὰ τῆς μήπω ἀρξαμένης τοῦ ἔργου αὐτῆς συνόδου μέτρα τοῦ πάπα ἐκ τῆς πιθανῶς ὑπ' αὐτοῦ προβλεπομένης συγκλήσεως συνόδου διὰ τὴν ἕνωσιν τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ἥτις κατὰ τὰς μετὰ τοῦ Μαρτίνου συμφωνίας τῶν Ἑλλήνων ἔπρεπε νὰ συνέλθῃ που τῆς ἀνατολικῆς Ἰταλίας [1]. Τοῦτο ὅμως ἔχεται ἀληθείας κατ' ἀντίστροφον ἔννοιαν, ὅτι δηλ. ὁ πάπας ἐπελήφθη τῆς μετὰ τῶν Ἑλλήνων διαπραγματεύσεως ἀκριβῶς ἵνα ἐξουδετερώσῃ τὸν ἀπὸ τῆς ἐν Βασιλείᾳ συνόδου προφαινόμενον κίνδυνον δι' ἑαυτόν, ὡς τοῦτο ἀποδεικνύει πᾶσα ἡ περαιτέρω τῶν πραγμάτων ἐξέλιξις [2].

14. Οὐ πολὺ μετὰ τὴν πραγματικὴν ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς ἡ ἐν Βασιλείᾳ σύνοδος ἔλαβεν ἀφορμὴν ν' ἀσχοληθῇ περὶ τὸ ζήτημα τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν. Ὁ ἀκαταπόνητος δομινικανὸς Ἀνδρέας ἐπανελθὼν ἐκ Κπόλεως καὶ γινώσκων ἤδη τὰ κατὰ τὴν παρουσίαν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ γραμματέως ἐν Ῥώμῃ καὶ τὴν ἐπικειμένην μεγάλην πρεσβείαν τῶν περὶ τὸν Ἰάγαριν, περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ὀκτωβρίου 1431 ἔγραψεν εἰς Βασιλείαν πρὸς τὸν προσωρινὸν ἀντικαταστάτην τοῦ Καισαρίνη ἐν τῇ προεδρείᾳ τῆς συνόδου Ἰωάννην τὸν ἐκ Ῥαγούζης [3], ἀναγγέλλων αὐτῷ ταῦτα καὶ τὰς ἐλπίδας αὐτοῦ περὶ τῆς τελικῆς τοῦ ἔργου ἐπιτυχίας [4]. Ὅτε δὲ μετὰ μικρὸν ἡ σύνοδος διὰ τοῦ Ἰωάννου Beaupère ὑπέβαλεν εἰς τὸν Εὐγένιον καὶ τοὺς περὶ αὐτὸν καρδιναλίους ἔκθεσιν τῶν μέχρι τότε πεπραγμένων καὶ ἠξίου αὐτὸν νὰ βοηθήσῃ τὸ ἔργον αὐτῆς, προτρέπων τοὺς εὐρωπαίους ἡγεμόνας καὶ τοὺς ἐπισκόπους ἵνα σπεύσωσιν ἐγκαίρως εἰς Βασιλείαν, ἀπήτησεν ἐπίσης ἵνα πέμψῃ ὁ πάπας ἀπεσταλμένους καὶ εἰς Κπολιν διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἑνώσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ὑποσχεθῇ δὲ εἰς τοὺς Ἕλληνας παρὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας τὰς ἀναγκαίας διὰ τὴν συμμετοχὴν αὐτῶν εἰς

---

1. **Hefele** ἀντ. p. 172-173.

2. Πρβλ. τὸ εἰς τὸν Εὐγένιον ἐπιτάφιον ἐπίγραμμα, ἐν ᾧ σὺν ἄλλοις λέγεται: Concilii Basileensis insolentiam adversus Pontificiam Romanam Potestatem Concilio Florentiae celebrato refrenavit ac fregit. **Gregorovius**: Die Grabmäler de Romische Päpste P. 94.

3. Οὗτος ἦν ἐκ τῶν σλαύων τῆς Ῥαγούζης, ἐπωνυμούμενος Stoïkovitch, καὶ θηγητὴς ἐν Παρισίοις.

4. **Hefele** αὐτ. p. 182-183.

τὴν ἑνωτικὴν σύνοδον δαπάνας [1], συμφώνως πρὸς τὰς τελευταίας μετ' αὐτῶν συνεννοήσεις τοῦ Μαρτίνου. Καὶ νέα δὲ πρεσβεία τῆς συνόδου μετ' οὐ πολὺ ἐλθοῦσα εἰς Ρώμην, ἀποτελουμένη ὑπὸ τοῦ Ἰακώβου von Sirk καὶ Θωμᾶ Fiene, τῇ 28 Δεκεμβρίου 1431, πλὴν ἄλλων παρεκάλεσε καὶ πάλιν τὸν πάπαν καὶ ἠξίωσεν «ἵνα ἀξιόλογόν τινα πρεσβείαν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν πατριάρχην Κπόλεως καὶ πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν πέμψῃ, ὅπως ἐνθάδε ἰδίους αὐτῶν ἀποστείλωσι πρέσβεις πρὸς διαπραγμάτευσιν περὶ ἑνώσεως τῆς Ἀν. Ἐκκλησίας πρὸς τὴν Ρωμαϊκήν· ἐφ' ᾧ καὶ ἵνα προθυμότερον ὑπαχθῶσιν, ἂς ἀξιώσῃ ἡ αὐτοῦ Ἁγιότης ὑπὲρ τοσούτου ἀγαθοῦ νὰ προσφέρῃ τι εἰς αὐτοὺς πρὸς τὴν ὁδοιπορίαν», καθ' ἃ συνεφωνήθη μετὰ τοῦ πάπα Μαρτίνου [2]. Οὕτω δ' ἡ σύνοδος φαίνεται τὴν περὶ ἐπιστροφῆς τῶν Ἑλλήνων φροντίδα ἀνατιθεῖσα εἰς τὸν πάπαν, μὴ θέλουσα αὐτὴ ν' ἀσχοληθῇ περὶ τὸ ζήτημα τοῦτο.

15. Ἐν τούτοις ὁ Εὐγένιος ἐξελθὼν τέλος νικητὴς ἐκ τῆς πρὸς τοὺς Colonna πάλης καὶ βλέπων τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ μεταφέροντας τὸ πεδίον τοῦ πρὸς αὐτὸν ἀγῶνος εἰς τὴν Βασιλείαν, ὅπου ἤδη εἶχεν ἀπέλθῃ ὁ προσωπικὸς αὐτοῦ πολέμιος Domenico Capranica μετὰ τοῦ γραμματέως αὐτοῦ Αἰνείου Σιλβίου Piccolomini (τοῦ μέλλοντος πάπα Πίου τοῦ β΄.) [3], διὰ βούλλης αὐτοῦ ἀπὸ 12 Νοεμβρίου 1431 διέταξε τὴν διάλυσιν τῆς ἐν Βασιλείᾳ συνόδου καὶ τὴν σύγκλησιν νέας οἰκουμενικῆς συνόδου ἐν Βονωνίᾳ τῆς Ἰταλίας. Μεταξὺ δὲ τῶν λόγων, οὓς ὁ πάπας προέβαλλε διὰ τὴν διάλυσιν ταύτην, φέρεται καὶ τὸ ἀκατάλληλον τοῦ τόπου διὰ τοὺς παρασκευαζομένους πρὸς ἕνωσιν μετὰ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας Ἕλληνας, οἵτινες, συνῳδὰ ταῖς μετὰ τοῦ Μαρτίνου συμφωνίαις, ἀποστείλαντες πρὸ μικροῦ πρέσβυν ἠξίωσαν σὺν ἄλλοις ἵνα ἡ πρὸς ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν σύνοδος συνέλθῃ ἐν Ρώμῃ ἢ ἐν Ἀγκῶνι ἢ ἐν Βονωνίᾳ [4]. «Διὰ ταῦτα καὶ ἐπειδὴ ἐν ἁπάσῃ τῇ

---

1. **Palacky** : Monumenta Concil. Generalium saec. XV t. I p. 120. Ἡ ἀπόφασις ἐλήφθη ἐπὶ συνόδου τῇ 28 Σεπτ. 1431.

2. **Haller** Concilium Basileense t. II p. 560.

3. Βλ. τὴν ἔκθεσιν τοῦ Σιλβίου παρὰ **Cecconi** doc. No 19 p. 46.

4. **Cecconi** doc. No 8 p 23-34. «Ὑπὲρ πάντα ταῦτα, ἃ ἐν νῷ ἔχομεν, ἐπειδὴ διά τινας συμφωνίας περὶ ἑνώσεως καὶ ἐπιστροφῆς τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῆς Ρωμαϊκῆς καὶ Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησιας ὑπηργμένας καὶ διεξαχθείσας μεταξὺ αὐτοῦ τοῦ ἡμετέρου προκατόχου καὶ τῶν τῆς Ἁγίας Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας καρδιναλίων, ἐν οἷς τότε συγκατηριθμήμεθα, καὶ πρεσβευτῶν τοῦ φιλτάτου ἐν Χριστῷ υἱοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου ἐπιφανοῦς τῆς

Χριστιανικῇ πολιτείᾳ οὐδὲν ἁγιώτερον οὐδὲν εὐκτότερον νὰ εἶναι δύναται ἢ νὰ ἴδωμεν τὴν ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν, τὴν διὰ τοσούτων ἁγίων καὶ ἐνδόξων ἀνδρῶν περίδοξόν ποτε, ἀπορρίψασαν τὰς πλάνας καὶ ἐπανερχομένην εἰς τὸν τύπον τῆς Ρωμαϊκῆς καὶ καθολικῆς Ἐκκλησίας» ἐκρίθη ἀναγκαῖον νὰ συγκληθῇ ἡ σύνοδος εἰς τὴν Βονωνίαν. Αὐθημερὸν δὲ γράφων καὶ πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς συνόδου Καισαρίνη καὶ τὰ αὐτὰ ἀναγράφων ὡς ἐπιχειρήματα τῆς διαλύσεως τῆς συνόδου προστίθησιν ὅτι ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Παλαιολόγου, ἀνήγγειλεν ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ὁ πατριάρχης πρόκειται ἄλλους ν' ἀποστείλωσι πρέσβεις μετ' ἀπολύτου πληρεξουσιότητος, οἵτινες ἐκ τῶν ἐν Ἰταλίᾳ ἐνδεδειγμένων πόλεων μίαν τινά, ἰδίᾳ τὴν Βονωνίαν, θὰ δεχθῶσι «καθ' ἃ εἰς τὸν προκάτοχον ἡμῶν πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ ἀνεκοινώσαντο» [1].

16. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω πρόδηλον καθίσταται, ὅτι οἱ περὶ τὸν Ἰάγαριν πρέσβεις δὲν εἶδον μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 1431 τὸν Εὐγένιον, ὅστις καὶ διὰ τὰς πρὸς τὸν Μαρτῖνον συμφωνίας καὶ πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῆς ἐν Βασιλείᾳ δυσμενῶς πρὸς αὐτὸν διακειμένης συνόδου ἐνέμενεν εἰς τὴν σύγκλησιν τῆς ἑνωτικῆς συνόδου ἐν Ἰταλίᾳ. Περὶ τὰς ἀρχὰς ὅμως τοῦ 1432, ὅτε ἐφαίνετο ἔτι θριαμβεύων ὁ πάπας, οἱ περὶ τὸν Ἰάγαριν προσῆλθον πρὸς αὐτὸν καὶ ἀνεκοίνωσαν τὰ τῆς αὐτῶν ἀποστολῆς. Ἡ ὑποδοχὴ τοῦ Εὐγενίου ἦτο δι' αὐτοὺς ἀπροσδόκητος. Ἀποκρινόμενος εἰς τὴν προσφώνησιν αὐτῶν ἐπὶ τῇ ἀναρρήσει εἰς τὸν θρόνον καὶ εἰς τὴν ἐπακολουθήσασαν δήλωσιν ὅτι ἦλθον διὰ τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἑνωτικῆς συνόδου, ἀντὶ παντὸς ἄλλου ἠρώτησεν αὐτοὺς ἂν ὁ βασιλεὺς ἀπέδωκε τὰς πρό τινος ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Κωνσταντίνου καταληφθείσας Πάτρας, διοικουμένας ὑπὸ τοῦ λατίνου ἀρχιεπισκόπου Πανδούλφου

Κπόλεως αὐτοκράτορος καὶ τοῦ σεβασμίου ἀδελφοῦ ἡμῶν Ἰωσήφ, παρ' Ἕλλησι πατριάρχου Κπόλεως, αὐτοὶ αὐτοκράτωρ καὶ πατριάρχης κατὰ ταύτας τὰς ἡμέρας ἴδιον πρέσβυν πρὸς ἡμᾶς καὶ τοὺς εἰρημένους ἀδελφοὺς ἡμῶν παρέπεμψαν, ἐξαιτούμενοι ἐκ τῶν διαπραγματεύσεων ἐκείνων ὑπὲρ τῆς εἰρημένης ἑνώσεως καὶ ἐπιστροφῆς ἵνα, ὥσπερ μετὰ τοῦ ἡμετέρου προκοτόχου καὶ τῶν ἀδελφῶν (καρδιναλίων)συνέθεντο,ἀξιώσωμεν ἐπιτελέσαι καὶ οἰκουμενικὴν σύνοδον ἐν τόπῳ ὁρμοδίῳ αὐτοὺς ποιήσωμεν συνελθεῖν, ἐξαιτούμενοι ἔτι καὶ τὰς ὑπεσχημένας δαπάνας καὶ ἄλλα συνῳδὰ ταῖς εἰρημέναις συμφωνίαις αὐτοῖς ὑπεσχημένα..,μεθ' ὧν Ἑλλήνων τότε ὡρίσθησαν ἡ Ρώμη, ἡ Ἀγκὼν καὶ ἡ Βονωνία. . ἡμεῖς εἰς τὴν πόλιν Βονωνίαν ᾠήθημεν προσφορώτερον συγκαλέσαι».

1. Cecconi doc. No 7 p. 20.

Malatesta[1]· μαθὼν δὲ ὅτι δὲν ἔγινε τοῦτο ἀποτόμως πάλιν ἠρώτησε: «Πῶς οὖν ἤλθετε ζητεῖν με σύνοδον κατέχοντος τοῦ βασιλέως τὴν Πάτραν»; Οἱ πρέσβεις διὰ τοῦ Μ. Πρωτοσυγκέλλου ἱερομονάχου Ἰωσὴφ τοῦ Βλανδυτέρου [2] ἀπεκρίναντο ὅτι αὐτοὶ ἀπεστάλησαν «οὐχὶ περὶ μερικῶν ζητημάτων, ἀλλὰ περὶ τοῦ καθολικοῦ ζητήματος, τοῦ διελόντος τὴν Ἐκκλησίαν· εἰ γοῦν τῇ Θεοῦ χάριτι καὶ φιλανθρωπίᾳ, διὰ τῆς ἐπιμελείας τε καὶ οἰκονομίας καὶ συνεργείας καὶ συνδρομῆς τοῦ βασιλέως τοῦ ἁγίου καὶ τοῦ δεσπότου μου τοῦ Πατριάρχου τοῦ ἁγίου, διορθωθῇ τὸ καθολικὸν ζήτημα, εὔκολα διορθωθήσονται καὶ τὰ μερικὰ τῇ τοῦ Θεοῦ βοηθείᾳ· διὰ τοῦτο παρακαλοῦμεν ἵνα τό γε νῦν ἔχον ἵσταται τὸ μερικὸν ἐν σιωπῇ, ὁρίσῃς δὲ εἴ τι ἔχεις θέλημα πρὸς τὸ καθολικόν» [3]. Μετὰ τὴν πρώτην ταύτην συνάντησιν οἱ πρέσβεις παρέμειναν ἔτι ἐν Ρώμῃ πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς ἀνατεθείσης εἰς αὐτοὺς ἐντολῆς, ἰδόντες καὶ πάλιν τὸν Εὐγένιον καὶ τοὺς καρδιναλίους. Ἡ γενικὴ ἐντύπωσις, ἣν ἀπεκόμισαν ἐκ τῶν μετὰ τοῦ νέου πάπα συνεννοήσεων, ἦτο ὅτι «ἀμυδρῶς πως καὶ ἄκροις δακτύλοις ἥπτετο τῶν πρὸς τὴν σύνοδον ἀνηκόντων»[4]. Ἀντιληφθέντες ὅμως τοῦ ἀρξαμένου μεταξὺ Ρώμης καὶ Βασιλείας ἀνταγωνισμοῦ καὶ βλέποντες τὴν ἐν Γερμανίᾳ κατάστασιν ἀνώμαλον, ὡς ἐκ τῶν Οὐσιτικῶν ταραχῶν, ἐξ ὧν καὶ τοῦ Σιγισμούνδου ἡ θέσις ἀπέβαινε δυσχερής[5], οἱ περὶ τὸν Ἰάγαριν πρέσβεις παρέτειναν τὴν ἐν Ἰταλίᾳ παραμονὴν αὐτῶν μέχρις οὗ διασαφηνισθῇ ἡ κατάστασις· εἰς τοῦτο δ' ἔπειθεν αὐτοὺς καὶ ἡ πρὸ πολλοῦ ἀγγελθεῖσα καὶ ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ἀναμενομένη κάθοδος εἰς Ἰταλίαν τοῦ Σιγισμούνδου ἵνα στεφθῇ αὐτοκράτωρ ἐν Ρώμῃ. Ἐγένετο δὲ τοῦτο περὶ τὰ τέλη Μαΐου τοῦ 1433 ἐν μέσῳ μεγαλοπρεπῶν τελετῶν. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ οἱ ἕλληνες πρέσβεις παρέστησαν καὶ πάλιν πρὸ τοῦ πάπα παρόντος καὶ τοῦ Σιγισμούνδου· ἄγνωστον εἶνε ἂν ἡ ἀκρόασις αὕτη παρεσκευάσθη ὑπὸ τοῦ Εὐγενίου ἢ ἐγένετο τῇ αἰτήσει αὐτῶν τῶν πρέσβεων. Κατὰ τὰ ἤδη εἰρημένα ἀνεκοινώθη πάλιν ἡ ἐπιθυμία τῶν ἐν

---

1. ***Φραντζῆ***, Ἱστορ. II. 8, 135-152. Τὰς περὶ τούτου ἐνεργείας Μαρτίνου τοῦ Ε' βλ. παρὰ Zhishman p. 10.

2. ***Συρόπουλ.*** II, 19,15-16. Οὗτος ἔτι λαϊκὸς ὢν συνώδευσε τῷ Εὐδαιμονοϊωάννῃ πρὸς τὸν Μαρτῖνον ἄλλοτε, II, 8,6.

3. ***Συρόπουλ.*** αὐτόθι.

4. ***Συρόπουλ.*** II, 19,16.

5. E. Denis : La Bohème et la Hongrie ἐν **Lavisse Rambaud** Histoire Générale III p, 683. 686-696.

Βυζαντίῳ περὶ συγκλήσεως συνόδου οἰκουμενικῆς ἔν τινι τῶν ἰταλικῶν πόλεων, τοῦ πάπα ἀναλαμβάνοντος τὰς δαπάνας τοῦ πλοῦ καὶ τῆς οἴκαδε ἐπιστροφῆς τῶν ἑλλήνων καὶ τὴν ἀποστολὴν βοηθείας στρατιωτικῆς πρὸς φρούρησιν τῆς πόλεως. Τὰ κατὰ τὴν ἀκρόασιν ταύτην ἐκτίθησιν αὐτὸς ὁ Εὐγένιος ἐν τῇ πρὸς τοὺς πατέρας τῆς ἐν Βασιλείᾳ συνόδου ἐπιστολῇ αὐτοῦ τὴν 15 Νοεμβρίου 1434, ἐν ᾧ ἱστορικῶς ἀναγράφων τὴν πορείαν τῶν περὶ ἑνώσεως συνεννοήσεων αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἕλληνας ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μαρτίνου ἐπιλέγει: «Πάλιν μετὰ τὴν εἰς τὸ ὕψος τῆς ἀποστολικῆς ἀρχῆς ἀνάρρησιν ἡμῶν ἀνανεοῦντες ταῦτα, ἵνα τἆλλα παραλίπωμεν, πέρυσι πολλὰ ἐπραγματεύθημεν μετὰ τῶν πρέσβεων τῶν εἰρημένων αὐτοκράτορος καὶ πατριάρχου, ἐλθόντων πρὸς ἡμᾶς εἰς Ρώμην.. παρόντος καὶ τοῦ φιλτάτου ἡμῖν ἐν Χριστῷ υἱοῦ Σιγισμούνδου ἀεὶ αὐγούστου αὐτοκράτορος Ρωμαίων. Καὶ ἐπειδὴ οἱ πρέσβεις ἐκεῖνοι ἐφαίνοντο ἐν τούτῳ ἐνιστάμενοι, ἵνα δῆλα δὴ ἐν τῇ πόλει Ἀγκῶνι συνέλθωσιν οἱ ἐπίσκοποι καὶ ἄλλοι πολυάριθμοι ἐξ ἑκατέρας τῶν Ἐκλησιῶν, σὺν οἷς παρέσται καὶ ὁ εἰρημένος αὐτοκράτωρ τῶν Ἑλλήνων, ἡμεῖς δ' ἐγινώσκομεν τὸ ἔργον τοῦτο, ὡς προυτείνετο, ἀπαιτῆσον μεγίστας δαπάνας καὶ ἀνυπερβλήτους δυσχερείας καὶ ἄκαρπον ἴσως ἐσόμενον, οὐδὲν τότε μετ' αὐτῶν συνεπεράναμεν» [1]. Ὁ ἀνωτέρω παρατεθεὶς ὑπὸ Συροπούλου χαρακτηρισμὸς τῶν πρὸς σύγκλησιν τῆς συνόδου διαθέσεων τοῦ Εὐγενίου, ὅν διετύπωσαν οἱ ἕλληνες πρέσβεις, οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ἀπήχησις τῶν λόγων τούτων τοῦ πάπα. Εὑρισκόμενος ἀπό τινος μεταξὺ σφύρας καὶ ἄκμονος, τὴν μὲν σύνοδον μὴ κατορθώσας νὰ διαλύσῃ ἀλλὰ μᾶλλον ἐξεγείρας καθ' ἑαυτοῦ [2], ὑπὸ δὲ τοῦ Σιγισμούνδου πιεζόμενος νὰ ὑποχωρήσῃ πρὸ τῆς συνόδου, ἠδύνατο ὁ Εὐγένιος νὰ σταθμήσῃ τὰς πιθανὰς ἀπόψεις ἑνωτικῆς μετὰ τῶν Ἑλλήνων συνόδου, ὑφ' οὓς μάλιστα ὅρους ἐνόουν ταύτην οἱ ἐν Κπόλει. Ἤδη ὁ Καισαρίνη ἐν μακρᾷ ἐπιστολῇ ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1432 ἀποκρινόμενος ἐκ Βασιλείας εἰς τὴν περὶ διαλύσεως τῆς συνόδου βοῦλλαν ὑπεδείκνυεν εἰς τὸν πάπαν τὸ ἥκιστα πειστικὸν τοῦ ἀπὸ τῆς μελλούσης ἑνωτικῆς συνόδου ἐπιχειρήματος αὐτοῦ. Κατὰ

1. Cecconi doc. 42 p. 116.

2. Ἤδη ἐν τῇ β' συνεδρίᾳ αὐτῆς (15 Φεβρ. 1432) ἡ Σύνοδος ἐκήρυξεν ὡς μὴ ἀπαραίτητον τὴν συγκατάθεσιν τοῦ πάπα διὰ τὸ κῦρος τῆς Οἰκ. συνόδου, ὡς λαμβανούσης τοῦτο ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ, τὸν δὲ πάπαν, ἂν μὴ δέχηται τὰς ἀποφάσεις τοιαύτης συνόδου, ὑποκείμενον εἰς ὡρισμένας ἐκκλησιαστικὰς ποινάς. Hefele XI. p. 203-206.

τὸν καρδινάλιον ἡ ἀμφίβολος μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἕνωσις δὲν ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ σπουδαιοτέρα τῆς ἄρσεως τῆς αἱρέσεως τῶν Οὐσιτῶν καὶ ὅπως ποτ' ἄν ᾖ ἔπρεπε ν' ἀναβληθῇ ἐπὶ ἕν ἢ ἕν καὶ ἥμισυ ἔτος μέχρις οὗ διευθετηθῇ τὸ οὐσιτικὸν ζήτημα [1]. Οἱ Ἕλληνες πρέσβεις μετὰ τὴν ἐπίσημον ταύτην ἀκρόασιν λαβόντες ἀπαντητικὰ τοῦ πάπα γράμματα ἀπῆλθον ἐκ Ρώμης.

17. Κατὰ τὴν μακρὰν ὅμως ταύτην διάρκειαν τῆς περὶ τὸν Ἰάγαρον ἐν Ἰταλίᾳ πρεσβείας, εἰς τὰς μεταξὺ Ρώμης καὶ Κ[πόλεως διαπραγματεύσεις ἐπῆλθε σπουδαία μεταβολὴ διὰ τῆς εἰς αὐτὰς ἀμέσου παρεμβάσεως τῶν ἐν Βασιλείᾳ. Ὁ Συρόπουλος, μετὰ τὴν ἀναγραφὴν τῆς ἐπανόδου τῆς πρὸς τὸν πάπαν πρεσβείας, ἐπάγεται: «ἐν δὲ τῷ ἀπέρχεσθαι τοὺς δηλωθέντας πρέσβεις πρὸς τὸν Εὐγένιον, μαθόντες τοῦτο οἱ ἐν τῇ συνόδῳ τῆς Βασιλείας ἔστειλαν πρέσβεις ἐνταῦθα καὶ ἐζήτουν γενέσθαι τὴν κατασκευαζομένην σύνοδον μετ' αὐτῶν .. Οἱ δὲ πρέσβεις ἦσαν ὅ τε ἐπίσκοπος Σουδένσις καὶ ἕτερος μετ' αὐτοῦ διδάσκαλος ὁ Ἀλμπέρτος» [2]. Ἐκ δὲ τῶν Πρακτικῶν τῆς ἐν Βασιλείᾳ συνόδου τὰ πράγματα συμπληροῦνται ὡς ἑξῆς. Ἀπὸ τῆς 28 Σεπτεμβρίου ἤδη τοῦ 1431 ἐν Βασιλείᾳ ἐγένετο σκέψις, ἵνα πλὴν τῶν Βοημῶν (Οὐσιτῶν) κληθῶσιν εἰς τὴν σύνοδον καὶ οἱ Ἕλληνες καὶ ὁ τῆς Πολωνίας ἡγεμὼν [3]· ἀλλ' ἡ ἀνώμαλος ἐν Βοημίᾳ πολιτικὴ κατάστασις, ὡς ἐκ τῆς ἐπιχειρήσεως ὅλης σταυροφορίας κατὰ τῶν Οὐσιτῶν, καὶ ἡ ἐχθρικὴ πρὸς τὴν σύνοδον στάσις τοῦ Εὐγενίου ἔτρεψε τὴν προσοχὴν τῶν ἐν Βασιλείᾳ περὶ ἄλλα καὶ ἰδίᾳ περὶ τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ κύρους τῆς συνόδου κατὰ τῶν ῥᾳδιουργῶν τοῦ πάπα, διὰ τῆς πρὸς αὐτὴν προσελκύσεως τῶν ἡγεμόνων καὶ τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης. Κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1432 ἐπέτυχεν ἡ σύνοδος ἵνα οἱ Βοημοὶ ἀποστείλωσιν εἰς Βασιλείαν πρέσβεις πρὸς ἔναρξιν διαπραγματεύσεων περὶ ἐμφανίσεως αὐτῶν πρὸ τῆς συνόδου καὶ συζητήσεως περὶ τῶν δογματικῶν αὐτῶν διαφορῶν. Οἱ πρέσβεις οὗτοι παραστάντες ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς 10 Ὀκτωβρίου 1432 πλὴν τῶν ἄλλων αὐτῶν αἰτημάτων ἀπῄτησαν καὶ «ἵνα ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία κληθῇ εἰς ἀκρόασιν αὐτῶν» [4]. Τοῦτο ἦτο

---

1. Ἡ ἐπιστολὴ διεσώθη παρὰ **Aenea Sylvio** opera ed. 1564 Basileae p. 64 καὶ περιληπτικῶς παρὰ **Hefele** αὐτ. 194 200.

2. **Συρόπουλ.** II, 20,17.

3. **Palacky** ἐνθ' ἀνωτ. tom. I p. 107-113.

4. **Palacky** αὐτ. p. 247-251: «Ut Ecclesia Orientalis citaretur et vocaretur ad ipsorum audientiam».

ἡ σπουδαιοτάτη αἰτία ὅπως ἡ σύνοδος μεταβάλῃ τὰς μέχρι τοῦδε διαθέσεις αὐτῆς ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἑνώσεως τῶν Ἑλλήνων. Μετὰ τὴν πρὸ ἑνὸς ἔτους ἀνάθεσιν εἰς τὸν πάπαν τῆς λύσεως αὐτοῦ, οἱ ἐν Βασιλείᾳ ἅπαξ ἔτι ἠσχολήθησαν περὶ αὐτὸ πρὸ διμήνου, ὅτε ὁ Εὐγένιος ἀπέστειλε πρὸς αὐτοὺς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Τάραντος Ἰωάννην, τὸν ἐπ. Μαγελόνης καὶ τὸν γνωστὸν ἐπ. Ρόδου Ἀνδρέαν, ὅπως ὑπεραπολογηθῶσιν αὐτοῦ ἐπὶ τῇ μέχρι τοῦδε διαγωγῇ καὶ προτείνωσιν ὅρους συνεννοήσεως. Τὴν 22 Αὐγούστου ὁ Ἀνδρέας διὰ θερμοῦ ὑπὲρ τοῦ πάπα λόγου, πλὴν ἄλλων ἐπιχειρημάτων, προσήγαγε καὶ τὸ τῆς ἐπιθυμητῆς ἑνώσεως τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες παρὰ πᾶσαν τὴν θερμὴν ἐπιθυμίαν αὐτῶν πρὸς ἕνωσιν, ὡς τοῦτο, λέγει, ἀπέδειξαν διὰ τῶν ἐν Κωνσταντίᾳ προτάσεων αὐτῶν, θὰ ἠδυνάτουν νὰ προσέλθωσιν εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας ὅταν βλέπωσιν αὐτὴν διῃρημένην. Καὶ ὁ ἕτερος δὲ τῶν παπικῶν πρέσβεων, ὁ ἀρχιεπ. Τάραντος, μετὰ 4 ἡμέρας τοὺς Ἕλληνας ἔφερεν ὡς ἐπιχείρημα τοῦ ἀκαταλλήλου τῆς Βασιλείας, ὡς ἕδρας τῆς ἑνωτικῆς συνόδου [1]. Ἀποκρινόμενοι εἰς τὰ ἐπιχειρήματα ταῦτα οἱ πατέρες τῆς συνόδου τῇ 3 Σεπτεμβρίου, περὶ τῶν Ἑλλήνων παρετήρησαν ὅτι οὐχ ἧττον τοῦ πάπα εἰς αὐτοὺς εἶνε ἐπιθυμητὴ ἡ ἕνωσις τῶν Ἑλλήνων, ἀλλ' ὅτι ἀκριβῶς ἡ τοῦ Εὐγενίου ἀξίωσις νὰ διαλύῃ κατὰ τὸ δοκοῦν τὰς οἰκουμενικὰς συνόδους θ' ἀπομακρύνῃ τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τῆς συμμετοχῆς εἰς οἵαν δήποτε οἰκουμενικὴν σύνοδον ἐκ φόβου ὅτι θὰ ἔβλεπον αὐτὴν διαλυομένην. Δὲν δύναται δέ, προσέθηκαν, ἡ βασιλεία νὰ εἶνε ὀλιγώτερον κατάλληλος τῆς Λυὼν καὶ τῆς Κωνσταντίας, ὅπου ἐν τούτοις οἱ Ἕλληνες εἶχον προσέλθει. Βλέποντες οὕτως οἱ ἐν Βασιλείᾳ τὸν Εὐγένιον ὀχυρωμένον ὄπισθεν τοῦ ἐπιχειρήματος τῆς μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἑνώσεως καὶ θέλοντες ν' ἀφαιρέσωσιν αὐτὸν καὶ τὴν πρόφασιν ταύτην, προθύμως συνήνεσαν εἰς τὴν ἀξίωσιν τῶν Βοημῶν ἵνα κληθῇ εἰς Βασιλείαν καὶ ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία. Τῇ 2 Ἰανουαρίου τοῦ ἑπομένου 1433 ἔτους ἡ σύνοδος ἀπεφάσισε ν' ἀποστείλῃ εἰς Κ)πολιν πρεσβείαν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον [2], τῇ δὲ 9 τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ἐξέλεξαν ὡς πρέσβεις τὸν ἐπίσκοπον τῆς ἐν Κρήτῃ Σούδας [3] Ἀντώνιον, ἐκ Πέρα τῆς Κ)πό-

---

1. Hefele XI p. 232.
2. Haller: Concilium Basileense t. II, 302. Ἡ πρεσβεία ἀνεχώρησε περὶ τὰ τέλη Ἰανουαρίου 1433.
3. Αὐτόθι, οὐχὶ δὲ Σού ων ὡς ἀνακριβῶς ἔγραψεν ὁ Hefele XI, 298.

λεως καταγόμενον καὶ ἐξαιρετικῶς γενειῶντα[1], καὶ τὸν αὐγουστινιανὸν μοναχὸν λομβαρδὸν 'Αλβέρτον de Crispis, διδάσκαλον τῆς θεολογίας[2]. οὗτοι ἐλθόντες εἰς Κ)πολιν παρέστησαν εἴς τε τὸν βασιλέα καὶ τὸν πατριάρχην τὰ κατὰ τὴν σύνοδον τῆς Βασιλείας, χωρὶς ν' ἀποκρύψωσι τὴν μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ πάπα ὑπάρχουσαν διάστασιν—τὸ πρᾶγμα ἄλλως ἦτο πρὸ πολλοῦ γνωστὸν ἐν 'Ανατολῇ—ἔπειθον ὅμως αὐτοὺς ὅτι ἡ ὑπεροχὴ τῆς συνόδου ἦτο ἀναμφισβήτητος· διότι αὕτη ὑπεστηρίζετο ὑπὸ τῶν πλείστων καὶ ἰσχυροτάτων ἡγεμόνων καὶ μάλιστα ὑπὸ τοῦ Σιγισμούνδου, ὅτι δ' ὡς ἐκ τούτου ἡ σύνοδος μᾶλλον ἢ ὁ πάπας ἠδύνατο νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν προσδοκωμένην ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὑπὲρ τῆς Κ)πόλεως βοήθειαν[3]. Οἱ ἐν Κ)πόλει ἄσμενοι ἐδέχθησαν τὴν πρότασιν τῶν ἐν Βασιλείᾳ, πεισθέντες περὶ τῆς σπουδαιότητος τῆς συνόδου, ἰδίᾳ διὰ τὰς πολιτικὰς ἀπ' αὐτῆς προσδοκίας· διὰ τοῦτο, μὴ ἀναμείναντες τὴν ἐπάνοδον τῶν περὶ τὸν 'Ιάγαριν πέμπουσι τρεῖς ἀπεσταλμένους πρὸς τὴν Σύνοδον μετὰ πληρεξουσιότητος καὶ ἰδιαιτέρων τοῦ Παλαιολόγου ὁδηγιῶν. 'Απετέλεσαν δὲ τὴν πρεσβείαν ὁ συγγενὴς τοῦ βασιλέως μέγας στρατοπεδάρχης Δημήτριος ὁ Παλαιολόγος[4], ὁ γαμβρὸς τούτου 'Ιωάννης ὁ Δισύπατος καὶ ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ ἁγ. Δημητρίου ἱερομόναχος 'Ισίδωρος, ὁ βραδύτερον γενόμενος μητροπολίτης

1. Κατὰ τὴν παρὰ **Haller**, ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 821 ἔκθεσιν τοῦ 'Ιωάννου ἐκ Ραγούσης, οἱ ἐκλεγέντες πρέσβεις ἔλαβον παρὰ τῆς Συνόδου τὴν ἄδειαν portare barbam graecam ad morum graecorum».

2. **Haller** αὐτόθι σ. 310. ***Συρόπουλ.*** II, 21, 17.

3. ***Συρόπουλ.*** II, 21, 17 «καὶ ἔδειξαν ὅπως ἡ ἐν Βασιλείᾳ σύνοδος ἔχει τὸ κράτος καὶ τὴν ἰσχὺν πλέον τοῦ πάπα καὶ κρεῖττον ἢ ἐκεῖνος πράξει αὕτη τὰ περὶ τῆς ἑνώσεως καὶ οἱ πλείους καὶ κρείττονες τῶν ῥηγῶν τῇ Συνόδῳ πρόσκεινταί τε καὶ πείθονται, πρὸ πάντων ὁ βασιλεὺς τῶν 'Αλλαμανῶν Σιγισμοῦνδος, κἀκεῖθεν γενήσεται μᾶλλον ἡ ὑπὲρ τῶν Γραικῶν ἀρκετὴ βοήθεια». Ταῦτα πληρέστατα ἐπιβεβαιοῦνται ἐκ τῶν παρὰ τῷ 'Ιω. ἐκ Ραγούζης ἐν πλάτει φερομένων ὁδηγιῶν τῆς Συνόδου πρὸς τοὺς ἀπερχομένους εἰς Κπολιν πρέσβεις, οἵτινες ὤφειλον ὁπόθεν διήρχοντο νὰ πείθωσι καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς καὶ τοὺς πολιτικοὺς ἄρχοντας περὶ τῆς ὑπεροχῆς τῆς Συνόδου, ὑποστηριζομένης ὑπὸ πάντων τῶν ἡγεμόνων καὶ λαῶν, ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ πάπα διάλυσις τῆς Συνόδου εἶνε ἄκυρος ὡς παραβιάζουσα τὸ διάταγμα Frequens τῆς ἐν Κωνσταντίᾳ συνόδου κτλ. **Haller** αὐτόθι σ. 331—364.

4. 'Εν τοῖς παρὰ **Cecconi** ἐγγράφοις (doc. No 14 p. 37 No 15 p. 38. No 30 p. 88) φέρει καὶ τὸ ἐπίθετον Methotides, τὸ δ' ἀληθὲς Μετοχίτης ὡς καὶ εὑρίσκεται εἰς τὰ ἐπὶ τούτῳ διαπιστευτήρια γράμματα τοῦ Παλαιολόγου τῆς 11 Νοεμβρίου 1433 ἐκδεδομένα παρὰ **Theiner** Monumenta spectantia ad unionem etc. p. 44 Βιέννη 1872.

Ρωσίας καὶ καρδινάλιος. Ἐν τῇ συλλογῇ τῶν Πρακτικῶν τῆς ἐν Βασιλείᾳ συνόδου ἐδημοσιεύθη ἡ λατινικὴ μετάφρασις τοῦ πληρεξουσίου ἐγγράφου τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου πρὸς τοὺς πρέσβεις ἀπὸ 11 Νοεμβρίου 1433[1] καὶ ἐπιστολὴ τοῦ πατρ. Ἰωσὴφ πρὸς τὴν σύνοδον, ἐν ᾗ οὗτος δηλῶν ὅτι μετ' ἀφάτου χαρᾶς ἔλαβε τὰ γράμματα τῆς Συνόδου, τὰ ἀνακοινώσαντα αὐτῷ τὸν θεοφιλῆ αὐτῆς σκοπόν, ὑπὲρ οὗ καὶ αὐτὸς πολλάκις ἔγραψε καὶ πρέσβεις ἀπέστειλε πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν, προστίθησιν ὅτι ἀξιοῖ ἵνα συνέλθῃ «σύνοδος οἰκουμενική, παρισταμένων πάντων τῶν ὀφειλόντων παρεῖναι προσώπων, κατὰ τὴν παλαιὰν τάξιν καὶ συνήθειαν, καὶ ἵνα ἡ τοιαύτη σύνοδος γένηται κανονική, ἐλευθέρα, ἀπαραβίαστος καὶ ἁπλῶς κατὰ τὸν τύπον τῶν παλαιῶν οἰκουμενικῶν συνόδων, καὶ ὅ,τι ἄν, θεοῦ διδόντος, ἐν τοιαύτῃ συνόδῳ ὁμοψύχως καὶ ὁμοφώνως συμπερανθῇ τοῦτο κυρωθῇ ἀναμφιβόλως καὶ ἄνευ τινὸς μέμψεως»[2]. Ὁμοίαν ἐπιστολὴν ἔγραψε καὶ ὁ Παλαιολόγος πρὸς τὴν Σύνοδον καὶ ἑτέραν πρὸς τὸν Σιγισμοῦνδον, ἀξιῶν ἵνα καὶ οὗτος βοηθήσῃ τὸ ἔργον τῆς ἑνώσεως[3]. Καὶ ἀπῆλθον μὲν κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1433 οἱ ἕλληνες πρέσβεις μετὰ τῶν ἐπιστρεφόντων συνοδικῶν ἀπεσταλμένων, ἀλλὰ καταληφθέντες ὑπὸ δεινοῦ ἐν τῷ Εὐξείνῳ χειμῶνος ἐπανέκαμψαν εἰς Κ]πολιν· ἀπεφασίσθη δὲ ἵνα ὁ μὲν ἐπ. Ἀντώνιος προαπέλθῃ εἰς Βασιλείαν ἵν' ἀναγγείλῃ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πρεσβείας, βραδύτερον δὲ ν' ἀκολουθήσωσι καὶ οἱ περὶ τὸν στρατοπεδάρχην μετὰ τοῦ de Crispis[4]. Πράγματι δὲ περὶ τὰ μέσα Ἰανουαρίου 1434 οὗτοι πάλιν διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ καὶ πολλὰ παθόντες καθ' ὁδὸν καὶ λῃστευθέντες ἐν Οὐγγαρίᾳ ἔφθασαν τὴν 24 ἰουνίου εἰς Οὔλμαν, ἔνθα διέτριβε

---

1. Χειρόγραφος εὕρηται ἐν κώδ. Βατικανῷ Regio No 1017 p. 357 καὶ Palatino No 597 p. 51 καὶ ἐν τῷ Φλωρεντίνῳ Λαυρεντιανῷ κώδ. Strozzano No 33 p. 98. Ἐξεδόθη δ' ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς Συνόδου, συνεδρ. 16, καὶ παρὰ **Cecconi** doc. No 15 p. 38. Τὸ δ' ἑλληνικὸν πρωτότυπον ἐξέδωκεν ὁ Theiner ἐν Monumenta spectantia ad unionem Ecclesiarum p. 44.

2. Χρονολογεῖται ἀπὸ 15 Ὀκτωβρίου 1433. Χειρόγραφος εὕρηται ἔνθ' ἀνωτέρω· ἐξεδόθη δὲ παρὰ **Cecconi** doc. No 14 p. 36.

3. Παρὰ **Cecconi** doc. No 16 p. 38. Περὶ τῆς πρὸς τὸν Σιγισμοῦνδον ἐπιστολῆς γράφει αὐτὸς οὗτος ἀποκρινόμενος πρὸς τὸν Παλαιολόγον περὶ τὰ τέλη Σεπτεμβρίου 1434 «Vestra fraternitas per venerandos ambassiatores vestros, ad Sacrum Concilium missos, nobis super ea materia scripsit.(Cecconi doc. Nc 33 p. 100—101).

1. Cecconi doc. No 16 p. 39—40 Πρβλ. ταῦτα ἐπιβεβαιούμενα ὑπὸ τοῦ Καισαρίνη· αὐτόθι doc. No 28 p. 73—74.

τότε ὁ Σιγισμοῦνδος, πρὸς ὃν ἐπέδωκαν τὰ γράμματα τοῦ βασιλέως, ἐκεῖθεν δ' ἀπῆλθον εἰς Βασιλείαν περὶ τὰ τέλη Ἰουνίου ἤ τὰς ἀρχὰς Ἰουλίου [1].

18. Οἱ Ἕλληνες πρέσβεις ἐλθόντες εἰς Βασιλείαν ἐγένοντο δεκτοὶ μετὰ πολλῆς τιμῆς [2] καὶ ἐν πληθούσῃ συνεδρίᾳ τῆς Συνόδου προσηγορεύθησαν ὑπὸ τοῦ προέδρου καρδ. Καισαρίνη. Ὁ λόγος αὐτοῦ ῥητορικώτατα παρεσκευασμένος περιεστράφη περὶ τὸ θέμα τῆς σπουδαιότητος τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ὡς ἐχεγγύου τῆς θείας χάριτος, ὡς ἀποδείξεως τῆς παρὰ τοῦ Θεοῦ ἀπαιτουμένης ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀγάπης καὶ ὡς ἀσφαλοῦς βάσεως τῆς προκοπῆς οὐ μόνον ἐν τοῖς θρησκευτικοῖς, ἀλλὰ καὶ ἐν πολιτικοῖς πράγμασι. Τὰ ἑκάστοτε ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ τῆς πίστεως παρεμβαλλόμενα ἐμπόδια κατά τε τὸ παρελθὸν καὶ σήμερον ἔτι οὐδένα πρέπει νὰ ταράττωσι, τοῦ Θεοῦ ἀσφαλίζοντος τὴν νίκην τῆς Ἐκκλησίας, ὡς τοῦτο ἀποδεικνύει καὶ τῆς συνόδου ταύτης ὁ θερμὸς πρὸς τὴν ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν ζῆλος καὶ τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ πατριάρχου ἡ πρόθυμος ἀποδοχὴ τῆς πρὸς τοῦτο προσκλήσεως. Ἐν τῷ μακρῷ τούτῳ προσφωνητηρίῳ ὁ Καισαρίνη δεξιώτατα ἀπέφυγε πᾶσαν τραχεῖαν ἔκφρασιν, δυναμένην νὰ προσβάλῃ τὴν φιλοτιμίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν πρέσβεων αὐτῆς. Μετὰ 4 ἡμέρας τὴν Σύνοδον προσεφώνησεν ἡ Ἑλληνικὴ πρεσβεία, ἐξ ὀνόματος τῆς ὁποίας ὡμίλησεν ὁ ἀββᾶς Ἰσίδωρος ἑλληνιστὶ ἑρμηνεύσαντος εὐθὺς λατινιστὶ τοῦ ὡς διερμηνέως ἐκ Κπόλεως παρακολουθήσαντος τὴν πρεσβείαν Aurispa. Τοῦ λόγου τοῦ Ἰσιδώρου ἔχομεν δύο ἐκδόσεις μίαν μέν, τὴν καὶ γνησιωτέραν, τὴν ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς Συνόδου περιληφθεῖσαν λατινικὴν αὐτοῦ μετάφρασιν [3], ἑτέραν δὲ τὸ ἑλληνικὸν αὐτοῦ κείμενον, ἠλλοιωμένον βραδύτερον ὑπ' αὐτοῦ

---

1. Ἐπιστολ. τοῦ de Crispis πρὸς τὴν Σύνοδον ἐξ Οὔλμης τῇ 25 Ἰουνίου 1434 παρὰ Cecconi doc. 27 p. 64-65.

2. **Mansi** Acta Concilii Basileensis t. 30 p. 835 ***Συρόπουλ.*** II, 23, 19 καὶ 26,23. Εἰς Βασιλείαν οἱ πρέσβεις εἰσῆλθον τῇ 12 Ἰουλίου 1434 πρβλ. **Haller**: Concil Basil. t. V. p. 96.

3. Χειρόγρ. ἐν τῇ Λαυρεντιανῇ βιβλιοθήκῃ, κώδ. Strozzan. 33 p. 99 καὶ ἐν τῇ Βατικανῇ κώδ. Palat. 597 p. 112. Ἐξεδόθη ὑπὸ **Martène** et **Dourand** t. 8 col. 684 καὶ ἑξ. **Cecconi** doc. No 29, τελευταῖον δὲ ἐν τῇ νέᾳ ἐκδόσει τοῦ Mansi t. 29 col. 1244—1250 ἐκ κώδ. τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ ἁγ. Μαρκέλλου ἐν παραβολῇ πρὸς τὸν Βατικ. κώδ. 4190 fol. 81 καὶ Palat. 541.

τοῦ Ἰσιδώρου.[1] Διὰ τεχνικωτάτου ῥητορικοῦ προοιμίου ἐπαινέσας τὴν σύνοδον καὶ τὸ ἔργον αὐτῆς, ἀποβλέπον πρὸς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς εἰρήνης ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ, ὁ Ἰσίδωρος ἐξυμνεῖ διὰ μακρῶν τὴν εἰρήνην καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς ἀγαθά. Τούτων ἡ Ἐκκλησία «ἐπὶ χίλια καὶ πρὸς» ἀπολαύσασα ἔτη, εἶτα διὰ λόγους, εἰς ὧν τὴν ἐκτίμησιν δὲν εἰσέρχεται ὁ ῥήτωρ, διεσπάσθη καὶ ἑκάτερον τῶν μερῶν τὸ ἑαυτοῦ ἐπεδίωξε συμφέρον· ἀλλὰ νῦν, ἐπινεύσαντος τοῦ ἁγ. Πνεύματος, συνελθὸν τὸ ἄνθος τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς εἰρήνης ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ ἐκάλεσε δι' ἰδίας πρεσβείας καὶ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὴν ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν, ἥτις καὶ αὐτὴ «πολλάκις ὑπὲρ τούτου ἐπρέσβευσαν», ἄγνωστον διατὶ «τῶν πρέσβεων ἐπανελθόντων παρ' ἐκείνων πρὸς οὓς ἐπρεσβεύοντο ἀπράκτων». Ἐν τούτοις τὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς δὲν εἶνε ἄξια περιφρονήσεως, διότι, παρὰ πάντας τοὺς κινδύνους, τὰς ἐπιδρομὰς καὶ τὰς ἀπὸ τῶν βαρβάρων πάντοθεν περικοπάς, ἡ Ἐκκλησία αὕτη ἐκτείνει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς εἰς εὐρὺν κύκλον χωρῶν καὶ λαῶν, ἀπ' αὐτῆς ἐξαρτωμένων, οὓς καὶ κατ' ὄνομα ὁ ῥήτωρ ἀπαριθμεῖ. Καταπαύει δὲ τὸν λόγον ἐπικαλούμενος τὴν ζωηρὰν προθυμίαν τῶν συνέδρων ὑπὲρ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς εἰρήνης[2].

---

1. Τὸ ἑλληνικὸν τοῦτο πρωτότυπον ἐξεδόθη δὶς (ἐν τῇ ἀρχῇ καὶ τῷ τέλει) ἐν τῷ **Α'.** τόμῳ τῶν ***Παλαιολογείων καὶ Πελοποννησιακῶν*** τοῦ ***Σπ. Λάμπρου*** (σελ. 3—11 καὶ 324—335), ἀποδοθὲν ὑπὸ μὲν τοῦ Λάμπρου εἰς «ἀνώνυμον» καὶ «ἐν Φλωρεντίᾳ» ἐκφωνηθέν, ὑπὸ δὲ τῶν ἐκδοτῶν τῶν Καταλοίπων αὐτοῦ πάλιν εἰς «ἀνώνυμον» (παρὰ τὸν γνωστὸν αὐτοῖς ἐκ τῆς νέας ἐκδόσεως τοῦ Mansi τίτλον responsio praefatorum ambassiatorum [τῶν ἑλλήνων δηλ., ὧν ἀνωτέρω γίνεται μνεία] sacro Concilio Basileensi facta), ἀλλὰ μετὰ τῆς ἐπανορθώσεως ὅτι ἐγένετο «πρὸς τὴν ἐν Βασιλείᾳ σύνοδον». Ὅτι οὐδὲν κοινὸν ὁ λόγος οὗτος ἔχει πρὸς τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδον ἀποδεικνύει καὶ ἁπλῆ αὐτοῦ ἀνάγνωσις καὶ ἄνευ τῆς κατόπιν ἑορτῆς παρατηρηθείσης ἐν τῇ ὤᾳ σημειώσεως Oratio ad synodum Generalis Concilii Basileensis. Ἐνταῦθα πρόκειται περὶ διαπραγματεύσεων ἑλλήνων πρέσβεων περὶ προσεχοῦς ἀφίξεως ἀντιπροσώπων τῆς Ἑλλην. Ἐκκλησίας πρὸς ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν. Οὐδεμία μνεία γίνεται πάπα, ὃς ἦν παρὼν ἐν Φερράρᾳ καὶ Φλωρεντίᾳ, ἀλλὰ μόνον Συνόδου καὶ πατέρων καὶ «λεγάτου». Παρὰ τὴν διπλῆν δ' ἔκδοσιν τὸ κείμενον τοῦτο χρῄζει πάντως ἐπιμελεστέρας ἐξετάσεως καὶ ἐπανορθώσεως προφανῶν ἀνωμαλιῶν καὶ παραλείψεων ὀφειλομένων πάντως εἰς τὴν ἀντιγραφήν.

2. Ἀκρίτως ὁ **Hefele** ἀποφαίνεται (XI, 269) περί τε τῆς προσφωνήσεως τοῦ Καισαρίνη καὶ περὶ τῆς ἀντιφωνήσεως τοῦ Ἰσιδώρου, περὶ οὗ λέγει ὅτι «ἤρξατο διὰ σειρᾶς ἠχηρῶν φράσεων, αἵτινες οὐδὲν κοινὸν εἶχον πρὸς τὸ ζήτημα, καὶ παρέστησεν εἰκόνα τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς μεγαλοπρεπείας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ὁποίαν ἠδύνατό τις νὰ φαντασθῇ ἔτι ἐπὶ Θεοδοσίου». Ἡ ἐθε-

Ἡ ἑκατέρωθεν ἐπιδειχθεῖσα κατὰ τὴν πρώτην συνάντησιν μετριοπάθεια, ὅλως διάφορος τῶν κατὰ τὴν πρώτην μετὰ τῶν Οὐσιτῶν συνάντησιν τῆς Συνόδου διαθέσεων, ταχέως παρεσκεύασε τὸ ἔδαφος συνεννοήσεως. Ἐπιτροπὴ τῆς Συνόδου, ἐκ τοῦ προέδρου αὐτῆς Καισαρίνη, τοῦ λατ. Πατριάρχου Ἀντιοχείας καὶ πολλῶν ἐπισκόπων καὶ θεολόγων, συνῆλθεν ἰδίᾳ μετὰ τῶν Ἑλλήνων πρέσβεων καὶ μετ' ἀμοιβαίαν συζήτησιν κατέληξαν εἰς τὰς ἑξῆς συμφωνίας. Ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες ἐδήλωσαν ὅτι ἐκ τῶν πληρεξουσίων αὐτῶν ἐγγράφων ἀδυνατοῦσι νὰ δεχθῶσιν ὡς τόπον συγκλήσεως τῆς διὰ τὴν ἕνωσιν συνόδου τὴν ὑπὸ τῶν συνοδικῶν προτεινομένην Βασιλείαν, ἀλλ' ἐν Ἰταλίᾳ μὲν δέχονται τὰς παραλίας τῆς Καλαβρίας πόλεις ἢ τὴν Βονωνίαν, τὸ Μεδιόλανον ἢ οἵαν δήποτε ἄλλην, ἔξω δὲ τῆς Ἰταλίας τὴν Βούδαν, τὴν Βιέννην ἢ τέλος τὴν Σαβοΐαν, οἱ δὲ συνοδικοὶ ἀπέρριψαν τὴν πρότασιν τῶν Ἑλλήνων ἵνα ἡ σύνοδος συνέλθῃ ἐν Κ[πόλει δαπάναις τοῦ αὐτοκράτορος, συνεφωνήθη ἵνα τὸ μὲν ζήτημα τοῦ τόπου τῆς συνόδου ἐξετασθῇ πάλιν ἐν Κ[πόλει ὑπὸ ἐπὶ τούτῳ ἀποσταλησομένης συνοδικῆς πρεσβείας, περὶ δὲ τῶν λοιπῶν ἐπέλθῃ ἡ ἑξῆς συνεννόησις. 1) Οἱ Ἕλληνες πρέσβεις ὑπέσχοντο ὅτι εἰς τὴν σύνοδον θὰ προσέλθωσιν ὁ αὐτοκράτωρ, ὁ πατριάρχης καὶ οἱ λοιποὶ τρεῖς πατριάρχαι τῆς Ἀνατολῆς ἔτι δὲ ἀρχιεπίσκοποι, ἐπίσκοποι καὶ ἄλλοι κληρικοί, ὅσοι δυνηθῶσι, καὶ ἀντιπρόσωποι ἐκ πάντων τῶν κρατῶν καὶ βασιλείων, τῶν ὑπαγομένων τῇ Ἑλληνικῇ Ἐκκλησίᾳ μετὰ πληρεξουσιότητος καὶ ἐνόρκως ἐγκύρου ἐντολῆς καὶ ἄλλων ἀναγκαίων ὅρων ἀπό τε τῶν λαϊκῶν ἀρχόντων καὶ τῶν Ἐκκλησιῶν αὐτῶν. 2) Εἷς ἢ πλείονες πρέσβεις

λοκακία ὅμως τοῦ Hefele καταφαίνεται ἐκ τῆς ἀπροκαλύπτου δηλώσεως τοῦ ἕλληνος πρέσβεως ὅτι «τὸ τῶν Γραικῶν γένος αὐτὸ καθ' αὑτὸ ἴσως χρόνους ἤδη συχνοὺς πολιορκηθὲν ὠλιγώθη τε καὶ ἐκακώθη» καὶ ὅτι τὰ εἰς τὴν «Ρωμαίων βασιλείαν ὑπείκοντα» ὁρίζει συμφώνως πρὸς τὴν τότε πραγματικότητα. Πλὴν ὅμως τούτων διακρίνει πάμπολλα μέρη «οἰκούμενα ὑπὸ Γραικῶν καὶ τῇ Γραικῶν Ἐκκλησίᾳ ὑπείκοντα»· ὡς τοιαῦτα ἀναγράφει τὰς ὑπὸ τῶν φράγκων κατεχομένας νήσους καὶ παραλίας τῆς Ἑλλάδος, τὰ πλεῖστα «τῆς περὶ τὴν Ἀσίαν πάντων βαρβάρων (τούρκων) ἀρχῆς, τὸ πλεῖστον ἄθροισμα τῶν Σύρων, τὴν μεγάλην βασιλείαν Ἰβήρων καὶ Λαζῶν καὶ πρὸς τούτοις τὴν Ζηκχῶν ἐπαρχίαν καὶ τὴν Ἀλανῶν, τήν τε Τζαρκασῶν καὶ τὴν τῶν Γότθων, τήν τε Μολδοβλαχίαν καὶ πρὸς τούτοις τὴν καλουμένην Βλαχίαν μεγάλην καὶ τὴν τῶν Τριβαλλῶν (Σερβίαν), οὐ μὴν καὶ τὴν τῶν Αλβανῶν ἀρχὴν καὶ περὶ τὰ ὑπερβόρεια τὴν τῶν Ρῶς μεγίστην κατὰ τὸν Οὐγγράτην δημοκρατίαν καὶ τὸν τῆς μεγάλης Ρωσίας μέγον καλούμενον ῥῆγα ἑτέρους τε ῥῆγας ἐν ἐκείνῃ καὶ τὴν κάτω πᾶσαν Ρωσίαν...ὑπείκοντα τῷ Κωνσταντινουπόλεως» (ἀντ. σελ. 9—10).

θ' ἀποσταλῶσι παρὰ τῆς Συνόδου μετὰ 8,000 δουκάτων πρὸς συνάθροισιν τῶν κληρικῶν τῆς Ἀνατολῆς εἰς Κ[πολιν, θὰ διεξαχθῶσι δ' αἱ δαπάναι παρὰ τῶν συνοδικῶν πρέσβεων ἐν συνεννοήσει καὶ μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος, ὅστις θ' ἀποδώσῃ τὰς γενησομένας δαπάνας ἂν οἱ κληρικοὶ τῆς Ἀνατολῆς ἀρνηθῶσι νὰ ἔλθωσιν εἰς Κ[πολιν ἢ εἰς τὴν σύνοδον. 3). Ἡ δυτικὴ Ἐκκλησία θὰ καταβάλῃ τὰς δαπάνας τεσσάρων μεγάλων πολεμικῶν πλοίων, ὧν τὰ δύο θὰ παραμείνωσιν ἐν Κ)πόλει, τὰ δ' ἄλλα θὰ διατεθῶσιν εἰς τὴν μεταφορὰν τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν Δύσιν καὶ εἰς οἴκαδε ἐπιστροφήν ἐν συνόλῳ μέχρι 700 ἀνδρῶν. Θὰ διατεθῶσι δὲ μέχρι μὲν τῆς μεταφορᾶς αὐτῶν εἰς τὸν πρῶτον ἰταλικὸν λιμένα 15,000 δουκάτων· ἐκεῖθεν δὲ μέχρι τοῦ τόπου τῆς συνόδου καὶ καθ' ὅλην τὴν αὐτόθι διαμονὴν αὐτῶν καὶ διὰ τὴν μέχρι Κ)πόλεως ἐπάνοδον θὰ διατεθῶσιν ἐπαρκεῖς δαπάναι πρὸς εὐπρεπῆ αὐτῶν συντήρησιν. 4) Ὅτι ἐν δεκαμήνῳ διαστήματι ἀπὸ τοῦ προσεχοῦς Νοεμβρίου ἡ Σύνοδος θὰ φροντίσῃ ν' ἀποστείλῃ δύο μεγάλας καὶ δύο ἐλαφρὰς γαλέρας εἰς Κ)πολιν μετὰ 300 τοξοτῶν, μετ' αὐτῶν δὲ θὰ πλεύσωσι καὶ οἱ πρέσβεις τῆς Συνόδου καὶ ὁ Γεώργιος Παλαιολόγος ἔχοντες 15,000 δουκάτων διὰ τὰς εἰρημένας δαπάνας. 5). Ὅτι οἱ ἐπὶ τῶν γαλερῶν ἀπερχόμενοι πρέσβεις τῆς Συνόδου θὰ ἐνεργήσωσι τὴν ἐξεύρεσιν 10,000 δουκάτων, ὅπως ἐν ἀνάγκῃ δαπανηθῶσι διὰ τὴν ἄμυναν τῆς πόλεως κατὰ τῶν Τούρκων ἐν ἀπουσίᾳ τοῦ βασιλέως καὶ διὰ τὴν συντήρησιν τῶν ἐλαφρῶν γαλερῶν καὶ τῶν 300 τοξοτῶν, οἵτινες θὰ ὁμόσωσι πίστιν εἰς τὸν βασιλέα, ὅστις θὰ ὁρίσῃ καὶ τοὺς «καπιτάνους» τῶν γαλερῶν. 6) Οἱ πρέσβεις τῆς συνόδου θὰ ὑποδείξωσιν εἰς τὸν αὐτοκράτορα λιμένα, εἰς ὃν θὰ προσορμισθῇ, καὶ ἕτερον τόπον, εἰς ὃν θὰ συνέλθῃ ἡ σύνοδος· θὰ ἐπιμείνωσιν ὅμως ὅπως ἐκλεγῇ ὡς τοιοῦτος ἡ Βασιλεία, «ὡς πρέπει τις νὰ ἐλπίζῃ». 7). Ἡ ἐν Βασιλείᾳ σύνοδος θὰ ὑπάρχῃ ἐν τῷ μεταξὺ σταθερῶς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ καὶ δὲν θὰ διαλυθῇ ἄνευ νομίμου κωλύματος, οὗ ἐπελθόντος, μετατεθήσεται εἰς ἄλλην πόλιν πρὸς ἐξακολούθησιν τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς συμφώνως τῇ διατάξει τοῦ διατάγματος Frequens. Ἂν δ' ὁ αὐτοκράτωρ μὴ συναινέσῃ εἰς τὸν τόπον τοῦτον (τὴν Βασιλείαν), μετὰ ἕνα μῆνα ἀπὸ τῆς ἀφίξεως αὐτοῦ εἰς τὸν συμπεφωνημένον λιμένα, ἡ σύνοδος θὰ μετατεθῇ εἰς ἕνα ἐκ τῶν εἰρημένων τόπων, ὑπ' αὐτῆς ἐκλεγησόμενον 8) Ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει αἱ εἰρημέναι συμφωνίαι θὰ πληρωθῶσιν, ἡ δὲ Σύνοδος θὰ ἐπικυρώσῃ ταῦτα διὰ τοῦ ἀσφαλεστάτου τρόπου, τ. ἔ. διὰ διατάγματος (decreto) καὶ βούλλης. 9) Μετὰ τὴν ὁμολογίαν

καὶ συμφωνίαν τῶν ἀνωτέρω καὶ τὴν κατὰ τὰ ὑπεσχημένα ἐπικύρωσιν αὐτῶν, ὁ πάπας δι' ἐπισήμου αὐτοῦ βούλλης θὰ δηλώσῃ τὴν ἀπροκάλυπτον αὐτοῦ συγκατάθεσιν καὶ ὅτι τὰ εἰρημένα, καθ' ὅλου τε καὶ ἐπὶ μέρος ἕκαστον, ἀνάγκη νὰ ἐκλαμβάνωνται καλῇ τῇ πίστει, ἄνευ δόλου καὶ ἀπάτης, ἐκτὸς νομίμου καὶ προφανοῦς κωλύματος.—Μετὰ τὴν ἀποτέλεσιν τῶν ἄρθρων τούτων, οἱ Ἕλληνες πρέσβεις εἶπον ὅτι πάντες θὰ προσέλθωσι, κἂν ἔτι πόλεμος κηρυχθῇ κατὰ τῆς πόλεως, καὶ πρὸς βεβαίωσιν πάντων τούτων ἐπέδειξαν χρυσόβουλλον τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἐξ ὀνόματος αὐτοῦ, πρὸς ἀσφαλῆ καὶ βεβαίαν πίστιν, γραπτῶς καὶ ἐνυπογράφως ὤμοσαν ὅτι σὺν Θεῷ γενήσεται οἰκουμενικὴ Σύνοδος, ἂν μὴ ἐπέλθῃ ὁ θάνατος τοῦ αὐτοκράτορος ἢ ἄλλο τι προφανὲς καὶ ἀναπόφευκτον κώλυμα. Τέλος δ' ἀπητήθη ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων πρέσβεων ὅπως ἐξηγήσωσιν ὅρους τινάς, εἰς τὰς ὁδηγίας αὐτῶν περιεχομένους, καὶ δὴ πρῶτον τί ἐννοοῦσι διὰ τῶν λέξεων «Σύνοδος Οἰκουμενική», εἰς ὃ οἱ Ἕλληνες ἀπεκρίναντο ὅτι ἐννοοῦσι τὴν παρουσίαν τοῦ πάπα καὶ τοῦ πατριάρχου ἐν τῇ συνόδῳ, αὐτοπροσώπως ἢ διὰ τοποτηρητῶν, ὡς καὶ τῶν ἄλλων κληρικῶν, ὑπέσχοντο δ' ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ὁ πατριάρχης τῶν Ἑλλήνων θὰ παραστῶσι προσωπικῶς. Διὰ τοῦ «ἐλευθέρα καὶ ἀπαραβίαστος» ἐννοοῦσι τὸ δικαίωμα ἑκάστου ἐλευθέρως νὰ εἴπῃ τὴν ἰδίαν γνώμην χωρὶς ἐμπόδιον ἢ βίας· διὰ τοῦ «ἀφιλονείκως» ἐννοοῦσιν ἄνευ ἔριδος καὶ πείσματος, ἀλλὰ μετὰ εἰρηνικῆς, εὐπροσηγόρου καὶ μετ' ἀγάπης συζητήσεως καὶ διαλέξεων· τὴν σημασίαν τῶν λέξεων «ἀποστολικὴ καὶ κανονικὴ» καὶ τὸν τρόπον τῆς διεξαγωγῆς τῶν συνοδικῶν ἐργασιῶν ἀναβάλλουσι νὰ ὑποδείξωσιν κατὰ τὴν περὶ αὐτῶν διακήρυξιν τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου. Πρὸς τούτοις συνεφωνήθη ἵνα ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἑλλήνων ἔχωσιν ἐν τῇ Δύσει τὰς πρὸ τοῦ σχίσματος τιμάς, τηρουμένων πάντοτε τῶν δικαίων, τῆς τιμῆς καὶ τῶν προνομίων καὶ ἀξιωμάτων τοῦ πάπα, τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ρώμης (τοῦ Σιγισμούνδου), ἂν δέ τις ἀμφισβήτησις προκύψῃ θὰ ὑποβληθῇ εἰς τὴν κρίσιν τῆς Οἰκουμ. Συνόδου [1]. Οὐχὶ διάφορα τούτων, ἀλλ' ἐν φυσικῶς ἐννοουμένῃ ἱστορικῇ συντομίᾳ, εἶνε τὰ παρὰ τῷ Συροπούλῳ περὶ τούτων φερόμενα. «Οἱ δὲ ἐξελέξαντο —γράφει οὗτος—τινὰς ἐξ αὐτῶν, οἵτινες καὶ συνήρχοντο ἰδίᾳ μετὰ τῶν ἡμετέρων καὶ ἤκουον τὰ ζητήματα καὶ συνεβιβάζοντο μετ' ἀλλήλων· εἶτα

1. Χειρόγρ. ἐν Βατικανῷ κώδ. Regio 1017. 555, Palat. 597 p. 49· ἐξεδόθη δὲ ὑπὸ Cecconi doc. 30 c. 88—92.

ἔλεγον τὰ συμπεράσματα τῶν ζητηθέντων πρὸς τὴν σύνοδον καὶ ἐστέργοντο παρὰ πάντων. Μετὰ δὲ τῶν ἄλλων ἐζήτησαν τοὺς ἡμετέρους εἰπεῖν τὸ πόσοι ἐλεύσονται εἰς τὴν σύνοδον τῶν γραικῶν· οἱ δὲ εἶπον ὅτι ἐλεύσονται ἄνθρωποι ψ'. (700) καὶ ἔστερξαν οἱ συνοδικοὶ ἵνα ποιήσωσιν πάσας τὰς ἐξόδους αὐτῶν. Μετὰ γοῦν τὸ συμβιβασθῆναι εἰς πάντα τὰ ζητήματα καὶ στερχθῆναι παρ' ἐκείνων ἵνα ποιήσωσι ταῦτα, καὶ μετὰ τὸ περιστῆναι καὶ εἰς οὓς εἰκὸς τόπους γενέσθαι τὴν σύνοδον—ἔστησαν γὰρ τόπους μὲν παραλίους τὴν Καλαβρίαν, τὸν Ἀγκῶνα ἢ ἄλλην πόλιν παράλιον, ἰταλικὰς δὲ τὴν Βονόνιαν, τὸ Μεδιόλανον ἢ ἄλλην πόλιν ἐν Ἰταλίᾳ, ἔξω δὲ τῆς Ἰταλίας τὴν Πούδαν ἐν τῇ Οὐγγαρίᾳ, τὴν Βιένναν ἐν τῇ Αὐστρίᾳ καὶ τὸ ἔσχατον τήν Σαβαουδίαν, καὶ συνεφώνησαν ἵνα ποιήσωσι τὴν σύνοδον ἔνθα ἂν ἐκ τῶν εἰρημένων θελήσωσιν οἱ Γραικοὶ—,μετὰ γοῦν τὸ γυμνασθῆναι καὶ στερχθῆναι πάντα ἐζήτησαν ὅρκους τοὺς ἡμετέρους καὶ οὗτοι ὤμοσαν ὅτι ἐλεύσεται ὁ βασιλεὺς καὶ ὁ πατριάρχης ἀναμφιβόλως μετὰ καὶ τῶν συμπληρούντων τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, εἴπερ ποιήσουσιν ἐκεῖνοι ὅσα συνεφώνησαν, χρυσόβουλλόν τε δεδώκασιν ἐπὶ τούτοις ὅπερ εἶχον παρὰ τοῦ βασιλέως ἐπὶ βεβαιώσει τῶν ὁμωμοσμένων, εἰς ἅπερ πάλιν ἐκεῖνοι δεκρέτον μετὰ βούλλης μολυβδίνης πεποιήκασι καὶ ἑορτασίμως ἔλαβον παρὰ τῶν ἡμετέρων καὶ δεδώκασι τὰ ἴδια γράμματα» [1].

19· Ἐκ τῶν εἰρημένων ἀσφαλῶς φαίνεται ὅτι ἡ ἀποστολὴ τῆς εἰς Βασιλείαν Ἑλληνικῆς πρεσβείας ἐπέτυχεν ἐξόχως, κατὰ τὸν ἀληθῆ σκοπὸν τοῦ Παλαιολόγου, τῶν συνοδικῶν ἐπιδειξαμένων παραδειγματικὴν εὐλάβειαν πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν συμπεριφορὰν τοῦ Εὐγενίου. Κατὰ τὴν ιθ'. συνεδρίαν τῆς Συνόδου αἱ συμφωνίαι μετὰ τῶν Ἑλλήνων πρέσβεων ἐπεκυρώθησαν ἐπισήμως, ἀπεφασίσθη δὲ νὰ ἐκλεγῇ ἐπίσημος πρεσβεία ὅπως ἀπέλθῃ εἰς Κ[πολιν πρὸς ὁριστικὴν διακανόνισιν τῶν πραγμάτων μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ Πατριάρχου [2]. Πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως ὅμως τῆς πρεσβείας ταύτης ἐκρίθη καλὸν αἱ γενόμεναι συμφωνίαι ν' ἀνακοινωθῶσιν εἴς τε τὸν πάπαν καὶ τὸν Σιγισμοῦνδον· Καὶ οὗτος μὲν ἐν Ρατισβόνῃ εὑρισκόμενος πληρέστατα ἐπεδοκίμασε τὰς συμφωνίας, ἃς ἐκόμισαν εἰς αὐτὸν ἀπεσταλμένοι τῆς Συνόδου μετὰ τῶν Ἑλλήνων πρεσβευτῶν,

1. **Συρόπουλ.** II, 23, 19—20 καὶ 26, 23—24. Πρβλ. καὶ τὴν προσφώνησιν τοῦ J. de Ragusio πρὸς τὸν Παλαιολόγον (**Cecconi** doc. 55 p. 151—152).

2. **Hefele** XI, p. 301.

καὶ ἀποκρινόμενος πρὸς τὴν Σύνοδον τῇ 1 Ὀκτωβρίου 1434 συγχαίρει αὐτὴν ἐπὶ τῇ ἐπελθούσῃ συνεννοήσει καὶ ἀναγγέλλει ὅτι συμφώνως τῇ ἐπιθυμίᾳ αὐτῆς ἔγραψεν ἤδη τῷ Παλαιολόγῳ προτρεπόμενος αὐτὸν ἵνα πάσῃ δυνάμει συνεργήσῃ εἰς τὴν τελείαν ἐπιτυχίαν τοῦ τοσοῦτο ἐπιθυμητοῦ καὶ ὠφελιμωτάτου ἔργου τῆς ἑνώσεως[1]. Πρὸς δὲ τὸν πάπαν ἀπέστειλαν τὸν Σίμωνα Freron, ὅς καὶ τὰς συμφωνίας τὰς γραπτὰς εἰς τὸν πάπαν ὑπέβαλε καὶ προφορικὰς περὶ τοῦ πράγματος ἔδωκεν ἐξηγήσεις. Τὰ τοῦ πάπα ὅμως ἀπό τινων μηνῶν εἶχον ὑποστῇ νέαν ἀπροσδόκητον τροπήν, ἥτις ἠνάγκασεν αὐτὸν νὰ μεταβάλῃ πορείαν εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἐπανάστασις δηλ. τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ, ἐπιζητοῦντος τὴν κατάργησιν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τοῦ πάπα καὶ ἀνακηρύξαντος τὴν δημοκρατίαν (29 Μαΐου 1434), ἠνάγκασε τὸν Εὐγένιον, μετημφιεσμένον εἰς ἁπλοῦν μοναχὸν καὶ ἀκολουθούμενον ὑφ' ἑνὸς μόνου ὑπηρέτου, εἰς τὸ βάθος λέμβου ὑπὸ τὰ βλήματα τῶν καταδιωκόντων αὐτὸν Ρωμαίων, νὰ καταφύγῃ εἰς Ὀστίαν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Φλωρεντίαν, ἔνθα ἡ μεγαλοπρεπὴς πολιτεία τῶν Μεδίκων παρέσχεν αὐτῷ οὐ μόνον ἄσυλον, ἀλλὰ καὶ φιλοξενίαν καὶ προστασίαν[2]. Ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ἀτυχημάτων τούτων, μόλις εὑρεθεὶς ἀσφαλὴς ἐν Φλωρεντίᾳ, ἔσπευσεν ὁ Εὐγένιος αὐθημερὸν νὰ κολακεύσῃ τοὺς ἐν Βασιλείᾳ συνοδικούς, ἵνα μὴ ἐνθαρρυνόμενοι ἐκ τῆς πρὸς αὐτὸν δυσμενείας τῆς τύχης προβῶσιν εἰς τὰ ἔσχατα κατ' αὐτοῦ μέτρα διὰ τὴν μέχρι τοῦδε ἐχθρικὴν αὐτοῦ πρὸς τὴν Σύνοδον στάσιν. Ἀποδυρόμενος τὰ ἑαυτοῦ δεινὰ διαμαρτύρεται πάσῃ δυνάμει περὶ τῆς πρὸς τοὺς συνέδρους πατρικῆς ἀγάπης καὶ τῆς πρὸς τὸ ἔργον αὐτῶν ὁλοψύχου αὐτοῦ ὁμοφωνίας, ὅπερ καὶ δι' ἐπιστολῶν, καθὼς ἐκεῖνοι ἠξίωσαν, ἀποδέχεται. Μᾶλλον ταπεινωτικὴν ταύτης ἐπιστολὴν ἀδύνατον ἦτο πάπας νὰ γράψῃ[3]. Ἡ θέσις τοῦ Εὐγενίου ἀπέναντι τῆς Συνόδου ἦτο δεινὴ ἀπὸ ἑνὸς καὶ πλέον ἔτους ἐν αὐτῷ τῷ ζητήματι τῆς μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἑνώσεως. Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος 1433 ἔτους τὰ πράγματα μεταξὺ Ρώμης, Βασιλείας καὶ Κ)πόλεως εἶχον ὡς

---

1. **Cecconi** doc. 34 p. 102 103.

2. **Muratori**: Rerum italicarum scriptores t. XIX p. col. 975 πρβλ. καὶ **Cecconi** doc. 24 p. 59—61.

3. **Cecconi** doc. No 25 p. 62 63. Vobiscum —λέγει— in eundem finem semper processimus. . . Optavimus pacem, optavimus Ecclesiae reformationem: ob hanc rem non solum cessimus vobis, sed etiam per litteras nostras decreto vestro, quemadmodum dictastis, annuimus».

ἑξῆς. Κατὰ Ἰούνιον ἢ τὰς ἀρχὰς Ἰουλίου ἡ περὶ τὸν Ἰάγαριν ἑλληνικὴ πρεσβεία ἀνεχώρησεν ἐξ Ἰταλίας ἐπανερχομένη εἰς Ἀνατολὴν «μετὰ γραμμάτων τοῦ Εὐγενίου, διοριζομένων ἐκεῖσε (ἐν τῇ Δύσει) γενέσθαι τὴν σύνοδον» [1]. Μαθὼν ὅμως μετὰ μικρὸν ὅτι οἱ ἐν Βασιλεία ἀπέστειλαν τὴν περὶ τοῦ Ἐπισκ. Σούδας πρεσβείαν καλοῦντες τοὺς Ἕλληνας εἰς τὴν Σύνοδον, καὶ ἐννοήσας ὅλον τὸ βάραθρον, τὸ ἀνοιγόμενον οὕτως ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ διὰ τῆς πιθανῆς προσχωρήσεως τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς ἐν Βασιλείᾳ ἐχθροὺς αὐτοῦ, ὁ πάπας ἔσπευσεν ἀμέσως νὰ προλάβῃ τὸν κίνδυνον, καὶ ἄνευ ἀναβολῆς ἀπέστειλεν εἰς Ἀνατολὴν ἔμπιστον πρέσβυν καὶ πληρεξούσιον ἀπεσταλμένον τὸν ἴδιον γραμματέα, τὸν ἐπιτηδειότατον Χριστοφόρον Garatoni, ἐμπειρότατον τῆς τε λατινικῆς καὶ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης [2], μετὰ νέων προτάσεων ***ὅλως ἀντιθέτων τῶν πρὸ μικροῦ διὰ τοῦ Ἰάγαρι γενομένων.*** Προέτεινε δηλ. ἵνα ἡ ἑνωτικὴ σύνοδος, ἣν πρὸ ὀλίγου ἔτι «διωρίζετο» ὅπως γίνῃ ἐν Ἰταλίᾳ, συνέλθῃ νῦν ἐν Κπόλει, ἀποστελλομένου ἐπὶ τούτῳ ἐξ Ἰταλίας παπικοῦ λεγάτου. Ἡ ταχεῖα αὕτη τοῦ Εὐγενίου μεταβολὴ δὲν ἐγέννησε παρὰ τοῖς ἐν Κπόλει οὐδεμίαν ὑποψίαν, πρῶτον διότι τοῦτο ἀνταπεκρίνετο εἰς τὸν μύχιον πόθον αὐτῶν ὅπως μὴ ἐπιχειρήσωσι μακρὸν καὶ ἐπίπονον πλοῦν ἐπ' ἀδήλοις καὶ δὴ καὶ ἐπὶ κινδύνῳ ἀπωλείας τῆς ἐλευθερίας τῆς γνώμης αὐτῶν ἐν μέσῳ ξένων, ὡς ἤδη εἴδομεν τὸν Πατριάρχην ἀποφαινόμενον ἐν προγενεστέρᾳ περιστάσει [3], εἶτα δὲ καὶ διότι ὁ Garatoni οὐδενὸς ἐφείσθη ἐπιχειρήματος ὅπως πείσῃ ἰδίᾳ τοὺς περὶ τὸν Πατριάρχην. Καὶ πρῶτον μὲν προέβαλε τὸ πολυδάπανον τῆς μεταφορᾶς τοσούτου πλήθους Ἑλλήνων εἰς τὴν Δύσιν [4]· ἔπειτα τὴν πολιτικὴν ἐν Ἰταλίᾳ ἐσωτερικὴν ἀνωμαλίαν, δι' ἣν ἀδύνατος ἀπέβαινεν ἡ εἰς τὴν μέλλουσαν σύνοδον προσέλευσις πολλαχόθεν τῆς Δύσεως πολλῶν Ἐπισκόπων [5]· τέλος δ' εἰς τὴν φυσικὴν παρατήρησιν τῶν ἐν Κπό-

1. ***Συρόπουλ.*** II, 19, 16.

2. Ἐν τῇ ἀπὸ 13 Ἰουλίου 1434 πρὸς τὸν Garatoni ἐπιστολῇ ὁ Εὐγένιος ὀνομάζει αὐτὸν magistrum in artibus, continuum commensalem et datarium suum. Cecconi doc. 27 p. 66 ἐκ τοῦ κώδ. Βαρβερίνου XVI, 85 p. 404.

3. ***Συρόπουλ.*** II, 18, 13—14. Ὁ Cecconi σκοπίμως διαστρέφει τὰ πράγματα λέγων ὅτι τὴν νέαν πρότασιν ἐποίησαν οἱ Ἕλληνες (p. 69).

4. Οὕτω δικαιολογεῖ τὰς μονομερεῖς αὐτοῦ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἐνεργείας βραδύτερον ὁ Εὐγένιος πρός τε τοὺς καρδιναλίους Albergati καὶ Καισαρίνη (ἀπὸ 31 Αὐγούστου 1434 Cecconi doc. 31 p. 94) καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν Σύνοδον (12 Νοεμβρ. 1434 Cecconi doc. p. 116 πρβλ. καὶ doc. 85 p. 232)

5. Αὐτόθι.

λει περὶ τῆς γνωστῆς ἤδη ἐνταῦθα διαστάσεως μεταξὺ τῶν ἐν Βασιλείᾳ καὶ τοῦ πάπα, δὲν ἐδίστασεν ὁ Χριστοφόρος νὰ προσφύγῃ εἰς ἀπλούστατον ψεῦδος, διαβεβαιώσας τὸν Παλαιολόγον ὅτι ὅ,τε πάπας καὶ ἡ Σύνοδος «ἔν τε τῇ ὑποθέσει ταύτῃ (τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν) ὡς καὶ ἐν πάσαις ταῖς ἄλλαις εἶνε ὁμόφωνος»[1]. Ἐπειδὴ δ' ὁ ἀληθὴς σκοπὸς τῆς ἀποστολῆς τοῦ Χριστοφόρου μόνον βραδύτερον κατέστη γνωστὸς[2], οὐδεμίαν ὁ παπικὸς γραμματεὺς εὗρεν δυσκολίαν νὰ πείσῃ τοὺς ἐν Κπόλει «σχεδὸν πάντας» νὰ δεχθῶσι τὰς νέας ἐκ Ρώμης προτάσεις. Τοσοῦτο δὲ βέβαιος ἦτο ὁ Garatoni περὶ τῆς ἐπιτυχίας τῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ, ὥστε δὲν ἐδίστασε νὰ καθορίσῃ καί τινας λεπτομερείας περὶ τοῦ τρόπου τῆς διεξαγωγῆς τῶν τῆς προσεχοῦς ἑνωτικῆς συνόδου καὶ πρὸ παντὸς περὶ τῆς θέσεως ἐν αὐτῇ τοῦ παπικοῦ λεγάτου, ὑπὲρ οὗ ἠξίωσε τὴν πρωτοκαθεδρείαν «ἐπεὶ ὡς πρόσωπον ἔσται τοῦ πάπα καὶ τὰ δίκαια ἐκείνου ἤτοι τὰ πρωτεῖα ἔχειν ὀφείλει». Οἱ περὶ τὸν Πατριάρχην, κατόπι κοινῆς συσκέψεως, διαρρήδην ἀπέρριψαν ὡς ἀντικανονικὴν τὴν ἀπαίτησιν ταύτην[3]. Παραδόξως ὅμως ἐπενέβη ὁ βασιλεύς, ὅστις φοβηθεὶς μὴ διὰ τοσοῦτο δευτερεῦον, ὡς εἶπε, ζήτημα ναυαγήσῃ ἡ ἕνωσις συνέστησε τότε πρῶτον τὴν ἀνάγκην «οἰκονομίας», πολλὰ ὑπὲρ αὐτῆς εἰπὼν καὶ τέλος κατέπεισε καὶ τοὺς κληρικούς, μεθ' ὧν διελέγετο, νὰ ὑποχωρήσωσιν εἰς τὰς ἀξιώσεις τοῦ Garatoni. Τοῦτο ὅμως ἀκούσας βαρέως ἔφερεν ὁ Πατριάρχης καὶ δυσκόλως συνέπραττε»[4]. Ὁ παπικὸς ἀπεσταλμένος ἐπανελθὼν εἰς Ρώμη ἀνήγγειλεν εἰς τὸν Εὐγένιον τὰς ἐπιτυχεῖς αὐτοῦ ἐνεργείας οὐ μόνον παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς Ἀρμενίοις, ἀφ' ὧν καὶ γράμματα ἐκόμισεν, ἐπιθυμούντων καὶ αὐτῶν τὴν

1. Παρὰ Cecconi doc. 41 p. 113 Certificavit nos - γράφει ὁ Παλαιολόγος πρὸς τὴν Σύνοδον τῇ 12ῃ Νοεμβρ. 1434 — dictus nuntius (Garotonus).. Papam et vestras reverentias tum in hac re quam slngulis allis esse eiusdem voluntatis.

2. *Συρόπουλ.* II. 22, 18. «Ὕστερον δὲ (μετὰ τὴν ἐπάνοδον τῶν περὶ τὸν Ἰάγαριν) μαθὼν ὁ πάπας τὴν πρὸς τὴν Σύνοδον πρεσβείαν τοῦ βασιλέως καὶ εἰδὼς ὅτι πρὸς τὴν καταστροφὴν αὐτοῦ ἔσται εἰ ἐπιδημήσει καὶ ἡ τῶν Ἀνατολικῶν σύνοδος πρὸς τοὺς ἐν Βασιλείᾳ».

3. Αὐτόθι. Παρήγαγον καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ πάπα Βιγιλίου ἐν τῇ Ε'. Οἰκ. Συνόδῳ.

4. *Συρόπουλ.* II, 12, 19.

ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν [1]. Σπεύδει τότε ὁ Εὐγένιος νὰ ἐπιταχύνῃ τὴν συντέλεσιν τοῦ ἔργου καὶ προκαταλάβῃ τοὺς ἀντιπάλους. Καὶ δὴ μεσοῦντος τοῦ ἰουλίου 1434 ἀποστέλλει εἰς τὴν Ἀνατολὴν πάλιν τὸν Garatoni κομίζοντα ὡρισμένας προτάσεις καὶ σχέδιον τῶν ἐργασιῶν τῆς προσεχοῦς ἐν Κπόλει ἑνωτικῆς συνόδου «ἱκανοποιοῦν ἀμφότερα τὰ μέρη» [2]. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁδηγιῶν τούτων ὁ Χριστοφόρος ἔλαβε πληρεξουσιότητα ἐνεργείας παρὰ τοῖς ἐν Κπόλει [3]. Περὶ τῶν ἰδιωτικῶν δ' αὐτοῦ τούτων ἐνεργειῶν ὁ πάπας ἀνεκοίνωσε μετὰ ἕνα καὶ πλέον μῆνα εἰς τοὺς ἐν τῇ Συνόδῳ ἀντιπροσώπους αὐτοῦ καρδιναλίους Albergati καὶ Καισαρίνη ἵνα καταλλήλως καὶ ἀναλόγως πρὸς τὰς ἐνεργείας ταύτας διαπραγματευθῶσι πρὸς τοὺς παρὰ τῇ Συνόδῳ Ἕλληνας πρέσβεις, τοὺς περὶ τὸν Γεώργιον Παλαιολόγον [4].

21. Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα ὅτε ἦλθεν εἰς Φλωρεντίαν ὁ συνοδικὸς ἀπεσταλμένος Freron κομίζων τὰς ἐν Βασιλείᾳ μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἐπελθούσας συμφωνίας, ἐπικυρωθείσας ὑπὸ τῆς Συνόδου κατὰ τὴν 19 γενικὴν συνεδρίαν (7 σεπτ. 1434). Ἡ ἔκπληξις τοῦ Εὐγενίου ἦτο εὐνόητος· οὐδέποτε ἀνέμενε τόσον ταχέα ἀποτελέσματα τῆς ἐν Βασιλείᾳ ἑλλην. ἀποστολῆς, τὰ ὁποῖα δὲν ἠδυνήθη νὰ προλάβῃ οὔτε ἡ δευτέρα εἰς Κπολιν ἀποστολὴ τοῦ Garatoni οὔτε ἡ πρὸς τοὺς καρδιναλίους προέδρους τῆς Συνόδου ἐπιστολὴ αὐτοῦ τῆς 31 Αὐγούστου [5]. Κρύπτων τὴν ὀργὴν αὐτοῦ ἐπὶ τῇ ἀποτυχίᾳ γράφει πρὸς τοὺς ἐν Βασιλείᾳ ἐπιστολὴν ἀπὸ 20 Ὀκτωβρίου· καὶ πρῶτον μὲν διαβεβαιοῦται

---

1. Cecconi doc. 27 p. 66. Ἐκ τῶν παρὰ Cecconi doc. 13 p. 34—35 φαίνεται ὅτι διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Garatoni, κατὰ τὴν πρώτην ἐν Κπόλει ἐπίσκεψιν, καὶ οἱ Ἀρμένιοι παρεσύρθησαν. Καὶ οὗτοι, ὡς οἱ Ἕλληνες, ἤδη ἀπὸ τοῦ 1433 διεπραγματεύοντο περὶ ἑνώσεως μετὰ τῶν ἐν Βασιλείᾳ, παραπεισθέντες δ' ὑπὸ τοῦ Χριστοφόρου ἀπετάθησαν μετὰ ἓν ἔτος πρὸς τὸν πάπαν, παρ' οὗ διὰ τοῦτο ὁ Garatoni κατὰ τὴν δευτέραν εἰς Κπολιν ἀποστολὴν ἐφωδιάσθη διὰ πληρεξουσίου πρὸς ὁριστικὰς διαπραγματεύσεις μετὰ τῶν Ἀρμενίων.

2. Cecconi doc. 31 p. 94 Ἐπιστ. πρὸς Albergati καὶ Καισαρίνη 31 Αὐγούστου 1434 Christophorum iterum misimus cum nonnullis capitulis, quae menti utriusque partis plane satisfacere videntur.

3. Αὐτ. super quo sibi plenum mandatum dedimus (p. 95).

4. Αὐτ. p. 95. Vestrae itaque circumspectiones ex his arbitrari poterunt quid cum praefatis oratoribus apud ipsum Sacrum Concilium agentibus tractare et practicare debeatis.

5. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἀνεγνώσθη ἐν Βασιλείᾳ 10 ἡμέρας μετὰ τὴν ἐπικύρωσιν τῶν πρὸς τοὺς Ἕλληνας πρέσβεις συμφωνιῶν (τ. ἔ. 17 Σεπτ. 1434).

αὐτοὺς περὶ τοῦ ζήλου, ὃν πάντοτε ἐπεδείξατο περὶ τὸ ζήτημα τῆς ἑνώσεως. Ἔπειτα δ' ἀναγγέλλει ὅτι αὐτὸς ἐξεῦρεν ὅρους ἁρμοδιωτέρους πρὸς τὴν ἕνωσιν, ἀρέσαντας καὶ εἰς τὸν αὐτοκρ. Ἰωάννην καὶ εἰς τὸν πατρ. Ἰωσήφ. Διὰ τοῦτο ἔπεμψε, λέγει, τὸ δεύτερον τὸν ἑαυτοῦ πρέσβυν πρὸς τοὺς Ἕλληνας, ἵνα τὰ ὑπεσχημένα συμπεράνῃ. Ἡ ταυτότης τοῦ σκοποῦ, ὃν αὐτός τε καὶ ἡ σύνοδος ἐπιδιώκουσιν, εἶνε, ἐπιλέγει, προφανής, διὸ καὶ πᾶσαν σκέψιν καὶ δύναμιν θὰ καταβάλῃ πρὸς ἐπιτυχίαν αὐτοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως προσεχῶς ἀναμένει τὴν ἐπάνοδον ἐκ τῆς Συνόδου τῶν καρδ. Cervantés καὶ Albergati ἀναβάλλει μικρὸν τὴν ἀπόκρισιν πρὸς τὰς διὰ τοῦ Freron κομισθείσας προτάσεις μέχρις οὗ διαφωτισθῇ ἐπαρκῶς παρὰ τῶν εἰρημένων καρδιναλίων [1]. Ἐν τούτοις οὔτε ἡ καθησυχαστικὴ αὕτη ἐπιστολὴ οὔτε ἡ πρὸς τὸν συνοδικὸν πρέσβυν προσποίησις [2] ἐξεδήλουν τὰς ἀληθεῖς τοῦ πάπα καὶ τῶν περὶ αὐτὸν διαθέσεις. Μία ἐπιστολὴ τοῦ Freron πρὸς τὴν Σύνοδον ἀπὸ 20 Ὀκτωβρίου καὶ δύο ἐπιστολαὶ τοῦ Traversari πρὸς τὸν Χριστοφόρον di san Marcello ἐπίσκ. Σερβίων ἀπὸ 30 καὶ 31 Ὀκτωβρίου ἐπιχέουσιν ἀπροσδόκητον φῶς εἰς τὴν κατάστασιν. Ἐν Φλωρεντίᾳ ὁ Freron συνήντησεν ἕλληνάς τινας φυγάδας ἐκ Κπόλεως, ὁποῖοι ὑπῆρχον τότε οὐκ ὀλίγοι ἐν τῇ αὐλῇ τῶν Μεδίκων [3], οἰκειωθέντας τῷ πάπᾳ καὶ ὑπ' αὐτοῦ προστατευομένους [4]. Οὗτοι συχνὰ διαλεγόμενοι μετὰ τοῦ συνοδικοῦ πρέσβεως καὶ μαθόντες τὰς ἐν Βασιλείᾳ ἀποφάσεις περὶ ἑνώσεως ἐπεδοκίμασαν ταῦτα ὡς μόνον τρόπον πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, μάταιον ὀνομάσαντες τὸν ὑπὸ τῆς ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας προτεινόμενον τρόπον τῆς δι' ἀποστολῆς λεγάτου εἰς Κπολιν. Τοῦ σχίματος τῶν Ἐκκλησιῶν ἐπελθόντος ἐκ τῆς μονομεροῦς ὑπὸ τῆς Ρώμης εἰσαγωγῆς εἰς τὸ κοινὸν σύμβολον τοῦ filioque, ἀνάγκη πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς ἑνώσεως νὰ συνέλθῃ οἰκουμ. σύνοδος, ἐν ᾗ οἱ ἕλληνες ν' ἀκουσθῶσι περὶ τοῦ δόγματος τούτου καὶ ἂν ἔτι εἶνε ὀρθόδοξον. Αἱ κρίσεις αὗται περιελθοῦ-

1. Cecconi doc. XXXVII. p. 105—106.

2. Cecconi doc. XXXVII p. 106. Video Sanctitaten domini nostri—γράφει οὗτος—hucusque bene dispositam ad exaltationem fidei et honorificentiam nomin s christiani.

3. Τοιοῦτοι ἦσαν Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος, Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος καὶ ἄλλοι.

4. Cecconi doc. XXXVII, p. 107 Convenerunt graeci, qui in curia sanctissimi domini nostri papae morantur. Κατὰ τὸν Traversari ὁ πάπας ἔδιδεν αὐτοῖς ἐπιδόματα (stipendia) ibid. doc. XXXVIIIi p. 109.

σαι εἰς γνῶσιν τοῦ Εὐγενίου περιέστησαν εἰς κίνδυνον τοὺς εἰρημένους ἕλληνας, οὓς ἔσπευσε νὰ προστατεύσῃ ὁ Traversari διαβεβαιώσας τὸν πάπαν ὅτι οἱ κατηγορηθέντες τρεῖς Ἕλληνες διαρρήδην ἠρνήθησαν τὰ περὶ αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Freron διαδοθέντα[1]. Ἐν τούτοις ὁ τρόπος, δι' οὗ ἐκτίθησι τὸ πρᾶγμα ὁ Freron ἐν τῇ πρὸς τὴν Σύνοδον ἐπιστολῇ αὐτοῦ καὶ ἐν τῇ προφορικῇ ἐκθέσει κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 3 Δεκεμβρίου 1434, αἴρει πᾶσαν ἀμφιβολίαν περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ πράγματος. Τέλος εἰς Φλωρεντίαν ἦλθον οἱ ἀναμενόμενοι καρδινάλιοι. Αἱ ὑπ' αὐτῶν κομισθεῖσαι ἐκ Βασιλείας πληροφορίαι δὲν ἦσαν ἐνθαρρυντικαὶ διὰ τὸν Εὐγένιον, ὅστις μάτην ἀναμείνας μέχρι τῆς 15 Νοεμβρίου εἰδήσεις παρὰ τοῦ Garatoni ἐκ Κπόλεως, ἠναγκάσθη διὰ βούλλης ἰδίας πρὸς τὴν Σύνοδον νὰ ἐπικυρώσῃ τὰς ἀποφάσεις αὐτῆς τῆς 7 Σεπτεμβρίου. Ἐν αὐτῇ καίπερ ἀποδοκιμάζων τὸν τρόπον τῆς ἐνεργείας τῶν συνοδικῶν, ἐν ἀγνοίᾳ, ὡς λέγει, αὐτοῦ διαπραγματευσαμένων τὸ ζήτημα καθ' ὃν χρόνον ὁ ἀντιπρόσωπος αὐτοῦ ἐν Κπόλει καθ' ὅλως ἄλλον καὶ δὴ ἀρεστὸν τοῖς Ἕλλησι καὶ ἧττον δαπανηρὸν τρόπον διαπραγματεύεται, ὅμως ἐπικυροῖ τὰ ἐν Βασιλείᾳ γενόμενα[2]. Ἐκ τούτου προφανὴς ἀποβαίνει ἡ δύσκολος θέσις τοῦ πάπα, ἐξηγουμένη ἐκ τῆς γενικῆς ἐπισφαλοῦς θέσεως αὐτοῦ ἐν Ἰταλίᾳ[3] καὶ ἐν μέρει ἐκ τῆς ἐν αὐτῷ τῷ Συλλόγῳ τῶν Καρδιναλίων διαφωνίας περὶ τὸ ζήτημα τῆς ἑνώσεως. Οὕτω π. χ. ὁ ἐπιφανὴς καρδ ἐπίσκοπος Σαβίνης Ἰορδάνης de Orsini, τῆς ὀνομαστῆς ρωμαϊκῆς οἰκογενείας, συγχρόνως πρὸς τὴν βούλλαν τοῦ πάπα ἀπηύθυνε πρὸς τὴν Σύνοδον ἐπιστολὴν τὰς μὲν ἐνεργείας αὐτῆς ἐπαινῶν καὶ ἐπιδοκιμάζων, περὶ δὲ τῶν διαφόρων σκέψεων τοῦ Εὐγενίου οὐδὲ ἄπωθεν λόγον ποιούμενος[4].

(Ἕπεται τὸ τέλος) ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ Ν. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

---

1. **Traversari** epistolae t. II col 123 ἐκδ. Mehus 1759· ὁπόθεν παρὰ **Cecconi** doc. XXXVIII καὶ XXXIV p. 109 110.
2. **Cecconi** doc. XLII p 115—118.
3. E. Chenon: L' Eglise et la Papauté ἐν Lavisse-Rambaud: Histoire Générale t. III p. 331—333.
4. **Cecconi** doc. XLIII p. 119—120.

ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΙΚΑ *)

Β΄.

Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΩΣ

Κατὰ Ἀπρίλιον ςυ ἔτο ἐοῦ οτςπαρελθόντ γνώριζον δι᾽ ἐπιστολῆς μου τῇ ἁγιωτάτῃ Ἐκκλησίᾳ Κ]πόλεως μεταξὺ ἄλλων, ὅτι «κατερχόμενος εἰς τοὺς κάτω χρόνους πρὸς ἀναζήτησιν τῶν ποιητικῶν μνημείων καὶ ἐξακρίβωσιν τῆς μορφῆς αὐτῶν, ἔφθασα εἰς τὸ τολμηρὸν μέν, ἀλλ᾽ ἀσφαλές, κατ᾽ ἐμὴν γνώμην, συμπέρασμα, ὅτι ὄχι μόνον ἡ τοῦ Ἰωάννου Ἀποκάλυψις τυγχάνει λυρικὸν ποίημα γεγραμμένον εἰς ρυθμὸν ἑβραϊκόν, οὗτινος εὐκόλως διακρίνονται αἱ μορφαί, ἀλλὰ καὶ αὗται αἱ τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἐπιστολαὶ εἶναι ποιητικὰ βιβλία γεγραμμένα ἐν ποικίλῳ ρυθμῷ κατὰ τὸν τρόπον τῆς Ἑβραϊκῆς ποιήσεως».[1]

Ἡ καινοφανὴς αὕτη γνώμη μου, ὡς ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τῆς διευθύνσεως τοῦ «Νέου Ποιμένος», ἀναγνωσθεῖσα ἐπὶ συνεδριαζούσῃ συνόδῳ τῆς Μ. Ἐκκλησίας, προὐξένησαν ἰδιάζουσαν αἴσθησιν· δι᾽ ὃ καὶ κατ᾽ ἀπόφασιν ὁμόφωνον παρεπέμφθη τῷ καθηγητικῷ τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τῆς Χάλκης συλλόγῳ πρὸς μελέτην αὐτῆς, ἵνα, ὡς σημειοῖ ἡ πατριαρχικὴ πρός με ἀπάντησις, προσλάβῃ αὕτη τὸ προσῆκον ἐπιστημονικὸν κῦρος. Καὶ ἡ μὲν τοῦ Καθηγητικοῦ συλλόγου ἀπάντησις ἐπὶ τῆς συνοδικῆς προτάσεως ὑστερεῖ εἰσέτι, ἴσως ἕνεκα τῶν ἐν τῇ Μ. Ἐκκλησίᾳ ἀνηκούστων δεινῶν· ἐγὼ δέ, ἀναλύων πλατύτερον τὴν βραχύλογον ἐκείνην πρὸς τὴν Μ. Ἐκκλησίαν ἀνακοίνωσίν μου, προκαλῶ περισπούδαστον καὶ σοβαρὰν ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης διὰ τῶν στηλῶν τῆς «Θεολογίας» συζήτησιν, ἵνα ἀπὸ κοι-

---

*) Συνέχεια ἐκ τοῦ Α΄ τόμου σελ. 326.

1. Ἴδε Τεῦχος Α΄ τοῦ «Νέου Ποιμένος», ἔτος Δ΄, σελ. 2.

νοῦ οἱ θεολογοῦντες καταλήξωμεν εἰς θετικὰ συμπεράσματα, φέροντα τὴν σφραγῖδα καὶ τὸ κῦρος τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἀλαθήτου καὶ ἀψευδοῦς.

Ἐχαρακτήρισα ὡς τολμηρὰν τὴν γνώμην μου, διότι οὐδεμία φωνὴ οὐδαμόθεν κατὰ τοὺς διαρρεύσαντας αἰῶνας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἡμῶν, γονίμου εἰς παραγωγὴν ποικίλην, βίου ἠκούσθη λέγουσα τὴν Ἀποκάλυψιν ποίημα, οὐδὲ κατὰ παράδοσιν, ἔστω καὶ ἀμυδράν, περιεσώθη ἡμῖν τὸ τοιοῦτον, οὐδ' αὐτοὶ οἱ περὶ τὴν Ἀποκάλυψιν εἰδικῶς ἀσχοληθέντες τῆς Ἐκκλησίας Πατέρες ὑπώπτευσαν παρόμοιόν τι, καίτοι τὰ γνωρίσματα τῆς ποιητικῆς αὐτῆς μορφῆς ἦσαν ἁπλᾶ καὶ ἡ ἀποκάλυψις τούτων εὐχερής.

Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο μὲ ὡδήγησε μελέτη πολυετὴς ἐπὶ τῶν ὕμνων καὶ ποιημάτων τῆς ἁγίας ἡμῶν Ἐκκλησίας. Ἔθηκα ὑπὸ αὐστηρὰν ἀνάλυσιν τοὺς ἀρχαιοτάτους καὶ γνωστοὺς ἐν τῇ πρωτογόνῳ Ἐκκλησίᾳ ὕμνους καὶ ἀνεζήτησα τὴν ποιητικὴν αὐτῶν μορφὴν καὶ τὰς μετρικὰς βάσεις, ἐφ' ὧν ἡ ποίησις ἐκείνη ἐστηρίζετο, καὶ κατεδείχθη, ὅτι μία καὶ μόνη ὑπῆρχε βάσις καὶ κανὼν ἀπαρασάλευτος εἷς, ἡ ὁ μ ο τ ο ν ί α τ ῶ ν σ τ ί χ ω ν, καὶ ῥυθμὸς εἷς, ὁ ῥ υ θ μ ὸ ς ὁ ἑ β ρ α ϊ κ ό ς, ὃν ἐγνώρισαν ἡμῖν οἱ μεταφρασταὶ τοῦ Ψαλτῆρος. Τὸ Ψαλτήριον ὑπῆρξεν ἡ βάσις καὶ ὁ ὁδηγὸς πάντων, ὅσοι συνέταξαν ὕμνους καὶ ᾠδὰς πρὸς χρῆσιν τῆς θείας λατρείας. Οἱ ψαλμοὶ τοῦ Δαυὶδ ἐν ἀρχῇ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας ἀπετέλεσαν τὸν κύκλον, εἰς ὃν περιεστρέφετο ἡ προσευχὴ τῶν συναθροιζομένων ἐπὶ τὸ αὐτὸ πιστῶν· ἦσαν οἱ πρῶτοι μεγαλήγοροι ὕμνοι, δι' ὧν ἐδοξολόγουν τὸν Θεὸν ἐν ἑκάστῃ ἀνάγκῃ τοῦ θρησκευτικοῦ βίου· καὶ οἱ ψαλμοὶ οὗτοι, τὸ ἀριστοτέχνημα τοῦτο τῆς ἑβραϊκῆς ποιήσεως, τ υ γ χ ά ν ο υ σ ι κ α ὶ ἐ ν τ ῇ μ ε τ α φ ρ ά σ ε ι π ο ί η μ α ἐ ν σ τ ί χ ο ι ς κ α ὶ ῥ υ θ μ ῷ. Οἱ τῶν Ψαλμῶν μεταφρασταί, ἐντριβέστατοι τῆς τε ἑλληνικῆς καὶ τῆς ἑβραϊκῆς, ἀλλοίαν θὰ παρουσίαζον τὴν γλωσσικὴν μορφὴν τοῦ ποιητικοῦ τούτου ἔργου, ἂν δὲν ἐδεσμεύ-

οντο ὑπὸ τῆς ἀνάγκης τὸ ποίημα νὰ μεταφράσωσιν εἰς ποίημα· ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἐν τῇ μεταφράσει αὐτῶν παρουσιαζομένη γλωσσικὴ τεχνοτροπία, ἐντεῦθεν οἱ ἑβραϊσμοὶ καὶ τὰ φαινόμενα τὰ δύστροπα καὶ τὰ συνεσφιγμένα, ἐντεῦθεν αἱ κατὰ κόρον ἐπαναλήψεις τῶν ἀντωνυμιῶν εἰς τὸ τέλος ἑκάστου στίχου· διότι οἱ μεταφρασταί, ἀνάγκην ἔχοντες ὁμοτονουσῶν ἐν τῷ τέλει τῶν στίχων λέξεων, εὗρον πρόχειρον λελαξευμένον καὶ κανονικὸν λίθον πρὸς κατακλεῖδα τῶν στροφῶν καὶ τῶν στίχων αὐτῶν, τὴν ἀντωνυμίαν:

Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα *αὐτῆς*
ἡ οἰκουμένη καὶ πάντες οἱ κατοικοῦντες *ἐν αὐτῇ*·
αὐτὸς ἐπὶ θαλασσῶν ἐθεμελίωσεν *αὐτὴν*
καὶ ἐπὶ ποταμῶν ἡτοίμασεν *αὐτήν*.

Καὶ πάλιν

Ἐλέησόν με ὁ Θεὸς
κατὰ τὸ μέγα ἔλεός *σου*
καὶ κατὰ τὸ πλῆθος τῶν οἰκτιρμῶν *σου*
ἐξάλειψον τὸ ἀνόμημά *μου*·
ἐπὶ πλεῖον πλύνον με ἀπὸ τῆς ἀνομίας *μου*
καὶ ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας μου καθάρισόν *με*.

Ἡ θέσις τῶν ἀντωνυμιῶν εἰς τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα δὲν εἶνε τυχαία, εἶνε ἀνάγκη ρυθμική, τὴν ὁποίαν βλέπομεν διήκουσαν ἀπ᾿ ἀρχῆς μέχρι τέλους τῶν ψαλμῶν. Καὶ ὁ ρυθμὸς οὗτος ὁ ἑβραϊκὸς ἢ τῶν ἑβδομήκοντα βασίζεται εἰς τὴν ὁμοτονίαν τῶν τελευταίων τῶν στίχων συλλαβῶν, ἀδιάφορον ἂν ὁ εἷς στίχος ἔχῃ περισσοτέρας τοῦ ἄλλου συλλαβάς. Παραθέτω τὸν πρῶτον ψαλμὸν ἐν ἀναλύσει, ἵνα καταδείξω τὴν μορφὴν τοῦ ποιήματος :

Μακάριος ἀνὴρ
ὃς οὐκ ἐπορεύθη ἐν βουλῇ ἀσεβῶν
καὶ ἐν ὁδῷ ἁμαρτωλῶν οὐκ ἔστη
καὶ ἐπὶ καθέδρας λοιμῶν οὐκ ἐκάθησεν·
ἀλλ᾿ ἢ ἐν τῷ νόμῳ Κυρίου τὸ θέλημα αὐτοῦ
καὶ ἐν τῷ νόμῳ αὐτοῦ μελετήσει ἡμέρας καὶ νυκτός.

Καὶ ἔσται ὡς τὸ ξύλον
τὸ πεφυτευμένον παρὰ τὰς διεξόδους τῶν ὑδάτων
ὃ τὸν καρπὸν αὐτοῦ
δώσει ἐν καιρῷ αὐτοῦ
καὶ τὸ φύλλον αὐτοῦ οὐκ ἀπορρυήσεται
καὶ πάντα ὅσα ἂν ποιῇ κατευοδοθήσεται
Οὐχ οὕτως
οἱ ἀσεβεῖς οὐχ οὕτως
ἀλλ' ἢ ὡσεὶ χνοῦς
ὃν ἐκρίπτει ὁ ἄνεμος ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς·
διὰ τοῦτο οὐκ ἀναστήσονται ἀσεβεῖς ἐν κρίσει
οὐδὲ ἁμαρτωλοὶ ἐν βουλῇ δικαίων·
ὅτι γινώσκει Κύριος ὁδοὺς δικαίων
καὶ ὁδὸς ἀσεβῶν ἀπωλεῖται·
ἱνατί ἐφρύαξαν ἔθνη καὶ λαοὶ ;
ἐμελέτησαν κενά. κτλπ.

Οἱ στίχοι τοῦ ἀνωτέρω ἐκ τοῦ α΄ Ψαλμοῦ ἀποσπάσματος ὁ μ ο τ ο ν ο ῦ ν τ ε ς διαφέρουσι προφανῶς κατὰ ποσὸν τῶν συλλαβῶν· ἀ λ λ' ὅ μ ω ς ε ἶ ν ε σ τ ί χ ο ι κ α ὶ ρ υ θ μ ό ς, κ α ὶ τ ο ι ο ῦ τ ο ς ε ἶ ν ε ὁ ρ υ θ μ ὸ ς τ ο ῦ Ψ α λ τ η ρ ί ο υ β ά σ ι ν ἔ χ ω ν τ ὸ ν τ ο ν ι σ μ ό ν. Ἡ δὲ ἱερότης τῆς μορφῆς τῶν τοιούτων Ψαλμῶν ἐτηρήθη εὐλαβῶς ὑπὸ τῶν πρώτων τῆς Ἐκκλησίας ὑμνῳδῶν ἐν τοῖς ποιητικοῖς αὐτῶν ἔργοις. Αἱ προσευχαὶ καὶ αἱ δεήσεις τῶν χριστιανῶν ἔδει νὰ φέρωσι τὸ ἔνδυμα τῆς ποιήσεως, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν Ψαλμῶν, διότι ἐκρίθη ἀνάρμοστος εἰς τὸν θεῖον σκοπὸν ἡ διὰ τοῦ πεζοῦ λόγου ἔκφρασις ὑψηλῶν καὶ θείων διανοημάτων ἀπευθυνομένων πρὸς τὸν Θεὸν καὶ ἐστερημένων τῆς σφραγῖδος τῆς ποιητικῆς. Καὶ τὴν τοιαύτην εὐπρεπῆ διὰ λόγου τῶν πρὸς τὸν Θεὸν δεήσεων ἡμῶν παράστασιν ὑποδείκνυσιν αὐτὸς ὁ Κύριος διὰ τῆς Κυριακῆς προσευχῆς, ἣν οἱ Εὐαγγελισταὶ παρέδωκαν ἡμῖν οὕτως :

Πάτερ ἡμῶν
ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς
ἁγιασθήτω τὸ ὄνομά σου

ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου
γενηθήτω τὸ θέλημά σου
ὡς ἐν οὐρανῷ
καὶ ἐπὶ τῆς γῆς.
Τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον
δὸς ἡμῖν σήμερον.
Καὶ ἄφες ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν
ὡς καὶ ἡμεῖς ἀφίεμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν
Καὶ μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς εἰς πειρασμὸν
ἀλλὰ ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ.
Ἀμήν.

Ἀκολουθεῖ, ὡς σαφῶς καθορᾶται, τοὺς κανόνας τῆς ρυθμικῆς τῶν Ψαλμῶν καὶ τιθησι τὰς βάσεις τοῦ περαιτέρω ποιητικοῦ τῆς Ἐκκλησιας οἰκοδομήματος. Καὶ οὕτως ἀμέσως κατὰ τοὺς πρώτους τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας χρόνους ἀναφαίνονται τὰ πρῶτα ποιητικὰ ἔργα ὅμοια τὴν μορφήν, μὲ τὸν αὐτὸν ρυθμόν, μὲ τὴν αὐτὴν στιχουργίαν:

Δόξα σοὶ
τῷ δείξαντι το φῶς·
δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ·
καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη
ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία.
Ὑμνοῦμέν σε
εὐλογοῦμέν σε
προσκυνοῦμέν σε
δοξολογοῦμέν σε
εὐχαριστοῦμεν σοι
δια τὴν μεγάλην σου δόξαν.
Κύριε βασιλεῦ
ἐπουρανιε Θεὲ
Πάτερ
Παντοκράτορ.
Κύριε υἱὲ μονογενὲς
Ἰησοῦ Χριστὲ
καὶ ἅγιον Πνεῦμα.
Κύριε ὁ Θεὸς

ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ
ὁ υἱὸς τοῦ Πατρὸς
ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου
ἐλέησον ἡμᾶς
ὁ αἴρων τὰς ἁμαρτίας τοῦ κόσμου.
Πρόσδεξαι τὴν δέησιν ἡμῶν
ὁ καθήμενος ἐν δεξιᾷ τοῦ πατρὸς
καὶ ἐλέησον ἡμᾶς·
ὅτι σὺ εἶ μόνος ἅγιος
σὺ εἶ μόνος Κύριος
Ἰησοῦς Χριστὸς
εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρός.
'Αμήν.

Οἱ στίχοι ἐπέρχονται ἀνίσως συλλαβικῶς, ἀλλ' ὁμοτόνως πάντοτε· οἱονδήποτε δὲ ὕμνον τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας ἐκ τῶν γνωστῶν ἀναλύσωμεν, ἓν πάντοτε παραμένει ἀσφαλὲς συμπέρασμα, ὁ ὁμοιοτονισμὸς τῶν τελευταίων συλλαβῶν. Ἀναλύω ἕτερον ἀρχαῖον ὕμνον συλλαβικῶς μὴ διαφέροντα τῶν ἀνωτέρω, ρυθμικῶς δὲ ὅμοιον:

Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία
καὶ στήτω μετα φοβου καὶ τρόμου
καὶ μηδὲν γήϊνον ἐν ἑαυτῇ λογιζέσθω·
ὁ γαρ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων
καὶ Κύριος τῶν κυριευόντων
προσερχεται σφαγιασθῆναι
καὶ δοθῆναι εἰς βρῶσιν·
προηγοῦνται δὲ τούτου
οἱ χοροὶ τῶν ἀγγέλων
μετα πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας
τα πολυομματα χερουβὶμ
καὶ τὰ ἑξαπτέρυγα σεραφὶμ
τὰς ὄψεις καλύπτοντα
καὶ βοῶντα τὸν ὕμνον ἀλληλούϊα.

Ἀναλύω καὶ ἕτερον ὕμνον ἀρχαῖον, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ

Μ. Βασιλείου[1] τὸν λεγόμενον ἐπιλύχνιον ἢ ὕμνον τριαδικόν, ἢ ἐπιλύχνιον εὐχαριστίαν ἢ ἑωθινόν, τὸ «φῶς ἱλαρόν», καὶ παραθέτω τοῦτον κατὰ τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφήν, ὅπως ἐγὼ κριτικῶς τοῦτον διασκεύασα ἀκολουθῶν τὰς γραφὰς δοκίμων καὶ ἀρχαίων κωδίκων:

1 Φῶς ἱλαρὸν
2 ἁγίας δόξης
3 ἀθανάτου Πατρὸς
4 οὐρανίου ἁγίου
μάκαρος,
1 Ἰησοῦ Χριστέ,
2 ἄξιος εἶ
3 ἐν πᾶσι καιροῖς
4 ὑμνεῖσθαι φωναῖς
ὁσίαις
1 Υἱὲ Θεοῦ
2 ζωὴν ὁ διδοὺς
3 δι' ὧν ὁ κόσμος
4 σὲ δοξάζει.

Κατ' ἐμὴν γνώμην τοιαύτη ἦν ἡ ἀρχικὴ τοῦ ὕμνου μορφὴ ἀποκλειστικῶς ἀναφερομένου εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν. Ὅπως τὸ «Πάτερ ἡμῶν» ἦν ὕμνος ἀφιερωμένος τῷ Ποιητῇ καὶ Παντοκράτορι Πατρί, οὕτω καὶ ὁ παρὼν ἀνῆκεν εἰς μόνον τὸν Υἱόν· τὰ δὲ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὕμνου παρεισαχθέντα καὶ εἰς τὴν ἁγίαν Τριάδα ἀναφερόμενα:

ἐλθόντες ἐπὶ τὴν ἡλίου δύσιν
ἰδόντες φῶς ἑσπερινὸν
ὑμνοῦμεν Πατέρα Υἱὸν
καὶ ἅγιον Πνεῦμα Θεοῦ,

ἀπόσπασμα τυγχάνοντα τριαδικοῦ ὕμνου ὑπὸ τοῦ Ἀθηνογένους μάρτυρος ποιηθέντος, καθὰ μαρτυρεῖ ὁ μέγας Βασίλειος[2], προσετέθησαν ὑπὸ χειρὸς νεωτέρας, τοὺς δύο διαφόρους ὕμνους ἀπαρ-

1. Περὶ ἁγίου Πνεύματος κεφ. κθ΄.
2. Ἐνθ. ἀνωτ.

τισάσης καὶ συναρμολογησάσης εἰς ἕνα. Ὅτι δὲ οἱ τοῦ Ἀθηνογένους τριαδικοὶ ἀκέφαλοι στίχοι, παρεμβληθέντες διετάραξαν τὴν μορφὴν καὶ τὸν νοῦν τοῦ ὅλου ὕμνου, καταφαίνεται εὐχερῶς. Ὁ τοῦ ὕμνου ποιητὴς εἰς μόνον τὸν Υἱὸν ἀναφερόμενος, ὡς δείκνυσιν ἡ ἀνωτέρω παρατεθεῖσα τοῦ ὕμνου πλοκή, ἐὰν εἶχε σκοπὸν νὰ συμπεριλάβῃ ἐν τῷ ὕμνῳ του καὶ τὴν ἁγίαν Τριάδα, θὰ ἔλεγεν «ἰδόντες φῶς ἑσπερινὸν ὑμνοῦμεν σὲ καὶ τὸν σὸν Πατέρα καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα», ἀφοῦ προσωπικῶς ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ ἀπάρχεται τοῦ ὕμνου καὶ εἰς τὸν Χριστὸν τελευτᾷ, λέγων: ὦ Χριστὲ Ἰησοῦ Υἱὲ τοῦ Θεοῦ, ἱλαρὸν φῶς τῆς δόξης τοῦ ἀθανάτου καὶ οὐρανίου καὶ ἁγίου Πατρός, σὺ ἄξιος εἶ ὑμνεῖσθαι ἐν πᾶσι καιροῖς φωναῖς ὁσίαις· ἐνῷ ἡ προσθήκη τῶν εἰς τὴν ἁγίαν Τριάδα στίχων παραλύει τὴν τοῦ λόγου πλοκὴν ἀπὸ τοῦ δευτέρου προσώπου «σύ, Ἰησοῦ Χριστέ, τὸ ἱλαρὸν φῶς» τρεπομένην εἰς πρόσωπον τρίτον «ὑμνοῦμεν Πατέρα, Υἱὸν καὶ ἅγιον Πνεῦμα» καὶ ἐπανερχομένην πάλιν εἰς τὸ δεύτερον πρόσωπον «ἄξιος εἶ» διὰ τῆς διπλῆς προσθήκης τοῦ ῥήματος ὑμνεῖσθαι, ὅπερ οὐδαμῶς ὁ ποιητὴς εἰς τόσον βραχύτατον ὕμνον θὰ ἐπανελάμβανε δίς, οὐδὲ θὰ ἐποίει τόσην κατάδηλον διάκρισιν μεταξὺ τῆς ἁγίας Τριάδος καὶ τοῦ Υἱοῦ, ὥστε διὰ μὲν τὴν πρώτην νὰ λέγῃ ἁπλῶς «ἐλθόντες ἐπὶ τὴν ἡλίου δύσιν . . . ὑμνοῦμεν Πατέρα, Υἱὸν καὶ ἅγιον Πνεῦμα», περὶ δὲ τοῦ Υἱοῦ «ἄξιος εἶ ὑμνεῖσθαι ἐν πᾶσι καιροῖς φωναῖς ὁσίαις, Υἱὲ Θεοῦ, ζωὴν ὁ διδούς»· αἱ ἰδιότητες τοῦ Υἱοῦ ἐξαίρονται ἰδιαζόντως, διότι εἰς αὐτὸν καὶ μόνον ἀποτείνεται ὁ ποιητής, ἐνῷ περὶ τῶν δύο ἄλλων τῆς ἁγίας Τριάδος προσώπων οὐδεὶς λόγος οὐδὲ ὑπαινιγμός. Τὴν ἐμὴν γνώμην ἐνισχύει καὶ ἡ παράδοσις, ὅτι ὁ Ἱεροσολύμων Σωφρόνιος συνεπλήρωσε τὸν ἑωθινὸν τοῦτον ὕμνον.[1] Οὐδόλως ὅθεν ἀπίθανον ὅτι ὁ Σωφρόνιος ἢ ἄλλος τις ἀρχαιότερος, εὑρὼν τὸν τοῦ Ἀθηνογένους ὕμνον κεκολοβωμένον, συνέρραψεν αὐτὸν μετὰ τοῦ ἑω-

1. Ἴδ. ***Γεωργίου Παπαδοπούλου***, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς σελ. 147.

θινοῦ πρὸς τὸν Υἱὸν ὕμνου ἀγνώστου ποιητοῦ καὶ περιῆλθε μέχρις ἡμῶν ἐν τῇ παρούσῃ μορφῇ [1].

Μάτην θὰ ἀναζητήσῃ ὁ ἐρευνητὴς οἱονδήποτε μέτρον ἀρχαῖον ἢ νεώτερον, εἰς ὃ νὰ προσαρμόσῃ τὰς ποικίλας τῶν ὕμνων μορφάς. Τὸ ἐξαγόμενον θὰ παραμένῃ ἓν καὶ ἀσφαλές, ἡ ὁμοτονία τῶν τελευταίων στίχων. Ἡ ποικιλία τῶν μορφῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ᾀσμάτων εἶνε τόση, ὅση καὶ τὰ ᾄσματα· πολλὰ τούτων —καὶ εἶναι γνωστὰ ταῦτα—ἐμετρήθησαν κατὰ τὰ ἀρχαῖα τῆς κλασικῆς γλώσσης μέτρα, ἀλλ' αἱ χιλιάδες τῶν Ἰδιομέλων, τῶν Κανόνων, τῶν Καθισμάτων, τῶν Θεοτοκίων, τῶν Στιχηρῶν, τῶν Ἐξαποστειλαρίων καὶ λοιπῶν, γνωστῶν καὶ ἀγνώστων, ἐποιήθησαν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁμοιοτονισμοῦ. Ἐὰν λάβωμεν ὡς παράδειγμα μόνον τοὺς Κανόνας, τὴν νέαν ταύτην μορφὴν τῆς ποιήσεως, τὴν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης εἰς τὴν Ἐκκλησίαν εἰσαχθεῖσαν, καὶ θελήσωμεν νὰ ὁρίσωμεν τὸ ποσὸν τῶν μέτρων, θὰ εὑρεθῶμεν πρὸ καταπληκτικοῦ φαινομένου μετρικῶν μορφῶν, αἱ ὁποῖαι οὔτε εὔκολον, οὔτε δυνατὸν ἦν νὰ προκύψουν, ἂν δὲν ὑπῆρχεν ἡ τοῦ κανόνος τῆς ὁμοτονίας ἁπλότης. Εἱρμοὺς κανόνων ἰ δ ι ο μ έ λ ω ν, ἔργα τῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας ποιητῶν, ἔχω ἐνώπιόν μου περὶ τοὺς 400· γνωστοῦ δὲ ὄντος, ὅτι ἕκαστος κανὼν ἔχει ὀκτὼ ἢ καὶ ἐννέα ᾠδὰς διαφερούσας ἀπ' ἀλλήλων κατὰ τὴν μορφήν, ἐὰν πολλαπλασιάσωμεν τοὺς 400 κανόνας μὲ τὰς ὀκτὼ ἢ ἐννέα ᾠδάς, ποριζόμεθα ποιητικὰς μορφὰς ἄνω τῶν 3000, εἰς τὸν ἀριθμὸν δὲ τούτων ἐὰν προσθέσωμεν τὰς χιλιάδας μορφὰς τῶν Ἰδιομέλων, Στιχηρῶν, Καθισμάτων, Θεοτοκίων, Ἀπολυτικίων, Μαρτυρικῶν καὶ τόσων ἄλλων, λαμβάνομεν ποσότητα ρυθμῶν κολοσσιαίαν καὶ ἀμέτρητον, μὴ ὑπαγομένην εἰς οὐδένα μετρικὸν κανόνα, ἀλλ' ἢ μόνον εἰς τὸν τονι-

---

1. Περὶ τοῦ ἑωθινοῦ τούτου ὕμνου ἴδε καὶ ἐμὴν κριτικὴν εἰς τὰς ἐκλογὰς τῶν ἱερῶν ὕμνων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας τὰς γενομένας ὑπὸ *Γεωργίου Σωτηριάδου, Δ. Κουϊμουτσοπούλου* καὶ *Χ. Ι. Παπαϊωάννου*, ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» τόμ. ΙΕ' τεύχ. ριε'—ριζ' 1916 σελ. 509 ὑπὸ τὸ ἀρχικὸν γράμμα Σ.

σμὸν τῶν τελευταίων συλλαβῶν. Ἂν δὲ τὸ τοιοῦτον δὲν τηρῆται πολλαχοῦ ἀκριβῶς, τοῦτο σημαίνει ἀδυναμίαν τοῦ ποιητοῦ εἰς τὴν ἐξεύρεσιν ἀντιστίχου ὁμοιοτόνου λέξεως, ἢ ἀνάγκην λογοτεχνικὴν ὅπου δὲν δύναται νὰ λείψῃ λέξις ἁρμόζουσα εἰς τὴν ἔννοιαν ἢ τὴν πλοκὴν τοῦ λόγου. Τὸ τοιοῦτον παρατηροῦμεν προχείρως εἰς τὸν γνωστὸν Εἱρμὸν τοῦ Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου «Ἀνοίξω τὸ στόμα μου·» ἐνῷ ὁ τέταρτος στίχος «τῇ βασιλίδι μητρὶ» ἔδει νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν τονισμὸν τῶν πρὸ αὐτοῦ στίχων, γλωσσικὴ ἀνάγκη καταστρέφει τὸν ρυθμὸν διὰ τῆς δοτικῆς «μητρὶ» τονιζομένης εἰς τὴν λήγουσαν. Ὅτι δὲ οὕτως ἔχει, ἀπόδειξις ὅτι ὁ Ὑμνογράφος Ἰωσήφ, ὁ παραλαβὼν τὸν Εἱρμὸν τοῦτον τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ κατ' αὐτὸν πλέξας τὸν εἰς τὴν Ἀκάθιστον κανόνα του, δὲν ἀκολουθεῖ τὸν τονισμὸν τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἀλλ' ἐπαναφέρει τὸν ρυθμὸν εἰς τὸν κανονικόν του δρόμον·

Χριστοῦ βίβλον ἔμψυχον
ἐσφραγισμένην σε πνεύματι
ὁ μέγας ἀρχάγγελος
ἁγνὴ θεώμενος.

Ἀλλ' αἱ ἐξαιρέσεις αὗται, ὅσον καὶ ἂν εἶνε πολλαί, δὲν ἀποτελοῦσι τὸν κανόνα· ὁ δὲ κανὼν εἶνε τήρησις ἀκριβὴς τοῦ τονισμοῦ τῶν τελευταίων τοῦ στίχου συλλαβῶν, ὡς φαίνεται ἐν τοῖς Ψαλμοῖς καὶ ἐν τοῖς ἀνωτέρω παρατεθεῖσιν ἐλαχίστοις ἀρχαίοις ὕμνοις. Καὶ ὁ Κανὼν οὗτος ὁ εὐχερὴς καὶ ἁπλοῦς, καίτοι διηυκόλυνε τὴν παραγωγὴν τῶν ὕμνων εἰς ποικίλας μορφάς, δὲν ἐτηρήθη ὑπὸ πάντων, διότι οὐδεμία ὑπῆρχεν ὑποχρέωσις ν' ἀκολουθῶσιν ἀπαρεγκλίτως οἱ πάντες τοὺς κανόνας τῆς ρυθμικῆς τῶν Ἑβραίων ποιήσεως. Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐφεξῆς προσῆλθον εἰς τοὺς κόλπους αὐτῆς μέλη παντοδαποῦς σοφίας πεπροικισμένα καὶ ἐντριβῆ τῆς ἀρχαίας κλασικῆς γλώσσης· οἱ τοιοῦτοι δὲν ἀπηξίωσαν τὴν ἰδίαν αὐτῶν ποιητικὴν παραγωγὴν νὰ προσαρμόσωσιν εἰς τὰ μέτρα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης, οὕτω δὲ συνετέλε-

σαν εἰς τὸν πλουτισμὸν τῆς ποιητικῆς μορφῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνογραφίας ἰδίως ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρωμανοῦ (ς΄ αἰών), ὅστις τοὺς θείους αὐτοῦ ὕμνους ἐνέδυσε καὶ προσήρμοσε πρὸς τὰ μετρικὰ τῶν ἀρχαίων συστήματα, ἀπαρτίσας τὸν θαυμαστὸν ἐκεῖνον ποιητικὸν διάκοσμον ἐν τῷ ποιητικῷ αὐτοῦ μεγαλουργήματι, τὸ ὁποῖον εἰς τοὺς πολλοὺς παραμένει ἄγνωστον καὶ ἀσύλληπτον. Ἡ τοῦ Ρωμανοῦ Σχολὴ ἀξιοῦται ἰδιαζούσης ἐρεύνης ἐν τῷ εἰδικῷ ἐν χειρογράφῳ μου «περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ποιητῶν». Δυστυχῶς ἐνταῦθα δὲν δύναμαι νὰ ἐπεκταθῶ πλειότερον, διότι ἄλλος ὁ σκοπὸς καὶ ἄλλο τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν τμῆμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως.

Ἂν δὲ σὺν τῷ χρόνῳ πρὸς τῇ ὁμοτονίᾳ ἐφηρμόσθη παραλλήλως καὶ ἡ ἰσοψηφία τῶν στίχων εἰς πολλὰ εἴδη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως, τὸ τοιοῦτον ἦν φυσικὴ ἐξέλιξις, περὶ τῆς ὁποίας θὰ ὁμιλήσω ἀλλαχοῦ. Εἰς τοὺς ἀρχαίους τῆς Ἐκκλησίας ὕμνους, ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω, τὸ ἰσοσύλλαβον δὲν τηρεῖται, διότι καὶ ἐν τοῖς Ψαλμοῖς τοῖς χρησιμεύσασιν ὡς πρότυπον αὐτῶν δὲν τηρεῖται τὸ τοιοῦτον· ὁ ψαλμικὸς ρυθμὸς ἢ ὁ ρυθμὸς τῶν ἑρμηνευτῶν τοῦ Ψαλτῆρος εἶνε ἡ βάσις καὶ ὁ κανὼν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡμῶν ποιήσεως. Μάτην λοιπὸν οἱ περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν ἀσχοληθέντες Πίτρας, Μάϊ, Χρὶστ καὶ Παρανίκας, Στέβενσον καὶ οἱ λοιποὶ ἀνεζήτησαν τὰς ἀρχὰς τῆς συστάσεως τῆς ἱερᾶς ποιήσεως εἰς ξένας καὶ μεμακρυσμένας χώρας, ὁ δὲ φίλος μου Emereau ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ [1] ἀνερευνῶν τὰ ποιητικὰ ἔργα τοῦ ἁγίου Ἐφραὶμ καὶ ἀναλύων ταῦτα, καταντᾷ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ ποίησις τῶν μελῳδῶν τῆς Ἐκκλησίας δύο ἔχει πηγάς, τὴν Συριακὴν καὶ τὴν Ἑλληνικήν:

«Elle tient son genre et ses formes littéraires de la littérature Syriaque.

Elle tient sa métrique, ou plutôt sa loi de l'homotonie, de l'évolution historique de l'art poétique grec».

1. Saint Ephrem le Syrien, son oeuvre littéraire Grecque σελ. 121.

Ὅτι εἰς τὰ μέχρι τοῦδε πεζὰ θεωρούμενα ἔργα τοῦ Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου ἀνεκαλύφθη ποίησις ἐπὶ τοῦ τετρασυλλάβου καὶ ἑπτασυλλάβου στηριζομένη, δὲν ἕπεται ὅτι πηγὴ καὶ μορφὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως ὑπῆρξεν ἡ Συριακή, ἀφοῦ οἱ πρῶτοι καὶ ἀρχαιότεροι τῆς Ἐκκλησίας ὕμνοι οὐδεμίαν συγγένειαν πρὸς τοὺς τοῦ Ἐφραὶμ ὕμνους ἔχουσι. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι οἱ μεγαλείτεροι ἐκκλησιαστικοὶ ποιηταὶ προῆλθον ἐκ Συρίας, ὡς ὁ Ἐφραίμ, ὁ Ρωμανός, ὁ Δαμασκηνὸς Ἰωάννης, ὁ Κοσμᾶς, ὁ Ἀνδρέας ὁ Κρήτης, ὁ Θεοφάνης, ὁ Ἰωάννης μοναχὸς καὶ ὁ Στέφανος μοναχὸς καὶ τόσοι ἄλλοι, καὶ προήγαγον ἐξαισίως τὴν μορφὴν καὶ τὸ κάλλος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως, ἀλλὰ δὲν ἔθεσαν καὶ τὰς βάσεις αὐτῆς, αἱ ὁποῖαι ἀνήκουσιν εἰς πολλῷ μεμακρυσμένην αὐτῶν ἐποχήν, καὶ διαφέρουσιν ἀπὸ τὰς ἐφραιμικὰς βάσεις, ὡς ἀπέδειξεν ἡ ἀνάλυσις τῶν ἀνωτέρω ἀρχαίων ὕμνων. Ὁ Στίχος τοῦ Ἐφραὶμ οὐδεμίαν ἔχει ὁμοιότητα μὲ τὸν στίχον τῶν ὕμνων τῆς πρωτογόνου Ἐκκλησίας. Ὁ Ἐφραὶμ γράφει στίχους κανονικοὺς ἑπτασυλλάβους :

«Ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ
τῇ πρώτῃ καὶ εὐσήμῳ
μυστήρια υἱοῦ
μονογενοῦς ἐνδόξως
ᾄδοντες βοήσωμεν
ὕμνοις ἐν ἐκκλησίᾳ
οὔσης νύμφης τοῦ Χριστοῦ»[1].

Οἱ τὴν ρυθμικὴν τῶν Ψαλμῶν ἀκολουθοῦντες ἀρχαῖοι ὑμνῳδοὶ γράφουσι στίχους ἀνισοσυλλάβους ὁμοτόνους

Δόξα πατρὶ
καὶ υἱῷ
    καὶ ἁγίῳ πνεύματι ·
καὶ νῦν
καὶ ἀεὶ
    καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν.

1. *Ἐφραὶμ* Λόγος εἰς πατέρας τελειωθέντας, Emereau ἔνθ. ἀν. σ. 40.

Ἂν ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνας μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἐφραὶμ καὶ ἀπὸ τοῦ Ἐφραὶμ μέχρι τοῦ ι´ αἰῶνος ἐγένετο τόση μεταβολὴ εἰς τὴν μορφὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως, τὸ τοιοῦτον ἀποδοτέον εἰς τὴν βαθμιαίαν ἀνάπτυξιν καὶ πρόοδον αὐτῆς, ἐπιζητησάσης πλατύτερον νὰ τανύσῃ τὰς πτέρυγάς της, καὶ νὰ περιβάλῃ ποικιλομέτρως τὴν ἄμετρον παραγωγήν.

Μετὰ τὰ ἐν συντόμῳ ἀνωτέρω περὶ τοῦ εἴδους τῆς ρυθμικῆς τῶν Ἑβραίων ποιήσεως ρηθέντα, μεταβαίνω εἰς τὴν ρυθμικὴν τῆς Ἀποκαλύψεως μορφήν. Ἡ ἀνακάλυψις τῆς ποιητικῆς μορφῆς τῆς Ἀποκαλύψεως ὀφείλεται εἰς τυχαῖον γεγονός. Ἀναγινώσκων τὸ κείμενον τῆς Ἀποκαλύψεως ἐν κώδικι ἰδιοκτήτῳ, ὃν περιέγραψα καὶ ἐδημοσίευσα τῷ 1911 ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὑπὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Εὐαγγέλιον Μαρίας τῆς Παλαιολογίνας»[1], πα-

1. Ὁ ἐν λόγῳ κῶδιξ, κτῆμα ὢν τῆς αὐγούστας Μαρίας τῆς Παλαιολογίνας, τῆς μετονομασθείσης Μακαρίας, ἐδωρήθη τῷ 1382 ὑπ' αὐτῆς τῷ ἐπισκόπῳ Νοβαρίας Πέτρῳ τῷ ἐκ τοῦ τάγματος τῶν Μινοριτῶν, καὶ εἶτα ἀρχιεπισκόπῳ Μιλάνου γενομένῳ, ὅτε αὕτη μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου ἐπεσκέφθη τὸ Τικίνιον τῆς Λιγυστικῆς (τὴν Παβίαν) ἐπὶ ἄρχοντος Ἰωάννου Γαλεάζ, ὡς ρητῶς ἀναφέρει ἰδιόγραφον ἐν τέλει σημείωμα τοῦ ἐπισκόπου Πέτρου (Ἰδ. *Σωφρονίου Εὐστρατιάδου* μητροπολίτου Λεοντοπόλεως, Εὐαγγέλιον Μαρίας τῆς Παλαιολογίνας σελ. 1). Καὶ ὅτε μὲν ἐξέδιδον τὰς ἐν λόγῳ σημειώσεις τοῦ Κώδικος, διὰ τὴν σπάνιν τῶν βοηθημάτων ἐν τῇ κατὰ τὴν Αἴγυπτον ἐρημίᾳ δὲν ἦτο εὔκολος ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ἐν λόγῳ Πέτρου, εἰς ὃν εὐνοίᾳ αὐτοκρατορικῇ ἐδωρήθη ὁ πολύτιμος κῶδιξ. Νῦν δὲ ἀνερευνήσας εὗρον ὅτι ὁ Πέτρος οὗτος καιήγετο ἐκ Κρήτης Φιλάργης ἐπωνυμούμενος καὶ ὅτι ὀρφανὸς ὢν πατρὸς καὶ μητρὸς περισυνελέγη ἐκ τῶν ὁδῶν παρά τινος Μινορίτου πατρὸς ὅστις ἐπεμελήθη τῆς σπουδῆς αὐτοῦ καὶ εἰσήγαγεν αὐτὸν εἰς τὸ τῶν Μινοριτῶν τάγμα, ἐξ οὗ ἀνεδείχθη ἐπίσκοπος Νοβαρίας καὶ εἶτα ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Μιλάνου (1405), τὴν δὲ 25 Ἰουνίου τοῦ 1409 εἰς ἡλικίαν 70 ἐτῶν ἐξελέγη πάπας Ρώμης ὑπὸ τῆς ἐν Πίζῃ συνόδου, ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀλέξανδρος ὁ Ε´, ἔνθα ἐγένετο καὶ ἡ στέψις αὐτοῦ· ἀπέθανε τὸ ἐπιὸν ἔτος ἐν Βολωνίᾳ, ἔνθα καὶ σήμερον σῴζεται ὁ τάφος αὐτοῦ. Ἡ ἐποχὴ αὐτοῦ ἦν ἐποχὴ σκανδάλων καὶ διαπληκτισμῶν ἐν τῇ Δυτικῇ Ἐκκλησίᾳ· αὕτη, διεσπασμένη καὶ ὑπὸ τρεῖς συγχρόνως διατελοῦσα πάπας, ἀλληλοσπαρασσομένους, δι' οὐδενὸς ἐσημειώθη ἀξιοσημάντου γεγονότος ὑπὸ τὴν παπωσύνην τοῦ ἡμετέρου Φιλάργη· πτωχὸς καὶ ἐστερημένος τῶν πάντων διῆλθεν τὸν δεκάμηνον χρόνον τῆς παπωσύνης του μακρὰν τῆς Ρώμης ἐν Βολωνίᾳ, ἀναμιμνησκόμενος ἀρχαιοτέρων εὐκλεῶν καὶ εὐδαιμόνων ἡμερῶν· διὸ καὶ εἰς τοὺς περὶ αὐτὸν ἐπανελάμβανεν : ἤμην

ρετήρησα στίξιν ἰδιόρρυθμον μὴ ἀνταποκρινομένην εἰς τὴν συνήθειαν καὶ τὴν τάξιν. Ὁ δόκιμος βασιλικὸς γραφεύς, ὁ τὸν ἐν λόγῳ κώδικα γράψας, ὁ καὶ εἰς ἐλάχιστα καὶ ἐπουσιώδη φαινόμενα προσεκτικός, εἰς τὴν στίξιν μοὶ ἐφαίνετο ἀμελὴς καὶ ἀδαής, στίζων ὅπου οὐκ ἔδει καὶ παραλείπων τὰς στιγμὰς ὅπου ἦσαν ἀπαραίτητοι. Ἀλλ' ἐγὼ περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἀσχολούμενος καὶ ἑκατοντάδας κωδίκων ἀναγνώσας καὶ ἐξερευνήσας καὶ τὴν στίξιν αὐτῶν ὡς ὁδηγὸν ἀσφαλῆ προσπορισάμενος εἰς προσδιορισμὸν τῆς μορφῆς τοῦ μέτρου, ἀμέσως ἐσκέφθην μὴ καὶ ἐν τῇ Ἀποκαλύψει ἡ στίξις δὲν ἔχει ἄλλον λόγον ἢ τὸν χωρισμὸν καὶ τὴν ὑπόδειξιν στίχων ἀγνοουμένων μέχρι τοῦ νῦν. Ἠρεύνησα προσεκτικῶς, ἀνέλυσα τὴν Ἀποκάλυψιν κατὰ τὴν ὑπόδειξιν τῶν στίξεων τοῦ κειμένου, ἐξήτασα τοὺς δοκιμωτέρους καὶ ἀρχαιοτέρους κώδικας, τοὺς ἐν τῇ Ἐθνικῇ τῶν Παρισίων Βιβλιοθήκῃ φυλασσομένους, καὶ δὴ τὰ ἀρχαῖα ἀποσπάσματα τῆς Κ. Διαθήκης τὰ ὑπὸ τοῦ Τίσενδορφ ἐκδοθέντα[1], ὡς καὶ ἄλλους ἀρχαίους κώδικας, καὶ ἡ ὑπόνοια ἐγένετο πίστις, καὶ εὑρέθη τὸ ὅλον βιβλίον τῆς Ἀποκαλύψεως λυρικὸν ποίημα γεγραμμένον κατὰ τὸν ρυθμὸν τῶν Ψαλμῶν. Ἡ παραβολὴ καὶ σύγκρισις τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀποκαλύψεως βιβλίου πρὸς τὴν ρυθμικὴν τῶν Ψαλμῶν μοὶ προσεπόρισε τὴν ἀσφάλειαν, ὅτι ἡ ρυθμικὴ τῶν δύο ἔργων συγγένεια ἦτο ἀδιαφιλονίκητος. Οἱ ἑλληνισταὶ Ἑβραῖοι, οἱ τὰ ἱερὰ ἡμῶν βιβλία γράψαντες, ἠκολούθησαν τὸν αὐτὸν δρόμον τῆς λογοτεχνίας καὶ τὸν τρόπον τὸν ἴδιον : τὰ ἱερὰ

πλούσιος ὡς ἀρχιεπίσκοπος, πτωχὸς ὡς καρδηνάλιος καὶ ἐπαίτης ὡς πάπας. Τὸ ἐν τῷ ἐμῷ κώδικι σωζόμενον περὶ τοῦ κώδικος καὶ τῆς δωρεᾶς, ὡς καὶ οἱ ἐν αὐτῷ πρόλογοι τῶν Εὐαγγελίων, οὓς μετέφρασεν ἐκ τοῦ φερωνυμου, εἶτε ἰδιόγραφα αὐτοῦ σημειώματα, ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι ἦν καὶ βαθὺς γνώστης της μητρικῆς του γλώσσης, τὴν ὁποίαν ἐκαλλιέργησεν εἰς τὰ σεμινάρια τῶν Μινοριτῶν.

1. Codex Ephraem Syri Rescriptus sive Fragmenta novi testamenti a codice greco Parisiensi celebrimo quinti ut videtur post Christum seculi eruit atque edidit Constantinus Tischendorf. Lipsiae MDCCEXLIII.

καὶ ἅγια περιέβαλον διὰ τῆς αὐτῆς σεμνῆς περιβολῆς, καὶ ἐκανόνισαν τὰ διανοήματα καὶ τὸν λόγον εἰς τὸν ἴδιον ρυθμόν. Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου, προηγηθεῖσαι τῆς Ἀποκαλύψεως, ἐγράφησαν εἰς τὸν αὐτὸν ρυθμόν, τὸν ὁποῖον καὶ ὀνομάζω ἑ β ρ α ϊ κ ό ν, διότι χρῆσιν αὐτοῦ πρῶτον ἐποίησαν οἱ τοῦ Ψαλτῆρος ἑλληνισταὶ καὶ εἶτα ὁ Παῦλος καὶ ὁ Ἰωάννης, Ἑβραῖοι ἅπαντες.

Τὰ πορίσματα ταῦτα τῆς ἐρεύνης ἀνεκοίνωσα κατά τινα ἐπίσκεψίν μου εἰς Βερσαλλίας εἰς τὸν φίλον μου ἰατρὸν Paul-Louis Couchoud εἰδικῶς περὶ τὰ θεολογικὰ ἀσχολούμενον, καὶ ἤκουσα μετ' ἐκπλήξεως ἅμα καὶ χαρᾶς, ὅτι τῆς αὐτῆς γνώμης τυγχάνει καὶ ὁ βαθύτερον παντὸς ἄλλου τὴν Ἀποκάλυψιν ἐξερευνήσας σοφὸς ἀρχιδιάκονος τοῦ Westminster Ἄγγλος R. H. Charles, ὅστις πρὸ ἔτους ἐκδοὺς κριτικὴν τῆς Ἀποκαλύψεως ἔκδοσιν ἐπὶ τῇ βάσει πολλῶν καὶ δοκίμων κωδίκων, ἐδοκίμασε ν' ἀποκαταστήσῃ μετρικῶς τὸ ἑλληνικὸν τῆς Ἀποκαλύψεως κείμενον, οὐχὶ μὲν ἅπαν, ἀλλὰ μέρη μόνον αὐτῆς, ὅπου ἐφαντάζετο μετρικὴν πλοκήν· ὁ δὲ Couchoud, ἔχων ἀπεριόριστον πεποίθησιν εἰς τὴν κρίσιν καὶ σοφίαν τοῦ Ἄγγλου ἀρχιδιακόνου, παρεδέχθη ἀδιστάκτως τὴν τοιαύτην γνώμην του καὶ ἐτόλμησε νὰ προχωρήσῃ ἔτι περαιτέρω, ἀποδεχθεὶς τὴν ὅλην Ἀποκάλυψιν ὡς ποίημα, ἣν καὶ μεταγλωττίσας εἰς στίχους γαλλικοὺς εἶχεν ἤδη παραδώσει πρὸς ἐκτύπωσιν. Εἰς τὴν ἐρώτησίν μου ποῦ στηριζόμενοι ἔφθασαν καὶ οἱ δύο εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο, μοὶ ἀπήντησαν ὅτι ἀμφότεροι, ὅ,τε ἀρχιδιάκονος Charles καὶ αὐτός, ἐστηρίχθησαν εἰς τὴν πλοκὴν τοῦ λόγου καὶ εἰς τὸ συναίσθημα· νόμους καὶ μετρικοὺς κανόνας δὲν ἠδυνήθησαν ν' ἀνακαλύψουν. Ἀλλ' ὅτε τῷ ὑπέδειξα τὸν ἑβραϊκὸν τοῦ ποιήματος ρυθμὸν καὶ ἔθηκα εἰς τὴν διάθεσίν του τὰ χειρόγραφά μου, τὰ ὁποῖα κατήρτισα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κώδικός μου, ἐλυπήθη διότι ἔσπευσεν εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἔργου του καὶ ἐσκέφθη περὶ καταρτισμοῦ νέας κοινῆς ἐκδόσεως κατὰ τὸ ἐμὸν χειρόγραφον· ἐπείσθη τελείως, ὅτι καὶ ὁ ποιητὴς τῆς Ἀποκαλύψεως ἠκο-

λούθησε τὴν ρυθμικὴν τῶν Ψαλμῶν, τοὺς ὁποίους εἰς συνεχεῖς συνεντεύξεις ἀνελύσαμεν.

Κατὰ ταῦτα, ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἀποκαλύψεως ἀκολουθεῖ, ὡς ἀνωτέρω εἶπον, τὸ ἑβραϊκὸν τῶν ψαλμῶν ρυθμὸν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους ἀβιάστως καὶ ἀσφαλῶς:

Ἀποκάλυψις Ἰησοῦ Χριστοῦ
ἣν ἔδωκεν αὐτῷ ὁ Θεὸς
δεῖξαι τοῖς δούλοις αὐτοῦ
ἃ δεῖ γενέσθαι ταχύ.[1]

Καὶ νῦν ἐρωτῶ· κατὰ τί διαφέρουσι ρυθμικῶς τὰ τοῦ ἀποστόλου Παύλου:

Παῦλος ἀπόστολος Ἰησοῦ Χριστοῦ
διὰ θελήματος Θεοῦ
τοῖς ἁγίοις τοῖς οὖσιν ἐν Ἐφέσῳ καὶ πιστοῖς
χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ
πατρὸς ὑμῶν
καὶ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ;

(Ἐφεσ. α', 1)

Δὲν ἀκολουθεῖ πιστῶς καὶ ὁ Παῦλος τὴν αὐτὴν ὁδόν, οἵαν καὶ οἱ τῶν Ψαλμῶν μεταφρασταί; Τὸ ψαλμικὸν:

1. Διὰ λόγους ρυθμικοὺς φρονῶ, ὅτι ἡ ἀρχικὴ γραφὴ ἦν *ταχὺ* ἀντὶ τοῦ ἐν τοῖς κειμένοις φερομένου *ἐν τάχει*· ἡ μορφὴ αὕτη δὲν εἶνε ξένη εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν (β'. 6 «εἰ δὲ μὴ ἔρχομαί σοι ταχύ»· καὶ β', 17· καὶ γ' 11 «ἔρχομαι ταχύ»)· ὅπου ὁ ρυθμὸς δὲν εὐοδοῦται. πάντως κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ γραφὴ δεν εἶνε γνησία. Ἡ Ἀποκάλυψις παρουσιάζει τόσας γραφὰς καὶ παραλλαγάς, ὡς ἀποδεικνύει ἡ κριτικὴ τοῦ Charles ἔκδοσις, ὅσας οὐδὲν βιβλίον τῆς Καινῆς Διαθήκης· ἐν τῷ ἐμῷ κώδικι ἠρίθμησα 272 δοκίμους καὶ σπανίας γραφὰς διαφερούσας τῆς ὑπὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τῷ 1904 γενομένης κριτικῆς ἐκδόσεως. Ἕτεροι καλοὶ ὡσαύτως καὶ δόκιμοι καὶ ἀρχαῖοι Κώδικες φέρουσιν ἄλλας γραφὰς ἐπίσης καλάς, ὁ δὲ κριτικός, πρὸ τοῦ ὄγκου τῶν τοιούτων γραφῶν ἱστάμενος, ἀπορεῖ ποίαν τούτων νὰ προτιμήσῃ, ἐνῷ, γνωστοῦ γινομένου ὅτι ὁ ποιητὴς ἀκολουθεῖ κανόνας ρυθμικούς, ἡ ἐργασία τοῦ κριτικοῦ πρὸς καταρτισμὸν ἐγκύρου κειμένου διευκολύνεται θαυμασίως. Ρυθμικαὶ ἀνωμαλίαι ἀπαντῶσι πολλαὶ εἰς τὸ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κώδικός μου καταρτισθὲν κείμενον, ἃς δὲν ἐπεχείρισα νὰ ἐπιδιορθώσω διὰ τῶν ρυθμικῶν γραφῶν τὸν ἄλλων κωδίκων, ἀλλ' ἀφῆκα τὸ κείμενον ὡς ἔχει, τηρήσας αὐστηρῶς τὴν στιχουργίαν τοῦ κώδικος κατὰ τὴν ὑπόδειξιν τῶν στιγμῶν αὐτοῦ.

Αἰνεῖτε τὸν Θεὸν ἐν τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ
αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν στερεώματι τῆς δυνάμεως αὐτοῦ
σοὶ πρέπει ὕμνος τῷ Θεῷ.

κατὰ τί διαφέρει ρυθμικῶς τῶν ἀνωτέρω περικοπῶν; Ἀλλ' ἀκολουθήσωμεν τὸν Παῦλον εἰς τὰς ἐπιστολάς του καὶ θὰ ἴδωμεν τὸν αὐτὸν ρυθμὸν ἐν ποικίλαις μορφαῖς:

Οὐ πᾶσα σὰρξ ἡ αὐτὴ σὰρξ
ἀλλὰ ἄλλη μὲν ἀνθρώπων
ἄλλη δὲ σὰρξ κτηνῶν
ἄλλη δὲ ἰχθύων
ἄλλη δὲ πετεινῶν.
καὶ σώματα ἐπουράνια
καὶ σώματα ἐπίγεια.
Ἀλλ' ἑτέρα μὲν ἡ τῶν ἐπουρανίων δόξα
ἑτέρα δὲ ἡ τῶν ἐπιγείων·
ἄλλη δόξα ἡλίου
καὶ ἄλλη δόξα σελήνης
καὶ ἄλλη δοξα ἀστέρων·
ἀστὴρ γαρ ἀστέρος διαφέρει ἐν δόξῃ.
Οὕτω καὶ ἡ ἀνάστασις τῶν νεκρῶν·
σπείρεται ἐν φθορᾷ
ἐγείρεται ἐν ἀφθαρσίᾳ·
σπείρεται ἐν ἀτιμίᾳ
ἐγείρεται ἐν δόξῃ·
σπείρεται ἐν ἀσθενείᾳ
ἐγείρεται ἐν δυνάμει·
σπείρεται σῶμα ψυχικὸν
ἐγείρεται σῶμα πνευματικόν·
ἔστι σῶμα ψυχικὸν
καὶ ἔστι σῶμα πνευματικόν.

(Α' Κορινθ. ιε', 39)

Καὶ πάλιν·

Ἐν ᾧ δ' ἄν τις τολμᾷ
—ἐν ἀφροσύνῃ λέγω—
τολμῶ κἀγώ.

Ἑβραῖοί εἰσι ;
κἀγώ·
Ἰσραηλῖταί εἰσι ;
κἀγώ·
σπέρμα Ἀβραάμ εἰσι ;
κἀγώ·
διάκονοι Χριστοῦ εἰσι ;
κἀγώ·
—παραφρονῶν λαλῶ—
ὑπὲρ ἐγώ.
Ἐν κόποις περισσοτέρως
ἐν πληγαῖς ὑπερβαλλόντως
ἐν φυλακαῖς περισσοτέρως
ἐν θανάτοις πολλάκις·
ὑπὸ Ἰουδαίων πεντάκις τεσσαράκοντα
παρα μίαν ἔλαβον·
τρὶς ἐρραβδισθην
ἅπαξ ἐλιθάσθην
τρὶς ἐναυάγησα
νυχθήμερον ἐν τῷ βυθῷ πεποίηκα·
ὁδοιπορίαις
πολλάκις.
κινδύνοις ποταμῶν
κινδύνοις λῃστῶν
κινδύνοις ἐκ γένους
κινδύνοις ἐξ ἐθνῶν
κινδύνοις ἐν πόλει
κινδύνοις ἐν ἐρημίᾳ
κινδύνοις ἐν θαλάσσῃ
κινδύνοις ἐν ψευδαδέλφοις·
ἐν κόπῳ καὶ μόχθῳ
ἐν ἀγρυπνίαις πολλάκις
ἐν λιμῷ καὶ δίψει
ἐν νηστείαις πολλάκις.

(Β΄ Κορινθ. ια΄, 21)

Ἀρκοῦμαι εἰς τοὺς ὀλίγους τούτους στίχους τοῦ Παύλου,

ὅστις ὀφθαλμοφανῶς ἀκολουθεῖ εἰς τὰς ἐπιστολάς του τὸν αὐτὸν ῥυθμόν, ὃν καὶ οἱ Ψαλμοί, καὶ μεταβαίνω εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν, ἐξ ἧς παραθέτω στίχους τινάς, ἵνα δειχθῇ ἡ ῥυθμικὴ αὐτῆς συγγένεια πρὸς τ' ἀνωτέρω παρατεθέντα:

Καὶ ἦρεν εἷς,
ἄγγελος ἰσχυρός,
λίθον μέγαν
καὶ ἔβαλεν εἰς τὴν θάλασσαν λέγων·
οὕτως ὁρμήματι
βληθήσεται
Βαβυλὼν ἡ μεγάλη πόλις
καὶ οὐ μὴ εὑρεθῇ ἔτι·
καὶ φωνὴ κιθαρωδῶν καὶ μουσικῶν
καὶ αὐλητῶν καὶ σαλπιστῶν
οὐ μὴ ἀκουσθῇ ἐν σοὶ ἔτι·
καὶ πᾶς τεχνίτης πάσης τέχνης
οὐ μὴ εὑρεθῇ ἐν σοὶ ἔτι·
καὶ φωνὴ μύλου
οὐ μὴ ἀκουσθῇ ἐν σοὶ ἔτι·
καὶ φῶς λύχνου
οὐ μὴ φανῇ ἐν σοὶ ἔτι·
καὶ φωνὴ νυμφίου καὶ νύμφης
οὐ μὴ ἀκουσθῇ ἐν σοὶ ἔτι·
ὅτι οἱ ἔμποροί σου ἦσαν οἱ μεγιστᾶνες τῆς γῆς
ὅτι ἐν τῇ φαρμακείᾳ σου ἐπλανήθησαν πάντα τὰ ἔθνη
καὶ ἐν αὐτῇ αἵματα προφητῶν καὶ ἁγίων εὑρέθη·
καὶ πάντων τῶν ἐσφαγμένων ἐπὶ τῆς γῆς.

('Αποκ. ιη', 21)

Θεωρῶ περιττὴν τὴν παράθεσιν ἑτέρων τεμαχίων, ἀφοῦ ὁ ἀναγνώστης θὰ ἴδῃ τὸ ὅλον τῆς Ἀποκαλύψεως κείμενον ἐν στίχοις καθ' ὃν τρόπον ὁ ἐμὸς Κῶδιξ διὰ τῶν στίξεων αὐτοῦ ὑποδηλοῖ. Ἀλλ' ὁ ποιητὴς τῆς Ἀποκαλύψεως δὲν ἀφηγεῖται εἰς στίχους, ὡς ὁ Παῦλος, οὐδὲ ἐκφράζει ἐνδομύχους πόθους καὶ εὐχὰς κατὰ ῥυθμὸν μονότονον, ὡς φαίνεται ἐν τοῖς Ψαλμοῖς· εἰς τὸ ἰσχυρὸν αὐτοῦ λυρικὸν ἔργον προσέδωκεν ὡρισμένην ἰδιάζουσαν

μορφήν, τῆς ὁποίας τὸν σύνολον δὲν θὰ βραδύνῃ ν' ἀποκαλύψῃ ἡ ἔρευνα. Αἱ κανονικαὶ καὶ ὁμοιόμορφοι στροφαὶ αἱ ἀπαντῶσαι εἰς τὸ ἔργον του μαρτυροῦσιν, ὅτι εὑρισκόμεθα πρὸ ποιητικοῦ ἔργου ἔχοντος πλοκὴν καὶ μορφὴν προδιαγεγραμμένην. Καὶ τοιαύτας κανονικὰς στροφὰς σημειῶ προχείρως τὰς ἀκολούθους:

᾿Αποκ. ιθ', 6.

1 Καὶ μετὰ ταῦτα ἤκουσα ὡς φωνὴν ὄχλου πολλοῦ μεγάλην ἐν τῷ οὐρανῷ
2 λεγόντων
3 ᾿Αλληλούϊα

1 Ἡ σωτηρία καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα τοῦ Θεοῦ ἡμῶν
2′ ὅτι ἀληθιναὶ καὶ δίκαιαι αἱ κρίσεις αὐτοῦ
3 ὅτι ἔκρινε τὴν πόρνην τὴν μεγάλην
4 ἥτις διέφθειρε τὴν γῆν ἐν τῇ πορνείᾳ αὐτῆς
5 καὶ ἐξεδίκησε τὸ αἷμα τῶν δούλων αὐτοῦ ἐκ χειρὸς αὐτῆς·
6 καὶ δεύτερον εἴρηκεν
7 ᾿Αλληλούϊα.

1 Καὶ ὁ καπνὸς αὐτῆς ἀναβαίνει εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων·
2 καὶ ἔπεσαν οἱ πρεσβύτεροι οἱ εἰκοσιτέσσαρες
3 καὶ τὰ τέσσαρα ζῶα
4 καὶ προσεκύνησαν τῷ Θεῷ τῷ καθημένῳ ἐπὶ τοῦ θρόνου
5 λέγοντες
6 ἀμὴν
7 ᾿Αλληλούϊα.

1 Καὶ φωνὴ ἐκ τοῦ θρόνου ἐξῆλθε
2 λέγουσα
3 [᾿Αλληλούϊα].=αἰνεῖτε τὸν Θεὸν ἡμῶν.

1 Καὶ οἱ φοβούμενοι αὐτὸν
2 οἱ μικροὶ καὶ οἱ μεγάλοι
3 καὶ ἤκουσα ὡς φωνὴν ὄχλου πολλοῦ
4 καὶ ὡς φωνὴν ὑδάτων πολλῶν
5 καὶ ὡς φωνὴν βροντῶν ἰσχυρῶν
6 λέγοντας
7 ᾿Αλληλούϊα.

Καὶ πάλιν ἀλλαχοῦ (ϛ΄,1)

Α

1 Καὶ εἶδον ὅτι ἤνοιξε τὸ ἀρνίον μίαν τῶν ἑπτὰ σφραγίδων
2 καὶ ἤκουσα ἑνὸς ἐκ τῶν τεσσάρων ζώων
3 λέγοντος ὡς φωνῆς βροντῆς
4 ἔρχου·
5 καὶ εἶδον
6 καὶ ἰδοὺ ἵππος λευκός.

Β

1 Καὶ ὅτε ἤνοιξε τὴν δευτέραν σφραγῖδα
2 ἤκουσα τοῦ δευτέρου ζώου
3 λέγοντος
4 ἔρχου·
5 [καὶ εἶδον]
6 καὶ ἐξῆλθεν ἄλλος ἵππος πυρρός.

Γ

1 Καὶ ὅτε ἤνοιξε τὴν σφραγῖδα τὴν τρίτην
2 ἤκουσα τοῦ τρίτου ζώου
3 λέγοντος
4 ἔρχου·
5 καὶ εἶδον
6 καὶ ἰδοὺ ἵππος μέλας.

Δ

1 Καὶ ὅτε ἤνοιξε τὴν σφραγῖδα τὴν τετάρτην
2 ἤκουσα φωνὴν τοῦ τετάρτου ζώου
3 λέγοντος
4 ἔρχου·
5 καὶ εἶδον
6 καὶ ἰδοὺ ἵππος χλωρός.

Καὶ πάλιν (ιη΄,9)

Α

1 Καὶ κλαύσουσι καὶ κόψονται ἐπ' αὐτῆς οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς
2 καὶ οἱ μετ' αὐτῆς πορνεύσαντες καὶ στρηνιάσαντες

3 ὅταν βλέπωσι τὸν καπνὸν τῆς πυρώσεως αὐτῆς
4 ἀπὸ μακρόθεν ἑστηκότες διὰ τὸν φόβον τοῦ βασανισμοῦ αὐτῆς
5 λέγοντες

οὐαὶ οὐαὶ ἡ πόλις ἡ μεγάλη
ὅτι μιᾷ ὥρᾳ ἦλθεν ἡ κρίσις σου.

B

1 Καὶ οἱ ἔμποροι τούτων οἱ πλουτήσαντες ἀπ' αὐτῆς
2 ἀπὸ μακρόθεν στήσονται
3 διὰ τὸν φόβον τοῦ βασανισμοῦ αὐτῆς
4 κλαίοντες καὶ πενθοῦντες
5 καὶ λέγοντες

οὐαὶ οὐαὶ ἡ πόλις ἡ μεγάλη
ὅτι μιᾷ ὥρᾳ ἠρημώθη ὁ τοσοῦτος πλοῦτος.

Γ

1 Καὶ πᾶς κυβερνήτης
2 καὶ πᾶς ὁ ἐπὶ τῶν πλοίων πλέων
3 καὶ ναῦται καὶ ὅσοι τὴν θάλασσαν ἐργάζονται
4 ἔκραζον κλαίοντες καὶ πενθοῦντες
5 καὶ λέγοντες

οὐαὶ οὐαὶ ἡ πόλις ἡ μεγάλη
ὅτι μιᾷ ὥρᾳ ἠρημώθη.

1 Εὐφραίνου ἐπ' αὐτῇ οὐρανὲ
2 καὶ οἱ ἅγιοι καὶ οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ προφῆται
3 ὅτι ἔκρινεν ὁ Θεὸς τὸ κρῖμα ὑμῶν ἐξ αὐτῆς.

Ἐκ τῶν παρατεθέντων τούτων ἀποσπασμάτων γίνεται δῆλον, ὅτι δὲν εὑρισκόμεθα πρὸ πεζοῦ λόγου, ἀλλὰ πρὸ μορφῆς ποιητικῆς, πρὸ λυρικοῦ ποιήματος ἰσχυροτάτης ποιητικῆς διανοίας ἥτις ὑψώθη ἄμετρα παρὰ τὴν γλωσσικὴν ἀδυναμίαν, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὸ ἔργον.

Τὸ ποιητικὸν κάλλος καὶ ἡ λυρικὴ τοῦ ἔργου δύναμις, μεθ' ὅλον τὸ πεπατημένον καὶ ἀτάσθαλον καὶ ἀκαλαίσθητον ὕφος, ἔμεινεν ἀνέπαφος· ὑπὸ τὰς κοινὰς λέξεις ἀναπηδᾷ ζωηρὰ ἡ φαν-

τασία καὶ ἡ ποιητικὴ ὁρμὴ τοῦ γράψαντος καὶ παρασύρει τὰ πάντα διὰ τοῦ θαυμασίου λυρισμοῦ του, ἀναβιβάζουσα εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ καταβιβάζουσα εἰς τὰς ἀβύσσους τὸν ἀναγνώστην ἀκόπως καὶ ἀσφαλῶς.

Εἰς τὸ γλωσσικὸν πεδίον δὲν ἐπιθυμῶ νὰ εἰσέλθω. Εἶνε τόσον προφανὴς ἡ ἀδυναμία ἡ γλωσσικὴ τοῦ ἑλληνιστοῦ Ἰωάννου τῆς Ἀποκαλύψεως, ὥστε καὶ ὁ περὶ τὰ γραμματικὰ χωλαίνων δὲν δυσκολεύεται ν' ἀναγνωρίσῃ ἐξ αὐτῶν ἔτι τῶν πρώτων γραμμῶν τῆς Ἀποκαλύψεως τὴν ἀνεπάρκειαν καὶ ἀδυναμίαν τοῦ γράψαντος τὸ ἱερὸν καὶ μυστηριῶδες τοῦτο λυρικὸν ἔργον. Καὶ αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ λόγος, ὁ καὶ σπουδαιότερος, ἄγει τὸν κριτικὸν εἰς τὸ συμπέρασμα νὰ διακρίνῃ τὸν συγγραφέα τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου ἀπὸ τὸν τῆς Ἀποκαλύψεως, χωρὶς τὸ τοιοῦτον οὔτε τὴν ἱερότητα τοῦ ἔργου νὰ μειοῖ, οὔτε τὴν ἁγιότητα αὐτοῦ νὰ προσβάλλῃ. Ἡ ἀλήθεια ὅθεν δήποτε ἐξερχομένη εἶνε ἀλήθεια καὶ παραμένει αἰωνίως τοιαύτη· ἡ ἁγιότης τοῦ ὑψηλοῦ ἔργου θὰ παραμένῃ εἰς ἀεὶ ἐσφραγισμένη ἐπ' αὐτοῦ, διότι τὰ ρήματα αὐτοῦ εἶνε λόγοι Θεοῦ ἐν Ἀποκαλύψει ἀποκαλυφθέντα ἀνθρώπῳ δικαίῳ καὶ ἁγίῳ, καὶ ὁ δίκαιος οὗτος καὶ ἅγιος τῆς Πάτμου ἀετὸς καλεῖται Ἰωάννης, συγκοινωνὸς ἐν τῇ θλίψει τῶν ἁγίων καὶ τῇ βασιλείᾳ καὶ ὑπομονῇ ἐν Χριστῷ.

Τὰ πενιχρὰ ταῦτα τῆς σπουδῆς μου ἀπαυγάσματα ἴσως κατακυρώσῃ ποτὲ ἡ ἔρευνα καὶ ὁ τῶν θεολόγων ζῆλος διὰ τῆς εἰλικρινοῦς μελέτης τοῦ ἱεροῦ τούτου Βιβλίου, τὸ ὁποῖον παρθέτω ἑφεξῆς ἐν τῇ ἀληθινῇ αὐτοῦ μορφῇ κατὰ τὰς ὑποδείξεις, ὡς εἶπον, τοῦ ἐμοῦ κώδικος.

† Ο ΠΡ. ΛΕΟΝΤΟΠΟΛΕΩΣ ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΝΔΡΟΣ
Andros Sacra

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΚΑΪΡΗΣ Ο Α΄.

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΝΔΡΟΥ

(1719—1748)

Προτελευταῖος υἱὸς τοῦ βοεβόδα τῆς Ἄνδρου Μιχαὴλ Λεονάρδου Καΐρη [1] ὁ ἀρχιεπίσκοπος Διονύσιος Καΐρης ὁ Α΄ ἦτο μονόφθαλμος, ἀλλὰ κατ' οὐδὲν τοῦτο ἐμείου τὴν μεγαλοπρεπῆ καὶ ἐπιβάλλουσαν αὐτοῦ ἐμφάνισιν. Εὐφυὴς καὶ μεγαλεπίβολος, ἔτυχεν ἐπιμεμελημένης οἰκογενειακῆς ἀνατροφῆς, ἀλλά, παρὰ τὴν κρατοῦσαν περὶ τοῦ ἀνδρὸς παράδοσιν ὡς λογίου καὶ δὴ σοφοῦ, ἡ παίδευσίς του ἦτο μετρία, ὡς ἐλέγχεται ἐκ τῶν σῳζομένων ἐπιστολῶν του, ὧν ἔνιαι ἀπόκεινται παρὰ τῷ γράφοντι. Ἄλλως τοιαύτη ἦτο ἡ παίδευσις τῶν πλείστων κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἱεραρχῶν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, μὴ ἐξαιρουμένων πολλάκις καὶ αὐτῶν τῶν πατριαρχῶν. Μεταξὺ 180 περίπου ἀρχιερέων, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλουν, ἐκτὸς τῶν ἐπὶ ψιλῷ ὀνόματι, τὸν ἀνώτερον κλῆρον τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, μόλις δέκα διεκρίνοντο διὰ τὴν συστηματικὴν αὐτῶν ἐκπαίδευσιν. Καὶ ἐκ τῶν ὑπολοίπων, τριάκοντα ἢ τεσσαράκοντα τὸ πολὺ ἐλέγοντο μὲν πεπαιδευμένοι, ἀλλ' ἡ παιδεία των δὲν συνίστατο κυρίως παρὰ εἰς τὰ λεγόμενα ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων. Σπανιώτατοι ἦσαν οἱ ἐξ αὐτῶν εἰδήμονες ξένων γλωσσῶν ἢ κάτοχοι ἀνωτέρας ἐπιστημονικῆς μορφώσεως. Ἐκ δὲ τῶν εἰς Εὐρώπην ἀποδημούντων ἱερωμένων, ἢ δὲν ἐπέστρεφε κἀνείς, ἀφ' οὗ ἅπαξ ἐγεύετο ἐκεῖ τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς εὐνομίας, ἢ καὶ ἂν ἐπέστρεφε σπανίως ἐπροτιμᾶτο τῶν ἀπαιδεύτων μέν, ἀλλ' ὀνομαζομένων ἄλλως πρακτικῶν, ἐμπείρων δῆλον ὅτι τῆς περὶ τὰς ἐκκλησιαστικὰς τελετὰς τάξεως καὶ τῆς περὶ τὴν κοσμικὴν τύρβην καὶ τὴν αὐλικὴν πρὸ πάντων

1. Περὶ τοῦ βοεβόδα Μιχαὴλ Λεονάρδου Καΐρη τοῦ ἐπιλεγομένου *Πανάρχου* βλ. *Δημητρίου Π. Πασχάλη*, Τὸ Ἀρχοντολόγιον τῆς Ἄνδρου. Ἀνέκδοτον.

σπουδαρχίαν ἀπαιτουμένης ἱκανότητος καὶ τριβῆς [1]. Καὶ τὸ εἰκαζόμενον, ὅτι ὁ Διονύσιος ἦτο γνώστης τῆς λατινίδος φωνῆς εἶνε, καθ᾽ἡμᾶς, σφόδρα ἀμφίβολον, ἡ δὲ ἐπὶ τοῦ ὑπ᾽ αὐτοῦ ἀνεγερθέντος μονυδρίου τῆς Ἁγίας Μαρίνης ἐν Κατακοίλῳ ὑπάρχουσα λατινικὴ ἐπιγραφὴ ἀσφαλῶς δὲν συνετάχθη ἀπὸ τὸν ἴδιον, ἀλλ᾽ ὑπό τινος τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην περινοστούντων τὴν νῆσον Ἄνδρον καὶ τὸν παν́ίσχυρον Διονύσιον περισαινόντων καλογήρων καὶ ἱερέων τῆς Ρωμάνας Ἐκκλησίας.

Ἄδηλον τὸ ἔτος τῆς γεννήσεως τοῦ Διονυσίου, ἀλλ᾽ αἱ πληροφορίαι συμπίπτουσιν, ὅτι ἐχειροτονήθη ἀρχιεπίσκοπος Ἄνδρου νεώτατος. Ὁ Le Quien ἀναφέρει τὸν Διονύσιον ὡς κατέχοντα τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον τῆς Ἄνδρου ἤδη τῷ 1721 [2]. Ἀλλ᾽ ἐν ἐπιγραφῇ τῆς ἐν Ἄνδρῳ ἐκκλησίας Παλατιανῆς τοῦ ἔτους 1719, ἣν παρακατιόντες ἐκδίδομεν, οὗτος μνημονεύεται ἔκτοτε ὡς ἀρχιεπίσκοπος Ἄνδρου.

Ἐκλεγεὶς ἀρχιεπίσκοπος Ἄνδρου ὁ Διονύσιος κατῴκησεν εἰς τὸν ἄνω ὄροφον τοῦ ἐν Μεσαρίᾳ πύργου τοῦ πατρός του, τὸν ὀνομαζόμενον σήμερον πύργον τοῦ Καΐρη τοῦ ἐπιλεγομένου Κανιᾶ. Ὁ πρῶτος Κοτζάμπασης τῆς Ἄνδρου Νικόλαος Κωτάκης, διατελέσας ὡς τοιοῦτος ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν, ἦτο ἀνεψιός του, υἱὸς δῆλον ὅτι τῆς ἀδελφῆς τοῦ Διονυσίου. Ἀγαθός, ἀλλ᾽ ἀσθενοῦς χαρακτῆρος. Πραγματικὸς δὲ κοτζάμπασης, ἄγων καὶ φέρων τὰ τῆς νήσου κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτῷ, ἦτο ὁ ἀρχιεπίσκοπος Διονύσιος, προσηνὴς μὲν τὴν συμπεριφοράν, ἀλλ᾽ αὐταρχικώτατος τὸν χαρακτῆρα, μεγαλοπρεπὴς καὶ λίαν ἐλευθέριος.

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Διονύσιος ὁ Α΄ εἶνε ἱστορικὸν διὰ τὴν Ἄνδρον πρόσωπον· διότι τὸ ὕστατον τῆς χάριτος κτύπημα εἰς τὸν ἐν Ἄνδρῳ καθολικισμὸν κατήνεγκεν ὁ Διονύσιος Α΄. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι ἐκλιπούσης τῆς φραγκικῆς κυριαρχίας τὸ ῥωμαιοκαθολικὸν δόγμα ἐν Ἄνδρῳ δὲν ἠδύνατο νὰ ἐμπεδωθῇ καὶ διαδοθῇ, διότι ἡ νῆσος ἔκπα-

---

1. Ἔκθεσις περὶ τῆς ἐνεστώσης καταστάσεως τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας κλπ. ἐν Ἐκκλησιαστικοῖς Σωζομένοις *Κ. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, τ. Β΄, σ. 137.

2. **Michaelis Le Quien**. Oriens Christianus, τ. Α΄ (Paris, 1740), σ. 944. Ὁ Διονύσιος μνημονεύεται καὶ ἐν τῷ ὑπὸ **H. Omont** δημοσιευθέντι καταλόγῳ τῶν κατὰ τὸ ἔτος 1725 μητροπολιτῶν καὶ ἐπισκόπων τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Βλ. Revue de l'Orient Latin, τ. Α΄ (1893), σ. 320.

λαι ηὐμοίρει εὐπαιδεύτων κληρικῶν οὐκ εὐαρίθμων, ἄσβεστον κρατούντων τὴν δᾶδα τῆς τε θύραθεν καὶ τῆς ἱερᾶς παιδείας, αἱ μοναὶ τῆς νήσου διέπρεπον ἐπὶ πλούτῳ, μεγέθει καὶ αὐστηρᾷ τηρήσει τῶν κανόνων τοῦ μοναστικοῦ βίου· οἱ Ἄνδριοι δὲ ἀνέκαθεν ἐπέδιδον εἰς τὴν ἱερωσύνην. Ἄνδριοι ἐπίσκοποι κατέλαβον τὰς ἕδρας εὐδοκίμως πολλῶν ἐπισκοπῶν [1], καί τινες ἐκ τούτων ἀνῆλθον εἰς τοὺς ὑπάτους πατριαρχικοὺς θρόνους Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀλεξανδρείας [2], ὥστε ἀείποτε ὑπῆρχον καὶ ἐν τῇ νήσῳ καὶ ἐκτὸς αὐτῆς ἄνδρες περιωπῆς, δυνάμενοι νὰ ἀντιδράσωσι τελεσφόρως κατὰ πάσης προσηλυτιστικῆς ἐνεργείας.

Ἀλλ' ἡ τελεία παρακμὴ τῆς ἐν Ἄνδρῳ Λατινικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν προσχώρησις πάντων σχεδὸν τῶν ἐν Ἄνδρῳ Δυτικῶν ἀποδίδεται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Διονύσιον τὸν Α', ἐπιτρέψαντα αὐτοβούλως τὴν τέλεσιν ἐν Ἄνδρῳ μικτῶν γάμων. Τοῦτο δέ, διότι οἱ ἐκ τοῦ δυτικοῦ δόγματος συνάπτοντες γάμον μετὰ προσώπων ἀνηκόντων εἰς τὸ ἀνατολικὸν δόγμα, ἠσπάζοντο τὸ τελευταῖον τοῦτο, ἅτε τῆς Ῥωμάνας Ἐκκλησίας ἐν τῇ μισαλλοδοξίᾳ αὐτῆς, οὔτε ἐπιτρεπούσης τὴν τέλεσιν τοιούτων γάμων, οὔτε ἀναγνωριζούσης αὐτούς, ἐὰν ἐκ τῶν προτέρων δὲν παρείχετο ἀξιόχρεως διαβεβαίωσις, ὅτι τὰ ἐκ τῶν τοιούτων γάμων γεννώμενα τέκνα θὰ ἐβαπτίζοντο καὶ θὰ ἀνετρέφοντο εἰς τοὺς κόλπους αὐτῆς. Ἄλλως ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ καθολικοὶ ἐνυμφεύοντο γυναῖκας ὀρθοδόξους, αἱ ὁποῖαι ὡς μητέρες εὐκόλως ἠδύναντο νὰ κατηχῶσι τὰ τέκνα των εἰς τὸ ἴδιον αὐτῶν δόγμα, εἰς ὃ πάντοτε στερρῶς ἐνέμενον.

Εἶνε δὲ βέβαιον, ὅτι οἱ μικτοὶ γάμοι, ὅπου καὶ ἂν ἐγένοντο οὗτοι, ἐζημίωσαν πάντοτε τὸν καθολικισμόν. Ὁ βάϊλος τῆς Κερκύρας Λεονάρδος Ζουλιὰν ἔν τινι ἐκθέσει τοῦ ἔτους 1602 ἀναφέρει, ὅτι «ἄλλοτε εἰς τὸ συμβούλιον τῶν εὐπατριδῶν τῆς Κερκύρας ἦσαν πολλαὶ οἰκογένειαι λατινικοῦ δόγματος, ἀλλὰ διὰ τὰς ἐπισυμβάσας μετ' ὀρθοδόξων ἑλληνίδων ἐπιγαμίας ἠσπάσθησαν καὶ αὗται κατόπιν τὴν ὀρθοδοξίαν,

---

1. Βλ. *Δημητρίου Π. Πασχάλη*, Ἄνδριοι ἱεράρχαι. Ἀνέκδοτον.

2. *Δημητρ. Π. Πασχάλη*, Ματθαῖος ὁ Ἄνδριος, πάπας καὶ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας καὶ πάσης γῆς Αἰγύπτου (1746—1767), ἐν Ἀθήναις, 1901.— *Τοῦ αὐτοῦ*, Διονύσιος Γ' ὁ Βαρδαλῆς, Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης (1660—1665). Ἀνέκδοτον.

ὀλίγισται δ' ἀπέμειναν εἰς τὸ δόγμα τῶν λατίνων [1]. Διὰ τῶν μικτῶν γάμων συνεχέετο ἡ ἐκτέλεσις τῶν θρησκευτικῶν χρεῶν, οἱ δὲ λατῖνοι, ἐπηρεαζόμενοι καὶ ὑπὸ τοῦ περιβάλλοντος, λεληθότως ἐγκατέλειπον τὸ δόγμα των. Οἱ ὀρθόδοξοι ἐν Ἄνδρῳ ἔδειξαν ὁμολογουμένως δύναμιν ἀφομοιώσεως τῶν δυτικῶν πρὸς αὐτούς. Συχνάκις οἱ μικτοὶ γάμοι ὑπῆρξαν αἰτία, ὅπως τὰ τέκνα τῶν καθολικῶν γίνωνται ὀρθόδοξα, ἀλλὰ συνέβαινεν ἔστιν ὅτε καὶ τέκνα μητέρων ἀνατολικοῦ δόγματος ὑπανδρευθεισῶν καθολικοὺς νὰ βαπτίζωνται τῇ ἀξιώσει τοῦ πατρὸς εἰς τὸ ῥωμαιοκαθολικὸν δόγμα. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ Δυτικὴ καὶ ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία διὰ διατάξεων ἐκκλησιαστικῶν προσεπάθησαν νὰ παρεμποδίσωσι τοὺς μικτοὺς γάμους [2].

Ἡ ἐπίμονος ἄρνησις τοῦ λατίνου ἐπισκόπου Ἄνδρου εἰς τὴν ἔκδοσιν ἀδειῶν πρὸς τέλεσιν μικτῶν γάμων, λόγῳ ὅτι δὲν παρείχοντο αἱ ὑπὸ τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας προαπαιτούμεναι ἐγγυήσεις, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ μέγα ἠθικὸν κῦρος καὶ γόητρον, ὅπερ ἤσκει καθ' ὅλην τὴν νῆσον ὁ ἀρχιεπίσκοπος Διονύσιος ὁ Α΄ συνετέλεσαν ὥστε νὰ ἐπέλθῃ χαλάρωσις τῶν θρησκευτικῶν δεσμῶν τῶν καθολικῶν τῆς Ἄνδρου καὶ ἐν τέλει ὁμαδικὴ ἀποσκίρτησις αὐτῶν. Κατὰ τὴν διασωθεῖσαν παράδοσιν, τὸ γεγονὸς τοῦτο ἔλαβε χώραν κατὰ τὴν μεγάλην ἑβδομάδα, καθ' ἣν οἱ ἐν Ἄνδρῳ καθολικοὶ «ἐγύρισαν Ἐπιτάφιο φράγκικο καὶ Ἀνάστασι ῥωμηά». Ἐκατηγορήθη δὲ τότε ὁ λατῖνος ἐπίσκοπος, ὅτι κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ἕλληνα συνάδελφόν του ἐπέδειξεν ἀσύγγνωστον ἀδεξιότητα περὶ τὸν χειρισμὸν τῶν καθηκόντων του. Ἀλλὰ περὶ τούτου διαλαμβάνομεν διεξοδικῶς ἐν ἄλλῃ ἡμῶν μελέτῃ ἐπὶ τῇ βάσει ἀποκειμένων παρ' ἡμῖν ἀνεκδότων αὐθεντικῶν πηγῶν.

Ἐπιτραπήτω ἤδη ἡμῖν μικρὰ σχετικὴ παρέκβασις. Ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου ἐξῆλθε νέα κοινωνία καὶ ὁ Χριστιανισμὸς προσεπάθησε ν' ἀνυψώσῃ δι' ἠθικῶν δεσμῶν τὸν γάμον.

Ἀλλὰ δυστυχῶς αἱ θρησκευτικαὶ ἢ μᾶλλον δογματικαὶ ἔριδες ἐσπάραξαν τὴν χριστιανωσύνην καὶ ἐπῆλθον πολλὰ ἄτοπα καὶ μεγάλα δεινά,

---

1. Ἐπιθι E. Lunzi, Della condizione politica delle isole Jonie sotto il dominio Veneto, σ. 366.

2. Περὶ τῶν ἐκ τῶν μικτῶν γάμων ἀγαθῶν καὶ τἀνάπαλιν περὶ τῶν ἐπερχομένων κακῶν ἀποτελεσμάτων ἐκ τῶν ἐπιγαμιῶν μετὰ υἱῶν καὶ θυγατέρων συγγενικῶν οἴκων βλ. *Κουρτίου*, Ἑλληνικὴ Ἱστορία, τ. Ε΄, σ. 279—280 ἑλλην. μετάφρ. *Σπυρ. Λάμπρου*. — *Φερδ. Γρηγοροβίου*, Ἱστορ. Ἀθηνῶν, τ. Β΄, σ. 74—5 μετάφρ. *Σπυρ. Λάμπρου*.

πολλάκις δὲ διεσαλεύθη καὶ ἡ εἰρήνη ἐν τῇ οἰκογενείᾳ καὶ ἡ ἠθικὴ ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Ἀπὸ τοῦ σχίσματος δὲ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν συχνὰ ἀνεφύησαν ζητήματα ἀντιβαίνοντα εἰς τὸ ἄδολον πνεῦμα τοῦ Θεανθρώπου, ἐν οἷς καὶ τὸ τοῦ γάμου μεταξὺ δυτικῶν καὶ ἀνατολικῶν, ἰδίως ὡς πρὸς τὰς σχέσεις τῆς ἐκκλησίας πρὸς τὸ πολίτευμα.

Εἰς πολλὰς δὲ διενέξεις καὶ διαφωνίας παρέσχεν ἀφορμὰς παρ' ἡμῖν ὁ μικτὸς γάμος [1]. Ἀλλ' αἱ ἐκκλησιαστικαὶ διατάξεις καὶ ὁ ὑπερβολικὸς ζῆλος ὄχι μόνον τῆς Δυτικῆς, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας πρὸς παρεμπόδισιν τῶν μικτῶν γάμων συχνὰ δὲν εἰσηκούοντο, πλεῖστα δ' ἔχομεν παραδείγματα τοιούτων γάμων ἄνευ φόβου τῶν ποινῶν τῆς ἀκυρότητος, τελεσθέντων δὲ τῇ συναινέσει μάλιστα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν. Εὐλόγως δὲ παρατηρεῖ ὁ ἀείμνηστος ἡμέτερος νομοδιδάσκαλος Πέτρος Παπαρρηγόπουλος, ὅτι «τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀνακτηθείσης τῷ 1261 διὰ στρατοῦ ἑλλήνων καὶ γασμούλων, ἤτοι τέκνων ἐκ γάμου φράγκων καὶ ἑλλήνων, ἀδύνατον νὰ ὑποτεθῇ ὅτι οἱ τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ πρόμαχοι οὗτοι ἐλογίζοντο ἐστερημένοι τῆς οἰκογενειακῆς αὐτῶν τιμῆς καὶ τάξεως μετὰ πάντων τῶν ἐξ αὐτῆς δικαιωμάτων λόγῳ ὅτι προήρχοντο ἐκ μικτοῦ γάμου» [2].

Ἡ Ἐνετικὴ Πολιτεία ἐπέτρεπε τοὺς μικτοὺς γάμους καὶ τοὺς ἐπροστάτευε μάλιστα. Ὅταν πρὸς διαρρύθμισιν πολλῶν ἐν τῇ Δυτικῇ Ἐκκλησίᾳ ἐκτρόπων ἐκρίθη ἀναγκαία ἡ ἐν Τριδέντῳ Σύνοδος, ἐν ᾗ, σὺν ἄλλοις, καὶ τὰ περὶ γάμου διερρυθμίσθησαν [3], ἐπετράπη ἐπὶ ταῖς παραστάσεσι τῆς Βενετίας ὁ γάμος λατίνων μετ' ὀρθοδόξων ἐν ταῖς ἀνατολικαῖς αὐτῆς κτήσεσιν.

Αἱ περὶ μικτῶν γάμων ἔριδες εἶχον ἐξαφθῆ εἰς μέγαν βαθμὸν καὶ ἐν Ἑπτανήσῳ. Ἐν Κεφαλληνίᾳ λ. χ. ἔνθα ἥδρευεν ὁ ἕλλην ἀρχιεπίσκοπος, ἐγένετο μονομαχία διὰ τῶν πνευματικῶν ὅπλων μεταξὺ τοῦ ἐκεῖ ὀρθοδόξου ἱεράρχου καὶ τοῦ δυτικοῦ ἑδρεύοντος ἐν Ζακύνθῳ, καθ' ἣν οἱ δύο ἀρχιερεῖς ἀμοιβαίως ἐξεσφενδόνιζον ἀφορισμούς, ὁ μὲν λα-

1. Ἐπιθι ***Μ. Σ. Ἰδρωμένου***, Περὶ μικτοῦ γάμου ἐν Ἑλλάδι. Ἐν Ἀθήναις, 1891.—***Διονυσίου Στεφάνου***, Μικτὸς γάμος, ἐν τῷ τοῦ ***Θ. Φλογαΐτου*** Λεξικῷ Νομικῷ, ἐν Ἀθήναις, 1898.—***Σπυρ. Δὲ Βιάζη***, Περὶ τῶν δυτικῶν ἐν Πελοποννήσῳ.

2. ***Π. Παπαρρηγοπούλου***, Οἰκογενειακὸν Δίκαιον, § 37.

3. Concilii Tridentini Canones et Decreta, sessio XXIV, cap. Reformatione Matrimonii.

τῖνος κατὰ τῶν λατίνων τῶν συνερχομένων εἰς γάμον μετ' ὀρθοδόξων, ὁ δὲ ὀρθόδοξος ἱεράρχης κατὰ τῶν ὀρθοδόξων τῶν νυμφευομένων λατινίδας [1].

Ἡ λατινικὴ ἐπισκοπὴ Ἄνδρου, καθορῶσα τὸ κατὰ τῶν ὀπαδῶν αὐτῆς κατενεχθὲν καίριον τραῦμα, ἐνήργησε, συνεπικούρους ἔχουσα καὶ τοὺς ἐν Ἄνδρῳ πολιτικοὺς ἀντιπάλους τῆς οἰκογενείας Καΐρη, νὰ καταγγελθῇ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Διονύσιος ἐπὶ διαφόροις αἰτιάσεσιν, ἐν αἷς ὅτι, παρὰ τὰ διατεταγμένα ὑπὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἐπέτρεπεν αὐτοβούλως τὴν τέλεσιν τῶν μικτῶν γάμων καὶ ὅτι ἐπὶ χρήμασιν ἐξέδιδεν ἀδείας τελέσεως γάμων μεταξὺ συγγενῶν ἀπηγορευμένου βαθμοῦ, ἐν οἷς καὶ δευτέρων ἐξαδέλφων.

Οὕτω δ' ὁ Διονύσιος, πρεσβύτης ἤδη καὶ μετὰ τριάκοντα περίπου ἐνιαυτῶν ἀνεπίληπτον καὶ εὐκλεᾶ ἀρχιερατείαν, ἐκλήθη ἵνα ἀπολογηθῇ καὶ δικασθῇ εἰς Κωνσταντινούπολιν. Τῇ ἐνεργῷ δὲ παρὰ τῇ τουρκικῇ ἐξουσίᾳ καὶ τῷ πατριάρχῃ Παϊσίῳ τῷ Β', τὸ τρίτον πατριαρχεύοντι, παρεμβάσει τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτοῦ τῆς Γαλλίας ὁ Διονύσιος κατεδικάσθη, γενόμενος ἔκπτωτος τῆς ἀρχιεπισκπῆς του κατ' αὔγουστον ἢ σεπτέμβριον τοῦ 1748, θῦμα γενόμενος τοῦ ὑπὲρ τῆς πατρῴας πίστεως ὑπερμέτρου ζήλου του. Ἀντεκατεστάθη δὲ ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Τήνου Γρηγορίου [2].

Μέχρι τοῦ Μαρτίου τοῦ 1748 ὁ Διονύσιος Α' ἐξηκολούθη διατελῶν ἀρχιεπίσκοπος Ἄνδρου, διότι ἐν τῷ Κώδικι τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Σερίφῳ πατριαρχικοῦ καὶ σταυροπηγιακοῦ μοναστηρίου τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ σῴζεται σημείωμα τοῦ σεριφίου μοναχοῦ Καλλινίκου Γρυπάρη, καθ' ὃ οὗτος ἐχειροτονήθη «... .. ἱεροδιάκων εἰς τὸν δέκατον ἕκτον χρόνον τῆς ἡλικίας του, 1748, μαρτίου 12, παρὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἄνδρου κὺρ Διονυσίου εἰς Ἄνδρον εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Νικολάου .....» [3]. Ἦν δὲ ὁ ἐν τῷ σημειώματι τοῦ σεριφίου μοναχοῦ μνημονευόμενος ἐν Ἄνδρῳ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου ὁ ἐν Μεσαρίᾳ ἔτι καὶ νῦν σῳζόμενος καὶ ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Διονυσίου ἀνεγερθείς, καθ' ἃ ἐκ τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἐντετειχισμένης καὶ κατωτέρω ἐκδιδομένης ἀναμνηστικῆς ἐπιγραφῆς δηλοῦται.

---

1. **E. Lunzi**, Della conditione politica delle isole Jonie sotto il dominio Veneto, σ. 368.—Ἔγγραφα παρὰ τῷ Ἀρχείῳ τῆς Δυτικῆς Ἐπισκοπῆς Ζακύνθου.
2. ***Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως***, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τ. Δ', σ. 316.
3. ***Π. Γ. Ζερλέντη***, Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων, σ. 65

Ἐν τούτοις φαίνεται, ὅτι ἐν ἔτει 1745 ὁ Διονύσιος εἶχε προσωρινῶς ἐκπέσει τῆς ἀρχιεπισκοπῆς του, τῆς ὁποίας τὴν διακυβένησιν ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία εἶχεν ἀναθέσει εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Τήνου Μελέτιον. Οὕτω ἐν ὑπομνήματι ψηφίσεως τοῦ μακαριωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κύπρου Νεοφύτου, ἐν ἔτει 1745, φέρεται συνυπογεγραμμένος «ὁ πρῴην Τήνου καὶ πρόεδρος Ἴμβρου Ἰωακεὶμ» καὶ μετὰ τοῦτον «Ὁ Τήνου καὶ Ἄνδρου Μελέτιος» [1]. Ὑπερμεσοῦντος δὲ μηνὸς δεκεμβρίου τοῦ ἔτους 1745 φαίνεται εὑρισκόμενος ἐν Ἄνδρῳ καὶ ἔξαρχος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ὅστις ἀπευθυνόμενος δι' ἐγγράφου του πρὸς τοὺς διαφόρους τῆς νήσου κληρικοὺς καὶ προκρίτους οὐδένα ποιεῖται λόγον περὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Διονυσίου. Ἐπειδὴ δὲ ἐν τῷ ἐγγράφῳ τούτῳ γίνεται λόγος καὶ περὶ ἀποστολῆς χρημάτων διὰ τὴν βοήθειαν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, τὰ ὁποῖα εἰςέπραξεν ἀπ' εὐθείας ὁ ἔξαρχος, προκαταβληθέντα αὐτῷ ***παρὰ τοῦ σιὸρ Λορέντζου***, ὁ ὁποῖος ἦτον ὁ πολλάκις κοτζάμπασης διατελέσας πρεσβύτερος ἀδελφὸς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Διονυσίου, τεκμαιρόμεθα, ὅτι λόγος τῆς προσωρινῆς ἀργίας τοῦ ἀρχιεπισκόπου Διονυσίου ἦτο πιθανῶς ἡ ὑπ' αὐτοῦ καθυστέρησις τῶν κανονικῶν ἐτησίων καταβολῶν πρὸς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν, πρὸς τὴν ὁποίαν πολλά, φαίνεται, ὤφειλε ποσὰ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Διονύσιος· διὸ καὶ μετὰ τὸν ἐπισυμβάντα θάνατον αὐτοῦ ἐν ἔτει 1750, ἤτοι δύο περίπου ἔτη μετὰ τὴν ἔκπτωσιν αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς του, τὸ Πατριαρχεῖον ἐξεποίησε δύο μεγάλας αὐτοῦ ἐν Ἄνδρῳ οἰκογενειακὰς ἰδιοκτησίας, τὸ κτῆμα Κατακοίλου, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ Διονύσιος εἶχεν ἀνεγείρει τὸ κομψὸν μονύδριον τῆς Ἁγίας Μαρίνης, καὶ τὸ ἀντικρὺ τῆς Μεσαρίας σημαντικὸν κτῆμα Μπρούτου, ἅτινα ἠγοράσθησαν παρὰ τοῦ ἐκ τῶν προὐχόντων τῆς νήσου καὶ στενοῦ συγγενοῦς του Πολέμη, ἐκ τοῦ ὁποίου περιῆλθον κληρονομικῶς εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν τοῦ κατζάμπαση Λεονάρδου Πολέμη.

Ἀλλὰ καὶ ἐξ ἐγγράφων ἄλλων, σῳζομένων παρὰ τῷ γράφοντι, καταδηλοῦνται αἱ οἰκονομικαὶ δυσχέρειαι τοῦ ἀρχιεπισκόπου Διονυσίου, ὀφειλόμεναι κυρίως εἰς τὴν ἄκραν αὐτοῦ ἐλευθεριότητα καὶ τὴν ἀληθῆ, ἂς τὴν ὀνομάσωμεν οὕτω, ἐκκλησιομανίαν αὐτοῦ, μανίαν δῆλον ὅτι

---

1. ***Καλλινίκου Δελικάνη*** (νῦν μητροπολίτου Κυζίκου), Τὰ ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχειοφυλακείου ... ἔγγραφα . . . τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὰς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας, Ἱεροσολύμων καὶ Κύπρου, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1904, σ. 581.

ἀνεγέρσεως ὅσον οἷόν τε πλειόνων Ἐκκλησιῶν. Ὡς δὲ ἀναγράφεται ἐπὶ ἀναμνηστικῆς ἐπιγραφῆς, ἐντετειχισμένης ἐπὶ τοῦ ἐν Μεσαρίᾳ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἡ ἐκκλησία αὕτη ἦτο ἡ εἰκοστὴ ἀνεγερθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Διονυσίου, μόλις δώδεκα ἢ δεκατρία ἔτη ἀπὸ τῆς ἀναρρήσεως αὐτοῦ εἰς τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον τῆς Ἄνδρου, ἤτοι ἐντὸς δωδεκαετίας ὁ ἀρχιεπίσκοπος Διονύσιος ἀνήγειρεν ἐκ θεμελίων εἴκοσι ναοὺς μεγαλοπρεπεῖς καὶ μετὰ λαμπροῦ διακόσμου, ἐξ ὧν ὁ προμνησθεὶς τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ μέχρι σήμερον εἶνε ὁ μεγαλήτερος τῶν τῆς νήσου.

Ἐκ τοιούτου τινὸς ἴσως λόγου, ἤτοι ἐκ καθυστερουμένων εἰς τὸ πατριαρχεῖον χρηματικῶν ὑποχρεώσεων, φαίνεται ἐκπεσὼν τὸ πρῶτον τῆς ἀρχιεπισκοπῆς του ἐν ἔτει 1745 ὁ ἀρχιεπίσκοπος Διονύσιος, ἐπὶ πατριάρχου Παϊσίου τοῦ Β΄, δυσμενῶς πρὸς αὐτὸν διακειμένου, ὅτε, ὡς εἴδομεν, ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Ἄνδρου ἀνετέθη προσωρινῶς εἰς τὸν Τήνου Μελέτιον· ἀλλὰ καταβαλὼν πιθανῶς τὰ ὀφειλόμενα ἢ μέρος τούτων, ἠδυνήθη ὁ Διονύσιος νὰ ἐπανακτήσῃ τὴν ἀρχιεπισκοπήν του, ἣν κατεῖχε μέχρι τοῦ 1748 τελευτῶντος, ὅτε ὁριστικῶς ἐγένετο ἔκπτωτος διὰ τοὺς ἱστορηθέντας λόγους.

Καὶ κατ᾽ ἄλλους μὲν ὁ Διονύσιος ἀπέθανεν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀγωνιζόμενος νὰ ἐπανακτήσῃ καὶ αὖθις τὸν ἀπελεσθέντα ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον του· λέγεται μάλιστα, ὅτι μετὰ τὴν γενομένην τελευτῶντος τοῦ σεμπεμβρίου 1748 παραίτησιν τοῦ ἔχθιστα πρὸς αὐτὸν διακειμένου Παϊσίου Β΄ μικροῦ δεῖν νὰ ἐκλεγῇ αὐτὸς πατριάρχης [1], ἀλλὰ τοῦτο ὑπὸ οὐδεμιᾶς ἀξιοχρέου μαρτυρίας βεβαιοῦται, ἀλλ᾽ ἀνάγεται εἰς τὸν περὶ Διονυσίου οἰκογενειακὸν θρύλλον, ὁ ὁποῖος δὲν δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς ἔγκυρος ἱστορικὴ πηγή. Τὸ βέβαιον εἶνε, ὅτι ὁ Διονύσιος ἐκπεσὼν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς του, ἀπολέσας δὲ πᾶσαν ἐλπίδα νὰ ἐπανακτήσῃ ταύτην καὶ μετὰ τὴν παραίτησιν τοῦ Παϊσίου Β΄ καὶ τὴν ἄνοδον εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τοῦ ἀπὸ Νικομηδείας Κυρίλλου τοῦ Ε΄, ἐπανέκαμψεν εἰς Ἄνδρον, ἀποσυρθεὶς εἰς τὴν ἱερὰν μονὴν τῆς Παναχράντου, ἔνθα καὶ μετ᾽ οὐ πολὺ ἀπῆρε τοῦ τῆδε βίου, μεταφοιτήσας ἐν οἴκῳ Κυρίου εἰς μακρότητα ἡμερῶν.

Ἐὰν δὲν διέπρεψεν ἐπὶ παιδείᾳ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Διονύσιος Καΐρης ὁ Α΄, διεκρίθη ὅμως καθ᾽ ὅλον τὸ τριακονταετὲς περίπου διάστημα τῆς ἀρχιερατείας του ἐπὶ ἐκκλησιαστικῇ καὶ πολιτικῇ δράσει, διατε-

1. Πρβλ. Πρώην Ξάνθης ***Διονυσίου Πίστη***, Περιγραφὴ Ἄνδρου σ. 47.

λέσας ἐκ τῶν μᾶλλον ἐγκρίτων ἱεραρχῶν τῆς νήσου καὶ ἐκ τῶν λίαν εὐαρίθμων, οἱ ὁποῖοι ἀφῆκαν ἄπτὰ ἴχνη τῆς διαβάσεώς των. Δὲν ἦτο ἄνθρωπος κοινὸς ὁ ἀρχιεπίσκοπος Διονύσιος. Αὐταρχικός, ἀλλὰ καὶ μειλίχιος. Δύσπιστος πρὸς τὴν εὐτυχίαν, ἀλλὰ καὶ ἀπτόητος καὶ καρτερικὸς πρὸς τὴν συμφοράν. Πρὸ πάντων δ' εἶχε τὸ προτέρημα τοῦ προσοικειοῦσθαι τοὺς ἀνθρώπους, εὐπροσήγορος ὤν, ἕτοιμος καὶ γλυκὺς περὶ τὸ λέγειν, μεγαλόφρων, εὐαίσθητος, ἐλευθέριος. Ποτὲ εἰς τὴν ζωήν του δὲν ἐσυλλογίσθη ἂν ἦτο πλούσιος ἢ πτωχός. Ποτὲ δὲν ἠρνήθη τὴν ζητηθεῖσαν συνδρομήν. Ἂν εἶχε χρήματα, τὰ ἔδιδε προθύμως· ἂν δὲν εἶχε, τὰ ἐδανείζετο διὰ νὰ τὰ προσφερῃ· καὶ πολλάκις προαιρούμενος νὰ ἐπικουρήσῃ χρηματικῶς εἰς τοὺς προσφυγόντας πρὸς αὐτὸν ἔμενεν αὐτὸς ἄνευ ὀβολοῦ. Καὶ ἐν τῷ μεταξὺ δημιουργῶν πόρους, οἰκογενειακὰ κτήματα πωλῶν, δάνεια συνάπτων, ἀνήγειρε τὸν ἕνα μετὰ τὸν ἄλλον ναοὺς μεγαλοπρεπεῖς, ***πρὸς δόξαν καὶ αἶνον Θεοῦ,*** ὡς ἐπέγραφεν ἐπ' αὐτῶν. Ἐὰν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἀρχιεπίσκοπος Ἄνδρου διετέλεσεν ἀπὸ τοῦ 1719 μέχρι τοῦ 1748 τελευτῶντος, ἤτοι ἐπὶ ἐννέα καὶ εἴκοσι περίπου ἔτη, κατὰ μόνον δὲ τὰ πρῶτα δώδεκα ἔτη τῆς ἀρχιερατείας του ἀνήγειρεν ἐκ βάθρων εἴκοσιν ὅλους ναούς, ἐν οἷς καὶ τὸν προμνημονευθέντα ἐν Μεσαριᾳ λαμπρὸν βυζαντιακοῦ ῥυθμοῦ ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου, δύναται πᾶς τις νὰ φαντασθῇ τὴν εὐλάβειαν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἡγεμονικὴν ἐλευθεριότητά τοῦ ἀοιδίμου ἱεράρχου.

Ὁ τάφος αὐτοῦ κεῖται ἀνώνυμος, καὶ πλὴν ὀλίγων ἀναμνηστικῶν ἐπιγραφῶν, καὶ τούτων ὁσημέραι ὑπὸ τῆς ἐπηρείας τῶν καιρῶν καὶ τῆς ἀγροικίας τῶν ἀνθρώπων ἀφανιζομένων, οὐδὲν διδάσκει τὸν διαβάτην τοῦ παρελθόντος, τίς ἐγένετο ὁ ἀοίδιμος ἱεράρχης καὶ τί ἔπραξεν. Ἦτον ὅμως ἐπὶ τέλους καιρός, πρὶν ἢ ὁ πανδαμάτωρ χρόνος καλύψῃ τὰ πάντα ὑπὸ τὴν τέφραν τῆς λήθης, νὰ συλλέξωμεν ἐπιμελῶς καὶ συναρμολογήσωμεν τὰς ὀλίγας περὶ αὐτοῦ τῇ δε κἀκεῖσε περισωθείσας εἰδήσεις καὶ παραδόσεις, ἀπονέμοντες δίκαιον ἔπαινον πρὸς τὸν ἱεράρχην, ὅστις ἐν τέλει ἐγένετο θῦμα τοῦ ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς πατρῴας θρησκείας ἐνθέου ζήλου του.

Τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἄνδρου Διονυσίου τοῦ Α΄ γίνεται μνεία ἐν ταῖς ἑξῆς ἐπιγραφαῖς:

Ἐν ἐπιγραφῇ, ἡ ὁποία σῴζεται ἐντετειχισμένη ἄνωθεν τῆς μεσαίας κυρίας εἰσόδου τοῦ ἐν Μεσαριᾳ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ἡ ἐπιγραφὴ εἶνε μετὰ πολλῆς τῆς ἐπιμελείας ἐγγεγλυμμένη κε-

φαλαιώδεσι γράμμασι κατὰ τὸ βυζαντιακὸν ἰδιότυπον ἐπὶ μεγάλης λευκῆς μαρμαρίνης πλακός, ἔχει δὲ κατὰ κοινὴν μεταγραφὴν ὧδε, τηρουμένης πιστῶς τῆς γραφῆς τοῦ λίθου:

Αψλβ' ἀρχὴν ἤληφεν ὁ ναὸς οὗτος αὐγούστου τε πρώτῃ.
Ὁ ναὸς κλῆσιν τοῦ Νικολάου φέρει
ἐν τῇ Μυραίων ποτὲ ἱεραρχοῦντος·
ἥνεκα τοίνυν ψυχικῆς σωτηρίης
Διονύσιος ἀρχιθύτης ἤγειρεν,
εἰκοστὸν δὲ ἱερὸν δόμον ἐκ βάθρων.
Ἡ μὲν χεὶρ ἡ κτίσασα σήπεται τάφῳ
ὁ δὲ ναὸς ἵσταται μέχρι τερμάτων
δῶρον τῷ θεῷ ὁ παρών. Συνεργίᾳ
ἔκτισεν Καΐρης Διονύσιος Ἄνδρου.

Ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ταύτῃ ἐπὶ τὸ ποιητικώτερον ὁ ἀρχιεπίσκοπος Διονύσιος καλεῖ ἑαυτὸν **ἀρχιθύτην**, διότι **θύτας,** τελοῦντας τὴν ἀναίμακτον θυσίαν, ἀπεκάλουν πολλάκις ἑαυτοὺς οἱ βυζαντινοὶ καὶ νεώτεροι ἱερεῖς, συνέβη δὲ παραδόξως τὴν προσωνυμίαν ταύτην συχνότατα νὰ ἐκλάβωσιν ἀντὶ ἐπωνύμου οἱ φράγκοι λόγιοι, ἀμαθῶς ἔχοντες περὶ τὴν ἑλληνίδα γλῶσσαν. Ἐκ πολλῶν τοιούτων παραδειγμάτων ἀναφέρομεν τάδε. Ἔν τινι κώδικι τῆς Μαδρίτης γέγραπται: «ἐγράφη διὰ χειρὸς θύτου Θωμᾶ», ὁ δὲ Iriarte μετέφρασεν ἐν τῷ καταλόγῳ «descriptus est manu Thyti Thomae»[1]. Ἔν τινι δὲ τῶν κωδίκων τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου περιλαμβάνεται καὶ ποίημα περὶ τῆς ἁγίας πόλεως καὶ ***ἐξήγησις τοῦ ἁγίου ὄρους Σινᾶ***, οἷς προσγέγραπται: ***χεὶρ Δανιὴλ θύτου αχξα'.*** Ὁ δὲ τὸν κατάλογον τῶν κωδίκων τούτων δημοσιεύσας γερμανὸς Bethmann ἐξέλαβε τὸ ***θύτης*** ὡς ἐπώνυμον τοῦ συγγραφέως καὶ γράφει τοῦτον «Daniel Thytos»[2].

Ἄνωθεν δὲ τῆς μεσαίας θύρας τοῦ προμνησθέντος ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐφ' ἧς ἡ ἀνωτέρω ἐπιγραφή, ὑπέρκειται μαρμάρινον ἀνάγλυφον μετὰ ποικίλων παραστάσεων, φέρον ἐν τῷ μέσῳ διην-

---

1. **Iriarte**, Regiae bibliothecae Madritensis codices Græci Mss., σ. 160.
2. **Bethmann**, Handschriften des Patrtiarchats von Jerusalem in Konstantinopel. ἐν Pertz's Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde. Hannover, 1847, τ. Θ, σ. 550.—***Σπυρ. Π. Λάμπρου***, Ἀνύπαρκτα ὀνόματα, «Παρνασσός», τ. Α' (1877), σ. 510.

θισμένον θυρεόν, ἐν ᾧ εὕρηται ἀναγεγλυμμένος λέων ὄρθιος πρὸς ἀ. Ἡ κεφαλὴ τοῦ λέοντος φέρει στέμμα. Ἡ παράστασις ἀποτελεῖ τὸ οἰκογενειακὸν οἰκόσημον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Διονυσίου.

Ἐπὶ δὲ τοῦ ὑπερθύρου τῆς πύλης τῆς ἐν Κατακοίλῳ γυναικείας Μονῆς τῆς Ἁγίας Μαρίνης, ἄνωθεν τῆς ὁποίας προεξέχει ἀμυντικὴ κόγχη, ἀνάκειται ἥ δε ἡ ἐπιγραφὴ ἐπὶ λευκῆς μαρμαρίνης πλακὸς κεφαλαιώδεσι γράμμασιν ἐγγεγλυμμένη κατὰ βυζαντιακὸν καὶ αὕτη ἰδιότυπον, ἀπομνημονεύουσα τὴν ὑπὸ τοῦ ἀοιδίμου ἱεράρχου ἀνέγερσιν τῆς μονῆς ταύτης, καὶ ἔχουσα κατὰ κοινὴν μεταγραφὴν ὧδε :

† Μεγαλομάρτυς, ὦ τοῦ Χριστοῦ Μαρίνη,
ἀνθ᾽ ὧν ἤγειρεν ἐκ βάθρων τὸν σὸν δόμον
Διονύσιος Καΐρης ἀρχιθύτης
Ἄνδρου, πόνῳ πλείστῳ τε δαπάναις ἑαῖς
κτίσας, κοσμήσας, οὐδόλως φειδούμενος
ἀναλωμάτων εἰς δόξαν σὴν καὶ τιμὴν
καὶ σωτηρίαν αὐτοῦ και γεννητόρων,
στῆθι, πρέσβευε τῷ θεῷ καὶ δεσπότῃ
τοῦ δοῦναι λύσιν ψυχικῶν ἁμαρτάδων.
Ἐν ἔτει σωτηρίῳ Ἀψμβ΄ Ἰουλίου θ΄. (=1742).

Παρὰ τῇ ἐπιγραφῇ ταύτῃ ὑπάρχει ἄλλο μάρμαρον, ἐφ᾽ οὗ εἶνε ἀναγεγλυμμένον παρόμοιον πρὸς τὸ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἐν Μεσαρίᾳ οἰκόσημον, ἤτοι θυρεὸς διηνθισμένος καὶ ἐν τῷ μέσῳ τούτου λέων ὄρθιος ἐστεμμένος, ὑπὲρ δὲ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ ἡ ἐπιγραφὴ διὰ μεγάλων κεφαλαιωδῶν γραμμάτων :

† Ὁ Ἄνδρου Διονύσιος
ὁ τοῦ Μιχαὴλ Καΐρη.

Παρὰ ταύτην σῴζεται καὶ ἄλλη ἐπιγραφή, λατινικὴ αὕτη, δυσξύμβλητος λίαν, ἅτε ἐπικεχρισμένη ἀπὸ πολλοῦ διὰ παχέος ἐπιστρώματος διαλελυμένης ἀσβέστου. Ἐξ ὅσων δ᾽ ἠδυνήθημεν νὰ ἀναγνώσωμεν, μὴ ἔχοντες καὶ πρόχειρον μέσον ὅπως ἀναρριχηθῶμεν μεχρις αὐτῆς καὶ δυνηθῶμεν νὰ ἀποκαθάρωμεν ταύτην, εἶνε καὶ αὕτη σύγχρονος τῆς ἑλληνικῆς, ἀναμνηστικὴ δ᾽ ὡσαύτως τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ μοναστηρίου, γενομένης ὁμοίως ἐν αὐτῇ μνείας τοῦ ἀρχιεπισκόπου Διονυσίου ὡς κτήτορος τῆς μονῆς, ἀνεγερθείσης ἐν ἀγρῷ ἰδιοκτήτῳ τοῦ εὐσεβοῦς ἱεράρχου.

Ἐν τῷ μοναστηρίῳ τούτῳ τῆς Ἁγίας Μαρίνης, ὅπερ ἠγείρετο,

ώς εἴπομεν, ἐν Κατακοίλῳ τοῦ Ἀρνᾶ καὶ τοῦ ὁποίου ἡ αἴθουσα τῆς δεξιώσεως καὶ ἄλλα κελλία ἦσαν διεσκευασμένα ἥκιστα ἀσκητικῶς, διέμενεν ἐπὶ μῆνας πολλοὺς ὁ ἀρχιεπίσκοπος Διονύσιος, καὶ τοῦτον ἐμιμήθησαν καί τινες τῶν διαδόχων του, ἐξ οὗ Δανιὴλ Φιλιππίδης καὶ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς οἱ Δημητριεῖς σημειοῦνται ἐν τῇ ***Νεωτερικῇ*** αὐτῶν ***Γεωγραφίᾳ***, ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἄνδρου ᾤκει ἐν κώμῃ, ἥτις ἐκαλεῖτο Ἀρνᾶ [1]. Τὸ οἰκεῖν δ' ἐν μεσογείοις χωρίοις καὶ ἐν πύργοις ὀχυροῖς ἦτο σύνηθες ἐν Ἄνδρῳ, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ἀφ' οὗ χρόνου ὁ περιώνυμος γάλλος καταδρομεὺς Οὗγος δὲ Κρεβελλιὲ ἐξεπόρθησε λαφυραγωγήσας τὴν πόλιν τῆς Ἄνδρου, περὶ τὸ ἔτος 1670, ὅτε οἱ πλεῖστοι τῶν κατοίκων, ὅσοι ἠδυνήθησαν νὰ διασωθῶσιν ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας καὶ τοῦ ἐξανδραποδισμοῦ, διεσπάρησαν ἀπέλπιδες ἀνὰ τοὺς ἀγροὺς καὶ τὰς ἐσχατιὰς τῆς νήσου [2].

Τὸ σῳζόμενον ἐν τῷ ναῷ τῆς Παλατιανῆς [3] ἐν τῇ πόλει τῆς Ἄνδρου θαυμάσιον κατάχρυσον δρύφακτον, πλῆρες γλυφῶν λεπτότατα εἰργασμένων, εἰκονιζουσῶν δ' ὑποθέσεις ἐκ τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, κάλλιστον δ' ὑπόδειγμα τῆς τοσοῦτον παρ' ἡμῖν ἐν παρῳχημένοις χρόνοις εὐδοκιμούσης τορευτικῆς, ἐγένετο δαπάνῃ καὶ τοῦτο τοῦ ἀοιδίμου ἀρχιεπισκόπου Διονυσίου τοῦ Α', μνημονευομένου ἐν τῇδε τῇ ἐπιγραφῇ, ἀναγεγλυμμένῃ ἐπὶ τοῦ ξύλου μεγάλοις βυζαντιακοῖς γράμμασιν :

† Ἔγινε τὸ παρὸν τέμπλον διὰ συνδρομῆς
τοῦ πανιερωτάτου ἀρχιεπισκόπου
Ἄνδρου κυρίου κὺρ Διονυσίου Καΐρη
καὶ συνδρομῇ τοῦ πανοσιωτάτου ἁγίου
πρωτοσυγγέλου ἁγιωταφίτη κυρίου Κυρίλου
Κυπρέου καὶ τῶν ἐντιμωτάτων ἐπιτρόπων
τοῦ Ζωοδόχου Τάφου Λεωνάρδου Καΐρη
καὶ Περάκη Ἀθανασίου : 1719.

---

1. ***Δανιὴλ*** ἱερομονάχου καὶ ***Γρηγορίου*** ἱεροδιακόνου τῶν Δημητριέων, Γεωγραφία Νεωτερικὴ ἐρανισθεῖσα ἀπὸ διαφόρους συγγραφεῖς, τ. Α' ἐν Βιέννῃ 1791, σ. 298.

2. Lettres édifiantes et curieuses sur le Levant, Peris. 1845, σ. 113—114.— ***Μιχ. Ἰακ. Μαρκόπολι***, Οἱ Καπουκῖνοι ἐν Ἄνδρῳ. Περιοδ. «Ἁρμονία», ἔτ. Α' (1895), σ. 109—111, ἀριθ. 14.

3. Βλ. περὶ τῆς λόγου ἀξίας παλαιᾶς ταύτης ἐκκλησίας ***Δημητρίου Π. Πασχάλη***, Χριστιανικὴ Ἄνδρος. Ἀνέκδοτον χειρόγραφον.

Μνεία τοῦ ἀρχιεπισκόπου Διονυσίου Α΄ γίνεται καὶ ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ ἐν τῷ χωρίῳ Μαίνητες τῆς Ἄνδρου ἱεροῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, κοινῶς ***Παναγίας Κουμούλου*** ἐπικεκλημένης, τὸν ὁποῖον ἀκάματος ὁ ἔνθεος ἱεράρχης ἀνῳκοδόμησε καὶ τοῦτον ἐν ἔτει 1740. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη, κεφαλαιώδεσι βυνζαντιακοῖς γράμμασιν ἐπὶ λευκῆς μαρμαρίνης πλακὸς ἐγγεγλυμμένη, ἔν τισι δ' ἐξίτηλος καταστᾶσα ἐξ ἀλλεπαλλήλων ἐπιχρισμάτων ἀσβέστου κατὰ τήν, δυστυχῶς, κρατοῦσαν κακίστην συνήθειαν, ἔχει ὧδε :

† Ἄνασσα μῆτερ τοῦ θεανθρώπου.....
..... καὶ δαπάνῃ Νικόλαος Κονδύλης
τῆς Κοινότητος τόν δε δομήσας δόμον,
ἀλλὰ φύλαττε αὐτὸν ὡς προμηθέα. Ἀνακε-
νίσθη δὲ ἱεραρχοῦντος Διονυσίου Καΐρη καὶ
ἱερομονεύοντος Μανουὴλ Ἰωάννου. Αψμ΄ (= 1740).

Ἐπὶ ἀρχιεπισκόπου Ἄνδρου Διονυσίου Α΄ σῴζεται κατεστρωμένη ἐν τῷ Κώδικι τῆς Ὀρθδόξου Ἐκκλησίας Ἄνδρου καὶ Σύρας πρᾶξις, καθ' ἣν ὁ ἱερεὺς ***Δημήτρης Μπούμπουρας*** ἐξ Ἀλαμανιᾶς τοῦ Κορθίου, ἀποφασίσας νὰ ἀσπασθῇ τὴν μοναδικὴν πολιτείαν, καταλείπει τὰ ὑπάρχοντα αὑτοῦ, ἐκκλησίαν, σπίτια κλπ, τῷ υἱῷ του ***Γιαννάκῃ***, ὑποχρεουμένῳ νὰ πληρώνῃ τὰ ὅσα ὀφείλει ὁ πατήρ του καὶ νὰ συντηρῇ διὰ βίου τὴν ἀδελφήν του. Φέρει χρονολογίαν ἡ πρᾶξις αὕτη 1740, ὑπογράφονται δὲ καὶ οἱ ἑξῆς μάρτυρες : ***Δημήτριος Ἀβιολέτης, Κυριακὸς Μπουραζέρης, Μιχάλης Καΐρης.***[1]

Κρίνομεν οὐκ ἄπο σκοποῦ νὰ εἴπωμεν ἐν τέλει τινὰ παρὶ τοῦ προμνημονευθέντος ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, διότι ὁ ναός οὗτος εἶνε ἄξιος ἱκανοῦ διαφέροντος, καί περ ᾠκοδομημένος κατὰ κοινήν τινα ἀπομίμησιν τοῦ παρηκμακότος βυζαντιακοῦ ῥυθμοῦ. Ὡς δηλοῦσιν αἱ ἐπ' αὐτοῦ ἐπιγραφαί, ὁ ναὸς οὗτος, ὁ μέγιστος τῶν τῆς νήσου, ἀνηγέρθη ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Διονυσίου Καΐρη τοῦ Α΄ ἐν ἔτεσι 1732—1734. Εἰς τὴν θέσιν, ἐφ' ἧς ἐγείρεται σήμερον οὗτος, ὑπῆρχε πρὶν ναΐδριον, τιμώμενον ὡσαύτως ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Νικολάου, βυζαντιακῶν χρόνων κτίσμα.

Κατὰ παράδοσιν, ἥτις ἐσῴζετο παρὰ τοῖς πρεσβυτέροις τῶν ἀρχόν-

1. Περίληψιν τοῦ κώδικος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας Ἄνδρου καὶ Σύρας ἐξέδωκε τῷ 1914 ἐν τοῖς «Βυζαντινοῖς Χρονικοῖς» τῆς Πετρουπόλεως ὁ πολυΐδρις ἱστοριοδίφης Νῖκος Α. Βέης. Ἀλλ' ἡ πρᾶξις αὕτη παρελείφθη.

των τῆς Μεσαρίας, ἀφ' οὗ ἀπεφασίσθη τῷ 1732 ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Διονυσίου ἡ ἀνέγερσις τοῦ μεγάλου ναοῦ, ἐξήγαγον κατὰ τὸν ἑσπερινὸν τοῦ Πάσχα τοῦ 1732 ἐκ τοῦ ἐκκλησιδρίου τὰς ἁγίας εἰκόνας καὶ τὰ ἱερὰ σκεύη, κατόπιν δὲ πληρώσαντες διὰ πυρίτιδος ***μάσκουλα*** καὶ ***λαΐνες***[1] ἐπυροβόλησαν ἐντὸς τοῦ ναΐσκου, τοῦ ὁποίου ὁ τροῦλλος οὕτω κατέρρευσεν ἐκ τῆς ἐπιγενομένης δονήσεως.

Οἱ συγκρατοῦντες τοὺς θόλους τοῦ ναοῦ μαρμάρινοι στύλοι μετηνέχθησαν ἄλλοι μὲν ἐκ Παλαιοπόλεως, ἄλλοι δ' ἐκ τοῦ χωρίου Ὑψηλοῦ, ὅπου, κατὰ τὴν παράδοσιν, ὑπῆρχεν ἀρχαῖον τέμενος, οὗτινος ὅμως οὐδὲν σήμερον ὑπολείπεται ἴχνος.

Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἑλκύουσα τὰ μάλιστα τὸ ἐνδιαφέρον καὶ διὰ τὴν πληθὺν τῶν ἐν αὐτῇ ἐνῳκοδομημένων μαρμαρίνων ἀναγλύφων τεμαχίων διαφόρων τῆς χριστιανικῆς τέχνης ἐποχῶν, φέρει ὑψηλὸν τροῦλλον, ἐσωτερικῶς δὲ διαιρεῖται εἰς ἅγιον βῆμα καὶ μεσόναον. Ἐλλείπει ἐξ αὐτῆς ὁ νάρθηξ, δι' ὃν ὅμως ὑπῆρχε προωρισμένη θέσις ἵνα βραδύτερον ἐγερθῇ. Τὸ δάπεδον τῆς ἐκκλησίας, ὡς παρὰ βυζαντίνοις εἴθιστο, εἶνε πολὺ χθαμαλώτερον τοῦ περὶ αὐτὴν ἐδάφους, οὕτως ὥστε ὁ εἰσερχόμενος ἐν τῷ ναῷ ἀναγκάζεται πρὸς τοῦτο νὰ κατέλθῃ οὐκ ὀλίγας βαθμίδας. Εἶνε δ' ἡ πρόσοψις τοῦ ναοῦ ἐκτισμένη ἐναλλὰξ διὰ λίθων πωρίνων καὶ μαρμάρων λευκῶν εἰς μεγάλα τετράγωνα σχήματα. Καὶ ὁ περικλείων δὲ τὸ ἅγιον βῆμα ὀπίσθιος τοῦ ναοῦ τοῖχος εἶνε ἐκτισμένος διὰ τῶν αὐτῶν λίθων, οἱ ὁποῖοι φαίνονται εἰλημμένοι ἐκ παλαιοτέρας χρήσεως.

Αἱ παραστάδες τῶν ἐπὶ τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ θυρῶν εἶνε μαρμάρινοι, φέρουσαι γλυπτὸν διάκοσμον ἄξιον λόγου. Τοιαῦται εἶνε καὶ αἱ παραστάδες τῶν παραθύρων, φέρουσαι ἀνάγλυφα ποικίλα ἀνθέμια, πτηνά, φυλλώματα ἐκ κλάδων ἀμπέλου, ῥόδακας καὶ ἄλλα ἑλικοειδῆ κοσμήματα, πάντα δεξιωτάτης χειρὸς ἔργα. Εἰς δὲ τὸ ὑπέρθυρον τῆς μεσαίας τοῦ ναοῦ πύλης, σῴζεται ἐντετειχισμένον μέγα μαρμάρινον ἀνάγλυφον, ἐν ᾧ παρίστανται ὁ Χριστὸς ἔνθρονος, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἡ Παναγία καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος. Ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ἄκρων τῆς παραστάσεως εἰκονίζονται, ἀνάγλυφοι ὡσαύτως, δύο

---

1. Πλατύστομα πυροβόλα ὅπλα, [ἐν] εἴδει μικρῶν κανονίων, ὧν ἔνια σῴζονται μέχρι σήμερον, χρησιμοποιούμενα [ ] εἰς τοὺς κατὰ τὸ Πάσχα λαμβάνοντας χώραν πυροβολισμούς. Ἄλλοτε τὰ ὅπλα ταῦτα διετίθεντο ἐν Ἄνδρῳ πρὸς ἄμυναν τῶν πύργων, περὶ ὧν ἐν ἄλλῃ ἡμῶν μελέτῃ.

λέοντες ὄρθιοι στηριζόμενοι ἐπὶ κεφαλῶν Χερουβείμ. Ἡ ὅλη ἀνάγλυφος παράστασις προδίδει γνησίαν τὴν χεῖρα καλλιτέχνου τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως. Προδήλως ἡ ἐργασία τῶν γλυπτῶν τούτων μαρμάρων εἶνε πολὺ ἀρχαιοτέρα τοῦ ναοῦ. Κάτωθεν τοῦ ἀναγλύφου τούτου εὕρηται ἕτερον, μικρότερον μαρμάρινον ἀνάγλυφον, περὶ οὗ καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν ὡμιλήσαμεν καὶ ἐν ᾧ εἰκονίζεται διηνθισμένος θυρεός, φέρων ἀναγεγλυμμένον λέοντα ὄρθιον πρὸς δ. Ἡ κεφαλὴ τοῦ λέοντος φέρει στέμμα. Εἶνε τὸ οἰκόσημον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Διονυσίου.

Ὑπεράνω τῶν τριῶν πυλῶν τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ ἀνάκεινται ἐντετειχισμέναι ἰσάριθμοι ἐπιγραφαί, δηλωτικαὶ τῆς ὀνομασίας τοῦ ναοῦ, τοῦ χρόνου τῆς οἰκοδομῆς, τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀνεγείραντος τὸν ναόν, τοῦ ἀρχιτέκτονος κλπ., πᾶσαι ἐπὶ μεγάλων λευκῶν μαρμαρίνων πλακῶν μεθ' ἱκανῆς ἐπιμελείας ἐγγεγλυμμέναι, πολλῶν λέξεων βραχυγραφικῶς ἐν συμπιλήματι κεχαραγμένων κατ' ἀπομίμησιν τῆς βυζαντιακῆς τεχνοτροπίας. Καὶ τὴν μὲν ἐπὶ τῆς μέσης θύρας ἐδημοσιεύσαμεν πρόσθεν (σελ. 77—78), ἡ δ' ἐν τῷ ὑπερθύρῳ τῆς δεξιᾶς θύρας ἔχει ὧδε κατὰ μεταγραφὴν διὰ κοινῶν γραμμάτων:

	† *Οἶκος τοῦ Θεοῦ καὶ προσευχῆς ὑπάρχω.*	
	Μηδεὶς εἰσέλθῃ μνησίκακος ἐνθάδε	
ἐν ἔτει	*καὶ λάβῃ ἀρὰν ἀντὶ τῆς εὐλογίας*	αψλδ'
Ὀκτωμβ	*ὡς ὁ Ἰούδας ὁ τοῦ Χριστοῦ προδότης.*	
ρίῳ	*Χεὶρ Μελετίου Ἱερομονάχου Κονδύλη,*	κη'
	μέμνησθε αὐτοῦ οἱ ἀναγινώσκοντες. Ἐγραύθη δὲ [1]	

Ἡ δ' ἐν τῷ ὑπερθύρῳ τῆς ἀριστερᾶς ἔχει ὧδε, τηρουμένης πάντοτε πιστῆς τῆς γραφῆς τοῦ λίθου:

Ἔφην ὁρᾶτέ με μὲν οἱ προσιόντες
καθήμενον θεὸν τοῦ ἱεροῦ ἔνδο[ον]
κριτὴν δὲ δίκαιον ἁπάντων μερόπων.
Ἐκτίσθη δὲ παρὰ ἀρχιμαΐστορος

1. Ἐν ἔτει 1905 ὁ γράφων διατελῶν νομάρχης Λαρίσσης καὶ περιοδεύων τὸν ὑπὸ τὴν διοίκησιν αὐτοῦ Νομὸν ἀνέγνωσεν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς ἐν Νιβόλιανη τῆς Ἀγυιᾶς Μονῆς τῆς Παναγίας τὴν ἑξῆς ἐν τῷ ὑπερθύρῳ σῳζομένην ἐπιγραφήν, ἣν παρεμφερῆ πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Ἄνδρου δημοσιεύομεν κατὰ πρόχειρον ἡμῶν ἀντίγραφον: *«Εἰ μὲν φίλος πέφυκες εἴσελθε χαίρων, εἰ δ' ἐχθρὸς καὶ βάσκανος καὶ δόλου γέμων πόῤῥω πέφευγε τῆς πύλης ταύτης».* Ὁ ναὸς οὗτος ἀνηγέρθη τῷ 1610.

Νικολάου Βολισιανοῦ τοῦ ἐκ Χίου
σὺν τοῖς υἱοῖς αὐτοῦ Ἰωάννου (οὕτω) *τε καὶ Φραγκούλη:*
[Ἀψλδ΄ μηνὴ Ὀκτωμβρίῳ λ΄.

Τὸ δρύφακτον τοῦ ναοῦ, τορευτὸν ξυλούργημα ἐκ καρυᾶς, ἑλκύει τὴν προσοχὴν τοῦ φιλοτέχνου, ἰδίᾳ δ᾽ ὁ ὕπερθεν τῆς ὡραίας Πύλης μέγας σταυρός. Ἀνάκεινται δ᾽ ἐν τοῖς διαστυλίοις αὐτοῦ καὶ καλά τινα ἁγιογραφήματα. Ἐπί τινος τούτων, παριστῶντος τὸν ἀρχιστράτηγον Μιχαὴλ[1], ἀναγινώσκεται ἡ ἑπομένη ἐπιγραφή:

---

1. Ἀρχιστράτηγος καλεῖται ὁ Μιχαήλ, ἅτε *ταξιάρχης* τῶν οὐρανίων δυνάμεων, εἰκονιζόμενος εἰς τὰς εἰσόδους, νάρθηκας, τέμπλεα κλπ. τῶν ναῶν κρατῶν πάντοτε εἰς τὴν δεξιὰν σπάθην. Πολλάκις δὲ οἱ ἁγιογράφοι, τῶν παλαιοτέρων μάλιστα χρόνων, εἰκονίζουν αὐτὸν φέροντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς εἱλητάριον. ἐφ᾽ οὗ οἱ στίχοι:

Σπαθηφόρος ἵσταμαι πρόδε τῆς πύλης,
βλέπων ἱλαροὺς τὰς τρίβους εἰσιόντας
τοὺς δὲ κακοὺς ἀποκτείνων τῷ ξίφει.

Τὸ ἀνωτέρω ἐπίγραμμα, ἐκδοθὲν ὑπὸ Νίκου Α. Βέη, εὕρηται ἐν τῷ εἰς Χρύσαφα τῆς Λακεδαίμονος ναῷ τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ἀλλὰ καὶ ἡ «Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων ὡς πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωγραφίαν», ἡ ἀποδιδομένη εἰς τὸν ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων Διονύσιον ἱερομόναχον Ἀθωνίτην τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος, λέγει: «Ἔσωθεν δὲ τῆς πύλης τοῦ ναοῦ πρὸς τὸ δεξιὸν μέρος γράψον τὸν ἀρχιστράτηγον τοῦ Κυρίου Μιχαὴλ *φέροντα σπάθην* καὶ τὴν ἐπιγραφήν, ἐν ᾗ ταῦτα:

Θεοῦ στρατηγός εἰμι τὴν σπάθην φέρων
καὶ τοὺς ἐνταῦθα εἰσιόντας ἐν φόβῳ
φρουρῶ, προμαχῶ, ὑπερμαχῶ καὶ σκέπω.
Τοὺς δὲ καρδίᾳ ρυπαρᾷ εἰσιόντας,
πικρῶς ἐκτέμω ἐν τῇ ρομφαίᾳ τῇδε.

Καὶ δύο ἄλλα ἐπιγράμματα εἰς τὸν Ἀρχάγγελον Μιχαὴλ ἀναφέρει ἡ Ἑρμηνεία τῶν Ζωγράφων:

Ἔφιππον δρᾶτέ με οἱ προσιόντες
δίστομον κατέχοντα χειρὶ ρομφαίαν,
στίφη βαρβάρων ἐκδιώκω καὶ πλήττω.
Ἐμοῦ δὲ ναοῦ ὑπάρχει Θεὸς μέγας
καὶ δεινὸν αὐτῷ ὅστις βουληθῇ πρᾶξαι
πατάξω τοῦτον τῇ ρομφαίᾳ ἐν τάχει.

—

Βροτοὶ βλέποντες τὸ ξίφος τεταμένον
ὅσοι βέβηλοι καὶ ράθυμοι τὸν τρόπον
συσταλεῖτε πρὸς μετάνοιαν τάχει.

Εἰκὼν πάγκαλος αὕτη τοῦ
ταξιάρχου, ἀνιστορήθη δαπά
νῃ καὶ ἐξόδων, τοῦ πανοσιωτάτου
προηγουμένου κυρ νεοφύτου τοῦ
πήκλιν τε καΐρη εἰς μνημόσυνον
αὐτοῦ καὶ τῶν γονέων· ὃν καὶ φυλάξαι
ἄτρωτον πάσης βλάβης, ἀρχισ
τράτηγε, διὰ παντος τοῦ βίου.
1804ῳ σεπτεμβρίου....
χεὶρ Θεοδοσίου....

Ἡ εἰκὼν εἶνε ἔργον δεξιᾶς χειρός.

Ἐν τῷ μεσονάῳ ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ δαπέδου μεγάλη τετράγωνος πλὰξ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, καλύπτουσα τάφον. Καὶ ἡ πλὰξ μὲν αὕτη εἶνε ἄνευ τινὸς κοσμήματος, ἀλλ' ἐπὶ τῶν μαρμάρων, ἅτινα κρασπε-

---

Εἰ δὲ μὴ προψαύσητε τῇ θείᾳ πύλῃ·
ἐγὼ γὰρ ὁ πρὶν παλαιὸς προστάτης
ταύτης δ' ἐτάχθην τῆς νέας Ἐδὲμ φύλαξ (A).

Τὸ πρῶτον ἐκ τούτων τίθεται ὅταν ὁ Ἀρχάγγελος παρίσταται ἔφιππος.

Ἐν Κορθίῳ τῆς Ἄνδρου καὶ ἐπὶ τῆς προσόψεως τοῦ πύργου Μ. Ζ. Καμπάνη ἀνάκειται ἐντετειχισμένη παράστασις τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ ἐλαφρῶς ἐγγεγλυμμένη ἐπὶ πλακὸς φερούσης ἄνω μικρὸν γεῖσωμα, ἀκόσμῳ Λεσβίῳ ὅρμῳ περατούμενον. Ἄνωθεν τῆς παραστάσεως ἐπιγραφή:

Ὁ Ἀρχ. Μιχαὴλ 1694.

Ὑπὸ δὲ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα καὶ μεταξὺ τοῦ ἀρχαγγέλου καὶ τοῦ οἰκοσήμου σώζεται ἥδε ἡ ἐπιγραφή:

Ξύφος
βαστῶ
καὶ ἵσταμαι
στὲς θὶ
ρες τὰ
φτες
βλέπο
ἥδατα
καὶ ἰσελ
θόντας.

Τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Ἀρχαγγέλου εἶνε ὄντως τοποθετημένον μεταξὺ δύο θυρῶν καὶ ἀντικρὺ τῆς πρὸ τούτων κρήνης.

(A) Ἑρμηνεία τῶν Ζωγράφων... ἔκδ. Β΄ ***Ἀν. Κωνσταντινίδου***, ἐν Ἀθήναις, 1885, σ. 252,263 κ.ἑ.

δοῦσι ταύτην, παρίστανται ἀναγεγλυμμένα θυμιατήριον, ἀρχιερατικὴ βακτηρία, ἀμφορεῖς, τῶν ὁποίων χρῆσιν ἐποιοῦντο οἱ ἐπίσκοποι κατὰ τὰς χειροτονίας ἱερέων, καὶ ἄλλα τινὰ ἀνάγλυφα κοσμήματα, ἐντέχνως καὶ μετ' ἐπιμελείας εἰργασμένα. Ἐν τῷ τάφῳ τούτῳ ἐτάφησαν πολλοὶ τῶν ἀρχιερέων τῆς νήσου. Κατὰ παράδοξον δὲ τῆς εἱμαρμένης φορὰν μόνος ὁ ἀνεγείρας τὸν ναὸν ἀρχιεπίσκοπος Διονύσιος δὲν ἀναπαύεται ἐν αὐτῷ· διότι μονάζων, ὡς εἴπομεν, ἐν τῇ μονῇ τῆς Παναχράντου ἀπέθανε καὶ ἐτάφη ἐκεῖ.

Δεξιᾷ τῷ εἰσιόντι εἰς τὸν ναὸν ὑπάρχει ἕτερος τάφος, ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου καλύμματος τοῦ ὁποίου σώζεται ἐγγεγλυμμένη ἡ ἐπιγραφή:

Γιανάκη τοῦ
Κοτάκη
1756

Ἦν δὲ ὁ Γιαννάκης Κωτάκης υἱὸς τοῦ πρώτου ἀνελθόντος ἐν Ἄνδρῳ εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ κοτζάμπαση Νικολάου Κωτάκη, ἀνεψιοῦ ἐξ ἀδελφῆς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Διονυσίου.

Ἐν τῷ ἱερῷ ἀδύτῳ πρὸς Α, ὄπισθεν τῆς Ἁγίας Τραπέζης καὶ ἀκριβῶς ἔνδοθεν τῆς κόγχης τοῦ ναοῦ, ἐγείρεται μεγαλοπρεπὲς *Ἱερὸν Σύνθρονον*, ὁλόκληρον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, εἰς ὃ ἀνέρχεταί τις δι' ἱκανῶν ἀναβαθμίδων, μαρμαρίνων ὡσαύτως.

Ἄξιον δὲ παρατηρήσεως εἶνε, ὅτι Σύνθρονον οὐδεμία ἄλλη τῶν ἐν τῇ νήσῳ ἐκκλησιῶν κέκτηται, μὴ ἐξαιρουμένων οὐδὲ τῶν ἐν τοῖς Μοναστηρίοις. Εἶνε δὲ τὸ Σύνθρονον ὁ ἀρχιερατικὸς θρόνος ὁ ἱδρυμένος ἐν τῷ ἱερῷ ἀδύτῳ πάσης ἐπισκοπικῆς ἐκκλησίας. Ἀπὸ τοῦ Ἱεροῦ Συνθρόνου ἐν ταῖς ἀρχαίαις ἐκκλησίαις, αἰρομένου εἰς ὕψος ἑνὸς καὶ ἡμίσεως περίπου μέτρου, καθήμενος ἢ ἱστάμενος ὁ ἀρχιερεὺς ἤκουε τὴν φήμην αὐτοῦ, καθὼς καὶ τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὴν ἀνάγνωσιν ἐν γένει τῶν Γραφῶν καὶ ηὐλόγει τὸν λαόν. Τὸ Ἱερὸν Σύνθρονον ἦτο τὸ ἔμβλημα τῆς ἐπισκοπικῆς κυριαρχίας ἐν τῷ ναῷ καὶ διὰ τοῦτο εἰς τοὺς ναοὺς τῶν σταυροπηγιακῶν μοναστηρίων, ἤτοι τῶν μοναστηρίων τῶν ἐξαρτωμένων ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ πατριάρχου, ὁποῖα ἦσαν τὰ μοναστήρια τῆς Ἄνδρου, ἀπηγορεύετο ἡ ἐγκαθίδρυσις τοῦ Ἱεροῦ Συνθρόνου, ἵνα μὴ τοῦτο θεωρηθῇ ὡς ἔνδειξις κυριαρχικὴ τοῦ ἐπισκόπου ἐν τῇ Μονῇ. Διότι ὁ ναὸς τῆς Μονῆς τῆς ἀναδειχθείσης Σταυροπηγιακῆς οὐδένα ἄλλον κυρίαρχον ἀνεγνώριζεν εἰμὴ τὸν πατριάρχην καὶ αὐτὸς μόνος κατ' ἀκολουθίαν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἀνέλθῃ ἐπὶ τοῦ

Ἱεροῦ Συνθρόνου, ὁσάκις συνέβαινε νὰ ἱερουργήσῃ ὁ ἴδιος ἐν τῷ ναῷ τούτῳ. Μεταγενέστερον ἡ θέσις τοῦ ἀρχιερέως ὡρίσθη ἐν τῷ Δεσποτικῷ[1].

Ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Συνθρόνου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἰκονίζεται μέγας Χριστός. Κάτωθι δὲ τῆς εἰκόνος φέρονται τάδε:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Χριστοῦ Παρθενίου. 1830.

Ὁ ἐπὶ τῆς Ὡραίας Πύλης Χριστός, δεξιοῦ χρωστῆρος ἔργον, ἐδωρήθη εἰς τὸν ναὸν ὑπὸ τοῦ ἐκ Μεσαρίας ἐπισκόπου Τριμυθοῦντος Ἀβραμίου Κωτάκη, ἀδελφοῦ τοῦ μητροπολίτου Νικομηδείας Διονυσίου[2]. Ὁ αὐτός, ἀρχιμανδρίτης ἔτι ὤν, ἐδωρήσατο εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ ἱερὸν ποτήριον ἀργυρότευκτον διὰ τὴν ἁγίαν Μετάληψιν. Ἐπι τοῦ ποτηρίου τούτου ὑπάρχει ἐγχάρακτος ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

** Ἀφιερωθὲν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Νικολάου*
κατὰ τὴν Μεσαρίαν τῆς Ἄνδρου παρὰ τοῦ πανο
*σιωτάτου κὺρ Ἀβραμίου Ἰω: Κοτάκη * 1821 **

Σῴζεται δ' ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ ἕτερον ἀργυροῦν καὶ ἔγχρυσον τορευτὸν ποτήριον, ἐντέχνως εἰργασμένον, ἐφ' οὗ, κεχαραγμένα μετὰ πολλῆς τῆς ἐπιμελείας, ἀναγινώσκονται τὰ ἑξῆς κεφαλαιώδεσι γράμμασι:

† Μνῆσθιτη Κύριε Ναθαναὺλ ἀρχιερέως — 1796 : —[3].

Ἡ Ἁγία Τράπεζα τοῦ ναοῦ εἶνε ὁλόκληρος ἐκ λευκοῦ μαρμάρου μετὰ κιόνων και θόλου, αἰρομένου εἰς ὕψος πέντε περίπου μέτρων. Κάτωθεν δὲ τοῦ διαζώματος τοῦ θόλου σῴζεται ἡ ἐπιγραφή:

17 Μνήσθητι ὁ Θεὸς τοῦ δούλου σου Πέτρου 91 [4].

Ἐν τῷ αὐτῷ ναῷ σῴζεται ἱερὸν Εὐαγγέλιον, φέρον κεχαραγμένην ἐπὶ τοῦ ἀργυρηλάτου αὐτοῦ πλαισίου τὴν ἐπιγραφήν:

Νικόλαος
Ἀθανασίου
Ἰουλίου α'
1803.

---

1. Περὶ τοῦ Συνθρόνου ἐν προγενεστέροις χρόνοις βλ. Ducange, Glossar. med. et infimæ græcitatis ἐν λ. Σύνθρονον.

2. Βλ. περὶ ἀμφοτέρων ***Δημητρίου Π. Πασχάλη***, Χριστιανικὴ Ἄνδρος. Ἄνδριοι Ἱεράρχαι. Ἀνέκδοτον.

3. Βλ. καὶ περὶ τοῦ ἀρχιερέως τούτου ***Δημητρίου Π. Πασχάλη***, ἔνθ. ἀν.

4. Πέτρος Καΐρης ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ ἐπιλεγομένου ***Μπαμπαούνα***. Δαπάνῃ αὐτοῦ ἐγένετο ἡ Ἁγία Τράπεζα.

Ἐπὶ τεσσάρων δ᾽ εὐμεγέθων τῆς ἐκκλησίας ταύτης εἰκόνων, ἐν τοῖς διαστυλίοις τοῦ δρυφάκτου ἀποκειμένων, βυζαντιακῆς δὲ τεχνοτροπίας ἐνδιαφερούσης, σημειοῦται τὸ ἔτος 1742, ταχυγραφικῶς δὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἁγιογράφου *κ'ςα Δε̄*.

Ἦν δὲ ὁ ναὸς οὗτος καθωραϊσμένος ἐν χρόνοις προγενεστέροις δι᾽ ἀξίων λόγου τοιχογραφιῶν, ὧν, ἀτυχῶς, οὐδ᾽ ἐλάχιστον σῴζεται σήμερον ἴχνος. Ἡ ἐπ᾽ ἐσχάτων δὲ γενομένη ἐπισκευὴ τῆς ἐκκλησίας ἐκάλυψε τὰ πάντα διὰ παχυτάτου στρώματος ἀσβεστοκονίας. Ἀλλὰ καὶ πρότερον ἡ ἐπιπολάζουσα ἐν τῷ ναῷ καὶ μέχρι μέσου ἔτι θέρους νοτίς, ἐπικουρούντων καὶ ἀπειροκάλων ἐπιτρόπων, εἶχεν ἤδη κατὰ μέγα μέρος συντελέσει τὴν καταστροφήν.

Ἔγραφον ἐν Ἄνδρῳ, Ὀκτωβρίου φθίνοντος 1923.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Π. ΠΑΣΧΑΛΗΣ

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΣΥΝΤΑΚΤΑΙ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Κ. Ι. Δ. (ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ι. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ)	Π. Ι. Μ. (Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ)
Α. Α. (ΑΜΙΛΚΑΣ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ)	Ι. Β. (ΙΕΖΕΚΙΗΛ ΒΕΛΑΝΙΔΙΩΤΗΣ)
Δ. Σ. Μ. (ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΙΜΟΥ ΜΠΑΛΑΝΟΣ)	Γ. Π. (ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ)
Α. Ν. Δ. (ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ Ν. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ)	Κ. Ι. Β. (Ι. Κ. ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗΣ)

Σύντμησις τῶν τίτλων τῶν ἐν τῇ Βιβλιογραφίᾳ ἀναφερομένων περιοδικῶν: ΕΦ [«Ἐκκλησ. Φάρος», ΝΣ [«Νέα Σιών», Ἱεροσολύμων], ΓΠ [«Γρηγόριος Παλαμᾶς»], Α [«Ἀνάπλασις»], Μ [«Μαλεβός»], Τ. Ι. [«Τρεῖς Ἱεράρχαι»], Ι. Σ. [«Ἱερὸς Σύνδεσμος»].

ΚΡΙΤΙΚΗ

Κωνσταντίνου Ν. Καλλινίκου Πρωτοπρεσβυτέρου, Ὁ Χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ. Μετ' εἰκόνων. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. Ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου. 1922, σελ. 726.

Ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον ἐξεδόθη ἐν Ἀλεξανδρείᾳ περισπούδαστον, ὀγκῶδες καὶ σοφὸν σύγγραμμα τοῦ πολυγραφωτέρου, μετὰ τὸν Μακ. Ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν, τῶν κληρικῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδοξίας, καὶ προϊσταμένου τῆς ἐν Μάγχεστερ τῆς Ἀγγλίας Ὀρθοδόξου Κοινότητος πρωτοπρεσβυτέρου κ. Κωνσταντίνου Καλλινίκου. Καὶ ἄλλοτε ἐδόθη ἡμῖν ἀφορμὴ νὰ γράψωμεν περὶ τοῦ ἐξόχου τούτου κληρικοῦ, ἀποφοίτου τῆς ἐν Χάλκῃ γεραρᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς, καὶ τῶν ὡραίων του συγγραφῶν, τὰς ὁποίας ἑκάστοτε δωροφορεῖ, καίπερ ἀσθενὴς σωματικῶς, τῇ Ἁγίᾳ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ. Πολλάκις θρηνεῖ διὰ τὴν κατέχουσαν αὐτὸν ἀσθένειαν, ἀλλ' ὅμως ἐργάζεται ἀκαταπονήτως καὶ δὴ περὶ ἄλλου σπουδαίου ἔργου, τῶν ψαλμῶν τοῦ προφητάνακτος Δαυῒδ καί, ὡς ὁ ἔξοχος κληρικὸς Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ἐξ Οἰκονόμων, δύναται νὰ εἴπῃ: «Διὰ Σιὼν οὐ σιωπήσομαι καὶ διὰ Ἱερουσαλὴμ οὐκ ἀνήσω, ἀλλ' ὑπηρετήσω δὴ κἀγώ· καθὼς καὶ ἄλλοι τοσοῦτοι, τῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ πονήσω τὰ δυνατά, ἀσθενὴς μὲν τὸ σῶμα καὶ νοσηρός, καὶ τὰς ἡμέρας μου βλέπων ἤδη κεκλιμένας ***ὡσεὶ σκιάν***, ἀλλ' ὅμως πονήσω καὶ κοπιάσω.» (Ἐπίκρισις εἰς τὴν περὶ Νεοελληνικῆς Ἐκκλησίας ἀπάντησιν κτλ. σελ. δ'). Ὁ σοφὸς καὶ γλαφυρὸς οὗτος κληρικὸς δὲν

ὁμοιάζει, πολλοῦ γε δεῖ, πρὸς ἄλλους προϊσταμένους Ὀρθοδόξων κοινοτήτων ἐν τῇ Δύσει καὶ ἀλλαχοῦ, οἵτινες διέρχονται ἐν ἀμεριμνησίᾳ· ἐργάζεται πνευματικῶς καὶ συγγράφει καὶ δημοσιεύει ὡραῖα βιβλία καὶ μελέτας εἰς πάντα τὰ ἑλληνικὰ θεολογικὰ περιοδικὰ μὲ γλῶσσαν γλαφυρὰν καὶ πολυμάθειαν οὐ τυχοῦσαν καὶ πίστιν ἀδίστακτον καὶ πόνον ὑπὲρ τῆς ἀνακαινίσεως καὶ ἀνορθώσεως τῶν τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν παλαιοτέρῳ χρόνῳ ὑπῆρξαν κληρικοὶ προϊστάμενοι, ἀληθεῖς καὶ ἀκαταπόνητοι ἐργάται τῆς ἐπιστήμης, ὡς οἱ ἀοίδιμοι Νεόφυτος Παγίδας, Ἀνδρόνικος Δημητρακόπουλος, Ἱερώνυμος Μυριανθεὺς καὶ εἴ τις ἕτερος, ἀλλ' ἐν τοῖς τελευταίοις χρόνοις, πλὴν τοῦ ἀρχαίου συμμαθητοῦ καὶ φίλου κ. Κωνσταντίνου Καλλινίκου, οὐδεὶς ἕτερος ὑπάρχει. Κατώρθωσαν ὅμως τινὲς νὰ θεωρῶνται ὡς σοφοὶ καὶ ἱκανοὶ καὶ πολύγλωσσοι καὶ οὕτω προετιμῶντο εἰς τὰς θέσεις τῶν Ἐπισκοπῶν, ἀλλ' ἀπεδείχθησαν οὐκ ὀλίγοι κενώτεροι τῶν ἀσκῶν καὶ τελείως ἀνίκανοι, ἵνα μὴ ἄλλο τι εἴπωμεν. Τοὐναντίον, ὁ Κωνσταντῖνος Ν. Καλλίνικος, καίπερ ἔγγαμος, ἀπεδείχθη φιλοπονώτατος καὶ ἠδύνατο ἄρα νὰ χρησιμοποιηθῇ καὶ ἀλλαχοῦ, ὡς ἐζήτησεν ὁ πρώην Κ]πόλεως Πατριάρχης Μελέτιος Δ', καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ καθηγετικῇ ἕδρᾳ τῆς Θεολογίας τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, ἐν τῷ Πρακτικῷ λεγομένῳ κλάδῳ, τόσῳ μᾶλλον, ὅσῳ εἶνε καὶ ὁ ἄριστος τῶν ἐκκλησ. ρητόρων, ὡς δεικνύουν αἱ ἐκδοθεῖσαι πρό τινων ἐτῶν Ὁμιλίαι του εἰς τὰ Κυριακὰ Εὐαγγέλια καὶ τὰ ἐν τῷ Πέραν τῆς Κ]πόλεως καὶ ἀλλαχοῦ κηρύγματά του. Ἀπὸ τῆς Πανεπιστημιακῆς θέσεως δύναται ὁ θερμουργὸς κληρικὸς νὰ ὠφελήσῃ εἰς εὐρύτερον κύκλον καὶ δὴ νὰ ἐμπνεύσῃ καὶ θερμάνῃ εἰς τὴν πίστιν τοὺς φοιτητάς, οἵτινες ἔχουν ἀνάγκην κυρίως θερμῆς πίστεως καὶ αὐταπαρνήσεως εἰς τὰς πονηρὰς αὐτὰς ἡμέρας, τὰς ὁποίας διέρχεται ἡ χειμαζομένη κατὰ Ἀνατολὰς Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία. Στερούμεθα ἀτυχῶς ἱκανῶν καθηγητῶν, ἐξ ὧν οὐκ ὀλίγοι διδάσκουν ἀπὸ παλαιῶν τετραδίων, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἀναγινώσκουν εἰς τοὺς χασμωμένους μαθητάς, ἐνῷ ἔδει, ὡς μέλισσαι φιλόπονοι καὶ φιλόκαλοι, ν' ἀπορροφῶμεν ἐκ τῶν εὐανθῶν λειμώνων τῶν ἀθανάτων Ἑλλήνων Πατέρων χυμὸν ἱκανὸν νὰ ἐπουλώσῃ τὰς βαθείας καὶ πολλὰς πληγάς μας. Ὁ συγγραφεὺς τῆς προκειμένης συγγραφῆς δὲν μεταφέρει ἐκ τῶν ξένων, ὡς πράττουν ἄλλοι, κακοζήλως καὶ κακοτέχνως· ἐξετάζει τὰ ζητήματα «ἀπὸ μόνης τῆς ἑλληνορθοδόξου χροιᾶς των, ἔστω καὶ ἂν ἀλλαχοῦ ἐγείρωνται θαυμάσιαι καθέδραι, οὐκ ὀλίγον τὴν τέχνην, τὴν πομπὴν καὶ τὴν πολυτέλειαν ἐπιδεικνύουσαι, ἐν αἷς ἐπιβλητικώταται τελοῦνται τελεταί,

διότι, καθὼς χαριέντως ἐξεφράσθη ὁ Μ. Βασίλειος ἐν τῇ πρὸς Γόρδιον ὁμιλίᾳ του, «καλοὶ μὲν καὶ οἱ ἐκ τῆς ὑπερορίας καρποὶ ὅταν ἡδεῖς ὦσι καὶ τρόφιμοι, πολλῷ μέντοι ἡδίους τῶν ἐπηλύδων οἱ ἡμεδαποὶ καὶ ἐγχώριοι, πρὸς τῇ ἀπολαύσει ἔτι καὶ καλλωπισμόν τινα ἡμῖν διὰ τῆς οἰκειότητος χαριζόμενοι».

Ἡ προκειμένη συγγραφὴ εἶνε πολύτιμος καὶ σπάνιόν τι ἐν τῇ πτωχῇ θεολογικῇ ἑλληνικῇ ἐπιστήμῃ· ἐξεδόθησαν μὲν σύντομοι Λειτουργικαί, ὡς οἱ τῶν ἀοιδίμων Π. Ρομπότου, Φιλίππου Παπαδοπούλου, τοῦ κ. Ἰωάννου Μεσολωρᾶ καὶ εἴ τινος ἑτέρου, ἀλλ' ἡ συγγραφὴ τοῦ ἀρχαίου συμμαθητοῦ εἶνε ἀσύγκριτον ὅσον λαμπρὰ καὶ ὑπὸ ἔποψιν γλώσσης καὶ ἀναπτύξεως τῶν ζητημάτων. Ἡ δὲ μέθοδος, ἣν μεταχειρίζεται, εἶνε ὁ συνδυασμὸς τῆς ἀλληγορικῆς ἢ μυστικῆς ἑρμηνείας μετὰ τοῦ καθαρῶς ἀρχαιολογικοῦ ἢ ἱστορικοῦ, διότι ἑκατέρα μονομερῶς ἔχει τὰ προτερήματα καὶ τὰ μειονεκτήματά της. «Θὰ θέσωμεν, λέγει, ὡς βάσιν τῶν ἐκζητήσεών μας κυρίως καὶ ἐξόχως τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν καὶ ἐπ' αὐτῆς θὰ οἰκοδομήσωμεν. Ἀλλὰ καὶ δὲν θὰ ἀπορρίψωμεν ὁλοσχερῶς ποιάν τινα ἰδεολογίαν, ποιούμενοι τῇδε κἀκεῖσε ἐπιστάσεις καὶ παρεκδρομὰς διδακτικὰς ἢ ἐθνικάς, δι' ὧν χειραγωγεῖται εἰς ἰδανικωτέρας σφαίρας ἡ ψυχή». Οὕτω δὲ δὲν εἶνε ἡ ψυχρά, ὡς εἰπεῖν, ἱστορικὴ ἢ ἀρχαιολογικὴ ἐξέτασις τοῦ ναοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ τελουμένων, δι' ἧς ἄλλως ἀποδείκνυται ἡ ἀρχαιοπρεπὴς καὶ ἀδιάκοπος αὐτῶν ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ συνέχεια· εἶνε καὶ ἡ ***ἐν μέτρῳ*** ἀλληγορική, δι' ἧς διδάσκεται ὁ ἀναγνώστης πολλὰς διδασκαλίας καὶ αἴρεται εἰς ὑψηλοτέρας σφαίρας· λέγομεν ἐν μέτρῳ, διότι ἐν ἀρχαιοτέροις χρόνοις πολλοὶ πολλάκις καὶ εἰς τὰ ἁπλούστατα καὶ καθαρῶς ἱστορικὰ ἔδιδον σημασίαν ἄλλην ἀλληγορικῶς.

Ἡ ὅλη συγγραφὴ διαιρεῖται εἰς δύο μέρη, ἑκάτερον δὲ τούτων εἰς βιβλία τέσσαρα. Ἐν τῷ πρώτῳ μέρει ἐξετάζεται ὁ χριστιανικὸς ναός, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ. Ἄρχεται ἀπὸ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Ἱεροσολύμων μέχρι τῶν εὐκτηρίων ἐπὶ Τουρκοκρατίας, καθ' ἣν ἥκιστα ἠδύνατο ν' ἀναπτυχθῇ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τέχνη, διότι καὶ κατόπιν ἁδροτάτων δαπανῶν «ἡ κτίσις δὲν ἐπετρέπετο νὰ ὑπερβῇ ὡρισμένον χρονικὸν διάστημα, ὅσον οἷόν τε βραχύ, διὰ νὰ μὴ προσλάβῃ τὸ κτίριον μεγάλας διαστάσεις». Οἱ Τοῦρκοι μετέβαλον τοὺς ὡραίους βυζαντινοὺς ναοὺς εἰς τζαμία, πολλάκις δὲ κατηδάφιζον αὐτοὺς διὰ νὰ οἰκοδομήσουν διὰ τοῦ ὑλικοῦ των μωαμεθανικὰ τεμένη. Οἱ Τοῦρκοι, ἀκαλαίσθητοι καὶ ἄγριοι, δὲν ἐσεβάσθησαν τοὺς ὡραίους ναούς, οἵτι-

νες ἀνηγέρθησαν πανταχοῦ τῆς ὡραίας Ἀνατολῆς ὑπὸ τῆς μεγαλοφυΐας καὶ καλαισθησίας τῶν Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων, ὧν οἱ πρόγονοι ἐδημιούργησαν τὸν Παρθενῶνα καὶ ἀνέπτυξαν καθόλου τελέως τὸ καλόν. Μεθ' ὅλην τὴν ἀγρίαν ἐπιδρομὴν παρέμειναν ὀλίγοι ὡς τζαμία, ὡς ἡ Ἁγία Σοφία, ἥτις εἶνε ὁ τελειότατος τύπος τῆς βυζαντινῆς ναοδομίας, εἴτε ὡς ναοί. Κατόπιν ἀναπτύσσει περὶ τῶν καθ' ἕκαστα τοῦ ναοῦ, ὡς περὶ αὐλογύρων καὶ τῶν μνημάτων· περὶ σημάντρου καὶ τῆς καμπάνας· περὶ σχολῶν καὶ βιβλιοθηκῶν, κλπ. Περὶ τῶν σχολῶν, αἵτινες ἦσαν ἐν αὐτῷ τῷ περιβόλῳ τοῦ ναοῦ, λέγει «καὶ πλείστας μὲν ἄλλας ἐντυπώσεις γεννᾷ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ θεατοῦ, ἐξαιρέτως δὲ τὴν ἑξῆς: ὅτι πίστις καὶ ἐπιστήμη δὲν εἶνε πράγματα ἀντιμαχόμενα, ἀλλὰ φίλα καὶ ἀδελφά, ἀφ' οὗ ἀμφότερα παρ' ἑνὸς εὐλογητοῦ Θεοῦ ἐκπηγάζουσιν». Ἀλλὰ καὶ σήμερον ἰδίᾳ ἐν τοῖς χωρίοις πλησίον τοῦ ἱ. ναοῦ οἰκοδομεῖται ἡ σχολή, ἥτις εἶνε σύμμαχος καὶ φίλη τῆς θρησκείας. Ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ οὐδέποτε παιδεία καὶ θρησκεία ἦσαν πολέμια καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ διάσημοι κληρικοί, ἐπὶ τῶν χρόνων τῆς δουλείας, ὑπεστήριζον τὴν ἀληθῆ παιδείαν καὶ ἐγένοντο διδάσκαλοι διδάσκοντες τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὴν ὑγιᾶ φιλοσοφίαν. Μακρότερον λόγον ποιεῖται περὶ φιάλης καὶ βαπτιστηρίου· περὶ νάρθηκος· περὶ καθισμάτων καὶ γυναικωνίτου· περὶ τοῦ ἄμβωνος καὶ τῶν ἀναλογείων, τὰ ὁποῖα εἶνε «οἱ διάδοχοι τοῦ ἀρχαϊκοῦ ἄμβωνος, οὗτινος τὸ ὑμνολογικὸν μέρος συνεχίζουν»· περὶ εἰκονοστασίου, περὶ τοῦ ἁγίου βήματος καὶ τῶν ἐν αὐτῷ. Ἐν τῷ Γ΄ βιβλίῳ ἀναπτύσσει περὶ τῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ, ἀνθέων, δηλονότι, θυμιαμάτων, φώτων, ἀναθημάτων, σκευῶν καὶ λαβάρων· ἐν δὲ τῷ Δ΄ περὶ ἱερογραφίας αὐτοῦ, περὶ χριστιανικῶν δηλονότι ἐπιγραφῶν, χρ]κῶν συμβόλων, χρ]κῶν εἰκόνων, αἵτινες εἶνε ὁ πολυειδὴς στολισμὸς καὶ διδασκαλία σιωπῶσα εἰς τοὺς Χριστιανούς.

Ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ μέρει ἀναπτύσσει περὶ τῶν τελουμένων ἐν τῷ χρ]κῷ ναῷ· καὶ πρῶτον περὶ τῆς θείας λειτουργίας, ἥτις εἶνε, ὡς ὀρθῶς λέγει, «ἀνάμνησις ἀφ' ἑνὸς καὶ κοινωνία ἀφ' ἑτέρου· ἀλλ' εἶνε συγχρόνως καὶ θυσία ἡ αἰθεριωτέρα, εὐγενεστέρα, δραστικωτέρα καὶ θεοπρεπεστέρα πασῶν τῶν θυσιῶν». Ἀληθῶς πολλαὶ τελεταὶ τελοῦνται ἐν τῷ ἱ. ναῷ, ὅμως «προέχει μεταξὺ αὐτῶν ἡ θεία λειτουργία, ὡς κεντρικὸς ἥλιος, περὶ ὃν δίκην δορυφόρων περιστρέφονται καὶ ἐξ οὗ τὴν ἔλλαμψιν δέχονται πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ἀκολουθίαι». Ἡ θεία λειτουργία εἶνε καὶ κοινωνία τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου, ὡς

δεικνύεται ἔκ τε τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς Ἱ. Παραδόσεως καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ἀρχαιοτάτων παραστάσεων.

Οἱ τύποι τῆς Λειτουργίας ὑπάρχουν ἐν αὐτῇ τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ, ὡς ἐν σπέρματι, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀνεπτύχθησαν, σὺν τῷ χρόνῳ, οἱ τῶν διαφόρων κατὰ τόπους ἀρχαίων Ἐκκλησιῶν. Οὕτω δὲ ἐπεκράτησαν τῶν ἀρχαίων Ἐκκλησιῶν τῆς Καισαρείας Καππαδοκίας καὶ Ἀντιοχείας κατὰ τὴν διατύπωσιν τῶν μεγάλων Ἱεραρχῶν Μ. Βασιλείου καὶ Ἰ. Χρυσοστόμου. Ὁ συγγραφεὺς ἀποδίδει πολλὴν ἀξίαν εἰς τὴν φερομένην λειτουργίαν τοῦ Ἀδελφοθέου Ἰακώβου, εἰ καί, ὡς ἔχει σήμερον, προσετέθησάν τινα ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις· θεωρεῖ δὲ αὐτὴν «ἰθαγενὲς βλάστημα τῶν Ἁγίων Τόπων, οὓς ἐδόξασε τῇ θεοφανείᾳ Αὐτοῦ ὁ Χριστός». Περὶ τῆς λειτουργίας ταύτης τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου «μέγα νεῖκος ὀρώρη» ἄλλοτε μεταξὺ Ἁγιοταφιτῶν κληρικῶν, ἂν εἶνε δηλ. γνήσιον ἔργον τοῦ Ἁγ. Ἰακώβου ἢ μή. Οὐδεὶς ἀληθῶς δύναται ν' ἀρνηθῇ τὴν ἀρχαιότητα αὐτῆς, ὡς καὶ τὴν τῶν Προηγιασμένων, περὶ ἧς ὀλίγα λέγει χωρὶς ν' ἀναπτύσσῃ αὐτὴν ἐκτενῶς. Εἰς τὰ ἑπόμενα κεφάλαια ἀναπτύσσει περὶ τῶν τῆς θείας λειτουργίας, ὡς περὶ προσκομιδῆς καὶ προσκομιζομένων, περὶ συναπτῶν καὶ ἀντιφώνων καὶ ἄλλων παρομοίων ὑποκειμένων τῆς θείας λειτουργίας ἐπὶ τῇ βάσει ἀρχαίων κειμένων, ἐξ ὧν πολλὰς ὡραίας καὶ μεγαλοπρεπεῖς εὐχὰς ἀναγράφει. Οὕτω δὲ ὁ ἀναγνώστης τῆς προκειμένης συγγραφῆς αἴρεται, ὡς εἰπεῖν, εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους, καθ' οὓς ἐπετελεῖτο ἡ θεία λειτουργία, ἣν ἀναλλοίωτον καὶ καθαρὰν διατηρεῖ ἡ Ὀρθόδοξος κατὰ Ἀνατολὰς Ἐκκλησία.

Ἀπὸ τοῦ ς' βιβλίου ἀναπτύσσει, κατὰ τὴν αὐτὴν μέθοδον, περὶ τῶν λοιπῶν μυστηρίων καὶ ἄλλων ἀκολουθιῶν. Παραδόξως δὲ δὲν ὁμιλεῖ περὶ τῆς ὡραίας τελετῆς τῶν Ἐγκαινίων, ἣν ἐπιτελεῖ μόνον ὁ Ἐπίσκοπος, καὶ ἥτις εἶνε μία τῶν συγκινητικωτάτων καὶ διδακτικωτάτων τελετῶν ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ. Εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν διαφόρων ζητημάτων ὁ διαπρεπὴς κληρικὸς κ. Καλλίνικος λαμβάνων ἀφορμήν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχαίων κειμένων, ὁμιλεῖ περὶ οὐχὶ ὀρθῶν συνηθειῶν εἰσαχθεισῶν ἐν τοῖς ἱ. ναοῖς, ὧν τινες, καθ' ἑαυτάς, ὡς φρονῶ, εἶνε ἀβλαβεῖς. Οὕτω λέγει ὀρθῶς ὅτι οἱ χριστιανοὶ ὀφείλουν νὰ κοινωνῶσι τοῦ μεγίστου μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας καθ' ὃν χρόνον ὁ διάκονος προσκαλεῖ αὐτοὺς λέγων «Μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως καὶ ἀγάπης προσέλθετε», καὶ οὐχί, ὡς γίνεται σήμερον, μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τῆς θείας λειτουργίας, ὅτε πολλὴ πολλάκις πολλαχοῦ γίνεται σύγ-

χυσις καὶ ταραχή. Βεβαίως τῆς θείας Κοινωνίας πρέπει νὰ μετέχουν οἱ Χριστιανοὶ οὐχὶ τετράκις τοῦ ἔτους, ἀλλ' ὁσάκις γίνεται ἡ θεία λειτουργία, συμφώνως πρὸς τοὺς ἱεροὺς κανόνας, τὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς θείας λειτουργίας καὶ τὴν συνήθειαν τῶν ἀρχαίων χρόνων [1]. Κακῶς ἄρα κατηγόρησαν τοῦ ἀοιδίμου συμπολίτου μου Ἀποστόλου Μακράκη, ὅστις ἐζήτησε νὰ ἐφαρμόση τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν καὶ τοὺς ἱεροὺς κανόνας. Περὶ δὲ τῆς κόμης τῶν κληρικῶν, ὡς κακῆς συνηθείας, ἀφιερώνει ὁλόκληρον κεφάλαιον (§ η΄), ἀναπτύσσων λεπτομερῶς τὸ ζήτημα καὶ καταλήγων εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι πρέπει νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν, καθ' ἣν οἱ κληρικοὶ δὲν ἔφερον κόμην μακράν.

Περὶ τοῦ φωτισμοῦ τῶν ἱ. ναῶν δὲν ἀντιτίθεται ἀπολύτως εἰς τὴν εἰσαγωγὴν ἐν αὐτοῖς ἠλεκτρικοῦ· δίδει δὲ μίαν μέσην λύσιν, καθ' ἥν, ἐνῷ προσφέρεται ἡ πρέπουσα τιμὴ εἰς τὴν ἀρχαιότητα διὰ τῆς διατηρήσεως τῶν κυριωτέρων ἐλαιοδόχων ἀγγείων, πρὸ τῆς ἀκολουθίας ἀναπτομένων, ἀφ' ἑτέρου ὅλα τὰ δυσπρόσιτα πολύφωτα διαπερῶνται δι' ἠλεκτρικοῦ σύρματος, καὶ τοῦτο ἄνευ οὐδεμιᾶς μεταβολῆς εἰς τὸ σχῆμά των. Βεβαίως, ὡς ὀρθῶς λέγει, τοῦ ὑλικοῦ φωτὸς ἀπείρως ἀνώτερος εἶνε ὁ ἠθικὸς φωτισμός, ὁ τὸν σκοπὸν καὶ τὸ εἶναι ἀποτελῶν τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ φρονῶ, ὅτι εἶνε ἀνάγκη πολλῆς προσοχῆς δι' εἰσαγωγὴν οἱωνδήποτε νεωτεριστικῶν ἐν τοῖς ἱ. ναοῖς καὶ δὴ αὐτογνωμόνως, διότι οὕτω, σὺν τῷ χρόνῳ, θὰ εἰσαχθοῦν πολλὰ ἀντικείμενα εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τὰς ὡραίας ἐθνικὰς παραδόσεις. Ἡ βυζαντινὴ μουσική, π. χ., ἧς δικαίως ὑπερμαχεῖ ὁ συγγραφεύς, εἶνε καὶ ἐθνική, ἀπόρροια τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, ἡ δὲ νεωτεριστικὴ εὐρωπαϊκὴ εἶνε ἀντίθετος πρὸς τὰς ἐθνικὰς παραδόσεις. Πρέπει νὰ εἰσαγάγωμεν αὐτὴν ἐν τοῖς ἱ. ναοῖς, διότι εἶνε νεωτέρα καί τινες Φραγκολεβαντῖνοι θέλουν αὐτὴν καὶ νὰ ἐπιτρέψωμεν καὶ ὄργανα μουσικά;

Εἶνε δύσκολον ν' ἀναλύσωμεν ὅλην τὴν συγγραφὴν τοῦ ἠδυεποῦς κληρικοῦ. Ἐν αὐτῇ ἀριδήλως ἐκδηλοῦται οὐ μόνον ἡ ῥέουσα καὶ γλαφυρὰ γλῶσσα, ἐφ' ᾗ διαπρέπει πάντοτε, ἀλλὰ καὶ ἡ πολυμάθεια καὶ ἡ βαθεῖα κρίσις καὶ δὴ ὁ πόθος τῆς ἀνακαινίσεως τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς συντηρητικότητος· λέγομεν τῆς συντηρητικότητος, διότι τελευταῖον κληρικοί, ἐπισήμως καὶ ἀνεπισήμως, ἔγρα-

1. Πρβλ. ***Πολυκάρπου Συνοδινοῦ*** (νῦν Γόρτυνος) «Ἐπιστολαὶ περὶ ἐθνικῶν καὶ θρησκευτικῶν ζητημάτων» (σελ. 102).

ψαν περὶ μεταρρυθμίσεων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, αἵτινες ἀντίκεινται πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς Ὀρθοδοξίας, μεθ' ἧς συνεζυμώθη τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος. Ἡ ἀνακαίνισις δὲν θὰ ἐπέλθῃ διὰ μεταβολῶν τῶν ἱερῶν θεσμῶν καὶ παραδόσεων, ἀλλὰ κυρίως διὰ τῆς δημιουργίας κλήρου εὐσεβοῦς, λογίου καὶ ἐναρέτου, «δυνατοῦ ἐν ἔργῳ καὶ λόγῳ». Ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία ἀνεκαίνισε τὴν ἀνθρωπότητα, οὐχὶ διὰ μεταβολῆς γεραρῶν παραδόσεων, ἀλλὰ διὰ τῆς θείας χάριτος καὶ τῆς διδασκαλίας τῶν ζωογόνων ἀρχῶν τῆς χρ]κῆς θρησκείας. Ἀλλὰ τὰς ὡραίας παραδόσεις διετήρησε τὸ Ἔθνος ἐπὶ τῶν χρόνων τῆς δουλοσύνης. Ἡ Ὀρθοδοξία δὲν μεταβάλλεται συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν νεωτέρων χρόνων· εἶνε σταθερὰ καὶ ἀναλλοίωτος, ὡς εἶνε αὐτὴ ἡ ἀλήθεια.

Ἡ λαμπρὰ συγγραφὴ τοῦ ἐξόχου κληρικοῦ κ. Καλλινίκου παρέχει σπουδαιοτάτην συμβολὴν καὶ εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο. Ἀναγινώσκοντες τὴν ὡραίαν καὶ πολυσέλιδον συγγραφὴν φανταζόμεθα, ὅτι ἀκούομεν τὰς φωνὰς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων καί, ἵνα κατὰ τὸν ποιητὴν εἴπωμεν,

«Κείνων γὰρ τοιαίδε πόδες, τοιαίδε τε
ὀφθαλμῶν τε βολαὶ — χεῖρες
καὶ μέλιτος γλυκίων αὐδή».

† Ο ΓΟΡΤΥΝΟΣ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΕΩΣ ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ (ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Ἀδαμαντίου Ν. Διαμαντοπούλου, Καθηγητοῦ, Σίλβεστρος Συρόπουλος καὶ τὰ Ἀπομνημονεύματα αὐτοῦ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου. Ἐν Ἱεροσολύμοις, 1924, σελ. 116.—Συμπληρῶν ὁ σ. τὸ πρὸ εἰκοσιπενταετίας ἐκδοθὲν λαμπρὸν αὐτοῦ περὶ «Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ καὶ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου» ἐπιστημονικὸν ἔργον, διὰ τῆς νέας ταύτης ἐπιστημονικῆς πραγματείας παρέχει νῦν εἰς τὴν ἱστορικὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην νέαν ἐξ ἴσου ἐμβριθῆ συμβολήν, δι' ἧς ἀποκαθίσταται ἡ τόσον ἐν τῇ Δύσει διαστραφεῖσα· ἀλήθεια περὶ τοῦ ἀκριβεστέρου καὶ αὐθεντικωτέρου μάρτυρος-συγγραφέως τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου Μεγ. Ἐκκλησιάρχου καὶ Δικαιοφύλακος τῆς Ἐκκλησίας Κων]πόλεως Σιλβέστρου Συροπούλου. Τὸ ἔργον αὐτοῦ «Ἀπομνημονεύματα», δυστυχῶς ἐστερημένον τοῦ πρώτου λίαν σπουδαίου, φαίνεται, τμήματος καὶ μέρους τοῦ δευτέρου, ἅπαξ μόνον ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Ἄγγλου

αὐλικοῦ ἱερέως καὶ εἶτα Ἐπισκόπου Creyghton τῷ 1660, ἀλλ' ἄνευ ἐπαρκοῦς κριτικῆς καὶ μετ' ἀνεπιτυχοῦς λατινικῆς μεταφράσεως. Καὶ ἐχρησιμοποιήθη μὲν ὑπὸ τῶν διαμαρτυρομένων τοῦ ιζ' αἰῶνος κατὰ τοῦ παπισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐπολεμήθη καὶ διεσύρθη ὑπὸ τῶν Κατολίκων τῆς Ρώμης, οἵτινες ὅμως, ἐξ ἄλλου, προθύμως προσφεύγουσιν εἰς τὸ κῦρος αὐτοῦ ὁσάκις εἶνε ὑπὲρ αὐτῶν. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ κύρους καὶ τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ Συροπούλου ὡς κυρίας πηγῆς τῆς ἱστορίας τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ ψευδοενώσεως, ἔτι δὲ καὶ ὡς ἱστορικοῦ τῶν τελευταίων τοῦ Ἑλληνικοῦ Βυζαντίου ἐτῶν, ἦτο προφανής, τοῦτο δὲ μετὰ πλείστης εὐστοχίας ποιεῖ ὁ σ. Ἐν μακρᾷ «εἰσαγωγῇ» (σ. 4 - 25) εἰς τὸ ἔργον ἐξετάζει τὰς ἄλλας δύο κυρίας πηγάς, τὰ «λατινικὰ» καὶ τὰ λεγόμενα «Ἑλληνικὰ Πρακτικά», ἀποκαθιστᾷ δ' ἀκριβέστερον ἢ ὡς μέχρι τοῦδε ἐγίνετο τὴν περὶ τοῦ συγγραφέως καὶ τῆς ἀξιοπιστίας αὐτοῦ ἀλήθειαν. Ἐπ' ἴσης ἀναγράφει μετὰ τῶν ἀναγκαίων κριτικῶν παρατηρήσεων καὶ πάσας τὰς ἄλλας συγχρόνους πηγάς, ἑλληνικάς τε καὶ λατινικάς, δι' ὧν ἐξ ἀντιβολῆς θὰ ἠδύνατο ν' ἀποκατασταθῇ ἡ ἀξιοπιστία τοῦ Συροπούλου, καὶ εἰς ἃς ὁ σ. καταφεύγει καὶ ἐφεξῆς κατὰ τὰ ἐπὶ μέρους ζητήματα. Παρέχει εἶτα πλήρη βιογραφίαν τοῦ Συροπούλου (σ. 26—80) ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν τῶν «Ἀπομνημονευμάτων» καὶ ἄλλων συγχρόνων πηγῶν, ἐπιβεβαιῶν τὰς περὶ τῆς Συνόδου εἰδήσεις τούτων δι' ἀφθόνων μαρτυριῶν Ἑλλήνων, μάλιστα δὲ Λατίνων αὐτοπτῶν τῶν ἐν Βασιλείᾳ καὶ Φλωρεντίᾳ συνόδων, ὧν τὸ κῦρος παρὰ τοῖς κατολίκοις τυγχάνει ἀναμφισβήτητον. Τρίτον κεφάλαιον ἀφιεροῦται εἰς τ' «Ἀπομνημονεύματα», ὧν ἐξετάζει τὴν αἰτίαν καὶ τὸν σκοπόν, τὰς πηγάς, τὴν ἀξιοπιστίαν, τὴν μέθοδον, τὴν γλῶσσαν καὶ τὸν χρόνον συγγραφῆς (σ. 80—113). Ἡ μέθοδος τοῦ σ. εἶνε ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἀληθείας διὰ τῆς αὐστηρᾶς κριτικῆς τῶν πηγῶν, ἐφαρμοζομένης καὶ ἐν τοῖς προγενεστέροις αὐτοῦ ἔργοις, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐπικρίνονται ὑπ' αὐτοῦ οἱ ἐκ θρησκευτικῆς ἀποκλειστικότητος καὶ μεροληψίας διαστρέφοντες τὰ πράγματα ἐν τῇ ἐκθέσει τῶν κατὰ τὴν σύνοδον, ὡς καὶ οἱ ἐξ ἐπιπολαιότητος ἀντιγράφοντες ἐκείνους τυφλῶς. Ἡ αὐστηρότης τῆς γλώσσης τοῦ σ. πλήρως δικαιολογεῖται ἐκ τῆς περιφρονήσεως καὶ πικρίας, μεθ' ὧν ἀδικαιολογήτως ὅλως καὶ ἐκ συστήματος ἀποφαίνονται καὶ μέχρι σήμερον ἔτι οἱ παπικοὶ ἱστορικοί. Τὸ ὅλον ἔργον ἀναμφισβητήτως ἐμφανίζει πλήρη τοῦ ζητήματος μελέτην ἐπιχέουσαν ἄφθονον φῶς εἰς τὰ περὶ τοὺς τελευταίους τοῦ Ἑλληνικοῦ Βυζαντίου χρόνους ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα, ἐν πλείστοις ἀποκαθι-

στῶσαν τὰ ἐσφαλμένως ἐν τῇ Ἱστορικῇ ἐπιστήμῃ παραδιδόμενα, σπουδαίως δ' ἑπομένως προάγουσαν αὐτὴν ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ. Ἀλλ' ὁ σ., ἐξαντλῶν τὸ περὶ Συροπούλου θέμα αὐτοῦ, ἐν ἰδίῳ κεφαλαίῳ, τῷ τελευταίῳ, ἐξετάζει αὐτὸν καὶ ὡς ἱστορικὸν καθ' ὅλου Ἕλληνα συγγραφέα τοῦ τέλους τῆς βυζαντινῆς περιόδου, — τῶν χρόνων τοῦ Χαλκοκονδύλη, τοῦ Φραντζῆ καὶ τοῦ Δούκα—, ἐφελκόμενος οὕτω καὶ γενικώτερον τὸ πρὸς αὐτὸν διαφέρον. Γ. Π.

Κ. Ἀμάντου, Ἡ ἑλληνικὴ φιλανθρωπία κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους, 1923, σελ. 34.—Σύντομος, ἀλλὰ μετὰ τῆς συνήθους εἰς τὸν φιλόπονον σ. ἀκριβείας καὶ ἐπιμελείας γενομένη ἐπισκόπησις τοῦ θαυμασίως ὀργανωθέντος ἐν τῷ ἑλληνικῷ τοῦ χριστιανικοῦ Βυζαντίου κόσμῳ ἔργου τῆς ἰδιωτικῆς πρὸ πάντων, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοῦ κράτους καὶ ἰδίᾳ τῆς Ἐκκλησίας προστατευθείσης καὶ ρυθμισθείσης φιλανθρωπίας, τὸ ὁποῖον ἀνέδειξε τὸν ἑλληνικὸν βυζαντιακὸν κόσμον ἐπὶ δέκα αἰῶνας ἀπαράμιλλον ἐν τῇ προσαρμογῇ τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὸν βίον τῆς κοινωνίας, ὑπέτερον οὐ μόνον τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ συγχρόνου μεσαιωνικοῦ τῆς Δύσεως κόσμου. Α. Ν. Δ.

Π. Μ. Κοντογιάννη, Ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι Κοραῆ καὶ πρὸς Κοραῆν. Ἀθῆναι, 1923, σ. 216.—Ἀποτελοῦσα τὸ Ε'. τεῦχος τῆς λαμπρᾶς συλλογῆς τῶν «Χιακῶν Χρονικῶν» ἡ νεωτάτη αὕτη ἔκδοσις ἐπιστολῶν τοῦ μεγάλου Χίου σοφοῦ ἐγένετο μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας. Διῃρημένη εἰς 3 τμήματα περιλαμβάνει ἐν μὲν τῷ Α'. ἐπιστολὰς τοῦ Κοραῆ πρὸς διαφόρους Ἕλληνας, ἰδίᾳ ἐκ τῶν ἀνδρῶν τῆς Ἐπαναστάσεως, τῶν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ πολυταλάντων ὁμογενῶν καὶ ἄλλων διαπρεπῶν Ἑλλήνων καὶ ἀπαντήσεις αὐτῶν· ἐν τῷ Β'. ἐπιστολὰς πρὸς ξένους ἐπιφανεῖς φιλέλληνας καὶ ἐν τῷ Γ'. ἀλληλογραφίαν μετὰ τῆς χήρας τοῦ Ἑλβε τοῦ φιλολόγου Wyttembach, ἐξόχου φιλέλληνος. Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τούτων, ὧν αἱ πλεῖσται τὸ πρῶτον δημοσιεύονται, αἱ δὲ τῶν ξένων ἐν αὐτῷ τῷ πρωτοτύπῳ προβάλλει ἔκπαγλος ἡ θαυμασία μορφὴ τοῦ Κοραῆ, ὡς μεγάλου προφήτου τοῦ ἀγωνιζομένου ὑπὲρ ἑστιῶν καὶ ἐλευθερίας ἑλληνικοῦ λαοῦ, πρὸς μὲν τοὺς διευθύνοντας τὴν ἐπανάστασιν καὶ δημιουργοῦντας τὸ πρῶτον τῆς χώρας πολίτευμα παρέχοντος ὑγιεστάτας καὶ σοφωτάτας συμβουλὰς καὶ ἐξορκίζοντος τοὺς διαπληκτιζομένους μικροπολιτικοὺς νὰ πνίξωσι τὰς μικρολόγους αὐτῶν φιλοδοξίας, πρὸς δὲ τοὺς ἀγωνιζομένους στρατηγοὺς εἰσηγουμένου καὶ συνιστῶντος τὴν φιλανθρωπίαν καὶ ἐπιείκειαν πρὸς τοὺς παραδιδομένους ἐχθροὺς

Τούρκους, τοὺς πλουσίους ὁμογενεῖς προτρεπομένου νὰ διαθέτωσι τὸν πλοῦτον αὐτῶν ἀφειδῶς ὑπὲρ τῆς ἀγωνιζομένης πατρίδος καὶ αὐτοπροσώπως νὰ κατέλθωσιν εἰς αὐτήν, πρὸς δὲ τοὺς μεγάλους Εὐρωπαίους καὶ Ἀμερικανοὺς φιλέλληνας ποιουμένου ἔκκλησιν ὅπως ἠθικῶς ὑποστηρίξωσι τὸν δίκαιον τοῦ ἔθνους ἀγῶνα, ἢ ὑποδείξωσι τὸ προσφορώτατον διὰ τὴν νέαν Ἑλλάδα πολίτευμα, ὁποῖον ὁ σοφὸς ἐκεῖνος ἐθεώρει ἔκτοτε τὸ τῆς βορειοαμερικανικῆς Συμπολιτείας. Καὶ ταῦτα πάντα ἐν τῷ ὡραίῳ πλαισίῳ ἀληθοῦς χριστιανικῆς μετριοφροσύνης καὶ μετὰ παραδειγματικῆς φαεινῆς εὐλαβείας πρὸς τὴν θρησκείαν τῶν πατέρων ἡμῶν. Ἐν τῷ λόγῳ τοῦ μεγίστου τῶν σοφῶν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος οἱ μαργαρῖται τῆς πατρίου ἑλληνικῆς σοφίας ἐκ περιτροπῆς προβάλλουσι μετὰ τῶν εὐαγγελικῶν διδαγμάτων τὴν χριστιανικὴν ἠθικὴν καὶ ἀποδείκνυται οὕτω διὰ ἐπιφανεστάτου παραδείγματος ὅτι, ὡς πανταχοῦ, οὕτω καὶ παρ' ἡμῖν οἱ ἀληθῶς σοφοὶ καὶ οὐχὶ οἱ ἑτεροσκελεῖς σοφισταὶ καὶ οἱ ἐψιμυθιωμένοι «διανοούμενοι» ἦσαν πάντοτε καὶ ἀληθῶς εὐσεβεῖς καὶ ἠθικῶς ὑπέροχοι. Εἰς τὸν καὶ ἐξ ἄλλων καλῶν ἔργων γνωστὸν παρ' ἡμῖν ἐκδότην τῶν πολυτίμων τούτων ἐπιστολῶν κ. Κοντογιάννην ὀφείλονται θερμαὶ εὐχαριστίαι.

Α. Ν. Δ.

Ἀρχιμ. Καλλίστου (Παπαδοπούλου). Τὸ ἐν Ἱερουσαλὴμ Μοναστήριον τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ, Ἱεροσόλυμα 1923, σελ. 53.—Ὡραία καὶ πολύτιμος συμβολὴ εἰς τὴν τοπογραφίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἁγίας Γῆς, μετὰ παραρτήματος περὶ τοῦ περιφήμου ***Τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν.*** Ἐκ τῆς ἐκθέσεως, ἐπιμελῶς καὶ ἀκριβῶς γενομένης, ἀνακύπτει ἑκάστοτε ζῶσα ἡ εἰκὼν τοῦ πολυταράχου καὶ πολυπαθοῦς ἀλλὰ πάντοτε προσφιλοῦς ἐκείνου κέντρου τῆς εὐσεβείας ἡμῶν, ἔνθα τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα κατέβαλεν οὐχὶ τὰς ἐλαχίστας δυνάμεις αὐτοῦ καὶ θυσίας εἰς μακρὸν καὶ πολύπονον ἀγῶνα πρὸς περίσωσιν τοῦ παγχριστιανικοῦ χαρακτῆρος τῶν ἁγίων τόπων ὑπεράνω τῶν τοπικῶν ἢ φυλετικῶν μικρολογιῶν καὶ τῶν καιρικῶν περιστάσεων.

Α. Ν. Δ.

Juliani imperatoris epistulae leges poematia fragmenta varia collegerunt recensuerunt *F. Bider et F. Cumont*, Paris société d'édition «Les belles lettres», 1922 XXVI+328.—Ἐπιμελὴς καὶ ὡραία ἔκδοσις τῶν κειμένων τοῦ Ἰουλιανοῦ συμπληροῦσα τὴν τοῦ Hertlein.

Κ. Ι. Δ.

Libanii opera rec. *Richardus Förster*, τομ. X καὶ XI Leipzig·

G. Teubner 1921—1922 VIII+761 καὶ V+675. Ὁ συγγραφεὺς ἀπὸ μακροῦ ἀσχολούμενος περὶ τῶν ἀφορώντων εἰς τὸν Λιβάνιον παρέχει ἡμῖν ἀρίστην ἔκδοσιν τῶν ἔργων τοῦ Λιβανίου ὑπερτέραν ἀναμφιβόλως τῶν προηγουμένων. κ. ι. Δ.

Historia ecclesiastica Zachariae rhetori vulgo adscripta edidit *E. W. Brooks*. — Πρόκειται περὶ ἱστορικοῦ ἔργου ἀγνώστου τινὸς Σύρου συγγραφέως μοναχοῦ ἐκ τῆς Ἀμίδος, συγγραφέντος κατὰ τὸν β΄ αἰῶνα εἰς 12 βιβλία. Ἡ ἱστορία φθάνει μέχρι τοῦ 569 καὶ συνδέεται ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ 3—6 βιβλίου πρὸς τὴν τοῦ Ζαχαρίου ἐπισκόπου Μιτυλήνης. Ἡ ἔκδοσις δὲν ἐγένετο μετὰ τῆς δεούσης προσοχῆς. κ. ι. Δ.

Lina Eckenstein, A History of Sinai. Σελ. XIII—202. S.P.C.K. Ἡ σ. ἀνῆκεν εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν ἐπιτελεῖον τοῦ Καθηγ. Flinders Petrie, ὅπερ ἠρεύνησε τὰ αἰγυπτιακὰ ἐν Σινᾷ λείψανα, ἅτινα περιεγράφησαν ἐν τῷ ἔργῳ «Researches in Sinai, 1906», μετ᾽ ἀκριβείας δ᾽ ἐν τῷ συγγράμματι αὐτῆς τούτῳ ἐκτίθησιν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν τὴν ἱστορίαν τοῦ Σινᾶ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς, καθ᾽ ἣν τοῦτο ὑπῆρξε κέντρον λατρείας τῆς Σελήνης, μέχρι τοῦ τελευταίου μεγάλου πολέμου. Γ. Π.

F. J. Foakes Jackson, An Introduction to the History of Christianity. A. D. 590—1314. Σελ. IX—390. Macmillan.—Ὁ σ., Καθηγητὴς ἐν τῷ Union Theological Seminary τῆς Νέας Ὑόρκης, χαρακτηρίζει τὸ ἔργον αὐτοῦ τοῦτο ὡς Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Ἱστορίαν τῶν Μέσων Χρόνων. Γ. Π.

Ν. Καραβία, Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ Φιλοθέης Βενιζέλου, (ΕΕ, τεῦχ. 194 σ. 6).—Ἐκ τοῦ ἀρχειοφυλακείου τῆς νήσου Ἰθάκης δημοσιεύεται ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τῆς Ἀθηναίας Ἁγίας Φιλοθέης πρὸς τὸν ἐν Ἀθήναις ἐγκατασταθέντα Μ. Λογοθέτην Ἱέρακα, ἐν ᾗ μετὰ δριμείας γλώσσης ἐκφράζεται περὶ τῶν τότε Ἀθηναίων. Ι. Β.

Ι. Κ. Βογιατζίδου, Γαλακτίων ὁ ἐξ Ἀναβρυτῆς, (Μ. ἀρ. 34 σ. 202).—Ἐκτίθενται βιογραφικαὶ πληροφορίαι περὶ τοῦ ἐπισήμου βιβλιογράφου τούτου τοῦ 17ου αἰῶνος, οὗ σώζεται πολλοῦ λόγου ἄξιον Εὐαγγέλιον. Ι. Β.

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ

Ἀρχιμ. Καλλίστου, Ἱστορικὴ διαμόρφωσις τοῦ τυπικοῦ τῆς Ἐκκλησίας (ΝΣ τόμ. ΙΖ΄, τεῦχ. Ζ΄, 1922, σελ. 362 καὶ ἑξῆς). — Περισπούδαστας μελέτη ἐξετάζουσα τὴν διὰ μέσου τῶν αἰώνων διαμόρφωσιν τοῦ τυπικοῦ τῆς Ἐκκλησίας μέχρι τοῦ σημερινοῦ τύπου αὐτοῦ. Ι. Β.

Σωφρονίου Δούκα ἀρχιμ., Ἡ Ἱερὰ Λειτουργία, Ἀθῆναι 1922, σελ. 96.—Πρακτικὴ ἑρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας. Ι. Β.

Εὐθυμίᾳ Δελαλῆ ἀρχιμ. Ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου, Ἀθῆναι 1923, σελ. 97. —Δημοσιεύεται ἐκ κώδικος τῆς ἐν Κοζάνη Μονῆς τοῦ Ἁγ. Νικάνορος μετὰ παραβολῆς πρὸς τὰς ἐκδόσεις τοῦ 1560 τοῦ 1886 καὶ τοῦ 1912. Ἄνευ ἰδίας ἐπιστημονικῆς ἀξίας. Ι. Β

Γρηγορίου Γ. Ἀληφέρη Ἱερέως, Ἀκολουθία τῶν ἁγίων Μαρτύρων Θεοδώρου Τύρωνος καὶ Στρατηλάτου, Ἀθῆναι σελ. 36, 1920 Ι. Β.

ΔΟΓΜΑΤΙΚΑ

Unity and Rome ***(Ἕνωσις καὶ Ρώμη) ὑπὸ*** *Edmund Smith Middleton D. D.* **Νέα Ὑόρκη** *The Macmillan Company 1923.*— Ὁ συγγραφεὺς ἐπιθυμῶν νὰ τονίσῃ τὴν ἀνάγκην τῆς ἑνώσεως, ὑποδεικνύει τὴν ὁδὸν τῶν ἀμοιβαίων ὑποχωρήσεων. Οὕτως, ἐν ᾧ ἐξαίρει τὴν μεταξὺ τῶν προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν θέσιν τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας, ἀποδέχεται καὶ τὴν ἀξίωσιν ἑκάστης Χριστιανικῆς ὑποδιαιρέσεως (denomination) ἐπὶ τοῦ τίτλου «Ἐκκλησία» καὶ ἀποκρούει δι' αὐτῆς τὸν χαρακτηρισμὸν «αἵρεσις» καὶ «σχίσμα». Εἶναι πρόθυμος νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸ πρωτεῖον τῆς Ρώμης, ἐπαρκῶς, ὡς πιστεύει, ἐρειδόμενον ἐπί τε τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς Ἱστορίας. Τόσον δὲ εἶναιπεπεισμένος ὁ συγγραφεὺς περὶ τοῦ τελευταίου τούτου σημείου, ὥστε ἐκφράζει σχεδὸν τὴν λύπην του «διότι ὁ Ἅγιος Πέτρος εἰς τὰς δύο αὑτοῦ ἐπιστολὰς δὲν ποιεῖται ρητῶς μνείαν τοῦ πρωτείου αὑτοῦ»! Ἡ μελέτη, ἔχουσα ἱκανὴν ἱστορικὴν ἀξίαν, διερμηνεύει ὡς ἄριστα τὸν ἁγνὸν πόθον τοῦ συγγραφέως πρὸς τὴν ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν. Α. Α.

ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΑ

P, Peeters, Traduction et traducteurs dans l' hagiographie orientale à l' époque byzantine (Analecta Bollandiana τομ. 40 1922, σ. 241—298).—Συμβολὴ ἀρίστη εἰς τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν. Κ. Ι. Δ.

P. *Peeters,*La version ibero-arménienne de l' autobiographie de Denys d' Aréopagite (An. Ballantiana τομ. 39, 1921, σ. 277-312 —Τὸ κείμενον περιέχει μυθώδεις διηγήσεις περὶ τοῦ κηρύγματος τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς Ἀθήνας. Κ. Ι. Δ.

Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Εὐαρέστου. Ἐκ χειρογρ. ἀρθ. 1171 σελ. 275—299 ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἐν τοῖς Ἀναλέ-

κτοις τῶν πατέρων Βολλανδιστῶν ὑπὸ τοῦ ἰησουΐτου Van de Vorst. (Analecta Bollandiana t. 41 τεῦχ. 3-4 σελ. σελ. 295-325). — Τὸ ἁγιολογικὸν τοῦτο μνημεῖον εἶνε τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου αἰῶνος, ἀνάγεται δὲ εἰς τὸν βίον ἑνὸς τῶν στουδιτῶν τῶν χρόνων τοῦ ἱεροῦ Φωτίου. Εἶνε γεγραμμένον εἰς γλῶσσαν ἐπιμεμελημένην—εἰ καὶ ἡ ἔκδοσις παρέχει πολλὰς ἀφορμὰς πρὸς ἐπανορθώσεις—καὶ κατὰ τὸ σύνηθες εἰς τοιούτου εἴδους ἔργα ὑψηλά. Ὁ γράφων ὅμως, ἀνήκων καὶ αὐτὸς εἰς τοὺς στουδίτας, μᾶλλον δὲ εἰς παράρτημα τῆς περιωνύμου μονῆς, δυστυχῶς παρέρχεται ἐν σιγῇ τὰ σπουδαῖα πολιτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα συνετάραξαν ἀκριβῶς κατὰ τὸν βίον τοῦ ὁσίου Εὐαρέστου τὴν πρωτεύουσαν τοῦ κράτους. Πάντως τὰς δύο πρώτας δεκαετηρίδας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ὑμνουμένου ὁσίου, ὅστις συνέπεσε πρὸς τὸν τοῦ μεγάλου Πατριάρχου, δὲν ἐπετρέπετο καὶ εἰς αὐτοὺς ἔτι τοὺς στουδίτας δημοσίᾳ νὰ κρίνουν τὰ πρόσφατα μεγάλα ἱστορικὰ γεγονότα, εἰς τὰ ὁποῖα οὐκ ὀλίγον ἔλαιον ἐπὶ τὴν πυρὰν ἔρριψαν αἱ ἐκ τετάρτου γάμου Λέοντος τοῦ σοφοῦ ἀνωμαλίαι καὶ ταραχαί. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Van de Vorst μετὰ πολλῆς φειδοῦς καὶ δανιζόμενος ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγ. Νικολάου τοῦ Στουδίτου, ἡγουμένου καὶ προστάτου τοῦ ὁσίου Εὐαρέστου, παρεισάγει ἄνευ ἄλλου τινὸς χρωματισμοῦ τὴν δολοφονίαν Μιχαὴλ τοῦ γ΄ (23 Σεπτ. 867), τὴν πτῶσιν τοῦ Φωτίου καὶ τοῦ Ἰγνατίου τὴν ἀνάρρησιν. Ὅ,τι νέον παρέχει τὸ ἁγιολογικὸν τοῦτο μνημεῖον εἶνε ἡ ἐν Σκοπέλῳ τῆς Θρᾴκης (τῷ νῦν Σκοπῷ;) ἢ παρ᾽αὐτὴν ὕπαρξις μονῆς, ἐν ᾗ καὶ Σκύθαι (βούλγαροι) ἠσκοῦντο καὶ ἡ ἀρχαιοτέρα μνεία, τοῦ πατρικίου Βρυεννίου (κατὰ τὸ χειρόγρ. Βρυαινίου) τῆς μετέπειτα γνωστῆς οἰκογενείας τοῦ Βυζαντίου καὶ ἡ πληροφορία ὅτι ὑπὸ τῆς αὐτοκρατείρας Θεοδώρας ἀπεστάλη πρέσβυς πρὸς τοὺς Βουλγάρους. Α. Ν. Δ.

Φιλαρέτου Διδυμοτείχου, Αἱ Ἅγιαι Γραφαὶ (ΙΣ 1922 ἀρ. 43 ἑξῆ). —Ἱστορικὰ σημειώματα περὶ τῆς παραφράσεως τῶν ἁγ. Γραφῶν.

Ι. Β.

Κ. Κ(αλλινίκου), Ἡ ἀποτομὴ τοῦ Προδρόμου (ΤΙ, ἀρ. 547). — Ἀριστοτεχνικὴ περιγραφὴ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἡρῴδου ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου. Ι. Β.

Ἀντίπα Μοναχοῦ, Ἡ ἑπτάφωτος Λυχνία, ἤτοι ἑρμηνεία τῆς Ἱερᾶς Ἀποκαλύψεως. Ἀθῆναι 1923 σελ. 289.—Εὐσεβὴς ἀλλ᾽ ἄστοχος προσπάθεια πρὸς ἑρμηνείαν τοῦ προφητικοῦ βιβλίου τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ι. Β.

ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Ch. Diehl, L'evangéliaire de l'impératrice Catterine Comnéne (Académie des inscriptions et belles-lettres Comptes rendus 1922, σελ. 243-248). — Πρόκειται περὶ τῆς Αἰκατερίνης τῆς Κομνηνῆς τῆς βασιλευσάσης ὡς συζύγου τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ ἀπὸ τοῦ 1057—1059 καὶ γενομένης ἔπειτα μοναχῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα Ξένη. Κ. Ι. Δ.

E. Martini, Studien zur Textgeschichte der Bibliothek des Patriarchen Photios von Constantinopel. (Παράρτ. τοῦ 34 τόμ. τοῦ ἑλλ. φυλ. συλλ. Κων]πόλεως, 1913—1921 σ. 297—318).—Ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει τὸν ἀρχαῖον κώδικα μετὰ τῆς διακρινούσης αὐτὸν ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας. Κ. Ι. Δ.

ΧΡΙΣΤ. ΤΕΧΝΗ

R. Guilland, Le palais de Théodore Métochite. (Revue des études grecques 35 (1922) σ. 82—95) —Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κωδ. Paris, gr. 1776 καὶ 1751 ἐκτίθενται οἱ στ. 120—140, 164—228 τοῦ ποιήμ. «Εἰς ἑαυτὸν ἔτι μετὰ τὴν τροπὴν τῆς κατ' αὐτοῦ τέχνης» τοῦ μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου Μετοχίτου. Κ. Ι. Δ.

Jgor Grabar, Theophanes der Grieche, Kasan 1922, σελ. 20 μετὰ πινάκων.—Ὁ Θεοφάνης ὁ Ἕλλην ἐλθὼν εἰς Ρωσσίαν κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 14 αἰῶνος ἐγένετο ἀνακαινιστὴς τῆς ρωσσικῆς ζωγραφικῆς ἐγκαινιάσας νέαν ἐποχὴν διὰ τὴν ρωσσικὴν ζωγραφικήν. Κ. Ι. Δ.

Studien zur Kunst des Ostens *Josef Strzygowski* zum 60 Geburtstage gewidmet von seinen Freunden und Schülern. Verlag Avalum. 1923, σ. 257 μετὰ 30 πινάκων. — Πολύτιμος συμβολὴ εἰς τὴν τέχνην τῆς Ἀνατολῆς, γραφεῖσα ὑπὸ τῶν μαθητῶν καὶ φίλων τοῦ Strzygowski. Κ. Ι. Δ.

E. Wellesz, Aufgaben und Probleme auf dem Gebiete der byzantinischen und orientalischen Kirchenmusik. Münster 1923 VIII+120.—Ἔργον ἄξιον μελέτης καὶ πολλῆς προσοχῆς ὑπὸ τῶν παρ' ἡμῖν περὶ τὴν βυζαντινὴν μουσικὴν ἀσχολουμένων. Κ. Ι. Δ.

ΚΑΝΟΝΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ

Κωνστ. Μ. Ράλλη, Περὶ τῆς τῶν μοναστηριακῶν συμβουλίων καταστάσεως κατὰ τὸ δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. (Ἐπιστημ. ἐπετηρ. τοῦ Πανεπιστημίου. 1923 σ. 101—151) —Ὁ συγγραφεὺς ἔχων ὑπ' ὄψιν τὰς πηγὰς ἐξετάζει λεπτομερῶς τὰ ἀφορῶντα

εἰς τὰ μοναστηριακὰ συμβούλια. Τὸ ἔργον ἀποτελεῖ ἀρίστην συμβολὴν εἰς τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας. κ. ι. δ.

Wilh. Ensslin, Kaiser Julians Gesetzgebungswerk Reichsverwaltung. Klio 18 1922 σ. 104 - 199.—Ἡ ἐργασία συνδέεται πρὸς τὴν τοῦ Geffcken «Kaiser Julian», τὰ πορίσματα τῆς ὁποίας δέχεται ὁ συγγραφεύς. κ. ι. δ.

Παναρέτου Πολυκάρπου ἀρχιμ., Ὑπόμνημα διασαφητικὸν τῆς ὑπὸ ἡμερομ. 16 Ἰανουαρ. 1922 ἐφέσεώς του κατὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 36 ἀποφάσεως τοῦ Ἐπισκοπικοῦ δικαστηρίου Μονεμβασίας καὶ Λακεδαίμονος. Ἀθῆναι 1922 σελ. 30. ι. β.

Παρθενίου Πολάκη, Κριτικὴ τῆς σχέσεως Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν Ἑλλάδι. Ἀλεξάνδρ. 1920, σελ. 42. —Ἀνασκόπησις τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως μετὰ κρίσεων καὶ συμπερασμάτων. ι. β.

Ν. Νιανιάρα, Ὁ γάμος καὶ ἡ ἐπισκοπικὴ ἄδεια ἐν τῷ ἐξωτερικῷ, ἐν «Δικαιοσύνῃ» σελ. 130 1923. ι. β.

Καλαβρύτων Τιμοθέου, Ἡ Ὑπεροχὴ τῆς Ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας (ΙΣ 1922 ἀρ. 31). — Ὁ συγγραφεὺς διὰ μακρᾶς πραγματείας ὑποστηρίζει τὸ περὶ Ὀρθοδόξου θρησκείας α΄ ἄρθρον τοῦ Συντάγματος. ι. β.

Βασ. Ν. Στεφανίδου, Διακόνου, καθηγητοῦ τῆς Θεολογ. σχολῆς Χάλκης, Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἐκκλ. ἱστορίαν καὶ τὸ Ἐκκλ. δίκαιον. Κων)πολις 1921 σελ. 132.—Ὁ συγγραφεὺς δημοσιεύει 9 περισπουδάστους διατριβὰς ἐπὶ πρωτοτύπων θεμάτων ἐκ τῶν Βυζαντιακῶν πηγῶν, καταπλουτίζων οὕτω δαψιλῶς τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην ἐπὶ ἀνερευνήτων ζητημάτων. Ἄξιον προσοχῆς εἶναι ὅτι ὁ Πατριάρχης μέχρι τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰῶνος ἔφερε σκιάδιον (σελ. 124). ι. β.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ

Εὐαγγέλου Παπανούτσου, Ὁ Οὐμανισμὸς ἢ πραγματισμός (ΕΦ, 1923, σ. 37).—Ἐξετάζονται ἐκ τῶν ἀρχαίων χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν μας αἱ φιλοσοφικαὶ θεωρίαι ἰδίως τοῦ Schiller. ι. β.

ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

H. Jordan. Das Frauenideal des N. Testamentes 1920. — Ἀξιολογώτατη πραγματεία, τὸ κύκνειον, ἂν μὴ ἀπατώμεθα, ᾆσμα τοῦ πρωΐμως μεταστάντος σοφοῦ τῆς Ἐρλάγγης καθηγητοῦ (+ 1922). π. ι. μ.

W. Braun. Die Frauen in der alten Kirche (Zeit und Streitfragen des Glaubens XIII Reihe 5]6 Heft σελ. 24. Berlin 1919. —

Στηρίζεται κυρίως ἐπὶ τῶν πληροφοριῶν τοῦ Τερτυλλιανοῦ καὶ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρείας καὶ συγγραφέων τοῦ Δ' αἰῶνος. Π. Ι. Μ.

Ad. Deissmann. Licht vom Osten. Das N. Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch Römischen Welt. — Τετάρτη ἔκδοσις ὅλως ἐπεξειργασμένη τοῦ περιφήμου ἔργου τοῦ διαπρεποῦς τοῦ Βερολίνου καθηγητοῦ. (Tübingen 1923). Π. Ι. Μ.

J. *Grill*, Untersuchungen über die Entstehung des vierten Evangeliums, II Teil : Das Mysterienevangelium des hellenisierten Kleinasiatischen Christentums 1923. Π. Ι. Μ.

Handbuch zum Neuen Testament, An die Korinther I. II (σελ. 160), an die Galater (σελ. 42) erklärt von *H. Lietzmann*, Zweite, neubearbeitete Auflage (Tübingen 1923) —Πρὸ δεκαοκταετίας που ὁ διαπρεπὴς τῆς Ἰένης θεολόγος κ. H. Lietzmann ἐνεκαίνισε τὴν ἔκδοσιν τοῦ Handbuch zum Neuen Testament, ἥτις, τῇ συνεργασίᾳ ἐπ' ἴσης ἐγκρίτων φιλελευθέρων συναδέλφων ἐκείνου (Bauer, M. Dibelius, Gressmann, E. Klostermann, R. Knopf, Niebergall, E. Preuschen, Radermacher, P. Wendland καὶ H. Windisch) συνεχιζομένη ἄχρι σήμερον, περιλαμβάνει πεντάτομον σειρὰν πολυτίμων βοηθημάτων καὶ ἑρμηνειῶν εἰς ὅλην τὴν Κ. Διαθήκην. Τῶν συνεργατῶν τῆς σειρᾶς ταύτης, ἥτις, κατὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ Joh. Weiss, ἀποτελεῖ οἱονεὶ συμπλήρωσιν ἐπὶ τὸ φιλολογικώτερον τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθείσης ἐξηγητικῆς σειρᾶς (Die Schriften des N. T. neu übersetzt und für die Gegenwart erklärt), ἡ τάσις εἶναι ὅπως, κατὰ τὰς ὑποθήκας καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ G. Heinrici, διασαφήσωσι τὴν Κ. Δ. γλωσσικῶς καὶ πραγματικῶς διὰ τῶν πνευματικῶν τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου προϊόντων, ἐφ' ᾧ καὶ ἄφθονον ἀπὸ συγγραφέων τε, παπύρων τε καὶ ἐπιγραφῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης προσκομίζουσιν ὑλικόν. Ὁ ὀρθόδοξος θεολόγος, καίπερ διαφωνῶν ριζικῶς κατὰ τὰς θεολογικὰς προϋποθέσεις πρὸς τοὺς συνεργάτας τοῦ Handbuch τούτου, οἵτινες ἐξ ἀκράτου περὶ τὸ παραλληλίζειν καὶ συγκρίνειν ζήλου πολλάκις παρεκτρέπονται εἰς ὑπερβολάς, θὰ ἔχῃ οὐδὲν ἧττον πολλὰ νὰ ὠφεληθῇ ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἐργασιῶν τούτων καὶ μάλιστα τῶν μετὰ χεῖρας σοφῶν ὑπομνημάτων τοῦ κ. Lietzmann. Π. Ι. Μ.

Fr. Niebergall, Praktische Auslegung des N. Testamentes.— Τρίτη ἔκδοσις βεβελτιωμένη καὶ ἐπηυξημένη (Tübingen 1923).

Π. Ι. Μ.

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ

ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΤΟΥ Γ΄ ΑΙΩΝΟΣ (*)

13. Ὁ ἐπὶ Σεπτημίου Σεβήρου διωγμὸς

Μετὰ τὸν Κόμμοδον ἐβασίλευσαν ἐπὶ μικρὸν ὁ Περτίναξ (ἀπὸ ἰανουαρίου 28—μαρτίου 193) καὶ ὁ διὰ πλειστηριασμοῦ ἀγοράσας τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον Δίδιος Ἰουλιανὸς (ἐπὶ δύο μῆνας) ἄχρις οὗ τῇ 13ῃ Ἀπριλίου 193 Αὐτοκράτωρ Ρώμης ἀνηγορεύθη ὁ Σεπτίμιος Σεβῆρος, ἄνθρωπος ἐξόχως ἐνεργητικός, δίκαιος, κληθεὶς ν' ἀναστηλώσῃ τὸ μεγαλεῖον τῆς ρωμαϊκῆς αὐταρχίας, optimus imperator. Νουμηδὸς τὴν καταγωγὴν καὶ ξένος πρὸς τὸ ρωμαϊκὸν παρελθόν, σύζυγον ἔχων συριακῆς καταγωγῆς, ἠδύνατο νὰ μὴ συμπαθῇ πρὸς τὴν ρωμαϊκὴν θρησκείαν ὡς οἱ πρὸ αὐτοῦ Αὐτοκράτορες. Λίαν δ' ἐγκαίρως ἔδειξε συμπάθειάν τινα πρὸς τοὺς Χριστιανούς, εἴτ' ἐν Ἀφρικῇ, εἴτε ἐν αὐτῇ τῇ Ρώμῃ, ἀπελευθερώσας χριστιανούς τινας, ἄνδρας καὶ γυναῖκας, τῆς ἀνωτάτης κοινωνικῆς τάξεως (clarissimas femimas et clarissimos viros) καὶ μὴ στρέψας προσοχὴν εἰς τὰς κραυγὰς τοῦ ὄχλου ζητήσαντος τὴν καταδίκην αὐτῶν. Τὴν φιλίαν τοῦ Σεβήρου καὶ ἀνοχὴν αὐτοῦ πρὸς τοὺς χριστιανοὺς ἀπέδιδον οὗτοι εἰς θαυμασίαν θεραπείαν αὐτοῦ δι' ἐλαίου, γενομένην ὑπό τινος χριστιανοῦ, δούλου πιθανῶς, τοῦ Προκούλου. [1]

Ἀλλὰ κατὰ τὸ δέκατον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Σεβήρου ἐπῆλθεν ἀπότομος μεταβολὴ ἐν ταῖς σχέσεσιν αὐτοῦ πρὸς τὸν Χριστιανισμόν. Διὰ διατάγματος τοῦ 202 ἀπηγόρευσε τὴν προσέλευσιν εἰς τὸν ἰουδαϊ-

---

(*) Συνέχεια ἐκ τοῦ Β΄ Τόμου σελ. 23.

1. **Tertullianus**, ad Scapulam 4. Ὁ Τερτυλλιανὸς συνέγραψε περὶ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὰ συγγράμματα αὐτοῦ De corona ἐξ ἀφορμῆς μαρτυρίου στρατιώτου τινὸς χριστιανοῦ, μὴ θελήσαντος κατὰ τὸ ἔθος νὰ φέρῃ στέφανον, Ad martyres καὶ ἄλλα.

σμὸν καὶ τὸν χριστιανισμόν [1]. Ὁ ἰουδαϊσμὸς κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην δὲν ἦτο οὕτως ἐπικίνδυνος ὡς πρὸ ἑνὸς αἰῶνος, ὅθεν τὸ διάταγμα τοῦ Σεβήρου δὲν ἐφηρμόσθη μετὰ πολλῆς τῆς αὐστηρότητος, οὐδ' ἔπαυσεν ὁ ἰουδαϊσμὸς θεωρούμενος ὡς religio licita. Ἴσως δὲ εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀνάγεται διάταγμα τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, καθ' ὃ πᾶσαι αἱ καταγγελίαι κατὰ τῶν ἀνηκόντων εἰς ἀπηγορευμένα σωματεῖα (collegia illicita) ἔπρεπε νὰ ἐξετάζωνται ἐν Ρώμῃ ὑπὸ τοῦ Ἐπάρχου αὐτῆς. Οὐχ ἧττον ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι προφανεῖς προσελεύσεις εἰς τὸν ἰουδαϊσμὸν μικροψύχων τινῶν Χριστιανῶν πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ διωγμοῦ ἔμειναν ἀτιμώρητοι. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Σεβῆρος ἀπηγόρευσε τὴν διὰ περιτομῆς προσέλευσιν εἰς τὸν ἰουδαϊσμόν, ὥς τινες εἰκάζουσιν, ὅθεν κυρίως ὁ διωγμὸς ἐστράφη ἀποκλειστικῶς κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἄλλως τε καὶ πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἀνωτέρω διατάγματος τοῦ Σεβήρου ἐξηκολούθουν πολλαχοῦ οἱ διωγμοὶ κατὰ τὸ ὑπὸ τοῦ Τραϊανοῦ κατηρτισμένον σύστημα. Πολλάκις μάλιστα ὁ ἐθνικὸς ὄχλος, καὶ παρὰ τὸ διάταγμα τοῦ Τραϊανοῦ, ἐξώρμα ἐναντίον τῶν χριστιανῶν, παραβιάζων καὶ τὰ μυστικώτερα αὐτῶν ἄσυλα, οἱ δὲ κατὰ τόπους διοικηταὶ κατεδίκαζον εἰς θάνατον τοὺς καταγγελλομένους καὶ ὁμολογοῦντας ἑαυτοὺς Χριστιανούς. Τούτου ἕνεκα δὲν εὑρέθησαν ἀπαράσκευοι οἱ Χριστιανοὶ κατὰ τὸ νέον διάταγμα τοῦ Σεβήρου. Ἀλλὰ τοῦτο ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ τοῦ Τραϊανοῦ διάταγμα παρουσιάζει νέα στοιχεῖα. Ἀποβλέπει οὐχὶ τοὺς ἤδη χριστιανοὺς ὄντας, ἀλλὰ τοὺς νεωστὶ προσερχομένους, ἐπιβάλλει δὲ εἰς τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς Πολιτείας ν' ἀναζητῶσιν αὐτούς. Κατεδικάζοντο ὅμως καὶ οἱ τέως Χριστιανοὶ ἂν κατηγγέλλοντο. Εἶναι πρόδηλον ὅτι ὁ Σεβῆρος διὰ τοῦ διατάγματος αὐτοῦ ἐζήτησε ν' ἀνακόψῃ ἀποτόμως τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐνιαχοῦ δὲ ὑπῆρξε τόσον σφοδρὸς ὁ διωγμός, ὥστε τινὲς τῶν Χριστιανῶν ἐνόμιζον ὅτι διαβλέπουσι σημεῖα τῆς ἐπικειμένης ἐμφανίσεως τοῦ Ἀντιχρίστου.

Τότε τὸ πρῶτον κατεδιώχθησαν οἱ ἐν Αἰγύπτῳ Χριστιανοί [2], μεταξὺ δὲ τῶν πρώτων παθόντων ὑπῆρξεν ὁ Διδάσκαλος τῆς Κατηχητικῆς Σχολῆς Ἀλεξανδρείας Φλάβιος Κλήμης, προκαλέσας τὸν φθόνον

---

1. ***Εὐσέβιος***, Ἐκκλ. Ἱστορία 6΄. 1. 2. ἑξ.
2. ***Εὐσέβιος***, Ἐκκλ. Ἱστορία 6΄, 1. ***Ὠριγένης***, Εἰς Ματθαῖον λόγ. 39. ***Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου***, Ὁ ἅγ. Διονύσιος ὁ μέγας, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1918, σ. 20—26.

τῶν περὶ τὸν Αὐτοκράτορα, μεταβάντα κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐκ Παλαιστίνης εἰς Αἴγυπτον. Ὁ Κλήμης ἠναγκάσθη νὰ φύγῃ ἐξ Αἰγύπτου καὶ νὰ μεταβῇ εἰς Καππαδοκίαν, ἀφῆκε δὲ διάδοχον ἐν τῇ Σχολῇ τὸν νεαρώτατον μέν, ἀλλὰ διαπρεπέστατον αὐτοῦ μαθητὴν Ὠριγένη. Ὁ Ἔπαρχος τῆς Αἰγύπτου Λαῖτος συνέλαβε, πρὸς τοῖς ἄλλοις Χριστιανοῖς, τὸν πατέρα τοῦ Ὠριγένους Λεωνίδαν, ὅν κατεδίκασεν εἰς τὸν δια ξίφους θάνατον. Τὸν Λαῖτον διεδέχθη ὁ Ἀκύλας, ὅστις ἐξηκολούθησε καταδιώκων τοὺς Χριστιανοὺς καὶ καταδικάζων αὐτοὺς εἰς θάνατον. Ὁ Ὠριγένης οὐ μόνον ἐπεσκέπτετο τοὺς μάρτυρας ἐν ταῖς φυλακαῖς καὶ ἐνεθάρρυνεν αὐτούς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν τόπον τοῦ μαρτυρίου συνώδευε καὶ φίλημα μετ' αὐτῶν ἀντήλλασσε, μετὰ πολλῆς τῆς παρρησίας, πολλάκις κινδυνεύσας νὰ λιθοβοληθῇ ὑπὸ τοῦ ἐθνικοῦ ὄχλου. Μεταξὺ τῶν μαρτύρων κατελέγοντο καί τινες τῶν μαθητῶν τοῦ νεαροῦ διδασκάλου, ὡς ὁ Πλούταρχος, ἀδελφὸς τοῦ μετὰ ταῦτα Ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας γενομένου Ἡρακλᾶ. Τὸν Πλούταρχον συνώδευσεν ὁ Ὠριγένης μέχρι τῆς τελευταίας αὐτοῦ στιγμῆς εἰς τὸν τόπον τοῦ μαρτυρίου. Μετὰ τὸν Πλούταρχον ἐμαρτύρησαν ἕτεροι μαθηταὶ τοῦ Ὠριγένους, ὁ Σέρηνος, καεὶς ζῶν, ὁ κατηχούμενας Ἡρακλείδης καὶ ὁ νεοφώτιστος Ἥρων, ἀποτμηθέντες ἀμφότεροι τὰς κεφαλάς. Μαθητὴς τῆς Σχολῆς ἦτο καὶ ἕτερος, μάρτυς Σέρηνος, ὁμώνυμος τοῦ ἑτέρου Σερήνου, καταδικασθεὶς εἰς τὸν δι' ἀποκεφαλισμοῦ θάνατον μετὰ πολλὰς βασάνους. Ἡ δὲ κατηχουμένη Ἡραῒς ἐκάη ζῶσα, τὸ διὰ πυρὸς λαβοῦσα βάπτισμα.

Ἐκτὸς τῆς Ἡραΐδος καὶ ἑτέρα γυνή Ἀλεξανδρινή, ἡ ἁγία παρθένος Ποταμίαινα, συνελήφθη ὡς χριστιανή, κόρη οὖσα ὡραιοτάτη καὶ μὴ παραδοθεῖσα εἰς τὸν ἀσελγῆ δεσπότην αὐτῆς, οὗτινος ἦτο παιδίσκη. Κατήγγειλεν αὐτὴν ὁ ἀπηνὴς δεσπότης εἰς τὸν Ἔπαρχον Ἀκύλαν, ὅστις εἰς φρικαλέας ὑπέβαλεν αὐτὴν βασάνους. Καταδικασθεῖσαν εἰς θάνατον ἀπήγαγεν αὐτὴν εἰς τὸν ὡρισμένον τόπον τῆς καταδίκης ὁ στρατιώτης Βασιλείδης, προστατεύσας αὐτὴν κατὰ τοῦ ὑβρίζοντος αὐτὴν πλήθους. Ἐκεῖ ἐκάη ζῶσα, βληθεῖσα εἰς λέβητα πλήρη πίσσης ἐμπύρου. Ὁμοίως καὶ ἡ μήτηρ αὐτῆς Μαρκέλλα τὸν διὰ πυρὸς ὑπέστη θάνατον, ἀλλὰ καὶ ὁ Βασιλείδης μετά τινας ἡμέρας, προσκληθεὶς νὰ ὁρκισθῇ, ἠρνήθη· ἐδήλωσεν ὅτι εἶνε χριστιανός, ἐμφανισθείσης αὐτῷ τῆς Ποταμιαίνης κατ' ὄναρ, καὶ τὸν μαρτυρικὸν ὑπέστη θάνατον διὰ τῆς ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς [1]. Κατὰ τὰς εἰδήσεις τοῦ Εὐσεβίου

---

1. ***Εὐσέβιος***, **Ἐκκλ.** Ἱστορία 6', 4. 5

ἐκτὸς τοῦ Βασιλείδου καὶ ἄλλοι πλεῖστοι τότε ἐν Ἀλεξανδρίᾳ προσῆλθον εἰς τὸν χριστιανισμὸν διὰ τῶν ἐμφανίσεων τῆς Ποταμιαίνης. Ἀλλὰ καὶ ὁ διωγμὸς μᾶλλον εἰς ἐνίσχυσιν τοῦ χριστιανισμοῦ συνετέλει, λαμπρῶς δ' ἀπελογεῖτο ὁ Ὠριγένης κατὰ τοῦ Κέλσου συγγράφων.

Ἐκ τῆς Αἰγύπτου ὁ διωγμὸς μετεδόθη εἰς τὴν Ἀφρικὴν ὅπου λαμπρῶς ὡσαύτως ἀπελογεῖτο τοῦ Χριστιανισμοῦ ὁ Τερτυλλιανός, καταδικάζων συνάμα μετὰ δριμύτητος τοὺς ἐκ τῶν Χριστιανῶν καθ' οἱονδήποτε τρόπον ἀποφεύγοντας τὸ μαρτύριον. Τινὲς τούτων διὰ χρημάτων ἠγόραζον παρὰ τῶν ἐθνικῶν τὴν ἐλευθερίαν, δικαιολογοῦντες τὴν πρᾶξιν αὐτῶν διὰ τοῦ παραδείγματος τοῦ Ἰάσονος (Πραξ. 17,9), ἀλλ' ἡ Ἐκκλησία κατεδίκασεν αὐτήν [1]. Οἱ ὑπάλληλοι τῆς ρωμαϊκῆς Πολιτείας εὗρον νέαν πηγὴν χρηματολογίας ἐκ τῆς ὀλιγοψυχίας τινῶν ἐκ τῶν Χριστιανῶν, ἀλλὰ τοῦτο διήρκεσεν ἐπὶ μακρόν, πολλῷ μᾶλλον ὅτι ὁ ἐθνικὸς ὄχλος ἐξηγείρετο μετὰ φανατισμοῦ κατὰ τῶν Χριστιανῶν.

Τῇ 7ῃ Μαρτίου 203 συνεπείᾳ τοῦ διατάγματος τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου ἐμαρτύρησαν ἐν Καρχηδόνι ἱκανοὶ τῶν Χριστιανῶν, διασημότατον δ' ἀπέβη τὸ μαρτύριον τῆς ἁγίας Περπετούης καὶ τῶν σὺν αὐτῇ Καρχηδονίων μαρτύρων, οὕτινος αἱ λεπτομέρειαι ἐπακριβῶς εἶναι γνωσταί.[2]

---

1. **Tertullianus**, De fuga in persecutiones 13.

2. Τὸ πρῶτον λατινικὸν κείμενον τοῦ μαρτυρίου τούτου ἀνεῦρεν ὁ **Holstein** τῷ 1663 ἐν χειρογράφῳ τοῦ ἐν τῷ ὄρει Κασσίνῳ Μοναστηρίου, μετ' αὐτὸν δ' ἐξέδωκεν αὐτὸ ὁ **Ruinart**, ἐπὶ τῇ βάσει δύο ἑτέρων χειρογράφων. Τῷ 1889 ὁ **R. Harris** ἀνεῦρε καὶ τῷ ἑπομένῳ ἔτει ἐξέδωκε, The acts of the martyrdom of Perpetua and Felicitas, London 1890, τὸ ἑλληνικὸν κείμενον ἐκ κώδικος τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς Βιβλιοθήκης. Ὁ Harris φρονεῖ ὅτι τὸ ἑλληνικὸν κείμενον εἶνε μετάφρασις ἐκ τοῦ λατινικοῦ κειμένου, τὴν γνώμην δὲ ταύτην ἠσπάσθησαν ὁ **Harnack**, ἐν Theologische Zeitung 1890, σ. 423, ὁ Massabeiau, ἐν Revue de l'histoire des religions, 1896, σ. 97 ἑξ. καὶ ἄλλοι, ἀπέκρουσεν ὅμως ὁ **A. Robinson**, δημοσιεύσας τὸ ἑλληνικὸν κείμενον ἐν ἀντιβολῇ πρὸς τὸ λατινικόν, The Passion of S. Perpetua ἐν Texts and Studies, 1891, σ. 60—94. Τὴν γνώμην τοῦ **Robinson** ἀπεδέχθη καὶ αὐτὸς ὁ **Harris**, πρὸς ἄλλοις (Duchesne). Ἀλλὰ διὰ τῆς ἀνευρέσεως νέου λατινικοῦ κειμένου συμφώνου πρὸς τὸ ἑλληνικὸν τοῦ Harris ἤρξατο ἐπικρατοῦσα γνώμη περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ὡς πρωτοτύπου, πρβλ. **P. Allard**, Histoire des persécutions pendant la première moitié du troisième siècle, Paris 1894, σ. 99. 100. Τελευταῖαι ἐκδόσεις αὐτοῦ ἐν **Knopf**, Ausgewälte Märtyreracten, σ. 44—57. **O. Gebhardt**, ἔνθ' ἀν. σ. 61—95. ***Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου***, Ἱστορικαὶ μελέται, σ. 79—94. Πρβλ. **Fr. de Cavalieri**, La Passio S. S. Perpetuae

Ἡ Περπέτουα ἦτο νεαρὰ γυνή, μόλις 22 ἐτῶν, ἐξ εὐγενοῦς καταγομένη ἀριστοκρατικῆς οἰκογενείας· πρὸ μικροῦ φαίνεται ἀποβαλοῦσα τὸν σύζυγον αὐτῆς, ἐξ οὗ εἶχεν ἀποκτήσει τὸ θηλάζον ἔτι πρῶτον τέκνον. Πρὸ πάσης ἔτι ἀνακρίσεως προσῆλθεν ὁ φανατικὸς ἐθνικὸς πατὴρ αὐτῆς, παρακαλῶν καὶ προτρέπων νὰ μὴ ὁμολογήσῃ ὅτι εἶναι χριστιανή, ἀλλ' αὕτη ἀπώθησε τὴν συμβουλήν, εἰποῦσα ὅτι δὲν δύναται νὰ ὀνομάσῃ ἑαυτὴν ἄλλως ἢ χριστιανήν, ἀφοῦ τοιαύτη ἦτο. Τόσον ἐθυμώθη ὁ πατὴρ αὐτῆς, ὥστ' ἐσκέφθη διὰ τῶν ἰδίων χειρῶν νὰ ἐξορύξῃ τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῆς, ἀλλ' ἀπελθὼν ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας δὲν ἐνεφανίσθη, σκεπτόμενος νὰ ὑποβάλῃ τὴν θυγατέρα αὐτοῦ εἰς μεγάλην τινὰ ἠθικὴν βάσανον, ἥτις νὰ ἐξαναγκάσῃ αὐτὴν ἵν' ἀρνηθῇ τὸν χριστιανισμὸν καὶ ἐπανέλθῃ εἰς τὸν πατρικὸν οἶκον.

Ἐν τῷ μεταξὺ χρόνῳ ἡ Περπέτουα ἐβαπτίσθη μετὰ τῶν συλληφθέντων μετ' αὐτῆς Ρεβοκάτου, Σατουρνίνου, Σεκονδούλου καὶ τῆς νεαρᾶς θεραπαινίδος Φελίτσιτας, ἐρρίφθη δὲ μετ' αὐτῶν εἰς τοὺς σκοτεινοτέρους καὶ ἀθλιεστέρους τῆς φυλακῆς θαλάμους. Ἐκεῖ ἡ εὐγενὴς γυνή, ἄλλως πως εἰθισμένη νὰ ζῇ μέχρι τοῦδε, ὑπέστη παντὸς εἴδους στερήσεις καὶ ὕβρεις παρὰ τῶν στρατιωτῶν, τὴν βαρυτέραν ὅμως ᾐσθάνετο θλίψιν ἐκ τῆς στερήσεως τοῦ τέκνου αὐτῆς. Ἀλλὰ δύο διάκονοι, ἐξαγοράσαντες διὰ χρημάτων τοὺς φύλακας τῆς εἱρκτῆς, κατώρθωσαν ἵνα μετ' ἀδείας οἱ χριστιανοὶ διέρχωνται ὥρας τινὰς ἐν τῇ αὐλῇ τῆς εἱρκτῆς καὶ καθαρὸν ἀναπνέωσιν ἀέρα. Ἐκεῖ δὲ προσεκόμιζον τὸ βρέφος τῆς Περπετούης ἡ μήτηρ καὶ ὁ ἀδελφός, σφόδρα λυπούμενοι ἐπ' αὐτῇ, ὡσαύτως λυπουμένῃ, ἀλλὰ σταθερῶς ἐμμενούσῃ ἐν τῷ χριστιανισμῷ· Ὅταν ἐπέτρεψαν αὐτῇ νὰ κρατήσῃ τὸ βρέφος ἐν τῇ φυλακῇ, ᾐσθάνθη ἑαυτὴν τὰ μάλιστα εὐτυχῆ, ὡς ἀνάκτορον τὴν φυλακὴν ἐθεώρησε καὶ ἐπεθύμει νὰ διαμένῃ ἐν αὐτῇ ἢ ἀλλαχοῦ που.

Εὐτυχής, ἐν τῇ κακοδαιμονίᾳ τῆς φυλακῆς, διὰ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως, εἶδε νύκτα τινὰ καθ' ὕπνους ὑπερύψηλον χαλκῆν κλίμακα, οὕτω στενὴν καὶ ἐπικίνδυνον, κατὰ τὴν ἀνάβασιν, ἕνεκα τῶν ἐκ πλαγίων αὐτῆς ἐμπεπηγμένων ποικίλων ὀργάνων, ὥστε εἷς μόνος καὶ μετὰ μεγάλης ἠδύνατο ν' ἀναβῇ προσοχῆς, ἐπὶ πλέον δὲ παρὰ τὴν βάσιν τῆς κλίμακος ἐνήδρευε δράκων ἐκφοβίζων τοὺς τολμῶντας ν' ἀναβῶσιν. Ἀνέβη ἤδη ὁ Σάτυρος, ὁ κατηχήσας τὴν Περ-

et Felicitatis Roma 1896. **P. Moncaux**, Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne, Paris I, 1901, σ. 82.

πέτουαν, καὶ προσεκάλεσεν αὐτήν, ἥτις ἀναθαρρήσασα ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀνέβη, εὑρέθη δ' αἴφνης ἐνώπιον μεγίστου κήπου, ἐν ᾧ εἶδε πολιὸν ἄνθρωπον ὑπερμεγέθη, ἀμέλγοντα τὰ πρόβατα, κυκλούμενον δὲ ὑπὸ πολλῶν χιλιάδων λευχειμονούντων. Οὗτος ἐπάρας τὴν κεφαλὴν εἶδε τὴν Περπέτουαν καὶ εἶπεν αὐτῇ, «καλῶς ἦλθες τέκνον» δοὺς αὐτῇ ἐκ τοῦ ἀμελγομένου τυροῦ ὡσεὶ ψωμίον, ὅπερ αὐτὴ ἔλαβε ζεύξασα τὰς χεῖρας καὶ ἔφαγεν, εἶπον δὲ πάντες οἱ παρεστῶτες «ἀμήν!» Ὁ ἦχος τοῦ ἐπιφωνήματος ἐξύπνησε τὴν Περπέτουαν, ἐξηγήσασαν τὸ ὅραμα ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἀνάγκης μεγάλης προφυλάξεως πρὸς τὴν ἐπικειμένην κρίσιν.

Ἐν τῷ ὁράματι τούτῳ διαβλέπουσί τινες ἴχνη μοντανισμοῦ καὶ ἐπίδρασιν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ μαρτυρίου, πολλῷ πλέον, ὅτι τῇ αἰτήσει τοῦ ἀδελφοῦ αὐτῆς εἶδεν αὐτὸ ἡ Περπέτουα, ἀλλ' εἶνε δυνατὸν νὰ ὑπολάβῃ τις, ὅτι ἐν καταστάσει ἐνθουσιώδει διατελοῦσα εἶδεν ἡ Περπέτουα τοιοῦτο ὄνειρον, κατὰ τὸν τρόπον τῶν παραστάσεων αὐτῆς διατυπώσασα τὴν ἔννοιαν τοῦ Παραδείσου. Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι ἡ προσφώνησις τοῦ Θεοῦ πρὸς αὐτὴν γίνεται ἑλληνιστὶ (καὶ τὸ λατινικὸν κείμενον τοῦ μαρτυρίου ἔχει «bene venisti tegnon»), διότι ἐπίσημος ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα ἐν Καρχηδόνι ὡς καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Ῥώμῃ μέχρι τοῦ γ' αἰῶνος ἦτο ἡ ἑλληνική, κατὰ τὰς παραστάσεις δὲ τῆς Περπετούης ἐν τοιούτῳ τόπῳ, οἷος ὁ Παράδεισος, δέον νὰ ὁμιλῇ τις ἑλληνιστί, ὡς καὶ ἐφεξῆς δεικνύει αὐτὴν πράττουσαν τὸ μαρτύριον. [1]

Ὁ πατὴρ τῆς ἁγίας μάρτυρος ὑπέλαβεν ὅτι ἡ μητρικὴ στοργὴ καὶ ἡ εὐδαιμονία ἡ ἀπὸ τοῦ παιδὸς ἀπεκοίμησαν τὸν πρὸς τὴν νέαν θρησκείαν ζῆλον αὐτῆς, ὅθεν ἐνεφανίσθη πάλιν, ἀλλὰ λίαν συγκεκινημένος καὶ ἐκτάκτως προσηνής. Καθικέτευσεν αὐτὴν νὰ φεισθῇ τῆς πολιᾶς τοῦ πατρὸς αὐτῆς, καὶ τῆς οἰκογενείας, ἥτις ἔμελλε νὰ ὑποστῇ τὸ μέγα ὄνειδος ὅτι ἓν τῶν μελῶν αὐτῆς θὰ ὑφίστατο ἀτιμωτικὸν θάνατον, γονυπετὴς καὶ κλαίων ἐπεδείκνυεν αὐτῇ τὸ ἀθῷον βρέφος, κατεφίλει τὰς χεῖρας αὐτῆς ἀποκαλῶν οὐχὶ θυγατέρα ἁπλῶς, ἀλλὰ Κυρίαν. Ἡ ἁγία γυνὴ συνεκινήθη ἐκ τῶν λόγων καὶ ἐκ τῆς καταστάσεως τοῦ πατρὸς αὐτῆς, ἀλλ' ἔμεινεν ἀμετάπειστος.

Τέλος ὡρίσθη ἡ ἡμέρα τῆς δίκης καὶ οἱ χριστιανοὶ ἀπήχθησαν πρὸ τοῦ ἀνθυπατεύοντος τῆς Ἀφρικῆς Ἱλαριανοῦ. Πρὸ τοῦ δικαστι-

1. Πρβλ. ***Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου***, Αἱ τελεταὶ τῆς Ἐκκλ. Ἱεροσολύμων κατὰ τὸν δ' αἰῶνα, Ἱερουσαλὴμ 1904, σ. 10.

κοῦ βήματος ἐφάνη ὁ πατὴρ τῆς Περιπετούης εἰς τὰς ἀγκάλας αὐτοῦ κρατῶν τὸ βρέφος αὐτῆς, ἐκλιπαρῶν αὐτὴν νὰ φεισθῇ τοῦ τέκνου. Ἐπενέβη καὶ ὁ ἀνθύπατος συγκινηθεὶς ἐκ τῆς δραματικῆς ἐκείνης σκηνῆς. Ἀλλ' ἡ ἁγία Περπέτουα ὑπέστη ἡρωϊκῶς τὴν ἀπερίγραπτον ταύτην ἠθικὴν πάλην, δὲν ἠθέλησε νὰ προσφέρῃ θυσίαν εἰς τοὺς Αὐτοκράτορας καὶ ὡμολόγησεν ἑαυτὴν χριστιανήν, καταδικασθεῖσα μετὰ τῶν λοιπῶν μαρτύρων εἰς θάνατον.

Ἀπήχθη πάλιν εἰς τὴν φυλακὴν μόνη, ἄνευ τοῦ βρέφους, ὅπερ ἐζήτησεν, ἀλλὰ δὲν ἔλαβε, μετά τινας δὲ ἡμέρας προσευχομένη εἶδεν αἴφνης τὸν ἀδελφὸν αὐτῆς Δεινοκράτη ἀπὸ πολλοῦ χρόνου ἀποθανόντα ἑπταετῆ τὴν ἡλικίαν ἐκ γαγγραίνης, προσηυχήθη ἐνθέρμως ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ τῇ ἐφάνη, ὅτι εἶδεν αὐτὸν ἐξερχόμενον πιναρὸν ἐκ σκοτεινοῦ τόπου, ἐν ἀλγεινῇ καταστάσει, ἐξηκολούθησε νὰ προσεύχηται ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ μετὰ παρηγορίας εἶδεν ὅτι ὁ τόπος, ἐν ᾧ εὑρίσκετο, ἐκαθαρίσθη καὶ ἡ δίψα κατεστάλη, ἐξ ἧς ἔπασχε.

Τοῦτο ὑπέλαβόν τινες, ὡς ἔνδειξιν περὶ τοῦ καθαρτυρίου πυρός, περὶ δὲ τοῦ Δεινοκράτους ἐφρόνησαν, ὅτι ἦτο ἀβάπτιστος καὶ ὅτι οἱ ἄνευ βαπτίσματος ἀποθνήσκοντες ὀφελοῦνται ἐκ τῶν προσευχῶν τῶν ζώντων. Ἀλλ' ἤδη ὁ Αὐγουστῖνος παρετήρησεν, ὅτι τὸ μαρτύριον τῆς ἁγίας Περπετούης οὐδαμῶς δύναται νὰ καταλεχθῇ μεταξὺ τῶν «κανονικῶν» τῆς Ἐκκλησίας βιβλίων καὶ ὅτι, ἐπειδὴ δὲν λέγεται ἐν τῷ μαρτυρίῳ, ὅτι ὁ Δεινοκράτης ἦτο ἀβάπτιστος, πιθανῶς ἦτο βεβαπτισμένος, ὅτι δὲ τὰς ἁμαρτίας, συνεπείᾳ τῶν ὁποίων ἔπασχε, διέπραξε μετὰ τὸ βάπτισμα.[1]

Ἐν τῇ ἐνθουσιώδει αὐτῆς καταστάσει διατελοῦσα ἡ Περπέτουα προὐκάλει τὸν θαυμασμὸν πάντων. Μετὰ σεβασμοῦ ἤρξατο φερόμενος πρὸς αὐτὴν καὶ ὁ δεσμοφύλαξ Πούδης, θρηνῶν δὲ καὶ κατοδυρόμενος προσῆλθε πάλιν ὁ πατὴρ αὐτῆς, ἀλλ' ἀνεπίκαμπτος ἡ ἁγία μάρτυς εἶδε πάλιν ὅραμα συμβολίζον τὴν πάλην, ἣν ἔμελλε νὰ διεξαγάγῃ κατὰ τὸ προκείμενον μαρτύριον. Ἄλλης ὄψεως ὅραμα εἶδεν ὁ Σάτυρος, ἀναβάσεως αὐτοῦ μετὰ τῆς Περπετούης εἰς τὸν οὐρανὸν πρὸ τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ, συναντήσεως μετὰ παλαιῶν μαρτύρων καὶ γνωρίμων Ἐπισκόπων καὶ Πρεσβυτέρων, μεθ' ὧν «ἑλληνιστὶ» συνωμίλησεν ἡ Περπέτουα.

Εἷς τῶν μετ' αὐτῆς συλληφθέντων, ὁ Σεκοῦνδος, ἀπέθανεν ἤδη ἐν τῇ

---

1. Augustini, De anima I, 10 III, 9.

εἱρκτῇ, ἀλλ' ἡ νεαρὰ θεράπαινὴς Φελίτσιτα, ἔγγυος οὖσα ὀκτὼ μηνῶν. ἐλυπεῖτο, διότι, κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς νόμους, δὲν ἠδύνατο νὰ ὑποστῇ τὴν εἰς θάνατον καταδικαστικὴν ποινὴν πρὸ τοῦ τοκετοῦ. Καὶ οἱ συμμάρτυρες συνελυποῦντο καὶ ηὔχοντο αὐτῇ ἵνα προώρως τέξασα συμμαρτυρήσῃ μετ' αὐτῶν. Τῷ ὄντι δὲ τρεῖς ἡμέρας πρὸ τοῦ μαρτυρίου μετὰ φρικτῶν ὠδίνων ἔτεκεν ἡ Φελίτσιτα θυγάτριον, ὅπερ παραλαβοῦσα μία τῶν χριστιανῶν υἱοθέτησεν. Εἰς τὰς παρατηρήσεις ἑνὸς τῶν παρισταμένων πῶς θὰ ὑποστῇ τὰς ὠδίνας τῆς θηριομαχίας, ἀφοῦ ἐν τῷ τοκετῷ οὕτω φρικωδῶς βασανίζεται, αὕτη ἀπήντησε «νῦν ἐγὼ πάσχω ὃ πάσχω, ἐκεῖ δὲ ἄλλος ἐστὶν ὁ πάσχων ὑπὲρ ἐμοῦ· ἔσται ἐν ἐμοὶ ἵνα πάθῃ, διότι ἐγὼ πάσχω ὑπὲρ αὐτοῦ». Ἦτο δὲ τοιαύτη τῶν χριστιανῶν ἡ ζωὴ ἐν τῇ εἱρκτῇ, ὥστε ὁ ἀρχιδεσμοφύλαξ εἱλκύσθη εἰς τὸν χριστιανισμόν.

Κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν γενεθλίων τοῦ διαδόχου τοῦ Αὐτοκράτορος ὡρίσθη ἡ ἡμέρα τοῦ μαρτυρίου τῆς Περιπετούης καὶ τῶν συμμαρτύρων αὐτῆς, κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς δὲ νόμους ἐπετρέπετο εἰς πάντα ἐγκληματίαν ἢ μονομάχον καὶ θηριομάχον τὴν παραμονὴν τοῦ ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ θανάτου αὐτοῦ νὰ παραδοθῇ εἰς ὄργια, νὰ διασκεδάσῃ καὶ συμποσιάσῃ [1]. Τοῦτο ἐνίοτε ἡ Ρώμη ἐξ εὐσπλαγχνίας ἢ εἰρωνείας ἐπέτρεπε καὶ εἰς τοὺς χριστιανοὺς καταδίκους.

Οἱ χριστιανοὶ μετέβαλον τὸ ἐλεύθερον τοῦτο ὀργιαστικὸν ἔσχατον δεῖπνον εἰς «ἀγάπας», καταπλήσσοντες τοὺς ἐν τῇ εἱρκτῇ περιεστῶτας διά τε τῆς πίστεως καὶ τῶν λόγων τοῦ Σατύρου, πολλοὶ δὲ ἐπίστευσαν. Ἀλλ' ἐν Καρχηδόνι ὑπῆρχε καὶ ἄλλη τις συνήθεια, παραδοθεῖσα φαίνεται ὑπὸ τῶν Φοινίκων, τῶν προσφερόντων θυσίαν εἰς τοὺς θεοὺς αὐτῶν καὶ ἀνθρώπους. Ἐνέδυον τοὺς καταδίκους τοὺς μὲν ἄνδρας ἐρυθρὰν ἀμφίεσιν ἱερέων τοῦ Κρόνου, τὰς δὲ γυναῖκας πρασίνην ἀμφίεσιν ἱερειῶν τῆς Δήμητρος. Κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς καταδίκης ἠθέλησαν νὰ ἐνδύωσι τὴν Περπέτουσαν καὶ τοὺς συμμάρτυρας αὐτῆς διὰ τοιούτων ἀμφιέσεων, ἀλλὰ διεμαρτυρήθη αὕτη καὶ παρεκάλεσεν ἵνα ἀφεθῶσιν ἀπηλλαγμένοι τοῦ ὀνείδους τούτου ἄνθρωποι ἀπαθνήσκοντες ὑπὲρ τῶν πεποιθήσεων αὐτῶν.

Ἡ πορεία αὐτῶν εἰς τὸ Ἀμφιθέατρον, τῇ συρροῇ ἀπείρου ὄχλου

---

1. Tertulliani, Apologeticus c. 42. De spectaculis c. 12. Πλουτάρχου, ὅτι οὐδὲ ζῆν ἐστιν ἡδέως, κατ' Ἐπίκουρον 17. Edit. Lipsiae 1873 τόμ. Ε' σελ. 203, 204.

ὑπῆρξε θορυβώδης. Ἡ Περπέτουα βαδίζουσα «ὡς ματρώνα Χριστοῦ» ἔψαλλεν, ὁ Σατουρνῖνος, Ρεβοκάτος καὶ Σάτυρος προσωμίλουν τῷ ὄχλῳ, ἠπείλουν διὰ τῆς θείας δίκης καὶ αὐτὸν τὸν Ἱλαριανὸν «σὺ ἡμᾶς καὶ σὲ ὁ Θεός». Ὁ ὄχλος ἐκμανεὶς ἐπὶ τῇ παρρησίᾳ ταύτῃ ἐζήτησε νὰ μαστιγώσωσιν αὐτοὺς πρὶν ἢ εἰς τὰ θηρία παραδώσωσιν, ὑπέστησαν δὲ τὴν μαστίγωσιν οἱ μάρτυρες ἀγαλλόμενοι.

Ἀπελύθησαν ἐναντίον αὐτῶν τὰ θηρία. Ὁ Σατουρνῖνος, ὅστις ἦτο πρόθυμος ν' ἀνεχθῇ πᾶν θηρίον, ἐδέχθη μετὰ τοῦ Ρεβοκάτου τὴν ἐπίθεσιν παρδάλεως, ὁ Σάτυρος ὅμως ἠνείχετο μὲν πᾶν θηρίον, ἀλλ' ἀπεστρέφετο τὴν ἄρκτον. Ἡ ἀφεθεῖσα κατ' αὐτοῦ, κεκορεσμένη οὖσα, ἔπληξε μὲν τὸν φύλακα αὐτῆς, δὲ ἠθέλησε δὲ νὰ ἐξέλθῃ τοῦ ζωγρίου καὶ ὅταν ὕστερον λεοπάρδαλις σφοδρῶς ἔπληξε τὸν Σάτυρον καὶ καθημάτωσεν αὐτόν, ὁ ὄχλος ὑπαινισσόμενος τὸ χριστιανικὸν βάπτισμα ἐκραύγασε τρὶς «καλῶς ἐλούσω»! Ἀταράχως ὁ Σάτυρος εἰς τὸν γνωστὸν δεσφύλακα Πούδεντα, εἰς ὃν προεῖπεν ὅτι δὲν θὰ ἐφονεύετο ὑπ' ἄρκτου, ἀλλ' ὑπ' ἄλλου θηρίου, «ὑγίαινε, εἶπε, καὶ μνημόνευε πίστεως καὶ ἐμοῦ, καὶ τὰ τοιαῦτα στερεωσάτω σε μᾶλλον ἢ ταραξάτω», ζητήσας δὲ τὸν δακτύλιον αὐτοῦ ἔβαψεν εἰς τὸ αἷμα καὶ ἀπέδωκεν εἶτα αὐτὸν ὡς παρακαταθήκην κρατίστην καὶ ἱεράν.

Ἡ Περπέτουα μετὰ τῆς Φελίτσιτας παρεδόθησαν εἰς τοὺς κερατισμοὺς ἀγρίας ἀγελάδος, ἥτις ἐπί τινας στιγμὰς ἀνετίναξεν αὐτὰς καὶ ἐπὶ τέλους ἔρριψε καθηματωμένας εἰς τὴν κονίστραν τοῦ Ἀμφιθεάτρου. Μόλις συνῆλθεν ἡ Περπέτουα, ἧς καὶ ὁ χιτὼν εἶχε διασχισθῇ καὶ ἡ κόμη ἦτο συγκεχυμένη, ἔσπευσε πρὸ παντὸς ἀνακαθήσασα νὰ ἐπιδιορθώσῃ τὸν χιτῶνα [1]. Ἐπειδὴ δ' ἐν Καρχηδόνι διεσκεδασμένη κόμη ἦτο σημεῖον πένθους, ἡ δὲ Περπέτουα τὸ περὶ αὐτὴν τελούμενον ἐθεώρει πανήγυριν, ἔσπευσε νὰ ἐπανορθώσῃ καὶ τὴν κόμην, ζητήσασα δὲ βελόνην τὰ ἐσπαραγμένα συνέφιγξε καὶ τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς περιέδεσε, προστρέξασα πρὸς τὴν Φελίτσιταν καὶ ὑπεγείρασα αὐτήν. Κατάπληκτος ὁ ὄχλος ἐκ τοῦ ἀπεριγράπτου τούτου θεάματος τοῦ ἱεροῦ ἡρωϊσμοῦ ἠξίωσε νὰ ἐξαχθῶσιν οἱ μάρτυρες τοῦ Ἀμφιθεάτρου ἐκ τῆς πύλης τῶν ζώντων. Ἡ Περπέτουα δὲν ᾐσθάνετο τὰς διανοιχθείσας ὑπὸ τῆς ἀγελάδος πληγάς, συναντήσασα δὲ εἰς τὴν πύλην τὸν κατηχούμενον Ρούστικον καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτῆς προέτρεψε νὰ μένωσι σταθεροὶ ἐν τῇ χριστιανικῇ

---

1. Πρβλ. ***Εὐρυπίδου***, Ἑκάβη στιχ. 568–570.

πίστει, ν' ἀγαπῶσιν ἀλλήλους καὶ νὰ μὴ σκανδαλίζωνται ἐκ τῶν συμβαινόντων.

Ἀλλ' ὁ πρὸ μικροῦ συγκινηθεὶς ὄχλος λυσσώδης ἀνέκραξεν αἴφνης ὅτι ἐπεθύμει ἵνα ἐνώπιον αὐτοῦ κατασφαγῶσιν οἱ μάρτυρες, οὗτοι δὲ ἀχθέντες ἐνώπιον αὐτοῦ ἀντήλλαξαν πρὸς ἀλλήλους φίλημα ἀγάπης καὶ ἔτειναν τὸν αὐχένα εἰς τὸν δήμιον. Ὁ Σάτυρος κατεσφάγη πρῶτος, ἀλλ' ὁ ὁρισθεὶς ἵνα καρατομήσῃ τὴν Περπέτουαν δήμιος μονομάχος ἦτο ἄπειρος· πρώτην φοράν, φαίνεται, ἔπραττε τὸ ἀπαίσιον τοῦτο ἔργον καὶ διὰ τοῦτο ἀδεξίως κατήνεγκε τὴν μάχαιραν κατὰ τῶν ὀστέων τῆς ἁγίας μάρτυρος, αὕτη δὲ ἀνακράξασα ὡδήγησε τὴν δεξιὰν τοῦ μονομάχου εὐθὺ πρὸς τὸν τράχηλον αὐτῆς, ἴσως, λέγει ὁ τοῦ μαρτυρίου συγγραφεύς, διότι τηλικαύτη γυνὴ ἔπρεπε βουλομένη μόνον ν' ἀποθάνῃ.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ θαυμασίου μαρτυρίου εἶνε πάντως ἄγνωστός τις θεατὴς καὶ ἀκροατὴς τῆς συλλήψως καὶ τοῦ μαρτυρίου τῆς ἁγίας Περπετούης [1], ἔχων ὡς βάσιν τὰς ἀφηγήσεις αὐτῆς τῆς Περπετούης ἢ καὶ σημειώσεις ἃς «τῷ νοῒ αὐτῆς καὶ τῇ χειρὶ συγγράψασα κατέλιπε», σημειοῖ δ' ἐν ἀρχῇ «ταῦτα ἕως πρὸ μιᾶς τῶν φιλοτιμιῶν ἔγραψα» καὶ παριστᾷ λέγουσαν τὴν Περπέτουαν «τὰ ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ γενησόμενα ὁ θέλων συγγραψάτω». Καὶ περὶ τοῦ Σατύρου λέγει ὁ συγγραφεὺς τοῦ μαρτυρίου «τὴν ἰδίαν ὀπτασίαν αὐτὸς δι' ἑαυτοῦ συγγράψας», περὶ δὲ ἀμφοτέρων, «αὗται αἱ ὁράσεις ἐμφανέσταται τῶν μαρτύρων Σατύρου καὶ Περπετούας, αὐτοὶ συνεγράψαντο». Ἀπεδείχθη δέ, διὰ λεπτομερεστάτης κριτικῆς ἐξετάσεως τοῦ μαρτυρίου, ὅτι τῷ ὄντι μεγάλα τμήματα τοῦ μαρτυρίου ἀνήκουσιν εἰς τὴν Περπέτουαν, καί τινα εἰς τὸν Σάτυρον, τὰ δὲ λοιπὰ εἰς τὸν ἀνώνυμον συγγραφέα [2]. Ἀλλ' οἱοσδήποτε κἂν ὑπῆρξεν οὗτος, ἀναντίρρητον εἶνε ὅτι τὸ μαρτύριον ἀνήκει εἰς τὴν ἐποχήν, καθ' ἣν ἐμαρτύρησεν ἡ Περπέτουα μετὰ τῶν σὺν αὐτῇ.

Ὁ Τερτυλλιανὸς ἤδη γινώσκει αὐτό [3], ὡς καὶ ὁ Αὐγουστῖνος, ὡς εἴδομεν, ὅθεν ἐν τῇ βάσει τοῦ πολυτιμοτάτου τούτου φιλολογικοῦ

---

1. Ἐν τῷ τόπῳ τοῦ μαρτυρίου αὐτῆς ἀνηγέρθη βραδύτερον μεγαλοπρεπὴς Βασιλική. P. Allard ἔνθ. ἀν σ. 172.

2. Παρὰ P. Allard αὐτόθι σ. 100.

3. De anima 35.

μνημείου ἀπόκεινται ἐπίσημα καὶ αὐθεντικὰ κείμενα [1], ἅπερ εἰς ἓν συνήνωσεν ὁ ἄγνωστος ἡμῖν συγγραφεύς.

Ἐν τῷ μαρτυρίῳ τούτῳ τῆς ἁγίας Περπετούης καὶ τῶν συμαρτύρων αὐτῆς βλέπομεν ἐφαρμογὴν τοῦ διατάγματος τοῦ Τραϊανοῦ, διότι οἱ μάρτυρες καταδικάζονται ἐπὶ μόνῳ τῷ ὀνόματι αὐτῶν ἄνευ περαιτέρω ἀντακρίσεως περὶ τοῦ ἠθικοῦ αὐτῶν βίου. Παρὰ δὲ τὴν σφοδρότητα τοῦ ἐπὶ Σεπτημίου Σεβήρου διωγμοῦ ἡ Ἐκκλησία δὲν ὑπέστη μέγαν κλονισμόν. Τοὐναντίον μάλιστα εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀνάγεται ἡ ἀπαρχὴ τῆς κτηματικῆς περιουσίας, ἥν ἡ Ἐκκλησία ὡς σωματεῖον ἤρξατο ἀποκτῶσα διὰ δωρεῶν τῶν πλουσίων χριστιανῶν, ὁ δὲ Τερτυλλιανὸς προσεπάθει νὰ καταδείξῃ εἰς τὰς ρωμαϊκὰς ἀρχὰς τὸ νόμιμον τῆς ἰδιοκτησίας ταύτης. Ἀληθῶς δὲ μέχρι τέλους τῆς περιόδου ταύτης τῶν διωγμῶν ἐσεβάσθησαν οἱ ἐθνικοὶ τὴν περιουσίαν τῆς Ἐκκλησίας, ὡς σωματείου, καὶ τῶν χριστιανῶν, ὡς ἰδιωτῶν. Τοῦτο ὅμως ἐξηγεῖται κυρίως ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ Πολιτεία δὲν κατεδίωκε κυρίως τὴν χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν, ὡς βραδύτερον ἔπραξεν, ἀλλὰ τοὺς χριστιανούς.

14. Προσωρινὴ ἀναστολὴ τῶν διωγμῶν.

Ὁ διωγμὸς ἐξηκολούθησε μέχρι τέλους τῆς βασιλείας τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου παρεκταθεὶς καὶ ἐπὶ τῆς τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Καρακάλλα (211-217), ὅστις ὅμως παρ' ὅλην τὴν σκληρότητα αὐτοῦ, ἣν ἐξεδήλωσεν εὐθὺς ἀμέσως φονεύσας τὸν ἴδιον ἀδελφὸν μετὰ τῆς ἐπιφωνήσεως sit divus dummodo non sit vivus! οὐδὲν ἐξαιρετικὸν κακὸν ἔπραξε κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ [1]. Λέγεται μάλιστα ὅτι δὲν ἦτο ὅλως ξένος πρὸς τὸν ἰουδαϊσμὸν καὶ τὸν χριστιανισμόν, διότι μεταξὺ τῶν ὁμηλίκων παιδικῶν αὐτοῦ φίλων εὑρέθη τις ἀνήκων εἰς τὸν ἰουδαϊσμὸν καὶ ὑπέστη ἕνεκα τούτου μαστίγωσιν. Οὐχ ἧττον οἱ ἑκασταχοῦ ἀντιπρόσωποι τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας ἐφέροντο πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς κατὰ τὰς ἰδίας αὐτῶν διαθέσεις. Μετὰ τὸν μετριοπαθῆ Ἀνθύπατον Ἀφρι-

---

1. Tillemont, Mémoires pour servir á l' Histoire ecclésiastique III σ. 136 ἑξ. Κατα τινας συγγραφεὺς τοῦ μαρτυρίου εἶνε ὁ Τερτυλλιανος, πρβλ. A. d' **Allès** L' auteur de la Passio Perpetue ἐν Revue de l'hist. ecclésiastique, 1907, σ. 5-18. **Moncaux** Hist. littéraire de l' Afrique chrétienne, 170-96.

2. **P. Allard**, Histoire des perséc. pendant la première moitié du troisième siècle, σ. 168 ἑξ.

κῆς Βαλέριον Pudens, ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν Scapula Tertullus προσηνέχθη σκληρῶς πρὸς τοὺς Χριστιανούς, ἐν ἀρχῇ τῆς βασιλείας τοῦ Καρακάλλα. Πρὸς αὐτὸν ἀπηύθυνεν ἐπιστολὴν ὁ Τερτυλλιανὸς καὶ ἐξ αἰτίας τῶν ἐπ᾿ αὐτοῦ διωγμῶν ἔγραψε τὰ δύο ἀπολογητικὰ αὐτοῦ ἔργα Ad Nationes καὶ Apologeticus, περιγράψας ἐν αὐτοῖς τὴν δεινὴν τῶν Χριστιανῶν κατάστασιν.

Ὁ διάδοχος τοῦ Καρακάλλα Μακρῖνος ἐπ᾿ ἐλάχιστον μόνον ἐβασίλευσε χρόνον (217), ὁ δὲ μετ᾿ αὐτὸν Ἀούτιος Βασσιανὸς (ἢ ὡς ἐπισήμως ἐκαλεῖτο Μᾶρκος Αὐρήλιος Ἀντωνῖνος) γνωστὸς ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὑπὸ τ᾿ ὄνομα Ἡλιογάβαλος (Elagabal) ὑπῆρξεν ὁ ἀνηθικώτερος τῶν Αὐτοκρατόρων τῆς Ῥώμης. Διενοήθη νὰ συνενώσῃ πάντα τὰ θρησκεύματα ὑπὸ τὴν λατρείαν τῆς Ἀνατολικῆς θεότητος τοῦ Ἐλ-Γαβάλ, ἱδρύων ἐπὶ τοῦ παλατίνου λόφου πάνθεον ὡς τιμὴν αὐτοῦ, πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον συνήγαγεν εἰς Ῥώμην ἐκ τῆς Ἀνατολῆς πάντα τὰ ὀνομαστὰ ἀγάλματα καὶ ἐτέλη εἰς τιμὴν τοῦ Ἐλ-Γαβάλ μεγαλοπρεπεστάτας καὶ παραβαλωτάτας πομπάς [1]. Ἴσως δὲ ὁ Ἡλιογάβαλος διὰ τοῦ βουλεύματος τούτου πραγματοποιουμένου θὰ καθίστατο ἄγριος τοῦ Χριστιανισμοῦ διώκτης, ἀλλὰ λίαν ταχέως ἐφονεύθη μὲν αὐτός, αὐτοκράτωρ δ᾿ ἀνεκηρύχθη ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ Αὐρήλιος Ἀλέξανδρος Σεβῆρος (222-235). Ὁ νέος Αὐτοκράτωρ ἦτο ἐκλεκτικός, ἀλλ᾿ ὁ ἐκλεκτισμὸς αὐτοῦ ἦτο εὐγενέστερος τοῦ τοῦ Ἡλιογαβάλου, ἡ δὲ μήτηρ αὐτοῦ Μαμμαία ἦτο «θεοσεβεστάτη καὶ εὐσεβής». Εὑρισκομένη αὕτη κατὰ τὸ 226 ἐν Ἀντιοχείᾳ ἠκροάσθη τοῦ διασημοτάτου Ὠριγένους περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ διδάξαντος αὐτήν [2]. Ἦτο δὲ καὶ ὁ Αὐτοκράτωρ οὕτως ἐγγὺς πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, ὥστε ἐν τῷ εὐκτηρίῳ αὐτοῦ μεταξὺ τῶν λοιπῶν εἶχε καὶ τὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἄγαλμα [3]. Ἐλέχθη μάλιστα ὅτι ἐσκόπει νὰ καταλέξῃ μεταξὺ τῶν ἐθνικῶν θεῶν καὶ τὸν Ἰησοῦν καὶ ὅτι ἀπετράπει ἀπὸ τοιούτου βουλεύματος ὑπὸ τῶν μάντεων. Ἠγάπα δ᾿ ἐξαιρετικῶς τὸ λόγιον τοῦ Ἰησοῦ «καθὼς θέλετε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι ποιεῖτε καὶ ὑμεῖς αὐτοῖς ὁμοίως,» ἐπιγράψας ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν ἀνακτόρων καὶ τῶν δημοσίων οἰκοδομημάτων Quod tibi fieri non vis alteri non feceris. Ἀλλὰ καὶ εὐκαιρία παρεσχέθη

---

1. **Aelius Lampiridius**, vita Heliogabali, 3,6.
2. *Εὐσέβιος*, Ἐκκλ. ἱστορία Ϛ´ 21.
3. **Aelius Lampridius**, vita Alexandri Severi, σ. 29, 51.

εἰς τὸν Αὐτοκράτορα ἵνα ἐκδηλώσῃ τὰς εὐγενεῖς αὐτοῦ πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν διαθέσεις. Διότι ὅτε ποτὲ ἐν Ρώμῃ διηγέρθη ἔρις μεταξὺ χριστιανῶν καὶ τινων ὀψοπωλῶν (popinarii) ὁ Αὐτοκράτωρ ἔλυσε τὸ ζήτημα ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν εἰπὼν ὅτι προτιμότερον ἐν τῷ γηπέδῳ, περὶ οὗ πρόκειται, νὰ ἐγερθῇ ναὸς πρὸς λατρείαν οἱουδήποτε θεοῦ ἢ ὀψοπωλεῖον [1]. Ἡ ἀπόφασις αὕτη τοῦ Αὐτοκράτωρ εἶνε σπουδαιοτάτη, διότι ἀνεγνώρισε τὸ δικαίωμα τῇ Ἐκκλησίᾳ ὡς ἰδιαιτέρῳ σωματείῳ, τοῦ κτᾶσθαι περιουσίαν.

Ἕνεκα τῶν εὐμενῶν τούτων διαθέσεων τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου πρὸς τοὺς χριστιανοὺς ἐλέχθη περὶ αὐτοῦ Christianos esse passus est [2]. Ἀλλ' ἡ εὐμένεια αὕτη ὑπῆρξε ὅλως τυχαία, διότι οἱ διωγμοὶ ἐφάνησαν μὲν ὅτι ἀνεστάλησαν, ἀλλὰ ποῦ καί που ἐξηγείρετο ὁ ὄχλος κατὰ τῶν χριστιανῶν. Συνεπείᾳ τοιαύτης ἐξεγέρσεως ἐμαρτύρησεν ὁ Ἐπίσκοπος Ρώμης Κάλλιστος (κατὰ τὸ ἔτος 222 ἢ 223), ὁ δὲ μέγα δυνάμενος νομομαθὴςΟὐλπιανὸς συλλέξας ἐδημοσίευσεν ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ De officio proconsulos τὰ κατὰ τῶν χριστιανῶν διατάγματα τῶν προηγουμένων Αὐτοκρατόρων, ἵνα ὑποδείξῃ τὰς ποινὰς εἰς ἃς ἔδει νὰ ὑποβάλλωνται οἱ ὀπαδοὶ θρησκείας ἀπηγορευμένης [3]. Ἄλλως τε ἡ βασιλεία τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου ὑπῆρξε βραχυχρόνιος. Τῇ 29 Μαΐου 235 αὐτὸς καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ κατεσφάγησαν ἐν Σικελίᾳ.

Ἔκτοτε ἤρξατο φοβερὰ ἀναρχία ἐν τῷ Ρωμαϊκῷ Κράτει, καθ' ἣν μέχρι τοῦ Διοκλητιανοῦ ἐν διαστήματι 60 ἐτῶν ἀνεβιβάσθησαν εἰς τὸν θρόνον τῆς Ρώμης 45 Αὐτοκράτορες, ὧν οἱ 40 ἐδολοφονήθησαν. Ἐν αὐτῇ τῇ Ρώμῃ ἡ Γερουσία, ὁ στρατὸς καὶ ὁ λαὸς διετέλουν εἰς ἐχθρικὰς σχέσεις. Ἐν ταῖς ὁδοῖς συνεκροτοῦντο πολλάκις ἀληθεῖς μάχαι κατὰ τὴν διαδοχὴν τῶν Αὐτοκρατόρων, τὸ δὲ παράδειγμα τῆς πρωτευούσης ἐμιμοῦντο καὶ αἱ ἐπαρχίαι. Οὐχὶ σπανίως ἀνεφαίνοντο θρασεῖς στρατηγοί, ἀναβιβαζόμενοι ἐπὶ τῶν ἀσπίδων τῶν στρατιωτῶν, ἀνακηρυσσόμενοι Αὐτοκράτορες καὶ ἐπιτιθέμενοι κατ' ἀλλήλων. Οὐδεὶς πλέον σεβασμὸς ὑπῆρχε πρὸς τὸν νόμον, ποδοπατηθέντα παρ' ἁπάντων. Ἐν τῷ μέσῳ δὲ τῆς ἀναρχίας ἐκείνης βάρβαροι λαοὶ προσήγγιζον πρὸς τὰ ὅρια τοῦ κράτους ἀπειλοῦντες νὰ καταλύσωσιν αὐτό.

---

1. Ael. Lampridius, vita Alex. Severi, c. 49—51.
2. Ael. Lampridius, vita Alex. Severi, c, 22.
3. Lactantius, Diviae institutiones V, 11.

Οἱ Φράγκοι διέβαινον τὰ Πυρηναῖα, οἱ Γερμανοὶ ἵσταντο πρὸ τῶν Μεδιολάνων, οἱ Γότθοι κατέστρεφον τὴν Ἔφεσον, οἱ Πέρσαι μικρόν τι ἀπεῖχον τῆς Ἀντιοχείας. Παρὰ τὴν κατάστασιν ταύτην τοῦ Ῥωμαϊκοῦ Κρατους ὁ διάδοχος τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου Γάϊος Ἰούλιος Οὐῆρος Μαξιμῖνος ὁ Θρὰξ κατεδίωξεν ἐκ μίσους πρὸς τὸν προκάτοχον αὐτοῦ πᾶν ὅ,τι ἐκεῖνος ηὐνόησε καὶ ἠγάπησε [1]. Κατεδίωξε καὶ χριστιανοὺς καὶ ἐθνικούς, συλήσας τοὺς θησαυροὺς πολλῶν ἐθνικῶν ναῶν. Ἐπειδὴ δ' ἐνιαχοῦ, ὡς ἐν Καπαδοκίᾳ, συνέβησαν σεισμοὶ καὶ φυσικαί τινες συμφοραὶ ἀποδοθεῖσαι τοῖς χριστιανοῖς, ὁ ἐθνικὸς ὄχλος ἐξηγέρθη κατ' αὐτῶν [2]. Τοιαῦται ὅμως ἐξεγέρσεις εἶχον μονομερῆ καὶ ἐπιτόπιον χαρακτῆρα, κατὰ Μάϊον δὲ τοῦ 238 ἐφονεύθη καὶ ὁ ἄγριος Μαξιμῖνος, ἐπὶ μικρὸν μόνον τυραννήσας.

Ὥστ' ἐν ταῖς πλείσταις ἐπαρχίαις τοῦ Ῥωμαϊκοῦ Κράτους δὲν διεταράχθη ἡ ἀπὸ τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου ἐπικρατήσασα εἰρήνη τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Τοιαύτη δὲ εἰρήνη ἐπεκράτησεν ἐπὶ τοῦ διαδόχου τοῦ Μαξιμίνου Γορδιανοῦ (238—244), μάλιστα τοῦ Φιλίππου Ἄραβος (244—249), ὥστε ὁ μὲν Ὠριγένης ἐξέφραζεν ἤδη τὴν νέαν ὅλως τότε ἰδέαν ὅτι μικρὸν κατὰ μικρὸν τὸ Ῥωμαϊκὸν Κράτος θὰ καθίστατο χριστιανικὸν καὶ θὰ ἐπεκράτει μόνη ἡ χριστιανικὴ θρησκεία [3], διεφημίσθη δὲ περὶ τοῦ Φιλίππου Ἄραβος παράδοξος ὅτι ἦτο χριστιανὸς καὶ ἐπιστεύθη ὑπὸ τινων ἱστορικῶν ὅτι ὄντως ὁ Φίλιππος Ἄραψ ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος χριστιανὸς ρωμαῖος Αὐτοκράτωρ [4]. Τὴν παράδοσιν ἀνέγραψεν ὁ Εὐσέβιος, παραστήσας τὸν Φίλιππον πειθαρχοῦντα τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ μετανοοῦντα ἐπὶ τοῖς παραπτώμασι [5]. Συνεδυάσθη δ' ἡ παράδοσις αὕτη πρὸς τὴν πληροφορίαν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου, καθ' ἣν ὁ ἅγιος Βαβύλας Ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας ἐξεδίωξεν ἐκ τοῦ ναοῦ ἡγεμόνα τινὰ ἕνεκα ἀδίκου φόνου, ὑπ' αὐτοῦ διαπραχθέντος

---

1. **Εὐσέβιος**, Ἐκκλ. ἱστορία, 6 28.
2. **Firmilianus**, Ep. ad Cyprianum, 75 c. 10. **E, Prenschen**, Analecta, σ. 33. 34. Πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐμαρτύρησαν περὶ τὴν ἐποχὴν ταύτην οἱ Ἐπίσκοποι Ρώμης Ποντιανὸς καὶ Ἱππόλυτος.
3. Κατὰ Κέλσου Η, 15. 26. 68 «πᾶσα μὲν θρησκεία καταλυθήσεται, μόνη δὲ ἡ τῶν Χριστιανῶν κρατήσει».
4. **P. Allard**, ἔνθ' ἀν. σ. 229 ἑξ.
5. **Εὐσέβιος**, Ἐκκλ. ἱστορία 6, 34.

καὶ ἐβλήθη τούτου ἕνεκα· εἰς τὴν φυλακήν [1]. Ὁ Εὐσέβιος δὲν ὀνομάζει τὸν Ἐπίσκοπον, τὸν ἀποκλείσαντα ἐκ τῆς ἱερᾶς συνάξεως τὸν Φίλιππον, ὁ δὲ Ἰωάννης Χρυσόστομος δὲν ὀνομάζει τὸν ἡγεμόνα τὸν ἀποκλεισθέντα ὑπὸ τοῦ Ἐπισκόπου Βαβύλα [2]. Καὶ ὁ μὲν Εὐσέβιος λέγει ὅτι ὁ Φίλιππος ὑπήκουσεν, ὁ δὲ Χρυσόστομος ὅτι ὁ ἡγεμὼν δὲν ὑπήκουσεν ἀλλ' ἐφυλάκησε τὸν ἐπίσκοπον. Καλεῖ δὲ τὸν ἡγεμόνα τοῦτον «βασιλέα», ἀλλὰ «βασιλεὺς» καλεῖται καὶ ὁ διοικητὴς Ἀντιοχείας Γάλλος, ἀδελφὸς Ἰουλιανοῦ τοῦ παραβάτου [3]. Πρόδηλον λοιπὸν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ γεγονότος, ἀλλ' οἱ συντάκται τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ συνεβίβασαν τὰ παρ' Εὐσεβίῳ καὶ Χρυσοστόμῳ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἐπισκόπου Βαβύλα καὶ τοῦ Αὐτοκράτορος Φιλίππου Ἄραβος, παραδέχονται δὲ καί τινες τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν ὅτι οὗτος ὑπῆρξε χριστανὸς Αὐτοκράτωρ. Ἄπορον ὅμως ἀληθῶς ὅτι οὐδὲν ἀπολύτως ἴχνος τοῦ χριστιανισμοῦ τοῦ Φιλίππου ὑπελείφθη, ὅτι ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ὀνομάζει αὐτὸν τύραννον καὶ κακοῦργον, ὅτι ἐπὶ πλέον ἡ ἐπ' αὐτοῦ ἑορτασθεῖσα χιλιετηρὶς τῆς Ρώμης ὑπῆρξε καθαρῶς ἐθνικὴ ἑορτή.

Ἓν λοιπὸν εἶναι βέβαιον, ὅτι ὁ Φίλιππος Ἄραψ ὑπῆρξεν εὔνους πρὸς τοὺς χριστιανούς, καθ' ὃν τρόπον καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Σεβῆρος ὅτι «ἐλέχθη» ἁπλῶς ὅτι ὑπῆρξε Χριστιανός, ὡς βραδύτερον ἐσημείωσεν ὁ Διονύσιος Ἀλεξανδρείας περὶ τῶν «λεχθέντων ἀναφανδὸν Χριστιανοὺς γεγονέναι» [4], χωρὶς νὰ ὀνομάσῃ αὐτούς. Κατ' ἀκολουθίαν οὐχὶ μόνον δὲν διεσαλεύθη ἐπ' αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐνισχύθη ἡ εἰρήνη τῆς Ἐκκλησίας. Τοῦτο ὅμως δέον νὰ θεωρήσωμεν ὡς προσωρινὴν καὶ οὐχὶ ὡς ὁριστικὴν ἀναστολὴν καὶ κατάπαυσιν τῶν διωγμῶν. Δὲν ἦλθεν εἰσέτι τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου πρὸς θρίαμβον τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ δ' Ἐκκλησία ἔμελλε νὰ ὑποστῇ μείζονας τῶν μέχρι τοῦδε δοκιμασίας, καταδεικνύουσα τὴν ἀκατάβλητον ἐσωτερικὴν αὐτῆς δύναμιν.

Διότι μετὰ τὴν προσωρινὴν ταύτην ἀναστολὴν οἱ διωγμοὶ προσλαμβάνουσι γενικώτερον χαρακτῆρα. Ἐὰν κατὰ τὴν πρώτην αὐτῶν

---

1. ***Ἰωάννου Χρυσοστόμου***, Λόγος εἰς τὸν μακάριον Βαβύλαν καὶ κατὰ Ἰουλιανοῦ καὶ πρὸς Ἕλληνας, Πατρ. Migne τ. 59 σ. 567.

2. Τὸ Συναξάριον ἀναγράφει ὡς τοιοῦτον τὸν ***Νουμεριανόν***, **Hippolyte Delehaye**, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris) Bruxellis 1902, σ. 13.

3. ***Γρηγορίου Θεολόγου***, Κατὰ Ἰουλιανοῦ Α, 31. Πατρ. Migne 35, 557.

4. Παρ' ***Εὐσεβίῳ***, Ἐκκλ. ἱστορία, 7,10.

περίοδον ὁ καταδιωκόμενος Χριστιανισμὸς δὲν διεκρίνετο εἰσέτι τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν περίοδον δι' εἰδικῶν νόμων καταδιώκονται μᾶλλον οἱ Χριστιανοί, οὐχὶ δὲ ὁ Χριστιανισμός, ὡς σύνολον, κατὰ τὴν ἐφεξῆς τρίτην περίοδον τῶν διωγμῶν ἡ Ρωμαϊκὴ Πολιτεία ἀπεπειράθη νὰ ἐξαφανίσῃ τὸν Χριστιανισμόν, προσδοῦσα εἰς τοὺς διωγμοὺς χαρακτῆρα γενικῆς ἐξοντώσεως. Ἀλλ' ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἐκ τῆς νέας ταύτης δοκιμασίας καὶ ἐπιθέσεως τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου ἔμελλε νὰ ἐξέλθῃ νικητής, ἐκ δὲ τῶν σκοτεινῶν κατακομβῶν ν' ἀνέλθῃ εἰς τὸν θρόνον τῶν Καισάρων τῆς Ρώμης. Ἡ Ρωμαϊκὴ Πολιτεία ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ Ἐθνισμοῦ ἡττηθεῖσα ἐν τῷ ἀδίκῳ ἀγῶνι κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἔμελλε νὰ καταστῇ χριστιανική. Ἐπραγματοποιήθη τὸ λεχθὲν ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους «πᾶσα μὲν θρησκεία καταλυθήσεται, μόνη δὲ ἡ τῶν Χριστιανῶν κρατήσει».

ΑΙ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΕ΄ ΑΙΩΝΑ ΑΠΟΠΕΙΡΑΙ ΠΡΟΣ ΕΝΩΣΙΝ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ *

22. Περὶ τὰ μέσα ἢ τὰ τέλη Νοεμβρίου 1434 ὁ Χριστοφόρος κατέλιπε τὴν Κπολιν, κομίζων ἐπισήμως κυρωθείσας παρὰ τῶν Ἑλλήνων τὰς νέας συμφωνίας περὶ συγκλήσεως τῆς ἑνωτικῆς συνόδου ἐν Κπόλει ἵνα ταύτας προσεπικυρώσῃ καὶ ὁ Εὐγένιος. Καὶ τὸ μὲν ἀκριβὲς ἐν Κπόλει συνταχθὲν κείμενον τῶν μετὰ τοῦ Garatoni συμφωνιῶν δὲν περιεσώθη· ἡ λατινικὴ ὅμως αὐτῶν ἔκδοσις, περιληφθεῖσα εἰς τὴν ἀπὸ 22 Φεβρουαρίου 1435 πρὸς τοὺς παπικοὺς ἐν τῇ Συνόδῳ προέδρους ἐπιστολὴν ἔχει ἐν περιλήψει ὡς ἑξῆς: α) πρὸς ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν ἀποστέλλει ὁ πάπας εἰς Κπολιν καρδινάλιον ὡς λεγᾶτον in latere μετὰ κληρικῶν, σοφῶν καὶ διδασκάλων μετ' ἐξουσίας πρὸς πραγματικὴν συντέλεσιν τῆς ἑνώσεως· β) ὁ λεγᾶτος μετὰ τῶν κληρικῶν θ' ἀπέλθωσιν εἰς Κπολιν εἰς διάστημα ἑνὸς ἔτους ἀπὸ τῆς ὑπὸ τοῦ πάπα ἐπικυρώσεως τῶν εἰρημένων συμφωνιῶν· γ) οἱ Ἕλληνες αὐτοκράτωρ καὶ πατριάρχης ἰδίαις δαπάναις θὰ φροντίσωσιν ὅπως εἰς Κπολιν συνέλθωσιν οἱ προωρισμένοι νὰ μετάσχωσι τῆς Συνόδου καὶ δὴ ἐντὸς μηνὸς ἀπὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ λεγάτου, ὅτε καὶ θὰ προβῶσιν εἰς τὰς συνοδικὰς ἐργασίας· δ) ὁ λεγᾶτος, ὡς ἀπεσταλμένος τῆς ρωμαϊκῆς ἕδρας, θὰ γίνῃ δεκτὸς μετὰ τιμῶν ὑπὸ τῶν ἐν Κπόλει ὡς καὶ ἡ λοιπὴ αὐτοῦ ἀκολουθία· ε) ὁ λεγᾶτος θ' ἀπολαύῃ πλήρους ἀσφαλείας εἴτε συντελεσθῇ ἡ ἕνωσις εἴτε μή, ἐν δὲ ταῖς συνοδικαῖς συζητήσεσι θὰ ἔχῃ πλήρη ἐλευθερίαν λόγου καὶ θ' ἀπαγορευθῇ ἡ χρῆσις πάσης ὕβρεως καὶ ἀκοσμίας· στ) ἡ συζήτησις θὰ διεξαχθῇ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Γραφῶν καὶ τῶν πατέρων καὶ διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας· ζ) τέλος πᾶν ὅ,τι διὰ τῆς ἐλευθέρας συζητήσεως ἀπὸ κοινοῦ συμπερανθῇ θὰ εἶνε ὑποχρεωτικὸν δι' ἀμφοτέρας τὰς Ἐκκλησίας. Μετὰ τοῦ Garatoni συναπῆλθον εἰς Ἰταλίαν οἱ ἀδελφοὶ Γεώργιος καὶ Μανουὴλ Δισύπατοι, ἀπεσταλμένοι πρός τε τὸν Εὐγένιον καὶ τὴν Σύνοδον. Δι' αὐτῶν ὁ Παλαιολόγος ἀνήγγελλεν εἰς τὴν Σύνοδον τὰ ἀπὸ ἑνὸς ἤδη ἔτους, μετὰ τὴν εἰς Βα-

* Συνέχεια ἐκ τοῦ Α' τεύχους Β' τόμου σελ. 45.

σιλείαν ἀναχώρησιν τῆς περὶ τὸν Ἰσίδωρον πρεσβείας, γενόμενα μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ πάπα.

22. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ Παλαιολόγου ἐγράφη τὴν 12 Νοεμβρίου 1434, ἀνεγνώσθη ὅμως ἐν τῇ Συνόδῳ, ἐξ ὑπαιτιότητος τῶν πρέσβεων, μόλις τῇ 5 Ἀπριλίου 1435. «Εἰς τὴν ὑπὸ τῆς σεβασμιότητος ὑμῶν πρότερον σταλεῖσαν ἐπιστολὴν—γράφει ὁ αὐτοκράτωρ—ἀπεκρινάμεθα διὰ τῶν πρὸς ὑμᾶς πεμφθέντων ἡμετέρων πρέσβεων παρακινοῦντες ὑμᾶς εἰς τὸ ἐπὶ μακρὸν μετὰ τοῦ μακαριωτάτου πάπα Εὐγενίου καὶ τοῦ προκατόχου αὐτοῦ πραγματευόμενον ἁγιώτατον ἔργον τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἐπιθυμοῦντες ἵνα τοιοῦτο θεῖον ἔργον εἰς εὐκταῖον ἀχθῇ τέλος. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ὁ εἰρημένος κύριος πάπας ἔπεμψε πρὸς ἡμᾶς τὸν πρεσβευτὴν αὐτοῦ καὶ γραμματέα σεβάσμιον Χριστοφόρον Garatoni, δεχόμενος τὴν τοιαύτην ὑπόθεσιν καὶ συγχωρῶν τὸ πρότερον παρ' ἡμῶν ζητηθὲν καὶ ἐπιθυμητόν, ἵνα δῆλα δὴ περὶ τῆς εἰρημένης ἑνώσεως συνέλθῃ σύνοδος ἐν ταύτῃ τῇ Κωνσταντινουπόλει· τοῦτον τὸν πρέσβυν ὑπερήδιστα εἴδομεν καὶ τὸν ὅρον ἐκεῖνον ἐδεξάμεθα, ὡς καθ' ἡμᾶς τείνοντα μάλιστα πρὸς τὴν τελείωσιν τοῦ ἁγιωτάτου ἔργου, δι' αἰτίας ἀναγγελθείσας καὶ δηλωθείσας ὑμῖν διὰ τῶν πρέσβεων ἡμῶν καὶ τοσοῦτο μᾶλλον ἡδέως ἐδεξάμεθα ὅσῳ ὁ εἰρημένος πρεσβευτὴς (Garatoni) διεβεβαιώσατο ἡμᾶς ὅτι ὅ τε κύριος εἰρημένος πάπας καὶ αἱ σεβασμιότητες ὑμῶν ἐν ταύτῃ τε τῇ ὑποθέσει καὶ ἐν πολλαῖς ἄλλαις ταὐτὰ διανοεῖσθε, ὅπερ μάλιστα ἡμῖν ἤρεσε. Διὰ ταῦτα περὶ τῶν ἐν λόγῳ προτάσεων διὰ τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἑνώσεως συνεπεράναμέν τινα μετὰ τοῦ εἰρημένου πρεσβευτοῦ καὶ πρὸς τελικὴν συνεννόησιν καὶ ἐπικύρωσιν πάντων τῶν μετ' αὐτοῦ πεπραγμένων καὶ πρὸς συμπλήρωσιν ἑτέρων καὶ ἵνα τὸ ἅγιον τοῦτο ἔργον σὺν θεῷ λάβῃ ἀρχήν, ἀποστέλλομεν πρὸς τὸν πάπαν κύριον Εὐγένιον καὶ πρὸς τὰς ὑμετέρας σεβασμιότητας ἡμετέρους πρέσβεις τοὺς εὐγενεῖς ἄνδρας Γεώργιον Δισύπατον καὶ Μανουὴλ Δισύπατον τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ, οἰκείους καὶ ἀγαπητοὺς ἡμῖν, εἰς οὓς περὶ τῶν ἀνωτέρω ἀναφερομένων εὐδοκήσατε νὰ δώσητε πλήρη πίστιν». [1]

23. Περὶ τὰ μέσα Δεκεμβρίου 1434 ὁ Garatoni καὶ οἱ ἀδελφοὶ Δισύπατοι ἦλθον εἰς Βενετίαν. Καὶ ἐκεῖνος μὲν ἔσπευσε ν' ἀναγγείλῃ εἰς τὸν Εὐγένιον τὴν ἐν Κπόλει ἐπιτυχίαν αὐτοῦ ἵνα συστήσῃ δὲ θερμῶς εἰς αὐτὸν τοὺς δύο ἕλληνας πρέσβεις ὅπως τύχωσι τιμητικῆς παρ'

1. Cecconi XLI p. 113–114.

αὐτῷ ὑποδοχῆς [1]. Οἱ δὲ Δισύπατοι συναντήσαντες ἐν Βενετίᾳ τὸν ἐκ Βασιλείας ἐλθόντα Ἄγγελον τὸν Φιλομμάτην, μετ᾿ ἐπιστολῶν τῶν ἐν Βασιλείᾳ πρέσβεων πιθανῶς πρὸς τὸν Βασιλέα καὶ Πατριάρχην [2], γράφουσι πρὸς τοὺς παρὰ τῇ Συνόδῳ πρέσβεις περὶ τῶν νέων ἐν Κπόλει ἀποφάσεων, τὰς ὁποίας χαρακτηρίζουσιν ὡς ἐξαιρετικῶς συμφερούσας καὶ ὅτι ἀπέρχονται πρὸς τὸν πάπαν πρὸς ἐπικύρωσιν αὐτῶν, ἐκ δὲ Φλωρεντίας θ᾿ ἀποστείλωσιν εἰς αὐτοὺς τὰς διαταγὰς τοῦ αὐτοκράτορος παραγγέλλοντος ἵνα «ἂν ἐνηργήσατε ὅπως ἡ σύνοδος συνέλθῃ ἐν τῇ Δύσει, ἐπειδὴ εὐτύχημα ἡμῶν εἶνε ἂν συνέλθῃ αὕτη ἐν Κπόλει, σπεύσητε ν᾿ ἀκυρώσητε τὰ συντεθειμένα, ἐπειδὴ πάντες γινώσκουσιν ὅτι ἡ σύνοδος θὰ συνέλθῃ ἐν Κπόλει.» Εἰσηγοῦνται δὲ παραιτέρω οἱ Δισύπατοι ὅπως οἱ περὶ τὸν Ἰσίδωρον λύσωσι τὰς μετὰ τῆς Συνόδου συμφωνίας πρὶν ἢ ἔλθῃ ἀπεσταλμένος τοῦ πάπα εἰς Βασιλείαν, διότι καὶ ἄλλως ἡ Σύνοδος δυσκόλως καὶ δὴ καὶ ἀδυνάτως ἔχει περὶ τὸ ζήτημα τῶν ὑπεσχημένων δαπανῶν [3]. Κατὰ δὲ Ἰανουάριον τοῦ 1435 ὁ Garatoni καὶ οἱ δύο Δισύπατοι ἀπῆλθον εἰς Φλωρεντίαν ἀξιώσαντες ὅπως ὁ Εὐγένιος κυρώσῃ τὰς ἐν Κπόλει συμφωνίας [4]. Ὁ Εὐγένιος ὅμως δὲν ἐνόμισεν ὀρθὸν νὰ ἐκτεθῇ πάλιν εἰς τὴν ἀνάγκην ν᾿ ἀνακαλέσῃ τοὺς λόγους αὐτοῦ καὶ ν᾿ ἀποσύρῃ τὴν πρὸ μικροῦ δοθεῖσαν συγκατάθεσιν εἰς τοὺς συνοδικούς. Οἱ ἐν Βασιλείᾳ ὀπαδοὶ αὐτοῦ ἦσαν λίαν εὐάριθμοι, οἱ δ᾿ ἐν Φλωρεντίᾳ περὶ αὐτὸν καρδινάλιοι δὲν ἦσαν πρόθυμοι νὰ κηρύξωσι τὸν πόλεμον πρὸς τοὺς ἐν Βασιλείᾳ. Διὰ τοῦτο ἐν συμφωνίᾳ μετὰ τῶν καρδιναλίων ἀπεφάσισε ν᾿ ἀποστείλῃ εἰς τὴν Σύνοδον τὸν Χριστοφόρον καὶ τοὺς δύο Ἕλληνας πρέσβεις, ἵνα αὐτοὶ λεπτομερῶς ἐκθέσωσι τὰ τελευταίως ἐν Κπόλει πραχθέντα καὶ συστήσωσι τὴν ἀποδοχὴν αὐτῶν. Μὴ προδικάζων ὅμως τὰ πράγματα ὁ πάπας ἐπαφίνει τὴν ὁριστικὴν ἀπόφασιν εἰς τὴν κρίσιν τῆς Συνόδου, καὶ ὑπὸ τοιοῦτο πνεῦμα ἐγράφη τῇ 22 Φεβρουαρίου 1435 ἐπιστολὴ τοῦ Εὐγενίου πρὸς τὴν Σύνοδον [5] καὶ βοῦλλα αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἐν Βασιλείᾳ παπικοὺς λεγάτους καρδινάλιον Καισαρίνη, ἀρχιεπ. Τάραντος καὶ ἐπ. Παδούης [6], ἔτι δὲ σύντομος ἐπιστολὴ συνιστῶσα εἰς τὴν Σύνοδον τὸν Garatoni.

1. Αὐτόθι XLIV. p. 121—122.
2. Αὐτόθι XLV. p. 123.
3. Προφανὴς τοῦτο ὑποβολὴ τοῦ Garatoni.
4. Cecconi doc. XLIV. p. 122. XLV. p. 123. XLVII. p. 126.
5. Αὐτόθι p. 126—127.
6. Αὐτόθι XLVII p. 128—131.

24. Ἡ ἀσθένεια τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Garatoni εἶνε αὐτόδηλος, καὶ ἀπέβλεπε μᾶλλον εἰς τοὺς Ἕλληνας πρέσβεις ἢ εἰς τοὺς πατέρας τῆς Συνόδου. Εἰς ταῦτα ἐπιτυχέστερον ἀντέταξεν ἡ Σύνοδος τὴν ἀνέκαθεν ἀξίωσιν τῶν Ἑλλήνων ὅπως ἡ ἕνωσις γίνῃ δι' οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἐν ᾧ ἡ ὑπὸ τοῦ Χριστοφόρου προτεινομένη ἐν Κπόλει δὲν θὰ εἶνε τοιαύτη ὑπαρχούσης τῆς ἐν Βασιλείᾳ οἰκουμενικῆς[1], ἄτοπον δὲ εἶνε τοσοῦτο σπουδαῖα περὶ πίστεως ζητήματα νὰ ἐξαρτηθῶσιν ἐκ τῆς ἱκανότητος ἑνὸς ἢ δύο λεγάτων ἐνώπιον ἀριθμητικῶς πλειοψηφούντων ἐν Κπόλει Ἑλλήνων. Εἰς τὸ ἐκ τῆς ὑπερόγκου δαπάνης διὰ τὴν μετάβασιν τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν Δύσιν ἐπιχείρημα ἡ Σύνοδος ἀντέταξε τὰς ἐκ τῶν ἀφετηρίων ἐπὶ τούτῳ δελτίων προσόδους[2]. Τὰ ἐπιχειρήματα ταῦτα τῶν συνοδικῶν ἔπεισαν οὐ μόνον τοὺς περὶ τὸν Γεώργιον Παλαιολόγον πρέσβεις, εἰς οὓς καὶ τὰ νέα κομισθέντα ἐκ Κπόλεως γράμματα ὡς ὕστατον μέτρον ἐπέτρεπον νὰ προτιμήσωσι τὴν μετὰ τῆς Συνόδου συνεργασίαν[3], ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς τοὺς ἀδελφοὺς Δισυπάτους[4], τοὺς κεκηρυγμένους φίλους τοῦ πάπα. Διὰ ταῦτα ἡ Σύνοδος ἀπορρίψασα τὰς διὰ τοῦ Garatoni συμφωνίας ἐνέμεινεν εἰς τὰς μετὰ τῶν προτέρων πρέσβεων, ἐπικεκυρωμένας ἤδη καὶ ὑπὸ τοῦ Εὐγενίου, καὶ ὑπὸ τοιοῦτο πνεῦμα ἔγραψε τῇ 5 Μαΐου 1435 πρὸς τὸν πάπαν εἰς Φλωρεντίαν διὰ τοῦ Ματθαίου Mesnage καὶ τοῦ Ἰωάννου Bachenstein. Οὗτοι περὶ τὰ μέσα Ἰουλίου 1435 ἰδόντες τὸν πάπαν ἠξίωσαν αὐτὸν νὰ ἐπικυρώσῃ ἐκ νέου τὰς συνοδικὰς ἀποφάσεις, νὰ ἐκδώσῃ τὰ ἀφετήρια γράμματα διὰ τὰς δαπάνας τῶν Ἑλλήνων καὶ ν' ἀποστείλῃ εἰς Βασιλείαν σοφοὺς ἄνδρας κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς ὅπως πρὸ τῆς ἀφίξεως τῶν Ἑλλήνων συζητήσωσι τὰς πλάνας αὐτῶν καὶ παρασκευασθῶσι πρὸς ἀνασκευὴν αὐτῶν καὶ ὑποστήριξιν τῆς ἰδίας διδασκαλίας, διότι «ἡ μὲν πλάνη τῶν Ἑλλήνων εἶνε παλαιοτάτη καὶ λίαν ἐρριζωμένη... διὰ πολλῶν ἄρθρων καὶ πολλῶν διαφορῶν, αὐτοὶ δὲ καὶ μάλιστα εἶνε παρεσκευασμένοι πρὸς ἄμυναν τῶν ἰδίων πλανῶν καὶ γενναῖος πρὸς αὐ-

---

1. Ἀνεπιτυχῶς ὁ Cecconi (1 p. 81—83 ὑπεραμύνεται τοῦ σχεδίου πάπα—Garatoni, καθ' ὃ ἡ οἰκουμενικότης τῆς ἐν Κπόλει ἑνωτικῆς συνόδου ἐξησφαλίζετο διὰ τοῦ λεγάτου πληρεξουσίου τοῦ πάπα, ἐκπροσωποῦντος πᾶσαν τὴν Ἐκκλησίαν. Ἀλλὰ τοῦτο ἀπεκρούετο καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Δύσει· ἀποσιωπᾷ δ' ὁ Cecconi τὸ ἄτοπον τῆς συνυπάρξεως δύο οἰκουμ. συνόδων.

2. Hefele XI p. 308. Cecconi doc. L. p. 139.

3. Cecconi αὐτόθι p. 137.

4. Cecconi αὐτόθι p. 137–138.

τοὺς θὰ συναφθῇ ἀγών»[1]· τέλος δ' ᾐτήσαν ὅπως καὶ ὁ πάπας αὐτοπροσώπως παραστῇ ἐν τῇ Συνόδῳ διὰ τὴν μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἕνωσιν[2]. Τὴν εἰς ταῦτα ἀπόκρισιν τοῦ Εὐγενίου ἐκόμισαν εἰς Βασιλείαν ὁ Traversari καὶ ὁ Antonio de Vito, οἵτινες ἐπαναλαβόντες πρὸς τὴν Σύνοδον ὅσα τοσάκις διεκήρυξε περὶ τῆς ἑαυτοῦ προθυμίας ὁ Εὐγένιος προσέθηκαν ὅτι περὶ μὲν τῆς ἐκδόσεως ἀφετηρίων ἐπιβάλλεται τό γε νῦν πολλὴ φρόνησις, διὰ τὴν μέχρι τοῦδε περὶ ταῦτα κατάχρησιν τῆς Ἐκκλησίας, καὶ διὰ τὸ ἀβέβαιον εἰσέτι τῆς ἀφίξεως τῶν Ἑλλήνων· ὅτι δ' αὐτὸς θὰ παραστῇ ἂν κατάλληλος δι' αὐτὸν ἐκλεγῇ τόπος τῆς συνόδου· θ' ἀποστείλῃ δὲ «ἄνδρας σοφωτάτους, οἵτινες θὰ διαλεχθῶσι καὶ συζητήσωσι περὶ τῶν διαφορῶν Λατίνων καὶ Ἑλλήνων, εἰ καὶ τὰ ζητήματα ταῦτα φαίνονται πληρέστατα διασαφηνισθέντα»[3].

25. Ἡ Σύνοδος ἀκούσασα τοὺς δύο παπικοὺς ἀπεσταλμένους, δικαιολογήσαντας ἐπιτηδείως καὶ τὴν ὅλην μέχρι τοῦδε διαγωγὴν τοῦ Εὐγενίου ἀπέναντι τῆς Συνόδου καὶ τὰς ἐνεργείας αὐτοῦ ἐν τῷ περὶ Ἑλλήνων ζητήματι, ἐπέμεινεν εἰς τὰς μέχρι τοῦδε ἀποφάσεις αὐτῆς[4], περὶ δὲ τῆς ἑνώσεως τῶν Ἑλλήνων ἐξέλεξε τρεῖς πρέσβεις, μέλλοντας νὰ συνοδεύσωσι τοὺς εἰς Κπολιν ἐπανερχομένους περὶ τὸν Γεώργιον Παλαιολόγον Ἕλληνας κομιστὰς τῶν ἐν Βασιλείᾳ συμφωνιῶν τῆς 7 Σεπτ. 1434. Ὁ πάπας μαθὼν τὴν ἀποτυχίαν τοῦ Traversari αὐτὸν μὲν διέταξε νὰ παραμείνῃ ἐκεῖ, αὐτὸς δὲ ὡς τελευταίαν σωτηρίας ἄγκυραν διεῖδεν εἰς τὸ ζήτημα τοῦ τόπου τῆς συγκλήσεως τῆς ἑνωτικῆς συνόδου, περὶ ὃ ἐγίνωσκε καὶ τοὺς ἕλληνας πολὺ διαφερομένους πρὸς τὴν Σύνοδον καὶ ταύτην οὖσαν ἀνένδοτον εἰς τὴν ἄρνησιν ὅπως δεχθῇ νὰ συνέλθῃ ἡ σύνοδος εἴς τινα πόλιν τῆς Ἰταλίας. Ἐν ἐπιφυλακῇ δ' εἶχε καὶ τὸ ζήτημα τῆς δαπάνης διὰ τὴν συμμετοχὴν τῶν Ἑλλήνων καὶ διὰ τὴν ἄμυναν τῆς Κπόλεως. Εἰς τοῦτο δ' ἐβοήθησαν αὐτὴν ἐν Βασιλείᾳ μὲν ὁ Traversari ἐν Κπόλει δὲ ὁ Garatoni. Καὶ ὁ μὲν Ἀμβρόσιος μετὰ τὴν ἀποτυχίαν αὐτοῦ παραμείνας ἐπὶ μακρὸν ἐν Βασιλείᾳ διὰ τῆς προσωπικῆς αὐτοῦ ἐνεργείας συνετέλεσεν εἰς τὸν σχηματισμὸν μετριοπαθεστέρας τινός, ἔστω καὶ μειοψηφούσης, μερίδος, παραστήσας τὰ κυριώτατα ζητήματα, περὶ τὰ ὁποῖα συνεκρούσθη ἡ Σύ-

1. Cecconi doc. L. p. 139—140.
2. Cecconi doc. LIV. p. 149.
3. Αὐτόθι.
4. Hefele XI p. 316—317. Zhishman: Die Unionsverhandlungen p. 97—99.

νοδος πρὸς τὸν πάπαν ἀπὸ γενικωτέρας ἀπόψεως. Τὴν ὑπὸ τῆς ἐν Κωνσταντίᾳ συνόδου ἀνακηρυχθεῖσαν ἀρχὴν τῆς ὑπεροχῆς τῆς Οἰκουμ. Συνόδου ὑπὲρ τὸν πάπαν ἤρχισαν ἐγκαταλείποντες καί τινες τῶν θερμοτέρων αὐτῆς συνηγόρων, οἷοι ὁ Καισαρίνη καὶ ὁ διαπρεπὴς τῶν χρόνων ἐκείνων νομομαθὴς Νικόλας de Cusa, ὁ πρὸ μικροῦ ἔτι ἐν αὐτῇ τῇ Συνόδῳ, ἧς ἐπὶ πολὺν χρόνον ἦτο ὁ ἐπίσημος οὕτως εἰπεῖν νομικὸς σύμβουλος, γράψας τὸ πολυθρύλητον ἔργον αὐτοῦ de concordantia catholica libri III [1]. Ἐκ τῶν ὑπερεξακοσίων μελῶν τῆς Συνόδου οἱ πλεῖστοι ἦσαν μοναχοὶ ἢ λαϊκοὶ θεολόγοι διαφόρων σχολῶν, οἱ δὲ σχετικῶς εὐάριθμοι ἐπίσκοποι δὲν ἀπετέλουν οὔτε ὁμοειδὲς οὔτε συμπαγὲς στοιχεῖον, καὶ ἐθνικαί τινες ἀντιθέσεις δὲν ἦσαν ξέναι πρὸς πολλὰ τῶν μελῶν τῆς Συνόδου [2]. Ἂν δ' εἰς ταῦτα προσθέσωμεν τὴν φιλοδοξίαν τῶν δύο δραστηριωτάτων μελῶν αὐτῆς, τῶν γάλλων ἀρχιεπισκόπων Ἀρελάτης καὶ Λουγδούνου, ἀποβλεπόντων πρὸς τὴν παπικὴν τιάραν, θὰ ἐννοήσωμεν πόσον εὔκολον ἦτο τὸ ἔδαφος διὰ τὴν ὑπὲρ τοῦ πάπα ἐργασίαν τοῦ Traversari, ὡς μαρτυροῦσιν αἱ ἐκ Βασιλείας ἐπιστολαὶ αὐτοῦ κατὰ τοῦτο τοῦ χρόνου [3]. Ἐπιτυχὼν δ' οὕτω ν' ἀποσπάσῃ μὲν ἐπισκόπους τινὰς ἐκ τῆς ἀντιπαπικῆς μερίδος νὰ ἐπαναγάγῃ δὲ καὶ αὐτὸν τὸν καρδινάλιον Colonna εἰς εὐμενῆ πρὸς τὸν Εὐγένιον αἰσθήματα, κατώρθωσεν ὁ Ἀμβρόσιος καὶ τὸν Σιγισμοῦνδον αὐτὸν νὰ διεγείρῃ κατὰ τῆς Συνόδου, ὡς δῆθεν ἐργαζομένης ὑπὲρ τῆς γαλλικῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐπιρροῆς [4], καὶ παρασυρομένης ὑπὸ πλειοψηφίας ἐκ μοναχῶν καὶ λαϊκῶν, οἵτινες παρὰ τοὺς κανόνας τῆς Ἐκκλησίας ἀποφαίνονται γνώμην περὶ σπουδαιοτάτων τῆς πίστεως ζητημάτων [5]. Ἐπανερχόμενος δ' εἰς Φλωρεντίαν ἠδύνατο ὁ Traversari νὰ καυχηθῇ ὅτι πολὺ ἐβελτίωσε τὴν θέσιν τοῦ Εὐγενίου ἐν Βασιλείᾳ, ἔνθα ἐκλεκτὴ μειοψηφία, εἰς ἣν τέλος προσετέθη καὶ ὁ

1. Εἰς 3 τόμους ἐκδοθὲν ἐν Βασιλείᾳ τῷ 1565. Εἷς τῶν πρώτων ὁ de Cusa προσέβαλε τὸ κῦρος τῆς Κωνσταντινείου δωρεᾶς καὶ τῶν Κλημεντίων. Βλ. Brockhaus: Nic. Cusaui de Conciliorum universalium potestate sententlæ. Leipzig 1867.

2. E. Chénon: L' Eglise et la Papauté ἐν Lavisse-Rambaud Histoire Générale t. III p. 331-337.

3. Πρβλ. ἐπιστολ. 25 Σεπ. 1435. Méhus t. I col. 33.79.159.163.179, ἔτι δὲ Cecconi p. 148.175-177.

4. Cecconi doc. LXXVI p. 196.

5. Cecconi ἔνθ' ἀνωτέρω.

Καισαρίνη [1], ἀπέκλινεν ὁριστικῶς πρὸς αὐτόν. Ἐν μέσῳ τοιούτων διαθέσεων δευτερεῦον ζήτημα, οἷον τὸ τῆς ἐκλογῆς καταλλήλου διὰ τὴν ἑνωτικὴν μετὰ τῶν Ἑλλήνων σύνοδον τόπου, ἐπιτηδείως διαχειριζόμενον ἠδύνατο νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν νίκην εἰς τὸν πάπαν.

Ἡ ἱστορία τῆς ἐκλογῆς τοῦ τόπου τῆς ἑνωτικῆς συνόδου ἔχει ὡς ἑξῆς. Ἀποτυχόντος τοῦ Εὐγενίου ὅπως συγκαλέσῃ αὐτὴν ἐν Κων)πόλει, οἱ μὲν ἐν Βασιλείᾳ ἠξίουν ὅπως αὕτη συνέλθῃ που πέραν τῶν Ἄλπεων, μακρὰν οἵας δήποτε ἐπιρροῆς τοῦ πάπα καὶ τῶν στενῶν ἰταλικῶν συμφερόντων, εἰ δυνατὸν δ' ἐν αὐτῇ τῇ Βασιλείᾳ, εἰ δὲ μὴ ἐν Βιέννῃ, Βούδᾳ ἢ τέλος ἐν Ἀβινιῶνι ἢ Σαβαυδίᾳ· ὁ δ' Εὐγένιος, οὗ ἡ ἐν τῇ συνόδῳ παρουσία ἐτέθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὡς ὅρος ἀνυπέρθετος, ὑπεδείκνυεν ὡς ἕδραν αὐτῆς μίαν τῶν ἰταλικῶν πόλεων. Ὅτε δὲ οἱ συνοδικοὶ ἀπέτυχον νὰ καταπείσωσι τὸν πάπαν νὰ συντελέσῃ, διὰ τῆς ἐκδόσεως ἀφετηρίων γραμμάτων, εἰς τὴν ἐξεύρεσιν τῶν δαπανῶν τῆς ἑνωτικῆς συνόδου, ἀπετάθησαν πρὸς διαφόρους πόλεις, ἀναλαβόντες νὰ ἐκλέξωσιν ἐκείνην, ἥτις θὰ παρεῖχε τὴν ἀναγκαίαν δαπάνην τῆς ἀφίξεως καὶ ἐπιστροφῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν κατὰ τὴν ἀπουσίαν αὐτῶν φύλαξιν τῆς Κων)πόλεως κατὰ πάσης ἐπιδρομῆς τῶν Τούρκων [2]. Εἰς τὴν πρόσκλησιν ταύτην ἀπεκρίναντο προθύμως ἡ Φλωρεντία, τὸ Μεδιόλανον, ἡ Παυΐα, ἡ Βενετία καὶ ἡ Ἀβινιών, ἑκάστη ἁμιλλωμένη νὰ ὑπερθεματίσῃ τὴν ἄλλην [3]. Τοῦτο ὅμως ἐδημιούργησε δυσαρεσκείας μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς Συνόδου, ἄλλων ἄλλην ὑποστηριζόντων πόλιν [4]. Ὅτε δὲ τέλος οἱ συνοδικοὶ ἀπέρριψαν καὶ τὰς τελευταίας διὰ τῶν καρδ. Albergati καὶ Cervantès προτάσεις τοῦ πάπα καὶ ὥρισαν μὲν τὴν Ἀβινιῶνα ἢ πόλιν τινὰ τῆς Σαβαυδίας ὡς ἕδραν τῆς συνόδου, ἐξέδοσαν δὲ καὶ ἄνευ τοῦ πάπα ἀφετήρια γράμματα [5], ἡ πρὸς τὸν Εὐγένιον ῥῆξις ἀπέβη ὁριστική, ἡ δὲ μετοχὴ

1. Ἡ ἀποσκίρτησις τοῦ Καισαρίνη πάντως ὀφείλεται καὶ εἰς τὸ ἀχαλίνωτον τῶν περὶ τὸν ἀρχιεπ. Ἀρελάτης, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ Traversar, (ἐπιστ. 11 Νοεμβρ. 1435 Cecconi p. 176).

2. Πρβλ. τὴν ἐπιστολὴν τῆς Φλωρεντίνης κυβερνήσεως πρὸς τὴν Σύνοδον παρὰ **Cecconi** doc. LXXXVI p. 239 241.

3. Βλ. παρὰ **Cecconi** Narrazioue p. 177-179 παρατιθέμενον λόγον τοῦ Αἰνεία Σιλβ. Piccolomini, ὑπὲρ τῆς ἐκλογῆς τῆς Παυΐας, ἐν ᾧ μνημονεύονται καὶ οἱ ἄλλοι προταθέντες τόποι· πρβλ. καὶ Haller : Concilium Basileense t. IV p. 231 καὶ Hefele XI p. 354 (προτάσεις τῆς Βενετικῆς Δημοκρατίας).

4. Ἰδιαζόντως ἐπίμονοι ἦσαν αἱ προσπάθειαι τῶν Μεδίκων πρὸς προτίμησιν τῆς Φλωρεντίας (**Cecconi** doc. LXXXVII-XCII p. 242 252).

5. **Cecconi** doc. XCVI p. 261-262.

τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν ἑνωτικὴν σύνοδον καθίστατο προβληματική· ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ τύχη τῆς Συνόδου τῆς Βασιλείας ἐτίθετο ἐν ἀμβιβόλῳ· διότι τὰ μετριοπαθῆ ἐν αὐτῇ στοιχεῖα οὐδεμίαν εἶχον προθυμίαν πρὸς ἐπανάληψιν τῶν ἀσχημιῶν τοῦ μόλις διὰ τῆς ἐν Κωνσταντίᾳ συνόδου ἀρθέντος σχίσματος τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας [1].

27. Οἱ περὶ τὸν στρατοπεδάρχην Παλαιολόγον Ἕλληνες πρέσβεις κατέλιπον τὴν Βασιλείαν τὴν 24 Ἰουνίου 1435 [2] συνοδευόμενοι καὶ ὑπὸ τῶν συνοδικῶν πρέσβεων, καὶ διὰ Βενετίας ἀπέπλευσαν εἰς Κπολιν, ἔνθα εὑρίσκοντο ἤδη τὴν 24 Σεπτεμβρίου. Ἐκ Πόλας συνέπλευσε μετ' αὐτῶν καὶ ὁ Garatoni, ὃν ἀπέστειλεν ὁ πάπας ὅπως ἀντιπράξῃ κατὰ τῶν συνοδικῶν ἀπεσταλμένων [3]. Τοῦτο δὲ καὶ ἔπραξεν ὁ Χριστοφόρος ἅμα τῇ ἀφίξει εἰς τὴν Κπολιν δυσφημίσας τὴν Σύνοδον ὡς διασπασθεῖσαν, ὡς ἀπολέσασαν τὸ κῦρος αὐτῆς διὰ τῆς ἀποχωρήσεως τῶν πλείστων ἐπισκόπων καὶ ὡς ἀδυνατοῦσαν νὰ πληρώσῃ τὰς διὰ τῶν συμφωνιῶν τῆς 7 Σεπτεμβρίου 1434 ἀνειλημμένας πρὸς τοὺς Ἕλληνας ὑποσχέσεις [4]. Αἱ δὲ δυσχέρειαι, ἃς συνήντησαν κατ' ἀρχὰς οἱ συνοδικοὶ πρέσβεις ὅπως ἐξαργυρώσωσι τὰς ἐξ 9,000 φλορινίων ἐπιταγὰς τῶν Μεδίκων παρὰ τοῖς ἐν Κπόλει φλωρεντίνοις τραπεζίταις, ἐνίσχυον ἔν τινι μέτρῳ τὰς διαδόσεις τοῦ Garatoni [5]. Πλὴν τούτου ὁ Χριστοφόρος ἀπολαύων τῆς εὐνοίας τοῦ πατρ. Ἰωσὴφ προσεπάθησε νὰ πείσῃ αὐτὸν νὰ ἐμμείνῃ εἰς τὴν γνώμην ὅπως ἡ σύνοδος συνέλθῃ ἐν Κπόλει· ἡ ῥητὴ ὅμως τοῦ Βασιλέως ἀντίστασις ἔθηκε τέρμα εἰς τὴν ῥᾳδιουργίαν ταύτην τοῦ παπικοῦ ἀπεσταλμένου [6]. Οἱ δὲ συνοδικοὶ πρέσβεις παρουσιασθέντες τῇ 2 Ὀκτωβρίου εἰς τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὴν ἐπο-

1. Εἰς τοῦτο δὲ μάλιστα συνετέλεσε τὸ ἀδιάλλακτον τῶν δύο γάλλων ἀρχιεπισκόπων Ἀρελάτης καὶ Λυών. πρβλ. Hefele XI p. 345-350.

2. Ἔκθεσις τοῦ Ἰωάννου Ραγουζαίου πρὸς τὴν Σύνοδον τῇ 29 ἰαν. 1438 παρὰ **Cecconi** p. 488. Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ ἀββᾶς Ἰσίδωρος ἤδη καὶ πρότερον παραπεισθεὶς ὑπὸ τοῦ Garatoni καὶ διαφωνήσας πρὸς τοὺς συμπρέσβεις ἀνεχώρησε πρὸ αὐτῶν εἰς Βενετίαν. Hafler t. IV p. 363.

3. Ἐπιστολὴ τῶν συνοδ. πρέσβεων ἐκ Πόλας ἀπὸ 6 Αὐγ. παρὰ **Cecconi** doc. LI p. 141-2. πρβλ. καὶ Συρόπουλ. II, 25, 21-22.

4. *Ἰω. Ραγουζαῖος* ἔνθ' ἀνωτ. p. 489. καὶ ἔκθεσις τοῦ Menger παρὰ Haller t. IV p. 57.

5. *Ἰω. Ραγουζαῖος* αὐτόθι. Ὁ Garatoni ἐγίνωσκεν ἤδη ἐν Φλωρεντίᾳ ὅτι τοιοῦτό τι θὰ συμβῇ. Ἐν τούτοις ἡ ἐπιταγὴ τῶν Μεδίκων ταχέως ἐξωφλήθη ὑπὸ τῶν γενουατῶν τραπεζιτῶν (αὐτόθι).

6. *Συρόπουλος* II, 25, 22.

μένην εἰς τὸν πατριάρχην ἐξέθηκαν λεπτομερῶς τὰς ἐν τῷ ζητήματι τῆς ἑνώσεως ἐνεργείας τῆς Συνόδου, τοὺς λόγους τῆς ἐν τούτῳ διαφορᾶς πρὸς τὸν πάπαν καὶ ἠξίωσαν ὅπως αἱ συμφωνίαι τῆς 7 Σεπτεμβρίου 1434 ἐπικυρωθῶσι παρὰ τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ πατριάρχου, ὁρισθῇ δὲ καὶ ὁ χρόνος τῆς εἰς τὴν ἑνωτικὴν σύνοδον ἀφίξεως τῶν Ἀνατολικῶν καὶ ὁ τόπος ταύτης, αὐτοὶ προτείναντες ὡς τοιοῦτον τὴν Βασιλείαν [1] καὶ παρακαλέσαντες ὅπως ἐπισπευσθῇ ἡ λύσις τῶν εἰρημένων ζητημάτων. Ὁ Ἰωσήφ, ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῶν εἰσηγήσεων τοῦ Garatoni ἔτι δὲ τοῦ ἐκ τῶν Ἑλλήνων πρέσβεων Ἰσιδώρου, ἤδη ἐν Βασιλεέᾳ ἀποκλίναντος ὑπὲρ τῆς παπικῆς μειοψηφίας καὶ συνδεθέντος μετὰ τοῦ Χριστοφόρου, δυσφημίζοντος δὲ νῦν τὴν Σύνοδον τῆς Βασιλείας, ἐπῄνεσε μὲν τὸ ἔργον τῆς ἑνώσεως καὶ ἔδειξε προθυμίαν περὶ αὐτό, ἐδήλωσεν ὅμως ὅτι τὸ γῆρας καὶ ἡ ἀσθένεια κωλύουσιν αὐτὸν ν' ἀπέλθῃ εἰς τὴν Δύσιν. Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τὰς περὶ βοηθείας ἐπαγγελίας ὁ πατριάρχης ἐξέφρασε δυσπιστίαν [2], ἣν ἔτι μᾶλλον ἀπροκαλύπτως ἐξεδήλου εἰς τοὺς περὶ αὐτόν [3]. Ταῦτα πάντα ἠνάγκασαν τὸν βασιλέα νὰ προκαλέσῃ δημοσίᾳ ἀναίρεσιν τῶν περὶ διαφωνίας τῶν Ἑλλήνων πρέσβεων ἐν Βασιλείᾳ σπερμολογιῶν τοῦ Garatoni, Ἰσιδώρου καὶ Μανουὴλ Δισυπάτου, ἀποδειχθέντος ὅτι πᾶσαι αἱ ἀποφάσεις ἐλαμβάνοντο κοινῇ συναινέσει τῶν τριῶν πρέσβεων [4].

28. Μετά τινας ἡμέρας, ἐπίσημος ἐξ ἀρχιερέων, ἀνωτέρων ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων καὶ πολιτικῶν τοῦ κράτους λειτουργῶν ἐπιτροπεία ὡρίσθη ὅπως συνερχομένη μετὰ τῶν συνοδικῶν πρέσβεων ἀκούσῃ τὰς προτάσεις αὐτῶν καὶ συμπεράνῃ τὰ τῆς συμμετοχῆς τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν σύνοδον· τῆς ἐπιτροπείας μετέσχον ὁ Ἐφέσου Ἰωάσαφ, ὁ Ἡρακλείας Ἀντώνιος, ὁ Μ. χαρτοφύλαξ Μιχαὴλ Βαλσαμών, ὁ Συρόπουλος, οἱ πνευματικοὶ Ματθαῖος καὶ Γρηγόριος, οἱ τρεῖς ἕλληνες πρέσβεις ἐν Βασιλείᾳ, οἱ ὑπουργοὶ Καντακουζηνὸς καὶ Νικόλαος Νοταρᾶς, ὁ Μ. Δομέστικος, Δημ. ὁ Φιλομμάτης καὶ Γεώργιος ὁ Σχολάριος. Πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν συνδιασκέψεων συνῆλθον οὗτοι πάντες ἐν τῇ Νέᾳ Μονῇ μετὰ τῶν συνοδικῶν εἰς ἰδιωτικὴν σύσκεψιν

---

1. *Ἰω. Ραγουζαίου* Ἔκθεσις ἔνθ' ἀνωτ. p. 490. Αὐτὸ δὲ τὸ κείμενον τῶν προσφωνήσεων παρὰ Cecconi doc. LV p. 150-158 πρβλ. καὶ *Συρόπουλ.* II 23,20.

2. *Συρόπουλ.* II, 24, 21.

3. *Συρόπουλ.* II, 27, 25 πρβλ. ἐπιστ. Ἰω. τοῦ Ραγουζαίου πρὸς Καισαρίνη 9 Φεβρ. 1436 παρὰ Cecconi LXXVIII p. 206.

4. *Συρόπουλ.* II, 26, 21.

παρόντος καὶ τοῦ Παλαιολόγου καὶ τοῦ Ἰωσὴφ πρὸς ἀνάγνωσιν τοῦ συνοδικοῦ «δεκρέτου» τῆς 7 Σεπτ. 1434. Ἡ ἀνάγνωσις αὐτοῦ ἀμέσως προὐκάλεσε δυσάρεστον ἐντύπωσιν διὰ τὰς ἀτυχεῖς ἐκφράσεις περὶ τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ προοιμίῳ, ἔνθα ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία ὠνομάζετο «μήτηρ εὐσεβής, ὑπὲρ τῆς τῶν τέκνων σωτηρίας ἐπιμελουμένη» σκοπὸς δὲ τῆς συνόδου ὡρίζετο «ἡ ἐκρίζωσις τῆς νεωτέρας διαστάσεως (dissidium) τῶν Βοημῶν καὶ τῆς παλαιᾶς τῶν Ἑλλήνων» [1]. Καὶ ἐπέτυχε μὲν ὁ βασιλεὺς καὶ οἱ ὑπουργοὶ αὐτοῦ ν' ἀνακόψωσι τὴν καταλαβοῦσαν τοὺς ἕλληνας δυσφορίαν, βεβαιώσαντες ὅτι αἱ τοιαῦται ἐκφράσεις ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἐντύπωσιν ἐπὶ τοὺς ἐν τῇ Δύσει χριστιανούς, ὅτι δὲ διὰ μετριοπαθοῦς συζητήσεως θὰ διορθωθῶσι [2]· οἱ δὲ συνοδικοὶ πρέσβεις καὶ διεμαρτύροντο περὶ τῆς ἄνευ οὐδεμιᾶς ὑστεροβουλίας χρήσεως τῶν ἐκφράσεων ἐκείνων [3]· ἐπέμειναν ὅμως οἱ ἕλληνες ὅπως πρὸ πάσης ἄλλης συμφωνίας διορθωθῇ τὸ προοίμιον τοῦ «δεκρέτου» καὶ ἀπεστάλη πρὸς τοῦτο εἰς Βασιλείαν ὁ Menger ἵνα διορθώσῃ τὸ πρᾶγμα. Πλὴν τούτου οἱ Ἕλληνες ἀπῄτησαν ὅπως ἡ Σύνοδος ἀναλάβῃ καὶ τὰς δαπάνας τῆς ἐπαναφορᾶς αὐτῶν εἰς Ἀνατολὴν κἂν ἔτι μὴ ἐπακολουθήσῃ ἡ ἕνωσις [4]· ἡ δι' οἷον δήποτε λόγον προσωπικὴ ἢ δι' ἀντιπροσώπων ἀπουσία ἐκ τῆς Συνόδου ἡγεμόνων τινῶν ἢ ἀρχόντων, εἴτε ἀνατολικῶν εἴτε δυτικῶν, νὰ μὴ θεωρηθῇ ὡς παράβασις τῶν συντεθειμένων, νὰ χορηγηθῇ ἐλευθέρα δίοδος εἰς τοὺς Ἕλληνας διὰ πάντων τῶν μερῶν, ὁπόθεν θὰ διέλθωσιν εἰς τὴν σύνοδον ἀπερχόμενοι, καὶ τέλος οἵα δήποτε ἐγκληματικὴ πρᾶξις αὐτῶν νὰ δικάζεται ὑπὸ τῶν οἰκείων καὶ οὐχὶ ὑπὸ τῶν κατὰ τόπους ἀρχῶν [5]. Ἀνένδοτοι ἀπεδείχθησαν οἱ Ἕλληνες καὶ ἐν τῷ ζητήματι τῆς ἐκλογῆς τῆς ἕδρας τῆς συνόδου, τὴν μὲν Βασιλείαν καὶ ἀσυζητητεὶ ἀπορρίψαντες, συστήσαντες δὲ τὴν ἐκλογὴν παραλίας τινὸς ἰταλικῆς πόλεως, προσφόρου διά τε τοὺς Ἕλληνας καὶ τὸν πάπαν, οὗ τὴν ἐν τῇ συνόδῳ παρουσίαν ἔθηκαν ὡς ὅρον ἀπαραίτητον [6]. Αἱ δύο τελευταῖαι ἀπαιτήσεις ἦσαν ἀπηχήσεις τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Χριστοφόρου, ὅστις βλέπων τὰς μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ συνοδικῶν διαπραγματεύσεις εὐο-

1. Cecconi doc. XXXII p. 96-99.
2. *Συρόπουλ.* II, 28, 27 καὶ 33, 33-34.
3. *Συρόπουλ.* αὐτόθι σ. 25-36.
4. *Συρόπουλ.* II, 32, 31-32.
5. *Ἰω. Ραγουζαίου* Ἔκθεσις ἔνθ' ἀνωτ. 492.
6. Ἔκθεσις Ἰω. Ραγουζαίου παρὰ Cecconi ἔνθ' ἀνωτ. p. 493 πρβλ. καὶ Συρόπουλ. II, 35, 36.

δουμένας κατώρθωσε νὰ πείσῃ τὸν φιλόδοξον Ἰωσήφ [1], περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ἐν τῇ συνόδῳ παρουσίας τοῦ πάπα, ἵνα ἄλλως μὴ ἀποτύχῃ ἡ ἕνωσις, τοῦ Εὐγενίου διά τε τὴν ἀσθένειαν καὶ τὰς ἐν Ἰταλίᾳ πολιτικὰς ἀνωμαλίας μὴ δυναμένου ν' ἀποδημήσῃ πέραν τῶν Ἄλπεων. Πᾶσαι αὗται αἱ δυσχέρειαι διέσεισαν ἔν τινι μέτρῳ τὴν πίστιν τοῦ παρισινοῦ θεολόγου ἐπὶ τὴν καλὴν ἔκβασιν τῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ· ἐν τούτοις κατέβαλε πᾶσαν προσπάθειαν ὅπως διὰ τοῦ φίλου αὐτοῦ Καισαρίνη καταπείσῃ τοὺς ἐν Βασιλείᾳ νὰ ἱκανοποιήσωσι τοὺς Ἕλληνας, τὴν ἐκκλησίαν τῶν ὁποίων παρίστη ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς του ὡς συμπαθῆ καὶ ἀξίαν μείζονος σεβασμοῦ, ἐν Κπόλει δ' ἐπέτυχε τέλος νὰ ἐξουδετερώσῃ τὴν ἐπὶ τὸν πατριάρχην ἐπιρροὴν τοῦ Garatoni [2], καὶ νὰ ὑποκαταστήσῃ αὐτὸν ἐν τῇ εὐνοίᾳ τοῦ γέροντος Ἰωσήφ.

29. Τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Δεκεμβρίου ὁ Menger ἀπῆλθεν εἰς Ἰταλίαν κομιστὴς τοῦ διωρθωμένου συνοδικοῦ «δεκρέτου» πρὸς ἐπικύρωσιν αὐτοῦ ὑπὸ τῆς Συνόδου καὶ ἐπιστολῶν καὶ χρυσοβούλλων τοῦ Παλαιολόγου καὶ τοῦ Πατριάρχου, διαβεβαιούντων ὅτι θὰ ἔλθωσιν εἰς τὴν ἑνωτικὴν σύνοδον ἐπὶ τοῖς ὅροις τοῦ διωρθωμένου «δεκρέτου» [3] καὶ ἀξιούντων ἰδίᾳ ὅπως ἡ ἕδρα αὐτῆς ὁρισθῇ εἴς τινα τῶν παραλίων τῆς Ἰταλίας πόλεων, πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ἐκ τοῦ μακροῦ πλοῦ κινδύνων καὶ πρὸς εὐκολίαν τοῦ πάπα, οὗ ἡ παρουσία «ὡς κεφαλῆς τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας» εἶνε ἀναγκαία καὶ ἀπαραίτητος [4]. Ὑπὸ τοιοῦτο ὅμως πνεῦμα οἱ ἐν Κπόλει ἔγραψαν συγχρόνως καὶ

---

1. Ὁ Garatoni τοσοῦτο ἐπιμόνως καὶ ἐπιτηδείως ἐδυσφήμιζε τὴν Σύνοδον ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς ἀφίξεως τῶν πρέσβεων αὐτῆς, ὥστε καὶ αὐτοὺς τοὺς ἐπὶ διετίαν καὶ πλέον ἐν Βασιλείᾳ παραμείναντας Ἕλληνας πρέσβεις ἐκλόνησε, ἠνάγκασε δὲ τέλος τοὺς συνοδικοὺς νὰ ἐλέγξωσιν αὐτὸν εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ἐνώπιον τῶν Ἑλλήνων, ὥστε νὰ ἱκετεύσῃ λίαν ἐξευτελιστικῶς τὴν συγγνώμην αὐτῶν (Cecconi αὐτόθι q. 493-494 καὶ Συρόπουλ. II, 36, 37-38.

2. Εἶνε ἀξιοσημείωτος ἡ εἰλικρίνεια τοῦ Ἰωάννου καὶ ἡ δραστηριότης, μεθ' ἧς ἐξεπλήρου τὰ τῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ, τὴν μὲν Σύνοδον διαφωτίζων περὶ τῶν ἐν Ἀνατολῇ καὶ καλῶν αὐτὴν εἰς μετριωτέρας σκέψεις καὶ εἰς παρασκευὴν πρὸς ἀξιοπρεπῆ συζήτησιν τῶν διαφορῶν τῶν δύο Ἐκκλησιῶν διὰ καταλλήλων θεολόγων, αὐτὸς ἀναζητῶν πρὸς τοῦτο αὐθεντικὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα, πρὸς δὲ τὸν μάγιστρον τῶν ἱπποτῶν τῆς Ρόδου διαπραγματευόμενος τὴν παροχὴν δύο πολεμικῶν πλοίων καὶ 300 τοξοτῶν πρὸς φύλαξιν τῆς πόλεως. Βλ. Cecconi doc. LI pp. 142 καὶ LXXVII d. 198 καὶ LXXVIII p. 206-211 πρβλ. καὶ Συρόπουλ. III, 1, 44.

3. Cecconi doc. LXX-LXXIII p.p. 185-191 καὶ *Συρόπουλ.* II, 38,42.

4. Cecconi doc. LXVIII p. 183.

πρὸς τὸν Εὐγένιον διὰ τοῦ ἐπίσης ἐπανελθόντος εἰς τὴν Ἰταλίαν Χριστοφόρου [1]. Οἱ ἐν Βασιλείᾳ τῇ 14 Ἀπριλίου 1436 ἐπεκύρωσαν τόν τε νέον τύπον τοῦ «δεκρέτου» καὶ πάντα, ὅσα ἀξιώσει τῶν Ἑλλήνων ἐδέχθησαν ἐν Κπόλει οἱ συνοδικοὶ πρέσβεις· τὰς δὲ ὑπὸ τῶν καρδιναλίων Albergati καὶ Cervantés κομισθείσας νέας μετριοπαθεστέρας προτάσεις τοῦ πάπα [2] ἀπέρριψαν, ἰδίᾳ τὴν περὶ ἕδρας τῆς ἑνωτικῆς συνόδου καὶ ἐκδόσεως ἀφετηρίων γραμμάτων (13 Μαΐου 1436). Περὶ τὰ μέσα τοῦ 1436 ἡ Σύνοδος ἐνόμισεν ὅτι εἶχεν ἐξασφαλίσῃ πλήρη ἐπιτυχίαν ὡς πρὸς τὰ ζητήματα τῶν Βοημῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν μεταρρύθμισιν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν τελείαν ὑπὲρ τὸν πάπαν ὑπεροχήν. Παρὰ πάσας τὰς μεμψιμοιρίας, ἃς διήγειρεν ἡ τραχύτης τῆς γλώσσης καὶ τῶν μέτρων αὐτῆς ἀπέναντι τοῦ πάπα, οὐ μόνον ἡ πλειοψηφία αὐτῆς ἦτο συμπαγής, ἀλλὰ καὶ αἱ ἐπιφανέσταται πόλεις τῆς Ἰταλίας ἡμιλλῶντο πρὸς ἀλλήλας ὅπως προτιμηθῶσι διὰ τὴν μέλλουσαν σύνοδον· διότι οἱ ἐν Βασιλείᾳ μὴ διακόψαντες εἰσέτι πᾶσαν πρὸς τὸν Εὐγένιον σχέσιν καὶ ἐννοοῦντες τὸ ἀπαραίτητον τῆς ἀπαιτήσεως τῶν Ἑλλήνων περὶ ἐκλογῆς ἰταλικῆς πόλεως, ἀμφιβάλλοντες δὲ οὐσιωδῶς περὶ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ οἰκονομικοῦ μέτρου τῶν ὑπ' αὐτῶν ἐκδοθέντων ἀφετηρίων, ἀπέστειλαν προτάσεις περὶ προτιμήσεως τῆς πόλεως ἥτις ἠδύνατο νὰ προμηθεύσῃ διὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς συνόδου 80,000 δουκάτων· ἐπειδὴ ὅμως ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ τόπου ἡ Σύνοδος πολλαχόθεν ἰσχυρῶς ἐπιέζετο διὰ τῶν συγκρουομένων πρὸς ἀλλήλας ἀξιώσεων τοῦ Σιγισμούνδου, ὑποστηρίζοντος τὴν Βούδδαν, τοῦ ἐκλέκτορος Ἀλβέρτου κηρυχθέντος ὑπὲρ τῆς Βιέννης καὶ ἄλλων ἄλλα προτεινόντων, ἠναγκάσθη τέλος νὰ ἀποκλίνῃ ὑπὲρ τῆς Ἀβινιῶνος ἢ πόλεώς τινος τῆς Σαβοΐας [3]. Τοῦτο ἤγαγεν εἰς ὁριστικὴν διάσπασιν τῆς Συνόδου, τῶν σπουδαιοτέρων μελῶν αὐτῆς, ἡγουμένων τῶν παπικῶν λεγάτων μετὰ τοῦ Καισαρίνη, ἀποτελεσάντων τὴν μειοψηφίαν καὶ αὐτοκληθέντων «ἡ ἁγία ἐν Βασιλείᾳ Σύνοδος» ἀπέναντι τῆς ὑπὸ τοὺς δύο γάλλους ἀρχιεπισκόπους πλειοψηφίας. Ὁ πάπας τότε ἀνέλαβε ζωηρότερον τὸν κατὰ τῆς Συνόδου ἀγῶνα, τὸ μὲν δι' ἐγκυκλίου καταγγείλας αὐτὴν πρὸς ὅλον τὸν καθολικὸν κόσμον ὡς παρανομοῦσαν ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς συγκλήσεως αὐτῆς, τὸ δὲ

1. Cecconi doc. LX p. 164 165 καὶ LXI p. 166-167
2. Αὐτόθι doc. LXXXV p. 235-238.
3. Cecconi doc. XC p. 247. Hefele XI p. 355. Τὰ τῆς ψηφοφορίας περὶ ἐκλογῆς πόλεως φέρονται παρὰ Cecconi XCVII p. 261-262 καὶ XCVIII p. 265-269.

καὶ ἐπιτηδείως ῥαδιουργῶν παρὰ τοῖς κατοίκοις τῆς Ἀβινιῶνος ὅπως μὴ ἀθροισθῇ τὸ ἀπαιτούμενον διὰ τὴν σύνοδον ποσόν [1].

Ἡ κυριωτάτη ὅμως ἐνίσχυσις εἰς τὸν Εὐγένιον ἦλθεν ἐκ Κπόλεως. Ἐνταῦθα προβλέποντες τὴν ἀποδοχὴν τῶν ἑλληνικῶν ἀξιώσεων ὑπὸ τῶν ἐν Βασιλείᾳ προέβησαν ἀμέσως εἰς τὴν πρόσκλησιν τῶν ἀρχιερέων καὶ τὸν διορισμὸν τῶν ἀντιπροσώπων τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῶν ἀπεσταλμένων τῶν διαφόρων ὀρθοδόξων ἡγεμόνων (Ρωσίας, Σερβίας, Βλαχίας, Τραπεζοῦντος) καὶ τῶν Ἐκκλησιῶν τῶν χωρῶν αὐτῶν [2], ἔτι δὲ εἰς τὴν μελέτην τῶν διαφόρων ἐπιμάχων ζητημάτων καὶ παρασκευὴν εἰς τὴν περὶ αὐτῶν συζήτησιν. Ἐπειδὴ ὅμως περὶ τὰ μέσα Σεπτεμβρίου ἀνηγγέλθη σπουδαία κίνησις τῶν Τούρκων ἐν Βαλκανικῇ, ὁ δὲ Μουρὰτ ὁ β'. παρασκευάζετο κατὰ τῆς Βλαχίας, ὁ Παλαιολόγος σπεύδων νὰ προλάβῃ τὸν ἄμεσον κίνδυνον ἀπέστειλε ταχέως νέαν πρεσβείαν εἰς τὴν Δύσιν ἐκ τοῦ Ἰωάννου Δισυπάτου καὶ τοῦ Μανουὴλ Ταρχανιώτου Βουλλωτοῦ. Καὶ ἐπισήμως μὲν ἐδηλώθη ὅτι ἀμφότεροι ἀποστέλλονται πρὸς τὴν Σύνοδον καὶ τὸν πάπαν ὅπως διαλλάξωσιν αὐτοὺς καὶ ἐπισπεύσωσι τὴν ἐκτέλεσιν τῶν γενομένων συμφωνιῶν [3], ἰδίᾳ δὲ ἐνετάλησαν ἵνα, ἂν εὕρωσι τοὺς ἐν Βασιλείᾳ μὴ δυναμένους νὰ πληρώσωσι τὰς ἀναληφθείσας ὑποχρεώσεις, ἀπέλθωσιν πρὸς τὸν πάπαν καὶ «ἂν οὗτος θέλῃ ν' ἀναλάβῃ τὸ ἔργον τοῦτο καὶ συνεργήσῃ ἵνα συνέλθῃ ***οἰκουμενική, κανονική, ἀπαραβίαστος καὶ ἐλευθέρα*** σύνοδος, παρέχων πάσας τὰς δαπάνας καὶ τὰ ἀναγκαῖα κατὰ τὸν τύπον τοῦ δεκρέτου τῆς Συνόδου... καὶ ἐκδώσῃ διαβατήρια κατὰ τὸν τύπον τῆς εἰρημένης συνόδου καὶ πάντα ταῦτα θελήσῃ ταχέως νὰ ἐκτελέσῃ καὶ πραγματικῶς» νὰ συμφωνήσωσι μετ' αὐτοῦ ἐπισήμως ἐξ ὀνόματος τοῦ Βασιλέως καὶ τοῦ πατριάρχου, ὑπισχνούμενοι ὅτι ἐπὶ τούτοις «θὰ πλεύσωσιν αὐτοὶ μεθ' ὅλης τῆς Ἀνατολ. Ἐκκλησίας εἰς ἕνα ἐκ τῶν ἐν τῷ δεκρέτῳ ὠνομασμένων τόπων τῆς Ἰταλίας» [4]. Πλὴν τοῦ ἀνωτέρω πολιτικοῦ λόγου,

1. Cecconi XCIII p. 279 πρβλ. καὶ Hefele XI p. 360.

2. *Ἰω. Ραγουζαίου* Ἔκθεσις παρὰ Cecconi ἐνθ' ἀνωτ. 487. 498· λεπτομερείας βλ. *Α. Ν. Διαμαντοπούλου* : Μάρκος ὁ Εὐγενικὸς κτλ.» σελ. 57-59.

3. *Ἰω. Ραγουζαίου* Ἔκθεσις ἐνθ' ἀνωτ. p. 500.

4. Αἱ ὁδηγίαι τοῦ Βασιλέως καὶ τοῦ Πατριάρχου ἐκδοθεῖσαι εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς ἐν Βασιλείᾳ συνόδου εὑρίσκονται καὶ παρὰ Cecconi doc. XCIV p. 259-260. Ὁ δὲ **Συρόπουλος** III, 5,48 ὡς λόγον τῆς ἀποστολῆς τῶν δύο πρέσβεων φέρει τὴν ἐπίσημον διάδοσιν «ἔστειλε καὶ πρὸς τὸν πάπαν. . . ἵνα δώσῃ αὐτῷ εἴδησιν ὅπως ὁ Βασιλεὺς ἑτοιμάζεται ἐλθεῖν ἐν τῇ συνόδῳ, ἵνα καὶ ὁ

εἰς τὴν ἀπότομον ταύτην μεταστροφὴν τοῦ Παλαιολόγου συνετέλεσε πάλιν ὁ Garatoni, ὃς ἐπανελθὼν ἐξ Ἰταλίας κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1436 ἐκόμισε νέας εἰδήσεις, τοὺς πάντας πείθων περὶ τοῦ ἀδυνάτου τῆς ὑπὸ τῆς Συνόδου ἐκτελέσεως τῶν ὑπεσχημένων, δυσφημίζων τὴν Σύνοδον καὶ τὸν Καισαρίνη καὶ διὰ παντὸς τρόπου διαβεβαιούμενος τοὺς Ἕλληνας περὶ ἐπιτυχίας ἂν ἀποσταλῇ πρὸς τὸν πάπαν πρεσβεία ἐκ λαϊκῶν καὶ κληρικῶν, ὧν τὰς δαπάνας ἀνελάμβανε προθύμως αὐτός [1]. Μικρὸν ὅμως μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῶν δύο πρέσβεων ἐκομίσθη ἐκ Βασιλείας τὸ διωρθωμένον «δεκρέτον» καὶ πᾶσαι αἱ περὶ τῶν ἐκεῖ συμβάντων μέχρι τοῦδε εἰδήσεις καὶ ἐπεταχύνθησαν αἱ παρασκευαὶ διὰ τὴν ἀναχώρησιν οὐχὶ ἄνευ νέων προστριβῶν μεταξὺ τοῦ Ἰωάννου Ραγουζαίου καὶ τῶν Ἑλλήνων, κατ' ἐξοχὴν ἕνεκα τῶν περιορισμῶν, οὓς οἱ πατριάρχαι τῆς Ἀνατολῆς ἔθεσαν εἰς τὰ πληρεξούσια τῶν ἀντιπροσώπων αὐτῶν γράμματα, μὴ παρέχοντες εἰς αὐτοὺς πλήρη ἐλευθερίαν ἐνεργείας [2]. Τέλος ὅμως καὶ τοῦτο τὸ ζήτημα διηυθετήθη κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ συνοδικοῦ πρέσβεως.

30. Ἐν ᾧ δὲ ταῦτα συνέβαινον ἐν Κπόλει, οἱ δύο Ἕλληνες πρέσβεις ἐλθόντες εἰς τὴν Δύσιν μετέβησαν ὁ μὲν εἰς τὸν πάπαν, ὁ δὲ Δισύπατος εἰς Βασιλείαν, ἔνθα δὲν ἐβράδυνε ν' ἀντιληφθῇ τῆς ἀληθοῦς αὐτόθι καταστάσεως, καθ' ἣν δύο μερίδες καὶ ἀριθμητικῶς καὶ ποιοτικῶς ἄνισοι πρὸς ἀλλήλας διεξεδίκουν τὴν νόμιμον τῆς συνόδου ἐκπροσώπησιν, ῥαδιουργοῦσαι ἀλλήλας καὶ ὑβριζόμεναι. Μαθὼν ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου ἡ πλειοψηφία τῆς Συνόδου ὥρισεν ὡς ἕδραν τῆς ἑνωτικῆς συνόδου τὴν Ἀβινιῶνα διεμαρτυρήθη τῇ 15 Φεβρουαρίου 1437 πρὸς τοὺς συνοδικοὺς διὰ τὴν ἐκλογὴν πόλεως μὴ περιλαμβανομένης ἐν τῇ συμφωνίᾳ καὶ ὅλως ἀσυμφόρου εἰς τοὺς Ἕλληνας διὰ τὸ μῆκος τῆς ὁδοῦ [3]. Τὴν διαμαρτυρίαν ταύτην ἐπαναληφθεῖσαν καὶ ὑπὸ τοῦ ἐκ Βονωνίας ἐλθόντος Βουλλωτοῦ ἐνίσχυσε κοινὸν διάβημα τῶν παρὰ τῇ Συνόδῳ λεγάτων τοῦ πάπα καὶ τῶν προέδρων αὐτῆς, οἵτινες λαβόντες ὑπ' ὄψει ὅτι ἡ Ἀβινιὼν δὲν ἐπλήρωσε τὰς διὰ τῆς ἐκλογῆς αὐτῆς ἀναληφθείσας οἰκονομικὰς ὑποχρεώσεις, παρελθούσης ἤδη τῆς προθεσμίας, προσκαλοῦσι τὴν Σύνοδον νὰ φροντίσῃ περὶ ἐκλογῆς

πάπας πρὸς τοῦτο ὑπάρχῃ ἕτοιμος. Ἔστειλε δὲ καὶ πρὸς τὴν ἐν Βασιλείᾳ σύνοδον Ἰω. τὸν Δισύπατον. . . ἵνα ἐπιμεληθῶσι κακεῖνοι στεῖλαι τὰ κάτεργα».

1. Ἔκθεσις *Ἰω. τοῦ Ραγουζαίου* ἔνθ' ἀνωτ p. 500-501.
2. Αὐτόθι p. 503-504 πρβλ. *Συρόπουλ.* III, 3-4, 46-47.
3. Cecconi doc. CVI καὶ CVII καὶ CVIII p. 282-288.

ἄλλης πόλεως ὡς ἕδρας τῆς ἑνωτικῆς συνόδου κατὰ τὰ εἰς τοὺς Ἕλληνας ὑπεσχημένα [1].

Ἐν τούτοις ἡ πλειοψηφία ἐπέμεινεν εἰς τὴν ἐκλογὴν αὐτῆς· διότι ἡ Ἀβινιὼν παρὰ πάσας τὰς ῥᾳδιουργίας τοῦ Εὐγενίου ἐδέχθη νὰ καταβάλῃ τὰς δαπάνας τῆς ἑνωτικῆς συνόδου ἐμπροθέσμως, καὶ ἐξέλεξε τέσσαρας ἐπισκόπους (τῆς Lübeck, Viseu, Parma καὶ Lausana) ὅπως ὁδηγήσωσι τοὺς Ἕλληνας εἰς τὴν Δύσιν. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ ἡ μειοψηφία προέβη εἰς ἐκλογὴν τῆς Φλωρεντίας ἢ τῆς Οὐτίνης ὡς ἕδρας τῆς συνόδου, ἐπηκολούθησαν ἀντεγκλήσεις καὶ φοβερὰ ἀκοσμία· ὁ δὲ ἐκ τῶν προέδρων τῆς Συνόδου καὶ παπικὸς ἀπεσταλμένος ἀρχιεπ. Τάραντος διὰ δόλου ἐξέκλεψε τὴν σφραγῖδα τῆς Συνόδου καὶ ἐσφράγισε καὶ τῆς μειοψηφίας τὴν ἀπόφασιν [2]. Ἀμφότεραι αἱ μερίδες ἀνήγγειλαν τὰ ὑπ' αὐτῶν πεπραγμένα ὡς συνοδικὰς ἀποφάσεις εἴς τε τὸν Σιγισμοῦνδον, τὸν πάπαν καὶ πολλοὺς ἡγεμόνας τῆς Δύσεως. Καὶ ὁ μὲν αὐτοκράτωρ καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας ἀπεδοκίμασαν τὰς ἐνεργείας τῆς μειοψηφίας [3]· ὁ Σιγισμοῦνδος μάλιστα ῥητῶς ἀπέκρουσε τὴν ἐκλογὴν οἵας δήποτε ἰταλικῆς πόλεως [4]· ὁ δὲ ἰσχυρὸς δοὺξ τοῦ Μεδιολάνου, ἐχθρὸς ἄσπονδος τῶν Μεδίκων, κατεξανέστη κατὰ τῆς ἐκλογῆς τῆς Φλωρενείας, ἀπειλήσας ὅτι θ' ἀπαγορεύσῃ εἰς τοὺς ἐπισκόπους τῆς χώρας αὐτοῦ ν' ἀπέλθωσιν εἰς τὴν σύνοδον, θ' ἀποκλείσῃ δὲ πάντας τοὺς ἄλλους νὰ διέλθωσι διὰ τῶν κτήσεων αὐτοῦ καὶ παρὰ τῶν φίλων καὶ συγγενῶν του ἡγεμόνων θ' ἀξιώσῃ νὰ μὴ ὑποστηρίξωσι τὸ ἔργον τῆς συνόδου [5].

31. Ἐν μέσῳ τόσων ἀσχημιῶν καὶ θορύβου ἀπῆλθον οἱ δύο Ἕλληνες πρέσβεις ἐκ Βασιλείας εἰς Βονωνίαν πρὸς τὸν πάπαν, συνοδευόμενοι καὶ ὑπὸ τῶν ἀπεσταλμένων τῆς μειοψηφίας ἐπισκόπων Dignes καὶ Λισσαβῶνος καὶ τοῦ Νικολάου de Cusa, οἵτινες κατερχόμενοι εἰς Φλωρεντίαν καὶ λαμβάνοντες τὰς ὑπεσχημένας ὑπὸ τῶν Μεδίκων δα-

1. **Cecconi** doc. CXVII p. 308-309. Ἡ διαμαρτυρία ἐγένετο τῇ 12 Ἀπριλίου 1437 πρὶν ληφθῇ ἡ ἐξ Ἀβινιῶνος πληροφορία περὶ τῶν ἀποφάσεων τῆς πόλεως ταύτης, σταλεῖσα ἤδη τῇ 6 Ἀπριλίου.

2. **Hefele** XI p. 362-364, ἔνθα περιγράφονται αἱ ἀσχημίαι τῶν δύο μερίδων, ἐξ ὧν ἠπειλήθη αἱματοχυσία, προληφθεῖσα διὰ τῆς ἐπεμβάσεως στρατιωτικῆς δυνάμεως τῆς πόλεως.

3. **Hefele** XI, p. 364-365, **Cecconi** doc. CXXX p. 350-351 καὶ CXXXIII p. 370-371.

4. **Cecconi** αὐτ. p. 371.

5. doc. CXXXII p. 352-353.

πάνας ἔμελλον νὰ πλεύσωσιν εἰς Κπολιν πρὸς μεταφορὰν τῶν Ἑλλήνων εἰς Ἰταλίαν [1]. Ἐν Βονωνίᾳ ἤδη περιεστοίχισαν τὸν ὑπὸ τῶν Μεδίκων ὑποστηριζόμενον Εὐγένιον πολλοὶ ἐκ τῶν διαπληκτιζομένων ἰταλικῶν πόλεων, ἐλθὼν δὲ καὶ ὁ Λαυρέντιος Μέδικος ἀπέσπασε τὴν συγκατάθεσιν τοῦ πάπα περὶ μεταφορᾶς τῆς ἑνωτικῆς συνόδου εἰς Φλωρεντίαν. Ἐκεῖ εὑρίσκετο καὶ Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος ὡς ἰδιαίτερος τοῦ πάπα γραμματεὺς μετακληθεὶς ἐκ Βενετίας [2], τέλος δὲ ὁ Garatoni, πρὸ μικροῦ ἐπανελθὼν ἐκ Κπόλεως καὶ διὰ τὰς πολυτίμους ὑπηρεσίας αὐτοῦ προαχθεὶς εἰς ἐπ. Κορώνης [3]. Πᾶσα αὕτη ἡ περὶ τὸν πάπαν ἀτμόσφαιρα εὐκόλως ἠδύνατο νὰ ἐπηρεάσῃ τοὺς δύο Ἕλληνας πρέσβεις, ὧν ὁ εἷς, ὁ Βουλλωτής, ἤδη πρότερον κατέστη οἰκεῖος εἰς τὸν Εὐγένιον. Οὗτος δαψιλέστατος περὶ τοὺς ἐπαίνους καὶ τὰς ἀμοιβὰς δὲν ἐφείσθη αὐτῶν πρὸς τὸν μεγαλομανῆ καὶ οὐχὶ ξένον πρὸς τὸν λατινικὸν κόσμον Ἰωάννην τὸν Δισύπατον [4]. Ἀκούσας τῇ 14 Μαΐου εὐμενῶς τὴν κολακευτικωτάτην προσφώνησιν τούτου καὶ τὴν αἴτησιν ὅπως ἐπικυρώσῃ τὰς ἀποφάσεις τῆς ἐν Βασιλείᾳ Συνόδου (δηλ. τῆς μειοψηφίας), ἃς καὶ αὐτὸς δέχεται, ὁ Εὐγένιος ἐπεκύρωσε διὰ τῆς ἀπὸ 30 Μαΐου 1437 βούλλης αὐτοῦ τὰς ἀποφάσεις ἐκείνας [5], τοὺς δὲ πρέσβεις, ἐξαιρετικῶς δὲ τὸν Δισύπατον, διὰ πολλῆς περιέβολε τιμῆς, «οἰκεῖον καὶ ἐπίτιμον ὑπασπιστὴν» ἑαυτοῦ δι' ἰδιαιτέρου γράμματος ὀνομάσας [6]. Ἀμέσως δ' ἔπειτα ἐπελήφθη τῆς ἐκτελέσεως τῶν συμφωνιῶν. Καὶ ἕδρα μὲν τῆς Συνόδου ὡρίσθη ἡ Φλωρεντία ἀγγελίαι δὲ ἐπίσημοι περὶ τούτου ἐστάλησαν πρὸς τὸν Σιγισμοῦνδον, Κάρολον τὸν VII τῆς Γαλλίας, τοὺς βασιλεῖς τῆς Ἀγγλίας καὶ Πορτογαλλίας, τὸν δοῦκα τῆς Γενούης καὶ ἄλλους [7], οὓς ὁ Εὐγένιος ἠξίου καὶ θερμῶς παρεκάλει νὰ συντελέσωσι τὸ ἐπ' αὐτοῖς

1. Cecconi doc. CXXXVI p. 364.
2. *Κ. Σάθα* Νεοελλην. Φιλολογία σελ. 41-52.
3. Cecconi doc. CXXXVII p. 368
4. Ὁ οἶκος τῶν Δισυπάτων, συγγενὴς τῶν Παλαιολόγων (Du Cange Familiae Byzantinae p. 256) πολλάκις ἀπαντᾷ εἰς διπλωματικὰς πρὸς τοὺς ἐν τῇ Δύσει ἀποστολὰς (Berger de Xivrey ἐν Mémoires de l' Institut de France t. 19 ἔτ. 1853 p. 140 καὶ 153). Ὁ Ἰωάννης συνώδευσε τὸν Ἰσίδωρον εἰς Βασιλείαν· ἦτο δὲ εἰδήμων τῆς λατινικῆς.
5. Cecconi doc. CXXXVI p. 341-345.
6. Cecconi doc. CXLV p. 382. Ὁ πάπας ὥρισεν αὐτῷ καὶ ἐτήσιον χορήγημα 1000 φλωρινίων.
7. Cecconi doc. CXXVII p. 346 καὶ CXXXI p. 350-351.

εἰς ἐπιτυχίαν τοῦ ἔργου τῆς ἑνώσεως καὶ ἀπῄτει τὴν ἔκδοσιν διαβατηρίων διὰ τοὺς ἀναμενομένους Ἕλληνας. Ἐξέδωκε δὲ καὶ αὐτὸς γενικὸν διαβατήριον ἐπ' ὀνόματι τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ πατριάρχου, ἐν ᾧ ἐλαμβάνοντο εὐρύτατα ὑπ' ὄψει αἱ γνωσταὶ ἀξιώσεις τῶν ἐν Κπόλει περὶ δικαιώματος ἑτεροδικίας τῶν Ἑλλήνων ἐν Ἰταλίᾳ καὶ περὶ ἐπιστροφῆς αὐτῶν οἴκαδε διὰ δαπάνης τοῦ πάπα κἄν τε ἐπακολουθήσῃ ἡ ἕνωσις κἄν τε μή [1]. Ἐν ᾧ ὅμως οὕτως εἶχον τὰ πράγματα καὶ ἡ εἴδησις περὶ ἐκλογῆς τῆς Φλωρεντίας καὶ περὶ ἑτοιμασίας πλοίων πρὸς ἀπόπλουν ἔφθανεν εἰς Κπολιν καὶ ἐπλήρου χαρᾶς τοὺς Ἕλληνας [2], αἴφνης οἱ ἐν Βονωνίᾳ μανθάνουσι τὰς ἐχθρικὰς διαθέσεις τοῦ δουκὸς τοῦ Μεδιολάνου καὶ τὴν ἀπαίτησιν τῶν Μεδίκων περὶ παροχῆς νέων ἐγγυήσεων διὰ τὸ αὐξηθὲν ποσὸν τῶν δαπανῶν καὶ περὶ ἐγκαταστάσεως τοῦ πάπα μετὰ τῆς αὐλῆς αὐτοῦ, πρὸ τοῦ ἀπόπλου τῶν πλοίων εἰς Κπολιν, ἐν Φλωρεντίᾳ [3], ἔτι δὲ καὶ τὴν ἀπροκάλυπτον ἀποδοκιμασίαν τοῦ Σιγισμούνδου τῆς ἐν Βασιλείᾳ διαγωγῆς τῆς μειοψηφίας, ἀπειλήσαντος καὶ αὐστηρὰν τῶν ἐνόχων τιμωρίαν [4]. Τὸν πάπαν τότε ἔσωσεν ἡ προφανὴς παρασπονδία τοῦ Δισυπάτου, ὅστις, παρὰ τὰς σαφεῖς ὁδηγίας τῶν πληρεξουσίων ἐγγράφων αὐτοῦ, οὐ μόνον ἀφῆκεν ἀδιαμαρτυρήτως νὰ παρέλθῃ ἡ προθεσμία τῆς ἀποστολῆς πλοίων, ἀλλὰ τοὺς μὲν συνοδικοὺς τῆς Βασιλείας, ἤδη πρὸ πολλοῦ ἑτοίμους ν' ἀποπλεύσωσιν, ἐξηπάτησεν εἰπὼν ὅτι ὁ βασιλεὺς ἀξιοῖ νὰ ἔλθωσιν εἰς Κπολιν μετὰ τὴν συγκομιδὴν τοῦ Σεπτεμβρίου, ἵνα μὴ προκαλούμενοι οἱ Τοῦρκοι ἐπέλθωσι κατὰ τῆς πρωτευούσης πρὸ τῆς λήξεως τῆς συγκομιδῆς [5], ἐδέχθη δὲ ἐν συνεννοήσει μετὰ τοῦ Εὐγενίου νὰ παραμείνῃ ἐκκρεμὲς τὸ ζήτημα τῆς ὁριστικῆς ἕδρας τῆς συνόδου μέχρι τοῦ κατάπλου τῶν Ἑλλήνων εἰς Βενετίαν [6] καὶ δὲν ἀπέστειλε, κατὰ τὰς ὁδηγίας αὐτοῦ, τὸν Βουλλωτὴν πρότερον εἰς Κπολιν ὅπως πληροφορήσῃ τὸν Παλαιολόγον περὶ τῆς πορείας τῶν διαπραγματεύσεων.

32. Οὕτως ἐξασφαλισθεὶς ὁ Εὐγένιος ἔσπευσε νὰ ναυλώσῃ πλοῖα ἰδίαις δαπάναις ἐν Βενετίᾳ, ἐφ' ὧν ἀπέπλευσαν εἰς Κπολιν οἱ δυο Ἕλληνες πρέσβεις, ὁ λεγᾶτος ἀρχιεπ. Μᾶρκος Ταραντασίου, ὁ Garatoni ὡς

1. Cecconi doc. CXXXI p. 350-351.
2. Ἔκθεσις Ἰω. *Ραγουζαίου* r. 506.
3. Cecconi doc. CXXXIII p. 355-358.
4. Cecconi doc. CXXXVIII p. 370-371.
5. ***Συρόπουλ.*** III, 12. 55 56, καὶ ἔκθεσις *Ἰω. Ραγουζαίου* παρὰ **Cecconi** doc. CLXXIX p. 533-534.
6. **Cecconi** doc. CXXXI p. 350-351, πρβλ. καὶ p. 375-376.

ἀπ' αὐτοῦ τοῦ πάπα μετὰ πληρεξουσίων, ὑποτασσόντων εἰς αὐτὸν πάντας τοὺς ἄλλους λατίνους πρέσβεις, οἱ ἐπ. Λισσαβῶνος καὶ Δίγνης καὶ ὁ Νικόλαος de Cusa ὡς πρέσβεις τῆς Συνόδου [1]. Κυβερνήτης τοῦ παπικοῦ στολίσκου ὡρίσθη ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Εὐγενίου 'Αντώνιος Condolmero, λαβὼν διαταγὴν ἵνα ὅπου ἂν συναντήσῃ πλοῖα ἢ ἀνθρώπους τῆς Συνόδου, οἵου δήποτε βαθμοῦ καὶ ἀξιώματος, καταδιώξῃ αὐτοὺς καὶ κατὰ πάντα τρόπον ἐξοντώσῃ[2] Τὰς δαπάνας τῆς ἀποστολῆς ἀνέθηκεν εἰς δύο συγγενεῖς αὐτοῦ βενετοὺς τραπεζίτας Micheleto Zeno καὶ Baltassare Lupari, ὧν ὁ δεύτερος συνώδευσε τοὺς ἀπερχομένους εἰς 'Ανατολήν. Ἦν δὲ ὁ λεγᾶτος τοῦ Εὐγενίου κομιστὴς τῆς ἑξῆς πρὸς τὸν Παλαιολόγον καὶ τὸν 'Ιωσὴφ ἐπιστολῆς. «Εὐγένιος, δοῦλος τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ, εἰς ἀΐδιον τοῦ πράγματος μνήμην· τῷ προσφιλεστάτῳ ἐν Χριστῷ υἱῷ 'Ιωάννῃ Παλαιολόγῳ περιφανεῖ αὐτοκράτορι Ρωμαίων, καὶ τῷ σεβασμίῳ ἀδελφῷ 'Ιωσήφ, πατριάρχῃ Κπόλεως, ὑγίειαν κτλ. ἐπειδὴ πρό τινος χρόνου ἡ ἱερὰ ἐν Βασιλείᾳ σύνοδος, πρὸς σύγκλησιν ἐν 'Ιταλίᾳ τῆς μελλούσης οἰκουμενικῆς συνόδου πρὸς συμπέρανσιν, Θεοῦ εὐδοκοῦντος, τῆς ἁγιωτάτης ἑνώσεως τῆς Δυτικῆς καὶ τῆς 'Ανατολικῆς 'Εκκλησίας, ἐξελέξατο τόπον πρὸς τοῦτο, καὶ τοῖς ἀγαπητοῖς υἱοῖς 'Ιωάννῃ τιτλούχῳ τοῦ ἁγ. Πέτρου δεσμώτου, καὶ 'Ιουλιανῷ τιτλούχῳ τῆς ἁγ. Σαβίνης, πρεσβυτέροις καρδιναλίοις τῆς ἁγίας Ρωμαϊκῆς 'Εκκλησίας, καὶ τῷ σεβασμίῳ ἀδελφῷ 'Ιωάννῃ ἀρχιεπ. Τάραντος, λεγάτοις τῆς ἀποστολικῆς ἕδρας καὶ προέδροις ἐν τῇ συνόδῳ ἐκείνῃ, ἔδωκε πληρεξουσιότητα πρὸς ἐκλογὴν πρεσβευτῶν πρὸς ὑμᾶς πλευσομένων καὶ πρὸς χορηγίαν αὐτοῖς παντὸς ἀναγκαίου πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν σχετικῶν διαπραγματεύσεων, ὡς ἐν τῷ ἐπὶ τούτῳ συνταχθέντι δεκρέτῳ πληρέστερον περιέχεται, οἱ εἰρημένοι λεγᾶτοι καὶ πρόεδροι διὰ τῆς τοιαύτης ἐκχωρηθείσης αὐτοῖς ἐξουσίας, τοὺς σεβασμίους ἀδελφοὺς Πέτρον ἐπ. Δίγνης, 'Αντώνιον ἐμ. Πορτουγάλου, πρέσβεις ἐν τῇ εἰρημένῃ συνόδῳ τῶν προσφιλεστάτων ἐν Χριστῷ υἱῶν περιφανῶν βασιλέων Γαλλίας καὶ Πορτογαλίας, καὶ τὸν ἀγαπητὸν υἱὸν Νικόλαον de Cusa, διδάκτορα τοῦ δικαίου, παρὰ τῆς εἰρημένης συνόδου πρὸς τὴν ὑμετέραν εὐλάβειαν ἀπεσταλμένους ἐξελέξαντο, πρὸς οὓς συνῆψαν καὶ τὸν ἀγαπητὸν υἱὸν 'Ιωάννην Ραγουζαῖον, τοῦ τάγματος τῶν Κηρύκων καθηγητὴν τῆς ἱερᾶς θεολογίας, παρ' ὑμῖν ὑπάρχοντα πρέσβυν, μετ' ἐξουσίας ὅπως πάντα τὰ ὑπεσχημένα ἐκτελέσωσι, ὡς τὰ ἐπὶ τούτοις δοθέντα αὐτοῖς γράμματα καὶ ὁδηγίαι

1. Cecconi doc. p. 399-400.

σπουδαιότερον διαλαμβάνουσι, ἱκετεύσαντες ἡμᾶς ἐπιμόνως ἵνα τὴν ἐκλογὴν ταύτην καὶ ἀποστολὴν κυρώσωμεν καὶ τοὺς πρέσβεις τούτους μετ' ἰδίων ἐπιστολῶν ἐπὶ τῶν εἰρημένων πλοίων πρὸς ὑμᾶς ἀποστεῖλαι ἀξιώσωμεν. Ἡμεῖς δὲ πάντα τ' ἀνωτέρω κυροῦντες καὶ ἀσπαζόμενοι, εἰς τὴν ἀποστολὴν τῶν εἰρημένων πρέσβεων, κατὰ τὰ αἰτηθέντα, ἡδέως συναινοῦμεν. Διὰ ταῦτα προτρεπόμεθα τὴν ὑμετέραν ἀγάπην, ἵνα τοὺς εἰρημένους πρέσβεις, κομιστὰς τῶν γραμμάτων τούτων, ἐρχομένους παρ' ὑμᾶς πρὸς τοσοῦτο εὐσεβὲς ἔργον, εὐαρεστηθῇ εὐμενῶς δέξασθαι καὶ τούτους ἅμα τοῖς σεβασμίοις ἀδελφοῖς Μάρκῳ ἀρχιεπ. Ταραντασίου καὶ Χριστοφόρῳ ἐπ. Κορώνης ἰδιαιτέροις ἡμῶν πρεσβευταῖς ὑπὲρ τῆς εἰρημένης ἐν Ἰταλίᾳ, καθὰ εἴρηται, συγκληθησομένης συνόδου, εὐαρέστως ἀκοῦσαι, χορηγοῦσα πλήρη αὐτοῖς ὡς καὶ τοῖς εἰρημένοις πρέσβεσιν ἡμῶν περὶ πάντα τὰ εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ἀποβλέποντα πίστιν». [1]

33. Περὶ τὰ τέλη Ἰουλίου ἢ τὰς ἀρχὰς Αὐγούστου 1437 οἱ παπικοὶ καὶ οἱ τῆς συνοδικῆς μειοψηφίας πρέσβεις μετὰ τῆς ἀκολουθίας αὐτῶν ἀπῆλθον ἐκ Βενετίας καὶ μετὰ τῶν δύο Ἑλλήνων ἀπεσταλμένων· τὴν 15 Αὐγούστου προσορμισθέντες εἰς Κρήτην οἱ μὲν Μάρκος ὁ Ταραντασίου καὶ Ν. de Cusa παρέμειναν ὅπως φροντίσωσι περὶ τῶν ὑπεσχημένων πολεμικῶν πλοίων καὶ τῶν 300 τοξοτῶν, οἱ δὲ λοιποὶ μετὰ 5 ἡμέρας ἀνεχώρησαν εἰς Κπολιν, ὅπου ἔφθασαν τὴν 3 Σεπτεμβρίου [2]. Οἱ Ἕλληνες ἐδέχθησαν αὐτοὺς μετὰ χαρᾶς, ἔσπευσε δὲ νὰ προσαγορεύσῃ αὐτοὺς καὶ ὁ Ἰω. Ραγουζαῖος, πεισθεὶς ἐκ τῆς παρουσίας τῶν δύο γνωστῶν αὐτοῦ ἐπισκόπων τῆς Συνόδου ὅτι ἀληθὴς ἦν ἡ διάδοσις περὶ συμβιβασμοῦ τοῦ Εὐγενίου πρὸς τοὺς ἐν Βασιλείᾳ· τοῦτο δὲ μετὰ μικρὸν διεβεβαίωσαν καὶ αὐτοὶ οἱ ἐπίσκοποι ἐπιδόντες αὐτῷ γράμματα τῶν προέδρων τῆς Συνόδου, δι' ὧν διετάσσετο νὰ συμπράξῃ μετ' αὐτῶν ὡς συμπρεσβευτής. Ταχέως ὅμως ἐκ τοῦ τύπου τῶν γραμμάτων τούτων καὶ τῆς σφραγίσεως αὐτῶν ὁ Ἰωάννης ἐνόησε τὸν δόλον καὶ διὰ σχετικῶν ἐρωτήσεων ἠνάγκασε τοὺς δύο ἐπισκόπους νὰ ὁμολογήσουν ὅτι ἡ Σύνοδος διεσπάσθη καὶ αὐτοὶ ἦσαν ἀντιπρόσωποι τῆς μειοψηφούσης ἀλλ' «ὑγιεστέρας» μερίδος [3], διεβε-

1. Ἐδημοσιεύθη παρὰ **Cecconi** doc. CXLIX p. 390-391.

2. Ἔκθεσις ἐπ. Dignes παρὰ **Cecconi** doc. CLXXXXVIII p. 571 καὶ ***Ἰω. Ραγουζαίου***, αὐτ. p. 607. Ὁ ***Συρόπουλος*** ἀναφέρει τὴν ἄφιξιν καὶ τῶν μὲν καὶ τῶν δὲ ὡς γενομένην «περὶ τὰ τέλη Σεπτεμβρίου» (ΙΙΙ, 8, 51).

3. ***Ἰω. Ραγουζαίου*** αὐτόθ. p. 508 «pars sanior».

βαίουν ὅμως ὅτι ὅλως ἀνακριβῆ ἦσαν πάντα τὰ διαδιδόμενα περὶ ἐπικειμένης ἀποστολῆς πλοίων καὶ πρέσβεων καὶ παρὰ τῆς πλειοψηφούσης μερίδος τῆς Συνόδου, ἀσυστόλως συνεπιμαρτυρούντων εἰς ταῦτα καὶ τοῦ Δισυπάτου καὶ τοῦ Βουλλωτοῦ [1]. Οὗτοι καὶ πρὸς τὸν βασιλέα καὶ τὸν πατριάρχην διεκήρυξαν ὅτι «ὁ πάπας συνεβιβάσθη μετὰ τῆς ἐν Βασιλείᾳ Συνόδου καὶ ἡνώθησαν καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν ἐπισκόπων συνῆλθον καὶ εἰσὶ μετὰ τοῦ πάπα, ἄλλοι δ' ἀπῆλθον εἰς τὰ ἴδια καὶ ἡ σύνοδος ἔπαυσε, ἔχει δὲ τὸ κράτος καὶ τὴν ἰσχὺν πᾶσαν ὁ πάπας, διὸ καὶ τὰ κάτεργα καὶ τὰς ἐξόδους ἔστειλεν, ἵνα μετ' ἐκείνου συγκροτηθῇ ἡ οἰκουμενικὴ σύνοδος»[2]. Περὶ τὰ τέλη Σεπτεμβρίου ἦλθεν εἰς Κπολιν καὶ ὁ λεγᾶτος ἐκ Κρήτης μετὰ τοῦ de Cusa καὶ τριῶν μεγάλων πλοίων καὶ 300 τοξοτῶν ἔτι δὲ καὶ ὁ ἐκ Πελοποννήσου μετακληθεὶς Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος, ὅπως ἀντικαταστήσῃ τὸν ἀδελφὸν βασιλέα κατὰ τὴν ἀπουσίαν αὐτοῦ [3]. Ὁ λεγᾶτος ἀφ' οὗ διὰ δριμείας γλώσσης ἐπεχείρησε νὰ περιορίσῃ τὰς ὑπόπτους τοῦ πολὺ ζητητικοῦ Ἰωάννου Ραγουζαίου διαθέσεις [4], παρέστη ἔπειτα πρὸ τοῦ Βασιλέως καὶ τοῦ πατριάρχου καὶ ἐπιδοὺς τὴν ἀνωτέρω ἐπιστολὴν τοῦ Εὐγενίου ἐξέθηκε τὰ γνωστὰ ἤδη ἐν Βονωνίᾳ πεπραγμένα καὶ ἀπήτησε τὴν ἐπικύρωσιν τῶν συμφωνιῶν ἐκείνων. Ὁ Παλαιολόγος, ὅστις ἤδη ἀπὸ ἑνὸς μηνὸς παρεσκευάζετο πρὸς ἀπόπλουν, δὲν κατώρθωσε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν συμμετοχὴν πλειόνων τῶν 20 ἐπισκόπων, διότι οἱ λοιποὶ ἠρνήθησαν ν' ἀπέλθωσιν ἢ διὰ γῆρας καὶ ἄλλους προσωπικοὺς λόγους ἢ διότι αἱ ἐπαρχίαι αὐτῶν εὑρίσκοντο ὑπὸ τὴν ἀρχὴν τῶν Τούρκων καὶ θὰ ἐκινδύνευον καὶ αὐτοὶ καὶ τὸ ποίμνιον αὐτῶν [5].

34. Μεταξὺ ὅμως τῶν παρασκευῶν τούτων αἴφνης διεδόθη ὅτι «ἔρχονται κάτεργα ἐκ τῆς Συνόδου καὶ ἔφθασαν εἰς τὴν Χίον». Παρὰ πᾶσαν δὲ τὴν διάψευσιν τῆς εἰδήσεως ὑπὸ τῶν παπικῶν πρέσβεων καὶ τοῦ Δισυπάτου, μετὰ 4 ἡμέρας τῇ 3 Ὀκτωβρίου ἐφάνησαν ἐρχόμενα τέσσαρα πλοῖα, ἐφ' ὧν ἤρχοντο οἱ ἐπ. Λουδοβῖκος τῆς Βίζης

1. **Συρόπουλ.** III, 11, 54.
2. **Συρόπουλ.** III, 9, 52-53.
3. Ὁ Κωνσταντῖνος ἐπέβη τῆς παπικῆς τριήρους ἐξ Εὐβοίας, ὅπου μετέβη ἀναχωρήσας ἐκ Πατρῶν τῇ 5 Σεπτεμβρίου 1437 «καὶ τῇ 24 τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ἀπεσώθημεν εἰς τὴν Πόλιν» λέγει ὁ συνοδὸς τοῦ Κωνσταντίνου ***Φραντζῆς*** Ἱστορ. II, 12, 163.
4. Ἔκθεσις ***Ἰω. Ραγουζαίου*** ἐνθ. ἀνωτ. p. 509.
5. **Συρόπουλ.** III, 10, 53.

καὶ Λουδοβῖκος τῆς Λωζάνης, οἵτινες κατορθώσαντες νὰ ἐξεύρωσι χρήματα καὶ πλοῖα ἐν Ἀβινιῶνι καὶ Σαβοΐᾳ ἤρχοντο πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν συμφωνιῶν τοῦ συνοδικοῦ «δεκρέτου» [1]. Εὐνόητος εἶνε ἡ ἔκπληξις τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τῇ ἀποκαλύψει τῆς ἀληθείας τῶν ἐν τῇ Δύσει πραγμάτων. Οἱ παπικοὶ πρέσβεις καὶ ὁ ναύαρχος Condolmero φωραθέντες οὕτω ψευδόμενοι προέβησαν εἰς τὰ ἔσχατα τῆς θρασύτητος, παρασκευασθέντες εἰς ἐπίθεσιν κατὰ τῶν συνοδικῶν πλοίων· φλωρεντῖνον πλοῖον, εὑρισκόμενον ἐν τῷ λιμένι Κπόλεως, προσκληθὲν νὰ βοηθήσῃ αὐτοὺς ἠρνήθη νὰ πράξῃ τοῦτο· ὁ δὲ Παλαιολόγος ἔσπευσε ν' ἀπαγορεύσῃ εἰς τὸν παπικὸν ναύαρχον πᾶσαν ἐχθρικὴν κίνησιν εἰς τὰ ὕδατα τοῦ κράτους αὐτοῦ· ἀλλ' ὁ Ἰταλὸς ἀντὶ παντὸς ἄλλου «διεμηνύσατο τῇ Βασιλεῖ ὅτι ὁρισμὸν ἔχει παρὰ τοῦ πάπα ἵνα πολεμήσῃ ὅπου ἂν εὕρῃ τὰ κάτεργα τῆς Συνόδου καὶ εἰ δυνηθῇ καταδύσῃ καὶ ἀφανίσῃ αὐτά» [2]. Μαθὼν τὰς ἐχθρικὰς διαθέσεις τῶν Βενετῶν ὁ Νικόδημος ἐκ Μεντόνης, ναύαρχος τοῦ συνοδικοῦ στολίσκου, καὶ αὐτὸς ἀντιπαρεσκευάζετο, ἕως οὗ νέα ἔντονος διαταγὴ τοῦ Βασιλέως κατέπαυσε τὸ πολεμικὸν μένος τοῦ Condolmero καὶ οὕτω τὴν ἐπιοῦσαν προσωρμέσθησαν τὰ συνοδικὰ πλοῖα εἰς τὸν πολεμικὸν λιμένα τοῦ Κυνηγοῦ [3]. Ὁ Ἰωάννης ὁ Ραγουζαῖος εἶδε μὲν μετ' ἀνακουφίσεως τοὺς συνοδικοὺς ἐκπληρώσαντας τὰ ὑπεσχημένα, ἀλλ' ἔβλεπε μετ' ὀδύνης προφανὲς τὸ ναυάγιον τοῦ ἔργου τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, ὡς ἐκ τῆς ἀναμφισβητήτου καὶ οὕτως ἐντελῶς ἀποκαλυφθείσης πρὸ τῶν Ἑλλήνων διαστάσεως τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας· διὰ τοῦτο ἔσπευσε διὰ προσωπικῆς ἐπεμβάσεως νὰ μετριάσῃ τὴν ὀξύτητα τοῦ ἀνωτέρω ἐκτεθέντος ἐπεισοδίου [4].

35. Οἱ συνοδικοὶ ἀπεσταλμένοι, τυχόντες μεγαλοπρεποῦς ὑποδοχῆς παρὰ τῶν Ἑλλήνων, τῇ 5 Ὀκτωβρίου 1437 παρέστησαν πρὸ τοῦ Παλαιολόγου παρόντος καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Κωνσταντίνου καὶ πλείστων αὐλικῶν καὶ ἐπιδόντες τὰ ἐπίσημα τῆς Συνόδου γράμματα, ὁποῖα εἶχον πρὸς τὸν Βασιλέα καὶ τοὺς τρεῖς ἀδελφοὺς αὐτοῦ καὶ τὰς αὐτοκρατείρας Ὑπομονὴν (μητέρα) καὶ Μαρίαν (σύζυγον τοῦ Ἰωάννου) ἔτι

1. Haller : Concilium Basileense t. V, p. 277-310.
2. *Συρόπουλ.* III, 11, 54.
3. Αὐτόθι πρβλ. καὶ ἔκθεσιν Ἰω. τοῦ Ραγουζαίου ἐνθ. ἀνωτ. p. 512.
4. ***Ἐκθ. Ἰω. τοῦ Ραγουζαίου*** αὐτ. καὶ Haller t. V. p. 312-313.

δὲ διαβατήρια καὶ προσωπικὰς ἐπιστολὰς τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας [1], τοῦ δουκὸς τῆς Σαβοΐας Ἀμεδαίου [2], τῶν βασιλέων τῆς Σικελίας, τῆς Ἀραγωνίας, τοῦ ἡγεμόνος τοῦ Πεδεμοντίου, τοῦ δουκὸς τοῦ Μεδιολάνου Βισκόντη, τῆς πόλεως Βασιλείας, τῶν πολιτειῶν Φλωρεντίας, Βενετίας, Γενούης καὶ Σιένης καὶ τοῦ ἐν Ἀβινιῶνι παπικοῦ λεγάτου καρδιναλίου de Foix, ἐδήλωσαν ὅτι ἤρχοντο πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν συμφωνιῶν τῆς Βασιλείας, ἀναμφισβητήτως δ' ἀπέδειξαν ὅτι αὐτοὶ καὶ οὐχὶ οἱ μετὰ τοῦ Caratoni ἐπίσκοποι ἦσαν οἱ ἀληθεῖς τῆς Συνόδου ἀντιπρόσωποι. Τὴν βραδύτητα τῆς ἐμφανίσεως αὐτῶν ἐξήγησαν ἐκ τῆς ἀνακοινώσεως τοῦ Δισυπάτου ἐν Βασιλείᾳ ὅτι τοιαύτη ἦτο ἡ τοῦ βασιλέως ἀξίωσις, ὅπως δηλ. ἐξασφαλισθῇ ἡ θερινὴ ἐσοδεία [3]· ἐπεῖπον ὅμως ὅτι παρὰ πᾶσαν ταύτην τὴν δήλωσιν ἐκεῖνοι ἐφρόντισαν ν' ἀποστείλωσιν ἐγκαίρως ἴδιον τοῦ δουκὸς τῆς Σαβοΐας ἀγγελιαφόρον, κομιστὴν γραμμάτων αὐτοῦ τοῦ δουκός, τῶν βασιλέων τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀραγωνίας καὶ τοῦ δουκὸς τοῦ Μεδιολάνου, ὅστις ὅμως περιπεσὼν εἰς τὰς χεῖρας τῶν παπικῶν πρέσβεων ἐστρεβλώθη καὶ ἐπνίγη ἐν αὐτῷ τῷ λιμένι τῆς Κπόλεως [4]. Ἡ ὑπὸ τῆς Συνόδου ἐκλογὴ τῆς συνοδικῆς ἕδρας ἐγένετο κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν αὐτοῦ τοῦ βασιλέως, ἵνα διευκολυνθῇ ἡ διὰ θαλάσσης ἄφιξις αὐτοῦ· ἂν ὅμως ἐκλέξῃ τοιαύτην ἕδραν τὴν Βασιλείαν ἢ Ἀβινιῶνα, ἡ Σύνοδος ἀνελάμβανε νὰ χορηγήσῃ 15,000 δουκάτων διὰ τὰς δαπάνας τῆς μεταβάσεως καὶ ἐπιστροφῆς τῶν Ἑλλήνων, 10,000 δὲ διὰ τὴν ἄμυναν τῆς Κπόλεως μετὰ δύο πλοίων καὶ 300 τοξοτῶν· εἰς ταῦτα δ' ἡ Σύνοδος, εἶπον, ἔχει τὴν πλήρη συγκατάφεσιν καὶ τοῦ πάπα, οὗ καὶ τὴν γνωστὴν τελευταίαν βοῦλλαν ἐπέδειξαν [5]. Τὰ αὐτὰ ἐπανέλαβον οἱ συνοδικοὶ πρέσβεις καὶ εἰς τὸν πατρ. Ἰωσὴφ κατὰ τὴν παρ' αὐτῷ ἀκρόασιν ἐν τῇ ἁγ. Σοφίᾳ ἐν μέσῳ πολυπληθοῦς καὶ μεγαλοπρεποῦς συναθροίσεως [6]. Ἐν τούτοις ὁ Παλαιολό-

---

1. **Haller** αὐτόθι. Κάρολος ὁ VII ἀνεμίμνησκε τὸν Παλαιολόγον τὴν ἀρετὴν τοῦ πατρὸς αὐτοῦ καὶ προυτρέπετο αὐτὸν νὰ δεχθῇ ὡς ἕδραν τῆς συνόδου τὴν Ἀβινιῶνα.

2. **Haller** αὐτόθι. Τὰ γράμματα ταῦτα ἐπέδωκεν ὁ ναύαρχος Νικόδημος ὁ ἐκ Μεντόνης.

3. ***Συρόπουλ.*** III, 12, 55-56.

4. **Haller** αὐτόθι p. 313 πρβλ. καὶ ἔκθεσιν ***Ἰω. Ραγουζαίου*** ἔνθ. ἀνωτ. p. 509.

5. **Haller** αὐτόθι p. 314-315.

6. Αὐτόθι p. 316-317. Ὁ πατριάρχης περιεστοιχίζετο ὑπὸ 80-100 ἐπισκόπων καὶ ἄλλων κληρικῶν.

γος παρὰ πάντα ταῦτα τόσην ἔδειξεν ἐπιμονὴν εἰς τὸ τυπικὸν ζήτημα τῆς ἐκλογῆς τῆς ἕδρας τῆς Συνόδου καὶ τῆς μετὰ τῆς Συνόδου συνεργασίας τοῦ πάπα, ὥστε εἰς οὐδὲν ἴσχυσαν οὔτε τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα οὔτε αἱ πειστικαὶ τῶν συνοδικῶν πρέσβεων ἐξηγήσεις [1], οὔτε τέλος ἡ φρόνιμος συμβουλὴ τοῦ Ἰωάννου Ραγουζαίου, ὅπως μὴ σπεύσῃ ὁ βασιλεὺς ν' ἀπέλθῃ, ἀλλὰ ν' ἀναμείνῃ πρότερον ἀσφαλεστέρας πληροφορίας περὶ τῆς ἀληθείας τῶν πραγμάτων ἐν τῇ Δύσει [2]. Ὅτε δὲ οἱ συνοδικοὶ ἀνέμνησαν αὐτὸν τὰς ἐπισήμους ὑποχρεώσεις, ἃς ἀνέλαβε πρὸς τὴν Σύνοδον διὰ τῶν ἰδίων πρέσβεων, καὶ τὰς δαπάνας τὰς ὑπὸ τῆς Συνόδου μέχρι τοῦδε γενομένας ὑπὲρ τοῦ ἔργου τῆς ἑνώσεως ἐν αὐτῇ τῇ Ἀνατολῇ, ὁ Παλαιολόγος ἀπεκρίνατο ὅτι ἀνέλαβεν ὑποχρεώσεις πρὸς ὅλην τὴν Ἐκκλησίαν ἡνωμένην, ἥτις καὶ ἐδαπάνησε διὰ τὸν σκοπὸν τῆς ἑνώσεως, ὑπὸ ὅρους, οὓς ὅμως δὲν ἐτήρησαν οἱ ἐν τῇ Συνόδῳ.

36. Οὕτως ὁ βασιλεὺς καὶ ὁ πατριάρχης εὑρέθησαν ἐν μέσῳ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν δύο ἀντιπάλων πρεσβειῶν, ὧν ἡ ἑτέρα εἶχεν ὑπὲρ ἑαυτῆς τοὐλάχιστον τὸ ἐπιχείρημα τῆς εἰλικρίνειας, ἐν ᾧ ἡ ἄλλη, ἡ παπική, εἶχε καθ' ἑαυτῆς τὸν δόλον καὶ τὴν ἀπάτην, τὰ ὁποῖα μέχρι τῆς τελευταίας στιγμῆς μετεχειρίσθησαν κατὰ τῶν ἀντιπάλων πρὸς ὑπερίσχυσιν καὶ μεταξὺ ἄλλων κατηγόρησαν τοὺς συνοδικοὺς ὡς μὴ ἐπαρκῶς ἐξασφαλίζοντας τὸ οἰκονομικὸν μέρος τοῦ ἐγχειρήματος [3]. Ὅτε ὅμως ἐπὶ τῷ ἀκούσματι τούτῳ οἱ συνοδικοὶ πρέσβεις ἐπέδειξαν εἰς τοὺς Ἕλληνας 20,000 φλωρινίων καὶ χρυσὸν ἀξίας ἑτέρων 10,000 καὶ χρηματικὰς ἐπιταγὰς ὅπως λάβωσιν ἐκ τοῦ Γαλατᾶ ὅσα θελήσουσι χρήματα, οἱ περὶ τὸν Garatoni ἐξύφαναν συνωμοσίαν κατ' αὐτῶν καὶ μάλιστα κατὰ τοῦ Ἰωάννου, ὅπως φονεύσωσιν αὐτούς, σωθέντας μόνον ἐξ ἀπροσδοκήτου ἀποκαλύψεως τοῦ πράγματος [4]. Οἱ συνοδικοὶ βλέποντες τὸν Παλαιολόγον καὶ τὸν Ἰωσὴφ φανερῶς προσκειμένους πρὸς τὸν πάπαν προέτειναν νὰ παραμείνωσι τὰ πλοῖα δαπάνῃ

---

1. Οὗτοι πλὴν ἄλλων διὰ τῶν πολυπληθῶν διαβατηρίων, τὰ ὁποῖα εἶχον παρὰ πλείστων ἡγεμόνων καὶ πολιτειῶν τῆς Εὐρώπης ἀπεδείκνυον πόσον ἰσχυρὰ ἦτο ἡ Σύνοδος καὶ πόσον συμφερώτερον ἦτο εἰς τὸν Παλαιολόγον νὰ προτιμήσῃ ταύτην μᾶλλον ἢ τὸν πάπαν, ὡς δυναμένην νὰ ἐξασφαλίσῃ αὐτῷ πραγματικὴν κατὰ τῶν τούρκων ὑποστήριξιν. **Haller** αὐτόθι p. 314.

2. ***Συρόπουλ.*** III, 14, 57.

3. ***Συρόπουλ.*** III, 12, 55.

4. Ἔκθεσις ***Ἰω. Ραγουζαίου*** παρὰ Cecconi ἔνθ' ἀνωτ. p. 521-522.

τῆς Συνόδου, μέχρι οὗ διὰ πρέσβεως αὐτοῦ ὁ βασιλεὺς μάθῃ ἐπὶ τόπου παρά τε τῷ πάπᾳ καὶ τῇ Συνόδῳ ἂν ἐπῆλθε συνεννόησις αὐτῶν ἢ μὴ καὶ ἐκ τούτου νὰ ἐξαρτήσῃ τὴν ἀναχώρησιν αὐτοῦ εἰς τὴν Δύσιν [1]. Εἰς ἐπίμετρον ἐπανῆλθε καὶ ὁ πρὸς τὸν Σιγισμοῦνδον ἀποσταλεὶς Μανουὴλ ὁ Δισύπατος, δι' οὗ ὁ γερμανὸς αὐτοκράτωρ συνεβούλευσε τὸν Παλαιολόγον ὅπως «μὴ πρὸ τοὺς λατίνους ἀπέλθῃ κατὰ τὸν παρόντα καιρόν» [2]. Τοιαύτη ἦτο καὶ ἡ γενικὴ ἐν Κ)πόλει γνώμη «σχεδὸν πάντων λεγόντων ὅτι οὐ συμφέρει τῷ Βασιλεῖ ἀπελθεῖν εἰς τὴν Ἰταλίαν κατὰ τὸν παρόντα καιρὸν καὶ οὐδὲ ἔχει αἰτιάσασθαι αὐτοῦ ἓν ὁποιονοῦν μέρος· ἔχει γὰρ αἰτίαν νόμιμον καὶ εὐλογωτάτην εἰπεῖν ὅτι, ἐπειδὴ ἔχομεν συμφωνίαν ἵνα ὑπάρχωσιν ὅ τε πάπας καὶ ἡ Σύνοδος ἡνωμένοι καὶ οὕτως ἵνα ἔλθωμεν καὶ ἡμεῖς εἰς τὴν οἰκουμ. σύνοδον, ἐκεῖνοι δέ εἰσιν ἐσχισμένοι καὶ πρὸς ἀλλήλους μάχονται, ἅπιτε καὶ ὑμεῖς καὶ εἰρηνευσάτωσαν πρῶτον ἐκεῖνοι καὶ ἑνωθήτωσαν καὶ τότε ἐλευσόμεθα καὶ ἡμεῖς» [3]. Πάντα ταῦτα εἰς οὐδὲν ἴσχυσαν. Ὁ Παλαιολόγος ἀπεκρίνατο εἰς τοὺς συνοδικοὺς πρέσβεις ὅτι θ' ἀπέλθῃ ἐπὶ τῶν πρώτων ἐλθόντων πλοίων, τοῦ Εὐγενίου, καὶ θ' ἀποβιβασθῇ εἰς Ἰταλίαν, ὅπου θὰ ἐργασθῇ πρὸς ἐπιτυχίαν συνεννοήσεως μεταξὺ Συνόδου καὶ πάπα πρὸς ἀποτέλεσιν ἀπὸ κοινοῦ οἰκουμενικῆς συνόδου· ἐν ἐναντίᾳ δὲ περιπτώσει θὰ ἐπανέλθῃ οἴκαδε [4]. Κατόπιν τῆς ἀποφάσεως ταύτης οἱ συνοδικοὶ ἐγκατέλιπον τὴν Κ)πολιν, τὴν 2 Νοεμβρίου 1437 [5].

37. Ἔκπληξιν πάντως προξενεῖ ἡ ἐν τῷ ζητήματι τῆς ἐκλογῆς μεταξὺ τοῦ πάπα καὶ τῶν ἐν Βασιλείᾳ πολιτεία τοῦ Παλαιολόγου. Ἐκ τῆς ἀνωτέρω λεπτομεροῦς τῶν πραγμάτων ἐκθέσεως οὐδεμία λείπεται ἀμφιβολία ὅτι τὰ πάντα συνηγόρουν ὑπὲρ τῆς ἀναβολῆς τοῦ ἀπόπλου εἰς τὴν Δύσιν. Προφανὲς εἶνε ὅτι ἡ ἑνωτικὴ σύνοδος ἀπέβαινεν ἡ σανὶς σωτηρίας διὰ τὸν τὰ ἔσχατα κινδυνεύοντα πάπαν· ἄνευ τοῦ ἑνωτικοῦ ζητήματος οὗτος θὰ ἐξηκολούθει ματαίως ἀγωνιζόμενος κατὰ τῶν συνησπισμένων τῆς Βασιλείας μεταρρυθμιστῶν καὶ ἢ θὰ ὑπέκυπτεν

1. *Συρόπουλ.* III, 12. 56.
2. Αὐτόθι· p. 57.
3. Αὐτόθι.
4. Ἔκθεσις *Ἰω. Ραγουζαίου* αὐτόθι p. 521· καὶ Ἔκθεσις ἐπ. Dignes ἔνθ' ἀνωτ. p. 580.
5. *Συρόπουλ.* III, 14, 58.

ἢ θὰ ἐπαύετο, ἐπαναλαμβανομένης τῆς ἀπὸ τοῦ 1409 ἱστορίας τοῦ δυτικοῦ σχίσματος· τοὐναντίον ἡ προσχώρησις τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὸν Εὐγένιον θὰ ἔσῳζε τὸν πάπαν, ἔκπτωτον ἐκ Ῥώμης, ὑπὸ πάντων σχεδὸν τῶν ἐν Ἰταλίᾳ ἰσχυρῶν ἡγεμόνων ἐγκαταλελειμμένον ἢ καὶ ἄντικρυς πολεμούμενον, ἐπὶ δὲ τοὺς ἡγεμόνας τῆς Δύσεως οὐδεμίαν ἀσκοῦντα ἐπιρροὴν καὶ διὰ τοῦτο οὐδεμίαν δυνάμενον σοβαρὰν βοήθειαν νὰ δώσῃ εἰς τὸ παρὰ τὸν Βόσπορον Ἑλληνικὸν κράτος, ὅπερ ἦτο ὁ μόνος καὶ ἀληθὴς σκοπὸς τῆς ἑνώσεως, θ' ἀνέστελλε δὲ καὶ τὸ σωτήριον διὰ τὴν δυτικὴν Ἐκκλησίαν ἔργον τῆς μεμετρημένης καὶ σχεδὸν μόνον περὶ κανονικὰ καὶ πρακτικὰ ζητήματα ἀσχοληθείσης ἐν Βασιλείᾳ μεταρρυθμίσεως. Ἡ προσχώρησις δὲ τοὐναντίον τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς ἐν Βασιλείᾳ πιθανὸν θὰ ἐξησφάλιζεν εἰς τὴν θεολογικὴν συζήτησιν πλείονα ἐλευθερίαν, θὰ ἐνίσχυε τὴν μεταρρύθμισιν, θὰ ἀφῄρει πολλὰς παρανοήσεις μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν διὰ τῆς εὐρυτέρας γνωριμίας τοῦ καθολικοῦ κόσμου, πλουσίως ἐν Βασιλείᾳ ἀντιπροσωπευομένου καὶ διὰ στοιχείων λαϊκῶν καὶ ἀνεξαρτήτων, μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ ἐν τῷ προσώπῳ ἐπιφανῶν αὐτοῦ ἀντιπροσώπων. Ἐν Βασιλείᾳ δὲ οὐδεὶς πάντως ὑπῆρχε φόβος ἐκβιασμοῦ καὶ πιέσεως, ἡ δὲ ἐπιδιωκομένη βοήθεια τοῦ κινδυνεύοντος κράτους θὰ ἦτο καὶ πραγματικὴ καὶ ἀποτελεσματικωτέρα. Τίνες ὅμως λόγοι ἔπεισαν τὸν Παλαιολόγον ν' ἀκολουθήσῃ τὴν ὁδὸν τῆς ἀβεβαιότητος ἢ μᾶλλον τὴν τοῦ Εὐγενίου συνεργασίαν; Ἡ παραπρεσβεία τοῦ Ἰω. Δισυπάτου δὲν εἶνε βεβαίως ὁ τελευταῖος λόγος εἰς τὰς ὁριστικὰς τοῦ βασιλέως ἀποφάσεις. Τελείως παραδεδομένος εἰς τὸν πάπαν εἶχε συμφέρον νὰ παραστήσῃ τὰ κατὰ τὸν ρωμαῖον ποντίφηκα ὑπὸ τὰ λαμπρότατα χρώματα, ὑποστηριχθεὶς ἐν τούτῳ ὑπὸ τῶν ἐν τῇ παπικῇ αὐλῇ Ἑλλήνων προσφύγων, οἵτινες ἔγραψαν πρὸς τὸν Βασιλέα, θερμῶς προτρεπόμενοι αὐτὸν νὰ προτιμήσῃ τὸν πάπαν [1]. Οὐχὶ ὀλιγώτερον παρεπείσθη ὁ Παλαιολόγος ἐκ τῆς πειστικῶς γενομένης πρὸς αὐτὸν διαβεβαιώσεως ὅτι ἡ ἐν Βασιλείᾳ σύνοδος διασπασθεῖσα εὑρίσκεται εἰς τὰς παραμονὰς τῆς διαλύσεως αὐτῆς· διότι οὐ μόνον πολλοὶ τῶν ἐπισκόπων δῆθεν ἐγκατέλιπον αὐτὴν κατελθόντες εἰς τὴν Ἰταλίαν ἢ ἀπελθόντες εἰς τὰ ἴδια, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ πρόεδρος αὐτῆς Καρδ. Καισαρίνη, ὃν πολὺ ἐτίμα ὁ

1. Ὑπὸ τοιοῦτο πνεῦμα ἔγραψε Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος, γραμματεὺς ἤδη τοῦ πάπα. Βλ. τὴν ἐπιστολὴν παρὰ Migne τ. 161 στήλ. 895 καὶ Σάθα: Νεοελ. Φιλολογία σ. 41-45.

Βασιλεύς [1], ἐγκατέλιπε δῆθεν τὴν Βασιλείαν [2], ὁ δὲ πάπας ἡτοίμαζε τὸ διάταγμα τῆς διαλύσεως αὐτῆς πρὸ τῆς ἀφίξεως τῶν Ἑλλήνων [3]. Πρὸς τούτοις ὁ Παλαιολόγος καταλλήλως διεβεβαιώθη ὅτι δῆθεν ὅ τε Σιγισμοῦνδος καὶ οἱ ἄλλοι βασιλεῖς καὶ ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης ἀνεκάλεσαν ἐκ Βασιλείας τοὺς ἀντιπροσώπους αὐτῶν [4]. Ἴσως οὐκ ὀλίγον ἐβάρυνεν εἰς τὴν πλάστιγγα καὶ ἡ γνώμη τοῦ Κωνσταντίνου, ὅστις ἐλθὼν ἐκ Πελοποννήσου ἐγίνωσκε καὶ τοὺς ἐπικειμένους εἰς τὰς ἐκεῖ κτήσεις τῶν Παλαιολόγων κινδύνους ἀπὸ τῶν γειτόνων τούρκων τῆς Στερεᾶς [5] καὶ ὡς μόνην πιθανὴν ἀποτροπὴν τοῦ κινδύνου ἐνόμιζε τὸν συνασπισμὸν τῶν ἐν τῇ χώρᾳ ἐκείνῃ χριστιανικῶν στοιχείων, εἰς ὃν θὰ συνετέλει τὰ μέγιστα ἡ ἕνωσις τῶν ἐκκλησιῶν [6]. Τέλος οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει, ὅτι πολὺ ἐβάρυνεν ἡ γνώμη τοῦ Πατρ. Ἰωσήφ, ἀποκλίνοντος ὑπὲρ τοῦ πάπα, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐνδομύχως προσεδόκα τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς πολιτικῆς κηδεμονίας, ἐν ᾧ ἀπὸ τῆς μεταρρυθμιστικῆς ἐν Βασιλείᾳ Συνόδου μόνον ἀπογοητεύσεις περὶ τὸ ζήτημα τοῦτο ν' ἀναμένῃ ἠδύνατο. Προτιμήσας ὅμως τὸν πάπαν ὁ Παλαιολόγος δὲν προεδίκασε τὸ πρᾶγμα ὁριστικῶς, ἀλλ' ἀφῆκε καί τινα διέξοδον διὰ τὴν ὑστάτην στιγμήν, ἐλπίσας ὅτι ἐπὶ τόπου θὰ ἠδύνατο νὰ μεταβάλῃ τὰ πράγματα κατὰ τοὺς μυχίους αὐτοῦ σκοποὺς πείθων τῇ ἀρωγῇ τοῦ Σιγισμούνδου τόν τε πάπαν καὶ τοὺς συνοδικοὺς εἰς συμβιβασμόν. Διὰ τοῦτο τοὺς μὲν συνοδικοὺς πρέσβεις πρὶν ἢ ὁριστικῶς ἀπολύσῃ προσεπάθησε νὰ πείσῃ ὅπως συναπέλθωσι μετ' αὐτοῦ μέχρι Βενετίας, ἔνθα προὐτίθετο νὰ προβῇ εἰς συμβιβασμὸν τῶν διισταμένων καὶ ἐν ἀποτυχίᾳ νὰ ἐπανέλθῃ [7]· μαθὼν δὲ οὐ μακρὰν

---

1. Μαθὼν τὰ κατ' αὐτὸν παρὰ τοῦ Ἰσιδώρου, *Ἰ. τοῦ Ραγουζαίου* καὶ κυρίως τοῦ *Ἰω. Δισυπάτου* (Ἔκθεσις Ἰω. Ραγουζαίου p. 516 καὶ Haller t. V p.144).

2. Ἐν τούτοις ἐκ Βασιλείας ὁ Καισαρίνη ἀνεχώρησε τῇ 9 ἢ 10 Ἰαν. 1438. (Cecconi p. 221-222).

3. Ἔκθεσις *Ἰω. Ραγουζαίου* ἔνθ' ἀνωτ. p. 516.

4. Αὐτόθ. Ὁ περὶ τούτου διάλογος τοῦ Παλαιολόγου πρὸς τὸν Ἰωάννην (ἔνθ' ἀνωτ.) ἐγένετο πρὸ τῆς ἐπανόδου τοῦ Μαν. Δισυπάτου ἐκ τῆς πρὸς τὸν Σιγισμοῦνδον πρεσβείας (Συρόπουλ. III, 12, 57).

5. *Μίλλερ*: Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, μετάφρ. Σ. Λάμπρου Β' σ. 80-90.

6. Μὴ λησμονῶμεν ὅτι ἐκ τῶν τριῶν γυναικῶν τοῦ Κωνσταντίνου αἱ δύο ἦσαν καθολικαί, αὐτὸς δέ, στρατιώτης μᾶλλον ἢ πολιτικός, πρὸς ἓν μόνον ἀπέβλεπε, τὴν στρατιωτικὴν ἄμυναν τοῦ κράτους.

7. Ἔκθεσις Ἰω. Ραγουζαίου ἔνθ' ἀνωτ. p. 521.

τῆς Βενετίας τὸν θάνατον τοῦ Σιγισμούνδου εἶπεν ὅτι «εἴπερ ἤκουε τὸν τοῦ Σιγισμούνδου θάνατον ἐν τῇ Πελοποννήσῳ οὐκ ἂν ἀπήρχετο εἰς τὴν σύνοδον» [1]. Ὅτε δὲ τῇ 8 Φεβρουαρίου 1438 κατέπλευσαν εἰς Βενετίαν οἱ Ἕλληνες εὑρέθησαν ἐν μέσῳ ἀτμοσφαίρας, ἥτις ἠνάγκασεν αὐτοὺς σοβαρῶς νὰ θέσωσι τὸ ζήτημα πότερον συμφέρει ν' ἀπέλθωσι πρὸς τὸν πάπαν εἰς Φερράραν μᾶλλον ἢ πρὸς τοὺς ἐν Βασιλείᾳ [2], τοὺς δὲ περὶ τὸν Εὐγένιον νὰ καταβάλωσι τὰς ὑστάτας ἀπελπισμοῦ προσπαθείας ὅπως παρασύρωσι τοὺς Ἀνατολικοὺς εἰς Φερράραν [3], ὅπου εἶχεν ἤδη ὁ Εὐγένιος μεταθέσῃ τὴν σύνοδον ἀπὸ τῆς 18 Σεπτεμβρίου 1437 διὰ τῆς βούλλης Doctoris Gentium καὶ ἔνθα ἔγινεν ἔναρξις τῶν συνοδικῶν ἐργασιῶν ἀπὸ τῆς 8 Ἰανουαρίου ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ καρδιναλίου Νικολάου Albergati.

---

1. ***Συρόπουλ.*** IV, 10, 79.
2. ***Συρόπουλ.*** IV, 17, 88.
3. ***Α. Ν. Διαμαντοπούλου*** : «Μάρκος ὁ Εὐγενικὸς κτλ. σ. 69-70.

Η ΤΕΛΕΣΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΔΥΟ ΠΡΩΤΟΥΣ ΑΙΩΝΑΣ

Ἀναμφιβόλως ἡ μορφή, ὑπὸ τὴν ὁποίαν προσφέρομεν σήμερον ἐν τοῖς θυσιαστηρίοις ἡμῶν τὴν θείαν ἀναφοράν, δὲν εἶνε καθ᾽ ὅλα ἡ αὐτὴ πρὸς ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ἡ τελεσιουργία αὕτη εἶχε κατὰ τοὺς πρώτους τοῦ Χριστιανισμοῦ αἰῶνας. Ἀφελεστέρα καὶ ἁπλουστέρα τότε ὑπέμεινε διὰ μέσου τῶν αἰώνων τὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς καὶ διὰ πλείστων ἐν ταῖς λεπτομερείαις μεταβολῶν καὶ προσθηκῶν, κυρίως κατὰ τοὺς πέντε πρώτους αἰῶνας σημειωθεισῶν, προσέλαβεν ἐπὶ τῶν χρόνων τῶν ἐνδόξων τῆς Ἐκκλησίας ἱεραρχῶν μόνιμόν τινα καὶ παρ᾽ ἁπάσαις ταῖς Ἐκκλησίαις παρόμοιον τύπον, καίτοι καὶ ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις καὶ νέαι εἰς τὰς ἤδη τοιοῦτον προσλαβούσας τύπον λειτουργίας συνετελέσθησαν προσθῆκαι καὶ μεταβολαί[1].

Παρὰ ταῦτα αἱ κεντρικαὶ καὶ οὐσιώδεις γραμμαὶ τῆς λειτουργίας τοῦ ὑψίστου μυστηρίου παρέμειναν ἐξ ἀρχῆς ἀμετάβλητοι καὶ ὁ πυρὴν δὲν ἠλλοιώθη ποσῶς. Ὑπὸ τὴν συντελεσθεῖσαν ἐξέλιξιν διεμορφώθησαν μὲν αἱ λεπτομέρειαι, ἀλλὰ δὲν ἐθίγησαν ποσῶς ἡ οὐσία καὶ αἱ βάσεις. Οὕτω ἡ τελεσιουργία τοῦ μυστηρίου μας κατὰ τὴν βάσιν καὶ τὰς κεντρικὰς γραμμὰς εἶνε κατὰ πάντα ὁμοία πρὸς τὰς πρώτας τελεσιουργίας αὐτοῦ, τὰς ἐν τῇ ἀρτισυστάτῳ Ἐκκλησίᾳ γενομένας. τελοῦμεν δὲ σήμερον καὶ ἡμεῖς τὴν θείαν Εὐχαριστίαν, καθὼς παρεδόθη εἰς ἡμᾶς αὕτη ὑπὸ τῶν ἀπ᾽ ἀρχῆς αὐτοπτῶν καὶ ὑπηρετῶν τοῦ λόγου.

Ἐν τῇ παρούσῃ πραγματείᾳ, ἥτις ἀποτελεῖ πενιχρὰν εἰς τὴν

---

1. Sos. Bingham, Origines sive antiquitates ecclesiasticae βιβλίον 13ον κεφ. πέμπτον § 5.

λειτουργικὴν συμβολήν, ἀκριβῶς τοῦτο ἐρχόμεθα νὰ δείξωμεν. Πραγματευομένη τὴν κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας τοῦ Χριστιανισμοῦ τελεσιουργίαν τοῦ μυστηρίου καὶ ἐξετάζοντες, πάντοτε ἐξ ἐπόψεως τελετουργικῆς, πῶς μὲν παρέδωκεν αὐτὸ ἐξ ἀρχῆς ὁ Κύριος, πῶς δ' ἐξηκολούθησαν ἔπειτα οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ τούτους διαδεξάμενοι νὰ τελῶσιν αὐτό, θὰ προσπαθήσωμεν νὰ καταστῇ ἐμφανές, ὅτι ὁ πυρὴν τῆς τελεσιουργίας τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας ἔμεινεν ἀπ' ἀρχῆς ἀμετάβλητος.

Α'.

Η ΠΡΩΤΗ ΤΕΛΕΣΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΗΡΙΟΥ

Πρῶτος τελεσιουργὸς τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας ὑπῆρξεν ὁ Κύριος ἡμῶν. Ὀλίγῳ πρὶν ἢ συλληφθῇ ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων, ἐν δείπνῳ μυστικῷ παρέδωκεν τὸ μυστήριον εἰς τοὺς μαθητὰς Αὐτοῦ. Εἶνε δὲ τοσούτῳ γνωστὰ τὰ περιστατικὰ τῆς πρώτης ἐκείνης τελεσιουργίας, ὥστε θὰ ἐνόμιζέ τις, ὅτι δὲν παρίσταται ἀνάγκη, οὔτε περὶ τοῦ χρόνου αὐτῆς, οὔτε περὶ τοῦ τελεσιουργοῦ της νὰ ποιήσηται λόγον τινά. Καὶ ὅμως ἐν τοῖς ἐσχάτοις τούτοις χρόνοις ἠγέρθη ἀμφισβήτησις. Καὶ δή:

α'.) Ὁ χρόνος τῆς πρώτης τελεσιουργίας.

Καίτοι τὰ ἱστοροῦντα τὴν παράδοσιν τοῦ μυστηρίου κείμενα τῆς Κ. Διαθήκης εἶνε σαφῆ, ἐν τούτοις ὑπεστηρίχθη ὑπό τινων [2], ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς οὐχὶ διὰ πρώτην καὶ μόνην φορὰν προσέφερε τὸ μυστήριον τῆς θ. Εὐχαριστίας κατὰ τὴν νύκτα τῆς συλλήψεώς του. Εἶχε τελέσει τοῦτο καὶ ἄλλοτε, πολὺ πρὶν ἢ ἐπιστῇ ἡ τελευταία τῆς ζωῆς του ἡμέρα. Καὶ προσάγουσιν ὑπὲρ τοῦ ἰσχυρισμοῦ των αὐτοῦ, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅτι ὁ Χριστὸς ὁμιλεῖ διὰ μακρῶν ἐν τῷ ἕκτῳ κεφαλαίῳ τοῦ Ἰωάννου περὶ τῆς θ. Εὐχαρι-

---

2. **A. Plummer** ἄρθρον αὐτοῦ ἐν Dictionary of the Bible τοῦ **I. Hastings** Τόμ. III σελ. 145.

ριστίας, θὰ ἦσαν δὲ οἱ λόγοι του οὗτοι καθ' ὁλοκληρίαν ἀκατάληπτοι καὶ ἄνευ σημασίας τινός, ἐὰν δὲν ὑπῆρχεν ἤδη ἐν χρήσει ἡ θεία Εὐχαριστία· ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ δύο μαθηταί, οἱ εἰς Ἐμμαοὺς κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Ἀναστάσεως ὁδοιπορήσαντες, ἀνεγνώρισαν Αὐτὸν ἐν τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου· ἀλλὰ μὴν οὗτοι δὲν συμμετέσχον τοῦ μυστικοῦ Δείπνου καὶ συνεπῶς ἐὰν διὰ πρώτην φορὰν ἐν τῷ Δείπνῳ τούτῳ ἐτελέσθη τὸ μυστήριον, δι' αὐτοὺς δὲν θὰ εἶχεν οὐδεμίαν σημασίαν καὶ δὲν θὰ ἠδύναντο ἐκ τῆς κλάσεως τοῦ ἄρτου νὰ ἀναγνωρίσωσι τὸν ἀναστάντα Διδάσκαλον [3].

Ἀλλ' ὅτι τὰ δύο ταῦτα ἐπιχειρήματα στεροῦνται σοβαρότητός τινος, δὲν εἶνε δύσκολον νὰ τὸ ἐννοήσῃ τις. Διότι ὡς πρὸς μὲν τὸ πρῶτον ἀρκεῖ νὰ ἐνθυμηθῇ τις τοὺς λόγους τοῦ Ἰησοῦ: «ὁ δὲ παράκλητος.... διδάξει ὑμᾶς πάντα καὶ ὑπομνήσει ὑμᾶς πάντα, ἃ εἶπον ὑμῖν» [4], διὰ νὰ πληροφορηθῇ, ὅτι ὁ Ἰησοῦς καὶ περὶ πλείστων ἄλλων εἶχε λαλήσει πρὸς τοὺς μαθητὰς Αὐτοῦ, τὰ ὁποῖα ἐκεῖνοι δὲν ἐνόουν μὲν τότε, ὅτε περὶ αὐτῶν ἐλάλει ὁ Διδάσκαλος, ἐδιδάχθησαν δὲ ταῦτα ὑπὸ τοῦ Παρακλήτου. Ἔπειτα δὲ ὁ Ἰησοῦς τοὺς περὶ Εὐχαριστίας ἐκείνους λόγους Του δὲν εἶπε μόνον πρὸς τοὺς ἀποστόλους, ἀλλὰ καὶ πρὸς εὐρύτατον κύκλον μαθητῶν καὶ λοιπῶν ἀκροατῶν. Καὶ ὑποτιθεμένου λοιπόν, ὅτι τὸ μυστήριον ἦτο ἤδη γνωστὸν εἰς τὸν κύκλον τῶν δώδεκα, πάντως θὰ ἦτο ἄγνωστον ὅλως εἰς τὸν εὐρὺν ἐκεῖνον κύκλον τῶν ἀκροατῶν, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου ἐλέχθησαν. Ἡ δυσκολία λοιπόν, τὴν ὁποίαν προβάλλουσιν ἐκ τῶν λόγων τοῦ ἕκτου κεφαλαίου τοῦ Ἰωάννου δὲν ὑπερνικᾶται οὐδὲ διὰ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι τὸ μυστήριον ἦτο ἤδη ἐν χρήσει.

Ὡς πρὸς δὲ τὸ δεύτερον δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψει, ὅτι ἡ εἰς Ἐμμαοὺς κλάσις τοῦ ἄρτου δὲν ἔχει καμμίαν σχέσιν πρὸς

---

3. **Wright**, Synopsis p. XIII.
4. Ἰωάν. 13,26.

τὸ μυστήριον τῆς θ. Εὐχαριστίας. Εἶνε ἁπλοῦν δεῖπνον, εἰς τὸ ὁποῖον παρακάθηται ὁ Διδάσκαλος, καὶ ὅπως συνήθιζε καθ' ὅλην τὴν τριετῆ μετὰ τῶν μαθητῶν Αὐτοῦ ἀναστροφὴν νὰ ἀναπέμπῃ εὐχαριστίας πρὸς τὸν Πατέρα πρὸ ἑκάστου φαγητοῦ καὶ κόπτων τὸν ἄρτον νὰ διαμοιράζῃ αὐτὸν εἰς τοὺς μαθητάς, ὡς πατὴρ πρὸς τὰ ἴδια τέκνα, οὕτω πράττει καὶ εἰς Ἐμμαούς. Οἱ δύο δὲ ἐκεῖνοι μαθηταί, οἵτινες θὰ εἶχον συμφάγει μετὰ τοῦ Ἰησοῦ, εὐθὺς ὡς βλέπουσι τὸν ἄγνωστον νὰ ἐπιτελῇ ὅ,τι ὁ Διδάδκαλος αὐτῶν συνήθιζε, τὸν ἀναγνωρίζουσιν.

Οὕτω λοιπὸν ἡ σαφὴς καὶ εὐκρινὴς μαρτυρία τῶν ἱερῶν κειμένων περὶ τοῦ ὅτι τὸ μυστήριον παρεδόθη ἐν τῷ τελευταίῳ δείπνῳ τοῦ Ἰησοῦ, μένει ἀπρόσβλητος.

β') Ὁ πρῶτος τελεσιουργός.

Ἀλλὰ διεμφισβητήθη καὶ τὸ ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος τελεσιουργὸς τοῦ μυστηρίου. Διότι ὑπεστηρίχθη ὑπό τινων, ὅτι κατὰ τὴν τελευταίαν ἐκείνην τῆς ζωῆς Του ἑσπέραν ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς δὲν εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ παραδώσῃ εἰς τοὺς μαθητὰς Αὐτοῦ μυστήριον ἢ τελετήν τινα, τὴν ὁποίαν οὗτοι θὰ ὤφειλον νὰ τελῶσι μετέπειτα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ Αὐτοῦ, ἀλλ' ἁπλῶς ἔδιδεν ἀποχαιρετιστήριόν τι δεῖπνον πρὸς ἐκείνους, μετὰ τῶν ὁποίων τοσοῦτον εἶχε συνδεθῇ καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἐπικείμενος θάνατος τὸν ἀπεχώριζεν (Andersen)· ἢ ἐτέλει πρᾶξίν τινα, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὡς ὡς ἐν παραβολῇ ἤθελε νὰ διδάξῃ τοὺς μαθητὰς (Jülicher) ἢ ἐνήργει κατ' ἔμπνευσιν τῆς στιγμῆς μᾶλλον παρὰ προμεμελετημένως (Spitta, Holtzmann), καὶ οὐδὲ κἂν ἦλθεν εἰς αὐτὸν ἡ σκέψις, ὅπως ἐπαναλάβωσι τὴν πρᾶξιν ταύτην εἰς τὸ μέλλον καὶ οἱ μαθηταί[5]. Δὲν εἶνε λοιπὸν τελεσιουργὸς κατὰ τὰς στιγμὰς ταύτας ὁ Χριστός.

5. **Hastings**, Encyclopaedia of religion and ethics. Τόμος 5, σελ. 541.

Ἀρκεῖ ἐν τούτοις νὰ ρίψωμεν ἓν βλέμμα εἰς τὴν περὶ τῆς παραδόσεως τοῦ μυστηρίου ἀφήγησιν τοῦ θείου Παύλου, τὴν ἐν Α΄. Κορινθ. 11, 23 25 περιλαμβανομένην, καὶ θὰ ἴδωμεν ἐκεῖ εἰς ποίαν ὑπερβασίαν καταντᾷ ἡ ἀχαλίνωτος κριτικὴ τοιαῦτα εἰσηγουμένη. Ἐν τῇ ἀφηγήσει ταύτῃ ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς δὲν παρουσιάζεται μόνον ἐγχειρίζων τὸ ποτήριον εἰς τοὺς ἀποστόλους μετὰ τοῦ τῶν λέξεων: «τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη ἐστὶν ἐν τῷ ἐμῷ αἵματι», ἀλλὰ καὶ δίδων ρητὴν τὴν παραγγελίαν καὶ ἐντολὴν «τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν». Καθορίζει λοιπὸν ὁ Χριστὸς προφανῶς τελετὴν ἰδιαιτέραν, τὴν ὁποίαν παραδίδει εἰς τὴν ἐκκλησίαν Του μετὰ τῆς ἐντολῆς, ὅπως αὕτη τελῇ αὐτήν.

Τί δυνάμεθα ἐπὶ τῶν λόγων τούτων νὰ παρατηρήσωμεν; Μήπως, ὅτι ἐκαινοτόμει ὁ Παῦλος ὡς πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰσηγεῖτο τελετὴν τέως ἄγνωστον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν; Βεβαίως ὄχι. Ἢ μήπως ὁ Παῦλος βεβαιῶν, ὅτι «Ἐγὼ γὰρ π α ρ έ λ α β ο ν ἀ π ὸ τ ο ῦ Κ υ ρ ί ο υ, ὃ καὶ παρέδωκα ὑμῖν.......», θὰ ἠδύνατο νὰ βεβαιώσῃ τοῦτο ἀνακριβῶς; Βεβαίως οὐδέποτε. «Οἱ λόγοι τῆς Α΄. Κορινθ. 11,23 εἶνε πολὺ ἰσχυροὶ δι᾽ ἐμέ», λέγει ὁ Harnack [6], ἀναφερόμενος εἰς τοὺς ἀπασχολοῦντας ἡμᾶς λόγους.

Οὕτω λοιπὸν τὸ χωρίον τῆς Α΄ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς, δεκαετηρίδα σχεδὸν ὅλην πρὸ τῶν συνοπτικῶν Εὐαγγελίων, δὲν καταλείπει οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν, περὶ τοῦ ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς τελετὴν μυστηριώδη παρέδωκε τὴν Εὐχαριστίαν καὶ ὡς τοιαύτην ἐξ ἀρχῆς παρέλαβεν αὐτὴν ἡ Ἐκκλησία.

γ΄.) Ὁ τρόπος τῆς τελεσιουργίας.

Δειχθέντος ὅτι ἡ πρώτη τελεσιουργία τοῦ μυστηρίου τῆς θ. Εὐχαριστίας ἐγένετο ἐν τῷ τελευταίῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ μετὰ

---

6. History of dogma μεταφρ. Ἀγγλ. Τόμ. 1 σελ. 6.

τῶν μαθητῶν Αὐτοῦ δείπνῳ, ἀπομένει νὰ ἐξετάσωμεν τὸν τρόπον τῆς τελεσιουργίας ταύτης. Πρὸς τοῦτο δὲν ἔχομεν παρὰ νὰ θέσωμεν ὑπ' ὄψει ἡμῶν τὰ τὴν παράδοσιν τοῦ μυσηρίου ἐξιστοροῦντα κείμενα, ἅτινα ἔχουσιν ὡς ἑξῆς:

Ματθ. 26, 26-29	Μάρκου 14,22-25	Λουκᾶ 22,17-20	Α΄ Κορ. 11,23-25
«Ἐσθιόντων δὲ αὐτῶν λαβὼν ὁ Ἰησοῦς ἄρτον καὶ εὐλογήσας ἔκλασε καὶ δοὺς τοῖς μαθηταῖς εἶπε, Λάβετε, φάγετε, τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου. Καὶ λαβὼν ποτήριον καὶ εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων, Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες, τοῦτο γάρ ἐστι τὸ αἷμά μου τῆς διαθήκης τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. Λέγω δὲ ὑμῖν, οὐ μὴ πίω ἀπ' ἄρτι ἐκ τούτου τοῦ γενήματος τῆς ἀμπέλου ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ὅταν αὐτὸ πίνω μεθ' ὑμῶν καινὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ πατρός μου.»	«Καὶ ἐσθιόντων αὐτῶν λαβὼν ἄρτον εὐλογήσας ἔκλασε καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς καὶ εἶπε Λάβετε, τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου. Καὶ λαβὼν ποτήριον εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς, καὶ ἔπιον ἐξ αὐτοῦ πάντες. Καὶ εἶπεν αὐτοῖς, τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου τῆς διαθήκης, τὸ ἐκχυνόμενον ὑπὲρ πολλῶν. Ἀμὴν λέγω ὑμῖν, οὐκέτι οὐ μὴ πίω ἐκ τοῦ γενήματος τῆς ἀμπέλου ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ὅταν αὐτὸ πίνω καινὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ.»	«Καὶ δεξάμενος ποτήριον εὐχαριστήσας εἶπε· Λάβετε τοῦτο καὶ διαμερίσατε εἰς ἑαυτούς· λέγω γὰρ ὑμῖν, οὐ μὴ πίω ἀπὸ τοῦ νῦν ἀπὸ τοῦ γενήματος τῆς ἀμπέλου ἕως οὗ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἔλθῃ. Καὶ λαβὼν ἄρτον εὐχαριστήσας ἔκλασεν καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων Τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου [τὸ ὑπὲρ ὑμῶν διδόμενον· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. Καὶ τὸ ποτήριον ὡσαύτως μετὰ τὸ δειπνῆσαι λέγων. Τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη ἐν τῷ αἵματί μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον.]»	«Ἐγὼ γὰρ παρέλαβον ἀπὸ τοῦ κυρίου, ὃ καὶ παρέδωκα ὑμῖν, ὅτι ὁ Κύριος Ἰησοῦς ἐν τῇ νυκτὶ ᾗ παρεδίδετο ἔλαβεν ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ εἶπε, Τοῦτό μού ἐστι τὸ σῶμα τὸ ὑπὲρ ὑμῶν· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. Ὡσαύτως καὶ τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δειπνῆσαι λέγων· Τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη ἐστὶν ἐν τῷ ἐμῷ αἵματι· τοῦτο ποιεῖτε, ὁσάκις ἐὰν πίνητε, εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν.»

Συμφώνως πρὸς τὴν μαρτυρίαν τῶν κειμένων τούτων:

1) Τὸ μυστηρίον παραδίδεται κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ δείπνου καὶ μετ' αὐτό. Ἐσθιόντων αὐτῶν κατὰ τὴν βεβαίωσιν τοῦ Ματθαίου καὶ τοῦ Μάρκου ὁ Ἰησοῦς λαβὼν ἄρτον εὐλογήσας ἔκλασεν· ἢ κατὰ τὴν βεβαίωσιν τοῦ Λουκᾶ καὶ τοῦ Παύλου εὐχαριστήσας ἔκλασε. Καὶ ἀκολούθως μετὰ τὸ δειπνῆσαι κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Παύλου λαβὼν ποτήριον εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς.

2) Πρῶτον ηὐλογήθη καὶ διενεμήθη ὁ ἄρτος καὶ ἔπειτα τὸ ποτήριον. Εἰς τοῦτο εὑρίσκονται πᾶσαι αἱ ἀφηγήσεις σύμφωνοι, μόνον δὲ τὸ κείμενον τοῦ Λουκᾶ παρουσιάζει δυσκολίας τινάς, ἐπει-

δὴ ἀναφέρονται ἐν αὐτῷ δύο ποτήρια καὶ ἐπειδήπερ ἐπὶ τὴν ἀκεραιότητα τοῦ χωρίου ἠγέρθη ἀμφισβήτησις [7]. Οἱ ἀποδεχόμενοι τὴν γνησιότητα τοῦ χωρίου, ὡς ἔχει σήμερον, ἐκδέχονται τὸ πρῶτον ποτήριον, τὸ ἐν τῷ στίχῳ 17 ἀναφερόμενον ὡς ἐντελῶς ἀνεξάρτητον καὶ διακεκριμένον τοῦ μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας, ὡς ποτήριον πασχάλιον, τὸ ὁποῖον ἐδέξατο ὁ Ἰησοῦς προσενεχθὲν αὐτῷ ὑπὸ τῶν μαθητῶν Του καθὼς τοῦτο συνηθίζετο νὰ γίνεται ἐν τῷ αὐτῷ ἑορτασμῷ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Πάσχα [8], καθ' ὃ ἐν τῇ πρώτῃ φάσει τοῦ δείπνου μετὰ προσευχὴν ὁ πατὴρ τῆς οἰκογενείας ἔθετεν εἰς κυκλοφορίαν μεταξὺ τῶν μελῶν αὐτῆς ποτήριον πλῆρες οἴνου λέγων: «Εὐλογητὸς Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ βασιλεὺς τοῦ κόσμου ὁ δημιουργήσας τὸ γέννημα τῆς ἀμπέλου» [9]. Ὑπὲρ τούτου συνηγορεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἐγεύσατο τοῦ ποτηρίου τούτου καὶ αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ἐνῷ ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ ποτηρίου ἐμπερικλείοντος Αἷμα Χριστοῦ, τὸ φυσικώτερον ἦτο ὁ Κύριος νὰ μὴ κοινωνήσῃ αὐτοῦ. Οἱ μὴ ἀποδεχόμενοι τὴν ἀκεραιότητα τοῦ χωρίου ἐξοβελίζουσιν ἀπὸ τοῦ β' μέρους τοῦ 19 στίχου μέχρι καὶ τοῦ 20, ὡς συμειοῦμεν ἀνωτέρω ἐν τῷ κειμένῳ διὰ τῶν ἀγκυλῶν. Καὶ διὰ τοὺς πλείστους τούτων τὸ ποτήριον τοῦτο εἶνε Πασχάλιον καὶ συνεπῶς ὁ Λουκᾶς ἐξιστορεῖ

---

7. Ἴδε **Plummer** ἔνθα ἀνωτέρω. Τὴν ἀκεραιότοτα τοῦ χωρίου ὑποστηρίζουσιν οἱ **Scrivener, Schultzen, Hoffmann** κ. ἄ. πολεμοῦσι δὲ οἱ **Westcott** and **Hort** καὶ οἱ **Brandt, Grafe**, Grass, **Haupt, Schürer. Weiss, Wendt.**

8. Ἴδε **Godet**, Commentaire sur l' evangile de saint Liuc, Τόμος 2, σελ. **456.**

9. **Ἡ ἐκδοχὴ τοῦ ποτηρίου τούτου ὡς Πασχαλίου δὲν ἀναγκάζει ἡμᾶς ν' ἀποδεχθῶμεν, ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἑώρτασε καὶ τὸ Ἰουδαϊκὸν Πάσχα. Ἠδύνατο κάλλιστα ὁ Ἰησοῦς προκειμένου νὰ διδάξῃ τοὺς ἀποστόλους, ὅτι τὸ Ἰουδαϊκὸν Πάσχα ἦτο ὁ τύπος τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ ὅτι τὸ Πάσχα ἐκεῖνο μετεβάλλετο ἤδη εἰς Πάσχα καινόν, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀμνὸς θυόμενος ἦτο αὐτὸς ὁ ἴδιος, ἠδύνατο, λέγομεν, κάλλιστα ν' ἀρχίσῃ μὲν διὰ τοῦ ποτηρίου, ὅπως ἤρχιζεν ἡ ἑορτὴ ἐν τῷ παλαιῷ Πάσχα, νὰ συνεχίσῃ δὲ ἑορτάζων τὸ καινὸν Πάσχα διὰ τῆς παραδόσεως τοῦ μυστηρίου. Πρβλ. καὶ Godet ἔνθα ἀνωτέρω σελ. 457.**

ὡς πρὸς τὸ μυστήριον τῆς θ. Εὐχαριστίας μόνον τὸν καθαγιασμὸν καὶ τὴν διάδοσιν τοῦ ἄρτου [10]. Μένει ὅμως ἀπρόσβλητος ἡ μαρτυρία τοῦ Παύλου, τὰς παραδόσεις τοῦ ὁποίου ἠκολούθησεν ἐν τῇ συντάξει τοῦ Εὐαγγελίου αὐτοῦ ὁ Λουκᾶς, καὶ καθ' ἣν μαρτυρίαν τὸ ποτήριον ἐδόθη ὕστερον.

3) Κατὰ τὰ κείμενα ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς λαβὼν τὸν ἄρτον ηὐλόγησε (κατὰ τοὺς Ματθαῖον καὶ Μάρκον) ηὐχαρίστησε (Παῦλος) καὶ λαβὼν τὸ ποτήριον ηὐχαρίστησε (κατὰ τοὺς Ματθαῖον καὶ Μάρκον. Ὁ Παῦλος σιωπᾷ). Θὰ δώσωμεν τὴν αὐτὴν ἔννοιαν εἰς ἀμφότερα ταῦτα τὰ ῥήματα; Σημαίνει τὸ ηὐλόγησεν, ὅ,τι καὶ τὸ ηὐχαρίστησεν; [11] Οἱ Εὐαγγελισταί, οἵτινες χρησιμοποιοῦσι περὶ τοῦ ἄρτου τὸ ῥῆμα «ηὐλόγησε», περὶ τοῦ ποτηρίου ποιοῦνται χρῆσιν τοῦ «εὐχαριστήσας». Προφανῶς λοιπὸν τὸ «ηὐλόγησεν» εὕρηται εἰς διάφορον ἔννοιαν τοῦ «ηὐχαρίστησε» καὶ ἐμπερικλείει οὐ μόνον τὴν ἔννοιαν τῆς πρὸς τὸν Θεὸν δοξολογίας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ καθαγιασμοῦ τοῦ ἄρτου διὰ προσευχῆς ἐπικλήσεως. Ἐὰν δὲ ὁ Παῦλος μεταχειρίζεται τὸ ῥῆμα «εὐχαριστήσας» τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι δι' αὐτοῦ ἠθέλησε γενικῶς καὶ διὰ μιᾶς λέξεως νὰ σημάνῃ ὅ,τι τόσον ὡς πρὸς τὸν ἄρτον, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὸ ποτήριον ἐποίησεν Ἰησοῦς. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς λοιπὸν συνιστῶν καὶ παραδίδων τὸ μυστήριον ἀπηύθυνεν ὕμνον δοξολογίας καὶ εὐχαριστίας καὶ ἐπίκλησιν καθαγιαστικήν.

4) Ἔκλασεν, ἤτοι ἔκοψε μόνος τὸν καθαγιασθέντα ἄρτον

10. **Plummer**, ἔνθα ἀνωτέρω.

11. Οἱ **Robertson** καὶ **Plummer** ἐν τῷ συγγράμματι αὐτῶν «A critical and exegetical Commentary on the First epistle of St Paul to the Corinthians», ἔκδοσις δευτέρα σελ. 243 ἐκδέχονται ἀμφοτέρας τὰς λέξεις εὐλογήσας καὶ εὐχαριστήσας, ὡς δηλούσας ἓν καὶ τὸ αὐτό, ἤτοι τὸν ὕμνον καὶ τὴν Εὐχαριστίαν, ἅτινα ὁ Ἰησοῦς ἐν ταῖς στιγμαῖς ταύταις ἀναφέρει πρὸς τὸν Πατέρα Του, ὡς ἐμφαίνεται τοῦτο ἐκ τοῦ ἐπιρρήματος *εὖ*, ὅπερ ἀμφότερα τὰ ῥήματα ἔχουσιν. Ἡμεῖς ἠκολουθήσαμεν τὴν ἑρμηνείαν τοῦ ἀειμνήστου Δαμαλᾶ ἐκδεχομένου τὸ «*εὐλογήσας*» ὡς ἀναφερόμενον εἰς τὸν ἄρτον καὶ ὑποσημαῖνον τὴν εὐλογίαν τὴν καθαγιάσασαν αὐτόν. Ἴδε *Ν. Δαμαλᾶ*, Ἑρμηνεία εἰς τὴν Κ. διαθήκην, Τόμον Γον σελ. 554.

καὶ διένειμε τοῦτον εἰς τοὺς περιστοιχίζοντας αὐτὸν μαθητὰς ἐκφωνῶν καὶ τοὺς ἑξῆς λόγους: Λάβετε, φάγετε, τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν διδόμενον. Ἐνεχείρισε δ' ἔπειτα τὸ ἓν ποτήριον, ἵνα ἐξ αὐτοῦ ἀλληλοδιαδόχως μεταλάβωσι πάντες, ἐκφωνήσας καὶ τοὺς ἑξῆς λόγους: ἐξ αὐτοῦ πάντες, τοῦτο γάρ ἐστι τὸ αἷμά μου τῆς Πίετε καινῆς διαθήκης, τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν.

Τόσον ἁπλῶς, τόσον ἀφελῶς τελεσιουργεῖται τὸ πρῶτον τὸ θεῖον τοῦτο μυστήριον. Παραδίδεται ἐν μέσῳ δείπνου, ἀλλὰ τίποτε δὲν διακόπτει οὐδὲ διαταράσσει τὴν ἱερὰν ἡσυχίαν καὶ σεμνοπρέπειαν τῆς ὅλης τελετῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ὅλης ἀξιομνημονεύτου ἐκείνης ἑσπέρας. Παραδίδεται ἐν μέσῳ δείπνου, διότι ὁ Ἰησοῦς ἔρχεται διὰ τῆς μυστηριώδους ταύτης τελετῆς νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν δεῖπνον τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Πάσχα καὶ νὰ δείξῃ εἰς τοὺς μαθητάς Του ὅλων τῶν ἐποχῶν καὶ ὅλων τῶν γενεῶν, ὅτι τὴν ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς θείας Εὐχαριστίας ἀναπαριστωμένην θυσίαν Του προεικόνιζεν ὁ κατὰ τὸ Ἰουδαϊκὸν Πάσχα θυόμενος ἀμνὸς καὶ ἐν τῷ Πασχαλίῳ δείπνῳ ἐσθιόμενος. Ἀλλ' εἰς τὸν μυστικὸν αὐτὸν δεῖπνον τὰ πάντα εἶνε ἄξια τοῦ ὕψους τοῦ μυστηρίου τούτου· καὶ οἱ ἀκουόμενοι λόγοι καὶ τὰ κατακυριεύοντα τὰς καρδίας τῶν συμμετεχόντων αἰσθήματα· διότι ἐγκαίρως ἐλήφθη ἡ φροντὶς ν' ἀπομακρυνθῇ ὁ προδότης. Καὶ προσλαμβάνει ὁλόκληρος οὗτος ὁ δεῖπνος, εὐθὺς ἀφ' ἧς στιγμῆς εἰσῆλθεν ἐν τῷ ἐστρωμένῳ ἀνωγείῳ ὁ Ἰησοῦς, μορφὴν τελετῆς μυστηριώδους καὶ ἱεροπρεποῦς, ἐπιβλητικῆς, σοβαρᾶς, ἀπὸ τὴν ὁποίαν οὔτε τὸ κήρυγμα [12], οὔτε ἡ προσευχή, οὔτε ὁ ὕμνος ἔλειψε[13].

---

12. Ἰωάννου Κεφ. ΙΓ'—ΙΖ'.
13. Ματθ. Κστ. 30.

Β'.

Η ΤΕΛΕΣΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΗΡΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Οἱ ἀπόστολοι παραλαβόντες τὸ μυστήριον παρὰ τοῦ Κυρίου μετὰ τῆς ἐντολῆς, ὅπως, τελῶσι τοῦτο εἰς τὴν ἀνάμνησιν αὐτοῦ, ἐνωρίτατα καὶ εὐθὺς ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἐκκλησίας ἐτέλουν τοῦτο κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τὸ δοθὲν ὑπὸ τοῦ Κυρίου. Εἰς αὐτὰ τὰ πρῶτα κεφάλαια τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων παρέχονται ἀρκούντως σαφεῖς ἐνδείξεις, ἐξ ὧν πειθόμεθα, ὅτι οἱ Ἀπόστολοι καὶ ἡ Ἐκκλησία συνεμορφώθη ἐγκαίρως πρὸς τὴν ἣν ἔλαβε παρὰ τοῦ Κυρίου ἐντολήν.

Ἐν κεφαλαίῳ Βῳ στίχῳ 42 τῶν Πράξεων ἀναφέρεται, ὅτι οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ «ἦσαν προσκαρτεροῦντες τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων καὶ τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου καὶ ταῖς προσευχαῖς». Καὶ εὐθὺς μετ' ὀλίγους στίχους, ἐν στίχῳ 46 προστίθεται, ὅτι «καθ' ἡμέραν τε προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδὸν ἐν τῷ ἱερῷ, κλῶντές τε κατ' οἶκον ἄρτον μετελάμβανον τροφῆς ἐν ἀγαλλιάσει καὶ ἀφελότητι καρδίας» [14].

Ἀναμφισβητήτως ἡ ἐν τῷ πρώτῳ χωρίῳ κατονομαζομένη κλάσις τοῦ ἄρτου δὲν ἀναφέρεται εἰς ἁπλοῦν τι δεῖπνον. Καὶ ἁπλῆ τοῦ χωρίου ἐξέτασις δύναται νὰ πείσῃ περὶ τούτου. Ἡ κλάσις τοῦ ἄρτου ἀναφέρεται παραλλήλως πρὸς τὰς προσευχάς, πρὸς τὴν διδαχὴν τῶν Ἀποστόλων καὶ τὴν πρὸς ἀλλήλους ἐπικοινωνίαν καὶ ἀγάπην. Ἔπειτα καθορίζεται καὶ διὰ τοῦ ἄρθρου, οἱονεὶ διὰ νὰ δηλωθῇ πρᾶξίς τις γνωστὴ καὶ οὐχὶ δεῖπνόν τι ἢ τράπεζα ἀπὸ τὰς κοινὰς καὶ συνήθεις, τὰς καθ' ἑκάστην καὶ ὁπωσδήποτε παρατιθεμένας. Αἱ ἐνδείξεις αὗται πείθουσιν, ὅτι ἡ κλάσις αὕτη

---

14. Ὁ **Blasse** ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ Acta apostolorum σελ. 61 οὐ μόνον ἐν τοῖς προκειμένοις χωρίοις καὶ τῷ κατωτέρω μνημονευομένῳ Πραξ. 20, 7-11, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ Πραξ. 27,35 ἑρμηνεύει τὴν κλάσιν τοῦ ἄρτου καὶ τὸ κλᾶν ὡς δηλοῦντα τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας.

τοῦ ἄρτου ἦτο πρᾶξις θρησκευτική, ἱερά, συνεχομένη πρὸς τὴν διδαχὴν τῶν ἀποστόλων καὶ συνοδευομένη ἀπὸ προσευχάς. Καὶ τοιαύτη εἶνε ἡ θεία Εὐχαριστία. Λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψει, ὅτι ἡ λέξις «κοινωνία» σημαίνει τὴν ἐπικοινωνίαν, τὸν πρὸς ἀλλήλους σύνδεσμον, τὴν ἀγάπην [15], ἔχομεν ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τελέσεως τοῦ μυστηρίου, ἐκτὸς τῆς διδαχῆς καὶ τῶν προσευχῶν, ἴσως καὶ τὸν ἀσπασμὸν τῆς ἐν Χριστῷ εἰρήνης καὶ ἀγάπης συνδεδεμένα πρὸς τὸ μυστήριον, τὸ φίλημα τὸ ἅγιον, ὅπως ὀνομάζει αὐτὸ ὁ θεῖος Παῦλος [16].

Τὸ δεύτερον χωρίον δύναται νὰ ἐκληφθῇ καὶ ὡς ἀναφερόμενον εἰς κοινόν τι δεῖπνον. Ἐν τούτοις τὸ ὅτι ἀντιτίθεται τὸ «κλῶντές τε κατ' οἶκον ἄρτον» πρὸς τὴν ὁμοθυμαδὸν προσκαρτέρησιν ἐν τῷ ἱερῷ, παρέχει τὴν ἔνδειξιν, ὅτι καὶ ἡ κατ' οἶκον κλάσις αὕτη ἀποτελεῖ πρᾶξιν θρησκευτικήν [17]. Καὶ ἀναμφισβητήτως, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ «μετελάμβανον τροφῆς ἐν ἀγαλλιάσει..» πρόκειται περὶ δείπνου, ἀλλὰ περὶ δείπνου ἔχοντος θρησκευτικὸν χαρακτῆρα καὶ τὸ ὁποῖον ἐτελεῖτο καθ' ἑκάστην πρὸς τῇ ἐν τῷ ἱερῷ τῶν Ἰουδαίων προσκαρτερήσει καὶ συμμετοχῇ τῆς κοινῆς Ἰουδαϊκῆς λατρείας. Οὕτως ἔχομεν ἐνδείξεις τινάς, ἀσθενεῖς ἀληθῶς, ἐκ τοῦ παρόντος χωρίου, ὅτι ἡ κλάσις τοῦ ἄρτου, ἤτοι ἡ θεία Εὐχαριστία ἦτο συνδεδεμένη μετὰ δείπνου, τοῦ ὁποίου μετεῖχον οἱ χριστιανοὶ ἐν πνευματικῇ ἀγαλλιάσει καὶ εἰρήνῃ καὶ πάσῃ πρὸς ἀλλήλους οἰκειότητι. Ἐπὶ πλέον δὲ ὅτι ἡ ἐν τῷ ἱερῷ τῶν Ἰουδαίων λατρεία ἐχρησίμευσεν ὡς βάσις καὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας, προστεθείσης εἰς ἐκείνην τῆς κλάσεως τοῦ ἄρτου καὶ τῶν τελετῶν, αἵτινες προσιδιάζουσι τῷ Χριστιανισμῷ [18].

---

15. Πρβλ. H. **Cremer**, Biblico-theological lexicon of New Testament Greek μετ. ἀγγλ. σελ. 363, ἔνθα «ἡ κοινωνία» ἑρμηνεύεται ὡς «δεσμὸς μεταξὺ προσώπων, ὅστις στηρίζεται ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς ἑνότητος».

16. Ρωμ. 16,16. Α'. Κορινθ. 16, 20. Α'. Θεσ. 5,26.

17. Cremer ἔνθα ἀνωτ. σελ. 356.

18. Πρβλ. I. **Bingham** μν. ἔργ. βιβλίον 13ον κεφάλ. πέμπτον § IV, ἔνθα

Νέαι σαφέστεραι ἐνδείξεις περὶ τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου παρέχονται ἡμῖν ἐν τῷ εἰκοστῷ κεφαλαίῳ τῶν Πράξεων ἐν στίχοις 7—11. Παρουσιάζονται ἐν αὐτοῖς οἱ μαθηταὶ ἐν τῇ μιᾷ τῶν Σαββάτων, ἤτοι ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ τοῦ κλάσαι ἄρτον. Ἡ σύναξις αὕτη λαμβάνει χώραν ἐν ὥραις ἑσπεριναῖς, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς παραδόσεως τοῦ μυστηρίου, καὶ ὁ Παῦλος πρὸ τῆς κλάσεως διαλέγεται καὶ κηρύττει παρατείνων τὸν λόγον μέχρι τοῦ μεσονυκτίου. Ἡ κλάσις τοῦ ἄρτου πρόκειται νὰ γίνῃ ἐν τῷ ὑπερῴῳ, ὅπου λαμπάδες ἱκαναὶ ἔχουσιν ἀναφθῆ.

Πλῆρες ἐν τούτοις φῶς διαχύνει ἐπὶ τοῦ ἀπασχολοῦντος ἡμᾶς ζητήματος ἡ Α΄ πρὸς Κορνθίους ἐπιστολή. Ἐν αὐτῇ ὁ θεῖος Παῦλος ἐλέγχων ἀταξίας τινάς, αἵτινες ἐσημειώθησαν ἐν Κορίνθῳ, μᾶς ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Κυριακοῦ δείπνου καὶ καθορίζει σαφῶς, ὁποῖόν τι ἦτο τὸ δεῖπνον τοῦτο. Ὡς ἐμφαίνεται σαφῶς ἐκ τοῦ ὅλου χωρίου Α΄ Κορινθ. 11,20—28, πρόκειται περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας, τὸ ὁποῖον ἐτελεῖτο ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐν δείπνῳ, ἀκριβῶς ὅπως παρέδωκεν αὐτὸ ὁ Κύριος[19]. Πρὸς ἀπαρτισμὸν δὲ πρόχειρον τοῦ δείπνου τούτου, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποίου ἀνεφέρετο καὶ ἡ θεία Εὐχαριστία, ἕκαστος τῶν ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνερχομένων χριστιανῶν ἐκόμιζεν ἐκ τοῦ οἴκου τὸ ἴδιον δεῖπνον. Καὶ ἀντὶ νὰ προσφέρῃ ἕκαστος τὸ δεῖπνόν του τοῦτο καὶ νὰ ἀναμείνωσι πάντες, ἵνα ἀπὸ κοινοῦ πάντα τὰ προσκομισθέντα δεῖπνα διανεμηθῶσι καὶ συμμετάσχωσιν οὕτω οἱ πάντες τῆς τε δαψιλοῦς τῶν πλουσίων καὶ τῆς πενιχρᾶς τῶν πτωχῶν τροφῆς, οἱ πλούσιοι προελάμβανον τὸ ἴδιον δεῖπνον καὶ συνέβαι-

---

ἐξετάζεται τὸ ζήτημα: «Quaenam formae apostolorum tenpore in usu fuerint. Ubi de antiquis formis in cultu divino Iudaico usurpatis et de novis formis in cultum christianorum inductis».

19. Οὕτως ἐκδέχονται τὸ ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ μνημονευόμενον ***Κυριακὸν Δεῖπνον*** καὶ ὁ ***Μ. Βασίλειος*** 31 ὅρος κατ' ἐπιτομήν, ὁ ***Θεοδώρητος*** εἰς τὴν ἑρμηνείαν του ἐπὶ τοῦ χωρίου τούτου, ὁ Κριτόπουλος ἐν τῷ θ΄ κεφαλ. τῆς Ὁμολογίας του. Τοὐναντίον ὁ ***Χρυσόστομος*** καὶ κατ' αὐτὸν ***Θεοφύλακτος***, οἵτινες θεωροῦσιν αὐτὸ ὡς ἁπλοῦν τι δεῖπνον ἀγάπης ἄσχετον πρὸς τὸ μυστήριον.

νεν, ὥστε ὅς μὲν νὰ πεινᾷ, ὅς δὲ νὰ μεθύῃ[20]. Καὶ περὶ τοῦ ὅτι μὲν ἡ θεία Εὐχαριστία ἐτελεῖτο ἐν ἑσπέρᾳ καὶ μετὰ δείπνου συνδεδεμένη, οὐδεμίαν τὸ χωρίον καταλείπει ἀμφιβολίαν. Ὅτι δὲ ἐτελεῖτο ἐν μέσῳ τοῦ δείπνου καὶ μετ' αὐτό, κατὰ τὴν διάρκειαν μὲν αὐτοῦ προσφερομένου τοῦ ἄρτου, μετ' αὐτὸ δὲ τοῦ ποτηρίου, ἐνδείκνυται μὲν ἐκ τοῦ ὅλου χωρίου καὶ δὴ ἐκ τῆς φράσεως «ὡσαύτως καὶ τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δειπνῆσαι», δὲν βεβαιοῦται ὅμως ρητῶς.

Ἐν τῇ αὐτῇ ὡσαύτως ἐπιστολῇ τὸ ποτήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας καλεῖται «ποτήριον τῆς εὐλογίας ὃ εὐλογοῦμεν»[21] καὶ παρέχεται λοιπὸν σαφὴς μαρτυρία περὶ καθαγιαστικῆς ἐπικλήσεως [22].

Ἀλλὰ καὶ αἱ ἀγάπαι, περὶ ὧν ἐν τῷ 12 στίχῳ τῆς ἐπιστολῆς αὐτοῦ ποιεῖται λόγον ὁ Ἰούδας, προφανῶς εἶνε αἱ αὐταὶ πρὸς τὰ Κυριακὰ δεῖπνα, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ «συνευωχούμενοι ἀφόβως», τὸ ὁποῖον εὕρηται ἐν τῷ αὐτῷ στίχῳ. Εἶνε δεῖπνα καὶ δηλεῖ τοῦτο τὸ «συνευωχούμενοι» δεῖπνα φέροντα θρησκευτικὸν χαρακτῆρα, καὶ δηλοῖ τοῦτο τὸ «ἀφόβως» ψέγει τουτέστιν ὁ Ἰούδας τοὺς ὑπ' αὐτοῦ ἐλεγχομένους ὡς μεταβάλλοντας τὸ ἱερὸν ἐκεῖνο δεῖπνον εἰς εὐωχίαν καὶ οὐχὶ ἀξίως πρὸς τὴν θειότητα καὶ τὸ ὕψος αὐτοῦ, ἀλλ' ἀφόβως παρακαθημένους καὶ συμμετέχοντας[23].

Οὕτω ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων ἐκ τῆς Κ. Διαθήκης

20. Godet, Commentaire, I Corinth. τομ. II σελ. 157.

21. Α΄. Κορινθ. 10, 16.

22. «Ἐν τῇ ἐκφράσει ταύτῃ, λέγει ὁ Godet, ἡ λέξις «εὐλογεῖν» ἐπαναλαμβάνεται, διότι λαμβάνεται εἰς δύο διακεκριμένας ἐννοίας. Τὴν πρώτην φορὰν ἀναφέρεται εἰς τὸν Θεόν, τὸν ὁποῖον ἡ Ἐκκλησία, ὅπως ἄλλοτε ἡ οἰκογένεια ἡ Ἰσραηλιτική, εὐλογεῖ καὶ λατρεύει· τὴν δευτέραν, εἰς τὸ ποτήριον, τὸ ὁποῖον ἡ *Ἐκκλησία εὐλογεῖ καθαγιάζουσα αὐτό* ..» Commentaire sur l' évangile de saint Luc, τομ. II σελ. 464.

23. Παραβ. Cremer μν. ἔργον σελ. 17 καὶ Hastings, Dictionary of the Bible τόμος I. σελ. 428.

χωρίων ἐξάγομεν περὶ τῆς κατὰ τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους τελεσιουργίας τοῦ μυστηρίου τὰ ἑπόμενα:

Ἡ τέλεσις τοῦ μυστηρίου εἰσήχθη ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ πράξει εὐθὺς ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἐκκλησίας καὶ ἐγίνετο ἰδιαιτέρως μεταξὺ τῶν πιστῶν ἀπὸ τοῦ ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων («ἐν τῷ ἱερῷ» [24]), ὅπου ὡς Ἰουδαῖοι συμμετεῖχον τῆς κοινῆς μετὰ τῶν ὁμοεθνῶν λατρείας, «κατ᾽ οἶκον» [24] συνερχομένων, ἵνα ἐκεῖ ὡς χριστιανοὶ τελέσωσι τὸ μυστήριον. Ὡς τόπος συγκεντρώσεως καὶ τελέσεως τοῦ μυστηρίου κατ᾽ οἶκον προετιμᾶτο τὸ ἀνώγειον ἢ τὸ ὑπερῷον («ἐν τῷ ὑπερῴῳ οὗ ἦσαν συνηγμένοι» [25]) Τὸ μυστήριον ἐτελεῖτο καθ᾽ ἑκάστην ἡμέραν («καθ᾽ ἡμέραν» [24]), μάλιστα δὲ κατὰ Κυριακὴν («ἐν δὲ τῇ μιᾷ Σαββάτων» [26]). Ἐτελεῖτο ἀκόμη ἐν ἑσπέρᾳ («παρέτεινέ τε τὸν λόγον μέχρι μεσονυκτίου» [26]) καὶ συνδεδεμένον μετὰ δείπνου («οὐκ ἔστι Κυριακὸν δεῖπνον φαγεῖν» [27]).

Τὰ προσφερόμενα δῶρα ἦσαν ἄρτος καὶ ποτήριον, ἐξ οὗ ἔπινον πάντες ὑπ᾽ ἀμφότερα τὰ εἴδη τῆς εὐχαριστίας εἰς πάντας μεταδιδομένης [28]. Τὸ ποτήριον προφανῶς ἐμπεριεῖχεν οἶνον, καθὼς ἐμφαίνεται οὐ μόνον ἐκ τοῦ ὅτι, καθὼς παρέδωκεν ὁ Χριστὸς τὸ μυστήριον, οὕτω ἐξηκολούθει νὰ τελῇ αὐτὸ ἡ Ἐκκλησία [29], εἶνε δ᾽ ἀδιαμφισβήτητον, ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῷ δείπνῳ ἁγιασθὲν ποτήριον ἐμπεριεῖχεν οἶνον [30], ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἐν τῷ Κυριακῷ δείπνῳ περὶ οὗ λαλεῖ ὁ Παῦλος ἐγίνετο χρῆσις οἴνου, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ ὃς μὲν πεινᾷ, ὃς δὲ μεθύει [31]. Συνεπῶς ἡ ὑπόθεσις τοῦ Hanrack, ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο ἐν τῷ ποτηρίῳ τούτῳ καὶ μόνον ὕδωρ καὶ ὅτι μέχρι τῆς τρίτης ἑκατονταετηρίδος ἡ χρῆσις τοῦ οἴνου οὔτε καθολικὴ οὔτε ὑποχρεωτικὴ

24. Πραξ. 2, 46. 25. Αὐτόθ. 20, 8. 26. Αὐτόθ. στῖχος 7. 27. Α᾽ Κορινθ. 11, 20. 28. Α᾽ Κορινθ. ΙΑ, 27, 28, 29. 29. Α᾽ Κορινθ. ΙΑ, 23. 30. Ματθ. ΚϚ᾽, 29, Μάρκ. ΙΔ, 25. 31. Α᾽ Κοριν. ΙΑ, 22.

ἦτο, εἶνε ἀστήρικτος, ὡς ἀπέδειξεν ὁ Zahn [32] καὶ ὁ Jülicher. [33]

Τὰ δῶρα ταῦτα ἡγιάζοντο οὐ μόνον δι᾿ εὐχαριστηρίου εὐχῆς («Ἐγὼ γὰρ παρέλαβον ἀπὸ τοῦ Κυρίου, ὃ καὶ παρέδωκα ὑμῖν, ὅτι ὁ Κύριος... ἔλαβεν ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας») [34], ἀλλὰ καὶ δι᾿ ἰδιαιτέρας εὐλογίας («τὸ ποτήριον τῆς εὐλογίας, ὃ εὐλογοῦμεν»). Πρῶτον δὲ προσεφέρετο ὁ ἄρτος καὶ ὕστερον τὸ ποτήριον, καὶ οὐδεμίαν σημασίαν δύναται νὰ ἔχῃ τὸ ὅτι ὁ θεῖος Παῦλος ἐν Α΄. Κορινθ. 10,16 προτάσσει τὸ ποτήριον τοῦ ἄρτου, ἀφ᾿ οὗ ὁ ἴδιος ὀλίγον κατωτέρω, ἐν κεφαλαίῳ ἑνδεκάτῳ, περιγράφων ὅ,τι παρέλαβε παρὰ τοῦ Κυρίου ὅπερ καὶ παρέδωκε τοῖς Κορινθίοις, τίθησι τὸ ποτήριον ὕστερον μετὰ τὸ δειπνῆσαι. Ἐξηγεῖται ἄλλως τε πλήρως τὸ ὅτι ἐν τῷ ὡς ἄνω χωρίῳ προτάσσει τὸ ποτήριον τοῦ ἄρτου, ἐὰν ληφθῇ ὑπ᾿ ὄψει, καθὼς λέγει ὁ Goguel [36], «ὅτι τὸ ποτήριον τοῦ Κυρίου καὶ τὸ ποτήριον τῆς σπονδῆς εἰς θυσίαν εἰδωλολατρικὴν ὡμοιάζον περισσότερον παρὰ τὸ τρώγειν τεμάχιον ἄρτου καὶ ὁτιδήποτε ἄλλο ἔχον τὴν θέσιν του εἰς τὸ εἰδωλολατρικὸν θυσιαστήριον».

Τὸ Κυριακὸν δεῖπνον ἦτο συνδεδεμένον ἐξ ἀρχῆς μετὰ τοῦ κηρύγματος («τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων») [37] καὶ τῶν προσευχῶν («καὶ ταῖς προσευχαῖς») [37], ἔχομεν δὲ καὶ ἀσθενεστάτην τινὰ ἔνδειξιν καὶ περὶ τοῦ ἐν αὐτῷ μεταγενέστερον ἀπαντῶντος φιλήματος τῆς ἀγάπης («τῇ κοινωνίᾳ», «ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἁγίῳ») [38].

Ἐνωρίτατα λόγῳ τοῦ ὅτι τὸ μυστήριον ἐτελεῖτο ἐν ἑσπέρᾳ εἰσήχθη ἡ χρῆσις λαμπάδων («ἦσαν δὲ λαμπάδες ἱκαναὶ») [39].

32) Brot und Wein im Abendmahl der alten Kirche, Erlangen 1892.
33) Theolog. Abhandlungen Freiburg 1892 p. 217—231.
34) Α΄. Κορινθ. 11, 23.
35) Αὐτόθι 10, 16.
36) L' Eucharistie. Des origines à Justin martyr, Paris 1910, σελ. 144.
37) Πραξ. 2, 42.
38) Αὐτόθι καὶ Ρωμ. 16, 16.
39) Πραξ. 20, 8.

Τέλος ἔχομεν ἐνδείξεις καὶ περὶ τῶν τελεσιουργῶν τοῦ μυστηρίου. Ἐν Τρωάδι τελεῖ τὸ μυστήριον ὁ Παῦλος [40]. Ἐφ' ὅσον ἄλλως τε ὁ Κύριος παρέδωκε τὸ μυστήριον εἰς τοὺς ἀποστόλους, ἑπόμενον ἦτο ἐν τῇ ἀρχῇ οἱ ἀπόστολοι νὰ τελῶσιν αὐτό. Τελεῖται ὅμως τὸ μυστήριον καὶ ἐν Κορίνθῳ, καθ' ὃν χρόνον οὐδεὶς τῶν ἀποστόλων εὑρίσκεται ἐκεῖ. Εἰς τρόπον ὥστε ἀποδεικνύεται σαφῶς, ὅτι διὰ νὰ τελεσθῇ τὸ μυστήριον, δὲν ἔπρεπεν ἀπαραιτήτως ὡς τελεσιουργὸς αὐτοῦ νὰ παρίσταται καὶ ἀπόστολός τις. Πάντως ὅμως δὲν ἠδύνατο καὶ οἱοσδήποτε νὰ τελέσῃ αὐτό. Ἡ διάκρισις κλήρου καὶ λαοῦ ἐγένετο ἐνωρίτατα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ [41]. Καὶ παρουσιάζεται ἐνωρίτατα ἡ ἐκκλησία ἔχουσα μέλη κατέχοντα ὡρισμένα ἀξιώματα, εἰς τὰ ὁποῖα μέλη εἶχεν ἀνατεθῇ ἡ τέλεσις ὡρισμένων πνευματικῶν διακονιῶν, τὰς ὁποίας δὲν ἠδύναντο νὰ τελῶσιν οἱ λαϊκοί. [42] Καίτοι δὲ δὲν ἀναφέρεται οὐδαμοῦ τι περὶ τῶν καθηκόντων καὶ λειτουργιῶν ἑνὸς ἑκάστου τῶν ἐν τῷ κλήρῳ περιλαμβανομένων, πάντως δέον νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἡ θεία Εὐχαριστία ἐν ἀπουσίᾳ τῶν Ἀποστόλων ἐτελεῖτο ὑπό τινος τῶν ἐν τῷ κλήρῳ.

Καὶ ταῦτα μὲν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ μυστήριον, καθὼς ἐτελεσιουργεῖτο, καθ' ἣν ἐποχὴν ἔζων ἀκόμη οἱ Ἀπόστολοι. Ἄς ἴδωμεν ἤδη, τίνας ἐνδείξεις παρέχουσιν ἡμῖν περὶ τῆς τελεσιουργίας ταύτης καὶ τὰ συγγράμματα τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων καὶ εἴ τι ἄλλο σύγχρονον πρὸς αὐτά.

(Ἕπεται τὸ τέλος)

Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ

---

40) **Αὐτόθι στίχ. 11.**

41) **Ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν Α'. Κορινθ. 12, 28. Ἐφεσ. 4, 11.**

42) **Ἴδε Plummer ἔνθα ἀνωτέρω τόμον III σελ. 147.**

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣΕΩΣ

(ΔΕΥΤΕΡΟΛΟΓΙΑ)

Ἐπιθυμοῦμεν νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, τὸ ὁποῖον εἰς δύο ἄλλας μελέτας [1] ἡμῶν διηρευνήσαμεν, οὐχὶ διότι τρέφομεν τὴν ἐλπίδα ὅτι εἶνε δυνατὸν ὁριστικῶς νὰ συμπληρώσωμεν τὴν ὅλην τοῦ προβλήματος τούτου ἔρευναν διὰ τῆς παρούσης μικρᾶς ἡμῶν μελέτης (ἡ διερεύνησις προβλημάτων τῆς φύσεως καὶ τῆς σημασίας τοῦ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ὁριστικῶς οὐδέποτε λήγει), ἀλλὰ διότι εἰς ἀμφοτέρας τὰς μελέτας, τὰς ὁποίας εἰς τὴν διερεύνησιν τοῦ δυσκόλου τούτου προβλήματος ἀφιερώσαμεν, οὐ μόνον ἀπόψεις τινὲς τοῦ ζητήματος παρελείφθησαν, λόγῳ τῆς μεγάλης τῶν πονημάτων ἡμῶν ἐκείνων συντομίας, ἀλλὰ καὶ οὐσιώδεις λεπτομέρειαι ἀπεσιωπήθησαν καὶ ἀβλεπτήματά τινα οὐχὶ ἀσήμαντα ἡμᾶς διέλαθον, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ὅλη θεωρία ὑποπτευόμεθα ὅτι δὲν ἐγένετο ἐξ ὁλοκλήρου ἀντιληπτή. Τούτου ἕνεκα σκόπιμον ἐκρίναμεν νὰ ἐπανέλθωμεν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου, ἵνα καὶ τὰ κενὰ συμπληρώσωμεν καὶ τὰ ἡμαρτημένα ἐπανορθώσωμεν, τοσούτῳ μᾶλλον ἄλλως, ὅσῳ ἡ πρόσφατος ἐν τῇ «Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου» περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως συζήτησις (ἣν συντάσσοντες τὰ ποιήματα ἡμῶν ἐκεῖνα ἠγνοοῦμεν) τῶν καθηγητῶν κ. κ. Βορέα καὶ Ἠλιοπούλου [2] τὸ ἐνδιαφέρον τῶν φιλοσπούδων διεκέντησεν.

Τὴν παροῦσαν μελέτην διαιροῦμεν εἰς τρία μέρη. Ἐν τῷ Α΄ περι-

---

1. «Εὐθύνη καὶ ἐλευθερία· ἔλεγχος τῶν μονιστικῶν θεωριῶν διὰ τῆς κριτικῆς ἑνὸς νεοφανέντος βιβλίου» ἐν τῷ «Ἐκκλ. Φάρῳ» Ἀλεξ. Ἀπριλ.— Ἰουν. 1921. σελ. 146—204 (τεύχη τινὰ διαλαμβάνοντα τὸ ἄρθρον τοῦτο ἐκυκλοφόρησαν ὑπὸ τὸν τίτλον: «Ἔλεγχος τοῦ Μονισμοῦ») καὶ «Τὸ Πρόβλημα τῆς Βουλήσεως», ἐν Ἀλεξ. 1921 (ἐξ ἀνατυπώσεις ἀπὸ τοῦ τεύχους Ἰουλ.—Σεπτ. 1921, τοῦ «Ἐκκλ. Φάρου»).

2. *Θ. Βορέα* «Φιλοσοφικαὶ Ἐπιστάσεις Δευτερολογία» (Ε. Ε. Παν. 1917, σελ. 277—297) καὶ «Φιλοσοφικαὶ Ἐπιστάσεις (Ε. Ε. Παν. 1920—1921, σελ. 51—82). *Τιμ. Ἠλιοπούλου* «Ἡ Ἐλευθερία τῆς βουλήσεως· ἀπάντησις εἰς τὰς Φιλοσοφικὰς Ἐπιστάσεις» (Ε. Ε. Παν. ΙΗ΄, 1922—1923).

ληπτικῶς πως θὰ ἐκθέσωμεν τὰ οὐσιωδέστερα σημεῖα τῶν προμνημονευθέντων δύο ἡμῶν πονημάτων [1] ἐπὶ τῷ τέλει νὰ παρακολουθήσωσιν ἡμᾶς ἐφεξῆς καὶ οἱ τυχὸν μὴ ἀναγνόντες ὅσα ἐπιτροχάδην καὶ συντομώτατα ἐθίξαμεν ἁπλῶς ἐν τῷ δευτέρῳ ἡμῶν πονήματι, θὰ ἀναπτύξωμεν τὰς περὶ τῆς βουλήσεως θεωρίας δύο διακεκριμένων συγχρόνων φιλοσόφων: τοῦ Γερμανοῦ Wilhelm Wundt καὶ τοῦ Γάλλου Alfred Fouillée. Αἱ θεωρίαι τῶν δύο τούτων σοφῶν ἔχουσι τὸ ἑξῆς χαρακτηριστικὸν κοινόν: συμβιβάζουσι κατὰ διάφορον ἑκάστη τρόπον τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἡμετέρας βουλήσεως μετὰ τῆς ἐγγυουμένης τὴν ἐν τῷ σύμπαντι ἀλληλουχίαν τῶν ἐκδηλώσεων φυσικῆς αἰτιότητος. Διαπνέονται ἄρα ὑπὸ τῆς αὐτῆς συμβιβαστικῆς διαθέσεως, ὑφ' οἵας καὶ ἡ ὑφ' ἡμῶν ἐκτιθεμένη λύσις τοῦ προβλήματος. Ἐν τῷ Γ' μέρει, χωροῦντες ἔτι περαιτέρω ἐν τῇ διερευνήσει τοῦ ζητήματος, θὰ ἐγκύψωμεν ἰδιαιτέρως ἐπὶ τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος, ὅστις ἡ ἀδαμαντίνη θεωρεῖται βάσις τῶν ἀντιπάλων τοῦ ἠθικοῦ ἡμῶν αὐτεξουσίου, διὰ νὰ ἴδωμεν κατὰ πόσον ἔχονται ἀληθείας αἱ ἐπόψεις τῶν ἑτεραρχικῶν (déterministes). Καὶ τελευτῶντες τὰς ἀναγκαίας θὰ δώσωμεν ἐν Παραρτήματι ἐξηγήσεις περὶ τῆς ὑφ' ἡμῶν ἐξελληνίσεως ξένων τινῶν φιλοσοφικῶν ὅρων.

Α'

ΕΥΘΥΝΗ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ—ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΟΥ ΜΟΝΙΣΜΟΥ

Ἰδοὺ ἡ πορεία, τὴν ὁποίαν ἐν σχέσει πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ἠκολουθήσαμεν εἰς τὸ πρῶτον ἡμῶν πόνημα: ἐπειδὴ ἡ ὅλη ἡμῶν ἐργασία ἐκείνη ἀφεώρα εἰς τὴν κριτικὴν τῶν μονιστικῶν ἢ ὑλιστικῶν (Monismus-Materialismus) θεωριῶν, ἐξητάσαμεν πρῶτον συντόμως (σελ. 178-181) τὰς περὶ τοῦ ἠθικοῦ αὐτεξουσίου πεποιθήσεις τῶν Μονιστῶν καὶ

---

1. Αἱ παραπομπαὶ ἐφεξῆς θὰ γίνωνται διὰ μὲν τὴν πρώτην ἡμῶν μελέτην εἰς τὰς σελίδας τοῦ «Ἐκκλ. Φάρου», διὰ δὲ τὴν δευτέραν εἰς τὰς σελίδας τοῦ ἰδιαιτέρου τῆς ἀνατυπώσεως αὐτῆς τεύχους. Ἐπίσης προκειμένου περὶ τῶν ἄρθρων τῶν κ. κ. ***Ἠλιοπούλου*** καὶ ***Βορέα***, αἱ παραπομπαὶ θὰ γίνωνται εἰς τὰς σελίδας μὲν τῆς «Ἐπιστ. Ἐπετηρίδος τοῦ Πανεπιστημίου» διὰ τὰς «Φιλοσοφικὰς Ἐπιστάσεις Α'», εἰς τὰς σελίδας δὲ τῶν ἰδιαιτέρων τῆς ἀνατυπώσεως τυχῶν διὰ τὴν «Δευτερολογίαν τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστάσεων» καὶ τὴν ἀπάντησιν τοῦ κ. ***Ἠλιοπούλου***: «Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως».

ἰδίᾳ τοῦ Γάλλου βιολόγου *Félix le Dantec* [1], ὅστις εἰς ἄκρον ἐπιτυχῶς ἐξελαΐκευσε τὰς τοιαύτας θεωρίας· παραθέσαμεν κατόπιν τὰς ἰδέας διασήμων σοφῶν (Boutroux, Fonsegrive, Claude Bernard, Wilbois κ.λ) περὶ τοῦ τρόπου τοῦ συμβιβασμοῦ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως μετὰ τοῦ ἐπιστημονικοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος καὶ ὡς κατακλεῖδα ἀνεπτύξαμεν τὴν εὐφυεστάτην περὶ τοῦ ἠθικοῦ αὐτεξουσίου θεωρίαν τοῦ Γάλλου φιλοσόφου *Henri Bergson* (σελ. 184-190), ἀποφυγόντες ἐπιμελῶς νὰ περιλάβωμεν ἐν τῇ διερευνήσει τοῦ ὑπὸ τὴν μελέτην προβλήματος πᾶσαν προσωπικὴν ἡμῶν γνώμην ἢ προτίμησιν. Οἱ Μονισταί, ἐλέγομεν, ἀρνούμενοι πᾶσαν ἐνδόμυχον ἐλευθερίαν εἰς τὴν ἡμετέραν ἀποφασιστικότητα, ὑποτάσσουσι καὶ τὴν αὐθόρμητον δραστικότητα τῆς βουλήσεως ἡμῶν—καθὼς ἄλλως καὶ πᾶσαν ἐκδηλουμένην ἐν τῷ κόσμῳ καθόλου δραστικότητα—ὑπὸ τὰς κατηγορηματικὰς ὑπαγορεύσεις τοῦ αὐστηροῦ νόμου τῆς αἰτιώδους τῶν πάντων ἀλληλουχίας, ὅστις σατραπεύει τῶν φυσικῶν καθόλου φαινομένων, ἐπιτρέπων τὸν ὑπολογισμὸν καὶ τὴν προορατικότητα, ἐφ' οἷς ἐναβρύνεται ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη. Πολλοὶ ὅμως σύγχρονοι σοφοὶ τοὐναντίον φρονοῦσιν, ὅτι κάλλιστα δυνάμεθα νὰ πιστεύωμεν εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἡμετέρας βουλήσεως, χωρὶς διὰ ταῦτα νὰ παραβιάζωμεν τὴν ἀρχὴν τῆς καθολικῆς αἰτιότητος, ἀφοῦ καὶ ἡ ἡμετέρα βούλησις οὐδὲν ἄλλο εἶνε, εἰ μὴ ἁπλούστατα μία πρὸς ταῖς ἄλλαις αἰτία, ἧς τὸ ἀποτέλεσμα εἶνε ἡ τοιαύτη ἢ τοιαύτη φορὰ τῆς ἡμετέρας προτιμήσεως· καὶ τοσούτῳ μᾶλλον ἄλλως, ὅσῳ διὰ τῆς συγκαταριθμήσεως τῆς ἡμετέρας βουλήσεως μεταξὺ τῶν αἰτιῶν, οἵτινες κατευθύνουσι πρὸς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν διεύθυνσιν τὴν ψυχικὴν ἡμῶν δραστικότητα, οὐδαμῶς διασπῶμεν τὴν σιδηρᾶν ἀλληλουχίαν τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος· καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἐνεργοῦμεν συμφώνως πρὸς μίαν αἰτίαν, μὲ τὴν δια φορὰν μόνον, ὅτι ἡ αἰτία αὕτη εἶνε ἡ ἐνδόμυχος ἡμῶν βούλησις καὶ οὐχὶ ἐξωτερικόν τι καὶ πανίσχυρον κίνητρον.

Ὁ Bergson προὐχώρησεν ἔτι περαιτέρω· διημφεσβήτησε κατηγορηματικῶς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου τῆς αἰτιώδους ἀλληλουχίας ἐπὶ τῶν γεγονότων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα δὲν ἀναφέρονται εἰς τὸν χῶρον (καθὼς πάνθ' ὅσα διαπτύσσονται ὑπὸ τὸν φακὸν καὶ τὸν διαβήτην τῆς ἐπιστήμης), ἀλλὰ διενεργοῦνται ἐντὸς τῆς καθαρᾶς διαρκείας, ὡς ἐπὶ παραδείγματι πᾶσαι αἱ

---

1. Προετιμήσαμεν παντὸς ἄλλου τὸν Le Dantec, διότι γράφοντες ἐν Ἀλεξανδρείᾳ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ λησμονήσωμεν ὅτι νεαρούς τινας διανοουμένους, περὶ τὸ ἄλλοτε ἐκδιδόμενον φιλολογικὸν περιοδικὸν «Γράμματα», ἔθελξαν αἱ δοξασίαι τοῦ ἐπιφανοῦς τούτου φυσιολόγου.

ἐκφάνσεις τῆς ψυχικῆς ἡμῶν δραστικότητος, ἥτις ὡς ἓν ἀδιάκοπον καὶ ἀνεπίστροφον ρεῦμα ἀνελίσσεται ἐν τῷ χρόνῳ, κατ' ἀπολύτως ἀπροδιάγνωστον κατεύθυνσιν. Οὕτω ἡ μπεργσόνειος φιλοσοφία ἤλλαξεν αὐτὴν τὴν βάσιν τοῦ ζητήματος· ἡ ἐλευθερία τῆς ἡμετέρας βουλήσεως ἐξασφαλίζεται ὑπὸ τῆς ἀπροβλεπτότητος ἐκείνης, ἥτις εἶνε τὸ οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸν πάσης ἐν χρόνῳ ἀνελίξεως, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν σιδηρᾶν καὶ ἀναπότρεπτον διαδοχὴν αἰτίας καὶ αἰτιατοῦ, κατὰ τὴν ὁποίαν διενεργεῖται οἱαδήποτε ἐν χώρῳ ἐπανάληψις.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀφῆκε τὸ πρόβλημμα τοῦ ἠθικοῦ αὐτεξουσίου ἡ πρώτη ἡμῶν μελέτη· δὲν ἦτο δυνατὸν ἄλλως νὰ μελετηθῇ ἐν αὐτῇ τὸ ἐν λόγῳ πρόβλημμα πληρέστερον καὶ συστηματικώτερον, διότι ἡ διατριβὴ ἡμῶν ἐκείνη εἶχε περιστατικὴν τὴν ἀφορμὴν τῆς συντάξεως—ἀφοῦ προεκλήθη ὑπὸ τοῦ ὁμωνύμου βιβλίου τοῦ μακαρίτου ἰατροῦ Γιαννόλα (ἐν Καΐρῳ, 1921)—καὶ πρὸς τούτοις ἓν εὐρύτατον πεδίον ἐπαγγελιῶν: τὸν ἔλεγχον καθόλου τοῦ Μονισμοῦ, ἐκ πάσης ἀπόψεως καὶ κατὰ τὰς θεμελιώδεις αὐτοῦ ἀρχάς. Τὴν συστηματικὴν τοῦ προβλήμματος διερεύνησιν ἐπωμίσθη τὸ β' ἡμῶν πόνημα.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣΕΩΣ

Τὸ πόνημα ἡμῶν τοῦτο [1] διαιροῦμεν εἰς τρία μέρη. Ἐν τῷ Α' (σελ.

---

1. Ἐν τῷ Προλόγῳ τῆς μελέτης ἡμῶν ἐκείνης ἐξεφράσαμεν μίαν πικρὰν ἀλήθειαν καὶ ἔδομεν μίαν παχεῖαν—ὁμολογοῦμεν—ὑπόσχεσιν· ἐλέγομεν δηλονότι, ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ τῶν σπουδαστῶν τῆς Φιλοσοφίας ἐν τῷ ἡμετέρῳ Πανεπιστημίῳ προπόνησις εἶνε ἀτελὴς καὶ περιωρισμένη καὶ συναφῶς ὑπεσχέθημεν νὰ συγχρονίσωμεν τὴν νεοελληνικὴν διανόησιν πρὸς τὰς νέας ἐπὶ τῶν αἰωνοβίων προβλημάτων ἐπόψεις τῶν συγχρόνων φιλοσοφικῶν συστημάτων τῆς Δύσεως καὶ τοῦ Νέου Κόσμου διὰ σειρᾶς φιλοσοφικῶν πραγματειῶν. Καὶ ἡ μὲν θλιβερὰ ὄντως ὁμολογία ἡμῶν ἐχόλωσε σεβαστοὺς καὶ πεπνυμένους Καθηγητὰς τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου, τὴν δὲ τολμηρὰν ἡμῶν ὑπόσχεσιν δὲν συνεχώρησαν εἰς τὸν ὑπερβολικὸν ἡμῶν ζῆλον πολλοί. Βεβαιότατα διὰ τὴν ἀτέλειαν τῶν φιλοσοφικῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ σπουδῶν ὑπόλογος δὲν εἶνε ἡ τῶν Καθηγητῶν ἀνεπάρκεια, ἀλλ' ὁ τῶν ἑδρῶν ἀριθμός, ἀποτέλεσμα τοῦ ὁποίου εἶνε ὅτι δὲν διδάσκονται οἱ φοιτηταὶ μαθήματα σπουδαιότατα, οἷα ἡ Μεταφυσική, ἡ Γνωσιολογία, ἡ Κοινωνιολογία καὶ ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας. Ὅσον ἐξ ἑτέρου διὰ τὴν ἡμετέραν ὑπόσχεσιν, εὑρισκόμεθα εἰς τὴν εὐχάριστον θέσιν ν' ἀναγγείλωμεν τὴν προσεχῆ ἔκδοσιν μιᾶς πολυσελίδου ἡμῶν ἐργασίας ὑπὸ τὸν τίτλον: «ὁ Πραγματισμὸς ἢ Οὑμανισμός», ἥτις πρὸ πολλοῦ ἤρξατο δημοσιευομένη εἰς τὸν «Ἐκκλ. Φάρον» καὶ ἅμα εἰς ἴδιον τεῦχος ἀνατυπουμένη. Ἐν τῇ ἐργασίᾳ ἡμῶν αὐτῇ διεξοδικῶς μελετᾶται τὸ πρόβλημα τῆς Ἀληθείας.

(σελ. 8-19) πραγματευόμεθα συντομώτατα περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ζητήματος, ἐν τῷ Β′ (σελ. 20-49) ἀναπτύσσομεν καὶ κρίνομεν τὰ ἐπιχειρήματα τῶν πολεμίων τοῦ δόγματος τῆς ἐλευθερίας, τῶν Ἑτεραρχικῶν (Déterministes) καὶ ἐν τῷ Γ′ (σελ. 50-73) προτείνομεν μίαν μέσην συμβιβαστικὴν λύσιν, δυναμένην νὰ ἱκανοποιήσῃ ἐξ ἴσου τούς τε ὀπαδοὺς τοῦ ἠθικοῦ αὐτεξουσίου καὶ τοὺς κοπτομένους ὑπὲρ τῆς καθολικῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος. Ἐν τῇ ἐξιστορήσῃ τῶν κυριωτέρων διὰ μέσου τῶν αἰώνων φάσεων τοῦ προβλήματος περιωρίσθημεν εἰς τὰ ἀπολύτως στοιχειώδη, τοῦτο μὲν διότι τὰ περιωρισμένα ὅρια τῆς ἡμετέρας μελέτης δὲν ἐπέτρεπον μείζονα τοῦ ζητήματος ἱστορικὴν διονύχισιν [1], τοῦτο δ' ἐπειδὴ σκοπὸς τοῦ πονήματος ἡμῶν ἐκείνου ἦτο κυρίως ἡ κατ' οὐσίαν διερεύνησις τοῦ προβλήματος, παρέργως δ' ὅλως καὶ μόνον ἐν εἴδει εἰσαγωγῆς τῶν σπουδαιοτέρων αὐτοῦ διὰ μέσου τῶν αἰώνων φάσεων ἡ παρακολούθησις. Οὐδὲν ἧττον ἐκ τῆς ἱστορικῆς τοῦ ζητήματος ἐπισκοπήσεως ἤχθημεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἀλλοῖα καὶ κατ' ἐξοχὴν στερεὰ εἶναι τῶν συγχρόνων ἑτεραρχικῶν τὰ ὅπλα, ἐν συγκρίσει πρὸς ὅσα οἱ ἀρχαῖοι αὐτῶν σύμμαχοι ἐχρησιμοποίουν· καὶ τοῦτο διότι ταῦτα μὲν ἀπέρρεον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ μεταφυσικῶν ἀρχῶν καὶ δοξασιῶν θρησκευτικῶν, ἐκεῖνα δ' ἀσφαλῶς ἐρείδονται ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς πείρας, τῆς ψυχολογικῆς παρατηρήσεως καὶ νόμων κοινωνιολογικῶν. Ὁπωσδήποτε ἐλάβομεν ἀφορμὴν νὰ ἴδωμεν ὅτι οὐδεμία τῶν ἀντιπάλων θεωριῶν ἴσχυσέ ποτε γενικῶς, ἀλλ' εἰς ἑκάστην τοῦ ζητήματος ὁριστικὴν τροπὴν ἐπηκολούθει ἰσχυρὰ ἀντίδρασις, πρὸς τὴν ἀντίθετον κατεύθυνσιν ἄγουσα.

Εἰς τρία, λέγομεν, δύνανται νὰ συνοψισθῶσι τὰ σημαντικώτερα ἐπιχειρήματα τῶν ἀμφισβητούντων τὴν ἠθικὴν ἡμῶν ἐλευθερίαν· καὶ τὰ τρία ταῦτα εἶνε τὸ μεθοδολογικόν, τὸ μεταφυσικὸν καὶ τὸ ἠθικόν. Κατὰ μὲν τὸ α′ ἡ ἀποδοχὴ τῆς βουλητικῆς αὐτονομίας προσκρούει εἰς τὸν νόμον τῆς

1. Περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ προβλήματος δύνανται νὰ συμβουλευθῶσιν οἱ ἐνδιαφερόμενοι τὰ ἑξῆς συγγράμματα: **Fonsegrive** «Essai sur le libre arbitre. Sa théorie et son histoire», **Jodl** «Geschichte der Ethik». Ἰδιαιτέρως δὲ προκειμένου περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ζητήματος ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ, ἐκτὸς τῆς ἀπαραιτήτου Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τοῦ **Zeller** καὶ τὸ βιβλίον τοῦ **Wildhauer** «Psychologie des Willens bei Sokrates, Plato und Aristoteles». Καὶ ὁ κ. Βορέας ἐπίσης ἀξιολόγους παρέχει πληροφορίας περὶ τῶν ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐν λόγῳ πρόβλημα ἀντιλήψεων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Λατίνων Φιλοσόφων εἰς τὰς προμνημονευθείσας μελέτας αὐτοῦ. Ἡμεῖς ἐν τῇ ἐξιστορήσει τῶν κυριωτέρων τοῦ προβλήματος φάσεων ἠκολουθήσαμεν τῷ **Eucken** (Die Geistige Strömungen der Gegenwart).

αἰτιώδους ἀλληλουχίας, ἐφ' οὗ ὡς ἐπὶ ἀδαμαντίνης βάσεως ἐρείδεται πᾶσα ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, οἱ δύο πόλοι τῆς ὁποίας εἶνε ἡ προορατικότης καὶ ἡ ὑπολογιστότης. Κατὰ τὸ β' πάλιν, ἡ ἀρχὴ τοῦ αὐτεξουσίου ἐπεκτεινομένη μόνον ὡς μεταφυσικὸς δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ἐφιάλτης, διότι ἐλλοχεύει ἐν αὐτῇ μία ἀπρόβλεπτος τυχαιότης, ἥτις οὐδεμίαν εὐνοεῖ τοῦ σύμπαντος ἔννοιαν (Weltanschauung—Weltauffasung). Καὶ κατὰ γ' τέλος, ἐὰν δὲν ἀνελίσσηται κατ' αἰτιότητα αὐστηρὰν ἡ ἐνδόμυχος ἡμῶν δραστικότης, οὐδεμίαν εὐθύνην ὑπέχει πραγματικὴν ὁ χαρακτήρ, ὅστις ἄλλως οὐδὲ νὰ τελειωθῇ ἐν τῇ περιπτώσει τοῦ αὐτεξουσίου δύναται, ἀφοῦ ἡ ἐλευθερία αὐτοῦ οὐδόλως τὴν ἐκτροχίασιν ἀποκλείει (σελ. 20-28).

Ἐλέγχοντες ἐφεξῆς τὰ τρία ταῦτα ἐπιχειρήματα ἀντιπαρατηροῦμεν: α') ὅτι ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος εἶνε προϊὸν δύο παραγόντων: τῆς ὑπὸ τῆς ἐμπειρίας χειραγωγουμένης διαισθήσεως (κατὰ τὴν ἔννοιαν, ἣν ἔχει ὁ ὅρος οὗτος παρὰ τῷ Kant) καὶ τῆς δι' ἐννοιῶν χωρούσης διανοητικῆς ἡμῶν δραστικότητος· ὅτι λοιπὸν ὡς τοιοῦτος ἀνταποκρίνεται μόνον ἐν μέρει πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα, διότι ὑπάρχουσιν ἀναντιρρήτως εἰς αὐτὸν καὶ τῆς ἡμετέρας διανοητικότητος τὰ ἀποτοπώματα—αἱ ἔννοιαι (καὶ ἡ αὐστηρὰ αὐτῶν ἀναγκαιότης), αἵτινες δὲν δύνανται νὰ ἔχωσιν ὀντολογικὴν ὕπαρξιν, ὡς αἱ πλατωνικαὶ ἰδέαι. Ὁ νόμος κατὰ ταῦτα τῆς αἰτιότητος ὡς ἀπαύγασμα μιᾶς ὁπωσδήποτε λογικῆς ἀφαιρέσεως, δὲν ἐγκλείει πάντας τοὺς χαρακτῆρας τῆς συγκεκριμένης πραγματικότητος καὶ συνεπῶς δὲν εἶνε νόμιμον ἐπ' αὐτοῦ ἐρειδόμενοι νὰ ἐξοβελίσωμεν τὴν ἠθικὴν τοῦ ἀνθρώπου αὐτονομίαν, ἥτις ὁμοίως εἶνε ἓν ἀδιαφιλονείκητον ἐμπειρικὸν γεγονός, παντὶ προσπῖπτον αὐτοπαρατηρητῇ, ἀλλ' ἐξ ἐναντίας ὀφείλομεν νὰ προσπαθήσωμεν να συμβιβάσωμεν τὰ δύο διεστῶτα ταῦτα· τοσούτῳ μᾶλλον ἄλλως, ὅσῳ καὶ ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος εἶνε ἡμῖν μεθοδολογικῶς ἀπαραίτητος. β') Ὅτι εἰς τὴν πρὸς τὴν ἁπλότητα καὶ τὴν ἁρμονίαν ἔμφυτον τάσιν τοῦ ἡμετέρου πνεύματος δὲν πρέπει νὰ θυσιάζωμεν ὅ,τι πρωτίστως χαρακτηρίζει τὴν ἐνδόμυχον ἡμῶν δραστικότητα, ἐπὶ μόνῳ τῷ λόγῳ ὅτι ἡ ἐκ τῆς παραδοχῆς τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας ἐκκολαπτομένη ἔννοια τοῦ σύμπαντος δὲν ἱκανοποιεῖ τὰς συμπαθείας ἡμῶν καὶ προτιμήσεις. Καὶ γ') ὅτι ναὶ μὲν ἡ ἕξις ἀμβλύνει τὴν ἡμετέραν ἐλευθερίαν, τοῦ ἠθικῶς τελείου χαρακτῆρος ὄντος ὀλιγώτερον παντὸς ἄλλου ἐλευθέρου, πλὴν ἡ προσωπικὴ εὐθύνη, τὸ καταλογιστὸν (Zurechnungs-fähigkeit) ὡς μόνην ἔχει βάσιν τὸ δικαίωμα τῆς ἐπιλογῆς, τὴν ὕπαρξιν τοῦ ὁποίου πᾶς συνεπὴς ἑτεραρχικὸς ὀφείλει νὰ διαμφισβητῇ (σ. 34-47). Ἐκ πάντων τούτων τέλος συμπεράναντες ὅτι ἡ ὅλη τῶν ἀντιπάλων θεωριῶν διάστασις ὀφείλεται εἰς τὰς λογικὰς

ἀφαιρέσεις (abstractionisme), θύματα τῶν ὁποίων ἔπεσον οἱ πολλοί, καὶ ἀναπτύξαντες τὸν τρόπον τοῦ σχηματισμοῦ τῶν λογικῶν ἀφαιρέσεων, αἵτινες παράγουσιν εἰς πλάνας τοὺς ἀταλαιπωρήτως εἰς αὐτὰς ἐμπιστευομένους ἑαυτούς, διεκηρύξαμεν ὅτι ἡ ἀλήθεια εὑρίσκεται εἰς τὸ μέσον, μιᾶς μετρίας ἠθικῆς ἐλευθερίας εὐκόλως δυναμένης νὰ συμβιβασθῇ μετὰ τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅμως μόνον νὰ χαλάσωμέν πως τοῦ νόμου τούτου τὴν ἀμείλικτον ἐν τῇ ἐφαρμογῇ αὐστηρότητα (σελ. 29—34).

Εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς συμβιβαστικῆς λύσεως εἶνε ἀφιερωμένον τὸ τρίτον μέρος τοῦ ἡμετέρου πονήματος, ἐν τῷ τέλει τοῦ ὁποίου (σελ. 65-73) καὶ τὰς πιθανὰς κατὰ τῆς λύσεως ταύτης ἀντιρρήσεις μαντεύομεν. Πρὶν ἢ ἐκθέσωμεν ἐπὶ τὸ ἁπλούστερον τὸν ὁρισμὸν τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, τὸν ὁποῖον διδομεν εἰς μίαν μόνην ἐξ εἰκοσιτριῶν στίχων ! [1] ἀποτελουμένην περίοδον (σελ. 51-52), θ' ἀναπτύξωμεν ἐφεξῆς συντόμως τοὺς συλλογισμοὺς ἐκείνους, οἵτινες ἤγαγον ἡμᾶς ἐπὶ τὴν συμβιβαστικὴν ταύτην λύσιν·οὕτω ἔχομεν δι' ἐλπίδος ὅτι θὰ γίνωμεν τελείως ἀντιληπτοί.'Εσκέφθημεν δη λονότι ὡς ἀκολούθως:

Οἱαδήποτε φάσις τῆς ἐνδομύχου ἡμῶν δραστικότητος μετ' ἐπιμελείας ἀναλυομένη ἀποδεικνύεται οὖσα οὐχὶ ἁπλῆ, καθὼς ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται, ἀλλὰ πρᾶξ ς τις σύνθετος. Τὰ δύο δ' αὐτῆς στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα προφανῶς δὲν ἔχουσι διακεκριμένην ἐξωτερικότητα, ἀλλὰ διεισδύουσιν εἰς ἄλληλα (καθὼς ἄλλως πᾶσαι αἱ καταστάσεις τῆς ἡμετέρας συνειδήσεως), εἶνε τοῦτο μὲν ἡ ἐξ ὑποθέσεως προβολὴ πολλῶν παραστάσεων (Vorstellungen), ἀντιστοιχουσῶν πρὸς ἰσάριθμα δυνατὰ ἐνδεχόμενα, τοῦτο δ' ἡ ἐπιλογὴ μιᾶς ἐξ αὐτῶν ἢ ἑνὸς ὡρισμένου κύκλου αὐτῶν, ἥτις κατευθύνει τὴν ἡμετέραν δρᾶσιν πρὸς τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ ἐνδεχόμενον καὶ ὁρίζει συνεπῶς τὴν ἀποφασιστικότητα ἡμῶν. Ἡ προτίμησις, κατὰ ταῦτα, δὲν εἶνέ τι ἁπλοῦν, ἀλλὰ διμερής τις δραστικότης, ἧς πάλιν προηγεῖται χρονικῶς ἄλλη τις παθητικὴ κατάστασις: ἡ πρόσπτωσις τῶν ἐρεθισμῶν, εἴτ' ἐξωτερικῶν (περιστατικαὶ συνθῆκαι, παραινέσεις ἢ ἀποτροπαί, φυσικαὶ εὐχέ-

---

1. Διακεκριμένος φίλος (ὁ εὐπαίδευτος Δρ κ. *Ἀγ. Ζάχος*) διεβεβαίου ἡμᾶς ὅτι, ἵνα ἀντιληφθῇ τὸν ὁρισμὸν τοῦτον, ἠναγκάσθη νὰ τεμαχίσῃ αὐτὸν συντακτικῶς εἰς τρεῖς περιόδους καὶ ἰσάριθμα, ἂν μὴ πλείονα, κῶλα ! Ὁμολογοῦμεν ὄντως ὅτι αἱ δύο ἐκεῖναι πραγματεῖαι ἡμῶν δὲν δύνανται ἀτυχῶς νὰ ἐγκαυχῶνται διὰ τὴν ἁπλῆν γλῶσσαν καὶ τὸ εὔληπτον τῶν νοημάτων αὐτῶν. Ἐκ τῆς ἀπόψεως ταύτης μάλιστα δὲν εἶνε ἴσως ὑπερβολικὰ τὰ ἐπὶ τῇ β'. ἡμῶν διατριβῇ σχόλια τοῦ ἀρθρογράφου τῆς «Ἐφημερίδος» (Ἀλεξανδρ., τῆς 16—29 Ἀπριλ. 1912).

ρειαι ἢ δυσχέρειαι κ.τ.τ.) εἴτ' ἐσωτερικῶν (ἕξεις, φαντασιώσεις, τύψεις κ.τ.τ.), ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς καλουμένης εἰς δρᾶσιν συνειδήσεως. Ἀμφότερα τὰ στοιχεῖα τῆς ἐνδομύχου ἡμῶν δραστικότητος εἶνε βεβαίως ἐνεργητικά, οὐ μὴν ἀλλὰ τὸ κυρίως ἐνεργητικὸν ἐν τῇ διερευνωμένῃ περιπτώσει στοιχεῖον εἶνε ἡ ἐπιλογή, τῆς προβολῆς οὔσης τῆς μεταβατικῆς ἐκείνης κλίμακος, ἥτις ἄγει ἀπὸ τῆς παθητικότητος (ἐπίδρασις τῶν ἐρεθισμῶν) εἰς τὴν ἐνεργητικότητα (δριστικὴ ἐκλογή) καὶ ἥτις ἄλλως μετέχει καὶ ἐνεργητικοῦ καὶ παθητικοῦ. Ἰδοὺ ὁ κόμβος τοῦ ζητήματος: οἱ μὲν ἀντίπαλοι τοῦ ἠθικοῦ αὐτεξουσίου (Determinismus) ταὐτίζοντες τὴν προβολὴν μετὰ τῆς ἐπιλογῆς διακηρύττουσι τὴν σιδηρᾶν ἀλληλουχίαν τῆς αἰτιώδους διαδοχῆς ἐρεθισμῶν καὶ ἀποφάσεων, οἱ δ' ὀπαδοὶ τοῦ δόγματος (liberum arbitrium indifferentiae) διαμφισβητοῦντες τὴν ἰσχὺν καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ παθητικοῦ στοιχείου τῆς βουλητικῆς καταστάσεως (τῶν ἐρεθισμῶν) περιορίζουσι τὴν δραστικότητα εἰς μόνην τὴν προβολὴν καὶ τὴν ἐπιλογήν, ἅς τινας ὁρίζουσιν ἐξ ἴσου ἐνεργητικάς. Ἀμφότερα ὅμως τὰ ἄκρα ταῦτα ἀκρωτηριάζουσι καὶ παραμορφοῦσι τὴν βούλησιν, ἥτις δὲν εἶνε μόνον ἐνεργητικότης ἢ παθητικότης, ἀλλὰ τὸ συναμφότερον ἐν στενῇ καὶ ἁρμονικῇ συζεύξει. Καὶ ναὶ μὲν αἱ πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὸ ὅλον σχέσεις τῶν ἀνωτέρω στοιχείων τῆς ἐνδομύχου ἡμῶν δραστικότητος συγχέονται ἐν τῇ διηνεκεῖ ἐκείνῃ ροῇ καὶ τῇ ἀμοιβαίᾳ διεισδύσει, αἵτινες χαρακτηρίζουσι τὴν ἡμετέραν συνείδησιν, δύνανται ἐν τούτοις κατὰ προσέγγισιν νὰ ὁρισθῶσιν ὡς ἀκολούθως: ὅταν οἱ ποικίλοι ἐρεθισμοὶ προσπέσωσιν ἐπὶ τῆς συνειδήσεως τοῦ βουλησομένου, ἡ διανόησις αὐτοῦ τίθεται εἰς κίνησιν πυρετώδη, πλῆθος δὲ παραστάσεων ἀναβλύζει καὶ πλημμυρεῖ τὴν διανόησιν αὐτοῦ. Ἐν ἑκάστῃ τούτων εἰκονίζεται καὶ μία δυνατότης, καὶ ἓν ἐνδεχόμενον, καὶ μία κατεύθυνσις πιθανή, ἅς πάσας ἡ συνείδησις διαδοχικῶς διερευνᾷ, πρὸς στιγμὴν προτιμᾷ, πάλιν ὅμως παραμερίζει καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς, ἕως οὗ τέλος εἰς ταύτην ὁριστικῶς ἢ ἐκείνην δίδει τὴν ὁριστικὴν προτίμησιν· οὕτω ἡ ἐνδόμυχος δραστικότης λαμβάνει τὴν θετικὴν αὐτῆς καὶ σταθερὰν κατεύθυνσιν πρὸς ἓν ἐκ τῶν τέως προβληθέντων καὶ ἐξ ἴσου δυνατῶν ἐνδεχομένων. Οὕτω βεβαίως ἔχει ἐν τῇ ὁλοκληρώσει της ἡ βουλητικὴ ἡμῶν ἐνέργεια· οὐδὲν ἧττον ὑπάρχουσι κάλλιστα καὶ κεκολοβωμέναι καὶ παθολογικαὶ αὐτῆς περιπτώσεις, οὐχὶ σπανίως μάλιστα.

Ὁ δὲ νόμος τῆς αἰτιότητος; Οὐδεὶς διαφιλονεικεῖ τὴν ἐφαρμογὴν αὐτοῦ· ὑπάρχει τόσῳ πλούσιον εἰς περιεχόμενον παρελθὸν ἐνὶ ἑκάστῳ ἡμῶν, ὑφίστανται δ' ἐξ ἄλλου τόσῳ πολυάριθμα καὶ πολυώνυμα ἐρεθίσματα, ὥστε ἐκ τῶν ὑστέρων δρῶντες τὴν ἐνδόμυχον ἡμῶν δραστικότητα, κάλλιστα νὰ

συνάψωμεν δυνάμεθα τὸ βούλημα πρὸς πρότερόν τι χρονικῶς καὶ λογικῶς γεγονός, τῷ συνδέσμῳ αἰτίας καὶ αἰτιατοῦ· πρὸς πρόληψιν ἐν τούτοις πάσης αὐθαιρεσίας δυνάμεθα νὰ περιορίσωμεν τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐνδεχομένων, διακηρύσσοντες, ὅτι καθὼς οὐχὶ μία μόνη προβάλλεται κατεύθυνσις εἰς τὴν ἡμετέραν δραστικότητα (Deterministes), οὐδ' ἄπειρα, οὐδ' ἀπεριορίστου ἀριθμοῦ ἐνδεχόμενα (Indéterministes) εἶνε ἐξ ἴσου ἑκάστοτε πιθανὰ—γεγονὸς ἄλλως, τὸ ὁποῖον τόσον ἐκ τῆς αὐτοπαρατηρήσεως, ὅσον καὶ ἐκ τῆς ψυχολογικῆς ἐμπειρίας κατὰ τρόπον ἀναντίρρητον πιστοποιεῖται. Καὶ ἓν ἄλλο ἀκόμη ἐρώτημα: περιοριζομένων τῶν ἐνδεχομένων, μήπως περιορίζομεν καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἡμετέρας βουλήσεως ; Βεβαιότατα· περιορίζομέν πως τὴν ἐλευθερίαν ἡμῶν κατὰ τὰς ἀναμφισβητήτους ἐνδείξεις τῆς ζώσης πραγματικότητος, πλὴν τοῦτο ρητέον: ἀποκαθιστῶμεν ἅμα αὐτὴν εἰς τὴν μόνην πραγματικὴν κυριότητά της—εἰς τὴν ἀπόλυτον ἐπιλογὴν (ἐξουσία τοῦ ἑλέσθαι, die Wahlfreiheit).

Καὶ νῦν ἰδοὺ ἐπὶ τὸ ἁπλούστερον ὁ ὁρισμὸς τοῦ ἠθικοῦ αὐτεξουσίου: Λέγοντες ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως ἐννοοῦμεν τὴν αὐτόνομον ἐκείνην ἀρχήν, ἡ ὁποία παρεμβάλλει καὶ νέα ἑκάστοτε δεδομένα μεταξὺ δύο ἐφεξῆς σταθμῶν τῆς ἀδιακόπου ἐξελίξεως τῆς φυσικῆς καὶ ἠθικῆς πραγματικότητος· ἡ παρεμβολὴ γίνεται κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε δι' αὐτῆς ἡ ἐν λόγῳ ἀρχὴ ὠθεῖ τὴν φορὰν τῆς πραγματικότητος πρὸς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν κατεύθυνσιν, ἐπὶ τῇ βάσῃ πάντοτε τοῦ ἑξῆς ἀναμφισβητήτου ἀξιώματος: πᾶσαι αἱ πιθαναὶ τῆς πραγματικότητος κατευθύνσεις εἶνε ἐνδεχόμενα, ἐξ ἴσου εὐοδούμενα καὶ ἑρμηνευόμενα ὑπὸ τῆς παρελθούσης φορᾶς τῆς πραγματικότητος καὶ τοῦ πλουσίου αὐτῆς περιεχομένου. Μία πρὸς ταῖς ἄλλαις παρατήρησις : μετὰ τὴν ἐκλογὴν (a posteriori) καθορῶντες τὴν νέαν κατεύθυνσιν, ἔχομεν τὴν ἐντύπωσιν μιᾶς αἰτιώδους ἀλληλουχίας, λόγῳ τῆς στενῆς σχέσεως αἰτίων καὶ αἰτιατῶν, ἥτις τοῦτο μὲν κυβερνᾷ τὸ ρεῦμα τῆς πραγματικότητος καὶ πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἐπιλογήν, τοῦτο δὲ καὶ ὑπ' αὐτῆς ἔτι τῆς ἐπιλογῆς οὐδαμῶς διακόπτεται, ἀφοῦ ὅλα τὰ ἐνδεχόμενα εἶνε ἐξ ἴσου πρὸ τῆς ἐκλογῆς πιθανά (σελ. 51-52).

Ἐπισταμένη τοῦ ὁρισμοῦ τούτου διακρίβωσις πείθει, ὅτι ἡ ἡμετέρα βούλησις δὲν εἶνε γεγονὸς ψυχολογικῆς μόνον φύσεως καὶ σημασίας· μεταβάλλομεν μετὰ τῆς ἠθικῆς καὶ τὴν φυσικήν, τὴν ἐξωτερικὴν πραγματικότητα, εἰσάγοντες νέας αἰτίας καὶ μετασχηματίζοντες τῶν φυσικῶν ἀντικειμένων τὸν ροῦν, ὅπου βεβαίως εἶνε τοῦτο δυνατόν, διότι προφανῶς ἐν τῇ φυσικῇ πραγματικότητι τὰ δυνατὰ ἐνδεχόμενα βαίνουσι συνεχῶς μειούμενα. Τὸ ἔνστικτον εἰς τὰ ζῷα εἶνε εἷς σταθμὸς τῆς μειώσεως ταύτης τῶν

ἐνδεχομένων (μεθ' ἧς συμπεριορίζεται καὶ ἡ ἐλευθερία)· καὶ καθολικῶν τινων φυσικῶν φαινομένων ἡ αὐστηρὰ αἰτιότης τὸ ἕτερον δέον νὰ θεωρηθῇ ἄκρον μιᾶς ἁλύσεως, ἧς πρῶτος κρίκος δύναται να ἐκληφθῇ ἡ ἀπόλυτος ἐλευθερία τοῦ πνεύματος νὰ μετασχηματίζῃ ἑαυτὸ διηνεκῶς.

Ἐφεξῆς ἐν τῷ πονήματι ἡμῶν (σελ. 52 63) διαπτύσσομεν λεπτομερέστερόν πως τοῦ δρισμοῦ τούτου τὰς φάσεις καὶ τὰς δι' αὐτοῦ παρακαμπτομένας κεφαλαιώδεις δυσχερείας τοῦ διερευνωμένου προβλήματος· αἱ θεμελιωδέστεραι αὐτῶν εἶνε τὸ ἀσυμβίβαστον τῆς φυσικῆς αἰτιότητος πρὸς τὴν μετέραν αὐτονομίαν καὶ ἡ σχέσις τῆς δευτέρας πρὸς τὴν μοιραιότητα ἐκείνην, ἥτις πανταχοῦ ἐλλοχεύει ἐνεδρεύουσα εἰς τὰς προσπαθείας ἡμῶν τὰς πλέον ἀπεγνωσμένας. Ὁ ὁρισμὸς εἰς τὰς παραγράφους ταύτας ἀνευρίσκεται, ὅτι ὄντως συμβιβάζει πρὸς τὰ κοινωνιολογικά, ἱστορικὰ καὶ ψυχολογικὰ συμπεράσματα τὰς ἀδιαφιλονεικήτους ἐνδείξεις τῆς ζώσης πραγματικότητος, οὐχὶ ἀναλώμασι τῶν μὲν ἢ τῶν δέ, ἀλλ' ἐπὶ προφανεῖ ἀμφοτέρων ὠφελείᾳ τοσούτῳ μᾶλλον ἄλλως, ὅσῳ καὶ ἐπὶ τὸ πρόβλημα τῆς προσωπικῆς εὐθύνης πολὺ δι' αὐτοῦ ἐπιχέεται φῶς (σελ. 63 65).

Παρὰ τὰ πλεονεκτήματα ταῦτα τῆς συμβιβαστικῆς θέσεως, ὑποβάλλοντες αὐτὴν ἐν τῷ τέλει τοῦ πονήματος εἰς τὸν κριτικὸν ἔλεγχον μαντεύομεν τὰς κατὰ τῆς λύσεως ταύτης πιθανὰς ἀντιρρήσεις (σελ. 65—73). Αἱ ἀντιρρήσεις αὗται εἶνε δύο· μολονότι δ' ἀμφοτέρας ἀποκαλοῦμεν παρακεκινδυνευμένας μεταφυσικὰς συνεπείας τῆς θεωρίας τοῦ συμβιβασμοῦ, ἀληθὲς εἶνε, ὅτι μόνον ἡ δευτέρα εἶνε μεταφυσική, τῆς πρώτης οὔσης ἀκριβέστερόν πως μᾶλλον μεταψυχικῆς. Κατὰ τὴν μὲν καὶ εἰς τὰς ἀδρανεῖς ἔτι μάζας ὀφείλομεν ποιάν τινα αὐτονομίαν ν' ἀναγνωρίσωμεν, διότι διὰ τῶν αὐτῶν φάσεων διέρχεται ἥ τε φυσικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ δραστικότης, ὅταν ἀμφοτέρας ἴδωμεν ἀπὸ περιωπῆς· κατὰ δὲ τὴν δευτέραν—ἥτις τῆς πρώτης εἶνε συνέπεια φυσική—διὰ τῆς παραδοχῆς τοιαύτης τινὸς ἐλευθερίας ἡ αὐστηρὰ τελολογια ἐξασθενεῖ εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε ἡ ἀοριστια τῆς ἐκβάσεως τοῦ σύμπαντος ἡμῶν, συμπίπτουσα μετὰ τῆς ὀχληρᾶς καὶ ἀπροβλέπτου τυχαιότητος, εἶνε εὔλογον ν' ἀνησυχῇ τῶν φιλοσοφούντων τὰς συνειδήσεις, διότι, καθὼς ὀρθότατα παρατηρεῖ ὁ E. Borel «si petite que soit la part faite à la liberté dans le monde, il y a un abîne entre un monde où cette part existe et un mondc d' où elle est exclue»[1].

Ἐννοεῖται βεβαίως ὅτι αἱ παρακεκινδυνευμέναι αὗται συνέπειαι δὲν ἰσοφαρίζουσι τὰ σημαντικώτατα τοῦ ὁρισμοῦ τοῦ ἠθικοῦ αὐτεξουσίου πλεονεκτήματα, ἐὰν δὲ προὔκειτο νὰ ἐκλέξῃ τις μεταξὺ τῶν δύο, ἀσφαλῶς θὰ

προτιμᾷ τὴν λύσιν, ἥτις αἴρει τὰς μείζονας καὶ πλείονας δυσχερείας. Πλὴν καὶ μόναι αἱ προμνημονευθεῖσαι δύο ἀντιρρήσεις ἀρκοῦσιν, ἵνα διαιωνίζηται τοῦ διερευνωμένου προβλήματος ἡ ἀτέρμων συζήτησις—λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον καὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο κατετάξαμεν μεταξὺ τῶν ἀμοιρούντων λύσεως πλήρους καὶ ὁριστικῆς [2], ἐξ ὧν ἐπὶ παραδείγματι ὑπεδείξαμεν τὸ τῆς ἀληθείας καὶ τὸ τῆς συνειδήσεως [3].

("Επεται συνέχεια)

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

---

1. Le Hasard, σελ. 295.

2. Οὐδόλως ἐκ τούτου δέον νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἀντιφάσκομεν πρὸς ἡμᾶς αὐτούς, ἀφοῦ ἀλλαχοῦ μὲν λέγομεν ὅτι ὁ συμβιβασμὸς εἶνε δυνατός, ἐνταῦθα δὲ διατεινόμεθα ὅτι τὸ πρόβλημα παραμένει ἄλυτον. Διὰ τῶν μαντευομένων ἀντιρρήσεων τοῦτο καὶ μόνον σκοποῦμεν νὰ δείξωμεν : ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦτο, λόγῳ αὐτῆς τῆς φύσεώς του, δὲν ἐπιδέχεται τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην λύσιν, κατὰ τρόπον ἐξαιροῦντα πᾶσαν πανταχόθεν ἀντίρρησιν.

3. Τοῦ προβλήματος τῆς ἀληθείας δυο μόνον ἄκρως ἀντιθέτους λύσεις ἐν τῷ πονήματι ἡμῶν ἀναφέρομεν : τὴν ὠφελιμιστικὴν καὶ τὴν ἰδεαλιστικὴν (σελ. 71—72). Περιττὸν ὅμως καὶ νὰ εἴπωμεν κἂν ὅτι τοῦ προβλήματος τούτου αἱ λύσεις δὲν περιορίζονται εἰς τὰς δύο ταύτας μόνον. Ἐπειδὴ ἐν τούτοις πᾶσαι αἱ προταθεῖσαι λύσεις, εἰς τὰς ἐσχάτας αὐτῶν συνεπείας ἐξικνούμεναι, εἰς δύο ἀνάγονται κεφαλαιώδεις τύπους, τοούτους καὶ μόνον ὑπεδείξαμεν, ἵνα τὸ ἀδιέξοδον τοῦ ἐν λόγῳ ζητήματος πιστοποιηθῇ.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Δ΄.

ΑΝΕΚΔΟΤΟΝ ΣΙΓΙΛΛΙΟΝ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΝ ΑΝΔΡΩι ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΧΡΑΝΤΟΥ

Ἐν ἀρχῇ τοῦ παλαιοῦ κώδικος, ὅστις μέχρι πρὸ τινων ἐτῶν ἐσῴζετο ἐν τῇ ἐν Ἄνδρῳ μονῇ τῆς Παναχράντου, εὕρηται τὸ ἑξῆς σημείωμα, ὅπερ μεταγράφομεν ὧδε, ὡς ἀκριβῶς ἔχει:

«1683, ἐγεγόνει τὸ παρὸν μοναστήριον σταυροπήγιον ἐπὶ τῆς πατριαρχίας τοῦ [μακαρίᾳ τῇ] λήξει γεινομένου ἀήδίμου πατριάρχου κὺρ διονυσίου τοῦ ἀνδριώτου. τὸ αἰτίσιον τοῦ μοναστηρίου εἶναι μία ὀκάδα καιρὴ τὸ κατέτος καθὼς διαλαμβάνη τὸ συγκύλιον ὁποῦ ἔδωσεν ὁ ἀίδιμος Πατριάρχης κὺρ διονύσιος εἰς τὸ μοναστήριον. τῶ αὐτῶ εἶναι καὶ εἰς τὸν πατριαρχικὸν κώδηκα περασμένον πῶς νὰ δίνη μίαν ὀκάδα καιρή».

Τὸ σημείωμα τοῦτο εἶνε προδήλως ἡμαρτημένον ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχου· διότι τῷ 1683 τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον κατεῖχεν ὄχι ὁ ἐξ Ἄνδρου Διονύσιος Γ΄ ὁ Βαρδαλῆς [1], ὅστις ἐπατριάρχευσεν ἀπὸ τοῦ 1662 μέχρι τοῦ 1665, ἀλλὰ Διονύσιος ὁ Δ΄, Βυζάντιος τὴν πατρίδα, ὁ ἐπιλεγόμενος Μουσελίμης.

1. Καὶ οὐχὶ Μαρδαλις (sic), ὡς ἐσφαλμένως ὑπὸ πολλῶν καὶ δὴ καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Μαθᾶ ἀναγράφεται, εἰς ποικίλας μάλιστα ἀσυστάτους εἰκασίας ἐκ τοῦ ἀνυπάρκτου ὀνόματος ἐκτρεπομένων. Βλ. ***Ζαχαρίου Μαθᾶ***, Κατάλογος ἱστορικὸς τῶν πρώτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς πατριαρχῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἁγίας και Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ἐν Ναυπλίῳ, 1837, σ. 217.—***Δημητρίου Π. Πασχάλη***, Διονύσιος Γ΄. ὁ Βαρδαλῆς, οἰκουμενικὸς πατριάρχης (1662—1665). Ἀνέκδοτον.

Ὁ πατριάρχης οὗτος, ἐκ τοῦ ἐπιφανοῦς οἴκου τῶν Κομνηνῶν ὁρμώμενος, ψυχὴν δὲ καὶ παιδείαν ἔχων ἑλληνικὴν καὶ φρόνημα γενναῖον καὶ ἔμπλεων ὀρθοδόξου θεοσεβείας, ἦν μάλιστα καὶ τῶν θείων Γραφῶν ἐμπειρότατος καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας θερμότατος ζηλωτής, διδάσκων λόγῳ καὶ ἔργῳ τὴν ἀρετήν. Καὶ οὗτος, ὡς ὁ ἐξ Ἄνδρου Διονύσιος Γ΄. ὁ Βαρδαλῆς, τοὐπίκλην Σπανός, ἐκ τῆς Μητροπόλεως Λαρίσης μετεκλήθη ἐπὶ τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον. Ἐπατριάρχευσε δ' ὁ Διονύσιος Δ΄ πεντάκις ἐκ περιτροπῆς, καί τοι μετὰ τὴν πρώτην πατριαρχίαν του, διαρκέσασαν ἐπὶ διετίαν περίπου, καθηρέθη τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ὡς «ἐν λόγοις βαρύς, ἐν ἔργοις ἀτίθασσος, ἐν λήψεσιν ἄτεγκτος, ἐν ἀναλώμασι καὶ δαπάναις ἀλόγιστος [1]. Κατὰ τὴν τρίτην πατριαρχείαν του (1683—1684) ἐξέδοτο τὸ περὶ οὗ πρόκειται ἐνταῦθα σιγιλλιῶδες γράμμα, δι' οὗ κατωχυρώσατο τὴν παλαίφατον τῆς Παναχράντου μονὴν ταῖς σταυροπηγιακαῖς προνομίαις.

Αἱ μοναὶ ὑπὸ τρεῖς διεκρίνοντο κυρίως προσωνυμίας, ὡς ἐνοριακαὶ ἢ ἐπαρχιακαί, τελοῦσαι ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ κατ' ἐπαρχίαν ἐπισκόπου, ὡς σταυροπήγια ἢ πατριαρχικαί, ὑπαγόμεναι ὑπὸ τὸν πατριάρχην ἀπ' εὐθείας, καὶ ὡς κτητορικαί, ἀναγνωρίζουσαι μὲν τὸν πατριάρχην, ἀλλ' ὑπὸ προστάτῃ διατελοῦσαι τῷ ἱδρυτῇ αὐτῶν καὶ τοῖς τούτου ἐκγόνοις. Ἀπενέμετο δ' ἡ σταυροπηγιακὴ ἀξία εἰς τὰς μονάς, εἴτε διὰ τὴν ἐξιδιασμένην τῶν ἐν αὐταῖς μοναζόντων ἀρετήν, εἴτε πρὸς ἀνακούφισιν ἀπὸ ἄλλων δυσβαστάκτων βαρῶν, οὐχὶ δὲ σπανίως καὶ ἕνεκα οὐκ εὐκαταφρονήτων λύτρων, δι' ὧν οὕτω κατώρθουν αἱ μοναὶ αὗται νἀπαλλαγῶσι τῆς διοικήσεως τῶν κατ' ἐπαρχίας ἐπισκόπων, ὧν πολλοὶ ἐν παντὶ καιρῷ διετίθεντο πρὸς κατάθλιψιν καὶ κατοχὴν αὐτῶν. Εἰς σύμβολον δὲ τῆς χειραφετήσεως ταύτης ἐπήγνυτο ὑπεράνω τοῦ θόλου τοῦ ναοῦ τῶν τοιούτων

1. ***Μανουὴλ Ι. Γεδεών***, Πατριαρχικοὶ πίνακες. Εἰδήσεις ἱστορικαὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως, σ. 595.

προνομιούχων μονῶν σιδηροῦς σταυρός, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐγράφετο ἡ ἐν τῷ Εὐχολογίῳ ἐπὶ Σταυροπηγίῳ εὐχή. Τοιοῦτός τις σταυρὸς τοῦ 1644 μετὰ τῆς ὡς εἴρηται εὐχῆς σῴζεται ἐν τῷ ἐν Ἀθήναις Χριστιανικῷ Ἀρχαιολογικῷ Μουσείῳ ὑπ' ἀριθ. 4627 [1]. Ἀφῃρεῖτο δὲ ἀπὸ τοῦ ναοῦ τῶν τοιούτων μοναστηρίων καὶ τὸ ἐν τῷ Ἁγίῳ Βήματι αὐτῶν ἐνυπάρχον ἱερὸν σύνθρονον, ὅπερ ἐξεπροσώπει τὴν κυριαρχικὴν ἐξουσίαν τοῦ κατὰ τόπον ἐπισκόπου.

Οὕτω τὰ σταυροπηγιακὰ μοναστήρια ὑπέκειντο εἰς τὴν ἐποπτείαν καὶ ἐπίσκεψιν οὐχὶ τοῦ ἐπισκόπου, εἰς τὴν ἐπαρχίαν τοῦ ὁποίου εὑρίσκοντο, ἀλλ' εἰς τὴν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου· διότι διὰ τῶν πατριαρχικῶν καὶ συνοδικῶν πράξεων, δι' ὧν τὰ μοναστήρια ταῦτα ἐκηρύσσοντο νῦν τὸ πρῶτον ἢ ἀνεγνωρίζοντο ὡς ἔκπαλαι σταυροπηγιακά, ἀπεκλείετο ὁ ἐπίσκοπος τοῦ τόπου, ἐν ᾧ ταῦτα ἔκειντο, ἀπὸ τῆς τούτων ἐξουσίας καὶ ἐφορείας, ὁτὲ μὲν ἐμμέσως καὶ σιωπηρῶς διὰ τῆς διατάξεως τῆς ὁριζούσης ἵνα ταῦτα ὦσι σταυροπηγιακά, ἐλεύθερα, ἀδούλωτα, ἀκαταπάτητα, αὐτόνομα, αὐτοδέσποτα, ἀκαταζήτητα, ἀνενόχλητα καὶ ἀνεπηρέαστα παρὰ παντὸς προςώπου ἀρχιερατικοῦ κλπ., ὁτὲ δὲ καὶ συγκεκριμένως, ὡς ἐν τῷ προκειμένῳ περὶ τῆς μονῆς Παναχράντου σιγιλλιώδει γράμματι, ἐν ᾧ ῥητῶς ἀπαγορεύεται πᾶσα ἔστω καὶ πόῤῥωθεν ἀνάμιξις ἢ οἱαδήποτε παρέμβασις τοῦ κατὰ τόπον ἀρχιερέως εἰς τὰ τῆς μονῆς Παναχράντου. Ἀλλ' ἐν ὅλως ἐξαιρετικαῖς περιστάσεσι τὰ σταυροπηγιακὰ μοναστήρια, καίπερ τοιαῦτα, ὑπεβάλλοντο οὐχ ἧττον διὰ ῥητῆς διατάξεως τῇ ἐποπτείᾳ καὶ ἐπισκέψει εἴτε τοῦ κατὰ τόπον ἐπισκόπου, εἴτε καὶ ἑτέρου τοιούτου [2].

Ἐπίσης ἐν τοῖς σταυροπηγιακοῖς μοναστηρίοις δὲν ἐμνημο-

---

1. Πρβλ. ***Στεφάνου Ἀθ. Κουμανούδη***, Συναγωγὴ Νέων Λέξεων, τ. Β'. ἐν Ἀθήναις, 1900, σ. 923, ἐν λ. «Σταυροπηγιακός». — ***Γ. Λαμπάκη***, Οἱ Ἑπτὰ Ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως, ἐν Ἀθήναις, 1909, σ. 232.

2. Βλ. ***Κ. Μ. Ράλλη***, Περὶ τῶν ἐπισκοπικῶν περιοδειῶν. «Βυζαντίς», τ. Α (1909), σ. 402—410.

νεύετο ἐν ταῖς ἱεροτελεστίαις ὁ κατὰ χώραν ἐπίσκοπος, ἀλλ' ὁ πατριάρχης. Ἐν τῇ ἐν Ἄνδρῳ δὲ μονῇ τῆς Παναχράντου ἐμνημονεύετο καὶ νεκρὸς ἀκόμη ἐπὶ πολὺν χρόνον μετὰ τὸν μαρτυρικὸν θάνατόν του ὁ ἀοίδιμος ἐθνομάρτυς οἰκουμενικὸς πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Ε΄, ὡς ζῶν ἐπὶ γῆς θεωρούμενος ὑπὸ τῶν παναχραντιωτῶν μοναχῶν, διὰ τὸν ἄπειρον καὶ ἐνθουσιώδη σεβασμόν, τὸν ὁποῖον ὁ ἱερὸς ἀνὴρ ἐνέπνεε πρὸς αὐτούς [1].

Ἐκ τοῦ μετὰ χεῖρας δὲ σιγιλλιώδους γράμματος μανθάνομεν, ὅτι ἡ μονὴ Παναχράντου καὶ πρὶν ἢ καταστήσῃ αὐτὴν σταυροπηγιακὴν τῷ 1683 Διονύσιος ὁ Δ΄ πολλῶν ἀπήλαυε προνομιῶν, ἀπονεμηθεισῶν αὐτῇ πρὸ ἑνὸς περίπου αἰῶνος ὑπὸ τῶν πατριαρχῶν Ἱερεμίου Β΄ τοῦ Τρανοῦ και Κυρίλλου Α΄ τοῦ Λουκάρεως, ὅςτις καὶ τὴν ἐπισκοπὴν Ἄνδρου προήγαγεν εἰς ἀρχιεπισκοπὴν ἐν ἔτει 1621. Τὸ περίεργον δ' εἶνε, ὅτι ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος σιγιλλίῳ τοῦ Διονυσίου Δ΄ οὐδεμία ἐν σχέσει πρὸς τὴν μονὴν Παναχράντου γίνεται μνεία τοῦ πατριάρχου Διονυσίου Γ΄ τοῦ ἐξ Ἄνδρου, ὅςτις γινώσκομεν ἄλλοθεν, ὅτι ἰδιάζον ἐπέδειξεν ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῶν μοναστηρίων τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος του καὶ ἔλαβε τὴν προςήκουσαν ὑπὲρ αὐτῶν πρόνοιαν. Οὕτως ἐν τῇ ἐν Γαυρείῳ τῆς Ἄνδρου μονῇ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἢ Ἁγίας σῴζεται σιγιλλιῶδες ἐπὶ μεμβράνης γράμμα τοῦ Διονυσίου Γ΄, ὅςτις ἐξέδωκε τοῦτο κατὰ τὸ ἔτος, καθ' ὃ ἀνῆλθε τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον, ἤτοι τῷ 1662, δι' οὗ πολλαὶ παρέχονται εἰς τὴν μονὴν ταύτην προνομίαι. Ἰστέον δ' ὅτι μονὴ τῆς μετανοίας τοῦ Διονυσίου Γ΄ ὑπῆρξεν ἡ μονὴ αὕτη τῆς Ἁγίας, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ φιλόπατρις πρωθιεράρχης ἐδωρήσατο καὶ βαρύτιμα μέχρι τοῦ νῦν σῳζόμενα κειμήλια [2].

Τὸ περὶ τῆς μονῆς Παναχράντου σιγίλλιον τοῦ πατριάρχου

---

1. Πληροφορία τοῦ ποτε ἡγουμένου τῆς μονῆς Παναχράντου μακαρίᾳ τῇ λήξει Δαμασκηνοῦ Στίνη.
2. *Δ. Π. Πασχάλης*, ἔνθ. ἀν.

Διονυσίου Δ' τοῦ Μουσελίμη, ἀποκείμενον ἐν τῇ μονῇ ταύτῃ, ἐπὶ διφθέρας δὲ γεγραμμένον καὶ ἀνέκδοτον μέχρι τοῦ νῦν τυγχάνον, δημοσιεύομεν ὧδε, ἀπαράλλακτον τηρήσαντες καὶ ἀμετάβλητον τὴν τοῦ ἀρχετύπου γραφὴν καὶ τὴν στίξιν, ταύτην δὲ καὶ μόνην ἐπενεγκόντες τὴν μεταβολήν, ὅτι κεφαλαίοις ἐχρησάμεθα γράμμασιν εἰς διάκρισιν τῶν κυρίων ὀνομάτων καὶ τῆς τῶν περιόδων ἀρχῆς:

† *Διονύσιος ἐλέῳ Θεοῦ*
ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης
καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης.

† Πολλαχῶς μὲν οἶδεν ἡ καθ' ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ μεγάλη ἐκκλησία χεῖρα βοηθείας ὀρέγειν τοῖς χρείαν ἔχουσιν, καὶ πολυτρόπως ἀντιλαμβάνεσθαι τῶν προστρεχόντων τῇ πατριαρχικῇ περιωπῇ καὶ μεγαλειότητι, θεραπείαν τε τῶν σφῶν ἐπιδεομένων παθῶν καὶ δεινῶν παντοίων ἀπαλλαγήν· τοῖς πᾶσι γὰρ τὰ πάντα γίνεσθαι δεῖ, τὸν εἰληφότα τῆς κοινῆς προστασίας τοῦ χριστωνύμου συστήματος, πρὸς καταρτισμὸν τῶν ἁπάντων, κατὰ τὴν ἀποστολικὴν ὑποτύπωσιν. Οὐχ ἧττον δέ, καὶ διὰ τῆς σταυροπηγιακῆς φιλοτιμίας, τὰ πολλὰ τῶν ἁπανταχοῦ θείων καὶ ἱερῶν καταγωγίων κρατύνουσα, τὸ ἀνενόχλητον καὶ ἀστασίαστον αὐτοῖς ἐπιμνηστεύεται, δι' ὧν καὶ αὔξεται, καὶ καλλύνεται ταῦτα, καί, Θεοῦ ἐλεοῦντος, εἰς μακρὰν διαμονὴν περισῴζεται. Ἐπειδὴ τοιγαροῦν, καὶ πρὸ χρόνων πάνυ πολλῶν, ἔφθασε μὲν ἐλεύθερον γενέσθαι καὶ πάντῃ ἀσύδοτον μοναστήριόν τι Καταφύγιον καλούμενον, ἐπ' ὀνόματι τιμώμενον τῆς ὑπεραγίας μου Θεοτόκου, κατὰ τὴν Ἄνδρον νῆσον, τὸ ἐν τοῖς ὁρίοις κείμενον τοῦ χωρίου Φάλικος, παρὰ τὴν ἀκρώρειαν τοῦ ἐκεῖσε ὄρους, ὅπερ τὸ ἐπώνυμον ἔσχηκε Καταφύγιον, τὴν ἐλευθερίαν, καὶ ἀσυδοσίαν ἐσχηκός ποτε διὰ τῆς πατριαρχικῆς φιλοτιμίας τοῦ πρόπαλαι ἀοιδίμου πατριάρχου κὺρ Ἱερεμία, καθάπερ ἐν μέρει διατρανοῦντα σαφηνίζουσι τὰς περὶ τούτου περιστάσεις τὰ σῳζόμενα παλαιγενῆ πατριαρχικὰ καὶ συνοδικὰ γράμματα, αὐτοῦ ἐκείνου τοῦ κὺρ Ἱερεμία φημί, καὶ τοῦ μετ' ἐκεῖνον γέροντος κὺρ Κυρίλλου, ἔτι δὲ μᾶλλον βουλόμενοι κατοχυρῶσαι αὐτὸ οἱ ἐν αὐτῷ συνασκούμενοι πατέρες προσέδραμον μεθ' ὅσης παρακλήσεως, καὶ δεήσεως τῇ κοινῇ ἐπισκέψει καὶ προστασίᾳ τῆς πατριαρχικῆς κηδεμονίας, καὶ ἠξίωσαν προστεθῆναι ἐν αὐτῷ καὶ τὴν σταυροπηγιακὴν

φιλοτιμίαν, δι' ἧς ἐνδυναμούμενοι μᾶλλον πατριαρχικῇ προνοίᾳ καὶ περιθάλψει, ἔχει διατηρεῖσθαι πάσης ἀντικειμένης προσβολῆς ἀδιαλώβητον, πολλὰς αἰτίας εὐλογοτρόπους προτείνοντες τὰς παροτρυνούσας αὐτοὺς εἰς τοῦτο, διὰ τὰ κατὰ καιροὺς ἐνδεχόμενα συμπτώματα, ὧν περ τὴν ἔντιμον δέησιν μὴ παριδόντες ὡς εἰς ἀγαθὸν ἀφορῶσαν... [1] *καὶ σύστασιν καὶ στερέωσιν τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ μοναστηρίου, ἀλλ' εὐμενῶς μᾶλλον ἀποδεξάμενοι, ἅτε τὴν ἐπίδοσιν, καὶ αὔξησιν, διαμονήν τε, καὶ στερέωσιν τῶν ἱερῶν, καὶ σεβασμίων μοναστηρίων, καὶ ἁπαξαπάντων ἁπλῶς τῶν τοῦ Θεοῦ σκηνωμάτων ὑπερ πᾶν ἕτερον ποιοῦντες, καὶ τῶν ἁπάντων ἀγαπῶντες, ἐπίπροσθεν ἄγοντες κατενεύσαμεν καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ ἱερὸν μοναστήριον τοῖς πατριαρχικοῖς σταυροπηγίοις συγκαταλέξασθαι διὰ τοῦ πατριαρχικοῦ προνομίου, ὅπερ ὁ οἰκουμενικὸς θρόνος σὺν ἄλλοις πλουτεῖ προτερήμασι, κατὰ πᾶσαν πόλιν, καὶ χώραν, καὶ ἐπαρχίαν δηλαδὴ καθιστᾶν πατριαρχικὰ σταυροπήγια καὶ ὑποκείμενα ... (μία λέξις δυσξύμβλητος) καὶ ὑποτελῆ τῇ πατριαρχικῇ ἐξουσίᾳ. Δεφενδεύοντες τούτου χάριν γράφομεν καὶ ἀποφαινόμεθα συνοδικῶς μετὰ τῶν περὶ ἡμᾶς ἱερωτάτων ἀρχιερέων καὶ ὑπερτίμων, τῶν ἐν ἁγίῳ πνεύματι ἀγαπητῶν ἡμῶν ἀδελφῶν καὶ συλλειτουργῶν, ἵνα τὸ διαληφθὲν κατὰ τὴν νῆσαν Ἄνδρον ἱερὸν μοναστήριον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, ἐν τοῖς ὁρίοις τοῦ χωρίου Φάλικος κείμενον πρὸς τὴν ἀκρώρειαν τοῦ ὄρους τοῦ καλουμένου* Καταφύγιον, *μετὰ πάντων τῶν κτημάτων, καὶ ἀφιερωμάτων αὐτοῦ, κινητῶν τε καὶ ἀκινήτων, τῶν τε νῦν προσόντων αὐτῷ, καὶ τῶν μετέπειτα, Θεοῦ χορηγοῦντος, ἐπιγενησομένων, ὑπάρχει καὶ λέγεται ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἑξῆς μέχρι τέρματος αἰώνων πατριαρχικὸν σταυροπηγιακόν, μόνῳ τῷ πατριαρχικῷ ὑποκείμενον θρόνῳ, καὶ οὐδενί τινι ἄλλῳ, ἀδούλωτον, ἀσύδοτον καὶ ἀκαταπάτητον, μνημονευομένου ἐν αὐτῷ τοῦ πατριαρχικοῦ ὀνόματος ἐν πάσαις ταῖς ἱεραῖς τελεταῖς, καὶ μηδενὶ μηδὲν ὀφεῖλον παρέχειν, εἰ μὴ μόνον τῇ καθ' ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ κατ' ἔτος κηροῦ ὀκάδα μίαν εἰς σημεῖον ὑποταγῆς, κατὰ τὴν τάξιν τῶν ἁπανταχοῦ πατριαρχικῶν σταυροπηγίων, μηδενός τινος ἔχοντος ἄδειαν, μήτε τοῦ κατὰ τόπον αὐτοῦ ἀρχιερέως, κατεπεμβαίνειν τοῦ πατριαρχικοῦ τούτου σταυροπηγίου, καὶ ἐνοχλεῖν, καὶ ἐπηρεάζειν, καὶ ζητεῖν τι λαβεῖν ὁλοτελῶς, ἀλλ' ὑπάρχῃ παντάπασιν ἀκαταπάτητον, καὶ ἀδούλωτον, καὶ ἀκαταζήτητον, ὑπὸ μόνου τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου ἐξουσιαζόμενον, διεξαγόμενόν τε καὶ ἐπισκιαζόμενον, ἵνα*

1. Λέξεις τινὲς λελωβημέναι ἐκ τῆς ἐπιπτυχῆς τῆς μεμβράνης.

οἱ συνασκούμενοι ἐν αὐτῷ πατέρες διατελῶσιν ἀνεπηρέαστοι, καὶ ἀνενόχλητοι, φροντίζοντες τῆς αὐξήσεως, καὶ βελτιώσεως τοῦ αὐτῶν μοναστηρίου, καὶ πολιτευόμενοι φιλαλλήλως, καὶ φιλαδέλφως καθάπερ νενόμισται τοῖς αἱρουμένοις ζῆν κατὰ Θεὸν καὶ ἀντιποιεῖσθαι τῆς ψυχοσωτηρίου ἀρετῆς. Ἐν δὲ τῇ ἐκλογῇ τοῦ κατὰ καιροὺς ἡγουμενεύσοντος ἐν αὐτοῖς, ἔχωσιν ἄδειαν αὐτοὶ δι' ἑαυτῶν ἐκλέγειν καὶ καθιστᾶν τὸν ἄξιον αὐτοῖς ἀναφανέντα, ὡςαύτως καὶ τὰς χειροτονίας ἐπιτελεῖν, δι' οὗ περ ἂν θελήσωσιν ἀρχιερέως, καθάπερ ἐν πᾶσι τοῖς σταυροπηγίοις εἴωθε γίγνεσθαι. Ὃς δ' ἂν ὀψέποτε τἀναντία ἐπιχειρῆσαι τολμήσῃ τῶν ἄνω γεγραμμένων καὶ τὴν σταυροπηγιακὴν φιλοτιμίαν τούτου τοῦ ἱεροῦ μοναστηρίου ..... [1] *ἢ ἀποσπάσαι τι τῶν ἀφιερωμάτων αὐτοῦ καὶ βλάψαι, καὶ ζημιῶσαι αὐτὸ καθ' ὁπωστιοῦν τρόπον... ὁ τοιοῦτος ὁποιαςδήποτε καὶ ἂν εἴηε τάξεως καὶ ὁποιουδήποτε βαθμοῦ ἀφωρισμένος ἔστω ἀπὸ Θεοῦ, καὶ κατηραμένος, καὶ ἀσυγχώρητος, καὶ ἄλυτος μετὰ θάνατον, καὶ ταῖς πατριαρχικαῖς καὶ συνοδικαῖς ἀραῖς ὑπόδικος, καὶ λόγον ἀποδώσει Θεῷ ἐν ἡμέρα κρίσεως. Ὅθεν εἰς ἔνδειξιν ἐγένετο τὸ παρὸν πατριαρχικὸν καὶ συνοδικὸν σταυροπηγιακὸν γράμμα καὶ ἐδόθη τῷ ἄνω μοναστηρίῳ. ͵αχπγ', μηνὶ μαΐῳ, ἰνδικτιῶνος Ε'.*

† Διονύσιος ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης.

Ὑπογράφουσι δ' ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχου διάφοροι ἀρχιερεῖς ἐκ τῶν ἀποτελούντων τὴν περὶ τὸν πατριάρχην ἐν Κωνσταντινουπόλει Σύνοδον, ἐν οἷς ὁ Διδυμοτείχου Γρηγόριος, ὁ Δέρκων Γρηγόριος, ὁ Ῥόδου Παρθένιος καὶ ὁ Προικοννήσου Μακάριος. Τριῶν ἄλλων ἀρχιερέων αἱ ὑπογραφαὶ ἀποτελοῦνται ἐκ δυςξυμβλήτου συμπιλήματος.

Ἤρτηται δὲ κάτωθεν τῆς διφθέρας, ἀπηωρημένον διὰ κυανῆς σηρικῆς μηρίνθου, μολυβδόβουλλον πατριαρχικὸν σῆμα, φέρον ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς ὄψεως τὴν Παναγίαν ἀνέχουσαν ἐγκάρδιον τὸ θεῖον βρέφος, ἐπὶ δὲ τῆς ἑτέρας τὴν ἑξῆς ἐπιγραφὴν κεφαλαιώδεσι γράμμασι, κατὰ τὸ παρὰ Βυζαντίνοις ἰδιότυπον : † Διονύ-

1. Λέξεις τινὲς ἐγένοντο ἐξίτηλοι ἔκ τε τῆς νοτίδος καὶ τῶν ἐπιπτυχῶν τῆς μεμβράνης.

σιος ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης. 1682.

Ὁ Μανουὴλ Γεδεὼν ἱστορεῖ, ὅτι Διονύσιος ὁ Δ΄ ἐκράτησε τὸ τρίτον τοὺς οἴακας τῆς θεοπαγοῦς νηὸς ἀπὸ τοῦ 1683—1684 παρατείνων τὴν πατριαρχίαν Ἰακώβου τοῦ ἀπὸ Λαρίσης μέχρι καὶ τοῦ αὐγούστου τοῦ 1683 [1]. Ἀλλὰ κατὰ τὸ μολυβδόβουλλον τοῦ ὧδε ἐκδιδομένου σιγιλλίου, φαίνεται ὅτι ὁ Μαθᾶς εὑρίσκετο μᾶλλον ἐν τῇ ἀκριβείᾳ, ἀναφέρων ὡς ἔτος τῆς τρίτης ἀναρρήσεως τοῦ Διονυσίου Δ΄ ἐπὶ τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον τὸ 1682 [2].

Καὶ ταῦτα μὲν τὰ κατὰ τὸ σιγίλλιον Διονυσίου τοῦ Δ΄, μεταγενέστερον δ' ὁ πατριάρχης Σωφρόνιος ὁ ἀπὸ Ἱεροσολύμων διὰ γράμματος αὐτοῦ ἔτει 1780, μηνὶ Ἰουλίῳ, ἐπινεμήσεως ιγ΄, ἐπικυρῶν τὰ σταυροπηγιακὰ δίκαια τοῦ μοναστηρίου καθορίζει ἵνα ἡ ἀνὰ πᾶν ἔτος εἰςφορὰ τῆς μιᾶς ὀκᾶς κηροῦ ἀποδίδεται ὡς ἐξαρχικὸν δικαίωμα τῷ ἐντιμοτάτῳ καὶ λογιωτάτῳ πριμικηρίῳ τῶν ἀναγνωστῶν κὺρ Γεωργίῳ τῷ ἐκ τῆς Κρήτης, ἐπιτάσσει δὲ συγχρόνως, «ἵνα ὁ κατὰ καιροὺς ἀρχιερεὺς Ἄνδρου μὴ παρεμποδίζῃ τοὺς πατέρας τοῦ μοναστηρίου τῶν συνειθισμένων ζητειῶν, τῶν γινομένων κατὰ τόπον, δηλαδὴ εἰς κουκούλια, εἰς κριθάρι καὶ εἰς ἔλαιον, οὔτε ζητεῖν ἀρχιερατικὰ ἄμφια, οὔτε καὶ διακονικά, οὔτε βοήθειαν τῆς ἐπαρχίας αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ μοναστηρίου τούτου, οὔτε ἀγκαρεύεσθαι τοὺς πατέρας, οὔτε τὰ ζῶα αὐτῶν, οὔτε μὴν οἰκοδομηθέντος τινὸς μετοχίου ἢ ἐκκλησίας ἐν τοῖς ὑποστατικοῖς τοῦ αὐτοῦ μοναστηρίου παρεμποδίζειν αὐτούς, οὔτε κωλύειν τοὺς χριστιανοὺς ἀφιεροῦν τῷ μοναστηρίῳ εἰς μνημόσυνον αὐτῶν πράγ-

1. *Μανουὴλ Ι. Γεδεών*, Πατριαρχικοὶ Πίνακες, Εἰδήσεις ἱστορικαὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακεὶμ Γ΄ τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης, σ. 603—604.

2. *Ζαχαρίου Μαθᾶ*, Κατάλογος ἱστορικὸς τῶν πρώτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς πατριαρχῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἁγίας καὶ Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, σ. 221 τῆς ἐν Ναυπλίῳ τῷ 1837 α΄ ἐκδόσεως καὶ σ. 138 τῆς ἐν Ἀθήναις τῷ 1884 β΄.

ματα, οὔτε ἐκτείνειν χεῖρα παιδείας ἐπί τινα τῶν καλογήρων καὶ μοναχῶν ἄνευ τῆς γνώμης τῶν πατέρων, ἀλλ' ἐᾶν αὐτοὺς παιδεύειν τὸν τοιοῦτον ἄτακτον κατὰ τὰ ἐλαττώματα αὐτοῦ καὶ πταίσματα». Ταῦτα κυροῦσι καὶ οἱ μεταγενέστεροι πατριάρχαι, ὅ τε Νεόφυτος Ζ', ὁ ἀπὸ Μαρωνείας γεγονώς, διὰ γράμματος αὐτοῦ, ἔτι 1793, καὶ Γρηγόριος ὁ Ε' διὰ γράμματος ἐπίσης αὐτοῦ, ἐκδοθέντος κατὰ τὴν πρώτην αὐτοῦ πατριαρχείαν, ἔτει 1798, μηνὶ μαρτίῳ, ὅτε καὶ ὑπεχρέωσε τὴν μονὴν Παναχράντου νὰ παρέχῃ ἐτησίως εἰς τὸ κοινὸν τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας γρόσια πεντήκοντα καὶ ἑκατόν, ἅτινα ὁ ἐν ἔτει 1800 τὸ δεύτερον πατριαρχεύων Νεόφυτος ὁ Ζ' ἠλάττωσεν εἰς μόνον πέντε καὶ τριάκοντα «διὰ τὰς ἐπικειμένας τῇ μονῇ ἀνάγκας καὶ τὰ βαρύτατα αὐτῆς χρέη».

Ἐν Ἄνδρῳ, μαρτίου ἀρχομένου 1924

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Π. ΠΑΣΧΑΛΗΣ

Α΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΝ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Κατὰ τὰ μέσα Ἀπριλίου ἐ.ἔ. συνεκροτήθη ἐν Βουκουρεστίῳ τῆς Ῥουμανίας τὸ Α΄. Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν σπουδῶν. Εἰς τὸ Συνέδριον τοῦτο ἔλαβον μέρος 15 Ῥουμᾶνοι (ὁ κ. N. Jorga, καθηγητὴς καὶ πολιτευόμενος, κύριος διοργανωτὴς τοῦ Συνεδρίου, ἔχων ὡς γραμματέα τὸν ὑφηγητὴν Marinesku, ὁ ἀρχιτέκτων Bals, οἱ: Pàrwan, Popésku, Moisil, καὶ Bataillon καθηγηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου, οἱ κουτσόβλαχοι καθηγηταὶ τοῦ αὐτοῦ Πανεπιστημίου Muruu καὶ Papahagi, ὁ πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου Cluj Banesku, οἱ: Henry καὶ Grecu καθηγηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου Cernauti, ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰασίου Tafrali καὶ ὁ ἀρχαιολόγος Draghiceanu) καὶ 25 ἐν ὅλῳ ἀντιπρόσωποι τῶν ἑξῆς χωρῶν: δύο ἐξ Ἀγγλίας (οἱ Ramsay καὶ Waring), πέντε ἐκ Γαλλίας (οἱ Diehl, Millet, Brehier, Collinet καὶ Perdrizet), εἷς ἐξ Ἰταλίας (ὁ Pernice), δύο ἐκ Βελγίου (οἱ Gregoire καὶ Graindor), εἷς ἐξ Ἱσπανίας (ὁ Catafalch), εἷς ἐξ Ἀμερικῆς (ὁ Peterson), ἓξ ἐκ Σερβίας (οἱ Vulic, Mantuani, Petcovic, Corovic, Granic καὶ Karaman), τρεῖς ἐκ Τσεχοσλοβακίας (οἱ Murko, Grünwald καὶ Swoboda) δύο ἐξ Ἑλλάδος (οἱ Κουγέας καὶ Σωτηρίου) καὶ εἷς ἐκ Βουλγαρίας (ὁ Filow). Τὴν Ῥωσσίαν ἀντεπροσώπευσεν ὁ ὡς πατριάρχης τῶν Βυζαντινολόγων τιμώμενος Kontakof, καθηγητὴς ἤδη τοῦ ἐν Πράγᾳ Πανεπιστημίου, δὲν ἔλαβον δὲ μέρος ἀντιπρόσωποι ἐκ Γερμανίας, Αὐστρίας, Σουηδίας, Ἑλβετίας, Ὀλλανδίας καὶ Δανίας. Ἤτοι ἐν ὅλῳ συνεκρότησαν τὸ Συνέδριον τοῦτο τεσσαράκοντα μέλη.

Αἱ ἐργασίαι τοῦ Συνεδρίου ἤρχισαν τὴν 14ην Ἀπριλίου εἰς τὸ ἐπὶ τῆς Galea Victoriei Πανεπιστημιακὸν ἵδρυμα Καρόλου τοῦ Α΄ διὰ λόγου τοῦ Διαδόχου τοῦ ρουμανικοῦ θρόνου καὶ ἔληξαν τὸ ἀπόγευμα τῆς 19ης ἰδίου μηνὸς δι᾽ ἀποχαιρετιστηρίων προσφωνήσεων τῶν συμμεθεξάντων τοῦ Συνεδρίου ἀντιπροσώπων. Ἀπὸ τῆς 20ης μέχρι τῆς 26ης Ἀπριλίου οἱ σύνεδροι ἐξέδραμον σιδηροδρομικῶς εἰς τὰς ρουμανικὰς ἐπαρχίας Βουκοβίναν, Τρανσυλβανίαν καὶ Μολδαυΐαν πρὸς ἐπίσκεψιν τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς χώρας, τυχόντες ἐξαιρετικῶν περιποιήσεων ἐκ μέρους τῶν ἀρχῶν τῶν πόλεων, εἰς τὰς ὁποίας τὰ μέλη τοῦ Συνεδρίου ἐστάθμευον.

1.—Ἐργασίαι τοῦ Συνεδρίου. Αὗται διῃρέθησαν εἰς δύο τμήματα: τμῆμα βυζαντινῆς Ἱστορίας· καὶ τμῆμα Βυζαντινῆς φιλολογίας καὶ ἀρχαι-

ολογίας. Εἰς τὸ πρῶτον τμῆμα ἐγένοντο αἱ ἑξῆς ἀνακοινώσεις, συζητούμεναι μετὰ ταῦτα ὑπὸ τῶν συνέδρων.

—Ὁ Ramsay, γνωστὸς διὰ τὰ θεμελιώδη περὶ Μ. Ἀσίας καὶ Ἀνατολῆς ἔργα του, ἀνέγνωσε μελέτην του «Περὶ τῆς εἰσβολῆς τῶν Ἀράβων εἰς τὴν Ἀνατολὴν τῷ 641 καὶ τῶν αἰτίων τῆς πτώσεώς των τῷ 965». Ὡς αἴτιον τῆς Ἀραβικῆς καταπτώσεως καὶ ἐπανακτήσεως τῶν ἀραβοκρατηθεισῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ὑπῆρξε, κατὰ τὸν Ramsay, ἡ τόνωσις τῶν γεωργικῶν πληθυσμῶν τῆς Ἀνατολῆς ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν μεγάλων βυζαντινῶν οἰκογενειῶν, αἵτινες ἐγκατεστάθησαν βαθμηδὸν εἰς τὰς Ἀνατολικὰς ἐπαρχίας καὶ κατώρθωσαν ν' ἀντιστῶσιν εἰς τὰς ἀραβικὰς προσβολάς.

—Ὁ καθηγητὴς Ch. Diehl, γνωστότατος καὶ παρ' ἡμῖν διὰ τὰς περὶ Βυζαντινῆς Τέχνης μελέτας του, ὡμίλησε «Περὶ τῆς Συγκλήτου καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ λαοῦ κατὰ τὸν 7ον καὶ 8ον αἰῶνα». Περιέγραψε τὴν Σύγκλητον τὴν δικαιοδοσίαν καὶ τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὰς λαϊκὰς προσφωνήσεις τοῦ Ἱπποδρόμου Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ Σύγκλητος ἦτο συμβουλευτικὸν σῶμα τοῦ Αὐτοκράτορος, ἐνίοτε ὅμως ἤσκει καὶ πραγματικὴν ἐξουσίαν ἀπορρέουσαν ἐκ τῆς ὑποστηρίξεως τοῦ Βυζαντινοῦ λαοῦ.

—Ὁ καθηγητὴς N. Jorga ὡμίλησε «Περὶ τῶν Εἰκονοκλαστῶν καὶ τῶν ἀντιστοίχων δοξασιῶν τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς». Κατ' αὐτόν, ἡ εἰκονομαχία εἶνε καθαρῶς πολιτικὸν γεγονός, προελθὸν ἐξ οἰκονομολογικῶν λόγων, δημιουργηθέντων ὑπὸ τῶν μοναχῶν. Ὁ ἀγὼν ἐγένετο μεταξὺ Αὐλῆς καὶ μοναχισμοῦ. Ὁ λαὸς κατὰ τὸν Jorga, ἔμεινεν ἀδιάφορος· ἀπόδειξις τούτου εἶνε ὅτι δὲν ἔχομεν Συναξάρια ὅμοια πρὸς τὰ δημιουργηθέντα διὰ τοὺς αἱρετικούς· παραπλησίαν κίνησιν κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν παρατηροῦμεν εἰς τὴν Κίναν (ἀγῶνα Αὐλῆς καὶ βουδδιστῶν μοναχῶν)· ὁ μουσουλμανικὸς παράγων εἰς οὐδὲν συνετέλεσε· μᾶλλον Μουσουλμᾶνοι καὶ Βυζαντινοὶ ἐμιμήθησαν τὴν κίνησιν τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς. Τὴν γνώμην τοῦ Jorga, κατεπολέμησαν, ὡς ἦν ἑπόμενον, πολλοὶ τῶν συνέδρων.

—Ὁ καθηγητὴς Collinet, τὸν ὁποῖον ἐγνωρίσαμεν πρὸ ὀλίγου καὶ ἐν Ἀθήναις, ἀνέγνωσε πραγματείαν του ὑπὸ τὴν ἐπιγραφήν. «Ἡ κωδικοποίησις τῶν νόμων ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ κατωρθώθη ταχύτερον χάρις εἰς τὰς ἐργασίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βηρυττοῦ».

—Ὁ καθηγητὴς Banesku ὡμίλησε περὶ τοῦ Κατακαλὼν Κεκαυμένου καὶ τῆς στρατιωτικῆς του δράσεως· ἐζήτησε δὲ ν' ἀποδείξῃ ὅτι ὁ γνωστὸς συγγραφεὺς τοῦ Στρατηγικοῦ Κεκαυμένος ἐσυγγένευεν ὁπωσδήποτε πρὸς τὸν βυζαντινὸν στρατηγόν.

—Ὁ καθηγητὴς Murnu, (κουτσόβλαχος μετονομασθεὶς ἀπὸ Γεωργιάδης

Murnu), ὡμίλησε περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας τῶν Κομνηνῶν, τὴν ὁποίαν δέχεται ὡς καταγομένην ἐκ Βλαχίας ἐπὶ τῇ βάσει μαρτυρίας τοῦ γνωστοῦ Ἰουδαίου περιηγητοῦ Βενιαμὶν ἐκ Τουδέλα. Εἰς τὸν Murnu ἐδόθη ἡ δέουσα ἀπάντησις καὶ ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου καθηγητοῦ κ. Κουγέα, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν Ρουμάνων καθηγητῶν Banesku καὶ Jorga.

—Τέλος ὁ καθηγητὴς τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου κ. Σ. Κουγέας ὡμίλησε «περὶ τῆς σημερινῆς θέσεως τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι». Ἀφοῦ ἐξέθηκε τὴν κατάστασιν τῶν βυζαντινῶν μελετῶν ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν α! καὶ β! γενεὰν τῶν μετὰ τὴν ἐλευθέρωσιν λογίων (ὁμιλήσας περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Σάθα, τοῦ Μουστοξύδη, τοῦ Πασπάτη, τοῦ Σακελλίωνος, τοῦ Λάμπρου, τοῦ Κεραμέως, τοῦ Πολίτη, τοῦ Χατζιδάκη κ.λ.π.) ὡμίλησε λεπτομερέστερον περὶ τῶν σημερινῶν ἐργασιῶν καὶ προσπαθειῶν τῶν Ἑλλήνων λογίων καὶ τοῦ Κράτους ὑπὲρ τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν. Εἶπε τί γίνεται διὰ τὴν ἔρευναν τῆς μεσαιωνικῆς γλώσσης, διὰ τὰ κείμενα, διὰ τὴν λαογραφίαν, τὴν ἱστορίαν, τὴν βυζαντινὴν μουσικήν, τὴν σφραγιδολογίαν, ἰδίᾳ δὲ ἐνδιέτριψεν εἰς τὰς περὶ τὸ Βυζαντινὸν δίκαιον ἐργασίας τῶν Ἑλλήνων νομικῶν, τῶν ὁποίων ἐξῆρε τὴν σπουδαιότητα. Ἐν τέλει ἐτόνισεν ὅτι μόνον διὰ διεθνοῦς ἐργασίας θὰ φωτισθῶσι τὰ μεγάλα ἱστορικὰ προβλήματα τοῦ Βυζαντίου, διέγραψε τὰ προβλήματα ταῦτα καὶ ὑπέδειξεν ὅτι ἡ διαπραγμάτευσις αὐτῶν ὀφείλει ἀσφαλῶς ν' ἀπασχολήσῃ τὰ προσεχῆ συνέδρια. Ὡς τοιαῦτα ἀνέφερε: τὴν ἔκδοσιν τῶν κειμένων, τῶν ἐγγράφων, τῶν ἐπιγραφῶν ἐπὶ τὸ συστηματικώτερον, τὴν σύνταξιν καταλόγων καὶ λεξικῶν καὶ κατέληξεν εἰς τὴν βεβαίωσιν ὅτι εἰς τὴν ἐπίλυσιν τῶν προβλημάτων τούτων εἶναι πρόθυμος νὰ συμβάλῃ καὶ ἡ Ἑλλὰς ἐν τῷ μέτρῳ τῶν δυνάμεών της.

Εἰς τὸ β' τμῆμα τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ καὶ Φιλολογίας, ὡμίλησαν οἱ ἑξῆς :

—Ὁ καθηγητὴς τοῦ ἐν Clermont τῆς Γαλλίας Πανεπιστημίου Brehier, ἀνέγνωσε μελέτην του «περὶ τῶν εἰκονογραφικῶν ἀναγλύφων τῶν Βυζαντινῶν Ναῶν»· συμπέρασμα τῆς μελέτης του ἦτο ὅτι ὁ περιορισμὸς τῶν ἀναγλύφων προέρχεται κυρίως ἕνεκα ἀρχιτεκτονικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν λόγων, οὐχὶ δὲ ἕνεκα θρησκευτικῆς τινος ἀπαγορεύσεως.

—Ὁ καθηγητὴς G. Millet, ἐπίσης γνωστότατος παρ' ἡμῖν ἐκ τῶν ἐν Μυστρᾷ ἐργασιῶν του, ὡμίλησε «Περὶ τῶν νομισμάτων τῶν βυζαντινῶν κομμερκιαρίων»· ἀνέλυσε τὸ βυζαντινὸν φορολογικὸν σύστημα καὶ τὴν

ὑπηρεσίαν τῶν κομμερκιαρίων καὶ ἡρμήνευσε τὰ ἀπὸ τοῦ 6ου αἰῶνος νομίσματα αὐτῶν, ὡς ἔχοντα πρωτότυπον χαρακτῆρα.

—Ὁ γηραιὸς πατριάρχης τῶν βυζαντινολόγων Ῥῶσσος Kontakof, γνωστότατος εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον διὰ τὰς θεμελιώδεις περὶ Βυζαντινῆς Τέχνης ἐργασίας του, ὡμίλησε «Περὶ τῆς ἐνδυμασίας τῶν Βυζαντινῶν» ἡρμήνευσε τὰ βυζαντινὰ ἐξωτερικὰ ἐνδύματα καὶ ἰδίᾳ τὸ σκαραμάγκιον, ὅπερ ἐδέχθη ὡς εἶδός τι χλαμύδος.

—Ὁ Ἰσπ νὸς ἀρχαιολόγος καὶ ἀρχιτέκτων Catafalch ἀνέγνωσε μελέτην του «Περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Μολδαυΐας», ἣν ἐδέχθη ὡς ἕνα κλάδον τῆς ρωμανικῆς σχολῆς (προσαγαγὼν παραδείγματα μνημείων Λομβαρδίας, Καταλωνίας κ. ἄ.) μέσῳ τῆς Ῥωσσίας διαδοθεὶς εἰς Ῥουμανίαν.

—ὁ Ῥουμάνος ἀρχιτέκτων Bals ὡμίλησε «Περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ Μολδοβλαχικοῦ τρούλλου», ὃν δέχεται ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Catafalch ὡς διαδοθέντα ἐν Ῥουμανίᾳ ἐξ Ἀνατολῆς καὶ μάλιστα ἐξ Ἀρμενίας, κατὰ τὰς ἐργασίας τοῦ Strzygowski.

Ὁ καθηγητής Henry, ὡμίλησε «περὶ τοῦ πρωτοτύπου τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Βουκοβίνας ἐν σχέσει πρὸς τὴν παραδεδομένην Βυζαντινὴν Ζωγραφικὴν», Κατ' αὐτον, αἱ τοιχογραφίαι τῆς Βουκοβίνας δὲν εἶνε δουλικαὶ μιμήσεις τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, καθόσον καὶ ἡ διάταξις καὶ ὁ πλουτισμὸς τῶν θεμάτων τῶν εἶνε διάφορος.

Οἱ καθηγηταὶ Perdrizet καὶ Grabar, ὡμίλησαν «περὶ τῶν προτύπων τῆς Κρητικῆς Σχολῆς ἐν τῇ Βυζαντινῇ Ζωγραφικῇ». Κατ' αὐτούς, ἡ λεγομένη Κρητικὴ Σχολὴ ἡ ἀναπτυχθεῖσα εἰς τὸν Ἄθω καὶ τὰ Μετέωρα κατὰ τὸν 16ον αἰ. καὶ ἥτις διήρκεσε μέχρι τοῦ 18ου αἰῶνος εἰς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν (Ἑλλάδα, Ρωσσίαν, Σερβίαν, Ρουμανίαν καὶ Βουλγαρίαν) ἔχει τὰ πρότυπα αὐτῆς ἐν Κων)πόλει. Καλὴν ἰδέαν τῆς τεχνοτροπίας τοιούτων προτύπω λαμβάνομεν ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν του Καθολικοῦ τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ Μονῆς Μπογιάνας (1259). Εἰς σχετικὴν συζήτησιν ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τοῦ Millet ἡ ἀναγωγὴ τῶν προτύπων τῆς Σχολῆς ταύτης εἰς τὴν Σερβίαν, ὑπὸ δὲ τοῦ γράφοντος εἰς ἀναγέννησιν τῆς Βυζαντικῆς Τέχνης συντελεσθεῖσαν ἐν Θεσσαλονίκῃ. Ὁμοίως (ὑπὸ τοῦ γράφοντος) ὑπεστηρίχθη, ὅτι πρὸ τῆς ἐκδόσεως τῶν μνημείων δὲν εἶνε ὀρθὸν νὰ δημιουργῶνται σχολαὶ σερβικαὶ ἢ βουλγαρικαί, ὅπερ καὶ ἐγένετο δεκτὸν ἀναγραφὲν ἐν τοῖς πρακτικοῖς.

—Ὁ καθηγητὴς Grecu ὡμίλησε «Περὶ τῶν εἰκόνων τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Βουκοβίνας καὶ περὶ νέων πηγῶν τῆς ἑρμηνείας τῶν Ζωγράφων τοῦ Ἄθω».

—Ὁ καθηγητὴς Grünwald ἀνέγνωσε μελέτην του περὶ τῆς εἰκονογραφίας τοῦ Παρισινοῦ Ψαλτηρίου Ν. 139».

—Τέλος ὁ γράφων ὡμίλησε «Περὶ τῆς ἀνάγκης ἐκδόσεως Εὑρετηρίου τῶν Βυζαντινῶν μνημείων καθ' ὡρισμένον σύστημα, περὶ τῶν γενομένων διὰ τὴν Βυζαντινὴν τέχνην ἐργασιῶν ἐν Ἑλλάδι καὶ περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν Ἐφέσου καὶ Θεσσαλονίκης».

Τὸ συμπέρασμα τῆς ἀνακοινώσεως ταύτης, ὡς θὰ καταχωρισθῇ εἰς τὰ πρακτικὰ ἔχει ὡς ἑξῆς :

«Ὁ κ. Σωτηρίου, μετὰ τὴν ἐπισκόπησιν τῶν γενομένων ἐσχάτως ἐν Ἑλλάδι ἐργασιῶν διὰ τὴν Βυζαντινὴν Τέχνην καὶ τὴν συντήρησιν τῶν μνημείων, ἐκθέτει τὴν ἐνδεδειγμένην μέθοδον ἀναγκαιοτάτης ἐκδόσεως Εὑρετηρίου τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων καὶ τὸ σύστημα τῆς ταξινομήσεως τῶν ἀντικειμένων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν. Ἀναφέρει τὰς ἐνεργηθείσας ἀνασκαφὰς εἰς Χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος πρὸς γνῶσιν τῆς θέσεως, ἣν κατέχουσιν αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι ἐν τῇ τέχνῃ, ἰδιαίτατα κατὰ τὴν ἀνεξέταστον ἔτι παλαιοχριστιανικὴν περίοδον.

Ἡ ἀνασκαφεῖσα Βασιλικὴ τῶν Ἀθηνῶν ἐν τῇ νησῖδι τοῦ Ἰλισσοῦ(ἑλληνιστικὴ βασιλικὴ ἔχουσα τροῦλλον ὑπεράνω τοῦ Ἱεροῦ Βήματος), αἱ ἑλληνιστικαὶ βασιλικαὶ τῆς Νικοπόλεως (παρὰ τὴν Πρέβεζαν), αἱ ὅμοιαι βασιλικαὶ τῆς Ν. Ἀγχιάλου ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ ἄλλα ἄγνωστα μνημεῖα μέχρι τοῦδε εἰς τοὺς βυζαντινολογικοὺς κύκλους ἀποδεικνύουν τὴν σχέσιν τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς τέχνης τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐκθέτει τέλος τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ καέντος Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ Ναοῦ τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ. Αἱ τελευταῖαι ἀνασκαφαὶ διευκρινίζουν, κατὰ τὸν ὁμιλητήν, ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸν τύπον τῆς Βασιλικῆς μετὰ πέντε τρούλλων εἰς τοὺς ἄξονας, ὡς ἦτο καὶ ὁ Ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Κωνσταντινουπόλεως, οὗτινος ὁ κ. Σωτηρίου ἐπέδειξε νέαν ἀποκατάστασιν γενομένην ὑπ' αὐτοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἐφέσου καὶ τῶν πηγῶν, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν καταγωγὴν τοῦ τύπου τούτου ἐκ τῆς ἑλληνιστικῆς σταυροειδοῦς Βασιλικῆς, τοῦ τύπου τῆς ἐν Salona ἐσχάτως ἀνασκαφείσης. Πρὸς τὴν Βασιλικὴν μάλιστα ταύτην ὁμοιάζει καὶ ὁ πρῶτος Ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ὅστις ἦτο σταυροειδὴς ἑλληνιστικὴ Βασιλιστική, ὡς ἀποδεικνύει τοῦτο ἡ ἀνευρεθεῖσα Κρύπτη καὶ αἱ ἐντετοιχισμέναι ἑκατέρωθεν τῆς ἀψῖδος κιονοστοιχίαι. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο κατέληξεν ἡ μελέτη τῶν ἐρειπίων τῆς Θεσσαλονίκης γενομένη καὶ ὑπὸ τοῦ ἀναστυλώσαντος τὸ μνημεῖον ἀρχιτέκτονος κ. Ἀρ. Ζάχου. Ἡ ὕπαρξις δὲ τοῦ τύπου τούτου ἐν Θεσσαλονίκῃ, Κωνσταντινουπόλει (ἀρχικὸς Ναὸς τῶν

Ἁγίων Ἀποστόλων) καὶ ἐν Salona δύναται νὰ ἐξηγήσῃ τὸ σχῆμα Μαρτυρίων τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου τὴν λατρείαν τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως, καὶ τὴν ἐξ αὐτοῦ ἐξέλιξιν καὶ μετατροπὴν σειρᾶς ὁλοκλήρου βυζαντινῶν μνημείων».Οἱ κ. κ. Kontakof, Tafrali, Millet καὶ ἄλλοι λαβόντες ἀλληλοδιαδόχως τὸν λόγον ἐξαίρουν τὴν τοιαύτην ἑρμηνείαν, δι' ἧς λέγουσιν ὅτι γίνεται μέγα βῆμα εἰςτὴν κατανόησιν τῆς Βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, εἰς τὴν γνῶσιν τῆς λατρείας τῶν Μαρτύρων καὶ εἰς τὴν ἑρμηνείαν προβληματικῶν εἰσέτι Βυζαντινῶν μνημείων».

Ἡ ἀνακοίνωσις αὕτη ἐξήγειρε ζωηρὸν ἐνδιαφέρον, καθόσον εὐθὺς μετ' αὐτὴν οἱ κ. κ. Κοντακώφ, Perdrizet κ. ἄ. προέτειναν νὰ συνέλθῃ τὸ Β΄ Συνέδριον μετὰ διετίαν ἐν Ἀθήναις πρὸς ἐπίσκεψιν καὶ τῶν ἀνασκαφέντων μνημείων. Ἕνεκεν ὅμως ἐπισήμου προσκλήσεως τῆς Σερβικῆς Κυβερνήσεως ἀπεφασίσθη ὡς ἕδρα τοῦ Β΄ Συνεδρίου τὸ Βελιγράδιον, τῇ προτάσει δὲ τοῦ ἡμετέρου Καθηγητοῦ κ. Κουγέα ἀνεγράφει εἰς τὰ Πρακτικὰ ὅτι τὸ Γ΄ Διεθνὲς Συνέδριον μετὰ τετραετίαν θὰ συνέλθῃ ἐν Ἀθήναις.

Γενικῶς δὲ αἱ ἑλληνικαὶ ἀνακοινώσεις τοῦ καθηγητοῦ κ. Κουγέα κα τοῦ γράφοντος ἐκρίθησαν εὐμενέστατα, ὁ καθηγητὴς δὲ τοῦ Πανεπιστημίου κ. Tafrali Ἰασίου ἔγραψε σοβαρὸν ἄρθρον εἰς ρουμανικὴν ἐφημερίδα, εἰς τὸ ὁποῖον τονίζει ὅτι κυρίως οἱ ἕλληνες ἐπιστήμονες ἔθιξαν γενικώτερα ἐπιστημονικὰ ζητήματα.

Κατὰ τὴν λῆξιν τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συνεδρίου, τῇ προτάσει τοῦ καθηγητοῦ Gregoire, ἐνεκρίθη ἡ ἔκδοσις ἐν Βρυξέλλαις εἰδικοῦ περιοδικοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Βυζάντιον», οὗτινος τὸ μὲν ἱστορικὸν καὶ φιλολογικὸν τμῆμα θὰ διευθύνῃ ὁ προτείνας, τὸ δὲ ἀρχαιολογικὸν ὁ G. Millet.

2.—Ἐκδρομαί.—Τὰς ἐργασίας τοῦ Συνεδρίου ἠκολούθησαν αἱ ἐκδρομαί. Τὸ καταρτισθὲν ὑπὸ τῆς διοργανωνικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συνεδρίου πρόγραμμα τῶν ἐκδρομῶν, περιλαμβάνον τὴν ἐπίσκεψιν τῶν κυριωτάτων μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Ρουμανίας, ἐπραγματοποιήθη καθ' ὁλοκληρίαν. Οἱ Σύνεδροι ἐπεσκέφθησαν πρῶτον τὰς Μονὰς τῆς Βουκουβίνας: (Βορονέτς, Μολδαυΐτσας, Πούτνας καὶ Σουτσεβίτσας), εἶτα τὰς Μονὰς καὶ τοὺς Ναούς : Τρανσυλβανίας καὶ Μολδαυίας (ἤτοι τοὺ Ναοὺς Ἰασίου, καὶ τὰς Μονὰς Τσετατούγιας καὶ Γκόλιας, τοὺς Ναοὺς τοῦ Κούρτεα ντ' Ἄρτζες καὶ τὰς Μονὰς Σουτσεάβας, Χορέζ, Ντιντουρνλέμν καὶ Ρεμνίκου). Ἵνα λάβῃ τις ἰδέαν τῶν Μονῶν τούτων πρέπει νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν του τὰ ἑξῆς: Πάντα γενικῶς τὰ μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς Ρουμανίας ἀνάγονται εἰς τοὺς ἀπὸ τὸν 16ον αἰῶνα καὶ ἑξῆς χρόνους· ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ εἰς

μόνος Ναὸς ἐν Curtea d' Arges ἡ περίφημος Domneaska, ἱδρυθεῖσα τῷ 1352 ἐπὶ Μπασαράβα διὰ τεχνιτῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ἠρειπωμένη μέχρι τοῦ 1911, ἀνακαινισθεῖσα δὲ ἀπὸ τοῦ 1911-1914. Ἡ Μονὴ μάλιστα αὕτη εἶνε ἡ περίφημος Μονὴ τοῦ Σέκκου, ἡ συνδεομένη πρὸς τὴν ἔναρξιν τοῦ Ἐθνικοῦ ἡμῶν Ἀγῶνος. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν λοιπῶν μνημείων διαφέρει ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν Ναῶν τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν, καθόσον πάντες σχεδὸν οἱ Ναοὶ εἶνε μονόκλιτα τρίκογχα κτίσματα, χωριζόμενα ἐσωτερικῶς διὰ κιόνων ἢ πεσσῶν εἰς δύο κατὰ μῆκος διαμερίσματα, στεγαζόμενα δι' ὑψηλῶν τρούλλων βαινόντων ἐπὶ τῶν συγκλινόντων τοίχων καὶ διαπλασσομένων κατὰ τὸ ὀκταγωνικὸν καὶ τετραγωνικὸν σύστημα ἐναλλάξ, ἤτοι μετὰ ἐπαλλήλων κογχῶν καὶ σφαιρικῶν τριγώνων. Εἰς τὸν Ναὸν προστίθεται Νάρθηξ δι' ἡμισφαιρικῶν ὀροφῶν ἢ διὰ γοτθικῶν σταυροθολίων ἐστεγασμένος.

Ἐξωτερικῶς οἱ μὲν Ναοὶ τῆς Βουκοβίνας κοσμοῦνται ὁλόκληροι (μηδὲ τῶν τυμπάνων τῶν τρούλλων των ἐξαιρουμένων) διὰ τοιχογραφιῶν, οἱ δὲ Ναοὶ τῆς Μολδαυίας καὶ Βλαχίας διὰ γλυπτικοῦ διακόσμου ἢ διὰ διπλῆς ζώνης μετὰ ἐπαλλήλων ψευδοθυρίδων καὶ γοτθίζοντος γείσου περιθέοντος κατὰ τὸ μέσον ὁλόκληρον τὸν Ναόν.

Ἡ Ζωγραφικὴ τῶν Ναῶν τούτων ἀκολουθεῖ τὴν Βυζαντινὴν παράδοσιν, πλουτίζει ὅμως τὰ θέματά της εἴτε διὰ δυτικῶν παραστάσεων εἴτε διὰ ἐντοπίων παραδόσεων. Τοὺς Ναοὺς τῆς Βλαχίας καὶ πολλοὺς Ναοὺς τῆς Μολδαυΐας διεκόσμησαν Ἕλληνες καὶ μάλιστα Ἠπειρῶται ζωγράφοι, ὡς δύναται νὰ διακριθῇ τοῦτο καὶ ἐξ ἐπιγραφῶν — κατὰ τὸ πλεῖστον συνοδεύουσι τὰς τοιχογραφίας τῶν Ναῶν τῆς Ρουμανίας Ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαί — ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς τεχνοτροπίας τῶν εἰκόνων.

Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΟΡΔΙΟΥ

ΟΝΕΙΡΩΝ ΚΡΙΣΕΙΣ

Ἐν τῷ ὑπ' ἀριθμὸν 228 χειρογράφῳ τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας ἀπὸ φύλλου 28α—29β εὑρηται ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ὀνείρων κρίσεις διὰ στίχων ἰαμβικῶν κατὰ στοιχεῖον, συλλεχθεῖσαι παρὰ Ἀναστασίου ἱερομονάχου τοῦ Γορδίου», ἔργον ἄγνωστον ἡμῖν ἄλλοθεν τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου [1]. Δυστυχῶς τὸ ἔργον τοῦτο ἀλφαβητικῶς κατατεταγμένον φθάνει μέχρι τοῦ στοιχείου Ν, κολοβοῦ ὄντος τοῦ κώδικος. Ὡς ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς φαίνεται δὲν πρόκειται περὶ πρωτοτύπου ἔργου, ἀλλὰ περὶ συλλεχθεισῶν κρίσεων ὀνείρων. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων πρέπει νὰ ζητηθῶσιν αἱ πηγαί, ἐξ' ὧν ἤντλησε τὰς τῶν ὀνείρων κρίσεις ὁ Ἀναστάσιος ὁ Γόρδιος. Αἱ πηγαὶ αὗται ἀναμφιβόλως εἶνε πιθανώτατα τὸ ὀνειροκριτικὸν τοῦ Πατριάρχου Νικηφόρου, τὸ ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ Franz Drexl[2] πιθανῶς δὲ καὶ τὸ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γερμανοῦ, τὸ ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ [3]. Ἐν τοῖς δυσὶ τούτοις ὀνειροκριτικοῖς εὑρίσκομεν πάντας τὰς ὀνείρων κρίσεις, τὰς ὑπὸ τοῦ Γορδίου συλλεχθείσας. Τὸ ἡμέτερον κείμενον συμφωνεῖ πρὸς τὰ ἐκδεδόμενα κείμενα παρέχον ἐλαχίστας μόνον διαφοράς, αἵτινες ὅμως εἶνε ἄξιαι προσοχῆς. Ἰδοὺ τὸ κείμενον τῶνὀνείρων κρίσεων τοῦ Γορδίου κατὰ τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 228 χειρόγραφοντῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας.

Ὀνείρων κρίσεις διὰ στίχων ἰαμβικῶν κατὰ στοιχεῖον συλλεχθεῖσαι παρὰ Ἀναστασίου ἱερομονάχου τοῦ Γορδίου

α

Ἄνθραξι βαίνειν ἐχθρικὴν δηλοῖ βλάβην.

1. Περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου πρβλ. ***Ζαβίρα*** Νέα Ἑλλὰς σ. 134—135. ***Σάθα*** Νεοελλ. φιλολογία σ. 437—439. Δημητρακοπούλου Προσθῆκαι καὶ Διορθώσεις σ. 73—74.

2. Πρβλ. Beiträge zur Geschichte des christlichen Altertums und der byzantinischen Literatur Bonn 1922 σ. 94—118.

3. Πρβλ. «Λαογραφία» Δελτίον τῆς Ἑλλ. λαογραφικῆς Ἑταιρείας Τόμ. Ζ΄. μνημόσυνον Ν. Γ. Πολίτου σ. 428—448. Ἐνταῦθα, ὡς καὶ ἐν τῷ ἀνωτέρῳ ἔργῳ τοῦ Drexl, ἡ σχετικὴ φιλολογία.

β

Βαίνων κεράμους δυσμενῶν βλάβας φύγοις.
Βότρεις κατέσθειν, ὀμβρικὴν δηλοῖ κλίσιν.
Βρονταὶ καθ' ὕπνους, ἀγγέλων εἰσὶ λόγοι.
Βρῶσις σύκων δείκνυσι φληνάφων ψόγους.

γ

Γάλα σκεδάζει δυσμενῶν συμβουλίας.
Γάλα γαληνῶν πρόξενον πέλει τρόπων.
Γελῶν καθ' ὕπνους δυσφόρους ἕξεις τρόπους.
Γέροντα σαυτὸν εἶ βλέπεις, ἕξεις γέρας.
Γυμνὸς καθεσθεὶς σῶν ὕπεκστῆς πραγμάτων.

δ

Δυσωδίαν νόμιζε τὴν ἀηδίαν.

ε

Ἔκδηλός ἐστι βόρβορος ψυχῆς ῥύπος.
Εὔχρηστον ἀνδρὶ συμπλακῆναι φιλτάτῳ.
Ἐκκλησίαις ἑστῶσιν ἔγκλησιν φέρει.

ζ

Ζώνη κοπεῖσα τὴν ὁδὸν λύει τάχος.

η

Ἥλους κρατῶν τὰ κέντρα τῶν ἐχθρῶν βλέπε.

θ

Θάλατταν ἰδεῖν μειδιῶσαν, εὔθετον.
Θανὼν καθ' ὕπνους φροντίδων ἔσῃ δίχα.
Θνῆξις [1] θαλάσσης ἀγρίας δηλοῖ λύπας.
Θνῆξις [1] θαλάσσης ἡμέρου τοὔναρ καλόν.
Θρίδακας ἔσθειν σωμάτων δηλοῖ νόσον.

ι

Ἰλὺν πεπλευκὼς τοῦ νοὸς νόει βλάβην.
Ἵππους μελάνους οὐ καλὸν πάντως βλέπειν.
Ἵππων δὲ λευκῶν ὄψις, ἀγγέλων φάσις.

κ

Κλασθεῖσα ῥάβδος, οὐ καλὸν φέρει πέρας.
Κέρδει συνών τε, κερδοσύνην προσδόκα.

1. Πιθανῶς Θαλάσσης νῆξις πρβλ. καὶ Ὀνειροκριτικὸν Γερμανοῦ ἐν στοιχείῳ «Νῆξις θαλάσσης ἡμέρου τ' ὄναρ καλόν».

Κίρκους κατασχών, οὗ θέλεις πάντως τύχοις.
Κόπρῳ καθεσθείς, δυστυχῆ δηλοῖ τύχην.
Κυνῶν ὑλαγμός, ἐχθρικὴν δηλοῖ βλάβην.

λ

Λάκκῳ καθεῖναι σαυτόν, οὐ καλὸν τόδε.
Λέοντας ἰδεῖν, δυσμενῶν δηλοῖ μάχας.
Λευκὰς ὁρᾶν τὰς σάρκας, εὔθετον λίαν.
Λύκος κεχηνώς, φληνάφους δηλοῖ τρόπους.

μ.

Μαργαρῖται δηλοῦσι δακρύων ῥόον.
Μάχην μάχαιρα ζωγραφεῖ κρατουμένη.
Μητρὶ πλακῆναι καλὸν εἰς ὄναρ τόδε.
Μῦς δ' αὖ φανεὶς ἔνδολος ἐν τρόποις πέλει.

ν

Νεκροὺς ὁρῶν νέκρωσιν ἕξεις πραγμάτων.
Νενησμένα κρατεῖν δέ, προσδόκα λύπας.

Κ. Ι. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΣΥΝΤΑΚΤΑΙ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Κ. Ι. Δ. (ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ι. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ) Π. Ι. Μ. (Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ)
Α. Α. (ΑΜΙΛΚΑΣ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ) Ι. Β. (ΙΕΖΕΚΙΗΛ ΒΕΛΑΝΙΔΙΩΤΗΣ)
Δ. Σ. Μ. (ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΙΜΟΥ ΜΠΑΛΑΝΟΣ) Γ. Π. (ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ)
Α. Ν. Δ. (ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ Ν. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ) Κ. Ι. Β. (Ι. Κ. ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗΣ)
Ε. Ι. Κ. (ΕΜΜΑΝ. Ι. ΚΑΡΠΑΘΙΟΣ)

Σύντμησις τῶν τίτλων τῶν ἐν τῇ Βιβλιογραφίᾳ ἀναφερομένων περιοδικῶν: ΕΦ [«Ἐκκλησ. Φάρος», ΝΣ [«Νέα Σιών». Ἱεροσολύμων], ΓΠ [«Γρηγόριος Παλαμᾶς»], Α [«Ἀνάπλασις»], Μ [«Μαλεβός»], Τ. Ι. [«Τρεῖς Ἱεράρχαι»], Ι. Σ. [«Ἱερὸς Σύνδεσμος»].

ΚΡΙΤΙΚΗ

Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων ὑπὸ μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου καὶ γέροντος Ἀρκαδίου ἱεροδιακόνου Βατοπεδινοῦ. (Paris Librairie ancienne honoré Champion 1924 σ. 277).

Ὡς γνωστὸν οἱ μοναχοὶ τῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου ἐν Ἄθωνι δὲν ἐπέτρεψαν εἰς τὸν μακαρίτην τὸν Λάμπρον νὰ συντάξῃ καὶ τῶν κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς ταύτης κατάλογον, ἐπιτρέψαντες μόνον νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν βιβλιοθήκην καὶ νὰ ἐξετάσῃ, ἂν θέλῃ, κώδικάς τινας αὐτῆς. Ὁ Λάμπρος ἐπωφεληθεὶς τῆς ἀδείας ταύτης ἐκράτησεν ἐλάχιστά τινα σημειώματα, ὅσα ἐπέτρεπεν εἰς αὐτὸν τὸ περιωρισμένον τοῦ χρόνου, ἅτινα μετὰ τὸν θάνατόν του συγκεντρωθέντα ἀπετέλεσαν τὸ ὑπ' ἀριθμὸν ΟΑ' κατάλοιπον, τὸ ἀποτελούμενον ἐκ φύλλων 19 τετάρτου ἤτοι σελίδων τριάκοντα καὶ ὀκτώ. Τὰ σημειώματα ταῦτα ἐδημοσιεύθησαν ἤδη ὑπ' ἐμοῦ ἐν τῷ Νέῳ Ἑλληνομνήμονι (τόμ. 14 τεῦχος Δ' σ. 427—440). Κατὰ τὰ σημειώματα ταῦτα ὁ ἐν τῷ Βατοπεδίῳ κατάλογος περιέχει 634 κώδικας, εἰς οὓς πρέπει νὰ προστεθῶσι 401 κώδικες, περιέχοντες ἱερὰς ἀκολουθίας καὶ φέροντες ἰδίαν ἀρίθμησιν, καὶ 200, ὄντες ἐν τῷ κάτω ὀρόφῳ τοῦ πύργου, μὴ ἠριθμημένοι, περιέχοντες ἐκκλησιαστικὴν μουσικήν. Κατὰ ταῦτα οἱ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Βατοπεδίου ὑπάρχοντες κώδικες ἀνέρχονται κατὰ τὸν Λάμπρον εἰς 1235. Ἐκ τῶν κωδίκων τούτων περιγράφει προχείρως τινάς, ἐλαχίστους, ὁ Λάμπρος ἐν τοῖς ἀνωτέρω μνημονευθεῖσι ση-

μειώμασιν αὐτοῦ. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων ἐν τῷ τοῦ Λαμπρῷ καταλόγῳ τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων, τῷ ἐν Κανταβριγίᾳ τῆς Ἀγγλίας τυπωθέντι (τόμ. Α'—Β') δὲν περιελήφθησαν τὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατοπεδίου. Τὴν ἔλλειψιν ταύτην ἀνέλαβον νὰ ἀναπληρώσωσιν ὁ γνωστὸς συγγραφεὺς καὶ ἄοκνος ἐρευνητὴς σεβ. μητροπολίτης πρ. Λεοντοπόλεως κ. Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης μετὰ τοῦ γέροντος Ἀρκαδίου ἱεροδιακόνου Βατοπεδινοῦ διὰ τοῦ προκειμένου πολυτίμου αὐτῶν ἔργου, τοῦ καταλόγου τῶν κωδίκων τῆς μονῆς Βατοπεδίου, δι' οὗ ἀναμφιβόλως ἐτίμησαν τὴν ἡμετέραν φιλολογίαν καὶ κατέστησαν γνωστοὺς πολυτίμους κώδικας τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, τῆς περιλαμβανούσης χιλίους πεντακοσίους τριάκοντα καὶ ἕξ ἐν ὅλῳ κώδικας.

Ἡ μέθοδος ἣν ἠκολούθησαν οἱ συγγραφεῖς εἶνε ἡ ἀκόλουθος. Διῄρεσαν τὸν ὅλον κατάλογον εἰς τρία μέρη ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν ὁποίων (σ. 155—208) περιέλαβον τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἀκολουθίας, ἐν τῷ τρίτῳ (σ. 279—239) τοὺς μουσικοὺς κώδικας καὶ ἐν τῷ πρώτῳ (σ. 1—154) πάντας τοὺς λοιπούς. Οὕτως ἐν τῷ πρώτῳ μέρει περιέλαβον 786 κώδικας (ἀρ. 1—786) ἐν τῷ δευτέρῳ 465 (ἀρ. 787—1251) καὶ ἐν τῷ τρίτῳ 285 (ἀρ. 1252—1536). Ἐν ἑκάστῳ μέρει κατέταξαν τοὺς κώδικας ἀλφαβητικῶς ἐπιγράψαντες ἕκαστον κώδικα κατὰ τὸν συγγραφέα ἢ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ, προκειμένου δὲ περὶ πολυμιγῶν κωδίκων κατὰ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως ἢ τὸ περιεχόμενον συνήθως τοῦ πρώτου ἔργου. Οὕτω π. χ. ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 1 κῶδιξ ἐπιγράφεται «1.—Ἀββᾶ Δωροθέου», περιέχει ὅμως ἐκτὸς τῶν ἔργων τοῦ Δωροθέου καὶ ἔργα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, τοῦ Βασιλείου καὶ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 2 κῶδιξ ἐπιγράφεται «2.—Ἀββᾶ Δωροθέου», περιέχει ὅμως καὶ τὰς ἐρωταποκρίσεις τοῦ ἀββᾶ Βαρσανουφίου καὶ ὁ ὑπ' ἀριθ. 3 ἐπιγράφεται «3.—Ἀββᾶ Δωροθέου», περιέχει ὅμως ἐκτὸς τῶν λόγων τοῦ Δωροθέου τὸ Λαυσαϊκὸν καὶ τὴν πρᾶξιν καὶ τοὺς ἱστορικοὺς διαλόγους τοῦ Γρηγορίου Ρώμης οὕτως μάλιστα ὥστε ἐκ τῶν 224 φύλλων τοῦ κώδικος τὰ 66 περιέχουσι τοὺς λόγους τοῦ Δωροθέου (1—66), τὰ 87 τὴν Λαυσαϊκὴν ἱστορίαν (66—153) καὶ τὰ 71 (158—224) τὴν πρᾶξιν καὶ τοὺς ἱστορικοὺς διαλόγους τοῦ πάπα Γρηγορίου.

Τοῦ ὅλου καταλόγου προτάσσουσιν οἱ συγγραφεῖς πρόλογον (I—III) ἐν ᾧ ἐξαίρουσιν ἰδίᾳ τὴν ἀξίαν τοῦ ἁγίου Ὄρους καὶ ἐπιτάσσουσιν ἐννέα λεπτομερεῖς ἀλφαβητικοὺς πίνακας (241—276), ἤτοι α') Ὀνομάτων καὶ πραγμάτων (σ. 241—267), β') Γραφέων κωδίκων

(σ. 268—270), γ') Κτητόρων κωδίκων (σ. 270—271), δ') Ἀφιερωτῶν κωδίκων (σ. 272), ε') Κωδίκων ἐχόντων εἰκόνας (σ. 272), στ') Κωδίκων περιεχόντων σημειώματα (σ. 263), ζ') Παλιμψήστων κωδίκων (σ. 273) η') κωδίκων χρονολογημένων (σ. 273—274) καὶ θ') Μελογράφων τῶν μουσικῶν κωδίκων (σ. 273—275).

Ὡς γνωστὸν ὑπάρχουσι διάφοροι μέθοδοι καταρτισμοῦ καταλόγων χειρογράφων. Ἡ μέθοδος, ἣν ἠκολούθησαν οἱ συγγραφεῖς τοῦ παρόντος καταλόγου παρουσιάζει, ὡς νομίζω τοὐλάχιστον, τὰς ἑξῆς δύο ἐλλείψεις 1) Ἡ διαίρεσις τοῦ καταλόγου εἰς τρία μέρη εἶνε στενωτέρα τοῦ δέοντος. Ἡ εἰς περισσότερα τμήματα διαίρεσις τοῦ καταλόγου θὰ παρεῖχε, κατὰ τὴν γνώμην μου, εὐκολωτέραν τὴν κατάταξιν τῶν κωδίκων καὶ τὴν χρῆσιν καὶ μελέτην τοῦ καταλόγου 2) Αἱ προτασσόμεναι ἑκάστου χειρογράφου ἐπιγραφαὶ ἐπιφέρουσι σύγχυσιν ἀντὶ εὐκολίας προκειμένου περὶ πολυμιγῶν κωδίκων καὶ ἑπομένως ἠδύναντο νὰ παραλειφθῶσιν. Ἐλλιπὴς δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ, ὡς νομίζω, καὶ ὁ πρόλογος ἐν τῷ ὁποίῳ ἀνέμενέ τις εἰδήσεις τινὰς περὶ τῆς βιβλιοθήκης καὶ τῶν κωδίκων τοῦ Βατοπεδίου, τῶν προτέρων ἐργασιῶν πρὸς κατάταξιν αὐτῶν, τῶν γνωστῶν ἤδη χειρογράφων καταλόγων καὶ τῆς σχέσεως τῆς συνεργασίας ἐν τῷ προκειμένῳ καταλόγῳ τῶν δύο συγγραφέων, τοῦ μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρονίου καὶ τοῦ Γέροντος Ἀρκαδίου. Τοὐναντίον οἱ πίνακες ἔχουσι καταρτισθῇ μετὰ ἐπιμελείας καὶ προσοχῆς οὐ τῆς τυχούσης παρέχοντες ἄριστον βοήθημα εἰς τὸν θέλοντα νὰ μεταχειρισθῇ τὸν κατάλογον τοῦτον.

Ἡ περιγραφὴ τῶν καθ' ἕκαστον κωδίκων εἶνε ἀρίστη, σύμφωνος πρὸς τὰ τελευταῖα πορίσματα τῆς ἐπιστήμης. Μετὰ τῆς δυνατῆς συντομίας παρέχονται ὅλα τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα οὕτως ὥστε δύναταί τις ἐκ τοῦ ἡμετέρου καταλόγου νὰ λάβῃ σαφῆ καὶ πλήρη γνῶσιν τοῦ περιεχομένου ἑκάστου κώδικος. Ἐν τούτοις εἶνε ἐνταῦθα ἄξιον σημειώσεως ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Λάμπρου γενομένη περιγραφὴ κωδίκων τινῶν τοῦ Βατοπεδίου συγκρινομένη πρὸς τὴν περιγραφὴν τοῦ ἡμετέρου καταλόγου δεικνύει ἀρκούσας διαφοράς. Οὕτω π. χ. ἡ περιγραφὴ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 408 κώδικος τοῦ ἡμετέρου καταλόγου εἶνε διάφορος τῆς τοῦ Λάμπρου (ἔν ἀν. σ. 428), ἐν ᾧ δηλαδὴ ὁ ἡμέτερος κατάλογος τοὺς λόγους τοῦ Λέοντος ἀπὸ τοῦ δευτέρου καὶ ἑξῆς ἀναφέρει διὰ τοῦ «Τοῦ αὐτοῦ λόγος β'», «Τοῦ αὐτοῦ λόγος γ'» καὶ ἑξῆς, ὁ Λάμπρος ἀναφέρει διὰ τῶν «Λέοντος ἐν Χριστῷ τῷ δι' ἀναστάσεως κόσμον ἀφθαρτήσαντι βασιλέως λόγος εἰς κ. λ.», «Λέοντος ἐν Χριστῷ

βασιλεῖ αἰωνίῳ βασιλέως λόγος ὅτε κ. λ.». Ποῖαι αἱ ἐν τῷ κώδικι ἐπιγραφαὶ δὲν δυνάμεθα ἀσφαλῶς ν' ἀποφανθῶμεν, ἀφοῦ δὲν ἔχομεν πρὸ ἡμῶν τὸν κώδικα, νὰ συμπεράνωμεν μόνον δυνάμεθα ὅτι αἱ ἐν τῷ κώδικι ἐπιγραφαὶ τῶν λόγων τοῦ Λέοντος εἶνε αἱ ὑπὸ τοῦ Λάμπρου ἀναφερόμεναι διότι, ὡς νομίζω, εὐκολώτερον ἐκ τούτων ἠδύναντο νὰ προέλθωσιν αἱ ἐπιγραφαὶ τοῦ ἡμετέρου καταλόγου ἢ ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ ἡμετέρου καταλόγου αἱ τοῦ Λάμπρου. Ἐὰν τὸ πρᾶγμα ἔχῃ οὕτως, ἐὰν δηλαδὴ οἱ ἐκδόται τοῦ ἡμετέρου καταλόγου μετέβαλον τὰς ἐπιγραφάς τινων ἐν τοῖς κώδιξι περιεχομένων ἔργων, φρονῶ ὅτι καλλίτερον ἤθελεν εἶσθαι ἐὰν ἄφινον τὰς ἐπιγραφὰς ὡς ἐν τοῖς κώδιξιν εἶχον.

Ἀναμφιβόλως ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Βατοπεδίου, ὡς ἐκ τοῦ ἡμετέρου καταλόγου γίνεται δῆλον, περιέχει πολυτίμους κώδικας. Οἱ δώδεκα παλίμψιστοι, οἱ ἑξήκοντα καὶ εἷς, οἱ περιέχοντες εἰκόνας, ὧν τινὲς ἄξιαι λόγου καὶ προσοχῆς, οἱ δέκα ἐννέα, οἱ περιέχοντες ἱστορικὰ σημειώματα, οἱ τέσσαρες τοῦ Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ ὁ εἷς τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τῆς Εἰρήνης εἶνε ἄξιοι πολλῆς προσοχῆς καὶ ἐρεύνης. Οἱ πολύτιμοι κώδικες, οἱ περιέχοντες τὴν Παλαιὰν Διαθήκην καὶ μάλιστα οἱ τοῦ δεκάτου, ἑνδεκάτου καὶ δωδεκάτου αἰῶνος, οἱ κώδικες οἱ περιέχοντες τὰ Εὐαγγέλια καὶ μάλιστα ὁ τοῦ δεκάτου καὶ οἱ τοῦ ἑνδεκάτου καὶ δωδεκάτου αἰῶνος καὶ πλεῖστοι κώδικες περιέχοντες ἀνέκδοτα ἔργα θὰ προσελκύσωσιν ἀναμφιβόλως τὴν προσοχὴν τῶν εἰδικῶν, οἵτινες ἄφθονον θὰ εὕρωσι τὸ ὑλικὸν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Βατοπεδίου. Ἔπαινος λοιπὸν καὶ εὐγνωμοσύνη ὀφείλεται εἰς τοὺς συντάκτας τοῦ παρόντος καταλόγου, οἵτινες μὴ φεισθέντες κόπων καὶ ἐξόδων κατέστησαν τῇ ἐπιστήμῃ προσιτὸν τὸ πολύτιμον περιεχόμενον τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατοπεδίου. Ἐργασθέντες φιλοπόνως καὶ εὐσυνειδήτως παρέσχον ἡμῖν κατάλογον τιμῶντα τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην. Ἔνθερμοι ζηλωταὶ τῆς πατρῴας ἡμῶν κληρονομίας καὶ ἐρευνηταὶ ἀκαταπόνητοι προσέθηκαν εἰς τὰς πολλὰς αὐτῶν ἐπιστημονικὰς ἐργασίας καὶ τὴν παροῦσαν καὶ ὑπεσχέθησαν ἡμῖν ἐν τῷ προλόγῳ ταύτης ὅτι καὶ τῶν λοιπῶν κωδίκων τοῦ ἁγίου Ὄρους, τῶν μὴ περιληφθέντων ἐν τῷ καταλόγῳ τοῦ Λάμπρου, θέλουσι παράσχει ἡμῖν προσεχῶς κατάλογον. Εὐχόμενοι τὴν προσεχῆ ἔκδοσιν τοῦ νέου καταλόγου συγχαίρομεν ἐγκαρδίως τοὺς συγγραφεῖς τοῦ παρόντος πολυτίμου καταλόγου.

Κ. Ι. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ

Π. Τρεμπέλα, Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ, Μελέτη Ἀπολογητική. Ἐν Ἀθήναις 1923 σελ. 62.

Περὶ τῆς ἀληθείας τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἥτις εἶνε ἡ βάσις καὶ τὰ ἐπιστέγασμα τῆς ἀμωμήτου Χριστιανικῆς θρησκείας, ἐγένετο, πάλαι τε καὶ νῦν, μακρὰ συζήτησις ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἐλευθεροφρονούντων καὶ ὑπερκριτικῶν. Βεβαίως ὁ πιστὸς χριστιανὸς οὐδόλως ἀμφιβάλλει· δέχεται ἀδιστάκτως τὸ γεγονὸς τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, ἥτις ἐνισχύει τὴν πίστιν, τὴν ἀγάπην καὶ τὴν ἐλπίδα. Ἄνευ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου κενὸν εἶνε τὸ κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου· κενὴ ἡ πίστις καί, τὸ φοβερώτατον, τὸ μυστήριον τῆς θείας οἰκονομίας στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ψεύδους.

Ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ ἐγράφησαν ἀπολογητικῶς μελέται σύντομοι ἐν τῇ «Ἀναπλάσει» ὑπὸ τοῦ Μιχ. Γαλανοῦ καὶ ἐν τῷ «Πανταίνῳ» ὑπὸ τοῦ Γρηγ. Παπαμιχαήλ· ἐκτενέστερον δὲ καὶ ἐπιστημονικῶς ὑπάρχει τοῦ Πρεβὼ κατὰ μετάφρασιν ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ τοῦ ἀρχιμ. Μελετίου Σακελλαροπούλου (νῦν Μητροπολ. Μεσσηνίας)[1]. Ἤδη δὲ ὁ κ. Παν. Τρεμπέλας ἐδημοσίευσε τὸ πρῶτον ἐν «Πανταίνῳ» τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἀνατύπωσις περὶ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Ὁ συγγραφεὺς εἶνε γνωστὸς ἐκ τῶν πολλῶν ἀπολογητικῶν καὶ ἄλλων μελετῶν, τὰς ὁποίας δημοσιεύει ἐν τῷ περιοδικῷ τῆς «Ζωῆς»· εἶνε δὲ ἐκ τῶν ὀλίγων ἐκκλησ. ρητόρων ἐν Ἑλλάδι, κηρύττων εὐγλώττως καὶ ἀδαπάνως τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ ἐν Πάτραις καὶ ἀλλαχοῦ.

Ἡ προκειμένη μελέτη εἶνε σύντομος μέν, ἀλλὰ περιεκτική, σαφής, ἐναργὴς καὶ πειστικὴ καὶ μὲ γλῶσσαν ἁπλῆν. Ἐξετάζει τὰς ἱστορικὰς μαρτυρίας περὶ τῆς Ἀναστάσεως ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, τοῦ ἄλλοτε ἀσπόνδου ἐχθροῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ ἐκ τῶν μαρτυριῶν τῶν Εὐαγγελίων, τῶν ὁποίων «ἡ ἁπλότης εἶνε θυγάτηρ τῆς καλῆς πίστεως», ὡς λέγει ὁ Godet. Ἔπειτα ἐρευνᾷ τὴν ἀξιοπιστίαν τῶν μαρτύρων τῆς Ἀναστάσεως καὶ ἀνασκευάζει συντόμως μέν, ἀλλὰ πειστικῶς τὰς ἀντιρρήσεις τῶν ὑπερκριτικῶν ἢ ἀσεβῶν, οἵτινες ἢ ἠρ-

---

1. Ἡ λαμπρὰ αὕτη μετάφρασις ἐγένετο πρὸ πολλῶν ἐτῶν τῇ πολυτίμῳ συνεργασίᾳ τοῦ εὐσεβοῦς Γυμνασιάρχου Κωνσταντίνου Νεστορίδου ἐξ Ἰωαννίνων, ὡς δηλοῦται ἐν τῷ Προλόγῳ καὶ ἐκ τῆς δημοσιεύσεως πολλῶν κεφαλαίων ὑπὸ τοῦ Νεστορίδου ἐν τῷ ἄλλοτε ἐν Ἀθήναις ἐκδιδομένῳ περιοδικῷ «Σωτήρ».

νήθησαν τὸ γεγονὸς τῆς Ἀναστάσεως, ἢ διαφόρως καὶ μὲ δῆθεν φυσικοὺς ἢ ψυχολογικοὺς τρόπους ἐζήτησαν νὰ ἐξηγήσουν αὐτό. Τὸ θαῦμα τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ «ὑπερβαίνει τὰ στενὰ ὅρια τῆς ἀνθρωπίνης ἀντιλήψεως, ἀλλὰ δὲν προσκρούει οὔτε πρὸς τὸ λογικόν μας, οὔτε πρὸς τὰς ἠθικὰς καὶ αἰωνίας ἀρχάς, αἵτινες διέπουσι τὴν ἠθικὴν ὑπόστασίν μας». Ἐν γένει τὸ βιβλίον τοῦ εὐσεβοῦς καὶ ἀκαταπονήτου κ. Παν. Τρεμπέλα εἶνε λίαν ὠφέλιμον καὶ καταληπτὸν καὶ εἰς τοὺς ἀγεύστους τῶν φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν ζητημάτων καὶ ἐκζητήσεων.

† Ὁ Γόρτυνος καὶ Μεγαλοπόλεως ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ

Γεωργίου Α. Σωτηρίου, Ὁ ναὸς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ. Ἀθῆναι 1924. Ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου τοῦ Ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν ἔτ. 1922 σελ. 115-228.

Ἡ μελέτη αὕτη τοῦ διακεκριμένου παρ' ἡμῖν ἀρχαιολόγου καὶ εἰδικώτερον περὶ τὴν βυζαντιακὴν ἀρχαιολογίαν ἀσχοληθέντος περιέχει τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν, αἵτινες ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ κ. Σωτηρίου διεξήχθησαν ἐντολῇ τῆς Κυβερνήσεως ἐπὶ τοῦ πλουσιωτάτου ἀπὸ ἀρχαιολογικῆς σημασίας χωρίου τῆς Ἐφέσου, ὅπερ κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσιπενταετίαν προὐκάλεσε τὴν προσοχὴν τῶν Εὐρωπαίων καὶ ἰδίᾳ Αὐστριακῶν, οἵτινες ἀνέλαβον ἐκεῖ ἀνασκαφάς, ὧν τὸ ἀποτέλεσμα δὲν ἦτο πολὺ πλούσιον, καὶ τῶν ἐγχωρίων χριστιανῶν, οἵτινες μετὰ θρησκευτικῆς εὐλαβείας κατ' ἔτος, μετὰ τὸ Πάσχα, ἐπεχείρουν πολυανθρώπους ἐκδρομάς, ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν σοφῶν καθηγητῶν καὶ ἄλλων φιλαρχαίων, ὅπως θαυμάσωσι τὰ μεγαλοπρεπῆ λείψανα τῆς γεραρᾶς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, τῆς τε εἰδωλολατρικῆς καὶ τῆς Χριστιανικῆς, ὑπεράνω τῶν ὁποίων περιίπταντο τὰ ὀνόματα τῆς «Μεγάλης τῶν Ἐφεσίων Ἀρτέμιδος», τοῦ θείου ἀποστόλου Παύλου, τοῦ ὑψηγόρου θεολόγου Ἰωάννου. Ἐγκατασταθεῖσα ἐπὶ βραχὺ εἰς τὰ οἰκεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐδάφη ἡ Ἑλλὰς ἀμέσως ἐπελήφθη τοῦ διαφωτισμοῦ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς τέχνης διὰ τῆς μελέτης τῶν ὑπολειφθέντων ἐρειπίων τοῦ παλαιοτέρου ἑλληνικοῦ βίου, ἀνατεθείσης τῆς ἐργασίας ταύτης εἰς τοὺς καλλίστους ἡμῶν ἀρχαιολόγους κ. κ. Γ. Κουρουνιώτην, Γ. Οἰκονόμου καὶ Γ. Σωτηρίου, ὧν ὁ μὲν πρῶτος διηύθυνε τὰς ἀνασκαφὰς εἰς τὸ τμῆμα τοῦ Περγάμου, ὁ δὲ δεύτερος εἰς τὰς Κλαζομενὰς καὶ ὁ κ. Σωτηρίου εἰς τὴν Ἔφεσον.

Τὰ πορίσματα τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὁ κ. Σωτηρίου ἐξέθηκεν εἰς τὴν

πλουσιωτάτην ἔκδοσιν τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν. Ἐν τῇ μελέτῃ αὐτοῦ πρῶτον παρέχει τὰς μαρτυρίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν περὶ τοῦ θανάτου καὶ τοῦ τόπου τῆς ταφῆς τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ ἰδιαιτέρως περὶ τοῦ τάφου αὐτοῦ, ἐπιμελῶς περισυλλέξας αὐτὰς καὶ πλουτίσας διὰ κριτικῶν παρατηρήσεων. Εἰς ἕτερον κεφάλαιον ἐκτίθενται τὰ κατὰ τὴν κτίσιν καὶ τὰς τύχας τοῦ ναοῦ τοῦ Θεολόγου, ἐξ ὧν ἀπαρτίζει ὁ κ. Σ. σύντομον ἱστορίαν τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ μετ᾽ αὐτοῦ συνδεδεμένου τάφου τοῦ ἁγ. Ἰωάννου (σελ. 115 - 134). Τὸ κυριώτατον μέρος τῆς μελέτης ἀποτελοῦσιν αὐταὶ αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Μνημείου τῆς Ἐφέσου καὶ ἡ περιγραφὴ τῶν διαφόρων κατ᾽ αὐτὰς εὑρημάτων. Ὁ ναὸς ἀπεδείχθη ὅτι ἦτο Βασιλική, ἔχουσα τὸν τύπον ἐλευθέρου Σταυροῦ, μετὰ πέντε τρούλλων κατὰ τοὺς ἄξονας αὐτοῦ. Εἰς τὸ κεντρικὸν μέρος τοῦ ναοῦ ἀνεκαλύφθη τὸ Μαυσολεῖον τοῦ ἁγ. Ἰωάννου, εἰς τὸ βάθος τοῦ ὁποίου ἀνευρέθη «βόθρος», ὅστις καὶ εἶνε ὁ ἀρχικὸς «τόπος» τῆς ταφῆς καί, κατὰ τὰς παραδόσεις, τῆς μεταστάσεως τοῦ Εὐαγγελιστοῦ - Ἀποστόλου. Ἐκ τῶν ἀνασκαφέντων εὑρημάτων ὁ Σ. περιγράφει τὰ ***γλυπτὰ διακοσμητικὰ μέλη***, προϊόντα τῆς γλυπτικῆς τέχνης τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ (θωράκια, ἐπιστύλια, φατνώματα), τὰ ***μωσαϊκὰ*** καὶ τὰς ***τοιχογραφίας***, ***μετάλλινα σκεύη***, ***πήλινα ἀγγεῖα*** μετὰ ἐγχαράκτου ἢ γραπτοῦ διακόσμου, μαρτυροῦντα τέχνην κεραμικὴν προσκεκολλημένην εἰς τὰ παλαιὰ πρότυπα καὶ μὴ ἀκολουθήσασαν τὴν ἁλματικὴν καὶ λαμπρὰν ἐξέλιξιν τῆς Ἀνατολικῆς (ἐν Συρίᾳ καὶ Αἰγύπτῳ) τέχνης. Καὶ τῆς ὑελουργίας ἱκανὰ προϊόντα ἀνευρέθησαν ἐξ ἁπλῆς ἢ ἐζωγραφημένης ὑάλου (κανδῆλαι, δοχεῖα, φιαλίδια κ.τ.λ.). ***Ἐπιγραφικὸν ὑλικὸν*** ἀνευρέθη σχετικῶς ὀλίγον κυρίως ἐπὶ λίθων καὶ πλίνθων παλαιοτέρων, χρησιμοποιηθέντων ὑπὸ τῶν οἰκοδόμων ὡς οἰκοδομήσιμον ὑλικόν. Τὰ ἀνευρεθέντα ὀλίγα νομίσματα ἀναφέρονται εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν περίοδον, ἓν εἶνε σελδσουκικὸν (1375) καὶ ἓν πιθανῶς βενετικὸν τῆς Κύπρου. Εἰς τρίτον κεφάλαιον ὁ κ. Σ. παρέχει εἰς ἡμᾶς λεπτομερῆ σύγκρισιν τοῦ Μνημείου τῆς Ἐφέσου πρὸς τὸν ναὸν τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τῆς Κπόλεως, πρὸς ὃν μεγίστην εἶχεν ὁμοιότητα ὁ ναὸς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, καὶ πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ ὁποίου παρέχεται πλούσιον σήμερον ὑλικὸν εἰς τὰς μέχρι τοῦδε προσπαθείας τῶν βυζαντινολόγων ἀρχαιολόγων. Τὴν ὡραίαν μελέτην του ὁ κ. Σ. συμπληροῖ διὰ βραχέος ἐπιμέτρου περὶ τῆς ***Καταγωγῆς τῆς Σταυρικῆς μετὰ πέντε τρούλλων Βασιλικῆς***. Τὸ ὅλον ἔργον πλουτίζεται διὰ

μεγάλου σχεδίου κατόψεως τοῦ ναοῦ τοῦ Θεολόγου καὶ διὰ πολυπληθῶν ἐν τῷ κειμένῳ ὁλοσελίδων ἢ καὶ μικροτέρων εἰκόνων τῶν ἀνασκαπτομένων μερῶν καὶ εὑρημάτων. Ἐπικαίρως δὲ ἀποδίδοται δίκαιος φόρος εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν ἐθνομάρτυρα Μητροπολίτην Σμύρνης ἀοίδιμον Χρυσόστομον, διὰ τῆς ἀφιερώσεως τοῦ ἔργου τούτου εἰς τὴν μνήμην αὐτοῦ, ὅστις, πλὴν ἄλλων, καὶ τοῦ πατρίου ἀρχαιολογικοῦ πλούτου διάθερμος θαυμαστὴς καὶ προστάτης δι' ὅλου τοῦ βίου αὐτοῦ ἀπεδείχθη.

ΑΔ. Ν. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ἀδαμ. Ν. Διαμαντοπούλου, Καθηγητοῦ, Ἀπόπειραι πρὸς ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν ιε´ αἰῶνα. Ἱστορικὴ μελέτη, Ἀθῆναι 1924, σελ. 75.

Συνεχίζων τὰς ἱστορικὰς αὐτοῦ μελέτας ἐπὶ τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας ὁ σ. διὰ τῆς αὐτῆς εὐσυνειδήτου κριτικῆς ἐρεύνης τῶν πηγῶν παρέσχεν ἐν τῷ ἔργῳ του τούτῳ εἰς τὴν ἑλληνικὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην τὴν πληρεστάτην μέχρι τοῦδε καὶ μᾶλλον ἀμερόληπτον ἔκθεσιν τῶν περὶ ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς συνεννοήσεων, αἵτινες ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ιε´ αἰῶνος κατέληξαν εἰς τὴν ἀτυχεστάτην ψευδένωσιν τῆς Φλωρεντίας (1439). Τὸ ὑπάρχον ὑλικὸν μέχρι πρὸ πεντηκονταετίας ἢ μονομερῶς ἐχρησιμοποιεῖτο, ἢ ἄνευ τῆς ἀπαιτουμένης κριτικῆς. Ἔκτοτε ὅμως (ἀπὸ τοῦ 1870) τὸ ὑλικὸν τοῦτο ἐπλουτίσθη ἱκανῶς καὶ δικαιολογεῖται σήμερον πληρέστατα ἡ ἀναθεώρησις τῶν ἱστορικῶν συμπερασμάτων, ἅτινα, ὡς τὰ πολλά, ἀπέβαινον εἰς βάρος τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τῷ α´ μέρει ὁ σ. ἀποκαθιστᾷ τὴν ἀλήθειαν περὶ δῆθεν ἐπισήμου πρεσβείας ἐκ Βυζαντίου ἐξ ἐπισκόπων, ἥτις προέτεινε τὴν ἄνευ ὅρων ὑποταγὴν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν Ρώμην ἐν τῇ ἐν Κωνσταντίᾳ μεγάλῃ συνόδῳ (1414—1418). Ἐν τῷ β´ ἐκτίθενται αἱ συνεννοήσεις περὶ ἑνώσεως μετὰ τοῦ πάπα Μαρτίνου Ε´ (1417-1431) καὶ ἐν τῷ γ´ αἱ πολύπλοκοι καὶ περίεργοι καὶ πολὺ τὸ ἐνδιαφέρον προκαλοῦσαι συνεννοήσεις τῶν ἐν Βυζαντίῳ μετὰ τοῦ πάπα Εὐγενίου Δ´ (1431—1447) καὶ συγχρόνως μετὰ τῆς ἐν Βασιλείᾳ μεταρρυθμιστικῆς συνόδου (1431—1442). Ἡ διήγησις εἶνε διαφωτιστικὴ τῶν κυριωτάτων προσώπων, ἅτινα μετέσχον τῶν συνεννοήσεων. Ὁ σ. ἀφίνει τὰ πράγματα νὰ λαλῶσιν ἀφ' ἑαυτῶν, κηδόμενος δὲ τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας δὲν φείδεται τῶν προσώπων, τῶν ἀναξίων φειδοῦς. Πόσον δὲ ἀναγκαῖον εἶνε

τοῦτο καὶ σήμερον ἔτι, ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ἃς συναντῶμεν καὶ νῦν ἐν τῷ εὐρωπαϊκῷ ἐπιστημονικῷ τύπῳ ἀνακριβειῶν. Οὕτω π.χ. ὁ γνωστὸς ἐκ πλείστων αὐτοῦ συγγραφῶν κ. A. Palmieri, μνημονεύων ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ τῆς «Revue d'Histoire Ecclésiastique» τῆς ἐκδόσεως τῆς «Θεολογίας» καὶ βιβλιογραφῶν, σὺν ἄλλοις, καὶ τὴν μελέτην ταύτην τοῦ κ. Διαμαντοπούλου μεταξὺ τῶν ἐν τῷ ἡμετέρῳ περιοδικῷ δημοσιευομένων «études de valeur», ἐπάγεται: «ὁ Α. Ν. Διαμαντόπουλος προσπαθεῖ ν' ἀποδείξῃ ἀπὸ ἱστορικῆς ἐπόψεως, ὅτι τὰ διατάγματα τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου δὲν ἐξουσιοδοτοῦσι τὴν Ἁγίαν Ἕδραν νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν δικαιοδοσίαν της ἐπὶ τῶν Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν» (τ. XX, 1, 1924, σ. 169). Ταῦτα γράφει ὁ κ. Palmieri, ἐνῷ ἐν τῇ ὑπ' ὄψει μελέτῃ τοῦ κ. Δ. οὐδὲ μία κἂν λέξις ὑπάρχει περὶ τῶν «διαταγμάτων» τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου, ἀφοῦ οὐδεὶς λόγος περὶ τῆς συνόδου ταύτης γίνεται. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ περὶ τῆς συνόδου ταύτης γνωστῇ μονογραφίᾳ τοῦ κ. Δ., τῇ δημοσιευθείσῃ πρὸ εἰκοσιπενταετίας, οὐδὲν ἐπ' ἴσης τοιοῦτο λέγεται, ὁποῖον ἀναγράφει ὁ κ. P.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

Σ. Θ. Λάσκαρι, Ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ ἐπόψεως δημοσίου δικαίου. Ἀθῆναι 1924, σελ. 40.

Διὰ τῆς ἐπὶ ἐπισήμων συνθηκῶν καὶ ἐγγράφων καὶ ἄλλων ἐγκύρων πηγῶν στηριζομένης μελέτης ταύτης, ἥτις καὶ γαλλιστὶ πρὸ διετίας ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ «Revue historique» τῶν Παρισίων, ὁ σ., Γραμματεὺς ἐν τῷ Ὑπουργείῳ τῶν Ἐξωτερικῶν, ἐξετάζει τὴν νῦν νομικὴν θέσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι ὀπαδῶν τοῦ δυτικοῦ δόγματος, πρὸς τελειοτέραν δὲ διαφώτισιν αὐτῆς ἀνατρέχει εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τοῦ Κατολικισμοῦ ἐν ταῖς Ἑλληνικαῖς χώραις ἀπὸ τῆς δ' σταυροφορίας μέχρι τῆς ἀνακηρύξεως τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, ἐν δὲ τοῖς Ἰονίοις νήσοις καὶ μέχρι τοῦ 1864. Ἐκ τῆς ὅλης σαφοῦς ἐκθέσεως τῶν τυχῶν τοῦ Κατολικισμοῦ ἐν Ἑλλάδι ἐξάγεται τοῦτο τὸ ἀναμφισβήτητον: ὅτι παρὰ πᾶσαν τὴν αὐταρχικὴν ἐν ἀρχῇ συμπεριφορὰν τῶν καταλαβόντων τὰς ἑλληνικὰς τοῦ Βυζαντίου χώρας κατολικῶν, σφετερισθέντων τοὺς ὀρθοδόξους ναοὺς καὶ τὰς περιουσίας αὐτῶν, ὑπῆρξαν καὶ τρεῖς ἢ τέσσαρες εὐγενεῖς καὶ μετριοπαθεῖς ἐπίσκοποι τῆς Ῥώμης, οἵτινες εἴτε ἐκάκισαν τὰς πιέσεις καὶ τὰς καταχρήσεις ταύτας, εἴτε καὶ ἀποκατέστησαν ἐλευθεριωτέρας τὰς σχέσεις πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους τῆς Ἑλλάδος κατοίκους. Ἡ δὲ ἐπὶ μακρὸν δεσπόσασα

ἐν Ἑπτανήσῳ Βενετία προήγαγε τὴν ἀνεξιθρησκείαν αὐτῆς μέχρις ἀπαγορεύσεως τοῦ ρωμαϊκοῦ προσηλυτισμοῦ. Τὸ αὐτὸ ἔπραξε καὶ ἡ δημοκρατικὴ καὶ ἡ αὐτοκρατορικὴ τοῦ Ναπολέοντος Α΄ Γαλλία. Τοὐναντίον, ἡ Γαλλία τῶν Ὀρλεανιδῶν παρὰ πᾶσαν τὴν ἔλλειψιν ἀληθοῦς ἀνεξιθρησκείας ἐν τῇ Εὐρώπῃ τοῦ 1830 ἐπέμεινε κατὰ τὴν ἀνακήρυξιν τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος νὰ ἐξασφαλίσῃ εἰς τὸν ἐν Ἑλλάδι Κατολικισμὸν προνόμια, οἷα διὰ τῆς ἀπὸ τοῦ ιστ΄ αἰῶνος ἀποκλειστικῆς προστασίας αὐτῆς ἐν τῇ μουσουλμανικῇ Ἀνατολῇ εἶχεν ἐξασφαλίσει εἰς τοὺς ἐν Τουρκίᾳ ζῶντας ὀπαδοὺς τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Καὶ ταῦτα, παρὰ πᾶσαν τὴν θρησκευτικὴν ἀνεξαρτησίαν, ἣν ἀνεγνώρισαν ἀπὸ τοῦ πρώτου τῆς Ἐπαναστάσεως ἔτους αἱ Ἑλληνικαὶ Ἐθνοσυνελεύσεις. Ἡ σημερινὴ νομικὴ θέσις τοῦ Κατολικισμοῦ ἐν τῃ νῦν δημοκρατικῇ μάλιστα Ἑλλάδι, πάντως πρέπει ἐν πολλοῖς ν' ἀναθεωρηθῇ καὶ καθορισθῇ σαφέστερον, δικαιότερον, νομιμώτερον, κατὰ τρόπον δῆλ. σώζοντα τὴν ἀξιοπρέπειαν τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας, εἴτε διὰ μέτρων ὑπαγορευομένων ὑπὸ τῶν διεθνῶν συνθηκῶν τῶν ρυθμιζουσῶν τὰ τῶν ξένων θρησκευμάτων, εἴτε, ὡς νομίζει ὁ σ., δι' ἰδίας συμβάσεως (Concordat) μετὰ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἕδρας. Τὸ βιβλίον εἶνε ἀπὸ πάσης ἐπόψεως ἀξιοσπούδαστον.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Χρ. Γ. Παντελίδου, Ἆσμα τοῦ ἀπαγχονισμοῦ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κύπρου καὶ τῶν ἄλλων Μητροπολιτῶν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Ἐν «Κυπριακοῖς Χρονικοῖς», ἔτος Β΄, τεῦχ. Γ΄ ἐν Λάρνακι 1924 σελ. 65-67.—Ὁ σ. ἀντέγραψε τὸ ᾆσμα τοῦτο, σωθὲν κολοβόν, ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τῆς ἱερᾶς μονῆς Κύκκου (Κύπρου), φρονεῖ δὲ ὅτι τοῦτο θὰ ἦτο ἐκτενέστατον. Ε. Ι. Κ.

Ἰ. Ἀντ. Γ. Συκουτρῆ, Ἁγία Θέκλα (Μονὴ) ἐν «Κυπριακοῖς Χρονικοῖς», ἔτος Β΄ τεῦχος Α΄, Β΄, ἐν Λάρνακι 1924 σελ. 30—35. — Ὁ σ. περιγράφει τὴν τοποθεσίαν τῆς ἐν Κύπρῳ μικρᾶς Μονῆς τῆς Ἁγίας Θέκλης καὶ ἀφηγεῖται τὴν ἱστορίαν αὐτῆς λαμβάνων ὑπ' ὄψιν σχετικὰς ἐπιγραφὰς καὶ μαρτυρίας ξένων. Ε. Ι. Κ.

Λεων. Ι. Φιλιππίδου καθηγητοῦ, Ἡ χριστιανικὴ ἡλικία τῶν Κυκλάδων νήσων (ΕΦ 1924 τεῦχος ΣΕ—ΣΖ σελ. 78).—Ὁ συγγραφεὺς

ἀντικρούει διὰ πολλῶν καὶ ἀξιολόγων ἐπιχειρημάτων τὴν γνώμην τοῦ Α. Μηλιαράκη ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἀνεφάνη εἰς τὰς Κυκλάδας μετὰ τὸν Δ΄ αἰῶνα, ἀποδεικνύων ὅτι πολὺ πρὶν εἶχε διαδοθῆ. Ι. Β.

Δημ. Γεωργιάδου (ἀρχιμ. πρ. καθηγητοῦ), Τὸ βάπτισμα τῶν αἱρετικῶν (ΝΣ 1924 τεῦχ. ΙϚ΄ σ. 73).—Ἀντικειμενικὴ ἔκθεσις ἀπὸ ἱστορικῆς καὶ κανονικῆς ἀπόψεως ἀρχῆθεν μέχρι σήμερον τοῦ ἄνω ζητήματος. Ι. Β.

Τ. Κανδηλώρου, ὁ ἀφορισμὸς τῶν ἁρματωλῶν κατὰ τὸ 1805. (Μ. ἀρ. 36—1924 σ. 226).—Δημοσιεύεται τὸ ἐπὶ πατριάρχου Καλλινίκου ἐκδοθὲν ἀφοριστικὸν γράμμα κατὰ τῶν ἁρματωλῶν καὶ κλεφτῶν. Ι. Β.

Μεσσηνίας Μελετίου, Ἡ Ἱερὰ Μονὴ τῶν Ἁγίων 40 μαρτύρων, Ἀθῆναι 1921, σελ. 112.—Ὁ Σεβ. συγγραφεὺς περιγράφει γλαφυρῶς τὴν ἀρχαίαν ταύτην καὶ ἱστορικὴν τῆς Λακεδαιμονίας Μονήν, ἐν ᾗ καὶ ὁ ἴδιος τὴν μοναχικὴν ἔλαβε κουράν, δημοσιεύων διαφόρους ἐπιγραφὰς καὶ πολλὰς πληροφορίας περί τε τῆς ἀρχικῆς ἐν τῷ σπηλαίῳ Μονῆς καὶ τῆς σημερινῆς, ὡς καὶ βιογραφικὰ τῶν διαφόρων Ἡγουμένων καὶ μοναχῶν σημειώματα. Ι. Β.

Γρηγορίου Λογοθέτου, ἱερέως, Τὰ Κυθηραϊκὰ Χρονικά. Ἔτος Α΄. σελ. 337—364, ἐκδιδόμενα ὑπὸ Σπ. Στάθη. (Κυθηραϊκὴ Ἐπιθεώρησις. Ἔτος Α΄ 1923.—Ὁ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου ζήσας ἐν Κυθήροις ἱερεὺς οὗτος καταγράφει ἐν τῷ εἰρημένῳ μελετήματι τὰ χρονικὰ τῆς ἐποχῆς του ἀπὸ τοῦ 1780—1817. Πολλαὶ ἐκκλησιαστικαὶ εἰδήσεις παρέχονται σχετικαὶ σχεδὸν πάντοτε πρὸς τὰ Κύθηρα. Ε. Ι. Κ.

Ἰωάν. Ἀντ. Γ. ***Συκουτρῆ,*** Μοναστήρια ἐν Κύπρῳ. Ἐν «Κυπριακοῖς Χρονικοῖς», Ἔτος Β΄. τεῦχ. Γ΄. Ἐν Λάρνακι. 1924 σ. 79—85. Ὁ σ. γνωρίζει ἡμῖν εἰδήσεις περὶ τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ χωρίου Ἀψιοῦ, διεξοδικώτερον δὲ διατρίβει περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν τῷ χωρίῳ Ἀμιροῦ παλαιᾶς Μονῆς Παναγίας τῆς Ἀμιροῦς. Ε. Ι. Κ.

Δ. Σωμερίτου, Ἡ ὁρκωμοσία εἰς τὴν ἱστορίαν. Ἐφημερὶς «Ἐμπρός», 7 Μαΐου 1924.—Ὁ γράφων, λαμβάνων ἀφορμὴν ἐκ τῆς γενομένης ὁρκωμοσίας τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων κατὰ τὴν 1 Μαΐου, ἐρευνᾷ συντόμως τό τε ἱερὸν Εὐαγγέλιον καὶ τοὺς διασημοτέρους Πατέρας, εὑρίσκει δ' ὅτι ἀπαγορεύεται ὁ ὅρκος ἀπολύτως. Ἐξηγῶν τὴν κα-

θιέρωσιν τοῦ ὅρκου εἰς τὸν ὑπαλληλικὸν κόσμον ἀποφαίνεται ὅτι οὗτος εἰσήχθη ὑπὸ τῶν ἑκάστοτε Ἡγεμόνων καὶ Κυβερνητῶν, ἵνα διατηρῶσι διὰ τοῦ θρησκευτικοῦ κύρους τοὺς λαοὺς ὑποτεταγμένους.

Ε. Ι. Κ.

Σπ. Στάθη, «Κυθηραϊκὴ Ἐπιθεώρησις». Ἐτήσιον περιοδικόν, ἐκδιδόμενον κατὰ Σεπτέμβριον ἑκάστου ἔτους. Ἔτος Α΄. 1923. Ἐν Ἀθήναις. Ἐνδιαφέρουσαι τὴν Ἐκκλησίαν σελίδες: 15—52, ἐν αἷς ἐκτίθενται τὰ τῆς πληρώσεως τῆς μητροπ. ἕδρας Κυθήρων καὶ στατιστ. πληροφορίαι περὶ ναῶν καὶ ἐφημερίων, ἀπολογισμῶν αὐτῶν, ἱερῶν Μονῶν καὶ ἐν τέλει περὶ τοῦ ἐθίμου τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν ἐν τοῖς προαυλίοις τῶν ἱερῶν ναῶν. Ἐν σελίδι 220 ἀριθμοῦνται αἱ θρησκευτικαὶ τῆς νήσου Κυθήρων πανηγύρεις. Ἐπίσης ἐν σελίσι 313—332 εὕρηται μελέτη περὶ Μεσαιωνικῶν μνημείων, ναῶν ἰδίᾳ, ἐν Κυθήροις, καὶ ἐν σελίσι 337—364 τὰ Κυθηραϊκὰ χρονικὰ μετὰ διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν εἰδήσεων τοῦ ἱερέως Γρηγορίου Λογοθέτου. Ε. Ι. Κ.

Χρυσοστόμου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν Μαξίμου Μαργουνίου (ΝΣ 1924 τεῦχος ΙΒ΄ σ. 709).— Ὁ Μακ. περιγράφει διὰ μακρῶν τὰς προστριβὰς δύο Ἱεραρχῶν ΙϚ΄ αἰῶνος ἐν Βενετίᾳ ἐχόντων τὰς διατριβὰς ἐκ τῶν λογίων Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς τοῦ Φιλαδελφείας Γαβριὴλ τοῦ Σεβήρου καὶ Κυθήρων Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου, αἵτινες καὶ τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν ἀπησχόλησαν. Ι. Β.

ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Edgar Hennecke, Neutestamentliche Apokryphen. Δευτέρα ἔκδοσις ἐπεξειργασμένη καὶ ἐπηυξημένη (1923). Π. Ι. Μ.

Martin Dibelius, Der Hirt des Hermas (ἐν τῷ Handcommentar τοῦ Lietzmann 1923).—Εἶναι τὸ πρῶτον διεξοδικὸν ὑπόμνημα εἰς τὸ περίφημον βιβλίον τοῦ ἀποστολικοῦ ἐκείνου πατρός. Π. Ι. Μ.

Apokryphen und Pseudepigraphen des A. Testaments. Νεωτάτη ἔκδοσις τῆς γνωστῆς συλλογῆς τοῦ E. Kautzsch (Tübingen 1921), τῇ συμπράξει διαπρεπῶν εἰδικῶν θεολόγων. Π. Ι. Μ.

E. Kautzsch, Die Heilige Schrift des A. Testaments. Νεωτάτη ἔκδοσις (4) ἐπηυξημένη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Bertholet (Tübingen 1921).

Π. Ι. Μ.

Ἰωάν. Ἀντ. Γ. Συκουτρῆ, Κυπριακὴ Ἁγιογραφία. Ἐν «Κυπριακοῖς Χρονικοῖς». Ἔτος Β΄ τεῦχος Α΄, Β΄, ἐν Λάρνακι 1924 σελ.

47-59.— Διάφοροι πληροφορίαι καὶ σκέψεις τοῦ σ. ἐν σχέσει πρὸς Κυπρίους ἁγίους, παλαιούς τε καὶ νεωτέρους. Ε. Ι. Κ.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Γ. Α. Σωτηρίου. Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Κυθήρων (Κυθηραϊκὴ Ἐπιθεώρησις. Ἔτος Α΄ 1923 σ. 313—332. — Μετὰ χρονολογικὴν κατάταξιν αὐτῶν ὁ σ. ἀριθμεῖ καὶ περιγράφει συντόμως, παρέχων τὰ σχετικὰ διαγράμματα τῶν ναῶν Ἁγίου Θεοδώρου, ἁγίας Βαρβάρας, ἁγίου Πέτρου, ἁγίου Ἀνδρέου, ἁγίου Δημητρίου, ποιεῖται δὲ γενικώτερον λόγον περὶ πληθύως ναϊδρίων καὶ τοιχογραφιῶν εἴς τινα ἐξ αὐτῶν. Τὸ μελέτημα κέκτηται ἀρχαιολογικὴν καὶ ἱστορικὴν ἀξίαν.

Ε. Ι. Κ.

«Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας».—Μετὰ χαρᾶς ὑπαντῶμεν τὸ πρὸ καιροῦ ἀναστεῖλαν τὴν ἔκδοσιν αὐτοῦ κάλλιστον Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογ. Ἑταιρείας. Διακοπὲν ἐλλείψει πόρων μετὰ εἰκοσαετῆ σταδιοδρομίαν, ἐπανεκδίδεται ὑπὸ τοῦ ἀνασυσταθέντος λαμπροῦ ἐπιστημονικοῦ σωματείου, τῆς διευθύνσεως αὐτοῦ ἀνατεθείσης εἰς τὸν Γεν. Γραμματέα τῆς Ἑταιρείας. Περιεχόμενα τοῦ τεύχους (Περίοδος Β΄, Τόμ. Α΄, τεύχη α΄ καὶ β΄, 1924): Γεώργιος Λαμπάκης ὑπὸ τοῦ Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου, Σπαράγματα ἱστορημένου Εὐαγγελίου ὑπὸ Α. Ξυγγοπούλου (μετ᾽ εἰκόνων). Βυζαντινὰ ἀγγεῖα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Παλαιᾶς Κορίνθου ὑπὸ Ἀλεξ. Φιλαδελφέως (μετ᾽ εἰκόνων). Ἡ Μονὴ Ὁσίου Μελετίου καὶ ὁ μητροπ. Ἀθηνῶν Νικάνωρ ὑπὸ Κ Κωνσταντοπούλου (μετ᾽ εἰκόνων). Ἀνέκδοτοι Ἐγκύκλιοι καὶ ἔγγραφα μητροπόλεως Λαρίσσης ὑπὸ Κ. Ι. Δυοβουνιώτου. Καταστατικὸν τῆς Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας. Ἐργασίαι στερεώσεως βυζ. μνημείων κατὰ τὸ ἔτος 1923. Βυζαντινὸς ναὸς ἐν Καρπάθῳ.

Γ. Π.

ΟΜΙΛΗΤΙΚΗ

Δ. Κουϊμουτσοπούλου, Ἡ παρ᾽ ἡμῖν Ἐκκλησιαστικὴ Ρητορεία. Ἐν Ἀθήναις. 1923. σελ. 57.— Ὁ σ. μετὰ προφανοῦς ἀγάπης καὶ ἐνδιαφέροντος πρὸς τὸ ἔργον τῆς Ἐκκλησίας μελετᾷ τὴν κατάστασιν τοῦ θείου κηρύγματος ἐν τῇ καθ᾽ ἡμᾶς Ἐκκλησίᾳ. Διαβεβαιοῖ, ὅτι τὸ χριστιανικὸν πλήρωμα διψᾷ λόγον Θεοῦ· εὑρίσκει τὰ στελέχη καὶ τὴν δρᾶσιν τῶν ἱεροκηρύκων μὴ ἀντίστοιχον πρὸς τὴν δίψαν ταύτην τοῦ λαοῦ· ὑποδεικνύει τρωτὰ διάφορα καὶ εἰσηγεῖται σκέψεις αὐτοῦ πρὸς θεραπείαν. Ρίζαν εὐστόχου ῥητορείας ὑπολαμβάνει τὴν πίστιν τοῦ ἱεροκήρυκος. Ὁ σ. ὁμολογεῖ ὅτι ἡ ὁμιλητικὴ δὲν ἐκαλλιεργήθη μέχρι τοῦ-

δε προσηκόντως ἐν τῇ θεολογικῇ σχολῇ δὲν γίνεται δ'ἐν αὐτῇ καὶ ἡ προσήκουσα προπαρασκευή, μάλιστα ἀπὸ ἀπόψεως ἀσκήσεως. Ὁμιλεῖ ἀκολούθως περὶδιαφόρων ἱεροκηρύκων. Ὁ σ. ἀπαισιοδόξως ἀποβλέπων πρὸς τὴν ἐνεστῶσαν παρ'ἡμῖν κηρυγματικὴν κατάστασιν θεωρεῖ αὐτὴν ὡς «μὴ ἐπιτρέπουσαν νὰ ἐλπίζῃ τις εἰς ἀγαθὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν». Εἰ καὶ τὸ ἔργον, ὑπολείπεταί πως κατὰ τὴν μεθοδικότητα. Εὐχαρίστως ὅμως βλέπομεν διατεπουμένας ἐν αὐτῷ καὶ πικρὰς ἀληθείας,

Ε. Ι. Κ.

Μητροπολίτου Γόρτυνος καὶ Μεγαλοπόλεως Πολυκάρπου. Ὁμιλίαι ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ ἐγκαθιδρύσει. Ἐν Ἀθήναις. 1924.

Ε. Ι. Κ.

ΠΑΛΑΪΟΓΡΑΦΙΑ

Σπυρίδωνος Λαυριώτου, Ἀνέκδοτος Ἐκκλησ. ποίησις (ΓΠ 1924 τεῦχ. 98 σ. 49). Ἐκ διαφόρων κωδίκων τοῦ Ἁγ. Ὄρους δημοσίευσις ἀνεκδότων Κανόνων μετὰ σημαδοφώνων ποιητῶν. Β. Ι.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἐπιστολαὶ πρῴην Ἄρτης Νεοφύτου πρὸς τοὺς διαφόρους (ΓΠ. 1924 τεῦχ. 70 σελ. 66). Δημοσιεύεται ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία ἰδίως πρὸς τοὺς ἡγεμόνας τῆς Μολδοβλαχίας. Ι. Β.

ΔΪΑΦΟΡΑ

Here and there among the Papyri (**Ἐδῶ καὶ ἐκεῖ μεταξὺ τῶν παπύρων) ὑπὸ** *George Milligan. George H. Doran Co, New York* 180 σελ.—Ἀρίστη ἐκλαϊκευτικὴ μελέτη ἐπὶ τῶν παπύρων καὶ ἰδίᾳ τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν Κ. Δ. Ὁ συγγραφεύς, ἀποφεύγων τὴν γνωστὴν ὁρολογίαν, ξένην πρὸς τοὺς ἀναγνώστας, δι' οὓς προορίζει τὸ βιβλίον του, εἰσάγει ὡς θαυμαστῶς μὴ εἰδικοὺς ἀναγνώστας εἰς τὰ ἀληθῶς ἑλκυστικὰ ζητήματα, ἅτινα προέκυψαν ἐκ τῆς πλουσίας ἀνακαλύψεως τῶν παπύρων. Α. Α.

Confronting Joung Men with the Living Christ (Ἀντιπαραβολὴ τῶν νέων πρὸς τὸν ζῶντα Χριστὸν) ὑπὸ *John R. Mott* 203 σελ. δολλ. 1.50.—Ὁ ἀρχηγὸς τῆς μεγάλης χριστιανικῆς κινήσεως τῆς παγκοσμίας Χριστιανικῆς Ἀδελφότητος τῶν νέων, τοῦ ὁποίου ἡ μεγάλη προσωπικότης κατέχει διακεκριμένην θέσιν εἰς τὸν Χριστιανικὸν κόσμον (πρό τινος ἐπεσκέφθη καὶ τὰς Ἀθήνας), εἰς ὀκτὼ θαυμασίας διαλέξεις παρέχει ἀρίστας παραινέσεις τοῖς νέοις πρὸς καταρτισμὸν ἀρτίας χριστιανικῆς ζωῆς. Α. Α.

Ἐν τῇ «Zeitschrift für die Neutestamantliche Wissenschaft», τῇ ὑπὸ τοῦ διαπρεποῦς καθηγητοῦ τοῦ ἐν Ἰέννῃ πανεπιστημίου κ. Hans Lietzmann ἐκδιδομένῃ, τὰ ἀκόλουθα ἀναγράφονται περὶ τῆς ἐκδόσεως τῆς «Θεολογίας» (1924-τεῦχ. 1-2 σελ. 159): «Ἐν Ἀθήναις ἐκδίδεται ἀπὸ τοῦ 1923 ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ τῆς Ἑλλάδος περιοδικὰ πολλαπλῶν ἀγαθῶν προξένου πρώην καθηγητοῦ καὶ ἤδη Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου ἐπιστημονικὸν θεολογικὸν περιοδικὸν «Θεολογία». Ἐκδότης εἶναι ὁ καθηγητὴς Παπαμιχαήλ, τοῦ ἐν Ἀθήναις Πανεπιστημίου. Τὰ μέχρι τοῦδε ἐκδοθέντα τεύχη περιέχουσι διατριβὰς περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κατὰ διαφόρους ἐποχάς, ἔτι δὲ δύο πραγματείας περὶ τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ ***Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτου*** καὶ περὶ τῶν ἀποπειρῶν πρὸς ἕνωσιν τοῦ ιε´ αἰῶνος τοῦ καθηγ. ***Ἀδαμ. Διαμαντοπούλου***. Εἰς τὸν κύκλον τοῦ ἡμετέρου περιοδικοῦ ἀνήκουσιν αἱ ἔρευναι τοῦ *Χρ.* ***Παπαϊωάννου*** περὶ τοῦ τέλους τοῦ κατὰ Μᾶρκον Εὐαγγελίου, τοῦ † Α. Χ. περὶ τοῦ Ἀντίπα τοῦ Περγάμου ('Αποκ. β´ 12—13), τοῦ ***Χρυσοστ. Παπαδοπούλου*** περὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι τῶν μέσων τοῦ Γ´ αἰῶνος, τοῦ ***Σωφρονίου*** Ἀποκαλυπτικά. Εἰς ἕκαστον τεῦχος ἐπισυνάπτεται κριτικὸν καὶ βιβλιογραφικὸν δελτίον, ὅπερ ἀσχολεῖται ἐπιμελῶς περὶ τὴν δυτικὴν γραμματείαν, δι' ἡμᾶς δὲ τυγχάνει ἰδιάζοντος διαφέροντος καθ' ὅσον ἀναφέρει τὴν εἰς ἡμᾶς ἄγνωστον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον παραμένουσαν γραμματείαν τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἰδίᾳ τῆς Ἑλλάδος. Μεταξὺ τῶν κριτικῶν τῆς Θεολογίας χαιρετίζω καὶ τὸν διδάκτ. κ. Μπρατσιώτην, ὅστις, ἐλθὼν ἄλλοτε ἐν Ἰένῃ εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὴν γερμανικὴν θεολογίαν, ἀποδεικνύει ἐν τοῖς ἐπιστημονικοῖς αὐτοῦ δημοσιεύμασι πόσον σοβαρῶς προσπαθεῖ ν' ἀναπτύξῃ περαιτέρω τὰ ἐν Γερμανίᾳ κτηθέντα ζώπυρα. Μνημονεύω τὰς ἐργασίας του περὶ «Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ ὡς προφήτου» (Ἀθήνησι 1921), τῆς ὡραίας μελέτης του «περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Ἂμ-Χαάρετς ἐν τοῖς εὐαγγελίοις» (αὐτόθι 1923) καὶ ἑνὸς ἐμπεριστατωμένου, νουνεχοῦς καὶ σοφοῦ ὑπομνήματος εἰς τὴν πρὸς Φιλήμονα ἐπιστολὴν (αὐτόθι 1923). Εἶναι λίαν εὐχάριστον, ὅτι, παρὰ πᾶσαν δυσμένειαν τῶν καιρῶν ἡ ἐπιστημονικὴ θεολογία ἐν Νέᾳ Ἑλλάδι τόσον γενναίως ἀγωνίζεται ἵνα ἐπιβληθῇ καὶ θὰ ἀνήκῃ ποτὲ οὐχὶ εἰς τοὺς ἀσημάντους τίτλους τιμῆς τοῦ Πατριάρχου (γράφε: Ἀρχιεπισκόπου) Χρυσοστόμου, ὅτι τόσον ἰσχυρῶς ἐπέβαλε πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην τὴν πρωτοβουλίαν αὐτοῦ.

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣΕΩΣ*

Β.

Ὁμιλοῦντες ἐν τῷ δευτέρῳ ἡμῶν πονήματι (σελ. 14) περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἀλληλουχίας (Continuité, Kontinuität)[1], μεταξὺ τῶν διασημοτέρων αὐτῆς ἀντιπροσώπων κατελέξαμεν τὸν Wilhelm Wundt καὶ τὸν Alfred Fouillée [2]. Ἐν ᾧ δὲ θὰ ὑπέθετέ τις ὅτι οἱ φιλόσοφοι οὗτοι ἀντίπαλοι ὀφείλουσι νὰ εἶνε τοῦ δόγματος τοῦ ἠθικοῦ αὐτεξουσίου, ἀντιθέτως ἀμφότεροι τὴν ἐλευθερίαν ἐπρέσβευσαν τῆς βουλήσεως, μετὰ πολλῆς μάλιστα τῆς πρωτοτυπίας ὁ δεύτερος. Ἐν ὑποσημειώσει ἐκάμομεν βεβαίως μνείαν τῆς οὐσιώδους ταύτης λεπτομερείας· ἐπειδὴ ὅμως τὸ ζήτημα εἶνε κεφαλαιώδους σπουδαιότητος, ἐπανερχόμεθα διὰ νὰ ἐξετάσωμεν αὐτὸ διεξοδικώτερόν πως, πρὸς ἄρσιν πάσης τυχὸν παρανοήσεως.

Η ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣΕΩΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ W. WUNDT.

Ὅτε ὁ καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας κ. Θ. Βορέας (Φιλ. Ἐπ. Δευτ. σ. 23) συγκατηρίθμησεν ἐν τοῖς ἀμφιταλαντευομένοις μεταξὺ Determinismus καὶ Indeterminismus φιλοσόφοις καὶ τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ W. Wundt(1832 - 1921), ὡς δεχόμενον ἐλευθερίαν μετ' ἀνάγκης μεμιγμένην, ὁ καθηγητὴς τοῦ ποινικοῦ δικαίου κ. Τ. Ἠλιόπουλος ἐν ἀπαντήσει κατήγγειλεν αὐτὸν ἐπὶ συγχύσει, διότι κατὰ τὸν κ. Ἠλιόπουλον ὁ Wundt δέον νὰ ταχθῇ μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων τοῦ διερευνωμένου δόγματος (Deterministe). Τίς νῦν ἐκ τῶν κ. κ. Καθηγητῶν ἔχει ὑπὲρ ἑαυτοῦ τὸ δίκαιον; Μολονότι διὰ τοῦ ὅρου Determinismus (ἑτεραρχία) ὁ κ. Ἠλιόπουλος (ἔνθ. ἀν. σελ. 12) δὲν καλεῖ τὸ σύστημα, τὸ ὁποῖον διαμφισβητεῖ εἰς τὴν

---

* Συνέχεια ἐκ σελ. 174.

1. Τὴν σελ. 14 τοῦ ἡμετέρου περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως πονήματος, ὁμολογοῦμεν ὅτι σήμερον δὲν δυνάμεθα ν' ἀναγνώσωμεν ἄνευ ποιᾶς τινος δυσφορίας· καὶ τοῦτο διότι, λόγῳ τῆς ἐπιγραμματικῆς αὐτῆς συντομίας, αἱ παραδοξότεραι δύνανται νὰ εὐνοηθῶσι παρερμηνεῖαι.

2. Ἐκ τῶν δύο ἄλλων ἐπιφανῶν ἀντιπροσώπων τῆς φιλοσοφίας ταύτης (Ardigò καὶ Taine) ὁ **Ardigò** ἀποφαίνεται ἀποφθεγματικώτατα: L' essere è attività! (L' unità della conscienza, σελ. 479) καὶ: La natura è la continnuità di una cosa con tutti le altre! (La formazione naturale nel fatto del sistema solare, σελ. 205). Αἱ δύο αὗται φράσεις ὡς ἄριστα χαρακτηρίζουσι τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἀλληλουχίας, εἰς τὰς θεμελιώδεις αὐτῆς ἀρχάς

ἀνθρωπίνην βούλησιν πᾶσαν ἐλευθερίαν, ἀλλ' ἐξ ἐναντίας ἐκεῖνο, ὅπερ δέχεται ποιάν τινα αὐτονομίαν μετ' αἰτιότητος συνεζευγμένην (καὶ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἀμφότεροι εἶνε κατ' οὐσίαν συμφωνότατοι), τὸ ζήτημα τῆς περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως γνώμης τοῦ μεγάλου Γερμανοῦ, τοῦ ὁποίου τὴν ἀπώλειαν ἐσχάτως ἡ Φιλοσοφία ἐθρήνησεν, εἶνε τοσούτῳ λεπτόν, ὥστε εὐκόλως εἰς πλάνας παράγεται ὁ εἰς τὴν ἐπίφασιν μόνον τῶν φιλοσοφημάτων τοῦ Wundt προσέχων τὸν νοῦν. Ἐν ᾧ δηλ. ἡ κατ' ἐξοχὴν ἐμπειρικὴ μεθοδολογία τοῦ μεγάλου Ψυχολόγου, ἡ χρησιμοποιοῦσα καὶ μαθηματικὰς ἔτι σχέσεις ἐν τῇ διακριβώσει τῶν ψυχολογικῶν φαινομένων καὶ ἡ δι' ὅλου τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτοῦ συστήματος διήκουσα μεταφυσικὴ ἀρχή, καθ' ἣν ἡ πραγματικότης ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς εἰς ἓν ἀλληλένδετον καὶ συνεχὲς δύναται ν' ἀναχθῇ ὅλον, τὴν σταθερὰν καὶ ἁρμονικὴν τοῦ ὁποίου ἀλληλουχίαν ἐγγυᾶται ὁ καθολικὸς νόμος τῆς διατηρήσεως τῆς ἐνεργείας, κάμνουσιν ὥστε νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι, εἰς τοιαύτην τινὰ Ψυχολογίαν καὶ Μεταφυσικήν, οὐδεμία διὰ τὸ ἠθικὸν αὐτεξούσιον ὑπάρχει θέσις —τοὐναντίον ἡ περὶ τῆς «δημιουργοῦ συνθέσεως» διδασκαλία τοῦ Wundt καὶ ἡ χαρακτηριστικὴ σημασία, ἣν δι' αὐτὸν ἐξαιρετικῶς ἔχει ὁ ψυχοφυσικὸς παραλληλισμός, ἄγουσιν ἡμᾶς νὰ πιστεύωμεν ὅτι ὁ σοφὸς Ψυχολόγος τῆς Λειψίας δέον νὰ καταταχθῇ μεταξὺ τῶν ὑπερμάχων τοῦ δόγματος τῆς ἐλευθερίας, ὑπό τινας βεβαίως περιορισμούς. Τούτου ἕνεκεν ἐν ὑποσημειώσει ἐλέγομεν ἐν τῷ β' ἡμῶν πονήματι (σελ. 14) ὅτι ὁ Wundt διὰ τῆς παραδοχῆς τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως φαίνεταί πως τῷ ὅλῳ αὐτοῦ συστήματι ἀντιφάσκων. [1]

Ἐπιπολαίως παρακολουθῶν τις τὴν ἀνάπτυξιν τῶν φιλοσοφημάτων τοῦ Wundt εἰς τὰ ὀγκώδη αὐτοῦ βιβλία, μεταπίπτει ἐν σχέσει πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ἀπὸ τῆς μιᾶς εἰς τὴν ἄλλην λύσιν, ἀπὸ τῆς παραδοχῆς δηλονότι ποιᾶς τινος ἠθικῆς αὐτονομίας εἰς τὴν ἀποσιωπωμένην ἄρνησιν πάσης τοιαύτης ἀρχῆς. Ἰδοὺ ἐπὶ παραδείγματι σειρά τις τοιούτων μεταπτώσεων: Εἶνε γνωστὸν ὅτι ὁ μέγας Γερμανὸς Ψυχολόγος ὑπερμαχεῖ τοῦ λεγομένου Ψυχοφυσικοῦ Παραλληλισμοῦ· συμφώνως πρὸς τὴν θεωρίαν ταύτην, κατα τὴν αὐτὴν ἀλληλουχίαν διαρ-

1. Παρεπέμψαμεν ὅμως ἐν τῇ ὑποσημειώσει ἐκείνῃ ἐσφαλμένως πρὸς διαπίστωσιν τῆς ποιᾶς τινος ταύτης ἀντιφάσεως, καθὼς ἐπίσης ἡμαρτημένως ἐκάμομεν μνείαν τῆς δημιουργοῦ συνθέσεως ἐκεῖ ὅπου ὁ ὅρος οὗτος οὐδεμίαν προφανῶς ἔχει θέσιν. Τὸ σφάλμα τοῦτο ἐκπλήττει ἡμᾶς ἔτι καὶ σήμερον πολύ, ὀφείλεται δὲ προφανῶς εἰς σύγχυσιν τῶν χειρογράφων σημειώσεων, τὰς ὁποίας συντάσσοντες τὸ πόνημα ἡμῶν ἐκεῖνο εἴχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν.

θροῦνται τά τε φυσιολογικὰ καὶ τὰ ψυχολογικὰ φαινόμενα, εἰς τρόπον ὥστε αἱ ποικίλαι τῆς ψυχικῆς ζωῆς ἐκφάνσεις δέον νὰ μελετῶνται διὰ τῶν ἀντιστοίχων φυσιολογικῶν φαινομένων, μεθ' ὧν συνεκδηλοῦνται. Δύναται λοιπὸν νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι ἐν τῇ περιπτώσει τοῦ ψυχοφυσικοῦ παραλληλισμοῦ τὸ πρόβλημα τοῦ ἠθικοῦ αὐτεξουσίου ὀφείλει νὰ λυθῇ κατὰ τὴν ἑτεραρχικὴν θεωρίαν. Ἐν τούτοις ὅμως δὲν ἐξίκετο μέχρι τῆς συνεπείας ταύτης ὁ Wundt· δέχεται μὲν οὗτος τὸν ψυχοφυσικὸν παραλληλισμόν, πλὴν θέτει αὐτὸν ὑπὸ περιορισμούς, οἵτινες πολλὴν ἔχουσι σημασίαν. Εἰς δύο σημεῖα ὁ Γερμανὸς σοφὸς διαφιλονεικεῖ τοῦ παραλληλισμοῦ τούτου τὰς ὑπαγορεύσεις· ἐν πρώτοις φρονεῖ ὅτι: μολονότι ὁ ψυχοφυσικὸς οὗτος παραλληλισμὸς ἰσχύει διὰ τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τῆς συνειδήσεως, ἡ σύνθεσις ἐν τούτοις τῶν στοιχείων τούτων δὲν πρέπει νὰ μελετᾶται διὰ τῶνφυσιολογικῶν φαινομένων, μεθ' ὧν τῆς συνειδήσεως αἱ καταστάσεις συνεκδηλοῦνται, τοσούτῳ μᾶλλον ἄλλως ὅσῳ ἡ ψυχικὴ ζωή, ἐν τῷ συνόλῳ της καὶ καθ' ἑκατήν, εἶνε τοῦτο μὲν δραστικότης, τοῦτο δὲ σύνθεσις δημιουργός·[1] ἐκ δευτέρου ἡ ἀξία, τὴν ὁποίαν περιάπτομεν εἰς τὰ ψυχολογικὰ φαινόμενα, οὐδεμίαν δύναται νὰ ἔχῃ φυσιολογικὴν συσχέτισιν, διότι ἐν τῷ ζητήματι τῆς ἀξίας τὰ ψυχικὰ φαινόμενα εἶνε εἰς τὸ εἶδός των μοναδικά, οὐδὲ παραλληλίζονται πρὸς ἕτερα τοιαῦτα, ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς Φυσιολογίας παρατηρούμενα.[2]

Ἑτέρα κατ' ἐπίφασιν μετάπτωσις εἶνε ἡ ἑξῆς: ὁ Wundt ἐπιμένει πολὺ ἐπὶ τοῦ νόμου τῆς διατηρήσεως τῆς ἐνεργείας, καθ' ὃν πᾶσα αὐξομείωσις τῆς φυσικῆς ἐνεργείας προαπαιτεῖ φυσικὰ ἰσοδύναμα, ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τοῦ νόμου τούτου διακηρύττει, ὅτι ἡ ἐνέργεια ἡ φυσικὴ εἶνε ἐν τῷ κόσμῳ σταθερά. Προδήλως — δύναται νὰ εἴπῃ τις — ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἔχομεν αὐστηρὰν τοῦ νόμου τῆς αἰτιώδους τῶν πάντων ἀλληλουχίας τὴν τήρησιν καὶ συνεπῶς ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως ἀπειλεῖται τρόπον τινὰ δι' ἀσφυξίας. Ἐν τούτοις: πολλαχοῦ ὁ Wundt ὁμιλεῖ περὶ αὐξήσεως τῆς ἐνεργείας ἐν τῷ πεδίῳ τῆς νοήσεως· ἡ αὔξησις ὅμως αὕτη ἐπιτελεῖται βεβαίως ἄνευ φυσικοῦ ἰσοδυνάμου. Καὶ μολονότι ὁ Höffding διὰ τῆς παρα-

1. Καλεῖ αὐτὴν οὕτω ὁ Wundt, διότι φρονεῖ ὅτι τὴν ψυχικὴν ἡμῶν ζωὴν χαρακτηρίζει κυριώτατα ἡ ἰδιότης αὐτῆς νὰ παράγῃ διὰ τῆς συνθέσεως διδομένων στοιχείων ἓν νέον ποιοτικῶς περιεχόμενον.

2. Διὰ τούτων ὁ Wundt σκοπεῖ νὰ χειραφετήσῃ τὴν Ψυχολογίαν ἀπὸ τῆς Φυσιολογίας καὶ ν' ἀναδείξῃ αὐτὴν ἐπιστήμην ἀνεξάρτητον. Τὰς σχέσεις Ψυχολογίας καὶ Φυσιολογίας ἐμελέτησεν ὁ Γερμανὸς σοφὸς ἐν τῷ ἄρθρῳ αὐτοῦ: «περὶ τῆς ψυχικῆς αἰτιότητος καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ ψυχοφυσικοῦ παραλληλισμοῦ» (Philosophische Studien τοῦ 1894)

θέσεως χωρίων ἀπὸ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Wundt[1] ἀποδεικνύει, ὅτι, λέγων αὔξησιν τῆς ἐνεργείας ὁ Γερμανὸς Ψυχολόγος, ἐννοεῖ ἁπλῶς τὴν ἐμφάνισιν νέων ψυχικῶν ποιοτήτων ἢ νέων ἀξιῶν, συγκέντρωσιν ἄρα καὶ διοργάνωσιν τῆς ὑπαρχούσης ἐνεργείας καὶ οὐχὶ οὐσιαστικὴν αὐτῆς αὔξησιν, ἀσφαλίζεται ἐν τούτοις διὰ τῆς ἐξαιρέσεως ταύτης ἡ αὐτονομία τῆς σκέψεως καθόλου—πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον εἶνε μεγάλης ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει σπουδαιότητος, δεδομένου ὅτι ὁ Wundt, καθὼς ἐφεξῆς θὰ ἴδωμεν, ἀνάγει τὴν βούλησιν εἰς τὴν apperzeption, ἥτις εἶνε βουλητικὴ ἅμα καὶ νοητικὴ ἐνέργεια.

Συνελόντι λοιπὸν εἰπεῖν, παρὰ πάσας τὰς κατ' ἐπίφασιν μεταπτώσεις ὁ Wundt οὐδόλως ἀποκρούει τὸ δόγμα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, ἣν ἐν τῇ Ἠθικῇ αὐτοῦ (Ethik, III[4], σ.6. 39) ἄριστα ὁρίζει καὶ ἑρμηνεύει ἐν τῇ Ψυχολογίᾳ αὐτοῦ σαφέστατα— καθὼς ἀμέσως θὰ ἴδωμεν.

Ὁ Wundt ἐν τῇ β' ἐκδόσει τῆς Λογικῆς του καλεῖ τὴν Ψυχολογίαν αὐτοῦ βουλησιοκρατικὴν (Voluntarismus)—ὅρον, τὸν ὁποῖον ἐδανείσθη — λέγει ἀπὸ τοῦ Friedrich Paulsen [2], ὅστις ἀντιτάσσει αὐτὸν πρὸς τὴν νοησιαρχίαν (Intellektualismus) τῆς ἀρχαίας Ψυχολογίας[3]. Ὄντως δ' ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ: Grundzüge der physiologischen Psychologie (α' ἐκδ. τῷ 1874) ἐφιστᾷ πολὺ τὴν προσοχὴν τῶν ψυχολόγων ἐπὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς φορᾶς τῶν βουλητικῶν ἀντιδράσεων [4].

Ἰδοὺ νῦν ἐν συντόμῳ ἡ περὶ τῆς βουλήσεως [5] διδασκαλία τοῦ Wundt

1. LSytem der Philosophie, σελ. 533 καὶ Grundzüge der Physiolog. Psychologiar III[5] σελ. 781 (παρὰ H. Hôffding, μν. ἔ. σ. 197-198).

2. Einleitung in die Philosophie, σελ. 116-142.

3. Προβλ. τὸ «περὶ τοῦ ὁρισμοῦ τῆς ψυχολογίας» ἄρθρον τοῦ Wundt ἐν ταῖς: Phlosoph. Studien (τομ. XII). Ὁ Höffding (Philosophes contemporains σελ 19) ἐπὶ τοῦ προκειμένου παρατηρεῖ, ὅτι ἡ ψυχολογία τοῦ Wundt δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὀνομασθῇ βουλησιοκρατικὴ (καθὼς ἐπὶ παραδείγματι ἡ τῶν Jodl Fouillée καὶ Stont) διότι δὲν μελετᾷ τὴν βούλησιν ἐν τῇ διαπτύξει της· οὔτε διακριβοῖ τὴν φύσιν τῶν διαφόρων στοιχείων τῆς συνειδήσεως ἐν σχέσει πρὸς τὴν βούλησιν.

4. Σημειωτέον ὅτι ἡ βούλησις κατὰ τὸν Wuudt δὲν εἶνε μεταφυσική τις ἀρχή, ὡς ἐφρόνει ὁ Schopenhauer, ἀλλ' ἁπλῶς: τὸ σύνολον τῶν ἡμετέρων βουλημάτων.

5. Ὀνομάζοντες λέγει ὁ Külpe—ἀναπτύσσων τὰς δοξασίας τοῦ Wundt— Βούλησιν τὴν καθαρὰν ἐκείνην δραστικότητα, ἥτις διακρίνει τὸ Ἐγὼ ἀπὸ τῶν ἐπ' αὐτοῦ ἐνεργούντων ἀντικειμένων, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν (μετὰ τοῦ W.): Es gibt schlechtlerdings nichts ausser dem Menschen, noch in ihm, waser voll und ganz sein eigen nennen könnte, ausgenommen seinen Willen, ἤτοι ἐξαιρέσει τῆς Βουλήσεως, οὐδὲν ἀπολύτως ὑπάρχει εἴτε ἐντὸς εἴτε ἐκτὸς αὐτοῦ

Τὸ ζῶν καὶ ψυχολογικὸν ὂν ἀποκρίνεται εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς ἐρεθισμοὺς διὰ κινήσεων, αἵτινες ἐμφαίνουσιν ἐσωτερικήν τινα τάσιν· ἡ ἀπόκρισις αὕτη εἶνε ἡ ἀντίδρασις τῆς προσωπικότητός του πρὸς τὸ περιβάλλον. Ἐν τῇ ἀντιδράσει ταύτῃ ὑπάρχει τι τὸ πρωτότυπον καὶ ἐνστικτῶδες, ὅπερ ὁ Wundt καλεῖ Trieb — ὦσιν, ὡς θὰ ἐλέγομεν ἑλληνιστί. Ἡ ὦσις εἶνε τάσις τις πρὸς δρᾶσιν· ἡ τάσις αὕτη δίδει τὴν προέλευσιν εἴτε εἰς κινήσεις ἀντανακλαστικάς, αἵτινες διὰ τῆς ἐπαναλήψεως γίνονται τελείως μηχανικαί, εἴτε εἰς κινήσεις, αἱ ὁποῖαι κατ' ἀρχὰς μὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς μίαν ὡρισμένην ἀνάγκην, ἀργότερον δὲ συνθετοποιούμεναι, συνοδεύονται ὑπὸ τῆς παραστάσεως (Vorstellung) ἑνὸς σκοποῦ (Ziel), πρὸς τὸν ὁποῖον ἐκ προδιαθέσεως τείνουσιν. Ἐκ τῆς ἐπόψεως ταύτης ἡ βουλητικὴ ἐνέργεια εἶνε μία ἐπιπλοκὴ τῆς φυσικῆς πρὸς δρᾶσιν τάσεως (Trieb) μετὰ τῆς παραστάσεως τοῦ πρὸς ὃν τείνει σκοποῦ καὶ μετὰ τῆς συνειδήσεως συνεπῶς τῶν ἀπαιτουμένων πρὸς ἀνάπτυξιν αὐτοῦ μέσων. Μία εἰσέτι παρατήρησις: ἓν συναίσθημα δραστικότητος (Tätigkeit) παρακολουθεῖ κατὰ πόδας τὴν βουλητικὴν ἐνέργειαν, διότι τὰ συναισθήματα εἶνε ἀναπόσπαστα ἀπὸ τῆς ἐξασκήσεως τῆς βουλήσεως.

Ἡ ψυχολογικὴ νῦν πάσης προσωπικῆς ὀντότητος ζωὴ βαίνει διαρκῶς συνθετοποιουμένη εἰς περιεχόμενον. Ὅταν λοιπὸν σὺν τῷ χρόνῳ ἀποβῇ περιεκτικὴ καὶ πολυσχιδής, πολλαὶ τότε ὁδοὶ παρουσιάζονται πρὸ τῆς βουλήσεως καὶ τρίτη τις ἐνέργεια ἐμφανίζεται: ἡ ἐκλογὴ (die Wahl). Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ, ἡ βούλησις ἀναπτύσσεται ἐντελῶς, μετὰ δὲ τῆς ἀναπτύξεως ταύτης γεννᾶται ἡ συνείδησις τῆς ἐκλογῆς, μετὰ δὲ τῆς ἀναπτύξεως ταύτης γεννᾶται ἡ συνείδησις τῆς ἐκλογῆς μεταξὺ πολλῶν δυνατοτήτων, ἢ ὡς συνείδησις τῆς ἐλευθερίας (das Bewusstsein der Freiheit). Μετὰ τῆς ἐν λόγῳ ὅμως συνειδήσεως ταὐτοχρόνως ἐμφανίζεται ἐν τῇ νοητικῇ ζωῇ καὶ ἡ ἀντίδρασις: ἡ βούλησις δύναται ἀντιστρόφως ν' αὐτοματίζηται καὶ νὰ γεννᾷ μορφὰς δραστικότητος, αἵτινες ὁμοιάζουσιν ἁπλῶς πρὸς τὰς ἀντανακλαστικὰς κινήσεις.

Μεγάλην σημασίαν δίδει ὁ Wundt εἰς τὰ συμπαρομαρτυροῦντα τοῖς βουλητικοῖς processus συναισθήματα· τὰ συναισθήματα ταῦτα εἶνε, λέγει, τὰ ἑξῆς δύο: τὸ τῆς Entscheidung καὶ τῆς Entschliessung. Ἀμφότεροι οἱ ὅροι οὗτοι ἐξελληνίζονται: ἀπόφασις, πλὴν ὁ δεύτερος ἐν τῇ γερμανικῇ φανερώνει τι τὸ τελικώτερον καὶ ὁριστικώτερον, διὸ καὶ χρησιμοποιοῦνται ὑπὸ τοῦ Wundt ἀμφότεροι ὡς σημαίνοντες καταστάσεις διαδοχικάς, δια-

---

τὸ ὁποῖον ὁ ἀνθρ. δύναται νὰ καλέσῃ ἴδιον (Die Phil. der Geg. in Deutsch σελ. 101).

φερούσας ἀπ᾽ ἀλλήλων κατὰ τὴν ἔντασιν. Ἡ διαφορὰ τῆς ἐντάσεως προκόπτει ἐκ τῆς ἀντιθέσεως, τῆς παρατηρουμένης μεταξὺ τῆς τελικῆς ἀποφάσεως καὶ τῆς προηγηθείσης ἀμφιβολίας, καθ᾽ ἣν ἡ ἀποφασιστικότης ἐταλαντεύετο μετέωρος μεταξὺ πολλῶν πιθανοτήτων. Καθ᾽ ἣν ἐξ ἄλλου στιγμὴν ἄρχεται ἡ βουλητικὴ ἐνέργεια, τὴν θέσιν τοῦ συναισθήματος τῆς ἀποφάσεως (Entscheidung) λαμβάνει τὸ συναίσθημα τῆς δραστικότητος, ὅπερ δύναται κατὰ τὰς περιστάσεις νὰ συνοδεύηται ὑπὸ στοιχειωδῶν τινων μορφῶν ἡδονῆς ἢ λύπης. Καθόλου εἰπεῖν, τὸ συναίσθημα τῆς δραστικότητος δύναται ὁμοίως νὰ θεωρηθῇ ὡς γενικὸν συναίσθημα, ἐκτεινόμενον ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς δράσεως καὶ μέλλον νὰ ταυτισθῇ ἐν τέλει μετὰ τῶν πλέον ποικίλων συναισθημάτων, τὰ ὁποῖα θὰ προκύψωσιν ἐκ τῆς δράσεως ταύτης. Καὶ αὗται μὲν εἶνε αἱ ἀπόψεις τῆς βουλητικῆς πράξεως. Εἰς τὰς ἐνστικτώδεις ἐνεργείας (Triebhandlungen)[1] τοὐναντίον, τὰ συναισθήματα τῆς Entscheidung καὶ τῆς Entschliessung ἐλλείπουσιν.

Ἐξ ὅσων ἀνωτέρω εἴπομεν προκόπτει, ὅτι ἡ βούλησις κατὰ τὸν W. Wundt ἐν τῇ τελείᾳ αὐτῆς ἀναπτύξει δὲν συνίσταται ἁπλῶς εἰς τὰς στοιχειώδεις ἐκείνας τῆς ἀντιδράσεως κινήσεις, δι᾽ ὧν τὸ πρῶτον ἐκδηλοῦται ἡ ἐσωτερικὴ τάσις (Trieb), ἀλλ᾽ εἶνε πλέον πρᾶξίς τις τελείως ἐνσυνείδητος, ἣν συνοδεύει ἡ ἰδέα τοῦ σκοποῦ καὶ τὴν ὁποίαν ὡρισμένα συναισθήματα χρωματίζουσιν. Ἔτι δὲ περισσότερον, ἐὰν ἐπὶ τῆς βουλήσεως προσέξωμεν, δυνάμεθα ν᾽ ἀποφανθῶμεν —λέγει ὁ μέγας Γερμανὸς Ψυχολόγος— ὅτι ἡ ἐνσυνείδητος αὕτη τῆς βουλήσεως ἐνέργεια συνίσταται ἐκ τῆς Apperzeption[2] —καταλήψεως δηλονότι ἢ κατανοήσεως (καθὼς καὶ ὁ κ. Βορέας μεταφράζει σελ. 33 Δευτερολογίας)— ἑνὸς ψυχικοῦ περιεχομένου.

---

1. Crundriss der Psychologie 9, σελ. 226-227. Τὰς ἐκ προαιρέσεως ἐνεργείας ὁ W. καλεῖ κατ᾽ ἀντίθεσιν Willens handlungen· αὗται εἶναι βουλήματα σύνθετα καὶ διακρίνονται κατ᾽ αὐτὸν εἰς Willkürhandlungen καὶ Wahlhandlungen.

2. Τὸν ὅρον τοῦτον ἐδημιούργησεν ὁ Wundt πρὸς χαρακτηριστικωτέραν δήλωσιν τῆς νοητικῆς δραστικότητος. Apperzeption εἶνε κατ᾽ αὐτόν, ἡ νοητικὴ δραστικότης, ἡ ἔχουσα συνείδησιν ἑαυτῆς. Ἡ Apperzeption αὕτη ἐξωτερικεύεται διὰ τῆς προσοχῆς, δι᾽ ἧς ὡρισμέναι παραστάσεις διασαφηνίζονται, φωτιζόμεναι πλειότερον ὑπὸ τῆς συνειδήσεως. Καθὼς ἡ προσοχή, οὕτω καὶ ἡ ap. εἶνε ποτὲ μὲν ἐνεργητική, ποτὲ δὲ παθητική, ἀπ᾽ αὐτῆς δ᾽ ἐξαρτᾶται πᾶν, ὅ,τι εἶνε σύνθεσις ἐν τῇ νοητικῇ ζωῇ, ἤτε δηλ. ἀφομοίωσις τῶν αἰσθησιακῶν στοιχείων καὶ ἡ λογικὴ διάρθρωσις τῶν ἐννοιῶν. Ὁ Höffding (μν. ἔ. σ. 18) παρατηρεῖ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι ὁ ὅρος οὗτος, τὸν ὁποῖον εἰς πᾶσαν περίπτωσιν χρησιμοποιεῖ ὁ W· εἶνε εὐρύτατος καὶ ἀσαφής, οὐδεὶς δὲ λόγος καθιερώσεως αὐτοῦ ἐν τῇ ψυχολογίᾳ ὑπάρχῃ ἐπιτακτικός.

Ἡ Apperzeption αὕτη ἑρμηνεύεται ἐν τῇ βουλήσει διὰ τῆς παραστάσεως μιᾶς κινήσεως. Ἡ βούλησις ὄντως εἶνε ἡ ἄποψις ἐκείνη τῆς apperzeption ἥτις ἀναφέρεται εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ δρῶν ὑποκείμενον (Grundz. der Phys. psych.III[5], σ. 308). Ὡς apperzeption ἄρα ἡ βούλησις ἀποτελεῖ μέρος τῆς πλέον θεμελιώδους λειτουργίας τοῦ ψυχικοῦ βίου καὶ ὡς τοιαύτη οὐδαμῶς δέον νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι οὐδὲν ἄλλο εἶνε εἰμὴ ἀμφιταλάντευσις μεταξὺ πολλῶν κινήσεων, ἐκκολαπτομένη ἀποκλειστικῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν (κινήτρων). Ἀναμφιβόλως, ἐν τῇ ἐξασκήσει τῆς βουλήσεως εἶνε ἀπαραίτητα τὰ ἐλατήρια (Motive), ἀλλὰ ταῦτα, ἀντιθέτως πρὸς τὰ πανίσχυρα φυσικὰ αἴτια, συνεργάζονται μετὰ τοῦ χαρακτῆρος, ὅστις ἔχει πάντοτε τὴν ἐπ' αὐτῶν ὑπεροχήν, δυνάμενος καὶ ν' ἀντιδρᾷ κατὰ τῶν ὑπαγορεύσεών των (ἔνθ. ἀν. σ. 314). Τὸ βουλητικὸν processus συνοδεύεται ὑπὸ δύο στοιχείων, ἑνὸς νοητικοῦ: τῆς παραστάσεως τοῦ σκοποῦ καὶ ἑνὸς συναισθηματικοῦ, τὸν ὁποῖον κεντᾷ τὴν βούλησιν (Triebfeder)· τὰ στοιχεῖα ταῦτα διακρίνονται σαφῶς ἀπ' ἀλλήλων[1].

Οὕτω ἔχει συντόμως ἡ περὶ τῆς βουλήσεως διδασκαλία τοῦ Wundt. Ἐξ αὐτῆς προκύπτει ὅτι ὄντως ὁ σοφὸς τῆς Λειψίας Ψυχολόγος δέχεται ἐλευθερίαν βουλήσεως, ἀλλ' ὑπὸ περιορισμούς. Ἰδοὺ ἀκριβῶς πῶς ὁρίζει αὐτὴν ὁ Wundt: «ἐλευθερία τῆς βουλήσεως εἶνε ἡ ἱκανότης τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀποφασίζῃ περὶ τῶν πράξεων αὑτοῦ διὰ περιεσκεμμένης ἐκλογῆς ἐπὶ πολλῶν ἐλατηρίων[2]» Συνελόντι λοιπὸν εἰπεῖν, μολονότι ὁ Γερμανὸς σοφὸς δὲν ἐξέλαβεν ἐν τῇ Ψυχολογίᾳ αὐτοῦ τὴν βούλησιν ὡς κεντρικὴν ἑστίαν[3], καθὼς ἄλλοι σύγχρονοι σοφοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων προεξάρχει ὁ Fouillée (καὶ αὐτὸς ὁ Höffding ἄλλως ὑπερμαχεῖ τῆς βουλησιοκρατικῆς ψυχολογίας[4], δυνάμεθα ἐν τούτοις μετὰ βεβαιότητος νὰ εἴπωμεν ὅτι μεγίστην προσῆψε σπουδαιότητα εἰς τὰ βουλητικὰ processus, ὧν τὰς διαδοχικὰς φάσεις ἐνδελεχῶς καὶ εὐστόχως ἐν τοῖς σοφοῖς αὐτοῦ συγγράμμασιν ἐμελέτησεν.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν προκειμένου περὶ τῶν δοξασιῶν τοῦ Wundt

---

1. Προβλ. τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν δύο τού των στοιχείων ὀνόματα καὶ τὴν συγκεκριμένην αὐτῶν διὰ παραδειγμάτων διάκρισιν ἐν Grundriss der Psychologie 9, σελ 222 κέξ.

2. Grundz. d. Psychlg. III[5], σελ. 313 κ. ἀλ. Προβλ· *Βορέα*, φιλ. Ἐπ. Α', σελ. 289.

3. Ὑπάρχουσιν οἱ παραδεχόμενοι ὡς κατ ἐξοχὴν βουλησιοκρατικὴν τὴν ψυχολογίαν τοῦ Wundt, ὡς ἐπὶ παραδ. ὁ O Külpe, ὁ C Dwelshauvers κ.ἄ.

4. Ἐργ. μνημον. σελ. 197—199.

διαφωνίαν τῶν καθηγητῶν κ. κ. Βορέα καὶ Ἠλιοπούλου, τοῦτο παρατηρητέον: ἡ διαφωνία αὐτῶν συνίσταται μᾶλλον εἰς τὰς λέξεις ἢ εἰς τὴν οὐσίαν. Ὁ κ. Βορέας λέγει περὶ τοῦ Wundt ὅτι δέχεται ἐλευθερίαν μετ' ἀνάγκης μεμιγμένην καὶ συνεπῶς εἶνε Indeterministe (Φ. Ἐπ. Δευτ. σελ. 23)· ὁ κ. Ἡλιόπουλος, ὅστις ἀντιπαθεῖ (οὐχὶ ἀδίκως ἴσως) τὸν ὅρον ἀνάγκη, φρονεῖ (Ἀπ. σελ. 10—11) ὅτι ὁ Wundt εἶνε ὀπαδὸς τοῦ Determinismus ἐκείνου, ὅστις δέχεται τὴν βούλησιν ὡς προϊὸν δύο παραγόντων: τῶν ἐξωτερικῶν ἐρεθισμάτων καὶ τοῦ ἀτομικοῦ χαρακτῆρος. Καὶ οἱ δύο λοιπὸν εὑρίσκονται ἐν τῷ δικαίῳ.

Η ΒΟΥΛΗΣΙΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ALFRED FOUILLÉE.

Ἂν ἡ Βουλησιοκρατία τοῦ Wundt διαμφισβητεῖται, κατὰ τρόπον ἄλλως πειστικὸν ὑπὸ τῶν κριτικῶν τῆς Ψυχολογίας τοῦ Γερμανοῦ σοφοῦ, προκειμένου περὶ τοῦ Fouillée τοὐναντίον, πάντες ἀνομολογοῦσιν, ὅτι ὁ πολὺς Γάλλος φιλόσοφος εἶνε ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀντιπρόσωπος τῆς συγχρόνου Βουλησιοκρατίας (Voluntarismus βλ. Höffding μν. ἔ. σ. 76). Ἡ περὶ τῆς βουλήσεως καθόλου θεωρία τοῦ Alfred Fouiliée εἶνε λίαν ἐνδιαφέρουσα καὶ καὶ διὰ τὴν ἐποχήν, καθ' ἣν τὸ πρῶτον ἐξεκολάφθη, πρωτοτυπωτάτη· ἐπειδὴ δ' ἐν τῷ ἡμετέρῳ πονήματι δὲν ἐκάμομεν περὶ αὐτῆς λόγον ἰδιαιτέρως, μολονότι δὶς (σελ. 14 καὶ 75) τοῦ Fouiliée ἐμνημονεύσαμεν, διὰ τοῦτο ἐν τοῖς ἑξῆς συντόμως θ' ἀναπτύξωμεν αὐτήν, παραθέτοντες κυρίως χωρία ἐκ τοῦ περιφήμου βιβλίου τοῦ Γάλλου φιλοσόφου: La liberté et le Determinisme[1], ἐν ᾧ τὸ πρῶτον οὗτος τὴν θεωρίαν αὐτοῦ διεκήρυξε.

Τὸ ἐγὼ διὰ τὸν Fouillée (καθὼς εἶτα διὰ τὸν Bergson καὶ τὸν James) ὡς ἀμέσως ἐν τῇ συνειδήσει δίδεται, οὐδὲν ἄλλο εἶνε εἰμὴ συνέχεια, ἀδιάλειπτος ποιοτικῶν ἀλλοιώσεων, αὐτοματότης τις δῆλα δή, ἥτις παράγει ἀδιακόπως νέον (du noveau) καὶ ἥτις ὡς ἐκ τούτου εἶνε ἡ αὐτὴ μετ' αὐτῆς ταύτης τῆς ἐλευθερίας. «Συμβουλευόμενοι ἑαυτοὺς διὰ τῆς συνειδήσεως, βλέπομεν ὅτι αὕτη εἶνε μεταβλητὴ ἅμα καὶ ἰδία πρὸς ἑαυτὴν καὶ ὅτι ἡ ἔκφρασις τῆς πραγματικότητος δι' αὐτὴν δέν εἶνε σταθερότης ἀλλὰ πρόοδος....Ἡ πραγματικότης δι' αὐτὴν εἶνε ὅ,τι ὄντως εἶνε· εἶνε δ' αὕτη δρᾶσις, πρόοδος..»(σελ.137).Ἡ ἐμφάνισις καὶ νέων, ὁλονὲν ποιοτικῶν ἀλλοιώσεων ἀποτελεῖ τὸ κυριώτερον χαρακτηριστικὸν τῆς συνειδήσεως.«Ἂς θέλωσι ν' ἀνάγωσιν ἐξ ὁλοκλήρου τὸ νέον εἰς τὸ παλαιόν, τὸ νέον εἶνε γεγονὸς ἀναμφισβήτητον διὰ τὴν συνείδησιν καὶ ἐν τῇ συνειδήσει· τὸ νέον ὅμως προϋποθέτει μίαν αὐτοματότητα (une spon-

taneité) ἱκανὴν διὰ πρόοδον.... Κατέχομεν, ἀπὸ τῶν πρώτων ἀρχῶν τῆς ζωῆς μας, ἕνα θησαυρὸν ζώσης δυνάμεως; ὅστις ζητεῖ νὰ δαπανηθῇ ἐξ ὁλοκλήρου, ὅστις οὐδὲν ἧττον θέλει δαπανώμενος ν' αὐξηθῇ, ὅστις ὄντως αὐξάνεται. Ἡ ἡμετέρα δραστικότης δράττεται τῆς πρώτης τυχούσης εὐκαιρίας διὰ ν' ἀσκηθῇ... Εὐθὺς ὡς ἡ εὐκαιρία νέας δράσεως τῇ παρουσιάζεται, σπεύδει νὰ ἐπωφεληθῇ αὐτῆς, διότι πᾶν νέον (toute nouveautée) εἶνε ποιτικὴ προσθήκη (addition dans l' ordre de la qualitée) συνεπῶς αὔξησις» (σελ. 138-139) «Δρᾶν εἶνε παράγειν νέον ὁπωσδήποτε, εἶνε αὐξάνεσθαι...· δρᾶν εἶνε λοιπὸν διασκελίζειν τὰ προσκόμματα, διακηρύττειν διὰ τῶν πραγμάτων τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ ἐν ἑνὶ λόγῳ κλίνειν πρὸς τὴν ἐλευθερίαν. Τι ἄλλο εἶνε ὄντως ἡ ἐπιτυχία, ἢ ὑπερπήδησις παντὸς ἐμποδίου, παντὸς ὁρίου, (ἡ ἀπόσεισις) πάσης ἐξαρτήσεως, εἰμὴ αὐτὴ αὕτη ἡ ἐλευθερία;.... Δύναταί τις λοιπὸν κάλλιστα νὰ εἴπῃ, ὅτι τάσις πρὸς τὴν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν (l' aspiration à la libertée absolue) συνέστησεν αὐτὴν ταύτην τὴν ὕπαρξιν ἡμῶν, ou tout ou moins ce que notre conscience peut atteindre en nous et de plus intime et de plus essentiel: elle est proprement la volonté.» (σελ. 140). Διὰ τῆς βουλήσεως ὁ Fouillée ἑρμηνεύει τὰ πάντα, μέχρις αὐτῶν τῶν λογικῶν φαινομένων ἢ λειτουργιῶν (σελ. 152-159). «Συγκεντρουμένη ἐν μιᾷ ὡρισμένῃ διευθύνσει, ἡ βούλησις ἐγκλείει τὴν δρᾶσιν αὐτῆς ἐντὸς ὁρίων:... conséquemment elle fait acte d' abstraction. Ἡ ἀφαίρεσις (ἡ λογικὴ πρόφανῶς) δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς δυναμικόν τι ἐγχείρημα (une operation dynamique) τῆς αἰσθανομένης καὶ συνειδυίας βουλήσεως» (σελ. 142 143) «Ἡ γενικότης (la généralité) εἶνε πρὸ παντὸς ἡ ὡρισμένη διατύπωσις δυνάμεώς τινος περιβαλλούσης καὶ ἐννοούσης τὸ ἄπειρον, ἐκφράζει συνεπῶς τὴν ἐλευθερίαν. Εἶνε λοιπὸν γενικότης ὅλως ὑποκειμενική;.... Οὐδαμῶς· ἀλλ' ἐκεῖνο, πρὸς τὸ ὁποῖον ἀντιστοιχεῖ, τὸ βλέπω ἐν τῷ ὑποκειμένῳ, ἐν τῷ ἐγὼ καὶ κατόπιν τὸ ἐξαντικειμενίζω (je l' objective) τοποθετῶν ἐν τοῖς πράγμασι ἢ ὑπὲρ τὰ πράγματα δύναμίν τινα ἀνάλογον πρὸς τὴν ἰδικήν μου. Οἱ γενικοὶ τῆς φύσεως νόμοι, μὲ τὴν ἄπειρον φοράν των, μοὶ φαίνονται ὡς ἡ ἀντίστροφος ἔκφρασις δυνάμεώς τινος, ἥτις δὲν ἐξαντλεῖται ἐν οὐδεμιᾷ μερικῇ μορφῇ.... Γενικεύειν εἶνε ἐννοεῖν τὴν ἀπόλυτον δύναμιν ὕπερθεν πασῶν τῶν ἀτομικοτήτων (σελ. 144-145)..... Ἡ γενικότης, τὴν ὁποίαν νομίζω τότε ὅτι βλέπω ἐν τῷ ἀντικειμένῳ, εἶνε

1. Τὸ βιβλίον τοῦτο ἀριθμεῖ, ἂν δὲν ἀπατώμεθα, τὴν ὀγδόην ἔκδοσιν (Paris, F Alcan)· ἡμεῖς ἔχομεν ὑπ' ὄψει τὴν πρώτην αὐτοῦ ἔκδοσιν (1872).

ἁπλῶς ἡ ἐλευθερία, ἥν ἔδωκα εἰς ἐμαυτόν.... Ἡ ἀπόλυτος γενικότης εἶνε ἡ καθολικότης... Ἡ γενικότης ἢ καθολικότης (uuiversalité) εἶνε ἡ ἀντίστροφος καὶ ἔμμεσος ἔννοια τῆς ἐλευθερίας (σελ. 146-147). Οἱ λογικοὶ ἀποδίδουσι συνήθως τὴν ἰσχὺν τῆς ἐπαγωγῆς εἰς τὴν πολλότητα τῶν πειραμάτων· ἀλλ'... ἡ δύναμις τοῦ ἡμετέρου élan ἐν τῇ ἐπαγωγῇ ἢ ἐν τῇ καταφάσει οὐδόλως εἶνε ἀνάλογος πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν πειραμάτων.... Ἕν καί μόνον πείραμα ἀρκεῖ διὰ νὰ μὲ κάμῃ νὰ πιστεύω καί νὰ ἐπάγωμαι (croire et induire)... Θέλω ἰσχυρῶς καὶ ὡς ἐκ τούτου πιστεύω ἰσχυρῶς, ἕως ὅτου προσκόψω. (jusqu' à ce que je sais tenu en échec) εἰς ἐξωτερικόν τι κώλυμα... Πιστεύειν δὲν φαίνεται νὰ εἶνε ἄλλο τι εἰμὴ θέλειν μὲ τὴν συνείδησιν μιᾶς δυνάμεως θελήσεως καὶ δράσεως, ἥτις δὲν ἔχει ἐξαντληθῇ» (σ. 149).

Ἀλλ' ὁ Fouillée προχωρεῖ ἔτι περαιτέρω: ἑρμηνεύει διὰ τῆς βουλήσεως καὶ αὐτὴν τὴν ἀλόγιστον ἀναγκαιότητα τοῦ ὀρθοῦ λόγου (Rationalismus). «Ὑπὸ τὴν νομιζομένην ἀναγκαιότητα (sous la nécessité prétendue) δὲν ὑπάρχει μᾶλλον αὐτοματότης; Ἡ θέλησις ἀσκουμένη ἔχει συνείδησιν τῶν πραγμάτων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα θέλει καὶ ἐκείνων, τὰ ὁποῖα δὲν θέλει...Ce qui avait été voulu sans restrictions et sans limites se trouve enfin limité et restreint. Ἡ βούλησις δὲν θὰ σταθμεύσῃ εἰς τὸ ὅριον, τὸ ὁποῖον οὕτω συναντᾷ ἡ ἄσκησις αὐτῆς· θὰ διασκελίσῃ αὐτὸ διὰ τῆς κεκτημένης ταχύτητός της καὶ διὰ τοῦ élan ἐκείνου — τρόπον τινά —, τὸ ὁποῖον ἡ ἰδία ἔδωκεν εἰς ἑαυτήν. Τὸ élan τοῦτο εἶνε ἡ ἐξάσκησις τῆς αὐτοματότητός της καὶ ποιᾶς τινος ἐλευθερίας ἢ ἀνεξαρτησίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναγόμεθα πάντοτε. Τοιουτοτρόπως ἡ βούλησις ἐπεκτείνεται (se projette) μόνη, οὕτως εἰπεῖν, ἐπὶ τροποποιήσεων, διαφόρων ἐκείνων, τὰς ὁποίας αὐτὴ ἠθέλησεν (σ.184—185)... Ἡ ὑπόθεσις αὕτη, τὴν ὁποίαν δέχεσθε ὡς ἀναγκαιότητα, εἶνε ἀκριβῶς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον μοὶ ἐπιτρέπει μείζονα ἐλευθερίαν... Τὸ αὐτόματόν μου élan εὑρίσκει ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ τὸ μέσον νὰ ἐπεκταθῇ καὶ νὰ ἱκανοποιηθῇ πλειότερον ἢ ὁπουδήποτε ἀλλαχοῦ. Ἐξ αὐτοῦ προκύπτει ἡ εὐστάθεια μιᾶς ὑποθέσεως, τὴν ὁποίαν συγχέετε μὲ τὴν καθολικήν ἀναγκαιότητα ... λαμβάνετε ἑκουσίως ὡς ἀφετηρίαν (vous poser volontairement) ἄλλας θελήσεις καὶ ἀναχωρεῖτε ἀπ' αὐτῶν διὰ νὰ βαδίσητε εἰς πᾶσαν διεύθυνσιν· ἡ ἐπιτυχία σας σᾶς κάμνει τότε νὰ πιστεύῃ εἰς ἐξωτερικήν τινα ἀναγκαιότητα (à une nècessité du dehors), μολονότι αὕτη προέρχεται ἔσωθεν ἐξ ὅλως αὐτομάτου τινὸς élan. Ainsi l' axionne est pour nous universel, paree que nous les faisons et le

voulons tel. (σελ. 191 — 192). Ὁ Fouillée μαντεύει καὶ τὰς κατὰ τῆς θέσεως αὐτοῦ ἀντιρρήσεις, εἰς ἃς ἐκ τῶν προτέρων ἀπαντᾷ. «Θ' ἀντείπωσιν εἰς ἡμᾶς; ὅ,τι ὁ Victor Cousin ἀντιπαρετήρησε τῷ Maine de Biran[1]: τὸ καθολικὸν δὲν θὰ εἶνε δυνατὸν νὰ προέρχηται ἀπὸ τῆς μερικῆς αἰτιότητος ἡμῶν (ne saurait procéder de notre causalité particuliére), ἀπὸ τοῦ ἡμετέρου ἐγώ. Καὶ ὅμως εἶνε ἀνάγκη νὰ φέρωμεν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς κατά τινα τρόπον τὸ καθολικὸν καὶ νὰ εὑρίσκωμεν οὕτω ἐν ἡμῖν τὴν δύναμιν νὰ ὑπερβάλλωμεν ἑαυτούς· διὰ τὸν Victor Cousin, εἶνε ἀληθές, ἡ δύναμις αὕτη εἶνε ἰδιαιτέρα τις δεξιότης (une facultè particulière), ὁ Λόγος· διὰ τὸν Maine de Biran φαίνεται, ὅτι ἡ βούλησις ὀφείλει νὰ ἐξαρκῇ εἰς τὴν ἑρμηνείαν καὶ τούτου... Ὁ λόγος δὲν καθίσταται ζῶν καὶ συγκεκριμένος εἰμὴ ἐν τῇ βουλήσει. Ἐν αὐτῇ διαβλέπει πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει πλέον ἀτομικόν, ἀφοῦ ἡ βούλησίς μου εἶνε αὐτὸ τοῦτο τὸ ἐγώ μου· ἀλλ' ἐν αὐτῇ ἅμα διορῶ καὶ πᾶν ὅ,τι εἶνε πλέον καθολικόν, διότι τὸ ἐγὼ εἶνε ἀκριβῶς ἀνέξάρτητός τις δύναμις, ἥτις ἐγένετο διὰ τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἥτις εἶνε ἱκανὴ διὰ τὸν αὐτὸν λόγον νὰ διασκελίσῃ πᾶν ὅριον καὶ νὰ πραγματοποιήσῃ διαρκῆ τινα κίνησιν, βῆμά τι διαρκὲς πρὸς τὰ ἐμπρός, μίαν διαρκῆ ἐπαγωγὴν (σελ. 195)... C' est parce qu' il a de plus essentiel que le sujet peut s' objectiver c' est par ce qu' il a de plus personnel, qu' il peut pénétrer dans l' impersonnel ou l' admettre en lui meme» (196)

Ἐν τοῖς ἑξῆς ὁ Fouillée διερευνᾷ τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἡ ἐλευθέρα πρᾶξις πραγματοποιεῖται βαθμηδὸν ἐν τῷ ὀργανισμῷ, μεσαζούσης τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας. Τὸ σημεῖον τοῦτο εἶνε τὸ μεσουράνημα τῆς ὅλης περὶ βουλήσεως καὶ νοήσεως θεωρίας τοῦ Γάλλου σοφοῦ.

«Ἡ Ζωὴ παράγει τὰ ὄργανα, τὰ ὁποῖα πάλιν παράγουσι, συγκρατοῦσιν, αὐξάνουσι τὴν ζωήν. Ἀλλ' ἐν τοῖς ὑποδεεστέροις ὀργανισμοῖς ἡ ζωὴ δὲν γινώσκει ἑαυτὴν καὶ ἀγνοεῖ τὰ μέσα, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ: εἶνε ἐνστικτώδης. Τοὐναντίον ἡ ἀνωτέρα ζωή, ἣν θέλει νὰ δημιουργήσῃ ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, εἶνε ζωὴ συνειδυῖα ἑαυτήν, ζωὴ ἔχουσα συνείδησιν τῶν μέσων αὐτῆς (σελ. 260)... Αἱ θεωρίαι τοῦ Lamarck... ἐπὶ τοῦ παιγνίου τῶν φυσιολογικῶν λειτουργιῶν (sur le jeu des fonctions physiologiques) φαίνονται ἡμῖν κατάλληλα νὰ διαχύσωσι φῶς τι καὶ ἐπὶ τοῦ παιγνίου τῆς ἠθικῆς ἐκείνης λειτουργίας,

1. Ὁ Maine de Biran εἶνε ὁ πρῶτος ὅστις τὴν λογικὴν ἀναγκαιότητα ἀντικατέστησε διὰ τῆς ψυχολογικῆς τοιαύτης, οὐχὶ ὅμως βεβαίως μεθ' οἵας βαθύτητος καὶ σαφηνείας ὁ A. Fouillè

τὴν ὁποίαν τείνομεν νὰ πραγματοποιήσωμεν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς: τῆς ἐλευθερίας... Ἡ τάσις πρὸς ἐνέργειαν, δύναμις ἀνωτέρα, ἐνεργεῖ ἐπὶ τῶν ὑποδεεστέρων δυνάμεων καὶ χρησιμοποιεῖ ὡς μέσον αὐτὴν ταύτην τὴν ἀντίστασιν αὐτῶν...ἡ στοιχειώδης ἐνέργεια (le rudiment de la fonction) δρᾷ ἐπὶ τοῦ στοιχειώδους ὀργάνου (le rudiment de l' organe), τὸ ὁποῖον πάλιν ἀντιδρᾷ ἐπὶ τῆς ἐνεργείας· καὶ διὰ τῆς ἐπαναλήψεως τῶν δράσεων τούτων γεννῶνται συνήθειαι, ἕξεις, habitudes ἢ αὔξησις δυνάμεων καὶ μείωσις ἀντιστάσεων. Διὰ τῆς κληρονομικότητος θὰ διαβιβασθῶσι κατόπιν καὶ αἱ ἐνστικτώδεις τάσεις καὶ ὄργανα πειθηνιώτερα εἰς τὴν ἐνέργειαν αὐτῶν... Ἡ δρᾶσις, ἀποκαλυπτομένη εἰς ἑαυτήν, εἶνε ἐπίσης ἡ ἀποκάλυψις ἀκαθορίστου τινὸς δυνάμεως ἱκανῆς πρὸς πρόοδον· c' est une ouverture sur un horizon donton ne voit pas les bornes σελ. 283)... Ἐὰν ὑφίσταται ἡ τάσις, ὁποία ἀείποτε ὑπῆρξεν ἐν τῇ ἀνθρωπότητι, αὕτη εἶνε ἡ τάσις πρὸς τὴν ὑπάτην ἐκείνην ἐνέργειαν τῆς ζωῆς (τὴν ἐλευθερίαν)· πιστεύων τις, ὅτι αὕτη κατ' οὐδένα τρόπον ἠδυνήθη νὰ πραγματοποιηθῇ, θὰ ἦτο ὡς νὰ ἐπίστευεν, ὅτι ἡ ἀνθρωπότης, ἢ ἡ ἐνσυνείδητος σκέψις, (la pansee consciente), εἰργάσθη ἐπὶ ματαίῳ, καθ' ὃν χρόνον αὐτὴ ἡ φύσις ἢ ἡ σκοτεινὴ σκοτεινὴ σκέψις (la pensée obscure) κατώρθωσε νὰ παραγάγῃ ὅ,τι ἀπετέλει τὸ ἀλάθητον αὐτῆς ἔνστικτον (σελ. 284)»· Περαιτέρω ὁ Fouillée ἀναφέρεται εἰς τὸν Leibniz καὶ εἰς τὴν ρομαντικὴν σχολὴν τῶν ἀρχῶν τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος. Διά τὸν Λειβνίτιον «τὸ πᾶν εἶνε ἐσωτερικὸν (interne), συνεπῶς ζῶν καὶ αὐτόματον. Οὐδείς, παρεκτὸς τοῦ Schelling συνεπλήρωσε καλλίτερον τὴν σκέψιν τοῦ Leibniz· οὐδεὶς ἔδειξε καλλίτερον τίνι τρόπῳ, ἐν τῇ φύσει καὶ ἐν τῇ τέχνῃ, τὰ μέσα διαρθροῦνται ἀφ' ἑαυτῶν πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ των. Ἐν τῇ ζώσῃ φύσει καθὼς ἐν τῇ καλλιτεχνικῇ μεγαλοφυΐα, ἡ διευθύνουσα ἰδέα (l'idée directrice), ἥτις εἶνε ἅμα καὶ πόθος διοργανωτικὸς (undésir roganisateur), κάμνει ὥστε ν' ἀνακύψωσι (surgir) ἐντὸς καὶ πέριξ ἑαυτῆς χωρὶς μάλιστα νὰ τὸ γινώσκῃ, δυνάμεις βοηθητικαί, ὧν αὕτη εἶνε ἡ τεχνικὴ αἰτία. Εἰς τὸ ἔμψυχον σπέρμα, μετὰ τῆς ζωῆς ἀφυπνίζεται καὶ ὁ πόθος· κατόπιν τὰ κατάλληλα πρὸς ἱκανοποίησιν τοῦ πόθου τούτου ὄργανα διατίθενται ἀφ' ἑαυτῶν καὶ διαρθροῦνται πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ τελικοῦ ἀποτελέσματος... Ἐν τῇ ἐμπνεύσει τῆς μεγαλοφυΐας, ἡ αὐτὴ ἕλξις τῆς κυριαρχούσης ἰδέας ἐπὶ τῶν δευτερευουσῶν ἰδεῶν. Ὁ καλλιτέχνης τείνει πρὸς τὴν πραγμάτωσιν ἑνὸς ἰδεώδους:

παρευθύς, δι' ἐργασίας, ἧς οὐδὲ συνείδησιν κἄν ἔχει, αἱ ἰδέαι καὶ τὰ συναισθήματα συναθροίζονται πρὸς διαμόρφωσιν ἑνὸς ὀργανισμοῦ συμφώνου πρὸς τὸν συλληφθέντα καὶ ἐπιθυμηθέντα τύπον» σελ. 288—289).

Ἰδοὺ τέλος ἐν ἐπιλόγῳ ὁ ὁρισμὸς τῆς φύσεως καὶ τῆς σημασίας τῆς ἐλευθέρας θελήσεως, κατὰ τὸν Fouillée: ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία, ἀδιαχώριστος οὖσα ἀπὸ τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἀδελφότητος καὶ τῆς ἀγάπης, εἶνε ἅμα ὑπερτέρα τῆς ὀργανικῆς σκοπιμότητος καὶ τῆς ἀναγκαιότητος τῆς μηχανικῆς· ἀλλ' ἡ βεβαίωσις μιᾶς πραγματικῆς ἐλευθερίας δὲν δύναται ν' ἀντιμετωπισθῇ ἢ ὡς πεποίθησις (croyance), λογικῶς μὲν ἐλευθέρα, πλὴν ἠθικῶς ὑποχρεωτική, διότι εἶνε ὁ ὅρος τῆς ἀξίας τῆς ἠθικῆς κρίσεως (προβλ. σελ. 430). Οὐδὲν ἧττον ἡ ἐλευθέρα βούλησις δὲν δύναται ν' ἀποσπασθῇ τῆς ἠθικῆς ἐκείνης ὑποχρεώσεως, εἰς τὴν ὁποίαν αὐτὴ μόνη ὑπεδούλωσεν ἑαυτήν, συνδεθεῖσα μετὰ τοῦ ἀγαθοῦ δι' ἐσωτερικῆς τινος σκοπιμότητος, διότι τὸ αἰσθητικὸν συναίσθημα, τὸ ὁποῖον ἀντιστοιχεῖ ἐν τῇ ψυχῇ πρὸς τὴν ὀργανικὴν σκοπιμότητα «εἶνε τὸ μόνον ἐν ᾧ ἡ βούλησις φαίνεται ὅτι διατηρεῖται... ἐλευθέρα ὑλικῶν ἀναγκαιοτήτων, χωρὶς ἀκόμη νὰ εἶναι δεσμευμένη ἀπὸ ἀναγκαιότητας ἠθικάς» (σελ. 424).

Εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην παράγραφον πρέπει νὰ ἐπιστήσωμεν ἀμέριστον τὴν προσοχὴν ἡμῶν· ἐν αὐτῇ διαδηλοῦται πῶς ὁ Fouillée, ἀναγαγὼν τὴν βούλησιν εἰς ἀρχὴν τοῦ παντός, δεσμεύει εἶτα αὐτὴν διὰ τῶν ἁλύσεων ψυχολογικῆς τινος ἀναγκαιότητος, ἃς αὐτὴ μόνη διὰ τάς χεῖράς της ἐχάλκευσεν. Εἶνε ὄντως ἡ λύσις αὕτη περιεργοτάτη!

Ὁ Fouillée ἐνεπνεύσθη τὴν φιλοσοφίαν αὐτοῦ ἐκ τῆς μελέτης τοῦ Πλατωνικοῦ Ἰδεαλισμοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον ἀφιέρωσεν ὀγκῶδες σύγγραμμα,(1) ὡς ἀπαρχὴν τῆς συγγραφικῆς αὐτοῦ παραγωγικότητος, ἥτις εἰρήσθω ἐν παρόδῳ ὑπῆρξε καταπληκτική.(2) Ὁ Πλάτων ἐθεώρει τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν καὶ τὸν κόσμον τῆς ἐμπειρίας ὡς ριζικὰς ἀντιθέσεις, ὧν ἡ πρώτη μόνη ἦτο πραγματικότης ἀληθής. Ἡ νεωτέρα φυσιοκρατία (Naturalismus) τοὐναντίον διεκήρυττεν, ὅτι ἡ σφαῖρα τῆς ἐμπειρίας ἦτο ἡ μόνη ἀναντίρρητος πραγματικότης, ἐν ᾧ ὁ κόσμος τῶν ἰδεῶν οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ἐξημμένης φαντασίας πλάσμα. Ὁ Fouillée λοιπὸν διενοήθη νὰ συμβιβάσῃ τὰ δύο διε-

1. La Philosophie de Platon, 2α ἐκδ. τομ. 4 (Hachette).

2. Ἡ συγγραφικὴ παραγωγὴ τοῦ Fouillée ὑπερβαίνει τὴν τριακαντάδα τῶν τόμων. Ἑλληνιστὶ μετεφράσθη καὶ ἐξεδόθη ἐν τῇ φιλοσοφικῇ βιβλιοθ. Φέξη μόνον τὸ σύγγραμμά του: La Philosophie de Socrate (τομ. 2).

στῶτα ταῦτα συστήματα καὶ ἐπὶ τῷ σκοπῷ τούτῳ ἐσκέφθη «νὰ καταβιβάσῃ τὰς ἰδέας τοῦ Πλάτωνος ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ εἰς τὴν γῆν καὶ νὰ συμβιβάσῃ οὕτω τὸν ἰδεαλισμὸν μετὰ τοῦ ὑλισμοῦ».[1] Τὴν δὲ δυνατότητα τοῦ συμβιβασμοῦ τούτου ἐστήριξεν ἐπὶ τοῦ ψυχολογικοῦ γεγονότος καθ' δ ἡ ἰδέα δύναται ν' ἀγάγῃ εἰς τὴν πρᾶξιν καὶ ἐφ' οὗ ὡς ἐπὶ βάσεως ἀδαμαντίνης ἤγειρεν ὁλόκληρον τὸ φιλοσοφικὸν αὐτοῦ σύστημα. Κατὰ τὸν Fouillée πᾶσα κατάστασις τῆς ἡμετέρας συνειδήσεως δύναται νὰ κληθῇ ἰδέα μέν, ἐν ὅσῳ συνίσταται εἰς διάκρισίν τινα (un discernement) δύναμις δέ, ἐφ' ὅσον ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς προτιμήσεως (une préférence). Ἐξ οὗ καὶ ὁ ὅρος, ὃν ὁ ἴδιος ἐδημιούργησε διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ: idée—force[2], la philosophie des idées—forces. Οὕτω ἡ βούλησις εὑρέθη ἐξαίφνης εἰς τὴν πηγήν, ἐξ' ἧς ἀπορρέει ὁλόκληρος ὁ διανοητικὸς ἡμῶν κόσμος καὶ ἤρθη εἰς πρώτην καὶ καθολικὴν πανταχοῦ ἀρχήν. Αὕτη εἶνε ἡ βουλησιοκρατία τοῦ Alfred Foillée.

Ἡ θεωρία αὕτη, ἐφαρμοζομένη εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, δύναται ὡς ἑξῆς νὰ συντομευθῇ: καὶ αὐτὸς ἔτι ὁ νόμος τῆς τῆς καθολικῆς τῶν πάντων καὶ αἰτιώδους ἀλληλουχίας[3] ἔχει τὴν προέλευσιν ἐκ τῆς ἡμετέρας βουλήσεως, ἥτις δι' αὐτοῦ σκοπεῖ νὰ ἐπεκτείνῃ, νὰ ἰσχυροποιήσῃ καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐνέργειαν αὐτῆς ἐπὶ τῶν ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος ὑπαρχόντων ἀντικειμένων· εἶνε ἄρα μία ἀναγκαιότης, οὐχὶ βεβαίως λογική, ἀλλὰ ψυχολογικὴ καὶ (διὰ τὸν λόγον τοῦτον) ἀδήριτος· οὐδὲν ἧττον ἐπειδὴ πᾶσα ἰδέα εἶνε ἅμα καὶ δύναμις, ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας καὶ μόνη εἶνε ἱκανὴ νὰ ἀφυπνίσῃ ἐν ἡμῖν τὴν ἠθικὴν προσπάθειαν καὶ νὰ ἐκκολάψῃ δι' αὐτῆς τὴν δύναμιν ἐκείνην, ἧς ἔχομεν ἀνάγκην πρὸς ἐπίτευξιν τῶν προσδοκωμένων· ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς θεωρίας ταύτης εἶνε ἄρα τελείως ἀδιάφορον ἂν πράγματι εἴμεθα ἢ ὄχι ἐλεύθεροι.

Βεβαιότατα ἡ βουλησιοκρατία αὕτη τοῦ Fouillée ἔχει τὸ μέγα πλεονέκτημα ὅτι, ἀνάγουσα καὶ τὴν νόησιν ἔτι εἰς τὴν βούλησιν καὶ δεχομένη

1. **A Fouillée**: le mouvement idealiste et la science positive, 1895, σελ. XXI (παρὰ H. Höffding, μν. ἔ. σ. 15.)

2. Ἰδοὺ σχετικοί τινες τίτλοι τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ: La Psychologie des idées—forces, L'évolutionnisme des idées—forces, La Morale des idées—forces κἄ.

3. Ἄξιον σημειώσεως εἶνε πόσον κόπτεται ὑπὲρ τοῦ νόμου τούτου ὁ **Fouillée**: πρβλ. τὰ ἐπιχειρήματα, δι' ὧν ἀποκρούει τὰς μπεργκονείους κατ' αὐτοῦ ἀντιρρήσεις ἐν: La Pensée et les nouvelles écoles anti—intellectualistes 4, σελ. 141 κέξ.

τὴν θέλησιν οὐχὶ ὡς μεταφυσικὴν ἀρχὴν (ὡς ὁ Schopenhauer) ἀλλ' ὡς ἐμπειρικὸν ψυχολογικὸν δεδομένον, πλείστας ὅσας παρακάμπτει δυσχερείας, αἵτινες οὐ τοῦ τοῦ παρόντος·[1] οὐδὲν ἧττον τοῦτο περὶ αὐτῆς παρατηρητέον: μήπως ἡ ἐπιχειρηματολογία της δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα, εἶνε καθαρῶς ρηματικὴ (verbale), καθὼς δηκτικώτατα εἶπε περὶ αὐτῆς ὁ πολὺς Renouvier. Ὅτι στερεῖται πάσης ὑποστάσεως ἡ βασικὴ αὐτῆς ἀρχή, τοῦτο οὐδεὶς προφανῶς δύναται νὰ βεβαιώσῃ· πλήν, δὲν εἶνε εὔκολον ν' ἀποδείξῃ τις ὅτι ὁλόκληρος ἐρείδεται ἐπὶ μιᾶς παρανόμου γενικεύσεως[2].

(Ἕπεται τὸ τέλος)

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

---

1. Πρβλ. «τὸ πρ. τῆς ἐλ. τῆς βουλ.» σελ. 69. Οὔτε ἐκεῖ ἐκάμομεν λόγον περὶ τῶν δυσχερειῶν, πρὸς τὰς ὁποίας προσκόπτει ἡ βουλησιοκρατία τοῦ Schopenhauer, ἁπλούστατα διότι ἐγχείρημα τοιοῦτον εἶνε δυσανάλογον πρὸς τὰ ὅρια τῶν διατριβῶν ἡμῶν.

2. Ἐπιτραπήτω ἡμῖν νὰ ὁμιλήσωμεν ἐν μικρᾷ παρεκβάσει περὶ ζητήματός τινος, τὸ ὁποῖον οὐδεμίαν μὲν ἔχει ἄμεσον πρὸς τὰ συμφραζόμενα σχέσιν, δύναται ὅμως νὰ καταχωρισθῇ εἰς μίαν Δευτερολογίαν. Ἐν κριτικῷ τινι σημειώματι (ὑπὸ τοῦ κ. *Γλ. Ἀλιθέρση*) γραφέντι ἐπὶ τῇ ἐκδόσει τοῦ δευτέρου ἡμῶν πονήματος («Νέα Ζωὴ» Ἀλεξανδρείας, τεῦχ. 2, σελ. 210—211), σχολιάζονται τὰ ὑφ' ἡμῶν ἐν σελ. 39—40 τοῦ βιβλίου ἐκείνου λεγόμενα περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς θεωρίας τῆς συμπτώσεως καὶ τῆς ὑποκειμενικότητος τῶν φυσικῶν νόμων ἐπὶ τῆς Σχετικότητος τοῦ Einstein καὶ διατυποῦται ἡ ἀπορία: πῶς ἡμεῖς χαρακτηρίζομεν τὴν θεωρίαν τοῦ σοφοῦ Μαθηματικοῦ σύστημα φιλοσοφικόν, ἐν ᾧ οὐδὲν εἶνε πλειότερον μιᾶς καθαρῶς φυσικομαθηματικῆς θεωρίας, ὑποθέσεως δηλ. ἐξηγούσης τὸν μεγαλύτερον ἀριθμὸν τῶν ἐμπειρικῶν ἡμῶν δεδομένων. Εἰς ταῦτα ἀντιπαρατηροῦμεν τὰ ἀκόλουθα: μολονότι οὐδὲ ἡμεῖς ἐκλαμβάνομεν τὴν θεωρίαν τῆς σχετικότητος ὡς σύστημα φιλοσοφικόν, ἡ ὅλη δὲ παρεξήγησις ὀφείλεται εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ στοιχειοθέτου παράλειψιν λέξεών τινων ἐκ τοῦ περιθωρίου τῶν ἡμετέρων χειρογράφων, τῆς ὅλης περικοπῆς ἐχούσης ὀρθῶς οὕτω πως: «τὴν προέλευσιν ἔδωκεν εἰς δύο συγγενῆ σύγχρονα φιλοσοφικὰ συστήματα, τὸν Οὐμανισμὸν καὶ τὸν Πραγματισμὸν (διατί ὄχι καὶ εἰς τὸν Σχετισμὸν ἐν τοῖς Μαθηματικοῖς;) ἐφ' ὧν εἰς ἰδίαν ἡμῶν πραγματείαν θὰ ἐπανέλθωμεν», ἔχει ἐν τούτοις καὶ ἡ θεωρία τῆς σχετικότητος τὴν φιλοσοφικὴν αὐτῆς γωνίαν, ἥτις διέλαθεν ἴσως τὸν γράψαντα τὸ σημείωμα ἐκεῖνο. Τὸ ζήτημα ἀκριβῶς τοῦτο ἐτέθη πρὸς διερεύνησιν ἐν τῷ Φιλοσοφικῷ Meeting τῆς Oxford (τῆς 24 Σεπτεμβρ. 1920), συνεζητήθη δ' ἐν ἰδιαιτέρᾳ συνεδρίᾳ (θέμα: ἡ φιλοσοφικὴ ἄποψις τῆς γενικῆς θεωρίας τῆς σχετικότητος) προεδρευομένῃ ὑπὸ τοῦ καθ. **A. N. Whitehead.** Ἐκ τῶν

πεπραγμένων τοῦ συνεδρίου τούτου, τῶν δημοσιευθέντων ἐν τοῖς περιοδικοῖς Mind (τ. XXIX, No 116) καὶ Revue de Métaphysique et de Morale (Ἰαν.— Μαρτ. 1921), μανθάνομεν ὅτι αἱ ἐπὶ τοῦ ζητήματος γνῶμαι τῶν συνελθόντων ἐδιχάσθησαν, τῶν μὲν **Greenwood**, **Broad** καὶ **Lindemann** διαμφισβητησάντων πᾶσαν σχέσιν τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητος πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, τῶν δὲ **Alexander** καὶ **Ross** ἀντιθέτως εἰπόντων ὅτι «ἡ θεωρια τοῦ Einstein οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ νέα μορφὴ τῆς παλαιᾶς θεωρίας τῆς σχετικότητος τῶν ἡμετέρων κρίσεων, ἡ δὲ καινοφάνεια αὐτῆς συνίσταται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπέταξε τὴν σχετικότητα τῶν κρίσεων εἰς τὴν σχετικότητα τῶν σωμάτων». (Πρβλ. ἐπίσης τὰς συζητήσεις αὐτοῦ τούτου τοῦ Einstein μετὰ Γάλλων Φιλοσόφων ἐν τῇ société franç. de Philosophie, ἐν τῷ Bulletin αὐτῆς μηνὸς Ἰουλίου 1922). Ὁπωσδήποτε δοθέντος ὅτι πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὰς σχέσεις Χώρου καὶ Χρόνου ἐνδιαφέρει ἀμέσως τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἰδίᾳ τὴν Μεταφυσικήν, ὅτι δ' ἡ θεωρία τοῦ Einstein εἰς τοιοῦτόν τι ζήτημα ἀφορᾷ, δυνάμεθα ὄντως νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ Σχετικισμὸς τοῦ σοφοῦ Μαθηματικοῦ ἔχει μεγάλην διὰ τὴν Φιλοσοφίαν σημασίαν, ἣν ἑρμηνεύων ἐν ἀνακοινώσει του εἰς τὸ προμνημονευθὲν Meeting ὁ Γάλλος μαθηματικὸς καὶ συγγραφεὺς φιλοσοφικῶν πραγματειῶν **Louis Rougier** (Rev. d. Met. et de Mor. μν. τ. σελ. 127—129) ἐπάγεται τὰ ἀκόλουθα: Ἡ θεωρία τῆς σχετικότητος ἀπαλλάσσει ἡμᾶς ἀπὸ πολλῶν μεταφυσικῶν προβλημάτων, ἀναφερομένων εἰς τὰς σχέσεις χώρου καὶ χρόνου, διότι ἀποδεικνύει κατὰ τρόπον πειστικὸν ὅτι ταῦτα εἶνε ἁπλῶς ψευδοπροβλήματα, γεννώμενα ἐκ τῆς τάσεως, ἣν ἔχομεν νὰ ἐξαντικειμενίζωμεν τὰς ἡμετέρας ἐννοίας. Ἐάν, λέγει, ὑποθέσωμεν τὸ ἀπόλυτον διάστημα τοῦ **Newton**, τὸ ἄπειρον κενόν, τὸ ἐγκλεῖον μὲν τὰ σώματα, ἀλλ' ὑπάρχον ἀνεξαρτήτως αὐτῶν, προσκόπτομεν εἰς τὰς ἑξῆς δυσχερείας· εἴμεθα δηλ. ὑποχρεωμένοι, συμφώνως πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ Newton, νὰ παραδεχθῶμεν δύο τινά: ἢ ὅτι ὁ κόσμος ἐκτείνεται ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ χώρου καὶ εἶνε συνεπῶς ἄπειρος ἢ ὅτι εἶνε πεπερασμένος καὶ ὑπάρχει ὡς νησίδιόν τι ἐξ ἀστέρων ἐν τῷ ἀπείρῳ πελάγει τοῦ ἀτέρμονος κενοῦ. Ἐν ἀμφοτέραις ὅμως ταῖς περιπτώσεσι ταύταις ἐμπλεκόμεθα εἰς ἀνυπερβλήτους φυσικὰς δυσχερείας· α') τὸ ἄπειρον τοῦ κόσμου ἀπαιτεῖ καὶ τὸ ἄπειρον τοῦ πεδίου τῆς ἕλξεως, ὅπερ ἄτοπον· β') ἐὰν πάλιν ὁ κόσμος εἶναι πεπερασμένος, εἶνε ἀπορίας ἄξιον πῶς ἕως τώρα δὲν ἀπερροφήθη ὑπὸ τοῦ περικυκλοῦντος αὐτὸν κενοῦ, ἀφοῦ διαρκῶς χάνει ἐνέργειαν ὑπὸ μορφὴν ἀκτινοβολίας Ἡ θεωρία τοῦ Einstein λέγει ὁ Rougier, ἀπαλάσσει ἡμᾶς τῶν ἀντινομιῶν τούτων· ὁ Einstein ἀπορρίπτει τὴν ἔννοιαν κενοῦ διαστήματος μετὰ μετρικῶν ἰδιοτήτων, ὑπάρχοντος ἀνεξαρτήτως τῶν ἐν αὐτῷ ἐγκλειομένων σωμάτων. Δι αὐτὸν ὁ χῶρος εἶνε τὸ πεδίον τῆς καθαρᾶς ἕλξεως, ἥτις γεννᾶται πανταχοῦ, ὅπου ὑπάρχει ἐνέργεια. Ὁ χῶρος, ὁ χρόνος καὶ ἡ ἐνέργεια δὲν εἶναι τρεῖς διακεκριμέναι ἀλλήλων πραγματικότητες, ἀλλα τρεῖς διάφοροι ὄψεις τῆς αὐτῆς ὀντότητος. Ὅπου δὲν ὑπάρχει ἐνέργεια, δεν ὑπάρχει κενόν, ἀλλὰ μηδέν. Ὁ χῶρος τοῦ Newton εἶνε ἡ ἔκφρασις τοῦ μηδενός. Δὲν ὑφίστανται κατὰ ταῦτα, δύο χωρισταὶ πραγματικότητες: Χῶρος καὶ Κόσμος, ἡ ὕπαρξις τῶν ὁποίων γεννᾷ τὰς ἀνωτέρω ἀντινομίας, ἀλλὰ μία: τὸ Σύμπαν, ὅπερ συνί-

σταται ὑπὸ τοῦ συνόλου τῶν γεγονότων. Τὸ Σύμπαν κατὰ τὸν Einstein, εἶνε πεπερασμένον· καὶ συνεπῶς οὔτε ἡ ραδιενέργεια οὔτε τὰ ἀστρικὰ σώματα διατρέχουσι τὸν κίνδυνον νὰ διασκεδασθῶσιν ἐν τῷ κενῷ. Καὶ τοῦτο διότι διακομίζονται κατὰ καμπύλας γραμμάς, αἵτινες μένουσι πάντοτε ἐντὸς τῆς σφαιρικῆς πως περιφερείας τοῦ κόσμου. Δύναται νὰ εἴπῃ τις, ὅθεν, περὶ τοῦ κόσμου ὅ,τι καὶ ὁ *Δαμάσκιος* περὶ τοῦ Εἶναι: «περιβάλλεται πανταχόθεν ὑπὸ τοῦ μὴ— Εἶναι» (Βλέπε ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ **Einstein**: Über die spezielle und die allgemiane Relativitätstheorie (6η ἔκδ. 1910) τὸ μέρος τὸ ἐπιγραφόμενον: Betrachtungen über die Welt als Ganzes, σελ. 71—78). Προκειμένου τοῦ ὅρου *σύστημα φιλοσοφικὸν* εἰρήσθω ἐν παρόδῳ ὅτι οὔτε τὸν Πραγματισμὸν Οὐμανισμὸν δεχόμεθα ὡς κυρίως τοιοῦτόν τι καθὼς ἀλλαχοῦ ἔσχομεν ἀφορμὴν νὰ εἴπωμεν. Πρβλ, ἡμ. ὁμών. ἄρθρον. ἐν «Ἐκκλ. *Φάρῳ*» Ἰουν.—Σεπτ.1922, σελ. (251). Ε, Π. Π.

ΑΙ ΑΡΧΑΙ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΤΗΣ Κ. ΔΙΑΘΗΚΗΣ

(χαρακτηρισμὸς καὶ ἐκτίμησις τῆς ἀρχαίας καὶ νεωτέρας Κριτικῆς).

Ὁ ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτῆς μέχρι σήμερον τὴν Κριτικὴν τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης μελετῶν θὰ διακρίνῃ ἀναμφιβόλως ἀρχάς τινας, ὑφ' ὧν αὕτη διείπετο. Περὶ τῶν ἀρχῶν τούτων δὲν πραγματεύονται αἱ Εἰσαγωγαὶ εἰς τὴν Κ. Διαθήκην, οὐδὲ δύνανται βεβαίως νὰ πραγματευθῶσι, διαφαίνονται ὅμως αὗται ἐν ἐκείναις ταῖς Εἰσαγωγαῖς, αἵτινες δὲν παραμελοῦσι τὴν ἱστορικὴν τῶν ζητημάτων ἔκθεσιν. Το σχετικὸν ὑλικὸν εὑρίσκει τις κυρίως ἐν τοῖς συγγράμμασι τῶν τε ἀρχαιων καὶ νεωτέρων θεολόγων, τῶν ἀσχοληθέντων περὶ τὴν Κριτικὴν τῶν βιβλίων τῆς Διαθήκης. Κ. Αἱ ἀρχαί, καθ' ἃς ἀνέκαθεν ἠσκήθη ἡ Κριτικὴ αὕτη, διαγινωσκόμεναι καὶ ἐν ἰδιαιτέρᾳ πραγματείᾳ καταδεικνυόμεναι ἀποτελοῦσι σύνολον, δυνάμενον νὰ θεωρηθῇ ὥ, τις εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν τῆς Κ. Διαθήκης, διάφορος βεβαίως τῆς συνήθως ἐν ταῖς Εἰσαγωγαῖς ταύταις προτασσομένης, ἀλλ' οὐχ ἧττον ἐκείνης δεδικαιολογημένη καὶ πρὸς διάκρισιν ἐκείνης δυναμένη ὑπό τινα ἔποψιν ν' ἀποκληθῇ «Προθεωρία τῆς Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Κ. Διαθήκην».

Ἡ παροῦσα διατριβὴ ὡς πρώτη ἀπόπειρα εἰς τὸ εἶδος αὐτῆς δὲν περιέλαβεν ὁλόκληρον τὸ ὑλικόν, ἀλλὰ περιωρίσθη εἰς τὰ κυριώτερα. Ἡ ἐπεξεργασία καὶ τοῦ ἐπιλοίπου ὑλικοῦ καὶ δη—ὡς μᾶλλον ἡμᾶς ἐνδιαφέροντος—τοῦ περιεχομένου ἐν τοῖς ἐπιλοίποις σχετικοῖς χωρίοις τῶν Ἑλλήνων καὶ Λατίνων θεολόγων θ' ἀπαρτίσῃ πλήρη συγγραφὴν περὶ τοῦ συστήματος τῆς ἀρχαίας Κριτικῆς. Ἐν τῇ παρούσῃ διατριβῇ παρὰ τὴν εὕρεσιν καὶ διάκρισιν τῶν ἀρχῶν τῆς Κριτικῆς ἐζητήσαμεν διὰ τῶν προσφορωτέρων παραδειγμάτων νὰ καταδείξωμεν ἑκάστοτε τὴν ὑπ' αὐτῆς γενομένην ἐφαρμογὴν τῶν ἀρχῶν τούτων, τὸν τρόπον τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῶν καὶ τὴν ἀξίαν τῆς ἐφαρμογῆς ταύτης. Διὰ τοῦτο παρὰ τὸν γενικὸν τίτλον, ὃν ἐν ἀρχῇ ἐθέσαμεν, ἐκρίναμεν καλὸν νὰ προσθέσωμεν ἐν παρενθέσει καὶ ὑπότιτλον : «χαρακτηρισμὸς καὶ ἐκτίμησις τῆς ἀρχαίας καὶ νεωτέρας Κριτικῆς».

Α΄.

Αἱ ἀρχαὶ τῆς Κριτικῆς τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης ἐν τῇ ἀρχαίᾳ θεολογίᾳ.

Ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον ἐν τῇ Κριτικῇ τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης δὲν ἴσχυσαν πάντοτε αἱ αὐταὶ ἀρχαί, αἱ δὲ καθ' ὅλον τὸ μακρὸν τοῦτο διάστημα ἰσχύσασαι δὲν ἐφηρμόσθησαν πάντοτε κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Αἱ πλείονες καὶ σπουδαιότεραι τῶν διαφορῶν τούτων παρατηροῦνται βεβαίως μεταξὺ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νεωτέρας θεολογίας, ποικιλίαι ὅμως ἀπαντῶσι καὶ μεταξὺ τῶν διαφόρων σχολῶν ἑκατέρας τούτων, ἐν τῇ ἀρχαίᾳ θεολογίᾳ κυρίως μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων καὶ τῶν αἱρετικῶν θεολόγων.

Ἡ Κριτικὴ βάσιν πάντοτε ἔχει τὴν παράδοσιν, πρὸ τῆς ὁποίας σταματᾷ, ἐφόσον αὕτη παραμένει ἀσφαλὴς καὶ βεβαία. Ἡ Κριτικὴ ἄρχεται εὐθὺς ὡς γεννηθῇ ἀμφιβολία περὶ τῆς παραδόσεως. Λαμβάνων τις ὑπ' ὄψιν τὸ κῦρος, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἡ παράδοσις, κατανοεῖ, πόσον τὰ ὅρια τῆς ἀρχαίας Κριτικῆς ἦσαν περιωρισμένα. Ἀλλὰ τί νοοῦμεν λέγοντες ἐνταῦθα παράδοσιν; Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀποστόλων ἐμφανίζεται βαθμηδὸν ἡ παράδοσις τῶν γραπτῶν μνημείων τοῦ χριστιανισμοῦ, τ. ἔ. τὰ ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν ὡς ἔργα Ἀποστόλων καὶ ἀποστολικῶν ἀνδρῶν κληροδοτούμενα συγγράμματα. Αἱ παραδεδομέναι αὗται συγγραφαὶ κατ' ἀρχὴν ἔμειναν ἐκτὸς τῆς Κριτικῆς. Τὰ ὅρια ὅμως τῆς παραδόσεως ταύτης δὲν ἦσαν ἐπακριβῶς ὡρισμένα, διότι ἐν πρώτοις ἡ παράδοσις πολλῶν ἐκκλησιῶν παρὰ τὰ πολλὰ κοινὰ εἶχε καὶ ἰδιαίτερα, ἔπειτα δὲ αἱ ἔχουσαι ἀξιώσεις ἀποστολικότητος συγγραφαὶ ὁλονὲν ἐπληθύνοντο. Ἡ Ἐκκλησία ἔπρεπε νὰ λάβῃ ὡρισμένην στάσιν ἀπέναντι τῶν συγγραφῶν τούτων καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον εἶχεν ἀνάγκην τῆς Κριτικῆς. Ἡ ἀρχαία Κριτικὴ ἠσκήθη καθ' ὡρισμένας ἀρχάς, αἵτινες ἦσαν τρεῖς· ἐζήτει δηλονότι αὕτη πρῶτον, νὰ διακρίνῃ **τὰ θρησκευτικῶς ὑγιᾶ** συγγράματα, δεύτερον ν' ἀνεύρῃ **τὰ ἱστορικῶς γνήσια**, καὶ τρίτον, νὰ προσδιορίσῃ **τὸ ἐκκλησιαστικὸν κῦρος** αὐτῶν. Τῶν τριῶν τούτων ἀρχῶν πρωτίστη ἦτο ἡ τελευταία καὶ ἔνθα ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς ἐδίδετο σαφὴς καὶ ὡρισμένη ἀπάντησις, καθίστατο βεβαίως περιττὴ ἡ χρησιμοποίησις τῶν δύο ἄλλων ἀρχῶν. Ἡ συγγραφή, ἧς τὸ ἐκκλησιαστικὸν κῦρος ἦτο ἀναμφιβήτητον, ἐθεωρεῖτο καὶ θρησκευτικῶς ὑγιὴς

καὶ ἱστορικῶς γνησία. Αἱ δύο ἄλλαι ἀρχαὶ ἐχρησιμοποιοῦντο κυρίως, ὅταν περὶ τοῦ κύρους συγγραφῆς τινος ὑπῆρχεν ἀμφισβήτησις. Θὰ πραγματευθῶμεν ἐν τοῖς ἑξῆς περὶ τῶν ἀρχῶν τούτων κατὰ τὴν ἄνω δηλωθεῖσαν σειρὰν καὶ δή:

α')—*Περὶ τῆς διακρίσεως τῶν θρησκευτικῶς ὑγιῶν συγγραμμάτων ἀπὸ τῶν μὴ τοιούτων*. Τίνι τρόπῳ ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ ἡ διάκρισις αὕτη ; Ὡς ὅτε εἶχε παραστῇ ἀνάγκη διακρίσεως τῶν ἀληθῶν προφητῶν ἀπὸ τῶν ψευδοπροφητῶν ὁ 'Απ. Παῦλος συνεβούλευσε τὴν ἔρευναν τοῦ περιεχομένου τοῦ κηρύγματος αὐτῶν καὶ συγχρόνως ἔδωκε τὸ κατάλληλον γνώμονα τῆς ἐξελέγξεως (Α' Κορ. β'. 1—3), οὕτω καὶ νῦν κυρίως καὶ κατὰ πρῶτον ἐξητάζετο τὸ περιεχόμενον τῶν συγγραμμάτων, ὅπερ παρεβάλλετο καὶ συνεκρίνετο πρὸς τὴν παραδεδομένην χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Ὁ ἱστορικὸς Εὐσέβιος ὁμιλῶν περὶ τῶν συγγραμμάτων τούτων χαρακτηρίζει τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος πρώτην ἀρχὴν ὡς ἑξῆς· « ἥ τε γνώμη καὶ ἡ τῶν ἐν αὐτοῖς φερομένων προαίρεσις πλεῖστον ὅσον τῆς ἀληθοῦς ὀρθοδοξίας ἀπάδουσα, ὅτι δὴ αἱρετικῶν ἀνδρῶν ἀναπλάσματα τυγχάνει, σαφῶς παρίστησιν»[1]. Ἐν τῇ διακρίσει καὶ ἀποσκορακίσει τῶν θρησκευτικῶς ἀποβλήτων συγγραμμάτων καὶ ἐν τῇ διατηρήσει τῶν θρησκευτικῶς ὑγιῶν δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ ἐπεκράτησεν ὁμοφωνία. Μόνον περὶ τῆς Ἀποκαλύψεως ἠγέρθη κυρίως συζήτησις. Τῆς δυσμενοῦς περὶ αὐτῆς κρίσεως αἴτιον ὑπῆρξεν ἡ παρά τισι σχηματισθεῖσα πεποίθησις, ὅτι τὸ σύγγραμμα τοῦτο διδάσκει «μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἐπίγειον εἶναι τὸ βασίλειον τοῦ Χριστοῦ καὶ πάλιν ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς ἐν Ἱερουσαλὴμ τὴν σάρκα πολιτευομένην δουλεύειν», ἐνόμιζον δηλονότι, ὅτι τὸ σύγγραμμα τοῦτο περιέχει παχυλὰς χιλιαστικὰς ἰδέας. Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας ἀπέκρουε τὴν δυσμενῆ ταύτην περὶ τῆς Ἀποκαλύψεως κρίσιν καὶ ἀπεδέχετο αὐτὴν ὡς θρησκευτικῶς ὑγιᾶ συγγραφήν, μαρτυρῶν, ὅτι πολλοὶ διὰ σπουδῆς εἶχον αὐτὴν [3].

Ἡ Ἐκκλησία, ὡς ἐν τῇ συστηματοποιήσει καὶ ἐκθέσει τῆς δογματικῆς διδασκαλίας ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψιν ὁλόκληρον τὴν παράδοσιν, οὕτως ἐν τῇ διακρίσει τῶν θρησκευτικῶς ὑγιῶν συγγραφῶν μετεχειρίζετο ὡς γνώμονα ὁλόκληρον τὴν παραδεδομένην χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Ἄλλως ὅμως ἔπραττον οἱ αἱρετικοί. Οὗτοι ἐν τῇ ἀναπτύξει

1. Ἐκκλ. Ἱστ, Γ', κέ, 7. πρβλ. Γ', λά, 6.
2. Αὐτόθι Γ', κή, 2. Ζ'. κέ. 1.
3. Αὐτ. Ζ'. κέ. 4.

καὶ ἐκθέσει τῆς δογματικῆς αὐτῶν διδασκαλίας παρηγκώνιζον πολλὰ ἢ ὀλίγα στοιχεῖα τῆς παραδόσεως, ὅπερ φυσικῶς ἐπέδρα ἐπὶ τῆς κρίσεως καὶ ἐκτιμήσεως τῶν γραπτῶν μνημείων, διότι ἡ ἀποχώρισις παντὸς ὅ,τι δὲν συνεφώνει πρὸς τὰς ἰδίας αὐτῶν δογματικὰς δοξασίας ἐπέβαλλεν αὐτοῖς μείζονα ἀνεξαρτησίαν καὶ ἐλευθερίαν ἀπέναντι τῶν παραδεδομένων συγγραμμάτων καὶ τοῦ παραδεδομένου αὐτῶν κειμένου. Μεταξὺ τῶν αἱρετικῶν τούτων ἐξέχουσαν θέσιν κατέχει ὁ κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ δευτέρου αἰῶνος ζήσας Μαρκίων, ἰδιαιτέραν σημασίαν καὶ προσοχὴν δοὺς εἰς τὴν διαλογὴν τῶν γραπτῶν μνημείων τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁ Μαρκίων δὲν ἐφρόνει μόνον, ὅτι γνησία τοῦ χριστιανισμοῦ μορφὴ εἶναι ἡ ἀπηλλαγμένη τῶν ἰουδαϊκῶν στοιχείων, ἀλλὰ συγχρόνως ἐζήτει νὰ ἐξαλείψῃ ἐκ τῆς ἱστορίας ὅλας τὰς σχέσεις, ἃς ὁ χριστιανισμὸς ὡς ἐκ τῆς γενέσεώς του μετὰ τοῦ ἰουδαϊσμοῦ ἔσχεν. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται ἡ στάσις, ἣν ὁ Μαρκίων ἐτήρησεν ἀπέναντι τῶν ἀποστολικῶν συγγραμμάτων, ἀπορρίπτων ὅσα ἐξ αὐτῶν κατ' ἐξοχὴν ἐδείκνυον τὰς σχέσεις ταύτας τῶν δύο θρησκειῶν. Ἐκ τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων ἐσταχυολόγησε τὰ ἑαυτῷ ἀρέσκοντα καὶ ἀπήρτισεν οὕτω τοῦ Εὐαγγέλιόν του, ἀπεδέχετο δὲ καὶ δέκα ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου, ὧν ὅμως πάλιν ἀπέρριπτεν ὡρισμένα τεμάχια. Ταῦτα πάντα δεικνύουσι δογματικὸν καθαρῶς ἐνδιαφέρον καὶ ἔλλειψιν ἱστορικῆς ἀντιλήψεως. Ἡ θέσις τῶν ζητημάτων ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως ἦτο ἐν γένει ξένη τοῖς αἱρετικοῖς, ἀπαντῶσα κυρίως παρὰ τοῖς θεολόγοις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸ ἱστορικὸν τοῦτο πνεῦμα, ὃ τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν διέπνεεν, αὐτὸ καθ' ἑαυτό, ἀποτελεῖ ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως σημεῖον ὑπεροχῆς ἀπέναντι τῶν συγχρόνων τότε αἱρέσεων.

β')—Πρὸς τὸ ἱστορικὸν τοῦτο πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας σχετίζεται ἀμέσως ἡ δευτέρα ἀρχὴ τῆς ἀρχαίας Κριτικῆς, ***ἡ ἀνεύρεσις δηλονότι τῶν ἱστορικῶς γνησίων συγγραμμάτων***, τῆς ἱστορικῆς γνησιότητος λαμβανομένης ἐνταῦθα ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην αὐτῆς ἔννοιαν. Ἡ ἔρευνα αὕτη τῆς Κριτικῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην φέρει ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν χαρακτῆρα· στηρίζεται κυρίως ἐπὶ τῶν ***διαφορῶν καὶ ἀντιφάσεων***, ἃς παρετήρει, πρῶτον, μεταξὺ τῶν κειμένων ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος, δεύτερον, μεταξὺ τῶν συγγραμμάτων διαφόρων συγγραφέων, καὶ τρίτον, μεταξὺ τῶν συγγραμμάτων ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως. Διὰ τῶν παρατηρήσεων τούτων ἠγείροντο διάφορα ἱστορικὰ καὶ κριτικὰ ζητήματα ἢ ἀντιθέτως ἐδίδετο ἡ προσήκουσα λύσις

εἰς προϋπάρχοντα τοιαῦτα. Παπίας ὁ Ἱεραπόλεως, εἷς τῶν ἀρχαιοτέρων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ζήσας κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ δευτέρου αἰῶνος, παρέχει ἡμῖν τὰ πρῶτα δείγματα τῆς ἐν τῇ Ἐκλησίᾳ ἀσκηθείσης ἱστορικῆς Κριτικῆς τῶν γραπτῶν μνημείων τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ δὴ πῶς ἐκ τῶν μεταξὺ τῶν διαφόρων κειμένων ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ συγγράματος ἢ ἐκ τῶν μεταξὺ τῶν συγγραμάτων διαφόρων συγγραφέων παρατηρουμένων διαφορῶν καὶ ἀντιφάσεων **ἠγείροντο ζητήματα**, ἅτινα αὐτὸς ἀναλαμβάνει νὰ λύσῃ. Ἐν τῷ ἀπολεσθέντι πολυτίμῳ αὐτοῦ συγγράμματι, οὗ ἐλάχιστα ἀποσπάσματα περιεσώθησαν, πληροφορεῖ ἡμᾶς, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτοῦ ὑπῆρχον πολλὰ ἑλληνικὰ κείμενα τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ματθαίου διαφέροντα ἀλλήλων. Προφανῶς αἱ διαφοραὶ ἦσαν τοιαῦται, ὥστε προὐκάλουν τὴν γενικὴν προσοχὴν καὶ ἐγέννων ἀπορίαν, ποῖον τῶν κειμένων τούτων εἶναι τὸ γνήσιον. Ὁ Παπίας ἀναλαμβάνει νὰ λύσῃ τὸ ζήτημα τοῦτο, ἰσχυριζόμενος, ὅτι τὰ διάφορα ἑλληνικὰ κείμενα εἶναι ἁπλαῖ μεταφράσεις ἑβραϊκοῦ πρωτοτύπου. Ἡ γνώμη περὶ ὑπάρξεως ἑβραϊκοῦ πρωτοτύπου τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ματθαίου δὲν εἶναι βεβαίως κριτικὴ εἰκασία αὐτοῦ, ἀλλὰ στηρίζεται ἐπὶ τῆς παραδόσεως, κριτικὴ ὅμως παρατήρησις εἶναι τὸ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενον, ὅτι «ἡρμήνευσε δ' αὐτά, ὡς ἦν δυνατὸς ἕκαστος». [4] Ἡ διαφορὰ τῶν μεταφραστῶν εἶχεν ἐπιφέρῃ τὰς μεταξὺ τῶν πολλῶν ἑλληνικῶν κειμένων παρατηρουμένας διαφοράς. Τὰ πολλὰ καὶ διάφορα ταῦτα ἑλληνικὰ κείμενα τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ματθαίου λίαν πρωΐμως ὑπεχώρησαν πρὸ ἑνὸς ὁμοιομόρφου ἑλληνικοῦ κειμένου καὶ ἐξέλιπον, ἀλλ' ἡ πεποίθησις, ὅτι τοῦτο εἶναι μετάφρασις ἑβραϊκοῦ πρωτοτύπου, παρέμεινεν ἀδιάσειστος ἐν τῇ θεολογικῇ ἐπιστήμῃ μέχρις αὐτῶν τῶν νεωτέρων χρόνων, ἤτοι μέχρι τοῦ Ἐράσμου.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Παπίου ἐπεστήθη ἐπίσης ἡ προσοχὴ εἰς τὰς μεταξὺ τῶν Εὐαγγελίων διαφοράς. Οὕτω τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Μάρκου, συγκρινόμενον πρὸς ἕτερον Εὐαγγέλιον, πιθανῶς πρὸς τὸ τοῦ Ματθαίου, εὑρίσκετο ἐν ταῖς λεπτομερείαις τοσοῦτον διαφέρον αὐτοῦ, ὥστε ἐγεννήθη ζήτημα, ποῖον τῶν δύο τούτων Εὐαγγελίων λέγει τὴν ἀλήθειαν. Καὶ ἐπειδὴ ἐκ τῶν δύο τούτων Εὐαγγελιστῶν μόνον ὁ Ματθαῖος ὑπῆρξεν ἐκ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων, αὐτόπτης καὶ αὐτήκοος μάρτυς τῶν ἔργων καὶ λόγων τοῦ Ἰησοῦ, τὸ ζήτημα ἐλύετο

---

4 Αὐτόθι Γ'. λθ'. 16.

φυσικὰ εἰς βάρος τοῦ Μάρκου καὶ αὐτὸς ἐθεωρεῖτο ἀπομακρυνόμενος τῆς ἀκριβείας, δὸς δ' εἰπεῖν, καὶ τῆς ἀληθείας. Ὁ Παπίας καὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἐπιλαμβάνεται, δίδων ἄλλην λύσιν, ἀναμφιβόλως νηφαλιωτέραν καὶ κριτικωτέραν. Κατ' αὐτὸν ὁ Μάρκος διαφέρει τοῦ πρὸς ὃ συγκρίνεται Εὐαγγελίου μόνον κατὰ τὴν τάξιν, ἡ δὲ διαφορὰ αὕτη προέκυψεν ἐκ τῆς προσκολλήσεως αὐτοῦ εἰς τὸ προφορικὸν κύρηγμα τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου, οὗ ἀκριβῶς ὑπῆρξε διερμηνεὺς καὶ τοῦ ὁποίου τὸ κήρυγμα, ὡς ἦτο ἑπόμενον, ἐγίνετο ὄχι κατὰ τὴν ἀκριβῆ ἱστορικὴν ἀλληλουχίαν τῶν γεγονότων, ἀλλὰ κατὰ τὰς ἑκάστοτε παρουσιαζομένας ἀνάγκας τῶν ἀκροατῶν. Τὸ Εὐαγγέλιον ἄρα τοῦ Μάρκου, ὅσον ἀφορᾷ τὴν οὐσίαν, δὲν ἀπομακρύνεται τῆς ἀκριβείας καὶ τῆς ἀληθείας· «Μάρκος . . . ὅσα ἐμνημόνευσεν ἀκριβῶς ἔγραψεν οὐ μέντοι τάξει τὰ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἢ λεχθέντα ἢ πραχθέντα . . . ἑνὸς γὰρ ἐποιήσατο πρόνοιαν τοῦ μηδέν, ὧν ἤκουσε, παραλιπεῖν ἢ ψεύσασθαι ἐν αὐτοῖς». [5] Οὕτως ὁ Παπίας ἀντεπεξῆλθε κατ' ἐκείνων, οἵτινες δυσμενῶς ἔκρινον τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Μάρκου καὶ διὰ τὴν ὑπεράσπισιν αὐτοῦ ταύτην οὐδ' ἡ νεωτέρα Κριτικὴ δύναται νὰ μεμφθῇ αὐτόν, θὰ ἤμεθα δὲ ὑπερβολικοί, ἂν εἴχομεν τὴν ἀξίωσιν παρὰ τοῦ Παπίου νὰ δώσῃ τὰ πρωτεῖα εἰς τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Μάρκου καὶ ὅσον ἀφορᾷ ἀκόμη τὴν ἱστορικὴν ἀλληλουχίαν τῶν γεγονότων τῆς εὐαγγελικῆς ἱστορίας. Ἡ Κριτικὴ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν ἦτο ἀκόμη εἰς θέσιν νὰ διακρίνῃ, ὅτι ὁ Ματθαῖος προτιμᾷ τὴν καθ' ὕλην σύνδεσιν τῶν γεγονότων καὶ ὅτι εἰς τὴν χρονολογικὴν σειρὰν αὐτῶν πιστότερος μένει ἀκριβῶς ὁ Μάρκος.

Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ ἐπεστήθη ἡ προσοχὴ καὶ ἐπὶ τῶν διαφορῶν καὶ διαφωνιῶν, αἵτινες μεταξὺ τῶν τριῶν συνοπτικῶν Εὐαγγελίων ὑφίστανται, ἀλλ' ἡ ἐπισταμένη μελέτη αὐτῶν κατέδειξεν, ὅτι αἱ διαφοραὶ καὶ διαφωνίαι αὗται ἀναφέρονται εἰς δευτερεύοντα καὶ ἐπουσιώδη ζητήματα. Διὰ τῆς παρατηρήσεως ταύτης αἱ διαφωνίαι ἀπέβαλλον μὲν τὸ πλεῖστον τῆς σπουδαιότητος αὐτῶν, ἀλλ' ὁ Χρυσόστομος δὲν ἀρκεῖται εἰς τοῦτο, προσθέτων, ὅτι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον, τ. ἔ. ἡ εἰς τὰ δευτερεύοντα καὶ ἐπουσιώδη συμφωνία θὰ καθίστα τοὺς συνοπτικοὺς Εὐαγγελιστὰς ὑπόπτους, διότι τοιαύτη σύμπτωσις μόνον διὰ σκοπίμου κοινῆς συνεργασίας θὰ ἦτο δυνατή. «Οὐδεὶς ἂν ἐπίστευε τῶν ἐχθρῶν, ὅτι μὴ συνελθόντες ἀπὸ συνθήκης ἀνθρωπίνης ἔγραψαν,

5. Αὐτόθι Γ', λθ', 15.

ὅπερ ἔγραψαν»[6] Κατὰ ταῦτα ἡ ἐν τοῖς τοιούτοις διαφωνία εἶναι φυσικὴ καὶ ἀναπόδραστος, ὅταν διάφοροι συγγραφεῖς αὐτοτελῶς ἐργάζονται. Κατὰ τὴν ἐποχὴν λοιπὸν ταύτην τὸ ζήτημα τῆς σχέσεως τῶν τριῶν συνοπτικῶν Εὐαγγελίων ἐξητάζετο ἐκ τῆς ἀπόψεως τῆς περιεχομένης διηγήσεως καὶ ἐντύπωσιν προὐκάλουν αἱ διαφοραὶ καὶ διαφωνίαι. Δὲν ἐφίστων τὴν προσοχὴν ἐκεῖ ἀκριβῶς, ἔνθα οἱ συνοπτικοὶ συμφωνοῦσι καὶ συμπίπτουσι καὶ δὲν παρετήρουν, ὅτι ἡ σύμπτωσις αὕτη δὲν περιορίζεται ἁπλῶς εἰς τὰς ἰδέας καὶ τὰ πράγματα, ἀλλ' ἐπεκτείνεται ἀκόμη καὶ εἰς τὴν διατύπωσιν αὐτῶν, ὅτι δηλονότι τὰ τρία συνοπτικὰ Εὐαγγέλια συμπίπτουσι πρὸς ἄλληλα ὡς ἔργα φιλολογικά. Ἐξαίρεσιν ποιεῖ μόνον ὁ Αὐγουστῖνος, παρατηρῶν «Marcus eum (Mathaeum) secutus tamquam pedisequus et breviator ejus videtur».[7] Κατ' αὐτὸν ὁ Μάρκος ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ αὐτοῦ ἠκολούθησε πιστῶς τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ματθαίου, συμπτύσσων καὶ συνοψίζων αὐτό. Ἀποδέχεται ἄρα φιλολογικὴν ἐξάρτησιν τοῦ Μάρκου ἐκ τοῦ Ματθαίου. Οὕτω δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ὅτι διὰ τοῦ Αὐγουστίνου ἐτέθη τὸ ζήτημα, ὅπερ ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον ἐρεύνης κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους καὶ τὸ ὁποῖον ὑπὸ τῆς σημερινῆς Κριτικῆς καλεῖται «τὸ συνοπτικὸν πρόβλημα».

Ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, διὰ τῆς παρατηρήσεως διαφορῶν μεταξὺ τῶν συγγραμμάτων διαφόρων συγγραφέων δὲν ἠγείροντο μόνον προβλήματα πρὸς λύσιν, ἀλλὰ καὶ ***ἐδίδετο λύσις εἰς προϋπάρχοντα προβλήματα.*** Ὁ Ὠριγένης ἀναφέρει καὶ ἀποδέχεται τὴν γενικὴν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας πεποίθησιν περὶ τῆς χρονολογικῆς προτεραιότητος τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ματθαίου,[8] ἀλλ' ἐγεννᾶτο τὸ ζήτημα, ποῖον τῶν δύο ἄλλων συνοπτικῶν ἐγράφη δεύτερον. Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐφρόνει «προγεγράφθαι τῶν εὐαγγελίων τὰ ἔχοντα τὰς γενεαλογίας».[9] Κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην, ὄχι μόνον ὁ Ματθαῖος, ἀλλὰ καὶ ὁ Λουκᾶς ἔγραψεν ἀρχαιότερον τοῦ Μάρκου. Καὶ παρίσταται μὲν ἡ γνώμη αὕτη ὡς παράδοσις τῶν ἀνέκαθεν πρεσβυτέρων, ἀλλ' ὅτι αὕτη εἶναι μᾶλλον θεολογικὴ κρίσις, ἐξαχθεῖσα ἐκ τῆς πρώτης καὶ ὄχι βαθείας ἐρεύνης αὐτῶν τῶν Εὐαγγελίων, φαίνεται ἐκ τούτου, ὅτι τὰ ὑπ' αὐτῆς προτασσόμενα ἀποκαλεῖ «εὐαγγέλια τῶν γενεαλογιῶν». Οὗτος δηλονότι εἶναι ὁ λόγος τῆς κρίσεως ἐκείνης, στηριζομένης ἐπὶ

6. Πρόλ. εἰς τὸν Ματθ. Migne τόμ. 7 Α. σελ. 16.
7. De consensu evangelist. I, 4. Migne, τόμ. 34 σελ. 1041.
8. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστ. ΣΤ. κε΄. 4.
9. Αὐτ. ΣΓ. ιδ΄. 5.

διαφορᾶς, παρατηρηθείσης μεταξὺ τῶν συνοπτικῶν. Ἐπειδὴ ὄχι μόνον ὁ Ματθαῖος, ἀλλὰ καὶ ὁ Λουκᾶς κέκτηται γενεαλογίαν τοῦ Ἰησοῦ, ὁ δὲ Μάρκος οὐχί, ὁ ἐκ πρώτης ὄψεως κρίνων τις δύναται ν' ἀχθῇ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ Λουκᾶς, ὃν τρόπον ὁ Ματθαῖος, ἔγραψεν ἀρχαιότερον, ὁ δὲ Μάρκος ὡς μεταγενέστερος παρέλιπε τὰς ἐκ τῶν προηγουμένων γνωστὰς πλέον γενεαλογίας. Βεβαίως τὸ συμπέρασμα τοῦτο δὲν εἶναι ὀρθόν. Ὁ πρόλογος τοῦ τρίτου Εὐαγγελίου ἀναφέρει ὅτι καθ' ὃν χρόνον ὁ Λουκᾶς ἀνέλαβε νὰ γράψῃ τὸ Εὐαγγέλιόν του, ὑπῆρχον πλείονα τοῦ ἑνὸς Εὐαγγέλια καὶ τὸ περιεχόμενον δὲ καὶ ἡ οἰκονομία αὐτοῦ δεικνύουσιν, ὅτι εἶναι μεταγενέστερον ὄχι μόνον τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ματθαίου, ἀλλὰ καὶ τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Μάρκου. Εἶναι λοιπὸν φυσικόν, ὅτι ἡ μνημονευθεῖσα γνώμη Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως δὲν κατίσχυσεν. Ἤδη ὁ Εἰρηναῖος καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Ὠριγένης καὶ πλεῖστοι ἄλλοι ἀπεδέχθησαν, ὅτι τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Μάρκου εἶναι προγενέστερον τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Λουκᾶ [10] καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐν τῷ Κανόνι αὐτῆς ἔδωκεν αὐτῷ τὴν δευτέραν θέσιν, τοποθετήσασα αὐτὸ μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ματθαίου.

Ἕτερον παράδειγμα, δεικνύον τίνι τρόπῳ ἡ ἀρχαία κριτικὴ διὰ τῶν μεταξὺ τῶν συγγραμμάτων διαφόρων συγγραφέων παρατηρουμένων διαφορῶν καὶ ἀντιφάσεων ἔλυε προϋπάρχοντα προβλήματα εἶναι τὸ ἑπόμενον. Τῶν πλείστων ἑλληνικῶν χειρογράφων λείπει τὸ τέλος τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Μάρκου (ις'. 9 καὶ ἑξῆς), ἡ δὲ παράλειψις αὕτη ἐπέσυρε τὴν προσοχὴν τῶν ἀρχαίων, οἵτινες διαφόρους κρίσεις περὶ τῶν παραλειπομένων ἐξήνεγκαν, πάντες ὅμως συνεφώνουν εἰς τοῦτο, ὅτι λόγος τῆς παραλείψεως τοῦ τεμαχίου τούτου ἦτο ἡ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν ἄλλων Εὐαγγελίων παρατηρουμένη διαφωνία καὶ ἀντίφασις. Οὕτω κατὰ τὸν Μάρκον, ὁ Ἰησοῦς «ἀναστὰς πρωῒ πρώτῃ σαββάτου ἐφάνη πρῶτον Μαρίᾳ τῇ Μαγδαληνῇ» (ις', 9), ἐνῷ κατὰ τὸν Ματθαῖον «ὀψὲ σαββάτων, τῇ ἐπιφωσκούσῃ εἰς μίαν σαββάτων, ἦλθε Μαρία ἡ Μαγδαληνή» (κη', 1). Ὁ Ἰησοῦς παρίσταται ὑπὸ τοῦ Μάρκου ἀναστὰς βραδύτερον ἢ ὑπὸ τοῦ Ματθαίου. Ὁ Εὐσέβιος ἀποδέχεται ὡς ἀκριβῆ τὰ στερούμενα τοῦ τέλους χειρόγραφα, τὸ δὲ παραλειπόμενον τεμάχιον διὰ τὴν μνημονευθεῖσαν ἀντίφασιν ὡς περιττὸν καὶ ἀπόβλητον· «περιττὰ ἂν εἴη καὶ μάλιστα εἴπερ ἔχοιεν ἀντιλογίαν τῇ τῶν λοιπῶν εὐαγγελιστῶν μαρτυρίᾳ [11]». Ἀναφέρει ὅμως ὁ Εὐσέβιος, ὅτι ἄλλος τις μὴ τολ-

10. Αὐτ. Ε', η', 8. ΣΤ'. κε'. 5.

11. Mai, Script. vet. n. coll. τομ. Α'. σελ. 61.

μῶν ν' ἀθετήσῃ τὰ ὁπωσδήποτε ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις φερόμενα, ἀποδέχεται, ὅτι πρόκειται περὶ φαινομενικῆς μόνον ἀντιφάσεως, αἱρομένης διὰ καταλλήλου στίξεως ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ Μάρκου. Κατ' αὐτὸν μετὰ τὸ *ἀναστὰς δὲ* πρέπει νὰ τεθῇ κόμμα, ὁ δὲ προσδιορισμὸς *πρωῒ σαββάτου* δεικνύει τὸν χρόνον, καθ' ὃν ὁ Ἰησοῦς ἐνεφανίσθη τῇ Μαγδαληνῇ καὶ ὄχι τὸν χρόνον καθ' ὃν ἀνέστη. Ἡ ἀνάστασις αὐτοῦ εἶχε γίνῃ πρότερον συμφώνως πρὸς τὰ ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ τοῦ Ματθαίου λεγόμενα[12]. Ὁ Ἱερώνυμος ἐπίσης μαρτυρεῖ, ὅτι ἐν πλείστοις ἑλληνικοῖς χειρογράφοις παρελείπετο τὸ τέλος τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Μάρκου καὶ τοῦτο, διότι ἀντέφασκε πρὸς τὰ ἐν τοῖς ἄλλοις Εὐαγγελίοις λεγόμενα· «cum diversa atque contraria evagelistis caeteris narrare videatur»[13]. Χωρὶς νὰ ἐκφράζῃ οἱανδήποτε προτίμησιν, ἀναφέρει ἀμφοτέρας τὰς μνημονευθείσας γνώμας, ἢ ὅτι δηλονότι δὲν πρέπει νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν τὸ παραλειπόμενον τέλος τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Μάρκου ἢ ὅτι ἀμφότεραι αἱ διηγήσεις ἀληθεύουσιν. Ὁ Ἀντιοχείας Βίκτωρ. ἀκμάσας περὶ τὸ 400, ἐκφράζτεαι σαφῶς καὶ ὡρισμένως ὑπὲρ μιᾶς μόνης γνώμης, θεωρεῖ δ' ἀντιθέτως πρὸς τὸν Εὐσέβιον ἀκριβῆ τὰ χειρόγραφα, τὰ ἔχοντα τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος περικοπήν[14]. Περὶ τὴν ἐκτίμησιν λοιπὸν τῆς ἀξίας τῶν παραλειπομένων δὲν ἦσαν πάντες σύμφωνοι, πάντες ὅμως συνεφώνουν εἰς τοῦτο, ὅτι ταῦτα ἀντέφασκον ἢ τοὐλάχιστον εὑρίσκοντο εἰς φαινομενικὴν ἀντίφασιν πρὸς τὰ ἐν τοῖς ἄλλοις Εὐαγγελίοις λεγόμενα καὶ διὰ τῆς παρατηρήσεως ταύτης ἐζήτουν νὰ ἐξηγήσωσι τὴν ὑπὸ τῶν πλείστων ἑλληνικῶν χειρογράφων παράλειψιν αὐτῶν. Ἡ ὑπὸ τῆς ἀρχαίας Κριτικῆς παρατηρηθεῖσα διαφορὰ καὶ ἀντίφασις μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Μάρκου καὶ τῶν ἄλλων Εὐαγγελίων ἀνεφέρετο εἰς τὸν χρόνον τῆς ἀναστάσεως τοῦ Ἰησοῦ, καὶ μόνον ἡ ἀπόπειρα τῆς συμβιβαστικῆς λύσεως ἔφερεν εἰς τὸ μέσον, ὡς εἴδομεν, καὶ τὸν χρόνον τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἀναστάντος εἰς τὴν Μαγδαληνήν, διὸ ὁ Ἱερώνυμος θέτει τὸ ζήτημα ὡς ἑξῆς· «Quae causa sit, ut de resurrectione Domini et apparitione Evangelistae diversa narraverunt»[15]. Ἡ νεωτέρα Κριτικὴ πρώτην φορὰν ὡς λόγον τῆς παραλείψεως τοῦ τέλους τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Μάρκου παρουσίασε διαφορὰς μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν ἄλλων Εὐαγγελίων, ὅσον ἀφορᾷ τὸν χρόνον,

---

12. Αὐτ. σελ. 62 καὶ ἑξ.
13. Epist. ad Hedibiam, κεφ. 3. Migne, τομ. 22. σελ. 986. κ. ἑξ.
14. Mai, αὐτ. τομ. Α. σελ. 62, σημ. 1.
15. Epist. ad Hed. κεφ. 3. Migne αὐτ.

τὸν τόπον καὶ τὰ πρόσωπα τῆς πρώτης ἐμφανίσεως τοῦ ἀναστάντος. Δὲν εἶναι ἐνταῦθα ὁ κατάλληλος χῶρος νὰ ἐξετάσωμεν τὸ ζήτημα τοῦτο, διὸ περιοριζόμεθα νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι τὰς διαφορὰς ταύτας ἡ νεωτέρα Κριτικὴ ἐμβλέπει βεβαίως ὄχι εἰς τὸ συνήθως φερόμενον τέλος τοῦ Εὐαγγελίου τούτου, ἀλλ' ὑποθέτει, ὅτι ὑπῆρχεν ἕτερον τέλος, ἐν ᾧ ἀκριβῶς ὑπῆρχον αἱ διαφοραὶ αὗται, ἐκπεσὸν ἕνεκα τούτου καὶ ἀντικατασταθὲν βραδύτερον ὑπὸ τοῦ νῦν σωζομένου τεμαχίου.

Ὄχι λύσιν ζητημάτων διὰ τῆς παρατηρήσεως διαφορῶν, ἀλλ' ἀντιθέτως γένεσιν ζητημάτων διὰ τοιούτων παρατηρήσεων ἔχομεν ἀκόμη ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Κριτικῇ καὶ ὅταν αὗται ὑφίσταντο μεταξὺ τῶν συγγραμμάτων ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν τρίτην ἀνωτέρω σημειωθεῖσαν περίπτωσιν, εἰς ἣν νῦν μεταβαίνομεν. Αἱ μεταξὺ τῶν συγγραμμάτων ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως παρατηρούμεναι διαφοραὶ ἐγέννων ζήτημα γνησιότητος, ὑπὸ τὴν στενωτέραν ἔννοιαν τῆς λέξεως, κατὰ πόσον δηλονότι τὰ συγγράμματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρετηροῦντο αἱ διαφοραὶ αὗται, ἦτο δυνατὸν νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἔργα ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως. Βεβαίως τὰ θρησκευτικῶς ὑγιᾶ συγγράμματα ἦσαν ἔργα ἁγίων ἀνδρῶν καὶ ἀντιστρόφως τὰ ἔργα ἁγίων ἀνδρῶν ἦσαν θρησκευτικῶς ὑγιᾶ, ἀλλ' ἡ Κριτικὴ ἐνταῦθα ἐζήτει νὰ εὕρῃ, κατὰ πόσον τὰ ἀμφιβαλλόμενα ἦσαν ἔργα ὄχι ἐν γένει ἁγίων ἀνδρῶν, ἀλλὰ ὡρισμένων ἁγίων ἀνδρῶν, ὧν τὰ ὀνόματα ἔφερον. Οὕτω περιοριζομένου τοῦ ζητήματος, ἔχομεν τὰς ἑξῆς σχέσεις. Τὸ ἱστορικῶς γνήσιον σύγγραμμα, ἤτοι τὸ ὂν ἔργον τοῦ ἁγίου ἀνδρός, οὗ τὸ ὄνομα ἔφερεν, ἀσφαλῶς ἦτο καὶ θρησκευτικῶς ὑγιές, ἐπίσης τὸ θρησκευτικῶς μὴ ὑγιὲς ἀσφαλῶς δὲν ἦτο καὶ ἱστορικῶς γνήσιον, ἤτοι δὲν ἦτο ἔργον τοῦ ἁγίου ἀνδρός, οὗ τὸ ὄνομα ἔφερεν. Γνησία π. χ. ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου περιέχει πάντοτε ὑγιαίνουσαν διδασκαλίαν, ἡ δὲ μὴ περιέχουσα τοιαύτην ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ἐπιστολὴ αὐτοῦ. Οὕτως ὁ Παῦλος ἐκ τῶν ἐνθουσιαστικῶν ἰδεῶν, ἅς οἱ Θεσσαλονικεῖς εὕρισκον ἐν τῇ ἐπιστολῇ αὐτοῦ, συνεπέρανεν, ὅτι, ἂν ὄντως οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα, πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ πλαστῆς ἐπιστολῆς (Β' Θεσσαλ. β'. 2). Ἀντιθέτως ἐκ τοῦ θρησκευτικῶς ὑγιοῦς δὲν εἵπετο ἀσφαλῶς τὸ ἱστορικῶς γνήσιον, ἐκ δὲ τοῦ ἱστορικῶς μὴ γνησίου δὲν εἵπετο ἀσφαλῶς τὸ θρησκευτικῶς μὴ ὑγιές, διότι ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιπτώσεσι ταύταις τὸ μὴ ὂν ἔργον τοῦ ἀνδρός, οὗ τὸ ὄνομα ἔφερεν, ἠδύνατο κάλλιστα νὰ εἶναι ἔργον ἄλλου ἁγίου ἀνδρός. Οὕτως θὰ ἴδωμεν ὅτι Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας καίπερ ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλους

ἀποδεχόμενος τὴν Ἀποκάλυψιν θρησκευτικῶς ἀνεπίληπτον, δὲν ἐθεώρει αὐτὴν ἔργον τοῦ Ἀποστόλου Ἰωάννου, ὁ δὲ μὴ ἀποδεχόμενος τὴν Ἀποκάλυψιν ὡς ἔργον τοῦ Ἀποστόλου, δὲν ἦτο ἕνεκα τούτου ἠναγκασμένος νὰ θεωρήσῃ αὐτὴν καὶ θαησκευτικῶς μὴ ὑγιαίνουσαν.

Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ ζήτημα γνησιότητος ἠγέρθη κυρίως περὶ τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως. Ἠμφισβητήθη δηλονότι, ὅτι ἡ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴ εἶναι ἔργον τοῦ Ἀπ. Παύλου καὶ ἡ Ἀποκάλυψις ἔργον τοῦ Ἀπ. Ἰωάννου, δι' ἀμφοτέρας δὲ κατεδεικνύοντο αἱ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν ἄλλων συγγραφῶν τῶν δύο τούτων Ἀποστόλων διαφοραί. Τὰ δύο ταῦτα παραδείγματα εἶναι ἀρκετὰ νὰ δείξωσι, πῶς ἡ ἀρχαία Κριτικὴ ἠρεύνα τὰ ζητήματα ταῦτα. Ἤδη Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς παρετήρησεν, ὅτι ἡ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἄλλας ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου στερεῖται διευθύνσεως, ἐξήγει δὲ τοῦτο ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Ἀπόστολος «Ἑβραίοις ἐπιστέλλων πρόληψιν εἰληφόσι κατ' αὐτοῦ καὶ ὑποπτεύουσιν αὐτόν συνετῶς πάνυ οὐκ ἐν ἀρχῇ ἀπέτρεψεν αὐτοὺς, τὸ ὄνομα θείς»[16] Ὁ αὐτὸς Πατὴρ τῆς Ἐκκλησίας παρετήρησεν, ὅτι τὸ λεκτικὸν τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς δὲν εἶναι τὸ τοῦ Παύλου, λύει δὲ τὸ ζήτημα, ἰσχυριζόμενος, ὅτι ὁ Ἀπόστολος τήν ἐπιστολὴν ταύτην ἔγραψεν ἑβραϊστί, μετέφρασε δ' αὐτὴν ἕτερος. Θεωρῶν δὲ τὸ λεκτικὸν τῆς μεταφράσεως ὅμοιον πρὸς τὸ τῶν Πράξεων, ἀποδέχεται ὡς μεταφραστὴν της ἐπιστολῆς τὸν Εὐαγγελιστὴν Λουκᾶν[17]. Περὶ τῆς διακρίσεως τοῦ λεκτικοῦ τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς ἀπὸ τοῦ λεκτικοῦ τοῦ Παύλου ὁμιλεῖ καὶ ὁ Ὠριγένης· «ὅτι ὁ χαρακτὴρ τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς οὐκ ἔχει τὸ ἐν λόγῳ ἰδιωτικὸν τοῦ ἀποστόλου.... ἀλλ' ἔστιν ἡ ἐπιστολὴ συνθέσει τῆς λέξεως ἑλληνικωτέρα, πᾶς ὁ ἐπιστάμενος κρίνειν φράσεων διαφορὰς ὁμολογῆσαι ἄν» [18] Ὁ Ὠριγένης ὅμως δὲν ἀποδέχεται τὴν λύσιν Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως, φρονῶν, ὅτι ἡ πρὸς Ἑβραίους δὲν εἶναι μετάφρασις Ἑβραϊκοῦ πρωτοτύπου καὶ ἀποδεχόμενος «ὅτι τὰ μὲν νοήματα τοῦ ἀποστόλου ἐστὶν, ἡ δὲ φράσις καὶ ἡ σύνθεσις ἀπομνημονεύσαντός τινος τὰ ἀποστολικά καὶ ὥσπερ σχολιογραφήσαντός τινος τά εἰρημένα ὑπὸ τοῦ διδασκάλου».[19] Ἡ γνώμη αὕτη, καθ' ἥν αἱ ὑπὸ τοῦ Παύλου δοθεῖσαι ἰδέαι τῆς ἐπιστολῆς ἐξετέθησαν γραπτῶς ὑπ' ἄλλου

16. (*Εὐσεβίου*, Ἐκκλ. Ἱστ. ΣΤ΄ ιδ΄. 3)
17. Αὐτόθι ΣΤ. ιδ. 2
18. Αὐτ. ΣΤ΄. κε΄. 11.
19. Αὐτ. ΣΤ. κε. 13.

εἶναι κριτικὴ εἰκασία τοῦ Ὠριγένους, θέλοντος οὕτω νὰ ἐξηγήσῃ, διατὶ ἡ ἐπιστολὴ αὕτη συνεδέθη μετὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀποστόλου τούτου. Ὁ Ἱππόλυτος καὶ ὁ Εἰρηναῖος «τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴν Παύλου οὐκ εἶναι φασὶν»[20] ὁ δὲ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας πρεσβύτερος Γάϊος «τῶν τοῦ ἱεροῦ ἀποστόλου δεκατριῶν μόνον ἐπιστολῶν μνημονεύει. τὴν πρὸς Ἑβραίους μὴ συναριθμήσας ταῖς λοιπαῖς».[21] Παρὰ τοῦ Ἱερωνύμου πληροφορούμεθα, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἔτι αὐτοῦ πολλοὶ τῶνΛατίνων ἀμφέβαλλον,ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὕτη εἶναι ἔργον τοῦ Παύλου[22]. Οὕτως ἡ μεταξὺ τῆς πρὸς Ἑβραίους καὶ τῶν ἄλλων ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου διαφορὰ ἐγέννησεν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ περὶ αὐτῆς ζήτημα γνησιότητος καὶ οἱ μὲν ἐν τῇ Δύσει περιωρίζοντο εἰς τὴν ἀρνητικὴν τοῦ ζητήματος. διατύπωσιν, ἐνῷ οἱ ἐν τῇ Ἀνατολῇ θεολόγοι ζητοῦντες νὰ δώσωσι θετικωτέραν λύσιν καὶ μὴ θέλοντες τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴν ν' ἀποξενώσωσιν ὁλοτελῶς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ἔφερον αὐτὴν κατά τινα τρόπον εἰς σχέσιν πρὸς αὐτόν. Ἡ ἐπίδρασις τῶν θεολόγων τῆς Ἀνατολῆς συνετέλεσεν, ὥστε νὰ κατασιγασθῶσιν αἱ περὶ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ἀντιρρήσεις τῆς Δύσεως καὶ νὰ ἐπικρατήσῃ ὁμοιόμορφος καὶ συντηρητικωτέρα περὶ αὐτῆς ἀντίληψις ἐν ὅλῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ.— Εἴδομεν ἀνωτέρω, ὅτι δυσμενῶς διέκειντό τινες πρὸς τὴν Ἀποκάλυψιν, νομίζοντες, ὅτι περιέχει παχυλὰς χιλιαστικὰς ἰδέας. Τοιαύτη θεωρουμένη δὲν ἠδύνατο βεβαίως νὰ εἶναι κατ' αὐτούς ἔργον τοῦ Ἀποστόλου Ἰωάννου, ὁ δὲ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας πρεσβύτερος Γάϊος ἀπεδέχετο αὐτὴν ἔργον τοῦ γνωστοῦ αἱρετικοῦ Κηρίνθου[23]. Ὑπὸ τῶν πολεμίων τούτων τῆς Ἀποκαλύψεως ἐπεστήθη ἴσως τὸ πρῶτον ἡ προσοχὴ ἐπὶ τῶν μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῶν ἄλλων συγγραφῶν τοῦ Ἀποστόλου Ἰωάννου διαφορῶν. Ἀλλ' ὑπῆρχον ἄλλοι, οἵτινες δὲν συνεμερίζοντο μὲν τὴν δυσμενῆ ταύτην περὶ τῆς Ἀποκαλύψεως κρίσιν, βλέποντες ὅμως καὶ αὐτοὶ τὰς μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῶν ἄλλων συγγραφῶν τοῦ Ἀποστόλου διοφορὰς, ἠρνοῦντο, ὅτι εἶναι ἔργον αὐτοῦ, ἀποδεχόμενοι αὐτὴν ἔργον ἄλλου ὁμωνύμου ἀνδρός. Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας τὴν διάκρισιν τοῦ Ἰωάννου τῆς Ἀποκαλύ-

---

20 ***Στέφανος Γόβαρος*** ἐν ***Φωτίου***, Μυριοβίβλῳ ἀρ. 232.

21 ***Εὐσεβίου*** αὐτ. ΣΤ. κ' 3.

22 Com. in **Math.** c. 26, 8 καὶ 9 **Migne** 26, 190. ep. Eph. 2, 15 κ. ἑξ. **Migne** αὐτ. 506. ep. **Titi**. 2, 2. **Migne**, αὐτ. 613. Epist. ad **Pauliunm** c. 8 **Migne** 22, 548.

23 ***Εὐσεβίου***, Ἐκκλ. Ἱστ. Γ' κη' 2. Ζ. κέ. 2.

ψεως ἀπὸ τοῦ ὁμωνύμου Ἀποστόλου, τοῦ συγγραφέως τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῆς α' ἐπιστολῆς, στηρίζει ὡς ἑξῆς· «τεκμαίρομαι γὰρ ἔκ τε τοῦ ἤθους ἑκατέρων καὶ τοῦ τῶν λόγων εἴδους καὶ τῆς τοῦ βιβλίου διεξαγωγῆς λεγομένης μὴ τὸν αὐτὸν εἶναι... καὶ ἀπὸ τῶν νοημάτων δὲ καὶ ἀπὸ τῶν ρημάτων αὐτὸν εἰκότως οὗτος παρ' ἐκεῖνον ὑπονοηθήσεται»[24] Πρὸς ἀπόδειξιν τῆς διακρίσεως ἑκατέρων τῶνσυγγραφέων προσάγεται δηλονότι ὑπ' αὐτοῦ ἡ τῶν συγγραμμάτων διαφορὰ κατὰ τὸ λογτεχνικὸν εἶδος, τὸν χαρακτῆρα, τὴν οἰκονομίαν, τὰ νοήματα καὶ τὸ λεκτικόν. Παρατηρεῖ, ὅτι ἐκ τῆς Ἀποκαλύψεως λείπουσιν ὅλαι αἱ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῆς ἐπιστολῆς χαρακτηριστικαὶ ἔννοιαι καὶ λέξεις καὶ θεωρεῖ τὸ μὲν λεκτικὸν τῶν τελευταίων ἑλληνοπρεπέστερον, τὸ δὲ τῆς πρώτης βαρβαρίζον καὶ ἔν τισι μάλιστα σολοικίζον[25]. Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας δὲν περιορίζεται εἰς τὴν γενικὴν διατύπωσιν τῶν θεωριῶν τούτων, ἀναλαμβάνει νὰ ὑποδείξῃ τίνες ἀκριβῶς εἶναι αἱ χαρακτηριστικαὶ ἔννοιαι καὶ λέξεις τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῆς ἐπιστολῆς, ὧν τὴν ἔλλειψιν αἰσθάνεται ἐν τῇ Ἀποκαλύψει, ὡς τοιαύτας δὲ ἀναφέρει τὰς ἑπομένας: ζωήν, φῶς, σκότος, ἀλήθειαν, χάριν, χαράν, σάρκα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου, κρίσιν, ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, ἀγάπην τοῦ Θεοῦ πρὸς ἡμᾶς καὶ ἀγάπην ἡμῶν πρὸς ἀλλήλους, ἔλεγχον τοῦ κόσμου, τοῦ διαβόλου, τοῦ ἀντιχρίστου, ἐπαγγελίαν τοῦ ἁγίου πνεύματος, υἱοθεσίαν τοῦ Θεοῦ κτλ.[26] Οὕτω Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας κατώρθωσε νὰ φθάσῃ εἰς λεπτὰς περὶ τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ὅρων τοῦ συγγραφέως τῶν ἔργων τούτων παρατηρήσεις, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἠδυνήθη νὰ διακρίνῃ, ὅτι πολλαὶ τῶν μνημονευθεισῶν λέξεων δὲν εἶναι ἁπλαῖ χαρακτηριστικαὶ ἔννοιαι, ἀλλ' ἀποτελοῦσι πρὸς ἀλλήλας καὶ ἀντιθέσεις, οἷον· φῶς καὶ σκότος, θεὸς καὶ κόσμος, ἀγάπη καὶ μῖσος, ὅπερ ἀκριβῶς ἀποτελεῖ ἕτερον χαρακτηριστικὸν τοῦ συγγραφέως τούτου. Εἴπομεν, ὅτι Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας ἐκ τῆς μεταξὺ τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ Εὐαγγελίου διαφορᾶς κατὰ τὸ λογοτεχνικὸν εἶδος, τὸν χαρακτῆρα, τὴν οἰκονομίαν, τὰ νοήματα καὶ τὸ λεκτικὸν συμπεραίνει περὶ τῆς διαφορᾶς τοῦ συγγραφέως αὐτῆς ἀπὸ τοῦ Ἀποστόλου Ἰωάννου. Ἀλλ' ἡ διαφορὰ ἀκριβῶς τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους τῆς Ἀποκαλύψεως δὲν εἶναι δυνατὸν ἆρά γε νὰ ἐξηγήσῃ πάσας τὰς λοιπὰς διαφορὰς καὶ ἑπομένως νὰ

---

24. Αὐτ. Ζ'. κε'. 8 καὶ 17

25. Αὐτ. Ζ'. κε'. 24 κ. ἑξ.

26 Αὐτ. Ζ. κε, 57 κ. ἑξ.

μὴ εἶναι ἀνάγκη ὁ συγγραφεὺς αὐτῆς νὰ διακριθῇ τοῦ συγγραφέως τοῦ Εὐαγγελίου; Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας θὰ ἠδύνατο νὰ θέσῃ καὶ νὰ ἀπαντήσῃ τοιαύτην ἐρώτησιν, ἂν εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ εἶχεν ὅλας τὰς γνώσεις, ἃς διαθέτει σήμερον ἡ νεωτέρα Κριτική.

γ΄) — Εἴδομεν ἐν ἀρχῇ, ὅτι τὰ ὅρια τῆς παραδόσεως τῶν γραπτῶν μνημείων τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν ἦσαν ἐπακριβῶς ὡρισμένα, διότι πολλαὶ Ἐκκλησίαι παρὰ τὰ πολλὰ κοινὰ ἀποστολικὰ συγγράμματα εἶχον καὶ ἰδιαίτερα. Ἐκ τούτου παρατηρεῖ τις, ὅτι ὑπελάνθανον διάφοροι κατηγορίαι ἀποστολικῶν συγγραμμάτων διαφόρου ἐκκλησιαστικοῦ κύρους, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου κατ' ἀρχὰς δὲν ἐδίδετο ἰδιαιτέρα προσοχή. Πρῶτος φαίνεται ὁ Ὠριγένης ἐπέστησε τὴν προσοχὴν ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου. ***Ὁ καθορισμὸς τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ κύρους τῶν ἀποστολικῶν συγγραφῶν*** ἀποτελεῖ τὴν τρίτην ἀρχὴν τῆς ἀρχαίας Κριτικῆς καὶ σχετίζεται ἀμέσως πρὸς τὸν σχηματισμὸν τοῦ Κανόνος τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἡ ὕπαρξις ἀποστολικῶν συγγραφῶν διαφόρου ἐκκλησιαστικοῦ κύρους δὲν ἦτο φυσικὰ δυνατὸν νὰ παραμείνῃ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὡς διαρκὴς καὶ μόνιμος κατάστασις, διὸ ἡ ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους κατάδειξις τῶν ὑπολανθανουσῶν τούτων κατηγοριῶν ἦτο ἀναγκαία προϋπόθεσις πρὸς ἄρσιν ἀκριβῶς τῶν διαφορῶν τούτων. Ἡ ἄρσις τῶν διαφορῶν ἐγένετο μὲν βαθμιαίως, ἀλλ' εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ἐπρωτοστάτησεν ὁ ἱστορικὸς Εὐσέβιος. Τίνες ἦσαν αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος κατηγορίαι τῶν ἀποστολικῶν συγγραμμάτων; Τὰ ὑπὸ οὐδεμιᾶς ἐπὶ μέρους Ἐκκλησίας χρησιμοποιούμενα συγγράμματα, καίπερ φέροντα ὀνόματα Ἀποστόλων ἢ ἀποστολικῶν ἀνδρῶν, ἐστεροῦντο παντὸς ἐκκλησιαστικοῦ κύρους, δὲν ἦσαν φυσικὰ γνήσια καὶ ἀπεκλήθησαν ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου «παντελῶς νόθα»[27]. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὁ Εὐσέβιος τάσσει συγγράμματα οὐ μόνον ψευδεπίγραφα, ἀλλὰ καὶ μὴ ὑγιοῦς θρησκευτικοῦ περιεχομένου, συγγράμματα δηλονότι αἱρετικὰ καὶ δυσσεβῆ, πλὴν δὲν δύναταί τις ν' ἀρνηθῇ, ὅτι ὑπῆρχον καὶ συγγράμματα μὴ προσκρούοντα μὲν θρησκευτικῶς, ἅτινα ὅμως ἐπίσης ἐν οὐδεμιᾷ Ἐκκλησίᾳ ὡς ἐπίσημοι συγγραφαὶ ἐχρησιμοποιοῦντο. Περὶ τῶν συγγραμμάτων τῆς κατηγορίας τῶν «παντελῶς νόθων» ὁ Εὐσέβιος παρατηρεῖ ἁπλῶς «ὧν οὐδὲν οὐδαμῶς ἐν συγγράμματι τῶν κατὰ τὰς διαδοχὰς ἐκκλησιαστικῶν τις ἀνὴρ εἰς μνήμην ἀγαγεῖν ἠξίωσεν»[28] Ἀλλ' ἐνδιαφέρει βεβαίως ἡμᾶς νὰ μάθωμεν, ὄχι

27. Αὐτ. Γ΄, κε΄, 7. λα΄, 6.
28. Αὐτ. Γ΄. κε΄. 6.

ἂν τὰ συγγράμματα ταῦτα ὑπ' οὐδενὸς ἐκκλησιαστικοῦ συγγραφέως ἐχρησιμοποιήθησαν, ἀλλ' ἂν ἐν οὐδεμιᾷ Ἐκκλησίᾳ ἦσαν ἐν χρήσει, ἀμφότερα δὲ ἀρχικῶς δὲν συνέπιπτον· οὕτως ἐπὶ παραδείγματι ὑπὸ τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων πλὴν ἄλλων δὲν ἐχρησιμοποιήθη ἡ πρὸς Κολοσσαεῖς καὶ ἡ πρὸς Φιλήμονα ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ἐκ τούτου ὅμως δὲν δικαιούμεθα βεβαίως νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην αἱ ἐπιστολαὶ αὗται ἐν οὐδεμιᾷ Ἐκκλησσίᾳ ἐχρησιμοποιοῦντο. Βραδύτερον ὅμως αὐξηθείσης καὶ πλουτισθείσης τῆς Ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας ἡ ἐν οὐδεμιᾷ Ἐκκλησίᾳ χρησιμοποίησις συγγραφῆς τινος πράγματι συνέπιπτε πρὸς τὴν ὑπ' οὐδενὸς συγγραφέως χρησιμοποίησιν αὐτῆς καὶ ἐντεῦθεν ἐξηγοῦνται τὰ ἐν τῷ παρατεθέντι χωρίῳ τοῦ Εὐσεβίου λεγόμενα.— Ἀντιθέτως πρὸς τὰ τῆς μνημονευθείσης κατηγορίας τὰ ἐν πάσαις ταῖς Ἐκκλησίαις ἐν χρήσει ὄντα συγγράμματα εἶχον ἀπόλυτον ἐκκλησιαστικὸν κῦρος, ὑπό τε τοῦ Ὠριγένους καὶ τοῦ Εὐσεβίου κληθέντα «ὁμολογούμενα»[29]. Ἡ γνησιότης αὐτῶν ἐθεωρεῖτο ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας. Ταῦτα ἦσαν τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια, αἱ Πράξεις, αἱ δεκατρεῖς ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου, ἡ Α' ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννου καὶ ἡ Α' ἐπιστολὴ τοῦ Πέτρου.— Μεταξὺ τῆς κατηγορίας «τῶν παντελῶς νόθων» καὶ τῆς κατηγορίας τῶν «ὁμολογουμένων» ὑπῆρχε μέση τις κατηγορία, ἐν ᾗ ἐτίθεντο τὰ μὴ ἐν πάσαις ταῖς Ἐκκλησίαις ἐν χρήσει ὄντα συγγράμματα, ἅτινα βεβαίως εἶχον ἔλασσον ἐκκλησιαστικὸν κῦρος. Ὁ Εὐσέβιος περὶ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἰακώβου καὶ τοῦ Ἰούδα λέγει· «ὅμως δ' ἴσμεν καὶ ταύτας μετὰ τῶν λοιπῶν (δηλ. καθολικῶν ἐπιστολῶν) ἐν πλείσταις δεδημοσιευομένας ἐκκλησίαις»[30], ὁ αὐτὸς δὲ συγγραφεὺς περὶ ὅλων τῶν συγγραφῶν τῆς κατηγορίας ταύτης ἐπαναλαμβάνει «ὅμως δ' ἐν πλείσταις ἐκκλησίαις παρὰ πολλοῖς δεδημοσιευμένων[31]». Τίνα εἶναι τὰ συγγράμματα ταῦτα; Τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴν δὲν εἶχεν ἡ Ἐκκλησία τῆς Δύσεως, ὡς δείκνυται ἐκ τῆς σιωπῆς τοῦ Κανόνος τοῦ Μουρατόρη, τῶν Ἀφρικανῶν συγγραφέων ἀπὸ Κυπριανοῦ μέχρις Ὀπτάτου καὶ τοῦ Κανόνος τοῦ Mommsen, λέγεται δὲ ρητῶς ὑπὸ τοῦ ρωμαίου πρεσβυτέρου Γαΐου καὶ τοῦ Εὐσεβίου[32]. Τὴν Ἀποκάλυψιν δὲν εἶχεν ἡ Συριακὴ Ἐκκλησία καὶ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ γνω-

---

29. Αὐτ. ΣΤ'. κε. 8. Γ'. κε'. 3.
30. Αὐτ. Β' κγ' 25.
31. Αὐτ. Γ'. λα'. 6.
32. Αὐτ. ΣΤ'. κ. 3. Γ'. γ'. 5. πρβλ. Th. Zahn. Grundriss d. Gesh. d. NT. Καπ. σελ 28.

στοῦ θεολόγου Λουκιανοῦ ἡ Ἀντιοχειανὴ Ἐκκλησία. Τὸ πρῶτον δείκνυται ἐκ διατάξεων τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἐδέσσης Ἀδδαίου καὶ ἐκ συριακοῦ κανόνος, τὸ δὲ δεύτερον ἐκ τῶν κατὰ τὰ ἔτη 380—450 ῥητόρων καὶ ἐξηγητῶν τῆς Ἀντιοχείας[33]. Τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ἰακώβου δὲν εἶχεν ἡ ἐκκλησία τῆς Δύσεως καὶ ἡ Συριακή[34], τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ἰούδα δὲν εἶχε ἡ Ἀντιοχειανή, Συριακὴ καὶ Ἀφρικανικὴ Ἐκκλησία[35]. Ἱκαναὶ Ἐκκλησίαι ἔν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει δὲν εἶχον τὰς ἐπιστολὰς Β′ καὶ Γ′ Ἰωάννου καὶ Β′ Πέτρου[36]. Ἐν ὁμοίᾳ μονομερεῖ χρήσει ἦτο ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Βαρνάβα, ὁ Ποιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ, ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Πέτρου, αἱ Διδαχαὶ τῶν Ἀποστόλων, αἱ Πράξεις τοῦ Παύλου[37]. Πάντα ταῦτα ὁ Εὐσέβιος ἀποκαλεῖ «ἀντιλεγόμενα»[38]. Ἡ ἀναγραφὴ μόνη τῶν συγγραμμάτων τούτων δεικνύει τὴν σπουδαιότητα καὶ τὰς δυσκολίας τοῦ ζητήματος. Τὰ μὴ ὑπὸ πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν χρησιμοποιούμενα συγγράμματα δὲν ἐκέκτηντο βεβαίως τὸ αὐτὸ ἐκκλησιαστικὸν κῦρος πρὸς τὰ «ὁμολογούμενα», ἀλλ' ἆρά γε εἶχον τὸ αὐτὸ πρὸς ἄλληλα ἐκκλησιαστικὸν κῦρος καὶ ἔπειτα πῶς ἦτο δυνατὸν ἡ Ἐκκλησία νὰ ἐξέλθῃ τῆς ἀνισότητος ταύτης τῶν ἐπισήμων αὐτῆς συγγραφῶν; Ἐκ τῶν δυσκολιῶν τούτων ἠθέλησε νὰ ἐξαγάγῃ τὴν Ἐκκλησίαν ὁ Εὐσέβιος καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον μετεχειρίσθη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὴν περαιτέρω ἐφαρμογὴν τῆς αὐτῆς ἀρχῆς. Ἀφοῦ δηλονότι ἡ ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις χρῆσις συγγραφῆς τινος παρέχει τὸ κῦρος εἰς αὐτήν, τὸ κῦρος τοῦτο θὰ εἶναι βεβαίως ἀνάλογον πρὸς τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴν σημασίαν τῶν Ἐκκλησιῶν, ἐν αἷς αὕτη χρησιμοποιεῖται. Κατὰ τὸν ἀριθμὸν λοιπὸν τοῦτον καὶ τὴν σημαίαν ταύτην ἡ κατηγορία τῶν «ἀντιλεγομένων» δύναται ἄρα νὰ ὑποδιαιρεθῇ εἰς ὑποκατηγορίας καὶ ὁ Εὐσέβιος διέκρινε τρεῖς τοιαύτας. Εἰς τὴν πρώτην ἔταξε τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴν καὶ τὴν Ἀποκάλυψιν, εἰς τὴν δευτέραν τὰς ἐπιστολὰς Ἰακώβου, Β′ καὶ Γ′ Ἰωάννου, Β′ Πέτρου καὶ Ἰούδα, εἰς δὲ τὴν τρίτην πάντα τὰ ἐπίλοιπα[39]. Τὰ τῆς πρώτης κατηγορίας ὁ Εὐσέβιος ἥνωσεν ὁλοτελῶς μετὰ τῶν «ὁμολογουμένων», τ. ἔ. τῶν ὑπὸ πασῶν

33. Th. Zahn. αὐτ. σελ. 45. 54. 57. 86.
34. Αὐτ. σελ. 21.
35. Αὐτ. σελ. 21.
36. Αὐτ. σελ. 20 καὶ 22.
37. Αὐτ. 22 κ. ἑξ.
38. Ἐκκλ. Ἱστ. Γ′. κε′. 5.
39. Ἐκκλ. Ἱστ. Γ′ κε′. 3—5.

τῶν Ἐκκλησιῶν χρησιμοποιουμένων[40]. Περὶ τῶν δύο ἄλλων ὑποκατηγοριῶν δὲν ἀπεφάνθη ὁριστικῶς, περιορίσας ὅμως τὸ ὄνομα «ἀντιλεγόμενα» κατ' ἐξοχὴν εἰς τά τῆς δευτέρας καὶ δοὺς εἰς τὴν τρίτην τὴν ὀνομασίαν «νόθα», ὑπέδειξεν οὕτως, ὅτι ἐκεῖνα μὲν προσεγγίζουσι πρὸς τὰ «ὁμολογούμενα», ταῦτα δὲ πρὸς τὰ «παντελῶς νόθα», τ. ἔ. τὰ ὑπ' οὐδεμιᾶς ἐκκλησίας χρησιμοποιούμενα. Εἴπομεν, ὅτι τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴν καὶ τὴν Ἀποκάλυψιν ἥνωσεν ὁλοτελῶς μετὰ τῶν ὁμολογουμένων. Εἰς τὴν τοιαύτην ἕνωσιν τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς συνέτρεχον αἱ περὶ αὐτῆς ἔρευναι καὶ παρατηρήσεις Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως καὶ τοῦ Ὠριγένους, ἐνῷ εἰς τὴν ὁμοίαν ἕνωσιν τῆς Ἀποκαλύψεως ἐμπόδιον ἦσαν αἱ σχετικαὶ ἔρευναι Διονυσίου τοῦ Ἀλεξανδρείας. Ἕνεκα τούτου ὁ Εὐσέβιος περὶ αὐτῆς ἀμφιταλαντεύετο, ἡ δὲ ἀμφιταλάντευσις αὐτοῦ ἦτο τοσαύτη, ὥστε θέσας αὐτὴν μεταξὺ τῶν «ὁμολογουμένων», κατέταξεν αὐτὴν εἶτα καὶ μεταξὺ τῶν «νόθων». Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἀνέθηκεν εἰς τὸν Εὐσέβιον νὰ ἐπιστατήσῃ εἰς τὴν παρασκευὴν πεντήκοντα ἀντιγράφων τῆς Κ. Διαθήκης, ὧν εἶχεν ἀνάγκην ἡ Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως[41]. Ἡ ἐντολὴ αὕτη ἠνάγκασε τὸν Εὐσέβιον νὰ ἐξέλθῃ τῆς ἐπιφυλακτικότητος, ἀλλὰ συγχρόνως παρέσχε καὶ εὐκαιρίαν νὰ διαδώσῃ τὰς περὶ τοῦ Κανόνος τῆς Κ. Δ. ἀντιλήψεις αὐτοῦ. Αἱ τῆς τελευταίας ὑποκατηγορίας συγγραφαί, αἱ ὡς «νόθαι» ὑπ' αὐτοῦ χαρακτηρισθεῖσαι, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως ἀπεκλείσθησαν ὁλοτελῶς τῶν ἀντιγράφων τούτων, ὅλαι δὲ αἱ ἄλλαι ἀπετέλεσαν τὸ ἑνιαῖον καὶ ἰσότιμον περιεχόμενον αὐτῶν. Ὁ οὕτω καταρτισθεὶς Κανὼν τῆς Κ. Δ. ἀπαντᾷ παρὰ Κυρίλλῳ τῷ Ἱεροσολύμων, Γρηγορίῳ τῷ Ναζιανζηνῷ, Ἀμφιλοχίῳ, ἐν τῷ 59 κανόνι τῆς ἐν Λαοδικείᾳ συνόδου καὶ ἐν τῷ 85 Ἀποστολικῷ κανόνι. Ἀλλ' ὁ ἀποκλεισμὸς τῆς Ἀποκαλύψεως δὲν ἦτο διαρκής. Ἡ συγγραφὴ αὕτη εἶχεν ὑπὲρ ἑαυτῆς τοιαύτας μαρτυρίας, ὥστε αὐτὸς ὁ Εὐσέβιος, ὅστις διέκειτο δυσμενῶς πρὸς αὐτήν, ὅστις ἐπεθύμει τὸν ἀποκλεισμὸν αὐτῆς καὶ ὅστις πράγματι ἀπέκλεισεν αὐτὴν ἐκ τῶν ὑπ' αὐτοῦ παρασκευασθέντων ἀντιγράφων τῆς Κ. Διαθήκης, ἠναγκάσθη ἐν τούτοις ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ αὐτοῦ Ἱστορίᾳ νὰ θέσῃ τὴν Ἀποκάλυψιν καὶ ἐν τοῖς «ὁμολογουμένοις». Τοιαύτη συγγραφὴ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μείνῃ ἐκτὸς τοῦ Κανόνος, ἀνέκυψεν, ἀποτελέσασα ἀναφαίρετον

40. Αὐτ. Γ'. κε'. 1-3.
41. *Εὐσεβίου*, Βίος Μ. Κ. Δ'. 31 καὶ 36-37.

αὐτοῦ θησαυρόν. Τὸ παράδειγμα ἀκριβῶς τοῦτο δεικνύει, ὅτι ἂν κατὰ ἄλλα ὁ Κανὼν τοῦ Εὐσεβίου ἐπεκράτησεν, ἄνευ μάλιστα ἀντιδράσεώς τινος, τοῦτο συνέβη, διότι δὲν ἦτο αὐθαίρετόν τι δημιούργημα τοῦ ἱστορικοῦ τούτου, ἀλλ' ἄριστα ἀντεπεκρίνετο εἰς τὴν συνείδησιν τῆς Ἐκκλησίας.

Β'.

Αἱ ἀρχαὶ τῆς Κριτικῆς τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης ἐν τῇ νεωτέρᾳ θεολογίᾳ.

Ἡ ἀρχαία Κριτικὴ ἐγεννήθη, διότι ἡ τῶν ἀποστολικῶν συγγραφῶν παράδοσις ἦτο τότε ἀκαθόριστος καὶ ἀνίσου ἐκκλησιαστικοῦ κύρους, εἰργάσθη δ' ἀκριβῶς, ἵνα ἐξαγάγῃ αὐτὴν τῆς καταστάσεως ταύτης, καὶ τῆς ἐργασίας αὐτῆς τελικὸν κατάντημα ὑπῆρξεν ὁ σχηματισμὸς τοῦ Κανόνος τῆς Κ. Διαθήκης. Ἀλλὰ διὰ ποῖον λόγον ἐγεννήθη ἡ νεωτέρα Κριτική, ἀφοῦ ὑπῆρχεν ὁ Κανὼν οὗτος, τ. ἔ. τελείως καθωρισμένη καὶ τὸ αὐτὸ κῦρος ἔχουσα παράδοσις; Ἡ νεωτέρα Κριτικὴ εἶναι γέννημα τοῦ πνεύματος τῆς Ἀναγεννήσεως τοῦ 16ου αἰῶνος, ὅπερ ᾐσθάνετο ἑαυτὸ ἐλεύθερον ἀπέναντι πάσης αὐθεντίας καὶ δὴ ἀπέναντι τῶν αὐθεντιῶν τοῦ Μεσαίωνος, εἶναι γέννημα τοῦ 18ου αἰῶνος, τοῦ αἰῶνος τῆς Διαφωτίσεως, ὅστις ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νέων ἐπιστημονικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἀρχῶν ἐζήτει τὰ πάντα ἐξ ὑπαρχῆς νὰ ἐρευνήσῃ καὶ ἐκ νέου καθορίσῃ, εἶναι γέννημα τοῦ 19ου αἰῶνος, τοῦ αἰῶνος τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν, ὧν αἱ κολοσσιαῖαι πρόοδοι ἐνίσχυσαν τὰς τάσεις ἐκείνας καὶ ἔδωκαν αὐταῖς ἀναμφιβόλως ὑγιεστέρας βάσεις. Τοιαύτην τὴν καταγωγὴν καὶ τὴν γένεσιν ἔχουσα ἡ νεωτέρα Κριτικὴ αἰσθάνεται ἑαυτὴν ἐλευθέραν ἀπέναντι τοῦ Κανόνος τῆς Κ. Δ., τ. ἔ. τῆς καθωρισμένης παραδόσεως τῶν ἀποστολικῶν συγγραφῶν, ἐν πάσῃ περιπτώσει πλέον ἐλευθέραν ἢ ὅσον ᾐσθάνετο ἑαυτὴν ἡ ἀρχαία Κριτικὴ ἀπέναντι τῆς ἀκαθορίστου παραδόσεως αὐτῶν.

Τίνες εἶναι αἱ ἀρχαὶ τῆς νεωτέρας Κριτικῆς; Τῆς ἀρχαίας Κριτικῆς, ὡς εἴδομεν, ἦσαν τρεῖς αἱ ἀρχαί, τ. ἔ. ἡ διάκρισις τῶν θρησκευτικῶς ὑγιῶν, ἡ εὕρεσις τῶν ἱστορικῶς γνησίων ἀποστολικῶν συγγραμμάτων καὶ ὁ καθορισμὸς τοῦ βαθμοῦ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κύρους αὐτῶν. Τῶν τριῶν τούτων ἀρχῶν ἐδέσποζεν ἐν αὐτῇ ἡ τρίτη καὶ ἔνθα μόνον αὕτη εὑρίσκετο ἐν ἀμφιβολίᾳ, ἐχρησιμοποιοῦντο αἱ δύο ἄλλαι. Τῆς νεωτέρας Κριτικῆς αἱ ἀρχαὶ εἶναι αἱ αὐταί, δεσπόζει ὅμως ἐν αὐτῇ ἡ δευτέρα,

τ. ἔ. ἡ εὕρεσις τῶν ἱστορικῶς γνησίων συγγραφῶν καὶ δὴ τοσοῦτον, ὥστε αἱ δύο ἄλλαι ὑποχωροῦσι καὶ σχεδὸν ἐξαφανίζονται. Ἐν τῇ νεωτέρᾳ Κριτικῇ μία κυρίως ὑπάρχει ἀρχή, ἡ ἀρχὴ τοῦ ἱστορικῶς γνησίου, αἱ δὲ δύο ἄλλαι εἶναι εἰς αὐτὴν ὑποτεταγμέναι, λαμβάνουσαι οὕτω καὶ αὗται ἱστορικὸν χαρακτῆρα. Τί εἶναι θρησκευτικῶς ὑγιές, τ. ἔ. θρησκευτικῶς ἀληθές, καθίσταται διὰ τὴν νεωτέραν Κριτικὴν ἔννοια σχετικὴ μετὰ ἱστορικῆς ἐξελίξεως, αἱ δὲ περὶ τοῦ ἐκκλ. κύρους τῶν ἀποστολικῶν συγγραφῶν εἰδήσεις χρησιμοποιοῦνται ὡς ἱστορικαὶ μᾶλλον μαρτυρίαι, δι' ὧν ἀπὸ τοῦ τελείως καὶ σαφῶς καθωρισμένου σημερινοῦ Κανόνος ἡ νεωτέρα Κριτικὴ ζητεῖ ν' ἀνέλθῃ εἰς ἀρχαιοτέρας ἐποχάς, καθ' ἃς τὰ πράγματα ἦσαν ὀλιγώτερον καθωρισμένα καὶ ὀλιγώτερον ἐπίσημα. Ἡ ἀοριστία αὕτη φαίνεται αὐτῇ εὐνοϊκωτέρα διὰ τὰς ἱστορικὰς αὐτῆς ἐρεύνας.

Τὰ πορίσματα τῆς νεωτέρας Κριτικῆς δέν εἶναι ὁμοιόμορφα, ἀλλὰ ποικίλουσιν, ἀπομακρίνονται δὲ τῶν καθιερωμένων ἀντιλήψεων ἀναλόγως τῶν διαφόρων σχολῶν τῆς νεωτέρας θεολογίας καὶ ἀναλόγως ἀκόμη τῶν θεολόγων, οἵτινες ἀνήκουσιν εἰς αὐτάς. Ἡ στάσις τῶν συντηρητικῶν θεολόγων ἀπέναντι τῶν πορισμάτων τούτων εἶναι διττή. Ἐπειδὴ ἡ ἀρχαία Κριτικὴ ἔχουσα κυρίως ἄλλα ἐνδιαφέροντα, προέτασσε τὸ ἐκκλ. κῦρος τῶν ἀποστολικῶν συγγραμμάτων, τῆς δ' εὑρέσεως τῶν ἱστορικῶς γνησίων ἔκαμεν ὄχι γενικὴν καὶ ἀπόλυτον χρῆσιν, φρονοῦσί τινες, ὅτι σύγγραμμα γνήσιον ἀπὸ πάσης ἄλλης ἀπόψεως ἐνδέχεται νὰ εἰσῆλθεν εἰς τὸν Κανόνα τῆς Κ. Δ. ὄχι ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου ἀνδρός, οὗτινος πράγματι ἦτο, ἀλλ' ὅτι τὸ γεγονὸς τοῦτο οὐδόλως παραβλάπτει τὴν θρησκευτικὴν ἀξίαν καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν αὐτοῦ κῦρος. Ποίαν σημασίαν, κατ' αὐτούς, ἔχει τὸ ζήτημα, κατὰ πόσον ἡ τάδε ἐπιστολὴ ἢ τὸ τάδε Εὐαγγέλιον εἶναι πράγματι τοῦ ἁγίου ἀνδρός, οὗ τὸ ὄνομα φέρει, ἀφοῦ πάντως εἶναι ἔργον ἁγίου τινος ἀνδρός, ἡ δ' ἐπίσημος αὐτοῦ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀποδοχὴ αὐτοῦ εἰς τὸν Κανόνα ἐξασφαλίζει αὐτὸ κατὰ πάσης ἀμφιβολίας καὶ προσβολῆς τῆς θρησκευτικῆς αὐτοῦ ἀξίας καὶ τοῦ ἐκκλ. αὐτοῦ κύρους; Οἱ ἀσπαζόμενοι τὰς γνώμας ταύτας δύνανται βεβαίως νὰ κάμωσιν εὐρυτέραν χρῆσιν τῆς νεωτέρας Κριτικῆς. Ἀλλ' ὑπάρχουσιν οἱ φρονοῦντες, ὅτι ἡ Ἐκκλησία θέτουσα τὰ ἀποστολικὰ συγγράμματα εἰς τὸν Κανόνα, ἀπεφάνθη συγχρόνως ἐπισήμως καὶ περὶ τοῦ συγγραφέως αὐτῶν καὶ ὅτι ἐκ τοῦ ζητήματος τούτου, ἄν μὴ καθ' ὁλοκληρίαν, πάντως ὅμως κατὰ τὸ πλεῖστον ἢ τουλάχιστον κατὰ μέγα μέρος ἐξαρτᾶται καὶ τὸ

ἐκκλησιαστικὸν αὐτῶν κῦρος. Ἀλλὰ καὶ οὗτοι ἀκόμη δύνανται νὰ χρησιμοποιήσωσι τὴν νεωτέραν Κριτικήν, τὸ μέν, ἵνα ἑδραιώσωσι τὰς ἀντιλήψεις τῆς Ἐκκλησίας, τὸ δέ ἵνα ὑπερασπίσωσιν αὐτὰς ἀπέναντι τῶν ἀντιφρονούντων. Καὶ ἀπὸ αὐστηρᾶς ἄρα ὀρθοδόξου ἀπόψεως ἐνδιαφέρει νὰ ἐξετάσωμεν τὴν τῆς νεωτέρας Κριτικῆς ἀρχὴν τῆς εὑρέσεως τῶν ἱστορικῶς γνησίων βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης.

Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Κριτικῇ ἡ ἀρχὴ αὕτη, ὡς εἴδομεν, ἐστηρίζετο κυρίως ἐπὶ τῶν μεταξὺ τῶν συγγραμμάτων ὑπαρχουσῶν διαφορῶν καὶ ἀντιφάσεων, ἐξ αὐτῶν συμπεραίνουσα διαφορὰν καὶ τῶν συγγραφέων, ἐνῷ ἡ νεωτέρα Κριτικὴ εἶναι πλουσιωτέρα, στηριζομένη, πρῶτον, ἐπὶ τῶν ***διαφορῶν*** καὶ ***ἀντιφάσεων***, ἐξ ὧν καὶ αὐτὴ συμπεραίνει διαφορὰν συγγραφέων, δεύτερον, ἐπὶ τῶν ***ἱστορικῶν προϋποθέσεων καὶ συνθηκῶν***, αἵτινες τυχὸν καθιστῶσιν ἀδύνατον τὴν συγγραφὴν τοῦ βιβλίου ὑπὸ τοῦ σγγραφέως, οὗ τὸ ὄνομα φέρει, καὶ τρίτον, ἐπὶ τῶν ***ὁμοιοτήτων***, ἐξ ὧν συμπεραίνει φιλολογικὴν ἐξάρτησιν τῶν συγγραφέων ἢ ταυτότητα αὐτῶν.

Πῶς ἡ νεωτέρα Κριτικὴ ἐφήρμοσε τὰ τρία ταῦτα μέσα καὶ τίς ἡ ἀξία τῆς ἐφαρμογῆς ταύτης;

α´)—Αἱ ὑπὸ τῆς ἀρχαίας Κριτικῆς παρατηρηθεῖσαι διαφοραὶ μεταξὺ τῆς πρὸ Ἑβραίους καὶ τῶν ἄλλων ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου, μεταξὺ τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ τετάρτου Εὐαγγελίου, ὡς καὶ αἱ ἀπέναντι τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἰακώβου, τῆς Β´ καὶ Γ´ Ἰωάννου, τῆς Β´ Πέτρου καὶ τῆς Ἰούδα ἀμφιταλαντεύσεις αὐτῆς ὄχι μόνον ἐγένοντο ἀποδεκταὶ ὑπὸ τῆς νεωτέρας Κριτικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀνεπτύχθησαν ὑπ' αὐτῆς καὶ ἐπεξετάθησαν ἐπὶ τῆς Α´ Ἰωάννου καὶ τῆς Α´ Πέτρου. Τὸ σπουδαιότερον ὅμως εἶναι, ὅτι ἡ νεωτέρα Κριτικὴ παρετήρησε καὶ ἀπεδέχθη διάκρισιν συγγραφέων καὶ ἐκεῖ ἔνθα ἡ ἀρχαία Κριτικὴ συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχὰς αὐτῆς ἀπέφυγε νὰ ἐγείρῃ τοιαῦτα ζητήματα, τ. ἔ. μεταξὺ τῶν δεκατριῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου. Τοῦτο εἶναι ἓν τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς νεωτέρας Κριτικῆς. Διὰ τὴν ἀρχαίαν Κριτικὴν ἡ παράδοσις τῶν ἐπιστολῶν τούτων, ἐν χρήσει οὐσῶν ἐν ἁπάσαις ταῖς ἐκκλησίαις καὶ κεκτημένων πλῆρες τὸ ἐκκλησιαστικὸν κῦρος, ἦτο ἀναμφισβήτητος, ἐνῷ διὰ τὴν νεωτέραν Κριτικὴν ἡ τοιαύτη παράδοσις καὶ τὸ τοιοῦτον κῦρος δὲν ἦτο ὑποχρεωτικόν. Ὁ ἀρχηγὸς τῆς Τυβιγγείου Σχολῆς F. Chr. Baur (†1860) ἀπέρριψε πάσας τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου, πλὴν τεσσάρων, τ. ἔ. τῆς πρὸς Ρωμαίους, τῶν δύο πρὸς Κορινθίους καὶ τῆς πρὸς Γαλάτας, ὡς λόγον δὲ τῆς ἀπορρίψεως τῶν

ἄλλων ἔφερε τὰς διαφοράς, ἃς μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἐκείνων παρετήρησεν. Ἐν ταῖς ἀπορριπτομέναις δηλονότι ἐπιστολαῖς δὲν ἀπήντων αἱ πρὸς τοὺς Ἰουδαΐζοντας ἔριδες τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, αἵτινες ἀκριβῶς ἐπλήρουν τὰς τέσσαρας ἄλλας ἐπιστολάς καὶ αἵτινες ἔριδες ἀφεώρων τὴν εἰς τοὺς ἐξ ἐθνικῶν χριστιανοὺς ἐπιβολὴν τῆς περιτομῆς καὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἑορτολογίου, τὴν προσβολὴν τοῦ ἀποστολικοῦ ἀξιώματος καὶ τοῦ προσώπου τοῦ Παύλου καὶ τῆς ἐν γένει αὐτοῦ πολιτείας. (Γαλ. ε', 2 κ.ἑξ. ϛ, 12 κ.ἑξ. δ', 10. α', 11 κ.ἑξ, Α' Κορ. α' 12 κ.ἑξ. θ',1 κ.ἑξ. Β' Κορ. β', 5 κ. ἑξ. Ρωμ. ιϛ', 17 κ. ἑξ.). Ἀλλ' ἵνα ἡ ἔλλειψις τῶν ἐρίδων τούτων ἀποτελῇ δεῖγμα τῆς μὴ γνησιότητος τῶν ἐπιστολῶν ἐκείνων, ἔπρεπεν αἱ πρὸς τοὺς Ἰουδαΐζοντας ἔριδες νὰ ὑφίσταντο εἰς πάσας τὰς χριστιανικὰς κοινότητας. Ὁ Baur διέσπα πράγματι τὸν χριστιανικὸν κόσμον εἰς δύο ἀντιθέτους μερίδας, ὧν αἱ ριζικαὶ ἀντιθέσεις καὶ σφοδραὶ ἔριδες ἐπλήρουν ὁλόκληρον τὴν ἀποστολικὴν ἐποχήν. Ἐκ τῆς βαθμιαίας προσεγγίσεως, τοῦ συμβιβασμοῦ καὶ τῆς ἑνώσεως τῶν δύο τούτων ἀντιθέτων μερίδων προέκυψε, κατ' αὐτόν, πρώτην φορὰν ἑνιαῖος χριστιανισμός. Εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι μεταξὺ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ τῶν Ἰουδαϊζόντων ὑφίσταντο αἱ μνημονευθεῖσαι ἔριδες, ἀλλὰ τὸ ἁπλοῦντοῦτο ἐπεισόδιον τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς, ὅπερ μάλιστα διὰτῆς ἀποστολικῆς συνόδου παρεμερίσθη ὁλοτελῶς εἰς τὴν περιφέρειαν, ὁ Baur μετέφερεν ἀκριβῶς εἰς τὸ κέντρον τοῦ χριστιανισμοῦ. καὶ ἔδωκεν εἰς αὐτὸ τοσαύτην ἔκτασιν καὶ σημασίαν, ὥστε ἐξ αὐτοῦ τὰ ἐξηγήσῃ τὴν γένεσιν τοῦ χριστιανισμοῦ. Τὰ πορίσματα ταῦτα, καίτοι ἐβασίσθησαν ἐπί τινων ἱστορικῶν δεδομένων καὶ πρὸς ἐξήγησιν αὐτῶν ἐχρησιμοποιήθησαν ἱστορικαὶ μέθοδοι, εἶναι ἐν τούτοις ἥκιστα ἱστορικά. Δὲν προέρχονται ἐκ τῆς ἄνευ προκαταλήψεως ἐρεύνης αὐτῶν τῶν γεγονότων, ἀλλ' ὀφείλονται εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν δεσποζουσῶν τότε φιλοσοφικῶν ἀρχῶν τοῦ Ἐγέλου, καθ' ἃς πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ λαμβάνουσιν ὕπαρξιν διὰ τῆς πάλης καὶ τῆς τελικῆς ἑνώσεως δύο ἀντιθέσεων. Ἤδη οἱ σπουδαιότεροι τῶν πρώτων τοῦ Baur ὀπαδῶν εἶχον ἀρχίσῃ νὰ μετριάζωσι τὰς θεωρίας αὐτοῦ, ὁ Hilgenfeld εἰς τὰς τέσσαρας γνησίας ἐπιστολὰς προσέθηκεν ἄλλας τρεῖς (Α' Θεσσ. Φιλιππ. Φιλιμ.) καὶ σήμερον οὐδεὶς πλέον ἀποδέχεται τὰς ἀρχὰς τῆς Σχολῆς ταύτης.

Ἀπηλλαγμένη τοιούτων φιλοσοφικῶν προκαταλήψεων καὶ πεπροικισμένη μετὰ πλείονος ἀντικειμενικότητος ἐδείχθη ἡ νεωτέρα Κριτικὴ ἐν τῇ ἀναζητήσει καὶ εὑρέσει διαφορῶν μεταξὺ τῆς πρὸς Κολασσαεῖς

καὶ τῆς πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολῆς ἀφενὸς καὶ τῶν ἄλλων ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου ἀφετέρου, διὸ τὰ σχετικὰ αὐτῆς συμπεράσματα ἔδειξαν μείζονα ἀπέναντι τοῦ χρόνου ἀντοχήν. Οὕτως ὡς γνώμονα καὶ κριτήριον ἔχουσα τὰς ὑπ' αὐτῆς θεωρούμενας γνησίας ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου καὶ παρὰ τὸ μέγα πλῆθος τῶν κοινῶν, ἅτινα μετ' αὐτῶν ἥτε πρὸς Κολασσαεῖς καὶ ἡ πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολὴ κατά τε τὴν γλῶσσαν καὶ τὰς ἰδέας ἔχουσιν, ἡ νεωτέρα Κριτικὴ ἠδυνήθη ὑπ' ἀμφοτέρας τὰς ὄψεις ταύτας ν' ἀνεύρῃ διαφορὰς μεταξὺ αὐτῶν, τὰς δὲ διαφορὰς ταύτας ἔκρινε τοιαύτας, ὥστε νὰ δικαιολογῆται ἡ ἄρνησις τῆς γνησιότητος τῶν δύο ἐκείνων ἐπιστολῶν. Αἱ κατὰ τὴν γλῶσσαν διαφοραὶ εἶναι ἢ διαφοραὶ λέξεων, μὴ ἀπαντωσῶν εἰς τὰς ἄλλας ἐπιστολὰς καὶ τοιαύτας ἡ μὲν πρὸς Κολοσσαεῖς ἔχει ὑπὲρ τὰς ἑξήκοντα, ἡ δὲ πρὸς Ἐφεσίους ὑπὲρ τὰς ἑβδομήκοντα, ἢ διαφοραὶ ὕφους. Ἐν ἀντιθέσει δηλονότι πρὸς τὴν γοργὴν τῶν ἄλλων ἐπιστολῶν ἀνάπτυξιν τῶν νοημάτων αἱ δύο αὗται ἐπιστολαὶ πλατυνάζουσιν ἀσφυκτικῶς, ὅπερ προέρχεται ἐκ τούτου, ὅτι ἐκφράζουσαι ποικίλας ἰδέας διὰ περιπεπλεγμένων μετοχῶν καὶ ἀναφορικῶν προτάσεων ρίπτουσιν αἰφνιδίως τὸν ἀναγνώστην εἰς νέαν ἔννοιαν, πρὶν λήξῃ ἀκόμη ἡ παλαιά[42]. Ἀλλ' οὔτε ἡ διαφορὰ τῶν λέξεων, οὔτε ἡ διαφορὰ τοῦ ὕφους εἶναι τοσαύτη, ὥστε ἀναγινώσκων τις τὰς ἐπιστολὰς ταύτας νὰ αἰσθάνεται, ὅτι ἐνώπιον αὐτοῦ ἔχει ἄλλον παρὰ τὸν Ἀπόστολον Παῦλον συγγραφέα, εἶναι δὲ δυνατὸν αἱ διαφοραὶ αὗται κατ' ἄλλον τρόπον νὰ ἐξηγηθῶσι καλλίτερον. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος δηλονότι ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς ταύταις καταπολεμεῖ ὄχι τοὺς Ἰουδαΐζοντας, ἀλλ' ἄλλους ψευδοδιδασκάλους, ἀνήκονας εἰς τὴν συγκριτιστικὴν ἐκείνην κίνησιν, ἐξ ἧς βραδύτερον, κατὰ τὸν δεύτερον αἰῶνα, προέκυψαν τὰ διάφορα γωστικὰ συστήματα. Πρόκειται ἄρα περὶ προγενεστέρου σταδίου τοῦ Γνωστικισμοῦ. Αἱ νέαι ἰδέαι τῶν γνωστικῶν τούτων ψευδοδιδασκάλων ἀπῄτησαν βεβαίως ἐν τῇ καταπολεμήσει αὐτῶν νέας λέξεις καὶ προὐκάλεσαν εὔρυνσιν τοῦ λεξιλογίου τοῦ Παύλου, πολλαὶ δὲ τῶν νέων τούτων λέξεων θὰ ἦσαν φυσικὰ ὅροι εἰλημμένοι ἐκ τῆς γλώσσης τῶν ἀντιπάλων. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος πρὸς τούτοις, ἅτε Ἰουδαῖος νομομαθής, ἦτο ἐκ τῶν προτέρων παρασκευασμένος διὰ τὸν κατὰ τῶν Ἰουδαϊζόντων ἀγῶνα, ἐνῷ νῦν παρουσιάζονται αἱ νέαι θεωρίαι τῶν γνωστικῶν ψευδοδιδασκάλων καὶ δὲν ἠδύνατο βεβαίως

42. E. Haupt, Die Gefangenschaftsbriefe, 1902, σελ. 26 κ. ἑξ. 52. κ. ἑξ

μετὰ τῆς αὐτῆς εὐκολίας νὰ διεξαγάγῃ τὸν κατ' αὐτῶν ἀγῶνα. Ἐντεῦθεν προῆλθε τὸ περιπεπλεγμένον ὕφος τῶν ἐπιστολῶν τούτων, διὸ ἀκριβῶς ἔνθα ἐν αὐταῖς δὲν διεξάγεται ὁ ἀγὼν οὗτος, τὸ ὕφος καθίσταται αὖθις ἁπλοῦν καὶ εὔληπτον. (πρβλ. Κολ γ'. 18 κ. ἑξ. Ἐφ. ε'. 15 κ. ἑξ.)

Ἀλλ' αἱ μεταξὺ τῶν ἐπιστολῶν τούτων καὶ τῶν ἄλλων ὑπὸ τῆς νεωτέρας Κριτικῆς εὑρεθεῖσαι διαφοραὶ δὲν περιορίζονται μόνον εἰς τὴν γλῶσσαν, ἀλλ' ἐπεκτείνονται καὶ εἰς τὰς ἰδέας. Αἱ ὑπὸ τῶν νεωτέρων κριτικῶν εἰς τὰς ἰδέας παρατηρηθεῖσαι διαφοραὶ προέρχονται ἐκ τούτου, ὅτι, ὁτὲ μὲν παρεξηγοῦνται χωρία τῶν ὑπ' αὐτῶν ὡς γνησίων θεωρουμένων ἐπιστολῶν ἢ τῶν ὑπ' αὐτῶν ἀμφισβητουμένων, ὁτὲ δέ, διαφεύγουσιν τὴν προσοχὴν παράλληλα ἔστω καὶ ἀπομεμακρυσμένα χωρία, αἱ δὲ ὑπολειπόμεναι διαφοραὶ δὲν εἶναι τοιαῦται, ὥστε νὰ ἐπιβάλωσι τὴν ἀποδοχὴν διαφορᾶς συγγραφέων, καθόσον μάλιστα εἶναι δυνατὸν ἄλλως νὰ ἐξηγηθῶσιν. Ὃν τρόπον δηλονότι ὁ μετὰ τῶν γνωστικῶν ψευδοδιδασκάλων ἀγὼν ἐπέφερεν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς ταύταις εὔρυνσιν τοῦ λεξιλογίου καὶ ἐπέδρασεν ἐπὶ τοῦ ὕφους τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, οὕτως ὁ αὐτὸς ἀγὼν ἔφερεν ἐν αὐταῖς καὶ νέας ἰδέας, μετεκίνησε τὰς παλαιάς, ηὔρυνε καὶ ἀνέπτυξε τὸν πνευματικὸν ὁρίζοντα αὐτοῦ. Ἡ ἐπὶ τῇ βάσει μόνον τῶν κατὰ τῶν Ἰουδαϊζόντων ἐπιστολῶν διαμόρφωσις ἀντιλήψεως περὶ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τοῦ Παύλου καὶ ἡ ἀπόρριψις παντός, ὅ,τι δὲν συμπίπτει ἐπακριβῶς πρὸς αὐτήν, εἶναι ἥκιστα κριτικόν, διότι ἡ ἀντίληψις αὕτη εἶναι πάντοτε ἐλλιπής, τοσοῦτον μᾶλλον καθόσον αὐτὸς οὗτος ὁ πρός τινας σφοδρὸς ἀγὼν δεικνύει τὸν ἀγωνιζόμενον μονομερῆ, ὑπερβολικὸν καὶ ἀλλοῖον τοῦ πραγματικοῦ. Τίς ποτε θ' ἀνεγνώριζε τὸν φανατικὸν πολέμιον τῶν Ἰουδαϊζόντων, τὸν ἀρνηθέντα νὰ περιτάμῃ τὸν Τίτον (Γαλ. β'. 3 καὶ 5), μανθάνων ἐκ τῶν Πράξεων, ὅτι ὁ Παῦλος περιέταμε τὸν Τιμόθεον (ις'.3) καὶ ὅτι ἀνέλαβε νὰ τελέσῃ ἰουδαϊκὰς εὐχάς; (ιη'. 8 κα', 23). Ὁ Παῦλος δὲν πρέπει νὰ κρίνεται μόνον κατὰ τὰς πολεμικὰς κατὰ τῶν Ἰουδαϊζόντων ἐπιστολάς, διότι ἡ ἐξ αὐτῶν μόνον λαμβανομένη εἰκὼν αὐτοῦ εἶναι ἀτελής· πρέπει νὰ προστεθῶσι καὶ ὑπὸ τῶν ἄλλων ἐπιστολῶν καὶ τὰ ὑπὸ τῶν Πράξεων παρεχόμενα χαρακτηριστικά, ἵνα ἡ εἰκὼν αὐτοῦ εἶναι πλήρης καὶ τελεία.

β')—Ἡ νεωτέρα Κριτικὴ ἐστηρίχθη δεύτερον ἐπὶ τῶν ***ἱστορικῶν προϋποθέσεων καὶ συνθηκῶν***, αἵτινες καθιστῶσιν ἀδύνατον τὴν συγγραφὴν βιβλίου τινὸς ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, οὗ τὸ ὄνομα φέρει.

Ἡ ἀρχαία Κριτικὴ ἠγνόει τὸ μέσον τοῦτο, ὅν οὕτω τὸ κατ' ἐξοχὴν νεωτερίζον, καὶ ἐν τῇ ἐφαρμογῇ αὐτοῦ ἡ νεωτέρα Κριτικὴ ἐδείχθη ἀληθῶς ὀξυδερκής. Ἄριστον παράδειγμα τοῦ τρόπου, καθ' ὅν αὕτη ἐφήρμοσε τὸ μέσον τοῦτο, παρέχουσιν ἡμῖν αἱ Ποιμαντικαὶ ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ἤτοι ἡ Α΄ καὶ Β΄ πρὸς Τιμόθεον καὶ ἡ πρὸς Τίτον ἐπιστολή. Αἱ ἐπιστολαὶ αὗται κατὰ τὴν νεωτέραν Κριτικὴν προϋποθέτουσιν ἢ εἰσάγουσι διοργάνωσιν τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων ἁρμόζουσαν εἰς τὴν μετὰ τοὺς Ἀποστόλους ἐποχήν, προϋποθέτουσι δ' ἐκ τοῦ βίου Παύλου συμβάντα ὄχι μόνον ἄγνωστα ἀλλαχόθεν, ἀλλὰ καί ἀντιφάσκονται εἰς τὰ γνωστά. Αἱ ἐπιστολαὶ ἑπομένως αὗται ὡς δεικνύουσαι χρόνους μεταγενεστέρους καὶ ὡς μὴ δυνάμεναι νὰ προσαρμοσθῶσιν εἰς τὸν βίον τοῦ Παύλου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι συγγραφαὶ αὐτοῦ. Ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τοῦ δευτέρου τούτου μέσου ἡ νεωτέρα Κριτικὴ ἐδείχθη εὐτυχεστέρα. Αἱ ὀξυδερκεῖς αὐτῆς παρατηρήσεις εἶναι ὀρθαί, ἀλλὰ τὰ ἐπ' αὐτῶν στηριχθέντα συμπεράσματα δὲν εἶναι ἀσφαλῆ, καθόσον τὰ ἐκ τῶν παρατηρήσεων ἐκείνων προκύπτοντα προβλήματα εἶναι ἐπιδεκτικὰ καὶ ἄλλης λύσεως. Οὕτως πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἐν ταῖς Ποιμαντικαῖς ἐπιστολαῖς ἀπαντᾷ τελειοτέρα ἐκκλησιαστικὴ διοργάνωσις καὶ ὅτι συγχρόνως λαμβάνεται φροντὶς περὶ ἔτι τελειοτέρας, ἀλλ' ὅτι ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξις αὕτη τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοργανώσεως καὶ δὴ προκειμένου περὶ τῆς Μ. Ἀσίας ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς, τὶς δύναται ν' ἀποδείξῃ; Ἴχνη αὐτῆς ἀπαντῶμεν ἤδη ἐν τῇ πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολῇ (δ', 11-13), ἡ δὲ περαιτέρω αὐτῆς ἀνάπτυξις ἄριστα ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀποστόλου Παύλου καὶ δὴ ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἀποστόλου. Ἐπίσης πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀναμφισβήτητον, ὅτι αἱ Ποιμαντικαὶ ἐπιστολαὶ προϋποθέτουσι συμβάντα τοῦ βίου τοῦ Παύλου ἄγνωστα ἢ ἀντιφάσκοντα εἰς τὰ γνωστά, ἀλλ' ἐκ τοῦ δεδομένου τούτου πρέπει νὰ ἐξαχθῇ μόνον τὸ συμπέρασμα, ὅτι αἱ ἐπιστολαὶ αὗται δὲν ἐγράφησαν κατὰ τὸ γνωστὸν ἡμῖν τμῆμα τοῦ βίου αὐτοῦ. Πλεῖστοι τῶν νεωτέρων Κριτικῶν ἀποδέχονται, ὅτι ὁ Ἀπόστολος Παῦλος κατὰ τὰ πρῶτα ἐν Ῥώμῃ δεσμὰ δὲν ὑπέστη τὸν μαρτυρικὸν θάνατον, ἀλλ' ὡς ἐν τῇ πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολῇ αὐτοῦ ἤλπιζεν (α',25), ἠλευθερώθη, ἀνέλαβε νέαν περιοδείαν, τὴν τετάρτην, καθ' ἣν ἔλαβον χώραν ἡ ὑπ' αὐτοῦ εἰς Σπανίαν σκοπουμένη μετάβασις (Ρωμ. ιε', 24), τὰ ἐν ταῖς Ποιμαντικαῖς ἐπιστολαῖς προϋποτιθέμενα περιστατικά, τὰ δεύτερα τέλος ἐν Ῥώμῃ δε-

σμὰ καὶ ὁ ἐν τῇ Β΄ πρὸς Τιμόθεον (δ΄ 6 κ. ἑξ.) προβλεπόμενος θάνατός του. Περὶ τῆς τετάρτης ταύτης περιοδείας οὐδὲν ἀπαντᾷ ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ σχετικόν, ἀλλὰ καὶ οὐδὲν καθιστῶν αὐτὴν ἀδύνατον. Περὶ αὐτῆς σχετικὰς εἰδήσεις ἔχομεν ἐκ τῆς Α΄ ἐπιστολῆς Κλήμεντος τοῦ Ρώμης, τοῦ Κανόνος τοῦ Μουρατόρη καὶ τῶν ἀποκρύφων Πράξεων τοῦ Πέτρου.

γ)— Ἡ νεωτέρα Κριτικὴ ἐστηρίχθη τρίτον ἐπὶ τῶν μεταξὺ τῶν συγγραφῶν ἐπικρατουσῶν ***ὁμοιοτήτων***, ἐξ αὐτῶν συμπεραίνουσα τὴν φιλολογικὴν τῶν συγγραφέων ἐξάρτησιν ἢ τὴν ταὐτότητα αὐτῶν. Ἴχνη τοιούτων παρατηρήσεων ἀπαντᾷ τις βεβαίως καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Κριτικῇ, ὡς ὅτε Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐθεώρει τὸ λεκτικὸν τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς ὅμοιον πρὸς τὸ τῶν Πράξεων καὶ συνεπέραινεν, ὅτι μεταφραστὴς τοῦ ἑβραϊκοῦ πρωτοτύπου τῆς ἐπιστολῆς ἐκείνης εἶναι ὁ Λουκᾶς[43], ὡς ὅτε Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας κατεδείκνυε τὰς εἰς λέξεις καὶ ἐννοίας ὁμοιότητας τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῆς Α΄ ἐπιστολῆς τοῦ Ἀποστόλου Ἰωάννου[44]. Ἀλλὰ τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἀνέπτυξε κυρίως ἡ νεωτέρα Κριτικὴ καὶ δὴ ἐκεῖ, ἔνθα ἀκριβῶς ἡ ἀρχαία παρετήρει κυρίως διαφοράς, τ. ἔ. μεταξὺ τῶν τριῶν Συνοπτικῶν Εὐαγγελίων καὶ μεταξὺ τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ τετάρτου Εὐαγγελίου. Εἴδομεν ἀνωτέρῳ, ὅτι ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ ἐντύπωσιν ἔκαμον αἱ μεταξὺ τῶν Συνοπτικῶν διαφοραὶ καὶ δὲν παρετήρουν, ὅτι ἡ σύμπτωσις αὐτῶν δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὰς ἰδέας καὶ τὰ πράγματα, ἀλλ' ἐκτείνεται καὶ εἰς τὴν διατύπωσιν αὐτῶν καὶ ἑπομένως συμπίπτουσι πρὸς ἄλληλα ὡς ἔργα φιλολογικά. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἤδη ὁ Αὐγουστῖνος ἔθιξε τὸ ζήτημα τοῦτο, ἀποδεχθείς, ὅτι ὁ Μάρκος ἠκολούθησε καὶ συνέταμε τὸν Ματθαῖον[45], ἀλλὰ τὸ ζήτημα τοῦτο ἐτέθη καὶ ἐξητάσθη κυρίως ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις, κληθὲν «τὸ συνοπτικὸν πρόβλημα». Ἡ φιλολογικὴ τῶν τριῶν Συνοπτικῶν Εὐαγγελίων ἐξάρτησις ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξηγηθῇ κατὰ δύο τρόπους· ἢ ὁ εἷς ἐπωφελήθη τὸν ἕτερον καὶ ὑπὸ τῶν νεωτέρων κριτικῶν προὐτάθησαν ὅλοι οἱ δυνατοὶ συνδυασμοί, ἢ καὶ οἱ τρεῖς ἐπωφελήθησαν κοινὴν πηγήν. Ἡ κοινὴ πηγὴ ἐνδέχεται νὰ εἶναι γραπτὴ καὶ εἴτε μία μόνον, καὶ ὡς τοιαύτην ὁ μὲν Lessing (1784) ἀπεδέχθη τὸ καθ' Ἑβραίους

43. *Εὐσεβίου*, Ἐκκλ. Ἱστ. ΣΤ. ιδ΄. 2,
44. Αὐτ. Ζ΄, κε΄, 17 κ. ἑξ.
45. De cons. evang I, 4 Migne, τόμ. 34. σελ. 1041

λεγόμενον Εὐαγγέλιον, ὁ δὲ Eichorn (1794) ἕτερον ἀραμαϊστὶ γεγραμμένον, εἴτε πλείονες τῆς μιᾶς, καὶ ὡς τοιαύτας ὁ μὲν καθηγητὴς Παῦλος (1799) ἀπεδέχθη ἡμερολόγια, κρατηθέντα ὑπὸ διαφόρων, ὁ δὲ Schlejermacher (1817) πρώϊμον ἀναγραφὴν μεμονωμένων ἐπεισοδίων. Ἀλλ' ἡ κοινὴ πηγὴ ἐνδέχεται νὰ εἶναι προφορικὴ καὶ τὸ δυνατὸν τῆς ὑποθέσεως ταύτης ὑπεστήριξεν ὁ ἱστορικὸς Gieseler (1818). Ἡ προφορικὴ δηλ. παράδοσις τῶν λόγων καὶ ἔργων τοῦ Ἰησοῦ βαθμηδὸν ἀπεκρυσταλλώθη εἰς ὡρισμένην μορφὴν καὶ κατὰ τὴν διάταξιν καὶ κατὰ τὴν γλῶσσαν, ἡ τοιαύτη δὲ παράδοσις ὑπόκειται ὡς κοινὴ πηγὴ τῶν τριῶν Συνοπτικῶν.

Ἡ ὑπὸ τοῦ Schlejermacher βραδύτερον (1832) διατυπωθεῖσα γνώμη, ὅτι ὁ Ματθαῖος ἔγραψε συλλογὴν λογίων τοῦ Ἰησοῦ καὶ ἡ ὑπὸ διαφόρων κριτικῶν ἐπανειλημμένως ὑποστηριχθεῖσα προτεραιότης τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Μάρκου ἔδωκαν εἰς τὴν νεωτέραν Κριτικὴν τὰ σπουδαιότερα στοιχεῖα πρὸς ἀπόπειραν νέας λύσεως τοῦ ζητήματος. Κατὰ ταύτην τὸ σημερινὸν ἑλληνικὸν Εὐαγγέλιον τοῦ Ματθαίου προέκυψεν ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Μάρκου καὶ τῆς συλλογῆς ἐκείνης τοῦ Ματθαίου, ἐπὶ τῇ βάσει δὲ αὐτῶν καὶ ἄλλων πηγῶν συνετάχθη τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Λουκᾶ. Ἡ λύσις αὕτη ὑπεστηρίχθη κυρίως ὑπὸ τοῦ Ch. H. Weisse (1838 καὶ 1856) καὶ ἄλλων μετ' αὐτόν, θεωρεῖται δὲ σήμερον ἡ ἐπικρατεστέρα[46]. Τὸ σπουδαιότερον ἐν τῇ λύσει ταύτῃ σημεῖον εἶναι, πῶς πρέπει νὰ νοηθῇ ἡ ὑπὸ τοῦ Ματθαίου γραφεῖσα συλλογὴ τῶν λογίων τοῦ Ἰησοῦ. Εἶναι αὕτη συλλογὴ μόνον λόγων τοῦ Ἰησοῦ ἢ περιέχει καὶ διήγησιν καὶ δὴ εἰς ποσόν, ὥστε νὰ καθίσταται ἀνάλογος πρὸς τὰ σημερινὰ Εὐαγγέλια; Παπίας ὁ Ἱεραπόλεως ἐν ἀποσπάσματι τοῦ ἀπολεσθέντος αὐτοῦ ἔργου λέγει «Ματθαῖος μὲν οὖν ἑβραΐδι διαλέκτῳ ***τὰ λόγια*** συνετάξατο»[47], ἀλλ' ὡς τὰ περὶ τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Μάρκου ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενα δεικνύουσι, ***λόγια*** ὀνομάζονται «τὰ ὑπὸ τοῦ Κυρίου λεχθέντα ἢ πραχθέντα». Ἐν τούτοις παρὰ τοῖς νεωτέροις κριτικοῖς ἐπεκράτει ἡ γνώμη, ὅτι τὸ ἔργον τοῦ Ματθαίου περιεῖχε λόγους μόνον τοῦ Ἰησοῦ ἢ τὸ πολὺ μετὰ προεισαγωγικῆς τινὸς ἑκάστοτε βραχείας διηγήσεως, ἡ δ' ἀντίθετος γνώμη, καθ' ἣν τὸ ἔργον τοῦτο περιεῖχε ὑλικὸν εὐαγγελικῆς ἱστορίας, ὑπεστηρίζετο ὑπὸ τῶν συντηρητικῶν κυρίως θεολόγων. Ἂν ἡ δευτέρα αὕτη

---

46. **H, Holtzman** αὐτ. σελ. 345 κ. ἑξ.
47. ***Εὐσεβίου***, Ἐκκλ. Ἱστ. Γ', λθ', 16.

γνώμη ἄρχεται νῦν ἐπικρατοῦσα καὶ μεταξὺ τῶν φιλελευθέρων θεολόγων, τοῦτο ὀφείλεται κυρίως εἰς τὰς ἐργασίας τοῦ I. Welhausen[48]. Οὕτως ἐπανερχόμεθα περίπου εἰς τὰς περὶ τῶν Εὐαγγελίων ἀντιλήψεις Παπίου τοῦ Ἱεραπόλεως. — Ἡ ἀρχαία Κριτικὴ ἐπέστησε τὴν προσοχὴν ἐπὶ τῶν μεταξὺ τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ τετάρτου Εὐαγγελίου διαφορῶν καὶ ἐξήγαγε τὸ συμπέρασμα, ὅτι αἱ συγγραφαὶ αὗται δὲν εἶναι ἔργα ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως. Ἡ γνώμη αὕτη στηριχθεῖσα καὶ ἐνισχυθεῖσα ὑπὸ τῆς νεωτέρας Κριτικῆς ἐδέσποσεν ἐπὶ πολὺ ἐν αὐτῇ καὶ μέχρι σήμερον εἶναι ἀσπαστὴ παρὰ πολλοῖς Κριτικοῖς. Βεβαίως οἱ μὴ ἀποδεχόμενοι τὸν χωρισμὸν τῶν συγγραφῶν τούτων δὲν ἐλάμβανον ὑπ' ὄψιν τὰς διαφορὰς ταύτας ἢ προσεπάθουν νὰ ἐξηγήσωσιν αὐτάς, πρῶτος ὅμως, ὁ W. Bousset συνέλεξεν ὑλικόν, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξάγεται, ὅτι μεταξὺ τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ τῶν ἄλλων Ἰωαννικῶν ἔργων ὑφίσταται συγγένεια μείζων ἢ ὅσον τις ἐκ πρώτης ὄψεως δύναται νὰ παρατηρήσῃ. Ὅτι μεταξὺ τῆς ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ Εὐαγγελίου ὑφίσταται φιλολογικὴ ἐξάρτησις δεικνύει ἡ χρῆσις τοῦ ὀνόματος ***Λόγος*** (Ἀπ. ιθ'. 13). Ὁ Χριστὸς ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ πολλαχοῦ ἀποκαλεῖται ***ἀμνὸς*** ἐν δὲ τῇ Ἀποκαλύψει ***ἀρνίον*** καὶ ἐν τῇ χρήσει τῶν δύο τούτων λέξεων πρέπει νὰ παρατηρήσῃ τὴν ὁμοιότητα μᾶλλον ἢ τὴν διαφοράν. Ἐν ἀμφοτέραις ταῖς συγγραφαῖς χρησιμοποιοῦνται αἱ εἰκόνες τοῦ ***ζῶντος ὕδατος*** καὶ τοῦ ***ποιμένος***. Οὕτως ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ (δ', 10 κ. ἑξ. ζ'. 38) λέγεται «ὕδωρ ζῶν», ἐν τῇ Ἀποκαλύψει (κα' 6, κβ' 17) «ὕδωρ ζωῆς». Πρβλ. «πηγαὶ ὑδάτων» (Ἀποκ. η', 10 καὶ πολλαχοῦ) πρὸς τὸ «πηγὴ ὕδατος» καὶ «ποταμοὶ ὕδατος» (Εὐαγγ. δ', 14, ζ'. 38). Ἡ εἰκὼν τοῦ ποιμένος ἀπαντᾷ ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ (ι' 1κ. ἑξ. 27 καὶ 28. κα', 16 κ. ἑξ.) καὶ ἐν τῇ Ἀποκαλύψει (ζ', 16, ἄλλως χρησιμοποιηθεῖσα ἐν β', 27. ιβ', 5. ιθ', 15). Ἐν ἀμφοτέραις ταῖς συγγραφαῖς ἀπαντᾷ ἡ κατὰ τοῦ ἰουδαϊκοῦ ναοῦ πολεμικὴ (Ἀποκ, κα', 22, Εὐαγγ. δ', 21) καὶ ἡ αὐτὴ μορφὴ τοῦ χωρίου τοῦ προφήτου Ζαχαρίου (ιβ', 10),τ. ἔ. κατὰ τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον καὶ ὄχι κατὰ τοὺς ἑβδομήκοντα (Ἀποκ. α'. 7. Εὐαγγ. ιθ', 37).—Κοινοὺς γλωσσικοὺς ἰδιωτισμοὺς ἀποτελοῦσιν αἱ ἑπόμεναι συντάξεις. Ἡ σύνταξις τῆς προθέσεως ***ἐκ*** μετὰ γενικῆς μεριστικῆς (Ἀποκ. ε', 5 ϛ', 1. ζ', 13. ιγ',3, ιε', 7. ιζ', 1. κα', 9. Εὐαγγ. α', 35 καὶ 41. γ',1,ιγ'. 4 ιβ', 21 καὶ 23. ιϛ', 17. κ', 24. κα',2), τῆς ***πρὸς*** μετὰ δοτικῆς (Ἀποκ. α', 13. Εὐαγγ.

---

48 Einleitung in die drei erst. Ev. 1905, σελ. 66.

ιη',16. κ', 11 κ, ἑξ),τῆς **ἀνὰ** μετ' αἰτιατικῆς ('Απ. δ', 8. Εὐαγγ.β', 6) **καὶ ἡ** φράσις «ἀπὸ σταδίων» ('Αποκ. ιδ', 20,Εὐαγγ. ια', 18, πρβλ.'Απ. κα', 19).'Η ἰδιόρρυθμος χρῆσις τοῦ συνδέσμου **ἵνα**, ὡς δεικνύουσι τὰ ἑπόμενα παραδείγματα· πρὸς τὰ τῆς'Αποκαλύψεως «ναί, λέγει τὸ πνεῦμα ἵνα ἀναπαύσωνται ἐκ τῶν κόπων αὐτῶν» (ιδ'. 13) καὶ «μακάριοι οἱ πλύνοντες τὰς στολὰς αὐτῶν, ἵνα ἔσται ἡ ἐξουσία αὐτῶν ἐπὶ τὸ ξύλον τῆς ζωῆς» (κβ', 14) πρβλ. τὰ ἐκπληκτικὰ παράλληλα χωρία τοῦ Εὐαγγελίου «ἠγαλλιάσατο, ἵνα ἴδῃ» (η', 56), «τὶς ἥμαρτεν, ἵνα τυφλὸς γεννηθῇ» (θ', 2) καὶ «χαίρω δι' ὑμᾶς, ἵνα πιστεύσητε» (ια', 15). Πρὸς τούτοις αἱ φράσεις «χρόνος (ἢ ὥρα), ἵνα» ('Αποκ. β', 21, Εὐαγγ. ιβ', 23. ιγ', 1. ιϛ', 23) καὶ «ποιεῖ σημεῖα μεγάλα, ἵνα» ('Αποκ. ιγ'. 13. Εὐαγγ. ιε'. 13. Α' ἐπιστ. α', 9. γ', 1). 'Η παρὰ τοὺς κανόνας συντακτικὴ πλοκή, ἥτις ὡς γνωστὸν ἰδιάζει τῇ 'Αποκαλύψει, ἀπαντᾷ καὶ ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ ὄχι πολὺ σπανίως, π.χ. Εὐαγγ. ϛ', 39. ιζ', 2. Πρβλ. τὴν ἀναλελυμένην μετοχικὴν σύνταξιν τῆς 'Αποκαλύψεως (α'. 6) μετὰ τῶν τοῦ Εὐαγγελίου (α'. 32. ε'. 44) καὶ τῆς Β' ἐπιστολῆς (2), τὸ τῆς 'Αποκαλύψεως «καὶ ὁ νικῶν καὶ ὁ τηρῶν ἄχρι τέλους τὰ ἔργα μου» (β', 26 καὶ πολλ.) μετὰ τῶν τοῦ Εὐαγγελίου· «καὶ πᾶν τὸ καρπὸν φέρον καθαίρει αὐτό» (ιε'. 2), «τὸ ποτήριον... οὐ μὴ πίσω αὐτό;» (ιη', 11), τὸ τῆς 'Αποκαλύψεως «ποιήσω αὐτούς, ἵνα» (γ'. 9) μετὰ τῶν τοῦ Εὐαγγελίου (δ', 35. ε', 42), τὴν ἀναφορικὴν σύνταξιν τῆς 'Αποκαλύψεως (δ' 1. ι',8) πρὸς τὴν τῆς Α' ἐπιστολῆς (β', 25). Τέλος τὸ αἰτιολογικὸν ***ὅστις*** ('Αποκ. α', 7 καὶ 12. β', 24. ιθ'. 2. κ'. 4. Εὐαγγ. η'. 53. Α' ἐπιστ. α', 2). 'Αξιοπαρατήρητοι πρὸς τούτος εἶναι αἱ ἑπόμεναι κανονικῶς ἐπαναλαμβανόμεναι συντάξεις· «θαυμάζειν διὰ» ('Αποκ. ιζ', 7. Εὐαγγ. ζ', 21), «λαλεῖν μετά τινος» ('Αποκ. α', 12. δ', 1. ι', 8. ιζ', 1. κα', 9 καὶ 15. Εὐαγγ. δ', 27. θ', 37. ιδ', 30), «ἀκολουθεῖν μετὰ» ('Αποκ. ϛ', 8. ιδ' 13. Εὐαγγ. θ', 40). 'Η ἐναλλαγὴ τῆς συντάξεως τοῦ ***προσκυνεῖν*** μετὰ δοτικῆς καὶ αἰτιατικῆς ἀπαντᾷ καὶ ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ, συνήθως ὅμως συντάσσεται μετὰ δοτικῆς.Διὰ τὸ «προσκυνοῦντας ἐν αὐτῷ (τ. ἔ. ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ!)» τῆς 'Αποκαλύψεως (ια', 1), παράβαλε τὸ τοῦ Εὐαγγελίου «ἐλάλησεν ἐν τῷ γαζοφυλακίῳ» (η'. 20). Μεγαλητέραν συγγένειαν δεικνύει τὸ λεξιλόγιον[49]. Οὕτως ἡ νεωτέρα Κριτικὴ ἠδυνήθη ν' ἀνεύρῃ ὁμοιότητας ἐκεῖ ἀκριβῶς, ἔνθα ἡ ἀρχαία μόνον διαφορὰς ἔβλεπεν. Αἱ ὑπ' αὐτῆς παρατηρηθεῖσαι διαφοραὶ αὗται δὲν

---

49. W. Bousset, Die Offenbarung Johannis, 1906,σελ. 177 κ. ἑξ.

ἦσαν βεβαίως φανταστικαί, ἀλλ' ἐξηγοῦνται ἐκ τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους, εἰς ὃ ἀνήκει ἡ 'Αποκάλυψις, καὶ δι' ὃ εἶχε μορφωθῇ ἰδιαίτερος τρόπος ἀντιλήψεως, ἐκθέσεως καὶ ἐκφράσεως τῶν πραγμάτων, τὸ ἀποκαλυπτικὸν λεγόμενον ὕφος, ὅπερ μετεχειρίσθη καὶ ὁ συγγραφεὺς τῆς 'Αποκαλύψεως.

Συγκρίνων τις τὴν νεωτέραν Κριτικὴν πρὸς τὴν ἀρχαίαν, παρατηρεῖ, ὅτι ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῶν ἀρχῶν ἡ ἀρχαία Κριτικὴ εἶναι πλουσιωτέρα, μὴ ἔχουσα ἐνδιαφέρον μόνον διὰ τὸ ἱστορικῶς γνήσιον, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ θρησκευτικῶς ὑγιὲς καὶ διὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸν κῦρος τῶν ἀποστολικῶν συγγραφῶν, ἐφ' οὗ κυρίως αὕτη ἐν ταῖς κρίσεσιν αὑτῆς ἐστηρίζετο. Ἡ νεωτέρα Κριτικὴ θεωρεῖ ἑαυτὴν μὴ δεσμευομένην, τοὐλάχιστον ἀπολύτως, ὑπὸ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τούτου κύρους, περιορίζει τὸ ἐνδιαφέρον αὑτῆς ἐν τῇ εὑρέσει μόνον τοῦ ἱστορικῶς γνησίου, ἀλλ' ἐφαρμόζει τὴν ἀρχὴν ταύτην ἐν ὅλῃ τῃ δυνατῇ αὑτῆς ἐκτάσει καὶ ποικιλίᾳ. 'Εν τῇ ἐφαρμογῇ τῆς ἀρχῆς ταύτης ἡ νεωτέρα Κριτικὴ εἶναι ἀναμφιβόλως γονιμωτέρα καὶ πλουσιωτέρα τῆς ἀρχαίας, ἀλλὰ παρὰ τὴν γονιμότητα καὶ τὸν πλοῦτον τοῦτον τὰ συμπεράσματα αὑτῆς δὲν εἶναι πάντοτε ἀσφαλῆ. Ἡ ἀβεβαιότης τῶν συμπερασμάτων αὑτῆς καταδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ πλήθους καὶ τῆς ποικιλίας τῶν γνωμῶν, αἵτινες ὑπ' αὑτῆς ἐπὶ τῶν αὐτῶν ζητημάτων διατυποῦνται, ὡς καὶ ἐκ τοῦ ἀναμφισβητήτου γεγονότος, ὅτι πλειστάκις ἡ νεωτέρα Κριτικὴ ἐπανέρχεται εἰς ἀρχαιοτέρας καὶ ἀσφαλεστέρας γνώμας περὶ ὧν βραδέως πείθεται, ὅτι ἄνευ ἀποχρῶντος λόγου εἶχεν ἐγκαταλείψῃ Ὄχι τὰ ἀρνητικὰ περὶ τῶν βιβλίων τῆς Κ. Δ. συμπεράσματα τῆς νεωτέρας Κριτικῆς, ἀλλ' ἡ θετικὴ αὑτῆς ἐργασία εἶναι μείζονος καὶ μονιμωτέρας ἐπιστημονικης ἀξίας. Ἡ ἀντιβολὴ πρὸ πάντων τῶν κειμένων τῶν τριῶν Συνοπτικῶν καὶ ἡ διὰ λεπτεπιλέπτου κριτικῆς ἐρεύνης εὕρεσις, τίς τῶν τριῶν τούτων συγγραφέων ἔχει ἑκάστοτε τὴν ἀρχαιοτέραν διατύπωσιν τῆς εὐαγγελικῆς ἱστορίας, πρὸς δὲ ἡ παρ' ὅλας τὰς μεταξὺ τῆς 'Αποκαλύψεως καὶ τῶν ἄλλων 'Ιωαννικῶν ἔργων διαφορὰς διάγνωσις τῶν ὁμοιοτήτων πασῶν τούτων τῶν συγγραφῶν καὶ τῆς ταυτότητος τοῦ συγγραφέως αὐτῶν, ταῦτα—ἵνα περιορισθῶμεν εἰς τὰ σπουδαιότερα—ἀποτελοῦσιν ἀναμφιβόλως τὸν θρίαμβον τῆς νεωτέρας Κριτικῆς.

Β. Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ

Η ΤΕΛΕΣΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΔΥΟ ΠΡΩΤΟΥΣ ΑΙΩΝΑΣ (*)

Γ΄

Η ΤΕΛΕΣΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΗΡΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ ΤΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ

Πηγὰς πληροφορούσας ἡμᾶς περὶ τῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τελεσιουργίας τοῦ μυστηρίου ἔχομεν κυρίως δύο μὲν χριστιανικάς, ἤτοι τὰς ἐπιστολὰς τοῦ ἀποστολικοῦ πατρὸς Ἰγνατίου, μαρτυρήσαντος ἐπὶ Τραϊανοῦ (100—117) ἀφ' ἑνός, καὶ τὴν Διδαχὴν τῶν δώδεκα Ἀποστόλων ἀφ' ἑτέρου· μίαν δὲ εἰδωλολατρικήν, τὴν 96 ἐπιστολὴν τοῦ Πλινίου πρὸς Τραϊανόν.

α΄

1.) Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Ἰγνατίου καὶ τὸ βιβλίον τῆς Διδαχῆς διασαφηνίζουσι πλήρως τὴν ἔννοιαν τῶν ὅρων «κλάσις τοῦ ἄρτου» καὶ «κλᾷν ἄρτον», καὶ ἐπιβεβαιοῦσι τὴν ἐκδοχήν, καθ' ἣν ἐξελάβομεν αὐτοὺς μελετῶντες τὰ κείμενα τῆς Κ. Διαθήκης. Οὕτω ὁ θεοφόρος Ἰγνάτιος γράφει: «οἱ κατ' ἄνδρα κοινῇ πάντες ἐν χάριτι ἐξ ὀνόματος συνέρχεσθε.... ἕνα ἄ ρ τ ο ν κ λ ῶ ν τ ε ς, ὅς ἐστι φάρμακον ἀθανασίας ἀντίδοτος τοῦ μὴ ἀποθανεῖν, ἀλλὰ ζῆν ἐν Χριστῷ διαπαντός» [43]. Τὸ δέ βιβλίον τῆς Διδαχῆς προτρέπει λέγον: «Κατὰ κυριακὴν δὲ Κυρίου συναχθέντες κ λ ά σ α τ ε ἄ ρ τ ο ν κ α ὶ ε ὐ χ α ρ ι σ τ ή σ α τ ε προεξομολογησάμενοι τὰ παραπτώματα ὑμῶν, ὅπως καθαρὰ ἡ θυσία ὑμῶν ᾖ· πᾶς δὲ ἔχων τὴν ἀμφιβολίαν μετὰ τοῦ ἑταίρου αὐτοῦ μὴ συνελθέτω ὑμῖν, ἕως οὗ διαλλαγῶσιν, ἵνα μὴ κοινωθῇ ἡ θυσία ὑμῶν. Αὕτη γὰρ

(*) Συνέχ ια ἐκ τοῦ Β΄ Τόμου σελ. 163.

43. *Ἰγνατίου* ἐπιστολὴ πρὸς Ἐφεσίους κεφ. 20.

ἐστιν ἡ ῥηθεῖσα ὑπὸ κυρίου. Ἐν παντὶ τόπῳ καὶ χρόνῳ προσφέρειν μοι θυσίαν καθαράν.» 44. Κατόπιν τοιούτων περικοπῶν καὶ μαρτυριῶν οὐδεμία ἀπολείπεται ἀμφιβολία περὶ τοῦ ὅτι ἐν τῇ ἀποστολικῇ ἐκκλησίᾳ διὰ τῶν ὅρων «κλάσις τοῦ ἄρτου» καὶ «κλᾶν τὸν ἄρτον» ἐσημαίνετο τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας.

Ἐπὶ πλέον μαρτυρεῖται σαφῶς, ὅτι καὶ ἤδη τὸ μυστήριον τοῦτο ἀποτελεῖ τό κέντρον τῆς θείας λατρείας καὶ τῆς ἀπὸ κοινοῦ τῶν χριστιανῶν συμπροσευχῆς καὶ ὅτι ἡ ἡμέρα τῆς Κυριακῆς, ἡ πρωϊμώτατα, ὡς καὶ ἐκ τῶν Πράξεων 20,7 ἐμφαίνεται, διακριθεῖσα μεταξὺ τῶν ἡμερῶν τῆς ἑβδομάδος, καθορίζεται ἤδη ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν ἡμέρα, ἐν ᾗ ἔδει νὰ τελῆται τὸ μυστήριον.

Ἀλλ' ἀπὸ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ θεοφόρου Ἰγνατίου πληροφορούμεθα προσέτι, ὅτι τελεσιουργὸς τοῦ μυστηρίου ἦτο κυρίως ὁ ἐπίσκοπος, καὶ μόνον καθόσον αὐτὸς ἐπέτρεπεν, ἠδύνατο καὶ ἄλλος τις, πάντως τῶν τοῦ κλήρου, νὰ ἐπιτελέσῃ αὐτό. «Ἐκείνη, λέγει, βεβαία εὐχαριστία ἡγείσθω, ἡ ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπον οὖσα ἢ ᾧ ἂν αὐτὸς ἐπιτρέψῃ.» 45 Τὸ χωρίον τοῦτο συνδυαζόμενον καὶ πρὸς ἄλλους τινὰς λόγους, ἐν τῷ αὐτῷ κεφαλαίῳ συμπεριλαμβανομένους, παρέχει εἰς ἡμᾶς ἀρκούντως σαφεῖς ὑπαινιγμοὺς καὶ περὶ τοῦ ἂν ἡ θεία Εὐχαριστία ἐτελεῖτο ἀκόμη συνδεδεμένη πρὸς δεῖπνα. Ὀλίγον κατωτέρω δηλαδὴ ὁ θεῖος Ἰγνάτιος προσθέτει, ὅτι «οὐκ' ἐξὸν ἐστὶ χωρὶς ἐπισκόπου οὔτε βαπτίζειν, οὔτε ἀγάπην ποιεῖν». Προφανῶς ἡ ἀγάπη ἐνταῦθα δὲν δύναται ν' ἀποτελῇ ἁπλοῦν τι δεῖπνον ἢ γεῦμα. Διότι προσδίδεται μὲν εἰς αὐτὴν θρησκευτικὸς χαρακτὴρ καὶ σημασία μάλιστα τοιαύτη, ὁποία καὶ εἰς τὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος, παρὰ τὸ ὁποῖον τάσσεται, κηρύττεται δ' ἀπηγορευμένον καὶ «οὐκ ἐξὸν χωρὶς ἐπισκόπου ποιεῖν αὐτήν», ὡς καὶ περὶ τῆς εὐχαριστίας προκειμένου ὀλίγους στίχους πρότερον.

44. Διδαχῆς κεφ. 14.
45. Επιστολὴ πρὸς Σμυρναίους κεφ. 8.

2. Σαφεστέρας ἐνδείξεις καὶ πλείστας πληροφορίας περὶ τῆς τελεσιουργίας τοῦ μυστηρίου παρέχει εἰς ἡμᾶς τὸ βιβλίον τῆς Διδαχῆς τῶν Ἀποστόλων. Ἡ σπουδαιοτάτη περικοπὴ τῆς Διδαχῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ παρέχεται εἰς ἡμᾶς ὁ πρῶτος τύπος τῶν εὐχαριστηρίων εὐχῶν, αἵτινες ἀνεπέμποντο ἐν τῇ τελεσιουργίᾳ τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἔχει ὡς ἑξῆς: [46]

Κεφ. 9. «Περὶ δὲ τῆς εὐχαριστίας, οὕτως εὐχαριστήσατε.

Πρῶτον περὶ τοῦ ποτηρίου· Εὐχαριστοῦμεν σοι, πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ἁγίας ἀμπέλου Δαβὶδ τοῦ παιδός σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας.

Περὶ δὲ τοῦ κλάσματος· Εὐχαριστοῦμεν σοι πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ζωῆς καὶ γνώσεως ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας.

Ὥσπερ ἦν τοῦτο τὸ κλάσμα διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὀρέων καὶ συναχθὲν ἐγένετο ἕν, οὕτω συναχθήτω σου ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τὴν βασιλείαν, ὅτι σοῦ ἐστιν ἡ δόξα καὶ ἡ δύναμις διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς αἰῶνας.

Μηδεὶς δὲ φαγέτω μηδὲ πιέτω ἀπὸ τῆς Εὐχαριστίας ὑμῶν, ἀλλ' οἱ βαπτισθέντες εἰς ὄνομα κυρίου· καὶ γὰρ περὶ τούτου εἴρηκεν ὁ κύριος· Μὴ δῶτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσί.

Κεφ. 10. Μετὰ δὲ τὸ ἐμπλησθῆναι οὕτως εὐχαριστήσατε.

Εὐχαριστοῦμεν σοι, πάτερ ἅγιε ὑπὲρ τοῦ ἁγίου ὀνόματός σου, οὗ κατεσκήνωσας ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, καὶ ὑπὲρ τῆς γνώσεως καὶ πίστεως καὶ ἀθανασίας, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας.

Σύ, δέσποτα παντοκράτορ, ἔκτισας τὰ πάντα ἕνεκεν τοῦ ὀνόματός σου, τροφήν τε καὶ ποτὸν ἔδωκας τοῖς ἀνθρώποις εἰς ἀπόλαυσιν, ἵνα σοι εὐχαριστήσωσιν· ἡμῖν δὲ ἐχαρίσω πνευματικὴν τροφὴν καὶ ποτὸν καὶ ζωὴν αἰώνιον διὰ τοῦ παιδός σου.

---

46. Διδαχῆς κεφαλ. 9 καὶ 10.

Πρὸ πάντων εὐχαριστοῦμέν σοι, ὅτι δυνατὸς εἶ· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας.

Μνήσθητι, Κύριε, τῆς ἐκκλησίας σου τοῦ ῥύσασθαι αὐτὴν ἀπὸ παντὸς πονηροῦ καὶ τελειῶσαι αὐτὴν ἐν τῇ ἀγάπῃ σου, καὶ σύναξον αὐτὴν ἀπὸ τῶν τεσσάρων ἀνέμων, τὴν ἁγιασθεῖσαν, εἰς τὴν σὴν βασιλείαν, ἣν ἡτοίμασας αὐτῇ· ὅτι σοῦ ἐστιν ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας.

Ἐλθέτω χάρις καὶ παρελθέτω ὁ κόσμος οὗτος· Ὡσαννὰ τῷ Θεῷ Δαβίδ. Εἴ τις ἅγιός ἐστιν, ἐρχέσθω· εἴ τις οὐκ ἔστι, μετανοείτω· μαρὰν ἀθά· ἀμήν.

Τοῖς δὲ προφήταις ἐπιτρέπετε εὐχαριστεῖν ὅσα θέλουσιν.»

Προφανῶς αἱ ἐν τῷ 9ῳ κεφαλαίῳ εὐχαὶ ἀναφέρονται εἰς τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας. Καὶ ἀποτελοῦσι τὴν πρώτην ἐγγράφως περισωθεῖσαν εἰς ἡμᾶς ἀπόπειραν, ὅπως αἱ ἐν τῇ τελεσιουργίᾳ τοῦ μυστηρίου ὑπὸ τοῦ προεστῶτος ἀναπεμπόμεναι ἐλευθέρως εὐχαριστήριοι εὐχαὶ προσλάβωσι μόνιμόν τινα καὶ ἀμετάβλητον καὶ εἰ δυνατόν, διὰ πάσας τὰς ἐκκλησίας κοινὸν τύπον, ὅπως ἤρξατο νὰ ἐπικρατῇ τοῦτο μεταγενεστέρως ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνος. Ἐπειδὴ ὅμως αἱ εὐχαὶ αὗται εἶνε καθαρῶς εὐχαριστήριοι καὶ οὐδεμία καθαγιαστικὴ ἐπίκλησις ἢ εὐλογία περιλαμβάνεται ἐν αὐταῖς, ἔλαβόν τινες τὸ ἐνδόσιμον νὰ ἰσχυρισθῶσιν, ὅτι αἱ εὐχαὶ αὗται δὲν ἀφορῶσιν εἰς τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἀλλὰ κατ' ἀπομίμησιν τῶν ἐν τοῖς Ἰουδαϊκοῖς πασχαλίοις δείπνοις ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ ἑκάστης οἰκογενείας ἀναπεμπομένων συνταχθεῖσαι ἀπηγγέλλοντο ἐν κοινοῖς δείπνοις τῶν χριστιανῶν, κεχωρισμένως τῆς θείας Εὐχαριστίας συγκροτουμένης.[47] Ἀλλ ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος εἶνε προφανῶς ἀστήρικτος. Πρωτίστως διότι ἐν τοῖς ἀνωτέρω κεφαλαίοις γίνεται λόγος περὶ εὐχαριστίας, περὶ ποτηρίου καὶ περὶ κλάσματος, ἐπὶ πλέον δέ, τοῦθ' ὅπερ διαλύει πᾶσαν ἀμφιβολίαν, ἀπαγορεύεται

47 I **Hastings** Encyclopaedia of religion and thics Τόμος 5 σελ 516.

ῥητῶς νὰ τρώγωσι καὶ νὰ πίνωσι ἐκ τῆς Εὐχαριστίας ταύτης οἱ μὴ βεβαπτισμένοι. Καὶ καθορίζεται σαφῶς, ὅτι «περὶ τούτου εἴρηκεν ὁ κύριος· Μὴ δῶτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσί». Πῶς λοιπὸν δύναται νὰ πρόκειται περὶ κοινοῦ τινος δείπνου; Καὶ πῶς εἶνε δυνατὸν ἡ εὐχαριστία αὕτη νὰ μὴ εἶνε τὸ θεῖον τῆς Εὐχαριστίας μυστήριον;

Ἡ Ἰουδαϊκὴ ἔμπνευσις, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουσιν αἱ εὐχαὶ αὗται, ἐξηγεῖται πληρέστατα, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψει ὅ,τι ἀνωτέρω ἐλάβομεν ἀφορμὴν νὰ σημειώσωμεν, ὅτι δηλαδὴ ἡ λατρεία ἡ χριστιανικὴ διεμορφώθη ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἰουδαϊκῆς τοιαύτης καὶ κυρίως τῆς ἐν Συναγωγαῖς κρατούσης κατὰ τὰς τροποποιήσεις ἃς ἐπὶ τῆς τελευταίας ταύτης ἐπέφερε τὸ προφητικὸν πνεῦμα τὸ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ ἐνεργοῦν καὶ ἃς ὑπαινίττεται καὶ ὁ τελευταῖος στίχος τοῦ 10 κεφαλαίου τῆς Διδαχῆς. Περὶ τούτου ἄλλως τε πείθεται πᾶς τις εὐκόλως, ἐὰν ἤθελε λάβει ὑπ' ὄψει, ὅτι ἡ ἐν ταῖς συναγωγαῖς λατρεία, ἡ πολὺ προγενεστέρα τῆς χριστιανικῆς, συνίστατο εἰς ἀνάγνωσιν ψαλμῶν, εἰς προσευχὰς εἰς ἀναγνώσματα Γραφῶν, εἰς ἑρμηνείαν αὐτῶν καὶ προτροπὰς (ἤτοι κήρυγμα) καὶ τέλος εὐλογίαν. [48]

Ὡσαύτως τὸ 9ον κεφάλαιον παρουσιάζει τὸ ποτήριον πρῶτον εὐλογούμενον καὶ ἀκολούθως τὸ κλάσμα. Ἐν τούτοις ἐν τῇ μεταδόσει, καθόσον εἶνε δυνατὸν νὰ συμπεράνωμεν περὶ αὐτῆς ἐκ τοῦ τελευταίου στίχου, ἔνθα εἰς τὸ «μηδεὶς δὲ φαγέτω μηδὲ πιέτω» προτάσσεται τὸ «φαγέτω» καὶ ἐπακολουθεῖ τὸ «πιέτω», ἐκοινώνουν πρῶτον τοῦ σώματος καὶ ἀκολούθως τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου.

Προχωροῦντες πρὸς τὸ 10 κεφάλαιον εὐθὺς ἀπὸ τῆς πρώτης φράσεως αὐτοῦ λαμβάνομεν τὸν ὑπαινιγμόν, ὅτι ἡ θεία Εὐχαριστία συνεδέετο μετὰ δείπνου. Ἡ φράσις «μετὰ δὲ τὸ ἐμπλη-

48. **Bingham** ἔνθα ἀνωτέρω § I V. **Hastings**, Encyohcaedia. . Τομ. 12 σελ. 764. Τοῦ αὐτοῦ Dictionary of the Bible Τομ. I. σελ. 428.—

σθῆναι» δὲν κυριολεκτεῖ ἐπὶ μόνης τῆς κοινωνίας τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Προϋποθέτει καὶ ἀφθονωτέραν λῆψιν τροφῆς ἄλλης. Ἐκ τούτου οἱ σοβαρώτεροι τῶν περὶ τὸ χωρίον τοῦτο ἀσχοληθέντων ὑπεστήριξαν, ὅτι κατὰ τὸν συγγραφέα τῆς Διδαχῆς ἡ θεία Εὐχαριστία καὶ τὸ δεῖπνον ἀποτελοῦσιν ἑνιαῖόν τι σύνολον, τελετήν τινα ἀδιαίρετον, μετὰ τὸ πέρας τῆς ὁποίας καὶ ἀναπέμπεται οὐχὶ ἁπλῶς διὰ τὸ δεῖπνον, ἀλλὰ διὰ τὸ Κυριακὸν δεῖπνον ἡ ἐν τῷ δεκάτῳ κεφαλαίῳ περιλαμβανομένη ἐκτενεστέρα εὐχαριστία.

Ἀλλ' ἡ ἀπόπειρα, τὴν ὁποίαν ἐσημειώσαμεν ὡς ἀποσκοποῦσαν εἰς τὸ νὰ δοθῇ εἰς τὰς εὐχὰς τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας ὡρισμένος καὶ μόνιμος τύπος, δὲν ἔχει χαρακτῆρα γενικόν. Τὸ δέκατον κεφάλαιον, περὶ οὗ ὁμιλοῦμεν, περατοῦται εἰς τὴν ἑξῆς, ὡς ἤδη εἴπομεν, προτροπήν. Τοῖς δὲ προφήταις ἐπιτρέπετε εὐχαριστεῖν ὅσα θέλουσιν». Οἱ προφῆται λοιπὸν ἐδικαιοῦντο κατὰ τὴν ὥραν ταύτην τῆς θείας λατρείας νὰ παρέμβωσι καὶ ἀναλόγως τῆς ἐμπνεύσεως αὐτῶν κατὰ τὸ δι' αὐτῶν ἐνεργοῦν χάρισμα νὰ συμπληρώσωσι τὰς ὑπὸ τῶν λειτουργῶν ἀναπεμπομένας εὐχαριστηρίους εὐχάς. Οὕτω λοιπὸν ἔχομεν καὶ ἐντεῦθεν τὴν μαρτυρίαν, ὅτι καθ' οὓς χρόνους ἡ Διδαχὴ τῶν Ἀποστόλων συνετάχθη, αἱ εὐχαὶ τῆς θείας λειτουργίας δὲν εἶχον προσλάβει ἀκόμη μόνιμόν τινα τύπον, ἀλλ' οὔτε ἦτο δυνατὸν νὰ προσλάβωσι τοιοῦτόν τινα, ἐφ' ὅσον τὸ Πνεῦμα ἐλάλει διὰ τῶν πιστῶν καὶ ἐνέπνεεν αὐτοὺς καὶ διήνοιγε κατὰ τὰς κρισίμους τῆς λατρείας ὥρας τὴν γλῶσσαν αὐτῶν.

3. Λειτουργικῆς χρήσεως κατὰ πᾶσαν πιθανότητα [49] ὑπῆρξαν καὶ αἱ ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος τῆς Ρώμης ἐν τῇ Α'. πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῇ του ἐμπεριλαμβανόμεναι εὐχαί, αἵτινες ἔχουσιν ὡς ἑξῆς:

Κεφάλαια 59—61

59... Ἐκτενῆ τὴν δέησιν καὶ ἱκεσίαν ποιούμενοι, ὅπως τὸν

---

49 Hastirngs, Encyclopaedia.... Τομ. 5 σελ. 547.

ἀριθμὸν τὸν κατηριθμημένον τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ διαφυλάξῃ ἄθραυστον ὁ δημιουργὸς τῶν ἁπάντων διὰ τοῦ ἠγαπημένου παιδὸς αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, δι᾽ οὗ ἐκάλεσεν ἡμᾶς ἀπὸ σκότους εἰς φῶς, ἀπὸ ἀγνωσίας εἰς ἐπίγνωσιν δόξης ὀνόματος αὐτοῦ, ἐλπίζειν ἐπὶ τὸ ἀρχέγονον πάσης κτίσεως ὄνομά σου, ἀνοίξας τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς καρδίας ἡμῶν εἰς τὸ γινώσκειν σε τὸν μόνον ὕψιστον ἐν ὑψίστοις· ἅγιον ἐν ἁγίοις ἀναπαυόμενον τὸν ταπεινοῦντα ὕβριν ὑπερηφάνων, τὸν διαλύοντα λογισμοὺς ἐθνῶν, τὸν ποιοῦντα ταπεινοὺς εἰς ὕψος καὶ τοὺς ὑψηλοὺς ταπεινοῦντα· τὸν πλουτίζοντα καὶ πτωχίζοντα, τὸν ἀποκτείνοντα καὶ ζῆν ποιοῦντα, μόνον εὐεργέτην πνευμάτων καὶ Θεὸν πάσης σαρκός· τὸν ἐπιβλέποντα ἐν ταῖς ἀβύσσοις, τὸν ἐπόπτην ἀνθρωπίνων ἔργων, τὸν τῶν κινδυνευόντων βοηθόν, τὸν τῶν ἀπηλπισμένων σωτῆρα, τὸν παντὸς πνεύματος κτίστην καὶ ἐπίσκοπον· τὸν πληθύνοντα ἔθνη ἐπὶ γῆς καὶ ἐκ πάντων ἐκλεξάμενον τοὺς ἀγαπῶντάς σε διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἠγαπημένου παιδός σου, δι᾽ οὗ ἡμᾶς ἐπαίδευσας, ἡγίασας, ἐτίμησας, Ἀξιοῦμέν σε, δέσποτα, βοηθὸν γενέσθαι καὶ ἀντιλήπτορα ἡμῶν. Τοὺς ἐν θλίψει ἡμῶν σῶσον, τοὺς ταπεινοὺς ἐλέησον, τοὺς πεπτωκότας ἔγειρον, τοῖς δεομένοις ἐπιφάνηθι, τοὺς ἀσθενεῖς ἴασαι, τοὺς πλανωμένους τοῦ λαοῦ ἐπίστρεψον· χόρτασον τοὺς πεινῶντας, λύτρωσαι τοὺς δεσμίους ἡμῶν, ἐξανάστησον τοὺς ἀσθενοῦντας, παρακάλεσον τοὺς ὀλιγοψυχοῦντας· γνώτωσάν σε πάντα τὰ ἔθνη, ὅτι σὺ εἶ ὁ Θεὸς μόνος καὶ Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ παῖς σου καὶ ἡμεῖς λαός σου καὶ πρόβατα νομῆς σου.

60. Σὺ τὴν ἀένναον τοῦ κόσμου σύστασιν διὰ τῶν ἐνεργουμένων ἐφανεροποίησας, σύ, κύριε, τὴν οἰκουμένην ἔκτισας, ὁ πιστὸς ἐν πάσαις ταῖς γενεαῖς, δίκαιος ἐν τοῖς κρίμασι, θαυμαστὸς ἐν ἰσχύϊ καὶ μεγαλοπρεπείᾳ, ὁ σοφὸς ἐν τῷ κτίζειν καὶ συνετὸς ἐν τῷ τὰ γενόμενα ἑδράσαι, ὁ ἀγαθὸς ἐν τοῖς ὁρωμένοις καὶ χρηστὸς ἐν τοῖς πεποιθόσιν ἐπὶ σέ· ἐλεῆμον καὶ οἰκτίρμον, ἄφες ἡμῖν τὰς ἀνομίας ἡμῶν καὶ τὰς ἀδικίας καὶ τὰ παραπτώματα

καὶ πλημμελείας. Μὴ λογίσῃ πᾶσαν ἁμαρτίαν δούλων σου καὶ παιδισκῶν, ἀλλὰ καθάρισον ἡμᾶς τὸν καθαρισμὸν τῆς σῆς ἀληθείας καὶ κατεύθυνον τὰ διαβήματα ἡμῶν ἐν ὁσιότητι καρδίας πορεύεσθαι καὶ ποιεῖν τὰ καλὰ καὶ εὐάρεστα ἐνώπιόν σου καὶ ἐνώπιον τῶν ἀρχόντων ἡμῶν. Ναί, δέσποτα, ἐπίφανον τὸ πρόσωπόν σου ἐφ' ἡμᾶς εἰς ἀγαθὰ ἐν εἰρήνῃ, εἰς τὸ σκεπασθῆναι ἡμᾶς τῇ χειρί σου τῇ κραταιᾷ καὶ ῥυσθῆναι ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας τῷ βραχίονί σου τῷ ὑψηλῷ, καὶ ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τῶν μισούντων ἡμᾶς ἀδίκως. Δὸς ὁμόνοιαν καὶ εἰρήνην ἡμῖν τε καὶ πᾶσι τοῖς κατοικοῦσι τὴν γῆν, καθὼς ἔδωκας τοῖς πατράσιν ἡμῶν, ἐπικαλουμένων σε αὐτῶν ὁσίως ἐν πίστει καὶ ἀληθείᾳ, ὑπηκόους γενομένους τῷ παντοκρατορικῷ καὶ παναρέτῳ ὀνόματί σου.

61. Τοῖς τε ἄρχουσι καὶ ἡγουμένοις ἡμῶν ἐπὶ τῆς γῆς σύ, δέσποτα, ἔδωκας τὴν ἐξουσίαν τῆς βασιλείας αὐτοῖς διὰ τοῦ μεγαλοπρεποῦς καὶ ἀνεκδιηγήτου κράτους σου, εἰς τὸ γινώσκοντας ἡμᾶς τὴν ὑπὸ σοῦ αὐτοῖς δεδομένην δόξαν καὶ τιμὴν ὑποτάσσεσθαι αὐτοῖς, μηδὲν ἐναντιουμένους τῷ θελήματί σου, οἷς δός, κύριε, ὑγίειαν, εἰρήνην, ὁμόνοιαν, εὐστάθειαν, εἰς τὸ διέπειν αὐτοὺς τὴν ὑπὸ σοῦ δεδομένην ἡγεμονίαν ἀπροσκόπτως. Σὺ γάρ, δέσποτα ἐπουράνιε βασιλεῦ τῶν αἰώνων, δίδως τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων δόξαν καὶ τιμὴν καὶ ἐξουσίαν τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ὑπαρχόντων· σύ, κύριε, διεύθυνον τὴν βουλὴν αὐτῶν κατὰ τὸ καλὸν καὶ εὐάρεστον ἐνώπιόν σου, ὅπως διέποντες ἐν εἰρήνῃ καὶ πραΰτητι εὐσεβῶς τὴν ὑπὸ σοῦ αὐτοῖς δεδομένην ἐξουσίαν ἵλεώ σου τυγχάνωσιν. Ὁ μόνος δυνατὸς ποιῆσαι ταῦτα καὶ περισσότερα ἀγαθὰ μεθ' ἡμῶν, σοὶ ἐξομολογούμεθα διὰ τοῦ ἀρχιερέως καὶ προστάτου τῶν ψυχῶν ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, δι' οὗ σοι δόξα μεγαλωσύνη καὶ νῦν καὶ εἰς γενεὰν γενεῶν καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

β'.

Ἀπομένει ἤδη μαρτυρία τις τῆς 96 ἐπιστολῆς τοῦ Πλινίου, διοικητοῦ τῆς Βιθυνίας περὶ τὸ 103 πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Τραϊ-

ανόν. Τὸ χωρίον τὸ ἐμπεριλαμβάνον αὐτὴν ἔχει ἐν μεταφράσει ὡς ἑξῆς:

«...... Ἐβεβαίουν, ὅτι ὁλόκληρον τὸ ἔγκλημα αὐτῶν καὶ ἡ πλάνη συνίστατο εἰς τὸ ὅτι συνήρχοντο ἐν ὡρισμένῃ ἡμέρᾳ πρὸ τῆς ἀνατολῆς καὶ ἀπηύθυνον πρὸς τὸν Χριστὸν ὕμνον ὡς εἰς Θεόν, ὑποχρεοῦντες ἑαυτοὺς δι' ἐπισήμου ὅρκου (sacramento) οὐχὶ πρὸς κακουργίαν τινὰ ἀλλ' ἵνα μὴ διαπράξωσιν οὐδέποτε, ἀπάτην, κλοπὴν ἢ μοιχείαν· ἵνα μὴ ψευσθῶσιν οὐδέποτε, οὐδὲ ἀρνηθῶσιν παρακαταθήκην ὁσάκις καλοῦνται νὰ τὴν παραδώσωσι· μετὰ τοῦτο συνείθιζον νὰ ἀπέρχωνται καὶ πάλιν νὰ συνέρχωνται ἵνα φάγωσιν τροφὴν κοινὴν καὶ ἀβλαβῆ. Ἐκ τῆς συνηθείας ὅμως ταύτης ἀπέσχον μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ διατάγματός μου, δι' οὗ συμφώνως ταῖς διαταγαῖς σου ἀπηγόρευσα τὴν συνάθροισιν οἱωνδήποτε ὁμίλων....»

Τὸ χωρίον αὐτὸ μᾶς παρουσιάζει δύο συναθροίσεις τῶν χριστιανῶν, μίαν κατὰ τὴν πρωίαν καὶ μάλιστα ἐν ἡμέρᾳ ταχτῇ, καὶ μίαν κατὰ τὴν ἑσπέραν, καθ' ἣν ἐλάμβανον τροφὴν κοινὴν καὶ ἀβλαβῆ. Ὁ Lightfoot 50 καὶ ἄλλοι τινὲς [51] παρετήρησαν, ὅτι εὑρίσκομεν ἐν τούτῳ σαφῆ μαρτυρίαν, ὅτι ἤδη ἡ θεία Εὐχαριστία ἤρχισε νὰ χωρίζηται τοῦ κοινοῦ δείπνου, καὶ ἐντεῦθεν οἱ Χριστιανοὶ τὴν μὲν πρωΐαν συνηντῶντο, ἵνα μετὰ τοῦ ὕμνου [52] αὐτῶν πρὸς τὸν Χριστὸν προσφέρωσι καὶ τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, τὸ ἑσπέρας δὲ ἵνα συμφάγωσι τὸ κοινόν των δεῖ-

---

50. Ignatius I, 51

51. Ἴδε W Lock ἐν Dictionary of the Bible τοῦ Hastings Τόμον III σελ. 157.

52. Ἔχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα τὴν πρώτην σαφῆ καὶ ῥητὴν ἱστορικὴν μαρτυρίαν περὶ χρήσεως ὕμνων ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ, καίτοι ὑπαινιγμοὶ περὶ τῆς χρήσεως τούτης παρέχονται ἡμῖν καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν βιβλίων τῆς Κ. Δ. (Α' Κορινθ. 14,15. Ἐφεσ. 5,19. Κολοσ. 3,16. Ἰακωβ. 5,13. Πράξ. 16,25), τινὰ δὲ χωρία, ἐπειδὴ ἔχουσι μέτρον τι, θεωροῦνται ὡς ὕμνοι ἀρχαῖοι λειτουργικῆς χρήσεως (Α' Τιμοθ. 3,16. Β' Τιμοθ. 2,12 κ.λ.). Πρβλ. Hastings Encyclopaedia....Τόμ. 12 σελ. 764.

πνον, τὸ χωρισθὲν πλέον ἀπὸ τῆς θείας Εὐχαριστίας. Ὡς ἐπὶ πλέον ἔνδειξιν ὑπὲρ τοῦ ἰσχυρισμοῦ των τούτου προσάγουσι τὴν ἐν τῷ ἀνωτέρω χωρίῳ ἐμπεριεχομένην λέξιν sacramento, τὴν ὁποίαν ἡρμηνεύσαμεν διὰ τῆς λέξεως ὅρκου, ἀλλὰ τὴν ὁποίαν ἐκδέχονται οὗτοι ὡς ἀναφερομένην εἰς τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας. Καίτοι ὅμως ἡ ἔννοια τῆς λέξεως ταύτης sacramento εἶνε ἀμφισβητήσιμος καὶ οὐδὲν δύναται ὑπὲρ τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου ν' ἀποδείξῃ [53], ἐν τούτοις συνδυάζοντες τὸ χωρίον τοῦτο καὶ πρὸς τὴν μαρτυρίαν τὴν ὀλίγον τι μεταγενεστέραν τοῦ Ἰουστίνου, περὶ ἧς κατωτέρω, καὶ ἡ ὁποία μᾶς ὁμιλεῖ περὶ τακτῆς ἡμέρας καὶ περὶ τῆς ἐν πρωΐᾳ προσφορᾶς τοῦ μυστηρίου, λαμβάνομεν ἐνδείξεις τινάς, περὶ τοῦ ὅτι ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Lightfoot δὲν εἶνε ἀβάσιμος, καίτοι πολλοὶ ὑπάρχουσιν οἱ ἐνιστάμενοι καὶ ὑποστηρίζοντες, ὅτι τὸ ἐν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ τοῦ Πλινίου μνημονευόμενον δεῖπνον εἶνε δεῖπνον Κυριακόν, ἐν ᾧ καὶ τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας προσεφέρετο [53].

---

53. Hastings αὐτόθι Τόμον 5 σελ. 546.

Η ΤΕΛΕΣΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΗΡΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ

Ὁ ἱερὸς Ἰουστῖνος παρέχει ἡμῖν σαφεστέρας πληροφορίας περὶ τοῦ τρόπου τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ. Εἰς χωρίον τι ἀξιολογώτατον τῆς Α΄. Ἀπολογίας αὐτοῦ ὁμιλεῖ περὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ παρουσιάζει εἰς ἡμᾶς τὰς κυρίας γραμμὰς τῆς τελεσιουργίας ταύτης. Τὸ χωρίον ἔχει ὡς ἑξῆς:

Κεφ. 65. «...Ἀλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα παυσάμενοι τῶν εὐχῶν. Ἔπειτα προσφέρεται τῷ προεστῶτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος καὶ κράματος καὶ οὗτος λαβὼν αἶνον καὶ δόξαν τῷ Πατρὶ τῶν ὅλων διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου ἀναπέμπει· καὶ εὐχαριστίαν ὑπὲρ τοῦ κατηξιῶσθαι τούτων παρ' αὐτοῦ ἐπὶ πολὺ ποιεῖται. Οὗ συντελέσαντος τὰς εὐχὰς καὶ τὴν εὐχαριστίαν, πᾶς ὁ παρὼν λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων, Ἀμήν. Τὸ δὲ Ἀμὴν τῇ Ἑβραΐδι φωνῇ τὸ γένοιτο σημαίνει. Εὐχαριστήσαντος δὲ τοῦ προεστῶτος καὶ ἐπευφημήσαντος παντὸς τοῦ λαοῦ οἱ καλούμενοι παρ' ἡμῖν διάκονοι διδόασιν ἑκάστῳ τῶν παρόντων μεταλαβεῖν ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος καὶ τοῖς οὐ παροῦσιν ἀποφέρουσι.»

Κεφ. 66. «...Οὐ γὰρ ὡς κοινὸν ἄρτον οὐδὲ κοινὸν πόμα ταῦτα λαμβάνομεν· ἀλλ' ὃν τρόπον διὰ λόγου Θεοῦ σαρκοποιηθεὶς Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Σωτὴρ ἡμῶν καὶ σάρκα καὶ αἷμα ὑπὲρ σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτω καὶ τὴν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν, ἐξ ἧς αἷμα καὶ σάρκες κατὰ μεταβολὴν τρέφονται ἡμῶν, ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καὶ σάρκα καὶ αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι. Οἱ γὰρ ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν, ἃ καλεῖται

Εὐαγγέλια, οὕτως παρέδωκαν ἐντετάλθαι αὐτοῖς τὸν Ἰησοῦν· λαβόντα ἄρτον, εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν. Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου. Τουτέστι τὸ σῶμά μου· καὶ τὸ ποτήριον ὁμοίως λαβόντα καὶ εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν· Τοῦτό ἐστιν αἷμά μου· καὶ μόνοις αὐτοῖς μεταδοῦναι...»

Κεφ. 67. «Ἡμεῖς δὲ μετὰ ταῦτα λοιπὸν ἀεὶ τούτων ἀλλήλους ἀναμιμνήσκομεν καὶ οἱ ἔχοντες τοῖς λειπομένοις πᾶσιν ἐπικουροῦμεν καὶ σύνεσμεν ἀλλήλοις ἀεί. Ἐπὶ πᾶσι τε οἷς προσφερόμεθα, εὐλογοῦμεν τὸν Ποιητὴν τῶν πάντων διὰ τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ Πνεύματος τοῦ ἁγίου. Καὶ τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένῃ ἡμέρᾳ πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροὺς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκεται μέχρις ἐγχωρεῖ. Εἶτα παυσαμένου τοῦ ἀναγινώσκοντος, ὁ προεστὼς διὰ λόγου τὴν νουθεσίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται. Ἔπειτα ἀνιστάμεθα κοινῇ πάντες καὶ εὐχὰς πέμπομεν· καὶ ὡς προέφημεν παυσαμένων ἡμῶν τῆς εὐχῆς, ἄρτος προσφέρεται καὶ οἶνος καὶ ὕδωρ· καὶ ὁ προεστὼς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῷ, ἀναπέμπει καὶ ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τὸ Ἀμήν. Καὶ ἡ διάδοσις καὶ ἡ μετάληψις ἀπὸ τῶν εὐχαριστηθέντων ἑκάστῳ γίνεται καὶ τοῖς οὐ παροῦσι διὰ τῶν διακόνων πέμπεται. Οἱ εὐποροῦντες δὲ καὶ βουλόμενοι κατὰ προαίρεσιν ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ, ὃ βούλεται δίδωσι· καὶ τὸ συλλεγόμενον παρὰ τῷ προεστῶτι ἀποτίθεται, καὶ αὐτὸς ἐπικουρεῖ ὀρφανοῖς τε καὶ χήραις, καὶ τοῖς διὰ νόσον ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν λειπομένοις καὶ τοῖς ἐν δεσμοῖς οὖσι καὶ τοῖς παρεπιδήμοις οὖσι ξένοις καὶ ἁπλῶς πᾶσι τοῖς ἐν χρείᾳ οὖσι κηδεμὼν γίνεται.»

Ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ χωρίου τούτου ἐμφαίνεται σαφῶς, ὅτι τὸ μυστήριον ἤδη τελεῖται κεχωρισμένως τοῦ δείπνου. Εἶνε πλέον τελετὴ αὐτοτελής, ἥτις τελεῖται κυρίως «τ ῇ τ ο ῦ ἡ λ ί ο υ λ ε γ ο μ έ ν ῃ ἡ μ έ ρ ᾳ» ἤτοι κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Κυριακῆς. Αἱ

καταχρήσεις καὶ αἱ ἀταξίαι ἀφ' ἑνός, αἵτινες ἐνωρίτατα ἐσημειώθησαν εἰς τὰ Κυριακὰ δεῖπνα καὶ τὰς ὁποίας τόσον ὁ θεῖος Παῦλος, ὅσον καὶ ὁ Ἰούδας ἤλεγξαν[54], ἡ δυσκολία ἀφ' ἑτέρου περὶ τὴν συγκρότησιν τῶν δείπνων τούτων, τὴν ὁποίαν ἐπέτεινε καὶ ἡ ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων ἀπαγόρευσις νυκτερινῶν συγκεντρώσεων, συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ χωρισθῇ ἐνωρὶς ἡ θεία Εὐχαριστία ἀπὸ τοῦ δείπνου καὶ οὕτω νὰ σημειωθῇ ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς, τῆς ἐγγύτατα πρὸς τὴν ἀποστολικὴν εὑρισκομένης, τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς ἐπικράτησιν τῆς ἱεροπρεποῦς καὶ ὄντως ἀξίας πρὸς τὸ μέγα τοῦτο μυστήριον συνηθείας τοῦ νὰ τελῆται τοῦτο τὴν πρωΐαν καὶ οἱ πρὸς αὐτὸ προσερχόμενοι νὰ κοινωνῶσι τούτου νήστεις[55].

---

54. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς πλέον ταύτης αἱ ἀγάπαι παρουσιάζονται κεχωρισμέναι ὁριστικῶς τῆς θ. Εὐχαριστίας. Οὕτω ὁ **Τερτυλλιανὸς** (Apol 39) περιγράφει τὴν ἀγάπην χωρὶς οὐδεμίαν ἀναφορὰν καὶ σχέσιν πρὸς τὸ μυστήριον, περὶ τοῦ ὁποίου ἀναφέρει, ὅτι ἐτελεῖτο πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου (de Corona C. 3). Εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἀπαντᾶται καὶ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, καθ' ὡρισμένας ὅμως καὶ ἐξαιρετικὰς περιστάσεις ἡ θεία Εὐχαριστία συνδεδεμένη πρὸς τὴν ἀγάπην (Σωκράτους Ἐκκλ. Ἱστορ. V, 22), παρασκευαζομένην ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐκτὸς ὅμως τῶν ἐξαιρετικῶν τούτων περιστάσεων ἡ ἀγάπη εἶνε δεῖπνον διδόμενον ὑπὸ τῶν πλουσίων εἰς τοὺς πτωχοὺς καὶ ἐν τῷ ἰδίῳ των οἴκῳ, καὶ ἥτις οὕτω ἐκαλεῖτο **δοχὴ** μᾶλλον ἢ ἀγάπη. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου αἱ ἀγάπαι ἦσαν περισσότερόν τι τῆς μεταξὺ πτωχῶν διανομῆς. (Faustum XX, 20 καὶ κανόνας Ἱππολύτου XXXI—XXXV. Πρβλ. **A. Vacant** καὶ **E. Mangenot**, Dictionnaire de Theologie Catholique Catholique Τομ. I. σελ. 260.—**Hastings** Dictionary III, 157.

55. Πρώτη ἐπίσημος ἐκκλησιαστικὴ διάταξις θεσπίζουσα τὴν ὑπὸ νηστικῶν ἐπιτέλεσιν τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας εἶνε ἡ ἐν τῷ ΜΖ (ἢ κατ' ἄλλην ἀρίθμησιν ΝΣΤ) κανόνι τῆς ἐν Καρθαγένῃ συνόδου (τῷ 418 ἢ 419 συνελθούσης) περισωθεῖσα τοιαύτη τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου, ἥτις κατὰ τὸν ὡς ἄνω κανόνα τῆς ἐν Καρθαγένῃ ἔχει ὡς ἑξῆς: «Περὶ τῆς πίστεως τοῦ ἐν Νικαίᾳ τρακτάτου ἠκούσαμεν ἀληθὲς ἐστιν περὶ τῶν μὴ γινομένων μετὰ τὸ ἄριστον ἁγίων, ἵνα ἀπὸ νηστειῶν, ὡς ἔστιν ἄξιον, προσφέρωνται καὶ τότε ἐβεβαιώθη. (**Ῥάλλη** καὶ **Ποτλῆ**, Σύνταγμα ἱερῶν κανόνων Τόμος Γος σελ. 416). Τὴν ἀπαγόρευσιν ταύτην ἀνενέωσεν ἡ σύνοδος αὕτη τῆς Καρθαγένης διὰ τοῦ ΜΔ (ἢ ΜΗ) κανόνος αὐτῆς, ἐξαιρέσασα τῆς ἀπαγορεύσεως ταύτης τὴν μίαν ἐτησίαν ἡμέραν, «ἐν ᾗ τὸ Κυριακὸν δεῖπνον ἐπιτελεῖται» Ἐξάγεται λοιπὸν σαφῶς ἐκ τοῦ κανόνος τούτου, ὅτι ἤδη κατ' αὐτὸν τὸν πέμπτον αἰῶνα ἐθεωρεῖτο ἐπιτε-

Ἡ τελεσιουργία τοῦ μυστηρίου κατὰ τὰς ἀνωτέρω πληροφορίας ἤρχιζε διὰ τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἀπομνημονευμάτων τῶν ἀποστόλων, «ἃ καλεῖται Εὐαγγέλια», ἢ τῶν συγγραμμάτων τῶν Προφητῶν. Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν δὲ ταύτην ἐκ τῆς Καινῆς καὶ Παλαιᾶς Διαθήκης ἐπηκολούθει κήρυγμα, διότι «ὁ προεστὼς διὰ λόγου τὴν νουθεσίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως» ἐποιεῖτο.

Μετὰ τοῦτο ἀνίσταντο «κοινῇ πάντες καὶ εὐχὰς» ἀνέπεμπον. Μεθ' ὃ «ἀλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα παυσάμενοι τῶν εὐχῶν». Τὸ φίλημα τοῦτο γινόμενον ἤδη ἀπὸ τῶν Ἀποστολικῶν χρόνων [56] εἰσήχθη ἐνωρίτατα ἐν τῇ θείᾳ λατρείᾳ καὶ δὴ ὀλίγον πρὸ τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας ὥς τι ἐξωτερικὸν δεῖγμα εἰρήνης καὶ ἀγάπης καὶ συνδιαλλαγῆς πλήρους μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν, προκειμένου νὰ προσενεχθῇ ἡ θυσία ἡ ἀληθὴς πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου δῶρον τῶν Χριστιανῶν. [57] Τὸ φίλημα τοῦτο ὁ Godet φρονεῖ, ὅτι πιθανῶς ἐδίδετο πρῶτον ἀπὸ τὸν προεστῶτα τῆς συνάξεως πρὸς ἐκεῖνον ἐκ τῶν ἀδελφῶν, ὅστις ἐκάθητο πλησίον του, οὗτος δὲ πάλιν μετέδιδεν αὐτὸ εἰς τὸν γείτονά του, καὶ οὕτω καθεξῆς, εἰς τρόπον ὥστε ἐν τῇ συνάξει εἷς ἕκαστος τῶν πιστῶν ἐδέχετο ἕνα

τραμμένη ἡ μετὰ δεῖπνου ἐν τῇ ἑσπέρᾳ τῆς Μ. Πέμπτης τέλεσις τῆς θείας Εὐχαριστίας. Ὁ αὐτὸς κανὼν ὑπαινίττεται καὶ συνήθειάν τινα ἐπικρατοῦσαν ἐν τοῖς καιροῖς ἐκείνοις, καθ' ἣν ὅταν ἐτελεύτα τις, προσήγετο κατὰ τὴν ὥραν τῆς τελευτῆς τούτου ἡ θεία Εὐχαριστία τελουμένη ὑπὸ τῶν ἱερέων ἐν οἱᾳδήποτε ὥρᾳ ἐσημειοῦτο ἡ τελευτὴ καὶ ἀδιαφόρως τοῦ ἂν οἱ προσφέροντες λειτουργοὶ ἦσαν νήστεις ἢ οὔ. Τὴν συνήθειαν ταύτην ἀποκηρύττει ὁ κανὼν ὁρίζων τὰ ἑξῆς: «Ἐὰν δέ τινων κατὰ τὸν δειλινὸν καιρὸν τελευτησάντων εἴτε ἐπισκόπων, εἴτε τῶν λοιπῶν, παράθεσις γένηται, μόναις εὐχαῖς ἐκτελεσθῇ, ἐὰν οἱ ταύτην ποιοῦντες ἀριστησαντες εὑρεθῶσι.» (*Ῥάλλη* καὶ *Ποτλῆ* ἔνθα ἀνωτ. σελ. 405). Ἡ Πενθέκτη σύνοδος διὰ τοῦ ΚΘ κανόνος αὐτῆς ἀπηγόρευσε καὶ τὸ κατὰ τὴν Μ. Πέμπτην Κυριακὸν δεῖπνον (*Ῥάλλη* καὶ *Ποτλῆ* ΙΙ 367) καὶ οὕτω ἀπὸ τοῦ ἕκτου αἰῶνος ἡ ὑπὸ νηστικῶν ἐπιτέλεσις τῆς θείας λειτουργίας καθωρίσθη γενικῶς καὶ ἄνευ ἐξαιρέσεώς τινος.

56. Ρωμ. 16, 16. Α΄ Κορινθ. 16, 20. Α' Θεσσ. 5, 26.

57. Ματθ. 5, 23.

ἀσπασμὸν ἀπὸ τὸν παραπλεύρως αὐτοῦ καὶ μετέδιδεν ἄλλον τοιοῦτον εἰς τὸν παρακείμενον πλησίον. Τουτ' αὐτὸ ἐγίνετο κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον καὶ μεταξὺ τῶν γυναικῶν. 58 Αἱ Ἀποστολικαὶ διαταγαί, αἵτινες παρουσιάζουσιν ἡμῖν τὰ κατὰ τὸν 4ον καὶ 5ον αἰῶνα κρατοῦντα, γράφουσι τὰ ἑξῆς: «Εἶτα καὶ ἀσπαζέσθωσαν ἀλλήλους οἱ ἄνδρες καὶ ἀλλήλας αἱ γυναῖκες τὸ ἐν Κυρίῳ φίλημα... Μετὰ δὲ ταῦτα γινέσθω ἡ θυσία...» 59 Καὶ ἀλλαχοῦ «Καὶ ὁ διάκονος εἰπάτω πᾶσιν· «ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἁγίῳ». Καὶ ἀσπαζέσθωσαν οἱ τοῦ κλήρου τὸν ἐπίσκοπον, οἱ λαϊκοὶ ἄνδρες τοὺ λαϊκούς, αἱ γυναῖκες τὰς γυναῖκας». 60

Μετὰ τὸν ἀσπασμὸν ἀφελῶς καὶ ἄνευ πολυπλόκου τινὸς διατυπώσεως ἐγίνετο ἡ προσκομιδὴ τῶν πρὸς εὐχαριστίαν δώρων καὶ προσεφέρετο «τῷ προεστῶτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος καὶ κράματος», ἢ καθὼς κατωτέρω ἀναφέρει ὁ θεῖος Ἰουστῖνος «ἄρτος προσφέρεται καὶ οἶνος καὶ ὕδωρ». Ἐκ τούτου ἐμφαίνεται, ὅτι ἡ συνήθεια, ἵνα ἐν τῷ ποτηρίῳ μετὰ τοῦ προσφερομένου οἴνου ἀναμιγνύεται καὶ ὕδωρ, εἶναι ἀρχαιοτάτη, εἰς τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους ἀναγομένη.

Τῶν δώρων τούτων προσαγομένων ὁ προεστὼς ἀναπέμπει εὐχὰς καὶ εὐχαριστίας. Αἱ εὐχαὶ δὲ καὶ εὐχαριστίαι αὗται δὲν ἔχουσιν ὡρισμένον τινὰ καὶ μόνιμον τύπον, ἀλλ' εἶναι εὐχαὶ αὐτοσχέδιοι, τὰς ὁποίας δι' ἰδίων λέξεων ἀναπέμπει ὁ προεστὼς 61 «ὅση δύναμις αὐτῷ», εἴτε ἀναλόγως τῆς δυνάμεως, τῆς

58. Commentaire sur l' épitre aux Romains Πσελ. 598·

59. Βιβλ. Β' κεφ. 57.

60. Βιβλ. Η'. κεφ. 11.

91. Εἰς τοὺς πρώτους αἰῶνας, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ καὶ πραγματεύεται ὁ Bingham, ἕκαστος ἐπίσκοπος καθώριζε, καθὼς αὐτὸς ἔκρινε καλλίτερον, τὴν μορφὴν τῆς λατρείας ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς παροικίας αὐτοῦ. Μεταγενέστερον αἱ ἐπαρχιακαὶ ἐπισκοπαὶ καὶ ἐκκλησίαι ἐκκλησιαστικῆς τινος περιφερείας ἀμοιβαίᾳ καὶ ὁμοφώνῳ συγκαταθέσει συνεμόρφουν τὴν λειτουργίαν αὐτῶν πρὸς τὴν ἐν τῇ μητροπόλει κρατοῦσαν τοιαύτην. Πρβλ. Bingham μν.ἔργ.βιβλίον δέκατον τρίτον κεφάλ. πέμπτον §§ 1 καὶ 2.

ἐμπνεύσεως, τῆς πείρας, τὴν ὁποίαν οὗτος εἶχεν, εἴτε καὶ μετὰ πάσης προθυμίας καὶ δυνάμεως.

Πάντως ὅμως γενικῶς καὶ κατὰ τὰς κυρίας αὐτῶν γραμμὰς αἱ εὐχαὶ καὶ αἱ εὐχαριστίαι αὗται θὰ ἦσαν συγγενεῖς καὶ παρόμοιαι παρὰ ταῖς ἑκασταχοῦ ἐκκλησίαις. Καὶ δυνάμεθα τὰς κεντρικὰς αὐτὰς γραμμὰς νὰ συγκεντρώσωμεν τόσον ἐκ τῶν πληροφοριῶν τοῦ Ἰουστίνου, ὅσον καὶ ἐκ τῶν τοῦ κατ᾿ ὀλίγας τινὰς δεκάδας ἐτῶν μεταγενεστέρου του Εἰρηναίου.

Ἡ εὐχαριστία ἀνεφέρετο τῷ Θεῷ «ὑπὲρ τε τὸν κόσμον ἐκτικέναι σὺν πᾶσι τοῖς ἐν αὐτῷ διὰ τὸν ἄνθρωπον» [62] «ὑπέρ τε τοῦ γεγονέναι καὶ τῶν εἰς εὐρωστίαν πόρων πάντων, ποιοτήτων μὲν γενῶν καὶ μεταβολῶν ὡρῶν» [63] «καὶ ὑπὲρ τοῦ ἀπὸ τῆς κακίας, ἐν ᾗ γεγόναμεν ἠλευθερωκέναι ἡμᾶς καὶ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας καταλελυκέναι τελείαν κατάλυσιν διὰ τοῦ παθητοῦ γινομένου κατὰ τὴν βουλὴν αὐτοῦ» [63] καὶ ὑπὲρ «τοῦ πάλιν ἐν ἀφθαρσίᾳ γενέσθαι διὰ πίστιν τὴν ἐν αὐτῷ αἰτήσεις πέμποντες».[63] Καὶ προσελάμβανεν οὕτω τὴν μορφὴν αἴνου καὶ δόξης τῷ Πατρὶ τῶν ὅλων διὰ τοῦ στόματος τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος. [64] Ἡ Εὐχαριστία ἐγίνετο ὡσαύτως καὶ διότι κατηξίωσεν ὁ Θεὸς τὸν προεστῶτα νὰ προσφέρῃ τὰ δῶρα ταῦτα («ὑπὲρ τοῦ κατηξιῶσθαι τούτων παρ᾿ αὐτοῖς») [64]

Πρὸς τὴν εὐχαριστίαν ταύτην συνεδέετο καὶ ἰδιαιτέρα τις ἐπίκλησις καὶ καθαγιαστικὴ εὐχή, ἡ ὁποία μετέβαλλε τὰ δῶρα εἰς σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ. Τὴν εὐχὴν ταύτην ὑπαινίττεται ὁ Ἰουστῖνος λέγων: «οὕτως καὶ τὴν δι᾿ εὐχῆς λόγου τοῦ παρ᾿ αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν... ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καὶ σάρκα καὶ αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι». [65] Ταύτην ὑπονοεῖ καὶ ὁ Εἰρηναῖος λέγων: «Ὡς γὰρ ἀπὸ γῆς

62. *Ἰουστίνου* Διάλογος πρὸς Τρύφωνα C. 41
63. Ἀπολογία Α΄, 13.
64. Αὐτόθι, 65.
65. Αὐτόθι 66·

προσλαμβανόμενος τὴν ἐπίκλησιν [66] τοῦ Θεοῦ οὐκέτι κοινὸς ἄρτος ἐστίν, ἀλλ' εὐχαριστία...» [67] Καὶ ἀλλαχοῦ: «Ὁπότε οὖν καὶ τό κεκραμένον ποτήριον καὶ ὁ γεγονὼς ἄρτος ἐπιδέχεται τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ γίνεται ἡ εὐχαριστία σῶμα Χριστοῦ...» [68] Καὶ δὲν λέγεται μὲν οὐδὲ καθορίζεται, ὁποία τις ἦν ἡ εὐχὴ αὕτη, πάντως ὅμως ἐν αὐτῇ τῇ ἐπικλήσει ἢ ἐκκλήσει πρὸς τὸν Θεὸν θὰ συνεδέοντο καὶ οἱ λόγοι τοῦ Σωτῆρος, δι οὗ καθιδρύθη τὸ μυστήριον, οἵτινες καὶ σήμερον ἐπαναλαμβάνονται ἐν ταῖς λειτουργίαις ἡμῶν. Ἐντεῦθεν ἡ εὐχὴ αὕτη καθορίζεται ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου ὡς εὐχὴ λόγου τοῦ παρ' Αὐτοῦ (Ἰησοῦ Χριστοῦ). Αὗται εἶναι αἱ κεντρικαὶ γραμμαὶ τῆς εὐχαριστηρίου εὐχῆς, δι' ἧς ἐτελεσιουργεῖτο τὸ μυστήριον.

Τῆς τελεσιουργίας τοῦ μυστηρίου περατωθείσης, ἐπηκολούθει ἡ μετάληψις, ἐν τῇ ὁποίᾳ οἱ διάκονοι μετέδιδον «ἑκάστῳ τῶν παρόντων μεταλαβεῖν ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος», ἀλλὰ καὶ εἰς ἐκείνους ἐκ τῶν χριστιανῶν, οἵτινες ἦσαν ἀπόντες διὰ τῶν διακόνων ἐπέμπετο ἡ θεία μετάληψις [64].

Μετὰ τὸ πέρας τῆς θείας μεταλήψεως διενηργοῦντο μεταξὺ τῶν εὐπορούντων χριστιανῶν εἰσφοραὶ καὶ τὸ συλλεγόμενον ποσὸν παρεδίδετο εἰς τὸν προεστῶτα (τὸν πρεσβύτερον ἢ τὸν ἐπίσκοπον), ὅστις κατὰ τὴν κρίσιν αὐτοῦ ἐχρησιμοποίει τοῦτο ὑπὲρ ὀρφανῶν καὶ χηρῶν, ὑπὲρ τῶν νοσούντων, τῶν ἐν φυλακῇ εὑρισκομένων καὶ τῶν παρεπιδήμων καὶ ξένων.

Τοιαύτη ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἦτο ἡ θεία λειτουργία περὶ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου αἰῶνος, ὅπως περιγράφει αὐτὴν ὁ θεῖος Ἰουστῖνος.

---

66. ἢ κατ' ἄλλην γραφὴν ἐπίκλησιν (invocationem)
67. Contra Haereses βιβλ. ιν, 5,
68. Αὐτόθι. ν, 3.

Ε΄.

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Πρὸς τὸν παρ' Ἰουστίνῳ διασωθέντα τύπον τοῦτον τῆς ἀρχαιοτάτης τελεσιουργίας τοῦ μυστηρίου τῆς θ. Εὐχαριστίας εὑρίσκονται ὅμοιοι καὶ σύμφωνοι εἰς τὰς γενικὰς αὐτῶν γραμμὰς καὶ αἱ ἁπανταχοῦ τῶν Ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν δ΄ αἰῶνα διαμορφωθεῖσαι λειτουργίαι καὶ αἱ μέχρι σήμερον ἐν τοῖς χριστιανικοῖς ναοῖς τελούμεναι. Πρὸς πλήρη διαπίστωσιν καὶ ἐπιβεβαίωσιν τούτου δὲν θὰ ἦτο ἄσκοπος πρόχειρός τις σύγκρισις τῶν κυριωτέρων Ἑλληνικῶν λειτουργικῶν τύπων, τῶν εἰς ἡμᾶς περισωθέντων, πρὸς τὴν ἐν γενικαῖς πάντοτε γραμμαῖς ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου διαγραφεῖσαν λειτουργίαν. Εἰς τὸν κατωτέρω πίνακα δύναται ὁ φίλος ἀναγνώστης νὰ παρακολουθήσῃ τὴν σύγκρισιν ταύτην.

Κατ' Ἰουστῖνον	Αἰγυπτιακὸς Τύπος (Λειτουργία Ἁγίου Μάρκου)	**Συριακὸς ἢ Ἱεροσολυμιτικὸς Τύπος** (Λειτ. ἁγ. **Ἰακώβου**)	**Ἐν χρήσει σήμερον** (Λειτ. Χρυσ. καὶ **Βασ.**)
	Εὐχαριστήριος Προσευχὴ καὶ δέησις ὑπὸ τοῦ ἱερέως **Ἱκεσία** ὑπὲρ τοῦ βασιλέως, ὑπὲρ τοῦ **Πάπα** καὶ τοῦ **Ἐπισκόπου**, καὶ τῆς **Ἐκκλησίας**. Εὐχὴ συγχωρητικὴ	Ἐκφώνησις δοξολογίας Δεήσεις καὶ εὐχαὶ ὑπὸ οὗ ἱερέως μετὰ θυμιάματος	Ἐκφώνησις δοξολογίας Αἰτήσεις ὑπὲρ τῆς εἰρήνης τοῦ σύμπαντος κόσμου, ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, τοῦ βασιλέως, ὑπὲρ ευκρασίας ἀέρων κ. τ. λ. Ψαλμοὶ ἐκ τῆς **Π. Δ.** (Τυπικὰ)
	Εἴσοδος τῶν ἁγίων Γραφῶν	Εἴσοδος τῶν ἁγίων Γραφῶν Δεήσεις ὑπὲρ τοῦ σύμπαντος κόσμου, ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, ἀφέσεως ἁμαρτιῶν κ.τ.λ.	Εἴσοδος
Ἀναγνώσματα ἐκ τῶν Προφητῶν ἢ ἐκ τῶν ἀπομνημονευμάτων τῶν Ἀποστόλων	Ἀναγνώσματα Περικοπαὶ Ἀποστόλων καὶ Εὐαγγελίων	Ἀναγνώσματα ἐκ τῶν Προφητῶν ἐκ τῶν Εὐαγγελίων καὶ τέλος ἐκ τῶν Ἀποστόλων	Ἀναγνώσματα ἐκ τῶν Ἀποστόλων ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου
Κήρυγμα	Κήρυγμα	Κήρυγμα	Κήρυγμα
Κοιναὶ Εὐχαί.	Εὐχαὶ ὑπὲρ τῶν νοσούντων, ἀποδημούντων, ὑπὲρ ὑετῶν καὶ εὐφορίας, ὑπὲρ τοῦ βασιλέως, ὑπὲρ τῆς πόλεως, ὑπὲρ	Δέησις συναπτὴ ὑπὲρ τῆς ἄνωθεν εἰρήνης τοῦ σύμπαντος κόσμου κ.τ.λ. Αἰτήσεις ὑπὲρ τοῦ δωρηθῆναι τὴν ἡμέραν πᾶσαν τελείαν, ἁγίαν...	Ἐκτενὴς ἱκεσία μετ' εὐχῶν ἐν μέσῳ τῆς ὁποίας

Κατ' Ἰουστῖνον	Αἰγυπτιακὸς Τύπος	Συρ. ἢ Ἱεροσ. Τύπος	Ἐν χρήσει σήμερον
	τοῦ Πάπα καὶ τοῦ Ἐπισκόπου, ὑπὲρ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας	ἄγγελον εἰρήνης... Συγγνώμην καὶ ἄφεσιν... κ.λ.π.	
	ἀποχωροῦσιν οἱ Κατηχούμενοι	Ἀποχωροῦσιν οἱ κατηχούμενοι.	Ἀποχωροῦσιν οἱ Κατεχόμενοι.
	Εἴσοδος	Εἴσοδος	Εἴσοδος
Φίλημα εἰρήνης	Ἀσπασμὸς	Εὐχὴ προθέσεως	Νέα ἐκτενὴς
Προσκομιδὴ τῶν δώρων	Ὁμολογία πίστεως	Ὁμολογία πίστεως	Εὐχὴ τῆς προσκομιδῆς
	Εὐχὴ προθέσεως	Ἀσπασμὸς	Ἀσπασμὸς
			Ὁμολογία πίστεως
		Αἰτήσεις ὑπὸ τοῦ διακόνου ὑπὲρ τῆς ἄνωθεν εἰρήνης, τῆς εἰρ. τοῦ σύμπαντος κόσμου, τῶν καρποφορούντων καὶ καλλιεργούντων ἐν ταῖς ἁγίαις Ἐκκλησίας, τῶν μεμνημένων τῶν πενήτων τῶν ἐν γήρᾳ καὶ ἀδυναμίᾳ ὄντων, νοσούντων κ.τ.λ. τῶν ἐν παρθενίᾳ καὶ ἁγνείᾳ καὶ ἀσκήσει κ.τ.λ., πλεόντων, ὁδοιπορούντων κ.τ λ εὐκρασίας ἀέρων, ὑπὲρ πάσης ψυχῆς θλιβομένης, ὑγείας ἀσθενούντων, ἀναρρώσεως αἰχμαλώτων, ἀναπαύσεως τῶν προκεκοιμημένων.	
		Εὐχαὶ ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ συνεχεῖς ὑπὲρ τοῦ ἱκανῶσαι αὐτὸν εἰς τὴν Λειτουργίαν ταύτην, ὑπὲρ τοῦ μὴ γενέσθαι εἰς κατάκριμα τῷ Λαῷ τὸ οἰκονομηθὲν ἡμῖν τοῦτο πρὸς σωτηρίαν μυστήριον, ὑπὲρ τοῦ ποοδέξασθαι τὴν λογικὴν λατρείαν ταύτην ὡς προσεδέξατο Ἄβελ τὰ δῶρα, Νῶε τὰς θυσίας κ.τ.λ.	
Εὐχαριστήριοι προσευχαὶ ὑπὲρ τῆς δημιουργίας τοῦ παντὸς καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ὑπὲρ τῆς διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀπολυτρώσεως ὑπὲρ τοῦ κατηξιῶσθαι τὸν προεστῶτα, ἵνα προσφέρῃ τὰ δῶρα.	Εὐχαριστία τῷ «ποιήσαντι τὸν οὐρανὸν καὶ τὰ ἐν τῷ Οὐρανῷ, γῆν καὶ τὰ ἐν τῇ γῇ, θάλασσαν... «τῷ ποιήσαντι τὸν ἄνθρωπον κατ' ἰδίαν εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν... παραβάντα δὲ αὐτὸν	Εὐχαριστία καὶ δοξολογία καὶ αἶνος «τῷ πάσης κτίσεως δημιουργῷ, τῷ θησαυρῷ τῶν αἰωνίων ἀγαθῶν... ὃν ὑμνοῦσιν οἱ Οὐρανοὶ τῶν Οὐρανῶν καὶ πᾶσα δύναμις αὐτῶν, Ἥλιος τε καὶ Σελή-	Εὐχαριστία καὶ Ὕμνος τῷ «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι ἡμᾶς παραγαγόντι» τῷ «παραπεσόντας» ἀναστήσαντι πάλιν. Εὐχαριστία ὑπὲρ πασῶν «τῶν φανερῶν καὶ ἀφανῶν εὐεργεσιῶν τῶν

Κατ' Ἰουστῖνον	Αἰγυπτιακὸς Τύπος	Συρ. ἢ Ἱερ.Τύπος	Ἐν χρήσει σήμερον
	οὐχ ὑπερεῖδες, οὐδὲ ἐγκατέλιπες ἀγαθέ...» ἀλλὰ διὰ τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Ἰησοῦ Χριστοῦ ὡδήγησας αὐτὸν εἰς σωτηρίαν	νη...Ἱερουσαλὴμ... ἡ ἐκκλησία πρωτοτόκων ...οἱ Ἄγγελοι, Ἀρχάγγελοι, Θρόνοι, Κυριότητες, Ἀρχαί τε καὶ Ἐξουσίαι καὶ Δυνάμεις φοβεραί, καὶ τὰ Χερουβεὶμ τὰ πολυόμματα καὶ τὰ ἑξαπτέρυγα Σεραφείμ,.	εἰς ἡμᾶς γεγενημένων». Καὶ ὑπὲρ τῆς λειτουργίας ταύτης «ἣν δέξασθαι κατηξίωσεν» ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν, καίτοι παρεστήκασιν αὐτῷ χιλιάδες ἀγγέλων καὶ μυριάδες ἀρχαγγέλων, τὰ Χερουβεὶμ καὶ τὰ Σεραφεὶμ...
	Δέησις ὑπὲρ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ὑπὲρ τοῦ βασιλέως, ὑπὲρ πάντων τῶν νοσούντων καὶ ὁπωσδήποτε δοκιμαζομένων... Ὑπὲρ τῶν προκεκοιμημένων. Ἀνάγνωσις διπτύχων ὑπὸ τοῦ διακόνου.		
	Σύντομος δοξολογία, καθ' ὃν χρόνον ὁ λαὸς ψάλλει τὸ «Ἅγιος, ἅγιος...»	Καθ' ὃν δὲ χρόνον ὁ χορὸς ψάλλει τὸ ἅγιος, ἅγιος...ὁ ἱερεὺς ἀναγινώσκει εὐχὴν ὕμνου καὶ δοξολογίας διὰ τὴν πρὸς τὸν ἄνθρωπον συγκατάβασιν καὶ ἰδιαιτέραν Πρόνοιαν αὐτοῦ, τὴν ἐκδηλωθεῖσαν ἀπὸ τῆς δημιουργίας μέχρι τῆς διὰ τοῦ Χριστοῦ ἀπολυτρώσεως.	Μετὰ σύντομον δοξολογίας εὐχὴν (παρὰ τῷ Βασιλείῳ ἐκτενεστάτην) τοῦ λαοῦ ψάλλοντος τὸ ἅγιος ἅγιος... ἐπακολουθεῖ
Εὐχὴ λόγου τοῦ παρ' Αὐτοῦ.	Ἀφήγησις τῶν κατὰ τὴν παράδοσιν τοῦ μυστηρίου καὶ ἐκφώνησις τῶν λόγων τοῦ Κυρίου...	Ἀφήγησις τῶν κατὰ τὴν παράδοσιν τοῦ μυστηρίου καὶ ἐκφώνησις τῶν λόγων, οὓς ὁ Κύριος κατ' αὐτὴν εἶπε.	ἀφήγησις τῶν κατὰ τὴν παράδοσιν τοῦ μυστηρίου καὶ ἐκφωνοῦνται οἱ λόγοι τοῦ Κυρίου, οἱ κατὰ τὴν σύστασιν τοῦ μυστηρίου λεχθέντες.
Ἐπίκλησις κατ' Εἰρηναῖον	Ἐπίκλησις καὶ Εὐλογία Εὐχαὶ περατούμεναι εἰς τὴν Κυριακὴν προσευχὴν	Ἐπίκλησις καὶ εὐλογία Νέαι ἐκτενεῖς εὐχαὶ ὡς ἀνωτέρω καταλήγουσαι εἰς τὴν Κυριακὴν προσευχὴν	Ἐπίκλησις καὶ εὐλογία Εὐχαὶ ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων, ὑπὲρ τῆς οἰκουμένης, ὑπὲρ τῶν ἐν ἁγνείᾳ κ.τ.λ. ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας, ὑπὲρ τοῦ Ἐπισκόπου, καὶ αἰτήσεις καταχλειόμεναι διὰ τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς
Μετάληψις	Μετάληψις	Μετάληψις	Μετάληψις

Εἰς τὸν συγκριτικὸν τοῦτον πίνακα διακρίνει τις σαφέστατα τόσον παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ, ὅσον καὶ παρὰ τοῖς λοιποῖς λειτουργικοῖς τύποις τὰ δύο κύρια μέρη, εἰς ἃ διεκρίθη κατόπιν ἡ θεία λειτουργία· τὴν π ρ ο α ν α φ ο ρ ὰ ν δηλαδὴ καὶ τὴν ἀ ν α φ ο ρ ά ν.

Ἡ προαναφορά, ὁμοία πρὸς τὴν ἐν ταῖς συναγωγαῖς λατρείαν, ἀπετελεῖτο πάντοτε ἐκ προσευχῶν ἐξ ἀναγνωσμάτων καὶ ἐκ τοῦ ἐπακολουθοῦντος τοῖς ἀναγνώσμασι κηρύγματος. Ἡ ἀναφορὰ εἰσαγομένη διὰ τοῦ ἀσπασμοῦ τῆς εἰρήνης ἀπετελεῖτο 1) ἀπὸ τὴν ε ὐ χ α ρ ι σ τ ί α ν[69] ἥτις ἦτο ὁ πρόλογος ἢ τὸ προοίμιον αὐτῆς καὶ ἀνεπέμπετο πρὸς τὸν Θεὸν διὰ πάσας τὰς εὐεργεσίας Αὐτοῦ, εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, τὰς ἀπὸ τῆς δημιουργίας μέχρι τῆς ἐν Χριστῷ ἀπολυτρώσεως ἐπιδαψιλευθείσας· 2) ἀπὸ τὴν σύντομον ἀφήγησιν καὶ ἀνάμνησιν τῶν κατὰ τὴν σύστασιν τοῦ μυστηρίου ἐν ᾗ ἀφηγήσει ἐπελαμβάνοντο καὶ οἱ κατὰ τὴν σύστασιν λεχθέτες λόγοι· 3) ἀπὸ τὴν ἐπακολουθοῦσαν ἐπίκλησιν δι' ἧς καθηγιάζοντο τὰ δῶρα.

Τὴν ἀναφορὰν ἔκλειον εὐχαί τινες, αἵτινες κατέληγον εἰς τὴν Κυριακὴν προσευχήν. Καὶ ἐπηκολούθει ἀμέσως ἡ θεία Κοινωνία.

Εἰς τὰς γενικὰς αὐτὰς γραμμὰς συμπίπτουσιν ἐξ ὁλοκλήρου πᾶσαι αἱ περισωθεῖσαι λειτουργίαι, τόσον αἱ παλαιότεραι αἱ μηδέποτε ἤδη τελούμεναι, ὅσον καὶ αἱ ἐν χρήσει σήμερον ὑπάρχουσαι. Καὶ παρουσιάζεται οὕτω ἡ ἱερὰ τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν Παράδοσις φύλαξ ἄγρυπνος τῶν ὑπὸ τοῦ κυρίου καὶ τῶν Ἀποστόλων παρακατατεθέντων αὐτῇ, διὰ μέσου τῶν ποικίλων τοῦ ἑκάστοτε ἀνανεουμένου περιβάλλοντος παραλλαγῶν πιστῶς τηροῦσα τὴν οὐσίαν καὶ τὰς βάσεις ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἀπὸ τοὺς θεμελιωτὰς τῆς Ἐκκλησίας παρέλαβεν. Ἀναμφιβόλως ἡ τελεσιουργία τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας σὺν τῷ χρόνῳ διεμορφώθη καὶ ἀνεπτύχθη ἐπὶ τὸ ποικιλώτερον καὶ πολυσυνθετώ-

69 Πρῶτον παρὰ τῷ Κυπριακῷ ἡ ἀρχὴ τῆς εὐχαριστηρίου προσευχῆς ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῆς Εὐχαριστίας προσέλαβε τὴν τεχνικὴν ταύτην ὀνομασίαν Praefatio.

τερον. Πάντως όμως ο πυρήν έμεινεν αμετάβλητος. Ἐὰν δὲ ἠθέλομεν προέξει εἰς τὴν οὐσίαν καὶ εἰς τὴν βάσιν τῆς τελεσιουργίας ταύτης, οὐδαμῶς θ' ἀφιστάμεθα τοῦ ἀληθοῦς ἢ τοῦ πραγματικοῦ ἰσχυριζόμενοι, ὅτι τὸ μέγα τοῦτο τῆς σωηρίας ἡμῶν μυστήριον τελεσιουργεῖται καὶ σήμερον ἐν τοῖς ναοῖς ἡμῶν, ὅπως καὶ κατὰ τοὺς πρώτους, τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους ὑπ' ἐκείνων, ποὸς τοὺς ὁποίους παρέδωκεν αὐτὸ ὁ Σωτήρ.

Ἔγραφον ἐν Ἀθήναις κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1923.

Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ
ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
(1825—1872)

Συμπληροῦνται ἤδη κατ' Ὀκτώβριον τοῦ τρέχοντος ἔτους πεντήκοντα καὶ δύο ἔτη ἀπὸ τοῦ θανάτου ἑνὸς τῶν περιφανεστέρων ἐπιστημόνων κληρικῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τοῦ ἀρχιμανδρίτου Ἀνδρονίκου Δημητρακοπούλου. Ἡ συγγραφικὴ αὐτοῦ δρᾶσις ὑπῆρξε γονιμωτάτη, πλουσίους ἀποδοῦσα τοὺς πνευματικοὺς καρπούς, καίτοι ἐπὶ ἑπταετίαν μόνον διαρκέσασα. Διότι ὁ Δημητρακόπουλος λίαν προώρως, δυστυχῶς, ἐξέλιπε τὸν βίον, μηκέτι συμπληρώσας τὸ 47ον ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτοῦ καὶ μόλις προφθάσας νὰ καταδείξῃ τὴν μεγάλην αὐτοῦ ἐπιστημονικὴν ἱκανότητα, ἣν εὔλογον κρίνωμεν νὰ ὑπομνήσωμεν ἐν γενικωτάταις γραμμαῖς.

Ὁ Ἀνδρόνικος Δημητρακόπουλος, γεννηθεὶς τῷ 1825 ἐν Καλαβρύτοις, ἐξεπαιδεύθη ἐν τῇ Ριζαρείῳ Ἐκκλησιαστικῇ Σχολῇ καὶ ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου. Τῷ 1857 διορισθεὶς ἱερεὺς τῆς ἐν Λειψίᾳ ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Κοινότητος, ἐξεπλήρωσε μετὰ μεγάλου ζήλου τὰ καθήκοντα αὐτοῦ, προκαλέσας ἀμέσως τὴν συμπάθειαν καὶ τὴν ἀγάπην οὐ μόνον τῶν ἀποδήμων Ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ τῶν ξένων. Ἐπιστημονικῶς δὲ ἑαυτὸν μορφώσας διὰ συντόνου σπουδῆς καὶ μελέτης, ἔστρεψε τὴν προσοχὴν αὐτοῦ πρὸς τὴν ἀνερεύνητον ἔτι ἑλληνικὴν φιλολογίαν καὶ ἱστορίαν τῶν μέσων καὶ νέων χρόνων, περὶ ἣν ἤρξατο τότε ἀσχολούμενος ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας, ὁ ἐκ τῶν εἰσηγητῶν τῶν Βυζαντινῶν σπουδῶν ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις γενόμενος. Ὁ Δημητρακόπουλος ἐπεδόθη συντόνως εἰς ἐπιστημονικὰς ἐρεύνας ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τῆς Εὐρώπης, ἀναζητήσας ἰδίως ἀνέκδοτα Ἑλληνικὰ θεολογικὰ κείμενα. Τῷ 1863 μετέβη καὶ εἰς Ρωσσίαν, ἐργασθεὶς ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις Μόσχας καὶ Κιέβου καὶ ἀποκομίσας ἐκεῖθεν πλεῖστα πολυτιμότατα ἀνέκδοτα κείμενα. Μετὰ τοιαύτας δ' ἐρεύνας ὁ Ἀνδρόνικος Δημητρακόπουλος κατήρξατο τῶν σπουδαιοτάτων αὐτοῦ ἐκδόσεων.

Τῷ 1865 ἐκ κώδικος τῆς ἐν Μόσχᾳ Βιβλιοθήκης ἐξέδωκε δύο λόγους τοῦ Νικολάου Ἐπισκόπου Μεθώνης, ἀκμάσαντος κατὰ τὸν β'. αἰῶνα, μετὰ σοφῶν προλεγομένων καὶ παρατηρήσεων, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Νικο-

λάου Μεθώνης Λόγοι δύο «κατὰ τῆς αἱρέσεως τῶν λεγόντων τὴν σωτήριον ὑπὲρ ἡμῶν θυσίαν μὴ τῇ τρισυποστάτῳ θεότητι προσαχθῆναι ἀλλὰ τῷ Πατρὶ μόνῳ», Ἐν Λειψίᾳ 1865. Ἐν τοῖς προλεγομένοις παρέσχε βιογραφικὰς πληροφορίας περὶ τοῦ Νικολάου Μεθώνης καὶ ἀπηρίθμησε τὰ συγγράμματα αὐτοῦ, πρὸς δὲ τούτοις ἀφηγήθη τὰς θεολογικὰς συζητήσεις, αἵτινες παρέσχον ἀφορμὴν εἰς τὴν συγγραφὴν τῶν εἰρημένων λόγων καὶ αἵτινες περιεστρέφοντο περὶ τὴν ἑρμηνείαν τῆς ἐν εὐχῇ τῆς θείας Λειτουργίας ρήσεως «Σὺ εἶ ὁ προσφέρων καὶ προσφερόμενος...». Ἡ πρώτη δ' ἐκείνη ἐπιστημονικὴ ἔκδοσις τοῦ Ἀνδρονίκου ἐτέθη ὡς βάσις γενικωτέρας ἐκδόσεως ἐκ σειρᾶς τόμων ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη». Ὄντως δὲ μετὰ μικρὸν ἐξεδόθη ὁ πρῶτος αὐτῆς τόμος «Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη, ἐμπεριέχουσα Ἑλλήνων θεολόγων συγγράμματα, ἐκ χειρογράφων τῆς ἐν Μόσχᾳ Βιβλιοθήκης, νῦν πρῶτον ἐκδιδόμενα. Τόμος. Α΄. Ἐν Λειψίᾳ 1866». Ὁ πρῶτος οὗτος τόμος περιέχει συγγράμματα τοῦ Ζαχαρίου Μιτυλήνης (στ΄. αἰ.) Νικήτα Στηθάτου (ια΄. αἰ.) Ἰωάννου Φουρνῆ (ια΄, ιβ.΄ αἰ.) Εὐστρατίου Νικαίας (ια΄.—ιβ΄ αἰ.) Νικολάου Μεθώνης (ιβ΄. αἰ.) Νικηφόρου Βλεμμύδου καὶ Γεωργίου Ἀκροπολίτου (ιγ΄ αἰ.). Δυστυχῶς ὅμως ἡ πολύτιμος αὕτη ἔκδοσις, ἣν ἐκόσμησεν ὁ Ἀνδρόνικος διὰ σπουδαίων προλεγομένων καὶ παρατηρήσεων, περιωρίσθη μόνον εἰς τὸν Α΄. Τόμον, μὴ συνεχισθεῖσα, ἐλλείψει οἰκονομικῶν μέσων.

Τῷ ἐπιόντι ἔτει ἐδημοσίευσεν ὁ Ἀνδρόνικος τὴν πρώτην αὐτοτελῆ ἱστορικὴν αὐτοῦ πραγματείαν, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἱστορία τοῦ Σχίσματος τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἐν Λειψίᾳ 1867». Τοὺς ἐκ τῆς πωλήσεως τοῦ βιβλίου πόρους προώρισεν ὁ φιλόπατρις ἕλλην κληρικὸς ὑπὲρ τοῦ διεξαγομένου τότε κρητικοῦ ἀγῶνος, ὑπὲρ οὗ καὶ παρὰ τῶν ἐν τῇ ἑσπερίᾳ Εὐρώπῃ Ἑλλήνων ἐράνους συνέλεξεν. Ἐν τῷ ἀξιολόγῳ αὐτοῦ πονήματι, συντεταγμένῳ μετὰ πολλῆς ἀκριβείας, ἀφηγήθη τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀξιοθρηνήτου Σχίσματος, ἣν διεφώτισε διὰ τῆς παραθέσεως ἀνεκδότων κειμένων ἐκ τῶν Βιβλιοθηκῶν, ἃς ἐπεσκέπτετο. Γράφων δὲ ταὐτοχρόνως ἐν τῇ Τεργεσταίᾳ «Ἡμέρᾳ» ἐδημοσίευσε πρὸς τοῖς ἄλλοις τῷ 1868 («Ἡμέρα» ΙΓ, ἔτ. 1868, ἀριθμ. 653—55) καὶ ἀνεδημοσίευσεν ἐν ἰδίῳ τεύχει πραγματείαν Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως περὶ μουσικῆς ἐκ χειρογράφου τῆς ἐν Κιέβῳ τῆς Ρωσσίας Βιβλιοθήκης.

Τῷ 1869 συνήρχετο ἡ ἐν Βατικανῷ πρὸς ἀνακήρυξιν τοῦ ἀλαθήτου τοῦ Πάπα Ρώμης Σύνοδος, εἰς ἣν ὁ Πάπας προσεκάλεσε καὶ τοὺς Πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ δ' ἐκείνῃ ὁ Ἀνδρόνικος ἐδημο-

σίευσεν ἐκ χειρογράφου τῆς Βιβλιοθήκης Λογδούνου μετὰ παραθέσεως καὶ ἑτέρων ἀνεκδότων κειμένων «Ναθαναὴλ Χύχα, Ἐγχειρίδιον περὶ τοῦ πρωτείου τοῦ Πάπα. Ἐν Λειψίᾳ 1869» Ὁ ἐκδότης παρέσχε καὶ βιογραφικὰς εἰδήσεις περὶ τοῦ Ναθαναὴλ Χύχα, καθ' ἃς οὗτος ἤκμασε περὶ τὰ τέλη τῆς ιστ'. καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς ιζ'. ἑκατονταετηρίδος. Ἐγεννήθη καὶ ἐσπούδασεν ἐν Ἀθήναις, ἐδίδαξεν ἐν τῷ ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικῷ Φροντιστηρίῳ κατὰ τὰ ἔτη 1614—17, διῆλθε δὲ τὰ τελευταῖα τῆς ζωῆς αὐτοῦ ἔτη ἐν Κερκύρᾳ. Τὸ ἀνωτέρω Ἐγχειρίδιον μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου Δημητρακοπούλου ἔκδοσιν, μερίμνῃ τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Κυρίλλου β'. (1845 —1872) μετεφράσθη ἀραβιστὶ καὶ διενεμήθη κατὰ χιλιάδας ἀντιτύπων εἰς τοὺς ἀραβοφώνους ὀρθοδόξους, τυχὸν ἐνθουσιώδους ὑποδοχῆς. Ὁ Νικηφόρος Καλογερᾶς, καθηγητὴς ὢν τότε ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, κρίνων τὴν ἔκδοσιν ταύτην καὶ τὰ λοιπὰ ἔργα τοῦ Δημητρακοπούλου, ἐπῄνει αὐτὸν ὡς πολυμαθῆ ἄνδρα, ἀκαμάτως ἀναδιφῶντα τὰς τῆς ἑσπερίας Εὐρώπης Βιβλιοθήκας («Εὐαγγελικὸς Κήρυξ», Ἀθηνῶν, ἔτ. Α' 1866, σ. 378). Σχετικὴ δὲ πρὸς τὴν ἔκδοσιν ταύτην ὑπῆρξε καὶ ἡ ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 20 κώδικος τῆς ἐν Μόσχᾳ Βιβλιοθήκης δημοσίευσις ἐν τῷ ὑπὸ Μ. Βρετοῦ ἐκδιδομένῳ «Ἐθνικῷ Ἡμερολογίῳ» τῆς πολυκρότου ἐπιστολῆς τοῦ μητροπολίτου Κερκύρας Βασιλείου Πεδιαδίτου (ιγ' αἰῶνος) πρός τινα Πάπαν Ρώμης ἀπευθυνομένης («Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον» ἔτ. 1870, σ. 187—192). Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα οὗτος ἦτο ὁ Ἰννοκέντιος γ' (1198—1217), ὅστις συνεκάλεσε τοὺς Ἐπισκόπους τῆς Ἀνατολῆς, λῃστρικῶς καταληφθείσης ἐπ' αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων, εἰς Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, πρὸς ἐξέτασιν τῶν τὰς Ἐκκλησίας Ἀνατολικὴν καὶ Δυτικὴν χωριζόντων ζητημάτων. Ὁ Βασίλειος Πεδιαδίτης ὑποδεικνύει ὅτι δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ συγκρότησις τοιαύτης Συνόδου, μὴ ὑπάρχοντος τότε κανονικοῦ Πατριάρχου ΚΠόλεως, καὶ ἐλέγχει τὸν Πάπαν διὰ τοὺς ὑπ' αὐτοῦ γενομένους διωγμοὺς τῶν ὀρθοδόξων Ἱεραρχῶν καὶ τὰς παρανόμους χειροτονίας λατίνων, ὡς καὶ διὰ τοὺς περὶ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας νεωτερισμούς. Ἐν τῷ «Ἐθνικῷ Ἡμερολογίῳ» παρετέθη καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ Δημητρακοπούλου. Σχετικὴ ἐπίσης πρὸ ταῦτα τὰ δημοσιεύματα ὑπῆρξε καὶ ἡ μικρὰ πραγματεία τοῦ Ἀνδρονίκου ἐν τῇ «Ἡμέρᾳ» (1870, ἀριθμ. 773) «Περὶ τῶν αἱρετικῶν Παπῶν τῆς Ρώμης», ἵνα καταδειχθῇ ὅτι τὸ δόγμα τοῦ ἀλαθήτου τοῦ Πάπα εἶναι ἀβάσιμον.

Τῷ 1870 ἐδημοσίευσε τὸ κάλλιστον «Δοκίμιον περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν συγγραμμάτων Μητροφάνους τοῦ Κριτοπούλου, Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας. Ἐν Λειψίᾳ 1870», ἐν ᾧ παρέθηκεν ἀνεκδότους τούτου ἐπιστολάς,

ἐξ ἑλληνικῶν κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης Ἀμβούργου. Ἐν τῇ πραγματείᾳ ταύτῃ ἀπέκρουσε τὴν γνώμην τοῦ Κωνσταντίνου Σάθα, οὐχὶ ὀρθῶς φρονήσαντος ὅτι ἡ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Κριτοπούλου φερομένη ὁμολογία δὲν ἀνήκει εἰς αὐτόν. Ταὐτοχρόνως δὲ ἐν ἄρθρῳ περὶ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, δημοσιευθέντι τῷ 1870 ἐν τῷ «Ἐθνικῷ Ἡμερολογίῳ, (Βίος Κυρίλλου Λουκάρεως Πατριάρχου ΚΠόλεως, «Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον» ὑπὸ Μ. Βρετοῦ, ἔτ. Ι'. 1870, σ. 41—51), ἐν ᾧ καὶ περὶ ἄλλων ζητημάτων κατεχώρισε σημειώματα, ὑπεστήριξε, πάλιν ἐναντίον τοῦ Σάθα, τὴν γνώμην καθ' ἣν ἡ ἐπ' ὀνόματι Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως φερομένη Ὁμολογία ἀνήκει τῷ ὄντι εἰς αὐτόν. Δυστυχῶς περιῆλθεν ὁ Ἀνδρόνικος Δημητρακόπουλος εἰς σφοδρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον Σάθαν, ἐκδηλωθεῖσαν ἐν διαφόροις δημοσιεύμασιν ἀμφοτέρων ἐν ταῖς Τεργεσταίαις ἐφημερίσι «Κλειώ» καὶ «Ἡμέρα». Εἰς τὸν κατὰ τοῦ Σάθα συγγραφικὸν ἀγῶνα ὀφείλονται δύο ἄρισται πραγματεῖαι τοῦ Ἀνδρονίκου Δημητρακοπούλου «Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν Κ. Σάθα. Ἐν Λειψίᾳ 1871», «Ἐπανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν Κ. Σάθα μετά τινων προσθηκῶν», «Ἡμέρα» ΙΖ' 1872, ἀριθμ. 873—879. Ὁ Δημητρακόπουλος ὑπῆρξεν ἐν πολλοῖς ἀκριβέστερος τοῦ Κ. Σάθα.

Ἐγκαίρως δὲ ἤρξατο παρασκευάζων τὴν σπουδαιοτάτην αὐτοῦ συγγραφὴν «Περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς παρούσης (ιθ') ἑκατονταετηρίδος». Ταύτης μέρος ἀπετέλει ἡ δημοσιευθεῖσα «Ὀρθόδοξος Ἑλλάς, ἤτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραψάντων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν, Ἐν Λειψίᾳ 1872». Ἐν αὐτῇ ἀπηρίθμησε πάντας τοὺς Ἕλληνας τοὺς κατὰ Λατίνων γράψαντας ἀπὸ τοῦ Μ. Φωτίου (†891) μέχρι τοῦ Στυλιανοῦ Βλασοπούλου (†1822) ἵν' ἀποδείξῃ ψευδῆ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ δραπετίδου Λέοντος Ἀλλατίου (†1669), καθ' ὃν μόνον «δύο τρεῖς ἀπόκοτοι, ἀμαθεῖς καὶ λωλοὶ σχισματικοί» ἔγραψαν κατὰ τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας.

Δυστυχῶς αὕτη, ᾗ προετάχθη καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ συγγραφέως, ὑπῆρξεν ἡ τελευταία πραγματεία αὐτοῦ. Κατὰ τὸ 1872, καθ' ὃ ἔτος αὕτη ἐξεδόθη, ὁ Ἀνδρόνικος Δημητρακόπουλος χάριν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν ἐπεσκέφθη τὰς Βιβλιοθήκας τῆς Ἀνατολῆς καὶ δὴ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἀποκομίσας πλεῖστ' ἀνέκδοτα κείμενα. Ἀλλὰ κατὰ τὸ κοπιῶδες ἐκεῖνο ταξείδιον ἔπαθεν ἐκ κρυολογήματος, ὅπερ ἔρριψεν ἐν τῷ ὀργανισμῷ αὐτοῦ τὰ σπέρματα τοῦ θανάτου. Ἡμέρας τινὰς μετὰ τὴν ἐπάνοδον αὐτοῦ εἰς

Λειψίαν, ἤτοι τῇ 21 Ὀκτωβρίου 1872, ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς ἡλικίας καὶ τῆς πνευματικῆς αὐτοῦ δράσεως ἀπέθανεν!

Ἡ ἔκδοσις τῶν ὀλίγων συγγραφῶν αὐτοῦ εἶχον καταστήσει αὐτὸν πασίγνωστον καὶ παρ' ἡμῖν καὶ παρὰ τοῖς ξένοις, οἵτινες ἐτίμων ἰδιαζόντως τὸν διαπρεπῆ ἕλληνα κληρικόν, πολλὰ παρ' αὐτοῦ προσδοκῶντες. Τρία ἔτη πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ ἡ Σύγκλητος τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας ἀπένειμεν εἰς αὐτὸν τὸν τίτλον Ἐπιτίμου Διδάκτορος, μνησθεῖσα ρητῶς ἐν τῷ διπλώματι οὐ μόνον τῶν ἀξιολόγων αὐτοῦ συγγραφῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς παραδειγματικῆς αὐτοῦ πολιτείας. Εἰς αὐτὴν ἀφιέρωσε τὴν περὶ Μητροφάνους Κριτοπούλου πραγματείαν, ἐν ᾗ ἀπεκάλει ἑαυτὸν «ἁπλοῦν καὶ ἄμισθον τῶν γραμμάτων ἐργάτην» (σ. 62). Ὁ δὲ Α. Βυζάντιος ἐν τῇ «Ἡμέρᾳ» (ἔτ. 1872, ἀριθμ. 896, τῆς 28 (9) Νοεμβρίου 1872), θρηνῶν τὸν θάνατον αὐτοῦ, πρὸς τοῖς ἄλλοις ἔγγραφε, «Δὲν ὑπερβάλλομεν λέγοντες ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος Δημητρακόπουλος ἦτο τὸ τέλειον πρότυπον τοῦ χριστιανοῦ, τὸ τέλειον πρότυπον ὀρθοδόξου ἱερέως. Ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ συνέθαλλον ἐναμίλλως αἱ σπανιώταται ἀρεταί, ἡ ἀνυπόκριτος εὐσέβεια, ἡ ἀπροσποίητος μετριοφροσύνη, ἡ ἀνεξάντλητος ἐλεημοσύνη ἡ τρυφερὰ πρὸς τοὺς συγγενεῖς καὶ πρὸς τοὺς φίλους στοργή, ἡ χαλκέντερος φιλοπονία, ὁ εὐγενὴς ὑπὲρ τῶν γραμμάτων ζῆλος, ἡ διάπυρος φιλοπατρία, ἐκδηλωθεῖσα δι' ἁδρῶν ἀναλόγως θυσιῶν ἐν πάσῃ ἐθνικῇ ἀνάγκῃ· πρὸς τὸ ψυχικὸν δὲ τοῦτο κάλλος ἡμιλλᾶτο τὸ ἱεροπρεπὲς κάλλος τῆς μορφῆς, τὸ προσηνὲς καὶ μειλίχιον τοῦ ἤθους, τὸ ἐμβριθὲς τῶν σκέψεων καὶ τῶν λόγων».

Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ ἀείμνηστος ἀρχιμανδρίτης Ἀνδρόνικος Δημητρακόπουλος, φυσιογνωμία, ἀληθῶς, ἐξέχουσα ἐν τῷ ἑλληνικῷ Κλήρῳ τῶν νεωτέρων χρόνων, περικοσμουμένη ὑπὸ μεγάλης παιδείας καὶ μεγάλων ἀρετῶν. Διὰ τῶν ὀλίγων δὲ τούτων γραμμῶν προβάλλομεν αὐτὸν παράδειγμα ἀξιόζηλον, ἰδίᾳ τοῖς ἐν ταῖς Κοινότησι τῆς ἑλληνικῆς διασπορᾶς ἱερατεύουσιν Ἕλλησι κληρικοῖς.

ΤΑ ΔΙΚΑΙΑ ΤΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΑ΄ ΑΙΩΝΑ

Τὰ δικαιώματα τῶν ἐπισκόπων ἐπὶ τῆς θείῳ ἐλέῳ λαχούσης αὐτῷ Ἐπισκοπῆς δὲν περιωρίζοντο μόνον εἰς τὰ πνευματικὰ «τοῦ ἱερουργεῖν ἀκωλύτως, ἀναγνώστας σφραγίζειν, ὑποδιακόνους καὶ διακόνους χειροτονεῖν καὶ εἰς τὸ τοῦ πρεσβυτέρου ἀξίωμα προβιβάζειν, πνευματικοὺς πατέρας ἐγκαθιστᾶν, θείους καὶ ἱεροὺς ναοὺς καθιεροῦν καὶ ἁπλῶς εἰπεῖν πάντα τὰ ἀρχιερατικὰ τελεῖν ἀκωλύτως ὡς γνήσιος ἀρχιερεὺς τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς» ἀλλ' ἡ ἐξουσία αὐτοῦ ἐπ' αὐτῆς ἐπεξετείνετο καὶ εἰς τὰ ὑλικὰ καὶ «ἐπὶ πάντων τῶν προσόντων αὐτῇ δικαιωμάτων τε καὶ κτημάτων» οὐ μόνον ἐνοριακῶν, ἀλλὰ καὶ ἀτομικῶν, ἀνηκόντων προσωπικῶς τῷ προκατόχῳ τῆς ἐπισκοπῆς, ὑπὲρ ὧν ἀπόλυτον εἶχεν τὴν δεσποτείαν καὶ κυριότητα. Οἱ φυσικοὶ κληρονόμοι τοῦ τελευτήσαντος ἐπισκόπου οὐδὲν εἶχον δικαίωμα ἐπὶ τῆς ἀτομικῆς αὐτοῦ περιουσίας, ἀλλ' ἡ ἐκκλησία καὶ μόνη ἐκληρονόμει αὐτοὺς διὰ τῶν εἰς τὴν ἐπισκοπὴν διαδόχων, οἵτινες κανονικῶς τὸν θρόνον καταλαμβάνοντες θείῳ δικαίῳ καθίσταντο καὶ κληρονόμοι ἐπὶ πάσης αὐτοῦ τῆς περιουσίας εἴτε κτηματικῆς, εἴτε χρηματικῆς. Ὅ,τι ἐκ τῶν κόπων τοῦ ἐπισκόπου ἐπερίσσευε, τοῦτο ἀπέμενεν καὶ πάλιν ἐν τῇ αὐτῇ ἐκκλησίᾳ ὡς περιουσία καὶ κτῆσις αὐτῆς ἀναφαίρετος καὶ οὐδεὶς εἶχε δικαίωμα, οὔτε συγγενής, οὔτε πολιτεία οὔτε ἄλλη τις ἐκκλησία ἐπὶ πραγμάτων καὶ κτημάτων τῆς ἐπισκοπῆς εἰμὴ μόνον ὁ κανονικὸς καὶ νόμιμος αὐτῆς ποιμήν.

Ἀλλ' ἀτυχῶς σὺν πολλοῖς ἄλλοις καὶ τὸ σωτήριον καὶ θεῖον τοῦτο δίκαιον ἐξηφανίσθη καὶ ἐξέλιπεν ἢ διὰ προσγινομένας καταχρήσεις, ἢ διὰ τὴν ἀμέλειαν τῶν ἁρμοδίων. Καὶ σήμερον, ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοὐλάχιστον Κων)πόλεως, ὁ ἀδέσποτος δεσπότης ἀποθνήσκων καὶ μακαριζόμενος καταληστεύεται ἐν ταῖς ἐσχάταις αὐτοῦ ἀκόμη πνοαῖς ὑπὸ τῶν ἐλλοχευόντων συγγενῶν καὶ τὰ κατάλοιπα ψιχία καταμερίζονται μεταξὺ τῶν συγγενῶν καὶ τῶν πατριαρχείων, ἐκτιθέμενα τοῦτα εἰς δημόσιον πλειστηριασμόν! Καὶ ἡ ἐπισκοπή, ἐν ᾗ τὰ τοιαῦτα ἀπεκτήθησαν, θεᾶται τὸ πικρὸν τοῦτο τῆς διαρπαγῆς κατάντημα καὶ παρίσταται βωβὸς μάρτυς τῆς συντελουμένης ἀπαγωγῆς πραγμάτων τὰ ὁποῖα θὰ ἦσαν δι' αὐτὴν ὡς παρηγόρημα καὶ ἀνάμνησις ποιμένος μεθ' οὗ δι' ἱερῶν συνεδέθη ἀναμνηστικῶν δεσμῶν

τοῦ πνεύματος, καὶ ἀνακούφισις σημαντικὴ εἰς τὸν γυμνὸν ἐρχόμενον νέον αὐτῆς ποιμένα. Καὶ διὰ τοῦτο ὁ τὰ καταλύματα καταλαμβάνων τοῦ ἐκλιπόντος διάδοχος οὐδὲν ἐν αὐτοῖς εὑρίσκει σήμερον, καὶ ἀγωνίζεται ἀπὸ τῶν πρώτων τῆς ἐγκαταστάσεως ἡμερῶν εἰς τὴν ἐξεύρεσιν τῶν μέσων πρὸς ἀπόκτησιν τῶν χρειωδῶν καὶ καταδαπανᾶται ἡ σκέψις περὶ τὴν φροντίδα τῶν ὑλικῶν τῶν ἀπαραιτήτων καὶ ἀναγκαίων, πρὸς ζημίαν τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος.

Οἱ εἰς τὴν διακονίαν τῆς ἐκκλησίας καθοσιούμενοι καὶ ἐκ ταύτης συντηρούμενοι καὶ διὰ ταύτης πλουτοῦντες ἀνήκουσιν ἐξ ὁλοκλήρου εἰς αὐτὴν καὶ μόνην καὶ ψυχῇ καὶ σώματι· οἱ δι' ἀγάπην Χριστοῦ καὶ ἀφοσίωσιν πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ἐκ τῆς συγγενείας ἀποσπασθέντες καὶ οὐδὲν ἐξ αὐτῆς εἰς τὴν ἐκκλησίαν εἰσενεγκόντες, χάνουσι τὸ δικαίωμα τῆς διαθέσεως τῶν κατ' αὐτούς, καὶ πᾶσαν αὐτῶν ἐπικαρπίαν δικαιώματι θείῳ καρποῦται ἡ ἁγία ἡμῶν ἐκκλησία, ἧς τυγχάνει υἱὸς πνευματικὸς καὶ συγκληρονόμος. Ὁ τὰ πνευματικὰ κληρονομῶν διὰ τὴν πνευματικὴν πρὸς τὴν ἐκκλησίαν συγγένειαν, κληρονομεῖται φυσικῶς ὑπὸ τῆς ἰδίας πνευματικῆς οἰκογενείας καὶ εἰς τὰ ὑλικά, πολλῷ ἐλάσσονα τὴν ἀξίαν τῶν πνευματικῶν καὶ τιμήν. Τοῦτο ἦν τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας ἐκκλησιας καὶ τοῦτο δηλοῖ τὸ κάτωθι παρατιθέμενον ἔγγραφον, δι' οὗ ὁ ἐπίσκοπος Φιλίππων Ἰωάννης (κατὰ τὸ 1033) εὑρὼν εἰς τοὺς κώδικας τῆς μητροπόλεώς του δικαιώματά τινα τοῦ προκατόχου αὐτοῦ Φωτίου ἐπί τινος ἀμπελῶνος, ἐγκαλεῖ ἀμέσως τὸν ἀγοραστὴν αὐτοῦ Νικόλαον τὸν Σπαθοκανδίδην, τὸν ἀγοράσαντα ἔξωθεν τοῦτον παρὰ τοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ Καθηγουμένου τῆς Μονῆς τῶν Μηλαιῶν, καὶ διὰ συμβιβασμοῦ λαμβάνει τὸ ἀντίτιμον τοῦ ἀμπελῶνος χαράγματα χρυσίου εἴκοσι τέσσαρα εἰς περιποίησιν τῆς ὑπ' αὐτὸν Μητροπόλεως. Τὰ καταπατηθέντα τοῦ προκατόχου δικαιώματα διεκδικεῖ ὁ διάδοχος, ὡς γνήσιος αὐτοῦ κληρονόμος καὶ καρποῦται αὐτὸς δικαίῳ θείῳ τὸ ὑλικὸν ὑπόλοιπον ἀτομικῆς κτήσεως, τῇ συμπράξει καὶ βοηθείᾳ τῆς πολιτείας καὶ καθιστᾷ, μετὰ τὸν γενόμενον συμβιβασμὸν ἐξουσιαστὴν καὶ κυρίαρχον τοῦ ἀμπελῶνος τοῦ «μακαρίτου καὶ πρὸ αὐτοῦ προέδρου Φιλίππων Φωτίου» τὸν Σπαθοκανδιδην Νικόλαον ἐπιλέγων καὶ ἐπικυρῶν «ὅστις δὲ πολλάκις μετὰ θάνατόν μου φανῇ ἐπιζητῶν αὐτὸν (τὸν ἀμπελῶνα) εἴτε ὁ μετ' ἐμὲ ἐρχόμενος μὴ ἔχειν αὐτὸν τὸ οἱονοῦν εὔλογον, ὡς τὰ εἰκοσιτέσσαρα νομίσματα ***εἰς ἔξοδα γεγονότα τῆς ἐπ' ἐμὲ Μητροπόλεως***», ὡς τὸ ἑπόμενον ἔγγραφον διαλαμβάνει ἔχον ἐπὶ λέξει ὧδε :

Τὸ ἴσον τῆς διαπράσεως
τοῦ μητροπολίτου Φιλίππων
περὶ ἀμπέλου τῆς Χρυσουπόλεως
† Ἰωάννης ἀνάξιος ἐπίσκοπος Φιλίππων.

Ἰωάννης ὁ θεοφιλέστατος μητροπολίτης Φιλίππων, ὁς καὶ ἀνωτέρω ἰδιοχείρως τὴν ὑπογραφὴν ἐποιήσατο, τὴν παροῦσαν ἔγγραφον καὶ ἐνυπόγραφον συμβίβασιν τελείαν ἀπολύτως ποιῶ εἰς ὑμᾶς τὸν πάνυ Νικόλαον τὸν σπαθοκανδίδην [ὅς ἐπὶ] Φωτίου μητροπολίτου ἐξωνήσατο ὕπεργον ἄμπελον ἀπὸ τὸν μοναχὸν Ἡλιοὺ τὸν καὶ ἐπίτροπον καταλειφθέντα παρὰ Ἰωάννου τοῦ Ἑπταψύχου, ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Κάστρου Χρυσουπόλεως, τοῦ καὶ Καθηγουμένου μονῆς τῶν Μηλαιῶν. Εὑρὼν γὰρ δικαιώματά τινα περὶ τοῦ αὐτοῦ ἀμπελῶνος ἐν τῇ ὑπ' ἐμὲ Μητροπόλει, ἅτινα καὶ ἐδείκνυον τὸν αὐτὸν ἀμπελῶνα ἐξωνήσασθαι τὸν μακαρίτην Φώτιον καὶ πρὸ ἐμοῦ γεγονότα προέδρου [Φιλίππων, καὶ τὸν δὲ ἀμπελῶνα κατέχοντα καὶ δεσπόζοντα σὲ τὸν Σπαθοκανδίδην... καὶ τοῦτο κεκίνηκα ἐγκλητεῦσαι περὶ σοῦ [πρὸς] τὸν κύριον Ἀνδρόνικον ὅστις καὶ διωρίσατο ἐπιδοθῆναι τὸν ὑπ' αὐτὸν ἀμπελῶνα εἰς μέρος ἐμόν. Πρῶτον μὲν σοῦ ᾑρετισαμένου ἐπομόσασθαι τοὺς ἐν τῇ διαπράσει μάρτυρας ἀλλ' οὖν σὲ πληροφορῆσαι τὸν τῆς συκοφαντίας ὅρκον· καὶ τότε τὸν τέλειον ὅρκον τοὺς αὐτοὺς μάρτυρας ποιήσασθαι καὶ διὰ τὸ μὴ ὁρκωμοσίαν τινα γενέσθαι μεταξὺ ἡμῶν ἀπὸ συμβιβάσεως καὶ θελήσεως μου ᾑρετισάμην λαβεῖν ἀπὸ σοῦ... νομίσματα χρυσίου χαράγματος... κδ΄, ἅτινα καὶ εἰς περιποίησιν τῆς ὑπ' ἐμὲ Μητροπόλεως ᾑρετίθησαν καὶ τὸν ἀμπελῶνα παρέδωκα πρὸς τὸ μέρος σου τοῦ ἔχειν σὲ αὐτὸν εἰς ἰδίαν σου ἐξουσίαν πωλεῖν, χαρίζειν καὶ ὡς δόξῃ σοι τὰ ὑπὲρ αὐτοῦ διοικεῖν. Ὅστις δὲ πολλάκις μετὰ θάνατόν μου φανῇ ἐπιζητῶν αὐτὸν εἴτε ὁ μετ' ἐμὲ ἐρχόμενος μὴ ἔχειν αὐτὸν τὸ οἱονοῦν εὔλογον, ὡς τὰ κδ΄ νομίσματα εἰς ἔξοδα γεγονότα τῆς ἐπ' ἐμὲ Μητροπόλεως.

Ἐπὶ τοῦτο καὶ τὸν παρόντα χάρτην προέτρεψα γραφῆναι....

μηνὶ Ἰουνίῳ ιϛ΄ ἰνδ. α΄ ἔτει ϛφμα (1033 ἐν ᾧ καὶ τὸ παρὸν παρ' ἐμοῦ ὑπογραφὲν ἰδιοχείρως ἐπιστώθη.

Ἰωάννης ὁ ἀνάξιος ἐπίσκοπος Φιλίππων
Θεοφάνης ἐλάχιστος ἐπίσκοπος Καισαρουπόλεως
Δημήτριος ἐλέῳ Θεοῦ διάκονος
Βασίλειος ἐλέῳ Θεοῦ πρεσβύτερος μαρτυρῶν ἰδίᾳ χειρὶ ὑπέγραψα.

(Ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς Βατοπεδίου Τετρ. Γ. ἀριθ. 194).

Σ.Ε.

ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΠΟΤΗΡΙΟΝ ΤΗΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ

Ἡ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία καὶ ἡ Τέχνη ἐπλουτίσθησαν ἀπό τινων ἐτῶν δι' εὑρήματος μεγάλης ἀξίας: ἑνὸς ἁγίου Ποτηρίου. Ὅσον καὶ ἂν αἱ ἀπό τινος περὶ τοῦ Ποτηρίου τούτου σχετικαὶ μελέται τῶν εἰδικῶν εὑρίσκονται ἀκόμη εἰς τὸ στάδιον τολμηρῶν ὑποθέσεων, οὐδεὶς ὅμως δύναται νὰ ἀρνηθῇ ὅτι ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία ἀνέκτησε πολύτιμον θησαυρόν, συνδεόμενον πρὸς τὰ παλαιότατα τοῦ Χριστιανισμοῦ βήματα.

ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΠΟΤΗΡΙΟΝ ΤΗΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ

Αἱ ἀκόλουθοι γραμμαὶ παρέχουσιν εἰκόνα τινὰ περὶ τοῦ κειμηλίου τούτου.

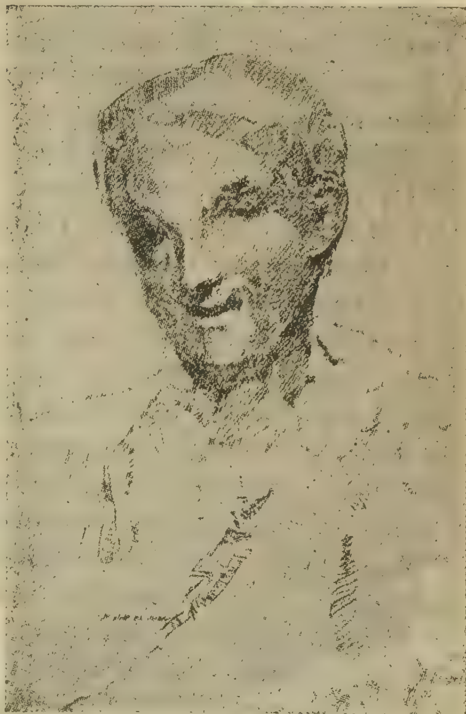
Ἀρχομένου τοῦ 1910, Ἄραβές τινες, σκάπτοντες φρέαρ ἐν Ἀντιοχείᾳ, παρὰ τὸν Ὀρόντον ποταμόν, ἀνεῦρον ἐν ἄλλοις τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἅγιον Ποτήριον, ἀργυροῦν, μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων. Τοῦτο καθαρισθὲν ἐν Παρισίοις μετὰ μεγάλων προφυλάξεων ὑπὸ τοῦ κ. André διὰ τῆς ξηρᾶς μεθόδου ἀπεστάλη εἰς Νέαν Ὑόρκην, ὅπου καὶ ἀπὸ τοῦ 1910 ἐμελετήθη ὑπὸ τοῦ δόκτορος Γουσταύου A. Fisen, τῆς ἐν Καλλιφορνίᾳ Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, ἀφιερώσαντος εὐρεῖαν δίτομον μονογραφίαν μετὰ πολλῶν εἰκόνων, ὑπὸ τὸν τίτλον The Great Ghalice of Antioch. New— York, 1923 εἰς ἣν καὶ ὀφείλεται ἡ εὐρεῖα δημοσιότης καὶ συζήτησις περὶ τοῦ εὑρήματος.

Ὁ κ. Arthur Bernard Gook, τῆς κλασσικῆς ἀρχαιολογίας lector ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Gambridge, ἠσχολήθη περὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου, γράψας σοβαρὸν ἄρθρον ἐν τῷ Gambridge Rewiew τῆς 15 παρελθόντος Φεβρουαρίου.

Ἐν τῇ Illustration ἐπίσης τῆς 7 Ἰουνίου ἐ. ἐ. δημοσιεύεται σχετικὸν πρὸς τὸ πολύτιμον εὕρημα ἄρθρον τοῦ κ. Robert de Beauplan. Πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα σχετικὰ ἄρθρα ἀνὰ τον Τύπον ἐγράφησαν, διεγείροντα τὴν κοινὴν περιέργειαν.

Τὸ ἅγιον Ποτήριον τῆς Ἀντιοχείας, ὡς ἐπικαλεῖται, ἔχει ὕψος μὲν 19 ἑκατοστομέτρων, διάμετρον δὲ δέκα πέντε. Ἀποτελεῖται ἐκ δύο κυπέλλων, ἐξ ὧν τὸ ἓν περιέχει τὸ ἕτερον, στηριζομένων δὲ ἐπὶ μιᾶς βάσεως. Τὸ κυρίως κύπελλον τοῦ Ποτηρίου εἶναι κατασκευασμένον ἐκ παχέος φύλλου ἀργύρου, ἀρκετὰ χονδροειδῶς ἐσφυρηλατημένου, περιβάλλεται ὅμως δι' ἐπενδύματος ἐκ τοῦ αὐτοῦ μετάλλου, κατὰ τὸ σύνηθες, λεπτοτάτης γλυπτικῆς τέχνης. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ ἐξωτερικὸν κύπελλον, ὥς τις θήκη τοῦ κειμηλίου. Ὁ ποῦς τοῦ Ποτηρίου εἶναι περιεστραμμένος ἐν ὄγκῳ ἐξ ἀργύρου ἄνευ διακόσμου, ὡς εὑρίσκονται τοιούτου εἴδους κατασκευαὶ κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Ἄλλως τε, ὑπάρχουσι πολλὰ τοιαῦτα Ποτήρια, τῆς αὐτῆς μορφῆς, χρονολογούμενα πάντα ἀπὸ τοῦ πρώτου μ. Χ. αἰῶνος. Ἡ βάσις τοῦ κυπέλλου εἶναι κεκοσμημένη διὰ συνθέσεων φυλλωμάτων. Ἓξ κλήματα ἀμπέλου μετὰ διπλοῦ στελέχους ἐκφύουσιν ἐξ αὐτῆς

καὶ καλύπτουσι διὰ τῆς ἁρμονικῆς περιπλοκῆς τῶν κλάδων αὐτῶν, τῶν σπειροειδῶν ἰνῶν, τῶν φύλλων καὶ τῶν βοτρύων τὰς πλευρὰς τοῦ ἱεροῦ σκεύους. Ζῶα συμβολικὰ— περιστεραί, εἷς κοχλίας, εἷς λαγωός, μία χρυσαλλίς, μία ἀκρίς, κ. ἄ. — συνδυάζονται ἐν τῇ διακοσμήσει ταύτῃ. Ὑπεράνω, στέφανος βραχὺς ἀνθέων λωτοῦ. Δύο κεντρικαὶ προσωπογραφίαι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, προσδίδουσι τὴν ἀνεκτίμητον εἰς τὸ ἱερὸν κειμήλιον ἀξίαν, διότι ἀντιπροσωπεύουσι τὴν ἀρχαιοτάτην εἰκονογραφικὴν αὐτοῦ παράστασιν, οὖσαν, ὡς πιστεύεται, ἔργον καλλιτέχνου συγχρόνου αὐτοῦ τούτου τοῦ Κυρίου ἡμῶν, οὗτινος καὶ δὲν εἶναι ἀδύνατον νὰ παρατήρησε τοὺς χαρακτῆρας. Ἡ μία ἐκ τῶν προσωπογραφιῶν τούτων εὑρίσκεται ἐπὶ τῆς ἐμπροσθίας, ἡ δὲ ἄλλη ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως. Ἑκατέρωθεν αὐτῶν παριστάνονται καθήμενοι οἱ Ἀπόστολοι εἰς δύο σειρὰς ἀνὰ ἕξ.

Ο ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ

Ὁ δόκτωρ Eisen κατηνάλωσεν ἔτη ἱκανὰ πρὸς εὕρεσιν τῆς ταὐτότητος ἑκάστου τῶν εἰκονογραφημένων προσώπων, διὰ τῆς ἑρμηνείας δὲ τῶν συμβόλων, τῶν λεπτομερειῶν τῆς ἀμφιέσεως, διὰ παντὸς εἴδους συγκρίσεων καὶ παραβολῶν, ἐπίστευσεν ὅτι ἠδυνήθη νὰ βεβαιώσῃ ὅτι αἱ παραστάσεις αὗται ἀντιστοιχοῦν αἱ μὲν τῆς μιᾶς ὄψεως πρὸς τὸν ἀπόστολον Πέτρον, τὸν ἀπόστολον Παῦλον, Ἰάκωβον τὸν πρεσβύτερον, τὸν ἀπόστολον Ἰούδαν καὶ τὸν Ἀνδρέαν, αἱ δὲ τῆς ἄλλης πρὸς τὸν Λουκᾶν, τὸν Εὐαγγελι-

στὴν Μᾶρκον, τὸν Ματθαῖον, τὸν 'Ιωάννην, καὶ 'Ιάκωβον τὸν μικρόν. Ὡς πρὸς τὰς προσωπογραφίας δὲ τοῦ Χριστοῦ βεβαιοῖ ὅτι αὗται ἀνάγονται εἰς δύο ἐποχὰς τοῦ βίου αὐτοῦ· καὶ ἡ μὲν τοῦ πρώτου ὁμίλου εἰς τὸν χρόνον τοῦ κηρύγματος αὐτοῦ, ἐν ἀνδρικῇ μορφῇ, ἡ δὲ τοῦ δευτέρου εἰς τὴν ἐφηβικὴν αὐτοῦ ἡλικίαν.

'Εὰν αἱ συνταυτίσεις αὗται εἶναι ἀκριβεῖς ἄξιον παρατηρήσεως τυγχάνει τὸ γεγονὸς ὅτι πολλοὶ ἀπόστολοι δὲν εἰκονίζονται ἐπὶ τοῦ Ποτηρίου τῆς 'Αντιοχείας: ὁ Φίλιππος. ὁ Θωμᾶς, ὁ Βαρθολομαῖος, ὁ Σίμων καὶ ὁ Ματθίας. 'Ενῷ, ἐξ ἄλλου, οὔτε ὁ Παῦλος οὔτε ὁ Μᾶρκος ἀπετέλουν μέλη τῶν Δώδεκα. 'Ερωτᾶται: δὲ διατὶ ὀκτὼ ἀπόστολοι καὶ δύο Εὐαγγελισταί; Διατὶ ὁ 'Ιησοῦς ἐν νεανικῇ ἡλικίᾳ; Καὶ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ παρίσταντο οἱ ἕνδεκα ἀπόστολοι μετὰ τοῦ 'Ιησοῦ;

Ὡς πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ 'Ιησοῦ Χριστοῦ, ἀνεξαρτήτως τῆς ἣν κατέχει τιμητικῆς θέσεως καὶ τῆς χειρονομίας, δι' ἧς τὰ ἄλλα πρόσωπα χαιρετῶσιν αὐτόν, εἶναι εὐδιάγνωστος καὶ ἐκ τῶν διαφόρων ἀναμφισβητήτων γνωρισμάτων. Κάθηται ἐπὶ θρόνου ἔχων πρὸς τὰ δεξιὰ ἀρνίον ὄρθιον. Ἡ περιστερὰ τοῦ 'Αγίου Πνεύματος ἵσταται ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ, ἐν δὲ τῷ ἐξ ἀνθέων λωτοῦ στεφάνῳ, χρησιμεύοντι ὡς ἀνωτάτῳ πλαισίῳ, προσδιορίζει αὐτὸν ἀστήρ, ὑπενθυμίζων τὸν ἀστέρα τῶν Μάγων. Οἱ βραχίονες αὐτοῦ εἶναι ἀνοικτοὶ ἐν σχήματι σταυροῦ. Ἡ δεξιὰ χεὶρ αὐτοῦ τείνεται πρὸς ἐπίπεδον ἐφ' οὗ κεῖνται δύο ἰχθύες, ἑπτὰ ἄρτοι καί, καθ' ὅσον δύναταί τις νὰ διακρίνῃ, στάχυς σίτου καὶ φύλλα φοίνικος. Ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ, ἀετὸς συμβολίζει ἴσως τὸ εἰδωλολατρικὸν κράτος, ὅπερ θὰ νικήσῃ ὁ Χριστιανισμός. 'Αλλ' ἡ μεγαλυτέραν ἐντύπωσιν προκαλοῦσα λεπτομέρεια εἶναι ὅτι ὁ Χριστὸς ἐν ἀντιθέσει πρὸς πᾶσαν τὴν προγενεστέραν παράδοσιν, παρίσταται ἀγένειος καὶ βραχείας κόμης, κατὰ τὸν Ἑλληνιστικὸν τύπον, γνωστὸν ἤδη ἐκ τοιχογραφιῶν τῶν κατακομβῶν, τὸν μόνον δ' ἐν χρήσει μέχρι Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου. Εἰς τὴν ἄλλην πλευρὰν τοῦ Ποτηρίου, ὁ 'Ιησοῦς ἔχει τὴν ἐμφάνισιν παιδὸς δώδεκα ἢ δέκα πέντε ἐτῶν, κρατεῖ εἰς τὴν ἀριστερὰν αὐτοῦ τὸ βιβλίον τοῦ Νόμου ὑπὸ μορφὴν εἰληταρίου, ἐλαφρῶς ἐκτετυλιγμένου. Τοιοῦτόν τινα θὰ ἠδύνατό τις νὰ φαντασθῇ τὸν 'Ιησοῦν ἐν μέσῳ τῶν διδασκάλων. Οἱ τέσσαρες Εὐαγγελισταί, οἵτινες περικυ-

κλοῦσιν αὐτὸν μετὰ τοῦ Ἰακώβου τοῦ μικροῦ, ἐκτελοῦσιν ὡσαύτως πρὸς τὸν Ἰησοῦν χειρονομίαν σεβασμοῦ.

Ὁ δόκτωρ Eisen κατέβαλεν ἰδιάζουσαν ἐπιμέλειαν πρὸς ὅσον οἷόν τε ἀναμφισβήτητον καθορισμὸν τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀνευρεθέντος Ποτηρίου. Ἡ μορφὴ αὐτοῦ εἶναι χαρακτηριστική: δοχεῖον ἄνευ λαβῆς, ᾠοειδές, στηριζόμενον ἐπὶ εἴδους σφαίρας πεπλατυσμένης, ἐπιστηριζομένης καὶ ταύτης ἐπὶ ποδὸς χαμηλοῦ καὶ στενοῦ. Ὁ ρυθμὸς οὗτος εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ρυθμὸν διαφόρων δοχείων, ἀνηκόντων πάντων εἰς τὸν πρῶτον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα. Εὑρίσκεται ἐπίσης ὁ ρυθμὸς οὗτος εἰς τὰς ἐπὶ τῶν τειχῶν τῆς Πομπηΐας εἰκονογραφείας, ἀναγκαίως προγενεστέρας τοῦ ἔτους 79, ὁμοίως δὲ ἐπὶ ἀργυρῶν νομισμάτων, χρονολογουμένων ἀπὸ τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ἰουδαίων καὶ τῆς πολιορκίας τῆς Ἱερουσαλήμ, τῷ 70 μ. Χ. Ἀπ' ἐναντίας, μετὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα ἐκλείπει τελείως ὁ ρυθμὸς οὗτος ὑποχωρῶν εἰς ἄλλους, παρέχοντας, καλυτέραν ἰσορροπίαν καὶ μεγαλυτέραν σταθερότητα.

Κατὰ τὸν Beauplan ἀπὸ συλλογισμοῦ εἰς συλλογισμόν, ὁ σοφὸς Ἀμερικανὸς προήχθη εἰς οἰκοδομὴν ὑποθέσεως, μοναδικῶς μὲν τολμηρᾶς, ἀλλὰ λίαν ὑποβοηθητικῆς: Κατὰ τὰ πορίσματα τοῦ Eisen, τὰ δύο μέρη τοῦ Ποτηρίου, τὸ ἐσωτερικὸν καὶ τὸ ἐξωτερικόν, δὲν εἶναι τῆς αὐτῆς χρονολογίας. Καὶ ἂν συνέβη ὥστε ἄτεχνον ἀργυροῦν κύπελλον νὰ περικλεισθῇ ἐντὸς πολυτίμου περιβλήματος, τοῦτο σημαίνει ὅτι ἀπέδιδον εἰς αὐτὸ ἀξίαν κειμηλίου. Ὁ Eisen ἐξηγεῖ τὸ γεγονὸς ὡς ἕπεται: Μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Ἱερουσαλὴμ (70 μ. Χ.) ἡ Ἀντιόχεια κατέστη τὸ κέντρον τῆς χριστιανωσύνης ἐν Ἀνατολῇ· τούτου ἕνεκα εἶναι πιθανώτατον ὅτι αὕτη ἐκληρονόμησε πολλοὺς θησαυρούς, φυλαττομένους ἐν Ἱερουσαλήμ. Ἑπόμενον δὲ ἦτο νὰ περιβάλλωσι δι' ἰδιαιτέρου σεβασμοῦ οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ τὸ Ποτήριον τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς οἱ Μαθηταὶ διεφύλαξαν μετὰ θρησκευτικῆς εὐλαβείας εἰς ἀνάμνησιν τοῦ Διδασκάλου. Ὁ Eisen πιστεύει ὅτι τὸ ἱστορικὸν ἐκεῖνο Ποτήριον εἶναι τὸ ἐν Ἀντιοχείᾳ ἀνευρεθέν. Ἀκριβῶς δὲ καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον, ἔτη τινὰ βραδύτερον, ἡ εὐσέβεια τῶν πιστῶν ἔδωκεν εἰς αὐτὸ διακόσμησιν ἀξίαν πρὸς τὰς ὑψηλὰς ἀναμνήσεις ἃς προεκάλει. Ἡ ταφὴ δὲ τοῦ ἁγίου Ποτηρίου ἀναφέρεται εἴτε εἰς τὴν ἐποχὴν Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου εἴτε εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Χοσροῶν τῆς Περσίας. Κατὰ τὰς προτεινομένας

ὑποθέσεις. ὁ Ἰουλιανὸς κλείσας τὴν ἐν Ἀντιοχείᾳ Βασιλικὴν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, τὸν μὲν πλοῦτον αὐτῆς ἀφήρεσε, τὸν δὲ θησαυροφύλακα αὐτῆς κατεδίκασεν εἰς ἀποκεφαλισμόν, ὡς ἀποκρύψαντα ἀντικείμενον μεγάλης ἀξίας. Τὰ ἀφαιρεθέντα ὑπὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ Σκεύη ταῦτα ἀπεστάλησαν εἰς τὰ θησαυροφυλάκια Κωνσταντινουπόλεως Μετὰ τὸν θάνατον ὅμως τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὁ διάδοχος αὐτοῦ ἐπέστρεψεν αὐτὰ εἰς τὴν Βασιλικὴν τῆς Ἀντιοχείας. Τὰ σκεύη ὅμως ταῦτα, πολλὰ τῶν ὁποίων εὑρέθησαν μετὰ τοῦ ἁγίου Ποτηρίου Ἀντιοχείας, ἔκρυψαν οἱ χριστιανοὶ ἐντὸς λάκκου κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Χοσρόων, εἴτε τῷ 544, εἴτε τῷ 614, ὅτε Χοσρόης Β' ἐκυρίευσε τὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ τὴν Συρίαν. Μεταξὺ τῶν κεκρυμμένων θησαυρῶν ἦτο καὶ τὸ Ἅγιον Ποτήριον.

Σχετικῶς πρὸς τὴν ἑρμηνείαν ταύτην τοῦ δόκτορος Eisen, ὁ Robert de Beauplan φρονεῖ ὅτι ὅσον εὐφυὴς καὶ ἂν εἶναι αὕτη, ὅμως πολλοῦ ἀπέχει τοῦ νὰ εἶναι ἑδραία. Τὸ αὐτὸ φρονεῖ καὶ περὶ τῶν συνταυτίσεων τῶν προσώπων. Δύο πορίσματα ὅμως θεωρεῖ ἐκτὸς ἀμφιβολίας. Πρῶτον ὅτι αἱ γλυφαὶ τοῦ Ποτηρίου τῆς Ἀντιοχείας ἐξετελέσθησαν ὑπὸ καλλιτέχνου τοῦ πρώτου αἰῶνος, ἰσχυρῶς ἐπηρεασμένου ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἤτοι αὗται εἶναι σύγχρονοι αὐτοῦ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Τὸ δεύτερον ἀναμφισβήτητον γεγονὸς εἶναι ὅτι αἱ δύο κεντρικαὶ εἰκόνες τοῦ Ποτηρίου παριστῶσι τὸν Χριστὸν ὅπως ἐνόουν οἱ πρῶτοι πιστοὶ τῆς ἀρτιγενοῦς Ἐκκλησίας, ὃν δὲ πολλοί, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἶχον γνωρίσει προσωπικῶς. Οὕτως ὥστε, διὰ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἀνακαλύψεως τῆς Ἀντιοχείας ἔχομεν τὴν ἀρχαιοτάτην εἰκονογραφικὴν παράστασιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, μηδαμῶς προσβαλλομένην, ὡς πρὸς τὴν αὐθεντικότητα, ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁλόκληρος ἡ προγενεστέρα παράδοσις εὑρίσκεται εἰς ἀντίθεσιν ὡς πρὸς τὰ χαρακτηριστικά.

Τὸ πολύτιμον Ποτήριον κατέχει ὁ ἐν Ἀμερικῇ οἶκος τῶν Konchakji, συλλεκτῶν ἀντικειμένων ἀρχαιολογικῆς φύσεως καὶ δὴ τῆς Ἀνατολικῆς τέχνης.

ΑΡΧΙΜ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Ι. ΚΑΡΠΑΘΙΟΣ

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΣΥΝΤΑΚΤΑΙ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Κ. Ι. Δ. (ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ι. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ) Π. Ι. Μ. (Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ)
Α. Α. (ΑΜΙΛΚΑΣ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ) Ι. Β. (ΙΕΖΕΚΙΗΛ ΒΕΛΑΝΙΔΙΩΤΗΣ)
Δ. Σ. Μ. (ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΙΜΟΥ ΜΠΑΛΑΝΟΣ) Γ. Π. (ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ)
Α. Ν. Δ. (ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ Ν. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ) Ε. Ι. Κ. (ΕΜΜΑΝ. Ι. ΚΑΡΠΑΘΙΟΣ)

Σύντμησις τῶν τίτλων τῶν ἐν τῇ Βιβλιογραφίᾳ ἀναφερομένων περιοδικῶν: ΕΦ [«Ἐκκλησ. Φάρος», ΝΣ [«Νέα Σιών», Ἱεροσολύμων], ΓΠ [«Γρηγόριος Παλαμᾶς»], Α [«Ἀνάπλασις»], Μ [«Μαλεβός»], Τ. Ι. [«Τρεῖς Ἱεράρχαι»], Ι. Σ. [«Ἱερὸς Σύνδεσμος»].

ΚΡΙΤΙΚΗ

Δημοσθένους Θ. Χατζηκακίδου. Τὰ κατὰ Οἰκονόμον ἢ Βίος, ἔργα καὶ Πολιτεία τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων. Μεγάλου τοῦ Γένους Διδασκάλου τοῦ ἐκ Τσαριτσάνης.

Περὶ τοῦ ἐξόχου καὶ ἡδυεποῦς Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων ἐγράφησαν πολλὰ πολλάκις καὶ δὴ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους. Τὸ πρῶτον ἡμεῖς ἐγράψαμεν ἐκτενῶς πρὸ δωδεκαετίας καὶ πλέον ἐν τῷ «Ἐκ]κῷ Φάρῳ» τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐκτενέστερον καὶ ἀναλυτικώτερον ἐν τῷ «Γρηγορίῳ Παλαμᾷ» τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλ' ὁμολογοῦμεν ὅτι δὲν ἐξηντλήσαμεν τὴν πολυμερῆ αὐτοῦ δρᾶσιν τόσῳ μᾶλλον ὅσῳ ὑπάρχουν ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι καὶ ἄλλα χρήζοντα ἐρεύνης [1]. Ὄντως ὁ διάσημος κληρικὸς εἶνε ἐκ τῶν εὐσεβεστάτων καὶ πολυμαθεστάτων ἀνδρῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος· εἶνε ὁ αὐστηρὸς τηρητὴς τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἐθνικῶν παραδόσεων, ὑπὲρ ὧν ἠγωνίσατο γενναίως καθ' ὅλον τὸν πολύπλαγκτον αὐτοῦ βίον· εἶνε ὁ γνήσιος ἀντιπρόσωπος τοῦ πνεύματος τῶν Ἁγίων Πατέρων τῆς Ἁγίας Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ἦτο γνώστης, εἴπερ τις καὶ ἄλλος, τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἔγραφεν ἄριστα τὴν καθαρεύουσαν. «Βλέπεις, (ἔγραφεν ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Σ. Βυζάντιον τῷ 1835), ὦ φίλε, πόσον καθ'

1. Ἐκ τῶν νεωτέρων ἔγραψε πολλὰ περὶ τοῦ Κ. Οἰκονόμου ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν κ. Χρυσόστομος ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος σελ. 145 καὶ ἑξῆς.

ἡμᾶς παρημελήθησαν αἱ Ὀλυμπιάδες Μοῦσαι· καὶ ποῖον Αὐγείου φορυτὸν ἡμιμαθῶν τινων ἡμιελλήνων κάλαμοι μετοχετεύοντες ἀπὸ ξένων γλωσσῶν ἐπισωρεύουσι καθ' ἑκάστην εἰς τὴν Ἑλλάδα φωνήν, διαφθείροντες τὰς Μούσας! καὶ προβαίνει πολὺς ὁ βαρβαρισμὸς καὶ μέγας».

Ὁ συγγραφεὺς τῆς προκειμένης μικρᾶς συγγραφῆς συντόμως ἀναπτύσσει περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων τοῦ ἀοιδίμου κληρικοῦ καὶ κυρίως περὶ τῆς μεθόδου τῆς διδασκαλίας του ἐν τῷ Φιλολ. Γυμνασίῳ τῆς Σμύρνης, τὸ ὁποῖον ὀχλοκρατικῶς διελύθη. Ὁ Κ. Οἰκονόμος εἰς τὴν διδασκαλίαν καὶ δὴ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων εἶχεν ἀπ' ἀρχῆς ἰδίαν μέθοδον καὶ σύστημα ἐξ αὐτομαθείας, τὸ ὁποῖον ἡ ἀγχίνοια καὶ ἡ περὶ τοὺς κλασσικοὺς Ἕλληνας μεγάλη πεῖρα καὶ γνῶσις ὑπεδείκνυον. Οὕτω δὲ κατώρθωνε, μὲ τὴν λαμπρὰν μέθοδον νὰ ἐξέρχωνται οἱ μαθηταὶ γνῶσται τῆς ἀρχαίας γλώσσης καὶ «πολλοὶ πολλάκις μαθηταί, ὡς λέγει, συνέταττον εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικήν, μὲ τὴν αὐτὴν ἐπίσης ἐπιτυχίαν, ὡς καὶ εἰς τὴν νεωτέραν». Ὁ συντάκτης, μαθητὴς τοῦ ἀοιδίμου, ἐξαίρει τὴν μέθοδον τῆς διδασκαλίας του εἰς τὴν μετάδοσιν τῆς ὁποίας μετεχειρίζετο «ὁ πολυεδήμων πᾶσαν σχεδὸν ἐπιστήμην καὶ τέχνην». Ἀλλὰ κυρίως «ἠγωνίζετο καὶ ηὔχετο νὰ ἴδῃ τοὺς μαθητὰς ἠθικοὺς καὶ ἐναρέτους». Ἐκ τῆς Σχολῆς ἐκείνης ἐξῆλθον οὐκ ὀλίγοι, οἵτινες κατόπιν κατέλαβον σπουδαίας θέσεις. Ἀληθῶς δὲ οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους, καὶ ἄγευστοι τῶν νεωτέρων παιδαγωγικῶν γνώσεων. πυρπολούμενοι ὑπὸ τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας καὶ τῆς φιλοπατρίας, ἐδημιούργουν ἀληθεῖς Ἕλληνας καὶ ἐναρέτους ἀνθρώπους. Οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους, τὸ πλεῖστον κληρικοί, συνετέλεσαν εἰς τὴν παρασκευὴν τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως τοῦ δουλεύοντος Ἔθνους. Πᾶν ἔθνος πρέπει νὰ ζητήσῃ τὴν πρόοδόν του ἐν παντὶ κλάδῳ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης, θὰ θεραπεύσῃ δὲ τὰ ἰδανικά του καὶ θὰ δημιουργήσῃ ἐπὶ ἀσφαλῶν βάσεων τὴν ἱστορίαν τοῦ μέλλοντός του μόνον διὰ τῶν καλῶν σχολείων καὶ τῶν καλῶν διδασκάλων.

Ὁ συγγραφεὺς λίαν συντόμως ἀναφέρει περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι δράσεως καὶ τῶν ἔργων του χωρὶς ν' ἀναλύῃ αὐτά, οὐδὲ ἀναφέρει περὶ τῶν θεολογικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἐρίδων καὶ περὶ τοῦ ἀγῶνος, ὅν διεξήγαγε καθόλου ὑπὲρ τῶν εὐσεβῶν παραδόσεων καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας, κατὰ τῶν παντοίπων καὶ ποικιλωνύμων προπαγανδῶν. Ἡ συγγραφὴ εἶνε, συντόμως εἰπεῖν, σύντομος μέν, ἀλλὰ χρονογραφικὴ ἀνάπτυξις τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων τοῦ ἀοιδίμου κληρικοῦ, ὅν ἐγνώρισε

καὶ παρ' οὗ ὅ,τι μάλιστα ὠφελήθη, ὡςμαθητὴς αὐτοῦ ἐν Σμύρνῃ. Ἐν τέλει λαμπρῶς περιγράφει τὴν ἐξωτερικὴν αὐτοῦ ὄψιν καὶ τὸ ἦθός του ὧδε. «Ἦτο δὲ ὁ ἀνὴρ εὐσώματος, ὀφθαλμοὺς ἔχων μέλανας καὶ ζωηροτάτους, κόμην περὶ τὴν νεανικὴν καὶ ἀνδρικὴν ἡλικίαν καστανόχρουν, μέτωπον ἀρχαϊκόν, ὄψιν μὲ χαρακτῆρας ἀρρενωποὺς καὶ γλυκεῖς. Τὸ δὲ ἦθος εὐμενής, ἀγχίνους καὶ σεμνοπρεπής· κεκτημένος ἔμφασιν εὐγενείας καὶ εὐγλωττίαν ἀπαράμιλλον, μετὰ κοσμίου καὶ χαριεστάτης ἀστειότητος ἐν ταῖς κατ' ἰδίαν συναναστροφαῖς καὶ συνδιαλέξεσιν· εὐπροσήγορος εἰς ἄκρον, ἑνόνων τὴν εἰλικρίνειαν μετὰ τῆς ἁπλότητος καὶ συγκερνῶν τὰς ἀρετὰς τοῦ εὐσεβοῦς φιλοσόφου μετὰ τῶν προτερημάτων τοῦ χρηστοῦ καὶ ἐξόχου πολίτου, καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἁγνοῦ καὶ πιστοῦ ἱερέως μετὰ τῶν πλεονεκτημάτων τοῦ καλλίστου οἰκογενειάρχου».

† Ο ΓΟΡΤΥΝΟΣ ΚΑΙ ΜΕΓ]ΠΟΛΕΩΣ ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ

Πατριαρχικῆς ἱστορίας μνημεῖα Α' Γρηγορίου. Ε' διάδοχοι (χειρόγραφον ἐκδιδόμενον) ἐπιμελείᾳ ***Μανουὴλ Ιω Γεδεὼν*** μεγάλου χαρτοφύλακος καὶ χρονογράφου τῆς τοῦ Χρ. Μ. Ἐκκλησίας ὑπομνηματογράφου τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων. Ἀθήνησι 1922 ἐκδοτικὸς οἶκος Γεωργίου Ἰω. Βασιλείου σ. 80.

Ὁ διαπρεπὴς ἱστοριοδίφης κ. Μανουὴλ Ι. Γεδεών, ὁ ἀκάματος συγγραφεύς καὶ ἐπιμελὴς ἐρευνητής τῆς πατρίου ἡμῶν ἱστορίας διὰτοῦ ἀνωτέρω νέου αὐτοῦ ἔργου, ἐπλούτισε τὴν ἐκκλησιαστικοϊστορικὴν ἡμῶν φιλολογίαν. Ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ ἐξέδωκεν ὁ συγγραφεὺς τὸν «ἱστορικὸν ἐν ἐπιτομῇ πίνακα τῶν ἀπὸ τοῦ 1821 ἔτους πατριαρχευσάντων ἐν Κωνσταντινουπόλει» τὸν συγγραφέντα μὲν πιθανῶς κατὰ τὸ 1860 ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ καὶ ἐξ ἄλλων ἔργων καὶ τῆς πρὸς τὰ γράμματα ἀγάπης Γεωργίου Κωνσταντινίδου, δοθέντα δὲ αὐτῷ κατὰ τὸ 1891 ἐν ἁγίῳ Ὄρει ὑπὸ τοῦ μακαρίου πατριάρχου Ἰωακείμ. Ἐν τῷ πίνακι τούτῳ βιογραφοῦνται οἱ ἀκόλουθοι δέκα πατριάρχαι 1) Εὐγένιος 2) Ἄνθιμος 3) Χρύσανθος 4) Ἀγαθάγγελος 5) Κωνστάντιος 6) Κωνστάντιος Β' 7) Γρηγόριος 8) Ἄνθιμος Δ' 9) Ἄνθιμος Ε' καὶ 10) Γερμανός, οἱ πατριαρχεύσαντες ἀπὸ τοῦ 1821 μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε', μέχρι τοῦ 1845. Διατὶ ὁ πίναξ οὗτος, ὁ γραφεὶς κατὰ τὸν Γεδεὼν τῷ 1860 φθάνει μέχρι τῆς πατριαρχείας τοῦ Γερμανοῦ τοῦ ἀπὸ Δέρκων, τοῦ ἀναβιβασθέντος κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦ πίνακος εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῇ 12

Ἀπριλίου 1842 καὶ οὐχὶ μέχρι τῆς ἐποχῆς τῆς συγγραφῆς τοῦ πίνακος ἤτοι μέχρι τοῦ 1860 δὲν ἐξηγεῖ ὁ Γεδεών. Πάντως τὸ χειρόγραφον τοῦ Κωνσταντινίδου περατοῦται ἀποτόμως διὰ μιᾶς σημειώσεως διαγεγραμμένης, πιθανῶς ὑπὸ τοῦ ἰδίου, ἥτις ἀναμφιβόλως ἀναφέρεται εἰς τὸν Γερμανὸν τὸν ἀπὸ Δέρκων, οὐχὶ δὲ εἰς τὸν Ἄνθιμον τὸν Ε´ εἰς τὸν ὁποῖον μετὰ τὸν ὑπὸ τοῦ Κωνσταντινίδου γενόμενον χαρακτηρισμὸν τοῦ Ἀνθίμου δὲν δύναται νὰ ἀναφέρηται. Τὸν ἐκδοθέντα ἱστορικὸν πίνακα τοῦ Κωνσταντινίδου (σ. 5-33) ἐπλούτισεν ὁ Γεδεὼν διὰ σημειώσεων συμπληρωτικῶν καὶ διορθωτικῶν (σ. 35 46) παραρτήματος περιέχοντος ἐπίσημα ἔγγραφα, (σ. 47-64) σημειώσεων περὶ τοῦ Σταυράκη Ἰωβίκη (σ. 65-70) καὶ ἐκδόσεως δύο ἐπιστολῶν τοῦ μητροπολίτου Ἀμασείας Διονυσίου (σελ. 70-76) πάντων σχετικῶν πρὸς τὰ ἐν τῷ ἱστορικῷ πίνακι ἀναφερόμενα πρόσωπα.

Πᾶς ἀμερόληπτος κριτὴς μετὰ προσοχῆς ἀναγινώσκων τὴν ἀνωτέρω ἐργασίαν τοῦ κ. Γεδεὼν δὲν δύναται εἰμὴ νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι δι' αὐτῆς διαφωτίζεται ἡ πατριαρχικὴ ἱστορία τῶν νεωτάτων χρόνων καὶ ἀποδίδει τὸν πρέποντα ἔπαινον εἰς τὸν πάντοτε κατὰ τὸ πνεῦμα νεάζοντα γηραιὸν ἱστοριοδίφην, διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ ὁποίου ἀναμφιβόλως διελευκάνθησαν πλεῖστα ἐκκλησιαστικοϊστορικὰ ζητήματα καὶ ἐπλουτίσθη καὶ προήχθη ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν ἱστορία.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ νομίζω ἀναγκαῖον νὰ σημειώσω ἐνταῦθα ὅτι τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 145 χειρόγραφον τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς παρέχει ἡμῖν σπουδαιοτάτας εἰδήσεις περὶ δύο ἐκ τῶν ἀνωτέρω πατριαρχῶν τοῦ Ἀνθίμου καὶ Χρυσάνθου. Τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 145 χειρόγραφον τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς [1] περιέχει ἀντίγραφα [2] ἐπιστολῶν τοῦ Ἰγνατίου Ἡρακλείας πρὸς διαφόρους κληρικοὺς καὶ μή [3] Τὰ ἀντίγραφα ταῦτα ἐγράφησαν ἰδιοχείρως ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ἰγνατίου πλὴν ἐλαχίστων ὑπ' ἄλλου ἀντιγραφέντων ὡς ἡ διαφορὰ τῆς γραφῆς δεικνύει. [4] Κυρίως εἰπεῖν ἐν τῷ ἡμετέρῳ χειρογράφῳ δὲν πρόκειται περὶ ἀντιγράφων ἐπιστολῶν, ἀλλὰ περὶ περιλήψεων τοιούτων. Ὀλίγαι τῶν ἐπιστολῶν ἀντιγράφονται αὐτολεξεί. Ἄξιαι ἰδιαιτέρας σπουδῆς εἶνε αἱ ἐπιστολαὶ

---

1. Περιέχει φύλλα 96 μήκους 0,413 καὶ πλάτους 0,254.

2. Ἐν φύλλῳ 2α εὑρίσκομεν τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ὅλου χειρογράφου «Κόπια».

3. Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ φέρει χρονολογίαν 28 Φεβρουαρίου 1824 καὶ ἡ τελευταία 14 Φεβρ. 1829.

4. Ἡ ὑπὸ ἄλλου ἀντιγραφὴ ἐγένετο ἕνεκα ἀσθενείας τοῦ Ἰγνατίου, ὡς ἐκ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ γίνεται δῆλον.

τοῦ Ἰγνατίου πρὸς τὸν πρώην Κων)πόλεως Χρύσανθον, αἵτινες ἔχουσι αὐτολεξεὶ ἀντιγραφῇ. Αἱ ἐπιστολαὶ αὗται εἶνε δέκα καὶ τρεῖς, τῶν ὁποίων ἡ πρώτη ἐγράφη τῇ 26 Νοεμβρίου 1826, ἡ δὲ τελευταία τῇ 15 Σεπτεμβρίου 1828, κατὰ τὸ διάστημα λοιπὸν τῆς ἐν Καισαρίᾳ ἐξορίας τοῦ Χρυσάνθου. [5] Αἱ ἐπιστολαὶ τεταγμέναι κατὰ χρονολογικὴν τάξιν εὕρηνται ἐν τοῖς ἀκολούθοις φύλλοις τοῦ ἡμετέρου κώδικος.

1. φυλ. 9β—10α Νοεμβρίου 26 τοῦ 1826
2. φυλ. 10α Ἄνευ χρονολογίας
2. φυλ. 12α Δεκεμβρίου 6 τοῦ 1826
4. φυλ. 16α Ἰανουαρίου 8 τοῦ 1827
5. φυλ. 18β Ἰανουαρίου 21 τοῦ 1827
6 φυλ. 19β Φεβρουαρίου 7 τοῦ 1827
7. φυλ. 29α Ὀκτωβρίου 12 τοῦ 1827
8. φυλ. 31α καὶ 33α Ὀκτωβρίου 23 τοῦ 1828
9 φυλ. 38α Νοεμβρίου 12 τοῦ 1827
10. φυλ. 60β Μαρτίου 1 τοῦ 1828
11 φυλ. 66α Ἀπριλίου 16 τοῦ 1828.
12 φυλ. 79β Ἰουλίου 31 τοῦ 1828
13 φυλ. 85β Σεπτεμβρίου 15 τοῦ 1828

Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τούτων δυνάμεθα νὰ ἀντλήσωμεν πλείστας εἰδήσεις ἀναφερομένας εἰς τὸν Χρύσανθον διαφωτιζούσας τὰ τοῦ βίου αὐτοῦ ἐν τῇ ἐξορίᾳ καὶ καθόλου. Οὕτω, ἵνα μὴ ἀναφέρω ἄλλας, ἰδοὺ τί πληροφορούμεθα περὶ τῆς Εὐφημίας, περὶ ἧς καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ πίνακος παρέχει ἀρκούσας εἰδήσεις. Ἐν τῇ τρίτῃ ἐπιστολῇ τῇ γραφείσῃ τῇ 6 Δεκεμβρίου 1826 γράφει ὁ Ἰγνάτιος πρὸς τὸν Χρύσανθον μεταξὺ ἄλλων «Περὶ δὲ τῆς κοκώνας Εὐφημίας θέλω ἀγωνισθῇ τὸ κατὰ δύναμιν. Πολλὰ ἐδοκίμασε, δεσπότη μου, καὶ αὐτὴ ἡ ζαβάλισα. Ἀφοῦ ἐμποδίσθη ἀπὸ τὴν ἐναντιότητα τῶν ἀνέμων καὶ τῆς θαλάσσης, δὲν τὴν ἄφησαν πάλιν νὰ ἡσυχάσῃ, ἀλλὰ τὴν ἔστειλαν εἰς τὸ ἐν Φιλιπποπόλει γυναικεῖον μοναστήριον. Ἔσφαλε δὲ καὶ ἡ εὐγενία τῆς

---

5. Τὴν πρώτην εἴδησιν περὶ τῆς εἰς Καισάρειαν ἀφίξεως τοῦ Χρυσάνθου ἔλαβεν ὁ Ἰγνάτιος παρὰ τοῦ Καισαρείας ὡς πληροφορούμεθα ἐκ τῆς ἐν φύλλῳ 2α περιεχομένης ἐπιστολῆς τοῦ Ἰγνατίου πρὸς τὸν Καισαρείας ὑπὸ ἡμερομηνίαν 25 Νοεμβρίου 1826. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἄρχεται οὕτω «Μεθ' ἡδονῆς ἄκρας ἐκομισάμην τὸ ἀπὸ λ' Ὀκτωβρίου σεσημειωμένον σεβάσμιον, ἀδελφικὸν γράμμα της, ἐξ οὗ πληροφορηθεὶς τήν τε ποθεινοτάτην μοι ἀληθὴν ὑγείαν της καὶ τὴν οὐσίαν καὶ ὑγιᾶ τῆς παναγιότητός του ἀποκατάστασιν εἰς τὰ αὐτόθι.»

δοῦσα μάλιστα λαβὴν εἰς τοὺς ὑπεναντίους μὲ ἓν ἄτακτον κίνημα, ὅτι ἠθέλησε νὰ φανῇ ἐγγλέζα διὰ τοῦ καπετὰν Δαγγαρόκα διὰ νὰ τύχῃ δῆθεν ὑπερασπίσεως, ὥστε καὶ ὁ μουσιοὺ Ζαπὲρ ὑπῆγεν εἰς τὴν πόρταν ζητῶντάς την ὡς ἐγγλέζαν. Πλὴν ἀφοῦ ἔγεινε παρὰ τῶν ἐφένδηδων ἔρευνα καὶ ἐγνώσθη ὅτι εἶναι ραγιάδισσα ἦτον πλέον δύσκολος ἡ ἀπάρνησις τῆς ἐξορίας της καὶ οὕτω ἐστάλη. Μ' ὅλον τοῦτο ἔγραψα πρὸς τὸν Φιλιππουπόλεως εὐθὺς τὰ καθήκοντα καὶ ἀπόκρισιν ἔλαβον καὶ παρὰ τῆς εὐγενίας της καὶ παρὰ τῆς πανιερότητός του περὶ τοῦ αἰσίου κατευοδίου της καὶ ὅτι τῇ ἐμέτρησε χίλια γρόσια διὰ χαρτζιλίκι της. Καὶ πάλιν ἔγραψα πρὸς τὴν πανιερότητά του διὰ νὰ τὴν νοιάζεται». Καὶ ἐν τῇ ἑβδόμῃ τῇ γραφείσῃ τῇ 12 Ὀκτωβρίου 1827 τὰ ἀκόλουθα «Πρὸς τὸν ἅγιον Φιλιππουπόλεως ἔγραψα προλαβόντως ἐπιπλήττων τὴν πανιερότητά του ὡς ἀμελῇ εἰς τὰ γράμματα τῆς τε προσκυνητῆς μοι αὐτῆς παναγιότητος καὶ τῆς κοκώνας Εὐφημίας. Ἀλλ' ἡ πανιερότης τοῦ γράφει ἤδη ἀπολογούμενος ὅτι ὅλα τὰ πρὸς τὴν εὐγενίαν της γράμματά της ὅσα ἑκάστοτε δι' ἐμοῦ ἀποστελλόμενα τὰ διευθύνει ἀσφαλῶς καὶ δὲν ἔδειξέ ποτε ἀμέλειαν εἰς τὸ τοιοῦτον κεκεφάλαιον καίτοι καὶ κατ' ἄλλον λόγον ὤφειλε νὰ ἐκπληροῖ τοῦτο προθύμως πρὸς ἔνδειξιν τῆς πρὸς τὴν παναγιότητά της χρεωστουμένης εὐγνωμοσύνης του. Καὶ γράφει καὶ ἰδιαιτέρως ἡ εὐγενία της παραπονουμένη πολλὰ διὰ τὴν παράτασιν τῆς ἀπαλλαγῆς της περικλείουσα μοι καὶ ἰδιαίτερα γράμματα πρὸς τὴν παναγιότητά της, ἅτινα ἐσωκλείονται εἰς τὸ αὐτὸ ἤδη γράμμα μου. Πολυθρύλλητος κατήντησε δέσποτά μοι ἡ ἀπάλλαγὴ τῆς ἀθλίας αὐτῆς νέας καὶ μὲ ἔβαλεν εἰς ἄκραν ἀνησυχίαν. Πρό τινων ἡμερῶν ἀφοῦ πλέον πολλὰ πρὸς τὴν παναγιότητά του εἰπὼν καὶ παρακαλέσας παραβίαζον εἰς τὸ νὰ ἐνδώσῃ καὶ νὰ κατορθωθῇ τὸ ἰτλάκο της. Μὴ δυνηθεὶς πλέον νὰ τὸ ἀποποιηθῇ μὲ ἐζήτησεν ἐγγυήσεις ὅτι ἐλθοῦσα θέλει ἐφησυχάσῃ καὶ... καί... Ἔδωκε τέλος καὶ τὴν ἐγγύησιν ταύτην πλαγίως ἀποκαταστήσας δηλονότι ἐγγυητὰς εἰς ὅλα αὐτὰ τὸν τζελ. Διομαντάκην γυναικάδελφον τοῦ Χατζῆ πανανοῦ τὸν κὺρ Βασιλάκην Ταχμινπζῆν. Τούτων γενομένων ἄρτι μὲν δὲν ἐνέκρινε νὰ κάμῃ κατὰ τὴν συνήθειαν, ἔστειλε δέ τὸν κόμισον πρὸς τὸν ἐνδοξότατον Ρ. ἐφέντην διὰ νὰ τῇ προβάλῃ ἀμέσως μόλον ὅτι ἐγὼ εἶπον ὅτι ὁ παγαιμός του εἶναι ἀσύμφορος καὶ ἠθέλησα νὰ ἐμποδίσω τὸ τοιοῦτον. πλὴν δὲν εἰσηκούσθην. Ὅθεν ὑπῆγεν καθὼς προσετάχθη καὶ ὡμίλησεν. Ἡ ἀπόκρισις δὲ τῆς ἐνδοξότητός του τὴν ὁποίαν μᾶς ἔφερε ἦτο νὰ μετατεθῇ εἰς ἄλλο μέρος ὅπου θέλει,

εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὅμως νὰ μὴν ἔλθῃ. Ὥστε ἠπράκτησε πάλιν καὶ τοῦτο τὸ σχέδιόν μου καὶ ἐκοπίασα ἐπὶ ματαίῳ. Μόλον τοῦτο καταγίνομαι νὰ τὸ ἐνεργήσω κατ' ἄλλον τρόπον, ὅπου νὰ μεσιτευθῇ ὁ Ρ. ἐφένδης παρὰ ἀξιωματικῶν, ἐσωτερικῶν μερῶν καὶ οὕτως ἀναμφιβόλως ἐλπίζω ὅτι θέλει τελειώσει σὺν Θεῷ καὶ βοηθείᾳ τῶν δεσποτικῶν εὐχῶν της καὶ μὲ δεύτερον γράμμα μου θέλω τῇ ἐξηγηθῇ τὰ ἀκόλουθα πρακτικά μου καὶ τὴν ἔκβασιν αὐτῶν. Ταῦτα πρὸς εἰδοποίησίν της».

Εὐχῆς ἔργον ἤθελεν εἶσθαι ἐὰν τὸ χειρόγραφον τοῦτο ἐμελετᾶτο καὶ συνήγοντο αἱ ἐξ αὐτοῦ ἱστορικαὶ εἰδήσεις, αἱ ἀναφερόμεναι οὐ μόνον εἰς τὸν Ἄνθιμον καὶ Χρύσανθον, τοὺς πατριαρχας, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλα πρόσωπα. Οὕτω θὰ διεφωτίζετο ἡ ἱστορία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀρκούντως.

Κ. Ι. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ

Χαριλάου Ι. Παπαϊωάννου, Τὸ τέλος τοῦ κατὰ Μᾶρκον Εὐαγγελίου. Ἀθῆναι, 1923.

Ὁ φιλοπονώτατος κ. Χαρίλαος Παπαϊωάννου ἐδημοσίευσεν ἐν τῇ «Θεολογίᾳ» (Τεῦχος Γ' σ. 267) μελέτην διὰ τῆς ὁποίας ἐπεχείρησε νὰ λύσῃ μίαν τῶν γραφικῶν σοβαροτάτων ἀποριῶν, ἐπὶ τῇ βάσει προηγηθεισῶν πολυχρονίων ἐργασιῶν, ἥτις λίθος γινομένη προσκόμματος καὶ ἀντικείμενον σοβαρᾶς ἐρεύνης ἐπεσώρευσε γνώμας θεολόγων ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀρχαιοτάτης μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν. Ἡ ἀπότομος δῆθεν κατακλεὶς τοῦ κατὰ Μᾶρκον Εὐαγγελίου προὐκάλεσεν ὄχι μόνον γνώμας πολυμόρφους καὶ ἀντιφατικὰς καὶ παραδόξους, ἀλλὰ καὶ τὴν προσθήλην εἰς τὸ ἐν λόγῳ Εὐαγγέλιον πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς ἐν αὐτῷ παρατηρηθείσης χασμωδίας.

Σοφοὶ θεολόγοι καὶ κριτικοὶ ἠγωνίσθησαν δι' ἐπιχειρημάτων παντοίων ν' ὑποστηρίξουν τὸ χάσμα, ἀναγκασθέντες ν' ἀναγνωρίσουν ὡς ἔγκυρον προσθήκην καταστρέφουσαν τὸ καλλίμορφον τοῦ Μάρκου γλωσικὸν καλλιτέχνημα. Ἄλλοι ἐξ ἴσου σοφοὶ ἀπέκρουσαν τὴν προσθήκην διὰ λόγους γλωσικοὺς καὶ ἀπεφάνθησαν κατηγορηματικῶς «ὅτι ἡ προσθήκη εἰς τό τέλος τοῦ κατὰ Μᾶρκον Εὐαγγελίου εἶνε τόσον ἀνόμοιος πρὸς τὸ ὅλον Εὐαγγέλιον, ὥστε καὶ ἂν εἴχομεν τὸ αὐτόγραφον τοῦ Εὐαγγελιστοῦ καὶ ἰδιοχείρως ὑπ' αὐτοῦ γεγραμμένον τὸ τέλος τοῦτο πάλιν θὰ ἐλέγομεν ὅτι τοῦτο δὲν προέρχεται ἐξ αὐτοῦ ἀλλ'

ἀντεγράφη ὑπ' αὐτοῦ ἄλλοθεν [1] ». Ἀλλὰ καὶ μεθ' ὅλας τὰς τοιαύτας δηλώσεις «εἶνε ἀπίστευτον, ἔλεγον, ὅτι ὁ εὐαγγελιστὴς ἐπέρανεν οἰκειοθελῶς εἴτε τὴν παράγραφον διὰ τοῦ ἐφοβοῦντο γάρ, εἴτε τὸ Εὐαγγέλιον διὰ τῆς ἀσημάντου λεπτομερείας δευτερεύοντος γεγονότος, καταλείπων τὴν ἀφήγησιν αὐτοῦ μετέωρον».

Οἱ τὴν προσθήκην ἀποδεχόμενοι καὶ ὑποστηρίζοντες ἐξήνεγκαν διαφόρους γνώμας καὶ κρίσεις, ὁ δὲ κ. Παπαϊωάνου τούτοις συνακολουθῶν συμπεραίνει, οὕτως: «Δὲν εἶναι καθόλου παράδοξον, τοὐναντίον εἶναι πιθανώτατον ὅτι τὸ τελευταῖον φύλλον τοῦ παπυρίνου κυλίνδρου, ἐφ' οὗ ὁ Μᾶρκος ἔγραψε τὸ Εὐαγγέλιον, ἀπετρίβη καὶ ἐφθάρη ὡς ἐκ τῆς χρήσεως ἢ ἐξ ἄλλης τινὸς αἰτίας, συναπώλετο δὲ μετ' αὐτοῦ καὶ τὸ τέλος τοῦ Εὐαγγελίου· οὕτω δὲ ὅτε διὰ τῆς ἀντιγραφῆς διεδόθη τὸ Εὐαγγέλιον, τὰ ἀντίγραφα περιεῖχον τὸ κείμενον αὐτοῦ μέχρι τοῦ ***ἐφοβοῦντο γάρ***. Ἓν τοιοῦτον ἀντίγραφον θὰ περιῆλθεν εἰς χεῖρας αὐτοῦ τοῦ Μάρκου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐν χρόνῳ καθ' ὃν θὰ ἦτο ἤδη ἴσως ἐν κυκλοφορίᾳ καὶ τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον, τὸ περιγράφον τόσον ἐναργῶς τὴν μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἐμφάνισιν τοῦ Κυρίου εἰς δύο μαθητὰς τοὺς πορευομένους εἰς Ἐμμαούς, χωρὶς νὰ ἀποκλείηται ὅτι ὁ Μᾶρκος καί πρότερον ἐγίνωσκε τὴν ἐμφάνισιν ταύτην παρὰ τοῦ Πέτρου, καὶ ὅτι πιθανῶς περιέλαβεν αὐτὴν ἐν τῷ ἀπολεσθέντι τέλει τοῦ Εὐαγγελίου του [2]».

Τὰ συμπεράσματα ταῦτα τῆς συντηρητικῆς κριτικῆς καίτοι ἐνέχουσιν ἀληθοφανῆ δύναμιν, δὲν μᾶς φαίνονται ἱκανὰ πρὸς τελικὴν λύσιν τοῦ ἐν λόγῳ σοβαροτάτου ζητήματος· διότι ἡ νέα αὕτη περὶ φθορᾶς θεωρία τῶν παπυρίνων κυλίνδρων, πρὸς ὑποστήριξιν, μεταγενεστέρας προσθήκης φυσικῶς δὲν εὐοδοῦται. Ἡ φθορὰ εἶνε τοῦ γεγηρακότος χρόνου γνησιώτατον γνώρισμα καὶ γέννημα· διὰ νὰ γεννήσῃ ὁ χρόνος τὴν φθορὰν πρέπει νὰ ἐπικαθήσῃ ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων αἰῶνας καὶ ἔτη πολλά. Ἐπὶ τοῦ νωποῦ Εὐαγγελίου τοῦ Μάρκου φυσικῶς εἶνε ἀνεξήγητος ἡ τῆς φθορᾶς παρουσία, ἥτις γεννᾶται ἀπὸ τὴν πολυετῆ τοῦ χρόνου τέφραν μὲ δυνάμεις καὶ ἰδιώματα ἀφανισμοῦ. Οἱ Οἱ κύλινδροι οὔτε ἐφθάρησαν οὔτε ἀπετρίβησαν, οὐδὲ ἡ φθορὰ ἐξηνάγκασε τὸν Μᾶρκον εἰς τὸ γῆράς του νὰ συμπληρώσῃ διὰ νέας καὶ ἰδιορρύθμου παραστάσεως τὰ προστιβέντα καὶ φθαρέντα ἐν τῷ Εὐγ-

---

1. Ἔνθ. ἀνωτ, σελ 271.
2. Ἔνθ. ἀνωτ. σ. 278.

γελίῳ του. Τὸ κλασικὸν ἔργον τοῦ Μάρκου διετηρήθη μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ ἀκέραιον μὲ τὴν θαυμασίαν κατακλεῖδα «καὶ οὐδενὶ οὐδὲν εἶπον. ἐφοβοῦντο γάρ», εἰς τὸ *γὰρ* ἐσταμάτησεν ἡ χεὶρ τοῦ Μάρκου καὶ διὰ τοῦ ὑπερόχου τούτου τέλους, τοῦ μὴ κατανοηθέντος καλῶς ἐπέρανε τὴν μεγαλοπρεπῆ ἀφήγησιν «τῆς ἐρχομένης βασιλείας τοῦ πατρὸς ἡμῶν Δαυίδ».

Ἡ φερομένη προσθήκη, (ις' 9—20) δι' ὅσους λόγους κατωτέρω θ' ἀναφέρω, ἀπὸ ψυχολογικῆς καὶ λογοτεχνικῆς καὶ φυσικῆς ἀπόψεως κατατρέφει τὸ μεγαλοπρεπὲς ἄγαλμα τῆς ὅλης ἀφηγήσεως καὶ ὡς σκιὰ ἀδικαιολόγητος παραμορφοῖ τὸ κάλλος καὶ ἀδικεῖ τὴν χεῖρα τὴν ἔμπειρον τοῦ περιφανοῦς γλύπτου ὅστις ἀφῆκεν εἰς ἡμᾶς μνημεῖον ἀμώμητον λογοτεχνικὸν μὴ μελετηθὲν ἐν τῷ συνόλῳ καὶ μὴ ἐκτιμηθὲν προσηκόντως. Εἰς τὸν φιλολογικὸν τοῦ Μάρκου ἀγρόν, ἀτυχῶς ξένα ἄροτρα καὶ ξέναι χεῖρες ἤνοιξαν τὰς γραμμὰς καὶ τὰς αὔλακας καὶ ἔσπειραν ξένοι καὶ ἐθέρισαν αὐτόν, καὶ εἰς τὰς προσπαθείας αὐτῶν ἀπεθέσαμεν τὰς ἐλπίδας τῆς συγκομιδῆς χωρὶς νὰ ἔχωμεν τὸ θάρρος νὰ ἀνοίξωμεν νέους δρόμους καὶ νὰ ἐξετάσωμεν τὴν ποιότητα ἀγροῦ ἰδιορρύθμου καὶ μοναδικοῦ, ὅστις εὔφορος καὶ καλλίμορφος ὢν εἶχεν ἀνάγκην ἄλλων γεωργῶν καὶ ἄλλων ἀρότρων ἑλληνικῶν καὶ γεωργῶν ἑλλήνων.

Ἡ λογοτεχνικὴ τοῦ κατὰ Μᾶρκον Εὐαγγελίου ὑφὴ εἶνε τοιαύτη ὥστε ποτὲ οἱ ξένοι, οἱ μὴ ἕλληνες, δὲν θὰ ἐξισχύσουν νὰ ἐμβαθύνουν εἰς τὸν νοῦν τῶν ἐν ἁπλότητι λεγομένων, εἴτε ἐν τοῖς καθέκαστα εἴτε ἐν τῷ συνόλῳ, ἂν παιδιόθεν δὲν διδαχθῶσιν τὴν γλῶσσαν καθ' ἅπασαν αὐτῆς τὴν ἔκτασιν. Ποτὲ ὁ μὴ ἕλλην γλωσσολόγος καὶ ἑλληνιστὴς ὁ μακρὰν τῆς ἑλληνικῆς γῆς ἐκμαθὼν τὴν γλῶσαν δὲν θὰ μαντεύσῃ οὐδὲ θὰ κατανοήσῃ ἀκριβῶς τὴν δύναμιν τῶν λαϊκῶν ἐκφράσεων τῶν εὐχερῶς παρ' ἡμῶν ἐννοουμένων, ἀλλὰ θὰ μεταφράσῃ αὐτὰς ἀλλοκότως καὶ γελοίως ἐξάγων διαστρεβλωμένα συμπεράσματα. Καὶ ἀτυχῶς εἰς τὰ ἐξηγητικὰ ταῦτα τῶν ξένων συμπεράσματα προσκεκολλημένοι οἱ Ἕλληνες ἡμεῖς ἀγωνιζόμεθα νὰ ἑρμηνεύσωμεν τὰ γλωσικὰ ἡμῶν μνημεῖα καὶ δὴ μνημεῖα λαϊκά, ὡς εἶνε τὸ κατὰ Μᾶρκον Εὐαγγέλιον.

Οἱ πάντες συμφωνοῦσιν ὅτι τὰ γραπτὰ τῆς πίστεως ἡμῶν μνημεῖα καὶ δὴ εἰδικῶς τὰ εὐαγγέλια ἐγράφησαν εἰς τὸ ἐν χρήσει παρὰ τῷ λαῷ τοῦ καιροῦ ἐκείνου ἰδίωμα [1] ἀλλ' ἡ μεταξὺ τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ

1 Ἰδ. Γρηγορίου Παπαμιχαὴλ Ἡ Κοινὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐν σχέσει πρὸς τὴν τῶν ἁγίων Γραφῶν.

Μάρκου καὶ τῶν λοιπῶν γλωσικὴ διαφορὰ δὲν ἐτονίσθη καὶ δὲν ἐξητάσθη ὡς ἔπρεπεν. Ὁ Εὐαγγελιστὴς Μᾶρκος ἀποτελεῖ ἐξιδιασμένην καὶ χωριστὴν μορφὴν ἐν τῷ φιλολογικῷ κόσμῳ, ἀντιπροσωπεύων τὸν γνησιώτερον καὶ περιφανέστερον τύπον τοῦ λαλουμένου λαϊκοῦ διώματος, εἶνε ὁ κλασικὸς ἀντιπρόσωπος τῆς ὁμιλουμένης τότε γλώσσης, ὁ ἐν πεζῷ λόγῳ ποιητής, ὁ Ὅμηρος τῆς λαϊκῆς γλώσσης, ὁ καλλιτέχνης τοῦ λόγου ζωγράφος, ὁ μόνος ἐκ τῶν ἀρχαίων ἀντιπρόσωπος καὶ κορυφαῖος τοῦ δημοτικισμοῦ. Τὸ ἔργον του, ὡς προϊὸν φιλολογικὸν τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς εἶνε τὸ τελειότερον καὶ ἀρχαιότερον καὶ μοναδικὸν ἐν τῇ λογοτεχνίᾳ τῇ ἑλληνικῇ. Ἀκρίβεια κλασική, φράσις ἁπλῆ καὶ ἀνεπιτήδευτος, ζωηρότης καὶ γοργότης τῶν περιγραφομένων πραγμάτων, περιγραφὴ ἀφαρπάζουσα τὸν ἀναγνώστην, εἶνε οἱ λαμπροὶ καὶ μεγάλοι χαρακτηρισμοὶ τοῦ ἀριστοτεχνήματός του.

Τὸ εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας οὐδεὶς τῶν ἄλλων εὐαγγελιστῶν ἐπέτυχε μετὰ τοσαύτης δυνάμενος καὶ παραστατικότητος νὰ μεταδώσῃ καὶ γνωρίσῃ εἰς τὸν λαὸν καὶ χαράξῃ βαθύτερον εἰς τὰς ἁπλοϊκὰς ψυχὰς διὰ τὰς ὁποίας καὶ προώρισεν τὴν διήγησίν του. Δὲν ἐπιχειρεῖ διὰ προλόγων καὶ ρητορικῶν σχημάτων καὶ λέξεων μεγαλοπρεπῶν νὰ ἐκθαμβώσῃ τοὺς ἀκροατάς του, δὲν περιβάλλει τὸ ἀντικείμενον τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς συγγραφῆς του μὲ τύπον ξένον εἰς τὸν λαόν, ἀλλ' εἰς τὸν τύπον τὸν κοινὸν καὶ γνωστὸν καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐφαρμόζει τὸ ἱστορικὸν του θεῖον μνημεῖον, ἀρχίζων ὅπως τὰ λαϊκὰ «παραμύθια» ἤρχιζον καὶ τελευτῶν ὅπως ταῦτα ἔληγον. Τὸν τύπον τοῦτον τῆς ἀφηγήσεως πραγμάτων εἴτε ἀληθῶν ὡς εἶνε τὸ Εὐαγγέλιόν του, εἴτε φανταστικῶν ὡς εἶνε τὰ λαϊκὰ «παραμύθια», ἐθεώρησεν ὡς προσφορώτερον καὶ γοητευτικώτερον πρὸς εὐχερῆ κατανόησιν τῶν θείων ἀληθειῶν. Καὶ ἐπ' αὐτοῦ ὑφαίνει τὴν ὅλην αὐτοῦ περὶ Χριστοῦ διήγησιν τόσον ζωηρῶς καὶ παραστατικῶς ὡσεὶ νὰ βλέπωμεν σήμερον τὸν Ἰησοῦν ὁμιλοῦντα καὶ κινούμενον, ζῶντα καὶ νεκρόν, Θεὸν καὶ ἄνθρωπον ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ καὶ ἐν ταῖς ἐνεργείαις αὐτοῦ. Ἡ ὅλη ἀφήγησις ἐναλλάσσουσα εἰς σκηνὰς καὶ παραστάσεις παρελαύνει ὡς ταινία κινηματογραφικὴ ζωηρά, ἐν ᾗ λαλοῦσι τὰ πάντα καὶ κινοῦνται τὰ πρόσωπα. Προσέξατε πῶς ἀρχίζει τὴν ἀφήγησιν. «Ἀρχὴ τοῦ εὐαγγελίου Ἰησοῦ Χριστοῦ», ἁπαλά, ἤρεμα, θωπευτικὰ μὲ τὰς συναρπαζούσας ἐκφράσεις τῶν νυκτερινῶν ἀφηγήσεων, μὲ τὰς ὁποίας οἱ γέροντες προσείλκυον τὴν προσοχὴν τῶν μικρῶν ὄχι μὲ λέξεις διθυραμβικάς,, ἀλλὰ μὲ τὸ ἔνδυμα καὶ τὸ μύροντῆς λαϊκῆς ἀφηγηματικῆς χά-

ριτος. Τὸ εὐαγγέλιον, ἤγουν ἡ καλὴ εἴδησις, τὸ καλὸν «μαντάτον» περὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ, περὶ τοῦ ὁποίου ὁ Ἰωάννης ἐδίδασκεν «ὅτι πεπλήρωται ὁ καιρὸς καὶ ἤγγικεν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ» (Μαρκ. α΄, 14) αὐτὸ τοῦτο ἦν ὁ σκοπὸς τῆς διηγήσεώς του. Ὅ,τι ὁ Λουκᾶς λέγει «πεπληροφορημένα πράγματα» (Λουκ. α΄, 1) τοῦτο ἐφέρετο εἰς τὰς ἀκοὰς τῶν τότε μὲ τὴν λαϊκὴν ἔκφρασιν «εὐαγγέλιον» «καλὸν χαμπάρι», ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ «μαῦρο χαμπάρι» καὶ τὴν μαύρην βοήν, ὡς τὰ βλασφημοῦντα γραΐδια εἰς τὸ λεξιλόγιον τῶν καταρῶν των ἀνέγραψαν, καὶ τοῦ καλοῦ τούτου νέου τῆς καλῆς ταύτης εἰδήσεως, τοῦ εὐαγγελίου, ἀναλαμβάνει ὁ Μᾶρκος τὴν ἐξιστόρησιν διὰ τῶν ἀπερίττων τῆς λαϊκῆς χρήσεως ρημάτων χωρὶς προοίμια καὶ χωρὶς λέξεις ἐκθαμβωτικάς. «Ἀρχὴ τοῦ εὐαγγελίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, υἱοῦ τοῦ Θεοῦ—ὅπως εἶνε γραμμένον εἰς τοὺς προφήτας· ἰδοὺ ἐγὼ ἀποστέλλω τὸν ἄγγελόν μου κ. ἑ—ἦτο ἕνας Ἰωάννης (ἀνάρθρως· «ἐγένετο Ἰωάννης») βαπτίζων εἰς τὴν ἔρημον καὶ πήγαιναν ὅλοι νὰ βαπτισθοῦν εἰς τὸν Ἰορδάνην καὶ νὰ ἐξομολογηθοῦν· αὐτὸς λοιπὸν ὁ Ἰωάννης (ἐνάρθρως ἤδη ὁ μνημονευἀνωτέρω) ἦτο ντυμένος μὲ τρίχας καμήλου καὶ ζώνην δερματίνην στὴ μέση του καὶ ἔτρωγε ἀκρίδας καὶ μέλι ἄγριον». Καὶ ἀρχίζει τὴν διήγησιν ὁ Μᾶρκος μὲ τὴν περιγραφὴν τοῦ Ἰωάννου κατὰ τὸν τύπον τῆς λαϊκῆς ἀφελοῦς ἀφηγήσεως μὲ τὸ ἀκατάπαυστον «**καὶ**», διὰ τοῦ ὁποίου ἀπὸ τοῦ ἑνὸς θέματος μεταβαίνει εἰς τὸ ἄλλο χωρὶς νὰ απομακρυνθῇ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τοῦ λαϊκοῦ τούτου τύπου τῆς ἐκφράσεως. «*Καὶ* ἐκήρυσσελέγων...**καὶ** ἐγένετο ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις... **καὶ** εἰσπορεύονται εἰς Καπερναούμ...» καί, καί, καί, μέχρι τέλους χωρὶς παραλλαγήν, χωρὶς μεταβολὴν τῆς ἀρχομένης νέας παραστάσεως. Τὸ «καὶ» τοῦτο εἶνε τὸν σύγχρονον λαϊκὸν μεταβατικὸν ἐν τῇ ἀφηγήσει «τὸ λοιπόν» : «τὸ λοιπὸν πῆγε»...«τὸ λοιπὸν ἦλθε»... «τὸ λοιπόν», καὶ μέχρι τέλους «τὸ λοιπόν». Ἀνοίξατε τὸ κατὰ Μᾶρκον εὐαγγέλιον καὶ προσέξατε εἰς τὰς ἀρχὰς τῶν παραγράφων· ὁ **καὶ** ἑπτάκις μόνον παραλείπεται ἐκ τοῦ ὅλου εὐαγγελίου εἰς τὸ α, 14· η΄, 1. θ, 38. ι, 32. ιδ΄, 14. ιδ΄, 1. καὶ ιε΄, 16. Εἰς ὅλην τὴν λοιπὴν ἀφήγησιν ὁ **καὶ** εἶνε τὸ ἅλας τὸ ἀπαραίτητον ὅπως «τὸ **λοιπὸν**» τῶν λαϊκῶν διηγήσεων. Ἂν ὁ ἱερὸς Μᾶρκος ἔχυσε τὸ φιλολογικὸν αὐτοῦ καλλιτέχνημα εἰς τύπον γνωστὸν καὶ κοινόν, ὡς ἀνωτέρω ἔδειξα, τοῦτο ἐγένετο σκοπίμως, ἵνα ἡ ἀφήγησις ἐφελκύσῃ τὸν λαὸν εἰθισμένον καὶ τερπόμενον εἰς τὸν τρόπον τοῦτον τῆς διαλέξεως, καὶ διοχετεύσῃ ἀκο-

πώτερον καὶ ἀσφαλέστερον τὰς ὑπ' αὐτοῦ κηρυττομένας ὑψηλὰς διδασκαλίας. Τὸ τοιοῦτον ἐπιβεβαιοῖ καὶ ἡ τῶν καθ' ἕκαστα ἁπλῆ καὶ δημώδης παράστασις τοῦ λόγου διὰ τῶν λέξεων τοῦ λαοῦ, δι' ὧν ἐζωγράφησε τὸν βίον καὶ τὰς πράξεις τοῦ θεανθρώπου Σωτῆρος, μὲ τὴν μεγαλειώδη δύναμιν τῆς λαϊκῆς μούσης καὶ γλωσσικὰ τῆς ἐποχῆς τοῦ χαρίσματα. Καὶ διὰ τοῦτο ὁ Μᾶρκος δὲν πρέπει νὰ κρίνηται μὲ τὸ φιλολογικὸν μέτρον τῶν ἄλλων, ἔστω καὶ συγχρόνων, ἀλλὰ μὲ τὸ μέτρον τοῦ Μάρκου, μὲ τὴν γραμματικὴν καὶ γλωσσικὴν μετρικὴν τοῦ λαοῦ, μὲ τὸ μέτρον τῆς δημώδους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης λογοτεχνίας, ἧς τέλειος ἀντιπρόσωπος καὶ κορυφαῖος αὐτός.

Ἡ δύναμις δὲ τῶν λέξεων καὶ τῶν φράσεων ἑκάστου συγγραφέως δὲν πρέπει νὰ κρίνηται μὲ τοὺς γενικοὺς κανόνας τῆς γλώσσης. Ἕκαστος συγγραφεὺς καὶ ποιητὴς μεταχειρίζεται πολλάκις λέξεις ἀντιθέτους κατ' ἔννοιαν εἰς τὴν γενικὴν τῶν λέξεων ἐκδοχήν, ὁ δὲ θέλων νὰ ἑρμηνεύσῃ ταύτας φυσικῶς καὶ κατὰ τοὺς κανόνας τῆς γλώσσης διαφθείρει καὶ ἀλλοιοῖ τὸν νοῦν, ἀδικεῖ τὸν γράφοντα. Ἐνθυμοῦμαι τὴν προκληθεῖσαν φιλολογικὴν καὶ θεολογικὴν συζήτησιν ἐκ τῆς φράσεως τοῦ ἀναστασίμου ἀπολυτικίου «ὑπήντησας τῇ ***Παρθένῳ*** δωρούμενος τῇ ζωῇ» τὴν ὁποίαν δημοσίᾳ δύο τῶν νεωτέρων θεολόγων, ὁ ἀείμνηστος ἐπίσκοπος Γόρτυνος Μαρτῖνος καὶ ὁ νῦν σοφός Μητροπολίτης Ἀθηνῶν κ. Χρυσόστομος νὰ διευκρινίσωσι καὶ ἑρμηνεύσωσιν ἐπεχείρησαν. Ὁ πρῶτος εἰς τὴν λέξιν ***παρθένος*** προσκολληθεὶς ἠρνεῖτο νὰ δεχθῇ ὑπὸ τὴν λέξιν ***Παρθένον*** τὴν Μαγδαληνὴν Μαρίαν τὴν ὁποίαν ὑπήντησεν πρώτην ὁ Κύριος ἐκ νεκρῶν ἀναστάς, καὶ προέτεινεν διόρθωσιν παράδοξον εἰς τὸ πνεῦμα καὶ τὴν εὐαγγελικὴν ἱστορίαν, διὰ τὸν λόγον ὅτι ἡ Μαγδαληνὴ Μαρία δὲν ἦτο Παρθένος, καὶ ὑπενόει διὰ τῆς λέξεως τήν Θεοτόκον· ὁ δεύτερος ὑπερημύνθη τῆς Μαγδαληνῆς Μαρίας καὶ σύμφωνα μὲ τὴν εὐαγγελικὴν διήγησιν διετύπωσε σαφῶς καὶ λογικῶς τὰ ἑαυτοῦ συμπεράσματα, χωρὶς ὅμως καὶ ταῦτα νὰ ἐνισχυθοῦν δι' ὁμοίων σχετικῶν ἄλλων περιπτώσεων. Ὁ ποιητὴς τοῦ ἐν λόγῳ ἀναστασίμου Ἀπολυτικίου ἐδανείσθη τὰς λέξεις αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ἀνεξαντλήτου ποιητικῆς πηγῆς, τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ, καὶ εἰδικῶς ἐκ τοῦ Κοντακίου αὐτοῦ εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα. Ἐν τούτῳ αἱ Μυροφόροι γυναῖκες καλοῦνται ***κόραι***, ***νεάνιδες***, ***γυναῖκες***, ***θήλειαι***, ***ὅσιαι*** κλπ. οὕτως: «τὸν πρὸ ἡλίου ἥλιον δύνανται ποτὲ προέφθασαν πρὸς ὄρθρον ἐκζητοῦσαι ὡς ἡμέραν μυροφόροι ***Κόραι***» (στροφὴ α') καὶ πάλιν· «νενικημένην τῷ κλαυθμῷ

ἡττημένην τῷ πόθῳ ἰδὼν ὁ πάντα βλέπων, τὴν Μαγδαληνὴν Μαρίαν εὐσπλαχνίσθη τότε καὶ ὤφθη λέγων τῇ *κόρῃ γύναι* τί Κλαίεις; (Στροφὴ θ΄.) καὶ πάλιν «ὡς οὖν ἀκήκοε σαφῶς ὅλον τὸν λόγον τοῦ Λόγου ὑπέστρεψεν *ἡ κόρη* καὶ φήσιν τοῖς ὁμοτρόποις» (Στροφὴ ιγ΄.) καὶ πάλιν. «Ἀκούσας τούτων ὁ χορὸς τῶν εὐσεβῶν *νεανίδων* συντόμως ἀπεκρίθη τῇ Μαγδαληνῇ Μαρίᾳ» (Στροφὴ ιε΄) καὶ πάλιν «τίς πέφυκεν ὃν βλέπομεν, ἄγγελος ἢ ἄνθρωπος; ἄνωθεν ἦλθεν ἢ κάτωθεν ἡμῖν ἀνέτειλεν; πῦρ πέλει, φῶς πέμπει, ἀστράπτει, αὐγάζει· φύγωμεν *κόραι* μὴ φλογισθῶμεν.» (Στροφὴ ιη΄). Βεβαίως ἡ Μαγδαληνὴ Μαρία καὶ Μαρία ἡ τοῦ Ἰακώβου τοῦ μικροῦ καὶ Ἰησοῦ μήτηρ καὶ Σαλώμη, ἅς *γυναῖκας* ἀποκαλεῖ ὁ Μᾶρκος (ιε΄, 40), δὲν ἦσαν κόραι νεάνιδες παρθένοι ὅπως σήμερον θὰ ἐλέγομεν, ἀλλ' ὁ ποιητής, εἴτε διότι αἱ λέξεις ἦσαν ταὐτόσημοι τῇ λέξει «γυνή», εἴτε θέλων νὰ παραστήσῃ τὸ ἁγνὸν τῆς πίστεως καὶ τοῦ φρονήματος, τὰς ὑπάνδρους γυναῖκας ἐκάλεσεν οὕτως. Πᾶσα δὲ ἀπόπειρα πρὸς ἑρμηνείαν τῶν τοιούτων κατὰ τὴν δύναμιν τῶν λέξεων ὄχι μόνον τὴν εὐαγγελικὴν διαστρεβλοῖ διδασκαλίαν, ἀλλὰ καὶ τὸν ποιητὴν ἀδικεῖ ὅστις σύμφωνα μὲ τοὺς γλωσσικοὺς νόμους τῆς ἐποχῆς του διετύπωσε τὰς σκέψεις του, τὰς ὁποίας ἡμεῖς εὑρίσκομεν σήμερον ἐλαττωματικὰς καὶ ἐπιζητοῦμεν τὴν μετατροπὴν αὐτῶν.

Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐν τῇ καθ' ὅλου κατανοήσει τοῦ Μάρκου. Θὰ ἐννοηθῇ τότε μόνον σαφῶς καὶ φυσικῶς ὅταν ἐμβαθύνωμεν εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Μάρκου καὶ δεχθῶμεν ὡς ὁδηγὸν οὐχὶ τὴν κλασικὴν γλῶσσαν, ἀλλὰ τὸ δημῶδες τῆς ἐποχῆς του ἰδίωμα, οὗτινος πολλὰ λείψανα ἔφθασαν μέχρις ἡμῶν. Διότι πῶς θὰ ἑρμηνεύσωμεν τὸ προσηύχετο ἵνα παρέλθῃ ἀπ' αὐτοῦ *ἡ ὥρα*» (ιδ΄, 35) ἂν ἡ δημώδης γλῶσσα δὲν περιέσωζεν ἡμῖν τὴν σημασίαν τῆς ὥρας, τῆς κακῆς ὥρας καὶ τῆς καλῆς ὥρας; Εἰς τὴν λαϊκὴν συνείδησιν παρέμεινε κεχαραγμένη ἡ ἰδέα ὅτι ὅλαι αἱ ὧραι δὲν εἶναι ὅμοιαι καὶ ὅτι ὑπάρχουσιν ὧραι καλαὶ καὶ ὧραι κακαί, καθ' ἅς ἐλάμβανον χώραν τὰ λυπηρὰ καὶ δυσάρεστα ἐν τῷ βίῳ. Καὶ ἐσώθη ἀποκρυσταλλωθεῖσα ἡ ἰδέα εἰς εὐχὴν καθημερινὴν «ὥρα σου καλὴ» καὶ «κακὴ καὶ ψυχρὴ σου ὥρα» ὡς κατάρα. Καὶ τοῦτο μὲν κατανοοῦμεν διότι περιεσώθη ἡ τοιαύτη τῆς ὥρας ἐκδοχὴ ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ δυνάμει, ἀλλ' ὑπάρχουν ἄλλαι λαϊκαὶ ἐν τῷ Μάρκῳ ἐκφράσεις ἀπολέσασαι τὴν δύναμιν αὐτῶν καὶ προσπαθοῦμεν σήμερον νὰ ἑρμηνεύσωμεν τὴν ἐξωτερικὴν αὐτῶν ἐμφάνισιν κατὰ τοὺ νόμους τῆς γλώσσης, ἀδυνατοῦντες ν' ἀνακαλύψωμεν τὸν

ὑπ' αὐτὰς κρυπτόμενον νοῦν, καὶ συνέπεια τούτου αἱ ἀντιφατικαὶ καί βεβιασμέναι ἑρμηνεῖαι τῶν θεολόγων καὶ ἑρμηνευτῶν εὑρεθέντων πρὸ τοιούτων γλωσσικῶν φαινομένων, ἁπλουστάτων μὲν τότε καὶ καὶ εὐχερῶν, δυσχερῶν δὲ καὶ ἀκαταλήπτων νῦν διότι ἀπωλέσθη σὺν τῷ χρόνῳ ἡ ἀρχικὴ αὐτῶν δύναμις. Τὸ παρὰ τῷ Μάρκῳ (ιδ', 72) «πρὶν ἀλέκτορα φωνῆσαι δίς, ἀπαρνήσει τρίς, καὶ *ἐπιβαλὼν* ἔκλαιε» κείσθω ὡς παράδειγμα. Τὸ δημῶδες *ἐπιβαλὼν* μὴ κατανοηθὲν κατεπόνησε τοὺς ἑρμηνευτὰς καὶ ἐξηνάγκασεν αὐτοὺς εἰς θεωρίας ἀδίκους καὶ ἀνωφελεῖς, καὶ παραμένει εἰσέτι γλωσσικὸν ἀπόρημα διότι δὲν ἐμαντεύθη ἡ δύναμίς του, ἐνῷ ἁπλούστατα ἐκφράζει ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἡμεῖς σήμερον δι' ἄλλης μορφῆς παραστατικώτατα λέγομεν «τόβαλε ἐπάνω (στὸ πόδι) πῆρε δρόμο», τὸ ὁποῖον ὁ λογιώτατος Λουκᾶς μετέφρασε διὰ τοῦ «ἐξελθὼν ἔξω (κβ. 51). Ἀλλ' ὁ Μᾶρκος ὁ ζωντανὴν διαζωγραφήσας τὴν εἰκόνα τῆς θλιβερᾶς ταύτης σκηνῆς, τῆς διαδραματισθείσης ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ἀρχιερέως, εἰς τὴν πρώτην ἐρώτησιν τῆς παιδίσκης «καὶ σὺ μετὰ Ἰησοῦ τοῦ Ναζωραίου ἦσθα» καὶ τὴν πρώτην αὐτοῦ ἄρνησιν «οὐκ οἶδα οὐδὲ ἐπίσταμαι τὶ σὺ λέγεις», γράφει ὅτι ὁ Πέτρος ἤδη φοβηθεὶς ἐκ τῆς τοιαύτης ὑπὸ τῆς παιδίσκης ἀναγνωρίσεως «ἐξῆλθεν ἔξω εἰς τὸ προαύλιον»· ἀλλὰ καὶ ἡ παιδίσκη ἐξελθοῦσα καὶ ἰδοῦσα πάλιν τοῦτον ἐπαναλαμβάνει εἰς τοὺς παρεστῶτας τὴν ἔκπληξίν της, καὶ οἱ παρεστῶτες ἐκ τῆς φωνῆς καὶ τῆς λαλιᾶς ἀναγνωρίζουσι τὸν Γαλιλαῖον μαθητήν. Νέος φόβος εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ Πέτρου καὶ νέοι ὅρκοι καὶ ἀναθεματισμοὶ ἐκφεύγουσιν ἐκ φόβου ἀπὸ τὰ χείλη του· «ὅτι οὐκ' οἶδα τὸν ἄνθρωπον τοῦτον ὅν λέγετε». Καὶ μετὰ τοὺς ψευδεῖς ὅρκους ἡ φωνὴ τοῦ ἀλέκτορος τὸν τρίτον ἤδη ἀκουσθεῖσα. Ἡ φωνὴ αὕτη διέσεισεν ἐξ ὁλοκλήρου τὸν Πέτρον καὶ ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ διπλοῦ φόβου φεύγει δρομαῖος κλαίων ἐκ μετανοίας διὰ τὴν ἄρνησιν τοῦ διδασκάλου καὶ ἀθέτησιν τῶν δοθέντων ὅρκων. Μόνον ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν τὸ σύνολον τῆς ἐκτυλιχθείσης σκηνῆς καὶ ἡ ψυχολογία τοῦ Πέτρου κατὰ τὰς τραγικὰς αὐτὰς στιγμάς, τὰς ὁποίας ἐξόχως παρίστησεν ὁ Μᾶρκος, μόνον τότε κατανοοῦνται εὐκόλως καὶ ἀκόπως καὶ φυσικῶς αἱ δημώδεις αὗται ἐκφράσεις του, ἐξ ὧν γέμει τὸ κατ' αὐτὸν Εὐαγγέλιον. Καὶ ἡ προσπάθεια αὕτη νὰ παραστήσῃ τὸ Εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας διὰ τῆς ζώσης φωνῆς τοῦ λαοῦ πρός εὐχερῆ αὐτοῦ κατανόησιν παρακολουθεῖ αὐτὸν πιστῶς μέχρι τοῦ τέλους. Καὶ οὐδενὶ οὐδὲν εἶπον· ἐφοβοῦντο γάρ». Εἰς τὸ σύνολον λοιπὸν τῆς διηγήσεως, ὡς εἶπον, προσέδωκαν τὴν μορφὴν

τὴν πεπατημένην καὶ κοινὴν τῶν λαϊκῶν διηγημάτων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ καθ' ἕκαστα ἐτήρησε ἀπαρεγκλίτως τὸν αὐτὸν κανόνα καὶ εἰς τὰς λέξεις καὶ εἰς τὰς φράσεις καὶ εἰς τὴν μορφὴν καὶ εἰς τὴν πλοκὴν τοῦ λόγου, ὡς τῶν ὀλίγων τούτων παραδειγμάτων ἡ παράθεσις καταδηλοῖ «Καὶ φωνὴ ἐγένετο ἐκ τῶν οὐρανῶν· σὺ εἶ ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητὸς» (α', 11)· δὲν λέγει φωνὴ ἠκούσθη, ἤ ὅπως ὁ Ματθαῖος «καὶ ἰδοὺ φωνὴ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ λέγουσα» (γ', 17)· ἀλλὰ **ἔγινε** φωνὴ ἀπὸ τοὺς οὐρανούς, ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ ἁπλοῦς πρὸς παράστασιν τῆς ἐννοίας ταύτης· «καὶ ἀφέντες τὸν πατέρα αὐτῶν Ζεβεδαῖον ἐν τῷ πλοίῳ μετὰ τῶν μισθωτῶν **ἀπῆλθον ὀπίσω αὐτοῦ**», ὄχι ἠκολούθησαν αὐτῷ ἀλλὰ πῆγαν ἀπὸ πίσω του· «καὶ πρωῒ ἔννυχα λίαν ἀναστὰς ἐξῆλθε» (α', 35) **τὸ ἀναστὰς** ἠδύνατο καὶ νὰ λείψῃ, ἀλλ' ἡ λαϊκὴ ἔκφρασις «σηκώθηκε καί πῆγε» ἦτο ζωηρὰ καὶ ἐκφραστική, «ὅπως καὶ τοιαύτη παραμένει μέχρις σήμερον, (ἴδ. καὶ β', 14 καὶ ἀναστὰς ἠκολούθησεν αὐτῷ καὶ ι', 1 ἀναστὰς ἔρχεται κλπ.). Τὸ αὐτὸ δημῶδες χρίσμα ἔχουσι καὶ αἱ ἐκφράσεις «οὕτως ἐστὶν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ **ὡς ἂν ἄνθρωπος βάλῃ** τὸν σπόρον ἐπὶ τῆς γῆς· (δ', 26)· ἦσαν οἱ ἐρχόμενοι καὶ **ὑπάγοντες** πολλοὶ (ς', 31) καὶ εἶδον αὐτοὺς **ὑπάγοντας** (ς', 32) διατὶ οὐ **περιπατοῦσιν** οἱ μαθηταί σου κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν πρεσβυτέρων (ζ', 5)· σπλαχνίζομαι ἐπὶ τὸν ὄχλον ὅτι ἤδη **ἡμέραι τρεῖς** προσμένουσί με (η', 2). Τὸν λόγον **ἐκράτησαν** (θ', 10)· ὑμεῖς οὖν **πολὺ** πλανᾶσθε (ιβ', 27) **βλέπετε** τὶ ἀκούετε (δ', 24). **Βλέπετε** ἀπὸ τῶν Φαρισαίων (ιβ', 28) **Βλέπετε** μή τις ὑπλανήσει» ιγ'. 6. 9, 23, 33) τὸ ὁποῖον παρέστησαν οἱ ἄλλοι Εὐαγγελισταὶ διὰ τοῦ προσέχετε· συνάξει τοὺς ἐκλεκτοὺς **ἐκ τῶν τεσσάρων ἀνέμων** (ιγ', 27)· ἠδύνατο πραθῆναι **ἐπάνω** τριακοσίων δηναρίων (ιδ', 5) καὶ τὰ λοιπὰ ἀναρίθμητα τὰ ἀπαντῶντα εἰς ἑκάστην τοῦ Εὐαγγελίου σελίδα. Ἰδιάζον δὲ τοῦ Μάρκου χαρακτηριστικὸν εἶναι ἡ παράθεσις τῆς λέξεως ἐκείνης εἰς τὸ τέλος τῆς προτάσεως, εἰς τὴν ὁποίαν θέλει νὰ προσδώσῃ περισσοτέραν ἔμφασιν, ὡς εἰς τὰ ἀκόλουθα παραδείγματα· «κλαίοντας καὶ ἀλαλάζοντας **πολλὰ** (ε', 39)· ἦν γὰρ ἐτῶν **δώδεκα** (ε', 42). Καὶ διεστέλλετο αὐτοῖς **πολλὰ** (ε', 43). Πόθεν τούτῳ **ταῦτα**; (ς', 2)· ἦν γὰρ οἱ ἐρχόμενοι καὶ οἱ ὑπάγοντες **πολλοὶ** (ς', 31). Καὶ ἐπέγνωσαν αὐτὸν **πολλοί**· (ς', 33)· καὶ ἀφέντες αὐτὸν ἔφυγον **πάντες** (ιδ', 50)· καὶ κατηγόρουν αὐτοῦ οἱ ἀρχιερεῖς **πολλὰ** (ιε', 3). Καὶ φέρουσιν αὐτὸν ἐπὶ Γολγοθᾶ **τόπον** ιε', 22)· ὁ δὲ Πέτρος ἐκ περισσοῦ ἔλεγε **μᾶλλον** (ιδ', 31) καὶ οὐδενὶ οὐδὲν εἶπον· **ἐφοβοῦντο γὰρ** κλπ.

Ἐὰν λοιπὸν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν τοιαύτην τεχνοτροπίαν τοῦ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου, οὐδεμία ἀπομένει δυσκολία νὰ ἐξηγήσωμεν καὶ τὴν ὕπαρξιν τοῦ ***γὰρ*** εἰς τὸ τέλος τοῦ κατ' αὐτὸν εὐαγγελίου, ὅστις θαυμασίως ἐπισφραγίζει καὶ τονώνει τὴν ἔννοιαν τοῦ φόβου περὶ τοῦ ὁποίου ἀνωτέρω ὡμίλησεν. Ὁ δὲ ***γὰρ*** δὲν θὰ ἐξηγηθῇ διὰ τοῦ συνήθους ***διότι***, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀντιστίχου λαϊκῆς ἐκφράσεως «***γιά***», «***μαθές***», «***ποῦ λές***» : Καὶ ἐξελθοῦσαι ἔφυγον ἀπὸ τοῦ μνημείου. Κατεῖχε δὲ αὐτὰς τρόμος καὶ ἔκστασις καὶ δὲν εἶπον σὲ κανένα τίποτε· ἐφοβοῦντο μαθές». Κλασικώτερον τέλος εἰς λαϊκὴν διήγησιν δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ τεθῇ. Ὅπως ἤρχισεν ἁπλᾶ «ἀρχὴ τοῦ εὐαγγελίου Ἰησοῦ Χριστοῦ» ἔπρεπε καὶ ἁπλᾶ νὰ τελειώσῃ τὴν περὶ τοῦ εὐαγγελίου ἀφήγησιν· οὐδὲν δὲ τὸ κενόν, οὐδὲ τὸ μετέωρον ἀφίνει ἡ διήγησις. Λήγει φυσικῶς εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου, τὸ κορύφωμα τοῦτο τῆς διηγήσεώς του καὶ σφραγίζεται διὰ τῆς χαρακτηριστικῆς τῶν λαϊκῶν διηγήσεων συνηθείας, ἵνα προκληθῇ ζωηρὸν τὸ συναίσθημα εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀκουόντων, ὅπερ ἐνταῦθα ἐξεγείρει καὶ προκαλεῖ ὁ φόβος τῶν γυναικῶν, ὁ φυσικὸς ἄλλως τε ἐκ τῆς θέας ὑπερφυσικῶν καὶ ἐξαισίων πραγμάτων. Ὅταν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν τὸ σύνολον τῆς ἀφηγήσεως καὶ δὴ ἡ δημοτικὴ καὶ λαϊκὴ τοῦ ἔργου μορφὴ καὶ πλοκή, καὶ ἡ ὅλη αὐτοῦ ψυχολογικὴ ὑφή, τὰ φαινόμενα δυσχερῆ φιλολογικῶς καὶ τεχνικῶς, ἐξηγοῦνται ἀβιάστως καὶ φυσικῶς, ὡς ἐξέθηκε ταῦτα ἡ καλλιτεχνικὴ τοῦ Μάρκου γραφὶς μὲ τὴν δύναμιν τῆς δημώδους γλώσσης ἐν ἀπαραμίλλῳ παραστατικότητι.

Σ. Ε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΘΡΗΣΚΕΥΟΛΟΓΙΑ

Söderblom Einführung in die vergleichende Reigiousgeselichte (Wissenschuft uud Rildung Leipzig 1921)

R. Beth Einführuug in die vergl Religionsgeschichte (Aus Naund Geisherwelt Leipz 1921)

A K Reiscamer Studies in Jaqanese Buddhismy N. York 1917

Π. Ι Μ.

ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

M. J. Lagrange Evangile selon S, Mathieu Paris 1923 CLXXYV-III+560.

Διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ παρόντος μνημειώδους ὑπομνήματος συμπληροῦται ἡ σειρὰ τῶν λαμπρῶν τοῦ ἀκαταπονήτου Γάλλου δοκίμου ἐξηγητοῦ εἰς τὰ συνοπτικὰ εὐαγγέλια ἐργασιῶν. Ἔν τε τῷ ὑπομνήματι τούτῳ ὡς καὶ ἐν τοῖς εἰς τὰ κατὰ Μάρκον καὶ Λουκᾶν, τῆς πολλαπλῆς πολυτίμου ἑρμηνείας περισπούδαστος διεξοδικὴ εἰσαγωγή ἔνθα περιλαμβάνονται τὰ πορίσματα τῶν μακρῶν περὶ τὸ πολυθρύλητον ***συνοπτικὸν πρόβλημα*** ἐρευνῶν τοῦ L., ἐρευνῶν ἀναφερομένων εἴς τε τὴν παλαιοτάτην τῆς Ἐκκλησίας παράδοσιν. Βεβαίως ἡ φύσις τῶν προβλημάτων οὖσα τοιαύτη, ὥστε συνετὸς ἐπιστήμων οἷος ὁ L., νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν νὰ σπεύσῃ εἰς τὴν ἐξαγγελίαν ἀνανςιρρήτων δῆθεν πορισμάτων τῆς κριτικῆς ἐρεύνης ὅπως συνέβη περὶ τὴν σήμερον ἐν τῇ ἐλευθεριαζούσῃ διαμαρτυρομένῃ θεολογίᾳ κρατοῦσαν ***θεωρίαν περὶ τῶν δύο πηγῶν τῶν συνοπτικῶν*** (Zweiquellentheorie). Διὰ τοῦτο βλέπομεν ὅτι ὁ L. ἐνῷ δέχεται καὶ ὑποστηρίζει τὴν οὐσιαστικὴν ταὐτότητα τῶν πρωτοτύπων (ἀραμαϊκὸν) εὐαγγελίων τοῦ Ματθαίου πρὸς τὸ σημερινὸν κανονικὸν α΄ εὐαγγέλιον (τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασιν) ἀφ' ἑτέρου ἐκφράζεται μετ' ἐπιφυλάξεως περὶ τῆς ἐπὶ τὸν Ἕλληνα τοῦ Ματθαίου μεταφράστην εἰδολογικὴν (λεκτικὸν κτλ.) ἐπιδράσεως τοῦ Μάρκου. Αἱ ἐργασίαι τοῦ L. παρέχουσι τῷ ὄντι πολύτιμον εἰς τὴν ἐξερεύνησιν καὶ ἐπίλυσιν τῶν συνοπτικῶν προβλημάτων συμβολῶν ὧν ἡ ἐμφάνισις συμπίπτει σχεδὸν πρὸς τὴν ἐξ Ἀγγλίας διμαρτυρομένων κύκλων παρεχομένην σοβαρὰν κίνησιν (διὰ τῶν ἐργασιῶν E. Lummis καὶ H. Jameson, πρὸς ἀναθεώρησιν τῆς μνημονευθείσης θεωρίας περὶ τῶν δύο πηγῶν. Καθ' ὅλου εἰπεῖν διὰ τῶν τελευταίων ἐξηγητικῶν ἐργασιῶν ὁ Lagrange καταλαμβάνει τὴν πρώτην θέσιν ἐν τῇ Γαλλικῇ λατινικῇ ἐξηγητικῇ θεολογίᾳ καὶ ὡς τοιοῦτος εἶναι ἄξιος πολλῆς παρὰ τῶν ὀρθοδόξων ἐξηγητῶν προσοχῆς. Π. Ι. Μ.

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

Ἡ κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1923 ἐν Müuster τῆς Βετσφαλίας συνελθοῦσα συνέλευσις ἀντιπροσώπων τῆς ἐπιστήμης τῆς Κ. Διαθήκης παρακαλεῖ τοὺς ἐν πάσαις ταῖς χώραις συναδέλφους, ἵνα ἐργασθῶσιν ὅπως πρὸς χαρακτηρισμὸν τῶν μαρτύρων τοῦ κειμένου τῆς Κ. Δ. ἐν τῷ μέλλοντι χρησιμοποιεῖται μόνον ὁ τοῦ Gregory κατάλογος τελευταίας ἐκδόσεως 1908 ἐν Die griechischen Handschriften das N. T. Versuche und Entwürfe 2, μετὰ τῶν σχετικῶν συμπληρώσεων ἐν «Vorschlage für kritiche Ausgade des griechischen N. T.» 1411)

καὶ ἵνα τῇ συνεργασίᾳ αὐτῶν πρὸς συγχρονιστικὴν καὶ ἑνιαίαν συνέχισιν ἐκείνην ἀγγέλλωσι πάντα νεωστὶ ἀναφαινόμενον μάρτυρα τῶν κειμένων εἰς τὸν καθηγητὴν κ. von Dobschütz (Halle-Saale Lafontaintrasse 21), ὅστις ἔχει ἀναλάβει τὴν κατάταξιν αὐτῶν εἰς τὸν τοῦ Gregory κατάλογον. Π. Ι. Μ.

ΧΡΙΣΤ. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Χρ. Γουγούση, ὁ τάφος τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Γ Π, τεῦχος 93 σελ. 360 1923. — Ἀντικαούονται γνῶμαι περὶ τῆς θέσεως τοῦ τάφου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἐν τῷ ἐν Θεσσαλονίκῃ Ναῷ τοῦ Ἁγίου, τοῦ ἐφόρου τῶν χριστ. ἀρχαιοτήτων Γ. Σωτηρίου. Ι. Β.

Γ. Α. Σωτηρίου, ὁ τάφος τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Γ Π, τεῦχ. 94 σελ. 460, 1923. — Ὁ κ. Σωτηρίου ἀντικρούει τὰς γνώμας τοῦ κ. Γουγούση περὶ τῆς θέσεως τοῦ τάφου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἐν τῷ Θεσσαλονίκῃ φερωνύμῳ Ναῷ. Ι. Β.

ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΑ

Ιω. Φωκυλίδου; Κοσμᾶς Ἐπίσκοπος Μαϊουμᾶ ΕΦ, 1923 σ. 117 Ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει τὴν δρᾶσιν τοῦ θετοῦ τούτου ἀδελφοῦ Ιω. τοῦ Δαμασκηνοῦ μετὰ βιογραφικῶν πληροφοριῶν. Ι. Β

Ἀγ. Σγουρίτσα, Μ ἀρ. 33 σελ. 192. ὁ ὅσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε. Ἱστοριααὶ πληροφορίαι περὶ τῆς ἐν Λακεδαιμονίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ δράσεως τοῦ Ἁγίου Νίκονος. Ι. Β.

Ι. Κ. Βογιατζίδου, ὁ ὅσιος Λεόντιος ὁ Μονεμβασιώτης Μ ἀρ. 31 σελ. 166 — Ὁ συγγραφεὺς ἐκ τοῦ ἐν τοῖς Παλαιολογειοις τοῦ Σπ. Λάμπρου δημοσιευθέντος ἐγκωμίου τοῦ ὁσίου Λεοντίου ἀφορμὴν λαμβάνων; ἐξετάζει τὴν εὐγενῆ καταγωνὴν τοῦ Ὁσίου καὶ τὸ ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν διοικητικὸν σύστημα τῆς Πελοποννήσου. Ι. Β.

Ι. Κ. Βογιατζίδου,, ὁ ὅσιος Λεόντιος ὁ Μονεμβασίας. Μ. Ἀθηνῶν ἀρ. 31 ἐξ 1923 — Ὁ συγγραφεὺς ἱστορεῖ τὸν ἐξ ἐπισήμου γένους καταγόμενον ὅσιον Λεόντιον, οὗ ὁ πατὴρ ἦτο «περιέχουσα κεφαλή» ἤτοι γενικὸς διοικητὴς Πελοποννήσου. Ι Β·

ΚΑΝΟΝΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ

Ἀμίλκα Σ. Ἀλιβιζάτου. Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Οἱ Ἱεροὶ Κανόνες. Ἀθῆναι 1924 Ὁ ἐλλόγιμος ἐκδότης, θεραπεύων τὴν ἐκ τῆς ἐλλείψεως εὐχρήστου φροντιστηριακοῦ κειμένου διὰ τοὺς φοιτητὰς ἀνάγκην, προέβη εἰς τὴν δι᾽ ἑνὸς τόμου, ἐκ σελ. 508, ἔκδοσιν τῶν ἱερῶν κανόνων. Διὰ τῶν συντόμων εἰσαγωγῶν αὐτοῦ εἰς τοὺς καθ᾽ ἑκάστους κανόνας, τῶν ἐν εἴδη ἐπιγραφῆς περιλήψεως, ἑνὸς ἑκάστου κανόνος, τῆς ὑποδείξεως τῶν παραλλήλων καὶ τῆς προσαρτήσεως εὑρετικοῦ ἀναλυτικοῦ πίνακος ὁ ἐκδότης καθιστᾷ τὸ ἔργον αὐτοῦ πολύτιμον διὰ τοὺς περὶ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ καθεστὼς αὐτοῦ καταγινομένους. Ε. Ι. Κ.

Ο RENAN
ΚΑΙ "Ο ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΙΗΣΟΥ„ *

Τίς δὲν γνωρίζει τὸ ὄνομα τοῦ Renan; Ἀλλὰ καὶ τίς ἀκούων αὐτὸ προφερόμενον διατελεῖ ἀδιάφορος; Ἐπὶ μακρὰ ἔτη τὸ ὄνομα τοῦ Renan ἐχρησίμευεν ὡς σύνθημα ἀποτομωτέρας ὁλονὲν ἀντιθέσεως μεταξὺ τῶν ἀπίστων ὀρθολογιστῶν καὶ τῶν πιστῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὀπαδῶν, τῶν μὲν πρώτων ὑψούντων αὐτὸ ὡς λάβαρον τῆς λογοφροσύνης των, τῶν δὲ δευτέρων ἀποτροπιαζομένων αὐτὸ ὡς ὄνομα ἀγυρτευομένου τὴν ἀντίχριστον ἐπιστήμην. Ἡ τοιαύτη ἀντίθεσις ἴσως ὑφίσταται ἐξ ἴσου ὀξεῖα καὶ σήμερον ἔτι παρ' ἐκείνοις, ὅσοι ἀπέμειναν ξένοι πρὸς τὴν ἄνευ προκαταλήψεων ἀντικειμενικὴν ἐν αὐστηρῶς ἐπιστημονικῷ πνεύματι ἐκτίμησιν τῶν προσώπων καὶ τῶν πραγμάτων. Ἐν πάσῃ περιπτώσει δύναται μετὰ θετικότητος τοῦτο σήμερον νὰ λεχθῇ: ὅτι ὅσῳ μᾶλλον ἀφιστάμεθα τῶν ἐγγύτερον πρὸς τὸν Renan χρόνων, τόσῳ ἀπαθέστερον, ἀμεροληπτότερον καὶ ἀληθέστερον δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν περὶ αὐτοῦ, διότι ἡ μὲν παρεμβληθεῖσα ἀπόστασις ἤμβλυνε καὶ τὰς ἀκρότητας καὶ τὰ πάθη, τὸ δ' ὀπτικὸν πεδίον τῆς ἡμετέρας ἐρεύνης κατέστη εὐρύτερον, καὶ ἡ ἐν τῷ μεταξὺ προοδεύσασα ἐπιστήμη ἐπὶ τὸ νηφαλιώτερον τὰς διανοίας τῶν ἀνθρώπων ἐπαιδαγώγησεν.

Εἰς τί ἆρά γε ὀφείλεται ὁ περὶ τὸ ὄνομα τοῦ Renan παγκόσμιος θόρυβος, ὥστε νὰ λάβῃ τὴν ἐξαιρετικὴν τιμὴν τῆς ὁριστικῆς αὐτοῦ ἀναγραφῆς ἐν ταῖς δέλτοις τῆς ἱστορίας τῶν γραμ-

---

*) Δύο ἀκαδημεικὰ μαθήματα γενόμενα πρὸς τοὺς φοιτητὰς τοῦ Πανεπιστημίου ἐν τῇ αἰθούσῃ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῇ 9 καὶ 10 Ἀπριλίου 1924.

μάτων, ἐν αἷς ἡ παγκόσμιος φήμη ὀλίγιστα μόνον δοξάζει συγγραφικὰ τάλαντα; Ἀλλ' εἶνε τοῖς πᾶσι γνωστόν, ὅτι ὁ Renan τὴν φήμην αὐτοῦ τὴν παγκόσμιον καὶ τὴν δόξαν ὀφείλει οὐχὶ εἰς τὸ κῦρος τῶν φιλολογικῶν αὐτοῦ γνώσεων, οὔτε εἰς τὸ βάθος τῆς γνώσεως τῶν λαῶν τῶν σημιτικῶν καὶ τῆς φιλολογίας αὐτῶν, οὐδ' εἰς τὴν τελειότητα τῆς ἑβραιομαθείας του, ἀλλ' ἁπλούστατα εἰς τὸ μικρὸν ἐκεῖνο συγγραμμάτιον, τὸ ὑπὸ τὸν οὐχὶ καὶ πρωτοφανῆ τίτλον «Vie de Jésus», τῷ ἔτει 1863 κατὰ πρώτην φορὰν ἐκδοθέν. Καὶ πρὸ τῆς ἐκδόσεως τούτου καὶ μετ' αὐτὴν ὁ Renan συνέγραψε καὶ ἐδημοσίευσε καὶ ἄλλα μεστὰ σημιτικῆς πολυμαθείας συγγράμματα, καὶ εὔογκα καὶ πολύτομα· ἀλλ' ὁ κόσμος ἀπέμεινε καὶ ἀπομένει πρὸ αὐτῶν σχεδὸν ἀδιάφορος· ὁ συγγραφεύς των εἶνε δι' αὐτὸν ἁπλῶς εἷς ἐκ τῶν διακεκριμένων μὲν καὶ σπουδαίων ἐπιστημόνων, ἀλλὰ τῶν μὴ ὑπὸ τῆς ἀθανασίας ἀξιουμένων ἰδίας εὐνοίας. Ἀφ' ἧς ὅμως ἐξέδωκε τὸν «Βίον τοῦ Ἰησοῦ», ὁ «εἷς ἐκ τῶν πολλῶν» σοφῶν ἀπέβη ἴσως διὰ παντὸς ὁ «μοναδικὸς» ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν γραμμάτων, ὁ δὲ κοινὸς ὀρθολογιστὴς κατέστη διάσημος ἐν τῇ ἰδιοτύπῳ ἀντινομίᾳ του ἀρνητὴς ἅμα καὶ ὑμνητὴς τοῦ Ἰησοῦ, οὗ τὸ πρόσωπον καὶ τὸν βίον ἐν τῷ συγγράμματι τούτῳ ἐπεχείρησε ν' ἀναπαραστήσῃ. Ὀλίγοι εἶνε ἴσως οἱ μὴ ἀναγνόντες τὸν «Βίον τοῦ Ἰησοῦ» τοῦ Renan ἔστω καὶ ἐν μεταφράσει· καὶ εἶδον οὗτοι πόσον μικρὸν καὶ ὀλιγοσέλιδον τυγχάνει τὸ συγγραμμάτιον καὶ ἀντιστρόφως ἄρα ἀνάλογον πρὸς τὴν παγκόσμιον αὐτοῦ φήμην. Δυσεξιχνίαστος ὅμως εἶναι ἡ ἰδιοτροπία τῆς Ἱστορίας. Ἐνῷ, δῆλον ὅτι, ἐγκαταλείπει βορὰν τοῦ κονιορτοῦ τόμους ὁλοκλήρους σοφίας παντοειδοῦς, ρίπτουσα ἐπ' αὐτῶν παχὺν καὶ βαρὺν τὸν πέπλον τῆς ἀδιαφορίας καὶ τῆς λήθης, πολλάκις δὲ καὶ βιβλιοθήκας ὅλας λογίζεται ὡς ἀσήμους κοινῶν καὶ συνήθων γνώσεων ἀποθήκας, ἀπ' ἐναντίας ἐνίοτε περισώζει ἐπιμελῶς καὶ ζηλοτύπως ἐν τοῖς ἐνδόξοις ἀρχείοις της ὀλιγοσέλιδά τινα βιβλαρίδια, τῶν συγγραφέων τῶν

ὁποίων τὰ ὀνόματα, ἀρρήκτως διὰ παντὸς ἀπ' αὐτῶν ἀναπόσπαστα, προφέρουσι μετὰ θαυμασμοῦ τὰ χείλη τῶν γενεῶν, μεταδίδοντα εἰς τοὺς ἐπιγιγνομένους αἰῶνας τὴν φήμην των. Τοιοῦτο εἶνε καὶ τοῦ Renan τὸ βιβλίδιον τοῦτο· τὸ ὄνομα τοῦ Renan προφερόμενον, ἀνάγει τὰς διανοίας εἰς μόνον τὸν «Βίον τοῦ Ἰησοῦ»· «Βίον δὲ τοῦ Ἰησοῦ» ὁσάκις ἀκούομεν, ἀμέσως καὶ πρὸ παντὸς εἰς τὸ συγγραμμάτιον τοῦτο τοῦ Renan ἀνατρέχει ὁ νοῦς μας, ἀδιάφορον ἂν καὶ ἄλλοι πολλοὶ καὶ πρὸ τοῦ Renan καὶ μετ' αὐτὸν συνέγραψαν καὶ ἐξέδωκαν ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον συγγραφὰς ἀσυγκρίτως ὀγκωδεστέρας καὶ μετὰ τηλικούτου φόρτου σοφίας, ὥστε ἡ ἐκ πρώτης ὄψεως ἀπέριττος ἐμφάνισις τοῦ πονηματίου τοῦ Renan νὰ θεωρῆται ὑπὸ τῶν χασκόντων πρὸ τῶν μεγάλων βιβλίων ὡς μειονέκτημα.

Καὶ ἐπέρχεται εὔλογος ἡ ἐρώτησις: τίς ὁ λόγος τῆς ἕνεκα τοῦ βιβλιαρίου τούτου καὶ μόνου ἐνδοξοποίησις τοῦ Renan, ποῦ δ' ἔγκειται τὸ μυστικὸν τῆς παγκοσμιότητός του, ἡ κλεὶς δῆλον ὅτι τοῦ αἰνίγματος τῆς φιλολογικῆς του ἀθανασίας;

Τὸ μυστικὸν τοῦτο, καὶ ἐν ᾗ ἔτι περιπτώσει δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ διατυπώσῃ ὁ ἀναγνώστης, διαισθάνεται δ' ὅμως ἐγκείμενον ἐν τῇ καλλιτεχνικῇ ἀναπαραστάσει συνόλης τῆς ζωντανῆς προσωπικότητος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐν τῷ ἱστορικῷ της πλαισίῳ. Ἐν τούτῳ ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ πρωτοτυπία τοῦ Renan: ὅτι ἔναντι τῶν μέχρις αὐτοῦ κρατουσῶν τριῶν κατευθύνσεων ἔν τε τῇ σπουδῇ καὶ τῇ ἀνακατασκευῇ τῆς εὐαγγελικῆς ἱστορίας — ἃς δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν εἰς «θετικήν», «ἀρνητικήν» καὶ «μέσην»,—ὁ Renan ἐμφανίζεται ὡς δημιουργὸς κατευθύνσεως νέας, τῆς καλλιτεχνικοϊστορικῆς, ἐν ᾗ ἀπέβη ἀληθῶς ὁ μοναδικός, διότι πάντες οἱ μετέπειτα ἀποπειραθέντες νὰ μιμηθῶσιν αὐτὸν ἀπέτυχον, ὡς ἄμοιροι τῶν ἰδιαιτέρων ἐκείνων ἀτομικῶν προσόντων καὶ πλεονεκτημάτων, δι' ὧν μόνη ἡ φύσις τοῦ Renan ἦτο πεπροικισμένη.

Διότι, πρώτιστα πάντων, οὐδεὶς τῶν ἀποπειραθέντων νὰ βιογραφήσῃ τὸν Ἰησοῦν, ἀλλὰ καὶ οὐδεὶς τῶν Γάλλων καθ' ὅλου συγγραφέων, οὔτε αὐτὸς ὁ Taine, ἀλλ' οὔτε καὶ ὁ V. Hugo, ἐκέκτητο τὸ καλολόγον ἐκεῖνο ὕφος, δι' οὗ ἀνεδείχθη ὁ Renan κατ' ἐξοχὴν καλλιτέχνης τοῦ λόγου. Κάτοχος πραγματικοῦ καλλιτεχνικοῦ ἰδεώδους, ἐγνώριζε νὰ ἐπενδύῃ, παρατάσσῃ καὶ κινῇ τὰς σκέψεις του μετὰ τοσαύτης μεγαλοπρεποῦς εὐγενείας, φιλοκάλου κομψείας καὶ φυσικῆς εὐστροφίας, ὥστε ἡ ἄμοιρος παντὸς ἐξεζητημένου ρητορισμοῦ καὶ ἐντέχνου προσπαθείας ἀφήγησίς του, ἐν τῇ συντομίᾳ, ἀλλ' ἅμα καὶ τῇ πληρότητί της, νὰ ἐμφανίζῃ ἓν ἄρτιον ὅλον, ἐν ᾧ τὰ πάντα τυγχάνουσι περιεσκεμμένα, εἰς ὃ οὐδὲν τὸ προσθετέον καὶ ἀφ' οὗ οὐδὲν τὸ ἀφαιρετέον, ἐναργῶς δ' ἀνάγλυφοι πᾶσαι αἱ λεπτομέρειαι. Πεπροικισμένος διὰ καταπληκτικῆς αὐτόχρημα εὐχερείας εἰς τὸ ὑπὲρ πάντα ἄλλον ἐκφράζειν καὶ τὰς λεπτοτάτας ἀποχρώσεις τῆς σκέψεως, διὰ τῆς μεστῆς χάριτος ἀβροεπείας του, τῆς ἰδεολογικῆς ἀγχινοίας του, τοῦ εὐκόλου καὶ ἀνέτου χειρισμοῦ τῆς καλλιεποῦς λέξεώς τε καὶ καὶ φράσεως καὶ τῆς καθ' ὅλου γοητείας τοῦ ρυθμοῦ τοῦ λόγου, κατακηλοῖ τὸν ἀναγνώστην μέχρι τοσούτου, ὥστε καὶ ὁ μετὰ προφανῶς δυσμενοῦς προκαταλήψεως ἀρχόμενος τῆς ἀναγνώσεως τοῦ «Βίου τοῦ Ἰησοῦ», ἀνεπαισθήτως αἰχμαλωτίζεται ὑπὸ τοῦ ἀπαραμίλλου τῆς ἀφηγηματικότητος ταλάντου καὶ τοῦ ἐκπάγλου κάλλους τοῦ ὕφους, καὶ ἄκων παραδίδει τὴν προσοχὴν καὶ τὴν φαντασίαν του ἕρμαιον τῆς γοητείας τοῦ συγγραφέως· διὰ ταύτης οὗτος τὸν σύρει κατὰ βούλησιν ὄπισθεν τῆς ἀναπτυσσομένης ἐν τῇ βιογραφίᾳ τοῦ Ἰησοῦ φαντασμαγορίας, διὰ νὰ τὸν φέρῃ ἀπνευστὶ καὶ ὅλως ἀνεπαισθήτως μέχρι τῆς τελευταίας σελίδος. Διὰ τὸ ὄντως ἀπαράμιλλον αὐτοῦ καλλιτεχνικὸν ὕφος ὁ Renan πολλαχοῦ ὑπομιμνήσκει τὸ ὕφος τῆς ἑλληνικῆς τοῦ Πλάτωνος γλώσσης, ἀκριβῶς δὲ διότι ὡς καλλιτέχνην κυρίως τοῦ λόγου καὶ οὐχὶ ὡς ἐπιστήμονα ἐρευνητὴν κατέταξεν αὐτὸν ἐν τοῖς μέ-

λεσιν αὐτῆς ἡ Γαλλικὴ τῶν «ἀθανάτων» Ἀκαδημία, ὁ Renan μετ' ἐγκαυχήσεως ἐξῆρεν ἐν τῷ ἐπὶ τῇ εἰς αὐτὴν εἰσόδῳ λόγῳ του τὴν ὑπ' αὐτῆς εἰς τὸ κάλλος τοῦ λόγου ἐπιδεικνυομένην τιμήν. Τὸ μετὰ τέχνης καὶ καλῶς γράφειν, δῆλα δὴ ἡ καλολογία, εἶνε, κατὰ τὸν Renan, ἡ σὰρξ τῆς σκέψεως, ἡ προσδίδουσα ζωὴν εἰς τὴν σκέψιν καὶ εἰς τὴν εἰκόνα μορφήν, ὁ δὲ Buffon, προσαγορεύων τὸν Renan ἀναγορευόμενον ἀκαδημεικόν, εἶπεν ἐγκωμιάζων τὸ καλολογικὸν αὐτοῦ ὕφος, ὅτι εἰς τὰς ἐπιγιγνομένας γενεὰς θὰ παραδοθῶσι τὰ ἔργα μόνον ἐκεῖνα, ὅσα διὰ τὸ κάλλος τοῦ ὕφους ἐξαιρετικῶς διακρίνονται. Οὔτε τῶν γνώσεων ὁ πλοῦτος, οὔτε τῶν ἀνακαλύψεων τὸ καινὸν ἀποτελοῦσιν ἀξιόχρεων ἐγγύησιν τῆς ἀθανασίας, ἐὰν τὰ περιέχοντα αὐτὰς ἔργα ἀμοιρῶσι τῆς καλλιτεχνικῆς ἐκείνης χάριτος, ἣν ἀποπνέει ἡ ψυχὴ ἡ πρὸς τὸ κάλλος καθ' ὅλου εὐαίσθητος. Πολυγνωσίαν δύναται ν' ἀποκτήσῃ καὶ ἐπιδείξῃ πᾶς ὀρεγόμενος γνώσεων, ἐφ' ὅσον αὗται ἀποτελοῦσιν οὐσίαν ἔξω τοῦ ἀνθρώπου κειμένην· τὸ ὡραῖον ὅμως ὕφος εἶνε φυσικὸν τάλαντον ὀλιγίστων εὐνοουμένων τῆς φύσεως, εἶνε δῶρον φυσικὸν ἀναπόκτητον διὰ πόνων, ὡς χάρισμα ἐσωτερικὸν τοῦ ἀνθρώπου· εἶνε αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος· — «le style c' est l' homme».

Ἀλλ' ὁ Renan δὲν ἦτο μόνον ὁ καλλιτέχνης τοῦ λόγου· ἦτο καὶ ὁ ἀριστοτέχνης ζωγράφος τῶν μεγάλων τῆς Ἱστορίας μορφῶν, τοῦ τοπικοῦ αὐτῶν περιβάλλοντος, καὶ τῆς ἐν ᾗ ἔζων αὗται ἱστορικῆς ἀτμοσφαίρας. Ἡ ἐξ αὐτοψίας γνῶσις τῆς χώρας τῆς εὐαγγελικῆς ἱστορίας, ἡ πλήρης οἰκείωσις τῶν τολμηρῶν ἰδιωτισμῶν καὶ τῶν ἀφελῶς γοητευτικῶν εἰκόνων τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν, ὧν τέλειος ἐτύγχανε κάτοχος, τῶν συγχρόνων Ἀράβων τὸ ποιητικὸν ὕφος καὶ τὸ εἰς τὸν καλλιτέχνην μόνον προσιτὸν λαϊκὸν σημιτικὸν πνεῦμα, πάντων δὲ τούτων τῶν στοιχείων ὁ καλλιτεχνικὸς συνδυασμὸς πρὸς τὸ κάλλος, τὴν χάριν καὶ τὴν ἐνάργειαν τῆς γαλατικῆς γλώσσης, προσδίδουσι σφύζουσαν ζωὴν

εἰς τὰ τῆς ἀφηγήσεως πρόσωπα καὶ ἀνάγλυφον «ρεαλισμὸν» εἰς τὸ ἱστορικὸν καὶ γεωγραφικὸν περιβάλλον. Οὕτω δέ, ἐφ' ὅσον ἀναγινώσκετε, μετατίθεσθε ἀνεπαισθήτως εἰς τὴν Παλαιστίνην τῆς ἐποχῆς τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἀκολουθοῦντες αὐτόν, καὶ οἱονεὶ αὐτήκοοι καὶ αὐτόπται γινόμενοι αὐτοῦ τε καὶ τῶν πρὸς αὐτὸν σχετιζομένων προσώπων, ὡσεὶ ξεναγεῖσθε ἐπὶ τριετίαν ὁλόκληρον ἀνὰ τὴν Γαλιλαίαν καὶ τὴν Ἰουδαίαν, μάρτυρες γινόμενοι τῆς συβαριτικῆς καὶ χλιδώσης ζωῆς τῶν πλουσίων μεγάρων καὶ τῆς ἀφελοῦς καὶ γραφικῆς ἐν ταῖς πενιχραῖς καλύβαις ζωῆς τῶν λαϊκῶν τάξεων, καὶ τῶν ποικίλων τῆς Παλαιστίνης ἠθῶν καὶ καὶ ἐθίμων. Ἰδοὺ ἡ ἁδρὰ τοῦ αὐστηροῦ τῶν ἐρήμων καὶ τῶν ὀρέων τῆς Ἰουδαίας ἀναχωρητοῦ μορφή, τοῦ ἀγελάστου κήρυκος τῆς νηστείας καὶ τῆς μετανοίας, τοῦ ἀμειλίκτου μαστιγωτοῦ τῆς συγχρόνου διαφθορᾶς· — εἶνε ὁ ἀπαράμιλλος πίναξ τῆς αὐστηρᾶς μορφῆς τοῦ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ. Ἀλλ' ἰδοὺ καὶ ἡ ἀνεκφράστου μὲν γλυκύτητος, ἠρεμίας καὶ πρᾳότητος φυσιογνωμία τοῦ διδασκάλου τῆς Γαλιλαίας, ἀλλὰ συνοφρυουμένη ἐν προφητικῇ ἀγανακτήσει καὶ ἀπειλῇ μετὰ τὴν μετάβασιν εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ κατὰ τοὺς πρὸς τοὺς νομοθέτας καὶ τοὺς ἰσχυροὺς τῆς ἡμέρας ἀγῶνας·— εἶνε ὁ Ἰησοῦς, τὸ κεντρικὸν τῆς ἀφηγήσεως πρόσωπον, ὁ «ἥρως» τοῦ ρενανείου συγγράμματος. Ἀλλ' ἐξ ἴσου ζωνταναὶ εἶνε αἱ μορφαὶ καὶ πάντων τῶν ἄλλων προσώπων. καὶ ὁ ἀναγνώστης ποὺ μὲν διαγκωνίζεται πρὸς τοὺς μαθητάς, ποὺ δὲ περιεργάζεται τὴν μητέρα τοῦ Ἰησοῦ, ποὺ δὲ συμφύρεται μετὰ τῶν περὶ αὐτὸν μητέρων καὶ τῶν παιδίων των, ποῦ δὲ ὑπὸ τῶν πυκνῶν παρασύρεται ὄχλων. Ὁ συγγραφεὺς σὲ ὁδηγεῖ εἰς τὴν Γαλιλαίαν, καὶ ἀπομένεις ἔκθαμβος ἐκ τοῦ ἐνώπιόν σου γραφικοῦ πανοράματος: ὁποῖος παραδείσιος συνδυασμὸς τῆς ὑλομανούσης βλαστήσεως τῶν ἀγρῶν καὶ τῶν κήπων πρὸς τὴν αὐστηρὰν καὶ σεμνήν, ἀλλ' ἅμα καὶ εἰδυλλιακὴν τῆς ἀφελοῦς εὐδαιμονίας καὶ χαρᾶς τῶν ἐγχωρίων ζωήν! Ἡ Γαλιλαία, περιβαλλο-

μένη ὑπὸ ὁρίζοντος ἡδυπαθῶς θωπεύοντος τὴν ὅρασιν καὶ ἀναπαύοντος τὴν ψυχήν, ὑπὸ τὸν ἀπαράμιλλον τοῦ Renan χρωστῆρα ἀποτελεῖ τὴν μοναδικὴν γωνίαν, ὅπου δύναται νὰ βλαστήσῃ ἡ ἀγάπη, ἡ ὀνειροπόλησις καὶ ἡ ἔμπνευσις· εἶνε τὸ σχολεῖον, ἐν τῷ ὁποίῳ «ηὔξανε καὶ ἐκραταιοῦτο» τὸ παιδίον ὁ Ἰησοῦς, ἡ πηγὴ τῶν ρεμβασμῶν του, ὁ παράδεισος τῆς θείας βασιλείας, ἐν τοῖς κόλποις τοῦ ὁποίου ὁ Ἰησοῦς κατέστη ὁ ὠτακουστὴς τῆς εἰρήνης καὶ τῆς γαλήνης της. Καὶ σὲ μεταφέρει ἔπειτα εἰς τὴν Ἰουδαίαν,— καὶ πιέζει σου τὴν καρδίαν ἡ βαρεῖα καὶ βλοσυρὰ φύσις τῶν γυμνῶν της ὀρέων, τῶν ἀνύδρων κοιλάδων καὶ τῶν νεκρῶν θαλασσῶν, τῶν ὁποίων τὰ βαρέα κύματα ἀντηχοῦσι τὴν ὀργίλην φωνὴν τῆς θείας κατάρας. Καὶ ἐνῷ ἐν τῇ παραδεισίου γαλήνης καὶ ὡραιότητος Γαλιλαίᾳ αἰσθάνεσαι μίαν ἀτμόσφαιραν ἠπιότητος, συμπαθείας καὶ συγκαταβάσεως διαπνέουσαν τὰς ψυχὰς τῶν χωρικῶν της κατοίκων καὶ εὐκόλως ἀνυψοῦσαν εἰς τοὺς ὑπερνεφέλους τῆς ἀνεκλαλήτου μακαριότητος κόσμους, αἴφνης ὁ χρωστὴρ τοῦ καλλιτέχνου, ἀποτόμως μεταβάλλων σκηνοθεσίαν, ἐμφανίζει ἐνώπιόν σου τὴν ἀντίθετον εἰκόνα τῆς μελαγχολικῆς Ἰουδαίας: ἐνταῦθα ἀκμάζει τὸ βασίλειον τῶν ἀνεπτυγμένων, τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῶν ἀρχόντων, καὶ δύσθυμος ἀτενίζεις πρὸς τὸν ἐπὶ λιπαρᾷ νομομαθείᾳ γαυριῶντα νομοδιδασκαλικὸν κόσμον τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἐριστικοῦ σχολαστικισμοῦ, τὸν ἑσμὸν τῶν ξηρῶν ἐκείνων περιπτωσιολόγων καὶ στυγνῶν τυπολατρῶν, τὴν πλειάδα τῶν φιλαργύρων ραββίνων, τῶν ἐπικουρείων ἀρχιερέων καὶ ἱερέων, τῶν περιφρονητῶν, ἀλλ' ἅμα καὶ ἐκμεταλλευτῶν τῶν τοῦ ἀμαθοῦς λαοῦ ἱερῶν καὶ ὁσίων, τὸν πολιτικὸν δεσποτισμὸν τῆς γενεᾶς ἐκείνης τῶν Ἡρωδῶν, συλλήβδην δ' ἀναπνέεις ὅλην ἐκείνην τὴν πνιγηρὰν ἀτμόσφαιραν τοῦ σκοτεινοῦ τῆς Ἰουδαίας ἀπαισιοδοξισμοῦ, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε τὸ ἀπαίσιον πλαίσιον τῆς τραγῳδίας τοῦ Γολγοθᾶ!... Πάντα ταῦτα τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα, ὁλόκληρος δηλαδὴ ἡ ἐπὶ Χριστοῦ Παλαιστίνη, ὑπὸ

τὴν γραφίδα τοῦ ἀριστοτέχνου τούτου τοῦ λόγου ἀνισταμένη ἀπὸ τοῦ βάθους τοῦ δισχιλιετοῦς παρελθόντος, ἀναζῇ ὁλοζώντανος, πάλλεται καὶ κινεῖται ἐνώπιόν σου μετὰ τόσον ψηλαφητοῦ πραγματισμοῦ, ὥστε νομίζεις ὅτι ζῇς καὶ σὺ τὴν ζωὴν ἐκείνην ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἀπὸ τῆς τέχνης τοῦ Renan γοητείας, ὡσεὶ ὑπὸ τῆς ὑποβολῆς του ὑπνωτισμένος.

Ἐκ τῶν εἰρημένων γνωρίζομεν ἤδη τὸ μυστικὸν τῆς ἀπὸ τοῦ ἐν λόγῳ βιβλίου του γοητείας. Εἰς τὴν συγγραφήν του δὲν ἐπεδόθη κεκλεισμένος ἐντὸς τῶν τεσσάρων τοίχων τοῦ ἐν Παρισίοις γραφείου του, οὐδὲ ἐχρησιμοποίησε βιβλιοθήκας πλήρεις ἑτοίμου σοφίας· ἀλλ' ὡς γραφεῖον μὲν ἐχρησιμοποίει τὴν πενιχρὰν καλύβην πτωχοῦ Μαρωνίτου ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Λιβάνου, ὡς βιβλιοθήκην δὲ συνεβουλεύετο τὸ μὲν τὰς γνώσεις καὶ τὰς ἐντυπώσεις, ἃς εἶχεν ἀποκομίσει ἀπὸ τῆς αὐτοπροσώπου ἐπισκέψεως καὶ τῆς λεπτομεροῦς μελέτης τῆς εὐαγγελικῆς χώρας, τὸ δὲ τὴν πρὸς τὸ ὑποκείμενον τῆς συγγραφῆς του ἀγάπην καὶ τὴν ἀπό τε τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβάλλοντος καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ του ψυχικοῦ καὶ συναισθηματικοῦ κόσμου ἔμπνευσιν. Διὰ τοῦτο καὶ ἐν τῇ ἀφηγήσει του οὐ μόνον δὲν ἀποδεικνύει, δὲν συζητεῖ, δὲν ἐπιχειρηματολογεῖ, ἀλλ' οὐδὲ κἂν συλλογιζόμενος γράφει· ἀλλ' οἱονεὶ μόνον βλέπει, καὶ ἀκούει, καὶ λέγων δεικνύει, διότι οἱ στήμονες τῆς συγγραφῆς του εἶνε ἡ ζωή, ἡ παρατήρησις καὶ ἡ πεποίθησις. Ὁ τοιοῦτος ἀκριβῶς χαρακτὴρ τοῦ «Βίου τοῦ Ἰησοῦ» ἀπηθανάτισε τὸ ὄνομα τοῦ Renan.

Ἀλλ' εἰς τί κυρίως ἀπεσκόπησεν ὁ Renan ἀναλαμβάνων νὰ συγγράψῃ τὸν «Βίον τοῦ Ἰησοῦ,» καὶ διατί πρὸς τοῦτο ἐπεστράτευσε πάντα ταῦτα τῆς καλολόγου τέχνης του τὰ χαρίσματα;

Πρὸ τοῦ Renan καὶ ἄλλοι εἶχον συγγράψει «Βίον τοῦ Ἰησοῦ». Ἀλλ' ὁ Renan δὲν ἔμεινεν ἱκανοποιημένος οὔτε ἐκ τῆς σχολαστικῶς λεπτολόγου καὶ ἐπιδεικτικῆς σοφίας τοῦ Paulus, οὔτε ἐκ τῆς ἀτάκτου, ὁμιχλώδους καὶ ἀφηρημένης ἀπεραντολογίας τοῦ

Keim, πολλῷ δ' ἧττον ἐκ τοῦ θρασέος μηδενισμοῦ τοῦ Strauss, διὰ τῆς παμμυθοποιοῦ του μανίας καὶ τῶν μαθηματικῶν του συλλογισμῶν ἀρνηθέντος τὰ πάντα. Ὁ Renan, φρονῶν ὅτι τὰ Εὐαγγέλια τὸ καθ' ὅλου καὶ γνήσια μὲν εἶνε καὶ ἀξιόπιστα, ἀλλὰ περιέχουσι πληροφορίας καὶ οὐχὶ πλήρεις, καὶ ἐν πολλοῖς ἀντιφατικὰς καὶ πρὸς ἀλλήλας συγκρουομένας, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ μεμιγμένας μετὰ στοιχείων φανταστικῶν, ὅτι δ' ὅμως, παρὰ ταῦτα, εἶνε ἀληθέστερα καὶ αὐτῆς τῆς γυμνῆς ἀληθείας, καθ' ὅτι ἀποτελοῦσι τὴν ἐκφραστικωτέραν ἀλήθειαν, τὴν ἀλήθειαν τὴν λαλοῦσαν καὶ ἐξαρθεῖσαν εἰς τὸ ὕψος τῆς ὑψίστης ἰδέας, ἐσχημάτισε τὴν πεποίθησιν, ὅτι οὐδεὶς τῶν πρὸ αὐτοῦ παρέστησε τὴν ἀληθῆ εὐαγγελικὴν πραγματικότητα, πολλῷ δ' ἧττον ἡ, κατ' αὐτόν, παραμορφώσασα καὶ αὐτὴν καὶ τὸ κεντρικόν της πρόσωπον ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις. Κατὰ τὸν Renan, δὲν εἶνε δυνατὴ ἡ ἐν λεπτομερείαις παράστασις τῆς εὐαγγελικῆς ἱστορίας, διότι ἡ πραγματικότης αὐτῶν εἶνε ἀπιστοποίητος καὶ δυσεξέλεγκτος. Διὰ ν' ἀναπαρασταθῇ συνολικῶς ζωντανὴ καὶ πρὸς τὴν λογικὴν καὶ τὴν ἀλήθειαν ἡρμονισμένη ἡ μορφὴ τοῦ Ἰησοῦ καὶ ἡ καθ' ὅλου εὐαγγελικὴ ἱστορία, ἀπαιτεῖται ἁρμονιστικὸν τῶν λεπτομερειακῶν ἀντιφάσεων καλλιτεχνικὸν ἔνστικτον, καλλιτεχνικὴ δημιουργικότης καὶ ποιητικὴ ἔμπνευσις, δι' ὧν καθίσταται δυνατὴ ἡ ἀποκάλυψις τῆς ζωογονούσης τὴν εὐαγγελικὴν ἱστορίαν ψυχῆς καὶ τῆς πραγματικῆς ἐννοίας αὐτῆς καὶ τῆς ἰδέας, ἀποβαίνει δὲ συλληπτὸν καὶ καταληπτὸν τὸ σύνολον μετὰ τοῦ δι' αὐτοῦ διήκοντος καὶ τὴν ἑνότητά του ἐξασφαλίζοντος γενικοῦ πνεύματος. Ὁ βιογράφος, δῆλον ὅτι, τοῦ Ἰησοῦ ὀφείλει νὰ πράξῃ ὅ,τι καὶ ὁ καλλιτέχνης, ὁ κατὰ τὰς ἀρχαίας περιγραφὰς ἀποκαθιστῶν τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ Φειδίου· ἡ ἀναπαραγωγὴ αὐτοῦ δὲν θὰ ἦνε βεβαίως κατὰ πάσας τὰς λεπτομερείας πιστή, δὲν θὰ ἦνε ὅμως καὶ γελοιογραφία, ἐφ' ὅσον τοῦ καλλιτέχνου τὸ τάλαντον ἀναπαρήγαγε τὸ γενικὸν πνεῦμα τοῦ ἔργου τοῦ πρωτοτύπου, μίαν

τῶν μορφῶν ὑφ' ἃς ἠδύνατο νὰ ἐξέλθῃ ἐκ τῶν τοῦ ἀρχαίου καλλιτέχνου χειρῶν. Εἰς τοῦτο ἀκριβῶς ἀπεσκόπησε καὶ τοῦτο ὁ Renan ἐπηγγέλθη, τοῦτο δ' εἶνε καὶ τὸ ἀποτελοῦν τὴν πρωτοτυπίαν του ἐν πᾶσι τοῖς πρὸ αὐτοῦ καὶ τοῖς μετ' αὐτὸν βιογράφοις τοῦ Ἰησοῦ: νὰ ἀναπαραστήσῃ ἀπὸ τῆς πραγματικότητος γοητευτικῶς συναρπαστικὴν τὴν ζωντανὴν εἰκόνα τοῦ ἀληθοῦς Ἰησοῦ, ἀντὶ τοῦ ἀφῃρημένου ἐκείνου, χλωμοῦ, νεκροῦ, ἢ καὶ μηδέποτε ὑπάρξαντος Ἰησοῦ τῆς γερμανικῆς ἀναλυτικῆς κριτικῆς. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἅμα καὶ καλλιτεχνικὴ αὕτη ἀντίληψις τῆς εὐαγγελικῆς ἱστορίας ἀπετέλεσε τὴν σμίλην, δι' ἧς καὶ μόνης ἐνόμισε λαξευτὴν τὴν πραγματικὴν τοῦ Ἰησοῦ μορφήν, ἢ μίαν ἐκ τῶν δυνατῶν μορφῶν τοῦ πραγματικοῦ Ἰησοῦ.

Φέρε νῦν ἴδωμεν ἂν ἐπέτυχεν ὁ Renan τοῦ σκοποῦ του, πρὸς τοῦτο δ' ἐπισκοπήσωμεν τὸν ὃν παρουσιάζει ἡμῖν ὡς Ἰησοῦν τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος, ἀτενίσωμεν δ' εἶτα πρὸς τὸν Ἰησοῦν τῶν Εὐαγγελίων διὰ νὰ ἀντιβάλωμεν πρὸς ἀλλήλας τὰς δύο ταύτας μορφὰς καὶ διακρίνωμεν ὁποτέρα αὐτῶν εἶνε ἡ τοῦ πραγματικοῦ Ἰησοῦ.

Διὰ νὰ ἐννοήσωμεν τὴν μορφὴν τοῦ ρενανείου Ἰησοῦ ἀνάγκη νὰ ἀνασκοπήσωμεν ἐν συντόμῳ τὴν ψυχολογικὴν καὶ ἰδεολογικὴν ἐξέλιξιν αὐτοῦ τοῦ Renan.

Ταύτης δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν δύο στάδια: πρῶτον μὲν τὸ καθ' ὃ τὴν ἀπολεσθεῖσαν πίστιν εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ὡς εἰς θείαν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν, ἀντικατέστησε διὰ τῆς πίστεως εἰς τὴν θετικὴν ἐπιστήμην, δεύτερον δὲ τὸ μετὰ τοῦτο ἀκολουθῆσαν, ὅτε καὶ συνέγραψε τὰ περὶ τῆς γενέσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔργα του.

Ὁ Renan ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἑξῆς συλλογισμοῦ ἐξέπεσε τῆς χριστιανικῆς πίστεως: Ὁ Χριστιανισμὸς ἐρείδεται πρῶτον μὲν ἐπὶ τῆς βαθείας γνώσεως τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας καὶ ἐπὶ τῆς θεραπείας τῶν ψυχικῶν πόνων· δεύτερον δὲ ἐπὶ τῆς περὶ θείας Προ-

νοίας ἰδέας, καὶ τρίτον ἐπὶ τῆς ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ πληρώσεως τῶν προφητειῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Καὶ περὶ μὲν τοῦ τελευταίου δύναται, κατὰ τὸν Renan, νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, διότι δυσκόλως δύναται νὰ γίνῃ δεκτὸν ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς δύναται νὰ ἀποδειχθῇ ὡς βασιζόμενος ἐπὶ γεγονότος καὶ νὰ ἐμφανισθῇ ὡς σειρὰ γεγονότων ἐν συστήματι λογικῶς ἀποδεκτῷ. Τὸ δὲ δεύτερον ἀπέρριψεν ἀσυζητητεί, διότι ἐφρόνει, ὅτι ὁ Θεὸς δὲν ἐνεργεῖ ἐν τῷ κόσμῳ δι' ἐπὶ μέρους βουλήσεων, ἡ δὲ θεία Πρόνοια, ὡς ὑπερφυσικὴ εἰς τὰ τοῦ κόσμου ἐπέμβασις, ἀποτελεῖ θαῦμα, τὸ δὲ θαῦμα εἶνε ἀδύνατον. Οὕτως ἐδέχθη ὁλοκληρωτικῶς μόνον τὸ πρῶτον, — ὅτι δῆλ. ὁ Χριστιανισμὸς ἐρείδεται ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας, — διότι οὐδεμία θρησκεία, λέγει, ἐψυχολόγησε τόσον βαθέως τὴν ἀνθρωπίνην ψυχήν, καὶ οὐδὲ μία, ὡς ἡ Χριστιανική, ἐπιτυγχάνει πλήρως τὴν ἀνακούφισιν καὶ τὴν θεραπείαν τῶν ψυχικῶν πόνων.

Δὲν σκοποῦμεν ἐνταῦθα νὰ διατρίψωμεν λεπτομερέστερον περὶ τὰς ἐπιφυλάξεις ἢ τὰς ἀρνήσεις τοῦ Renan ὡς πρὸς τὰ μνημονευθέντα σημεῖα. Ἀλλ' ἐκ τῆς στενῆς συσχετίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν καὶ καρδίαν, τοῦτο κυρίως ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα νὰ σημειώσωμεν, ὅτι ὁ Renan ἦτο φύσις κατὰ βάθος θρησκευτική, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ταχέως τὸν ἐγκαταλειφθέντα Χριστιανικὸν ναὸν μετὰ τῆς λατρείας καὶ τῶν δογμάτων του ἀντικατέστησε δι' ἄλλου ναοῦ, τοῦ τῆς Ἐπιστήμης, εἰς ὃν καὶ μετ' ἴσης εὐλαβείας ὡδήγησε τὴν θρῆσκον ψυχήν του. Ἔκτοτε ἡ Ἐπιστήμη ἐγένετο τοῦ Renan ἡ θεότης, διότι αὕτη, κατ' αὐτόν, εἶνε ἡ μόνη σαφῶς, πλήρως καὶ ὁριστικῶς λύουσα τὸ μέγα τοῦ ὄντος αἴνιγμα, ἡ μόνη ἀσφαλῶς μέλλουσα ἡμέραν τινὰ ν' ἀποδείξῃ ὡς ἀληθείας καὶ ὅσα σήμερον διὰ τοῦ καλολογικοῦ ἁπλῶς συναισθήματος διαισθανόμεθα ὡς καλά· ἡ Ἐπιστήμη εἶνε ἐκείνη, ἥτις θὰ διευρύνῃ τὸ πεδίον της κατὰ πολὺ ἐπέκεινα τῶν ὁρίων τῆς ἐμπειρικῆς τῶν γεγονότων καὶ τῶν σχέ-

σεων αὐτῶν γνώσεως, διότι εἶνε ἐπιτηδεία εἰς τὸ νὰ εἰσπηδᾷ ἐκ τοῦ κύκλου τῶν γεγονότων εἰς τὸν κύκλον τῶν σκοπῶν καὶ νὰ ὑπαγορεύῃ ἀξίας ἱκανὰς καὶ ἐπαρκεῖς νὰ διευθύνωσι τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων.

Ἐκ πασῶν ὅμως τῶν ἐπιστημῶν ἡ μόνη ἐπιτηδεία νὰ πραγματώσῃ τὰ δόγματα τοῦ «ἐπιστημονισμοῦ»,—τῆς νέας ταύτης λατρείας καὶ μεταφυσικῆς,— εἶνε, κατὰ τὸν Renan, ἡ Ἱστορικοφιλολογικὴ Ἐπιστήμη. Μόνον ἡ ὑπὸ τῆς Φιλολογίας διαφωτιζομένη Ἱστορία δύναται νὰ γνωρίσῃ τὴν κατὰ τὴν ἰδέαν τῆς προόδου τελουμένην πρὸς τὴν ἠθικὴν τελείωσιν ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπότητος.

Θὰ ἦγε λίαν μακρὰν ἡμᾶς ὁ λόγος, ἐὰν ἐπεχειροῦμεν ἐνταῦθα νὰ ἀναπτύξωμεν διεξοδικῶς τὴν τοῦ Renan περὶ τοῦ παντὸς θεωρίαν, ἐφ' ᾧ καὶ περιοριζόμεθα εἰς τὴν μνείαν ἐκείνων μόνον ἐκ τῶν οὐσιωδεστάτων σημείων της, ὅσα θὰ συντελέσωσιν εἰς τὴν διαφώτισιν τῆς μορφῆς τοῦ ρενανείου Ἰησοῦ. Ἐπὶ τοῦ Renan μεγάλην ροπὴν ἔσχε τὸ μὲν ὁ ἀποκαλύψας αὐτῷ τὰ μυστήρια τῆς Φυσικῆς Ἐπιστήμης παιδικός του φίλος Marcellin Berthelot, συμμαθητής του ἐν τῇ σχολῇ τοῦ Crouzet, εἰς ἣν εἰσῆλθε μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σεμιναρίου, τὸ δὲ ἡ ἀδελφή του Henriette, ἥτις διὰ τῶν ἐκ Πολωνίας γραμμάτων της τῷ συνίστα θερμῶς καὶ ἐπιμόνως τὴν σπουδὴν τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας, ἰδίᾳ δὲ τῆς τοῦ Fichte, τοῦ Herder καὶ τοῦ Hegel. Ἡ δίδυμος αὕτη ἐπ' αὐτὸν ροπὴ τῆς θετικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς γερμανικῆς ἰδεολογικῆς φιλοσοφίας ὤθησαν αὐτὸν εἰς τὰς ἀγκάλας τοῦ γενετικοῦ ἰδεολογικοῦ Πανθεϊσμοῦ, ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ὁποίου κατὰ τὸ πρῶτον τοῦτο πνευματικόν του στάδιον διεμόρφωσε τὴν περὶ τοῦ παντὸς θεωρίαν του ἐν τῷ ἔργῳ του «L' avenir de la Science». Ἡ κοσμοθεωρία αὕτη τοῦ Renan ἀφετηρίαν μὲν ἔχει τὴν ἰδέαν τῆς «προόδου», κατάντημα δὲ τὴν «ἠθικὴν τοῦ ἀνθρώπου τελείωσιν». Ἡ ἀπὸ τῆς πρώτης εἰς τὴν δευ-

τέραν κατ' ἐξέλιξιν φορὰ ἀποτελεῖ τὸ ἐκ τοῦ χάους πρὸς τὰ πρόσω ἅμα καὶ πρὸς τὰ ἄνω διαρκὲς ὅρμημα τῆς ὕλης καὶ ἡ ἐκ τοῦ ἀτελεστέρου κίνησις πρὸς τὸ ἀεὶ εὐρυθμότερον καὶ ἠθικῶς κρεῖσσον καὶ τελειότερον. Ἡ ἱστορία αὕτη τῆς ὑπάρξεως δὲν εἶνε τὸ ἁπλοῦν «γίγνεσθαι» τοῦ ἰδεολογικοῦ Πανθεϊσμοῦ, ἀλλὰ τὸ κατ' ἐξέλιξιν πρὸς τὸ «βέλτιον γίγνεσθαι», οὕτως, ὥστε πᾶν τοῦ ὄντος στάδιον ἐν τῇ ἐξελίξει ἀποτελεῖ βέλτιον μέν τι ὡς πρὸς τὰ ὄπισθεν, χεῖρον δέ τι ὡς πρὸς τὰ ἐπέκεινα τοῦ παρόντος σημείου τῆς ἐξελίξεως κατὰ τὴν διηνεκῶς πρὸς τὰ πρόσω χωροῦσαν πρόοδον.

Τὰ κυριώτατα ταῦτα εἶνε ἀπαραίτητα πρὸς κατάληψιν κατὰ πρῶτον μὲν λόγον τῆς γενέσεως καὶ θέσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν τῇ ἰδεολογίᾳ τοῦ Renan, εἶτα δὲ τοῦ ρενανείου Ἰησοῦ.

Περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ὁ Renan ἐφιλοσόφησεν ἐν τῇ περὶ τῆς γενέσεως αὐτοῦ σειρᾷ τῶν ἱστορικῶν του ἔργων («Origines du Christianisme»), ἥτις σημειοῖ τὸ δεύτερον τῆς πνευματικῆς του δράσεως στάδιον. Ὁ Χριστιανισμός, κατὰ τὸν Renan, ἐν τῇ προόδῳ τῆς Ἱστορίας, ἐν τῇ «ἐξελίξει τοῦ γέγνεσθαι», ἀποτελεῖ ἀναντιρρήτως σταθμὸν ἐντονώτατα βέλτιον ὡς πρὸς τὴν προτέραν τῆς ἀνθρωπότητος σταδιοδρομίαν. Λαμβανομένου δ' ὑπ' ὄψει ὅτι ἡ γένεσις τοῦ Χριστιανισμοῦ σημειοῦται ἤδη ἐν τῷ κηρύγματι τῶν Ἑβραίων προφητῶν, ὁ Renan ἐνεῖδεν ἐν τῷ φαινομένῳ τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ μέγιστον ψυχολογικὸν καὶ ἱστορικὸν πρόβλημα, λύσιν τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ ἡ ἐν τῷ περὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔργῳ του παράστασις τῆς ἱστορίας τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτῶν μέχρι καὶ τοῦ Ἰησοῦ συμπεριλαμβανομένου. Τὸ λυτέον διὰ τὸν Renan πρόβλημα ἦτο τοῦτο: τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ ἀποτελούσης ἀναντιρρήτως τὴν μεγίστην τῶν ποτε ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ἱστορίᾳ γενομένων ἠθικῶν κρίσεων, ἀπητεῖτο νὰ διαγνωσθῇ ὁ ἀποχρῶν λόγος τὸ μὲν τῆς χρεωκοπίας τῆς ἀρχαιότητος μεθ' ὅλης τῆς δελεαστικῆς της φιλοσοφίας, τῆς εὐρώστου

φιλολογίας της, τῆς θελκτικωτάτης ποιήσεώς της καὶ τοῦ καθ' ὅλου γονιμωτάτου καὶ εὐεργετικωτάτου πολιτισμοῦ της, τὸ δὲ τοῦ ὑποσκελισμοῦ της ὑπὸ τοῦ ἐνθουσιώδους μυστικισμοῦ τῶν Ἑβραίων προφητῶν, τόσον ταχέως καὶ ὁριστικῶς διαπλωθέντος οὐ μόνον ἀνὰ τὸν Ἑβραϊκόν, ἀλλὰ μάλιστα καὶ ἀνὰ τὸν Ρωμαϊκὸν κόσμον. Τὸ μεγαλοπρεπὲς αὐτοῦ θέμα τοῦτο ὁ Renan διεπραγματεύθη μετὰ πρωτοφανοῦς σαφηνείας καὶ ἐναργείας, ἰδίᾳ δὲ μετὰ βαθυτάτης γνώσεως καὶ ψυχολογίας τῶν ἐν τῇ ἀναπαραγομένῃ ἱστορίᾳ συμφυρομένων λαῶν καὶ ἐθνῶν, διότι ὁμολογουμένως οὐδεὶς κάλλιον αὐτοῦ ἐγνώριζε κατὰ βάθος τὸν Ἑβραῖον καὶ τὸν Ἕλληνα, τὸν Ρωμαῖον καὶ τὸν Ἀφρικανόν, τὸν Μικρασιάτην καὶ τὸν Κορίνθιον. Δὲν ἠδυνήθη ὅμως νὰ παράσχῃ ἱκανοποιητικὴν τοῦ μεγάλου τούτου αἰνίγματος λύσιν, ἐφ' ὅσον ὡρμᾶτο ἐξ ἀρχῶν πανθεϊστικῶν. Ἐὰν δὲ ὡς ὡραίαν ἀδυναμίαν του δύναταί τις νὰ τῷ καταλογίσῃ τὸ ὅτι ἔχει,—καὶ ἐν τῷ ἔργῳ του τούτῳ φιλοτιμεῖται νὰ διατυπώσῃ—, πολλὰς ἰδέας, ἐκ τούτων ὀφείλομεν νὰ σημειώσωμεν τὴν περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀντίληψίν του ὡς περὶ ἠθικῆς ἐπαναστάσεως διὰ τῆς τεραστίας ἐν τοῖς λαϊκοῖς στρώμασιν ἀφυπνίσεως ἔνθεν μὲν τῆς ἰδέας τῆς «δικαιοσύνης» κατὰ τοῦ τέως κρατοῦντος «δικαίου», ἔνθεν δὲ τῆς δίψης τῆς «ἠθικῆς ἁγιότητος» ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐν τῷ ἀρχαίῳ κόσμῳ πρυτανεύουσαν ὠφελιμολόγον πολιτικὴν καὶ ἀστικὴν ἀρετήν. Ὁ Χριστιανισμὸς τὰς δύο ταύτας ἐννοίας ὑψώσας ἐν τῇ σημαίᾳ του, κατὰ τὸν Renan, ἐνεφανίσθη ὡς τεραστία ἐπανάστασις κατὰ τῶν ἀξιῶν τῆς ἀρχαιότητος, τῆς γηραιᾶς ταύτης τροφοῦ καὶ παιδαγωγοῦ τῆς ἀνθρωπότητος, τὸ πρῶτον καταστήσασα γνωστὴν εἰς τὸν πλανήτην ἡμῶν τὴν λατρείαν τοῦ ἰδεώδους.

Καὶ τῆς ἠθικῆς ταύτης ἐπαναστάσεως κέντρον ὑπῆρξεν ὁ Ἰησοῦς.

Δὲν ἀνήκει εἰς τὸν ἄμεσον ἡμῶν ἐνταῦθα σκοπὸν ἡ λεπτομε-

ρὴς σημείωσις τῶν ἀναντιρρήτων προτερημάτων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀναμφισβητήτων ἐλλείψεων τοῦ ζωηροτάτου καὶ δραματικωτάτου τούτου πίνακος τοῦ ρενανείου χρωστῆρος. Τοῦτο μόνον ἀνάγκη ἐνταῦθα νὰ τονισθῇ: ὅτι, ἀναλαβὼν νὰ γράψῃ ἱστορίαν ὑπὸ τὸ φῶς τῆς δᾳδὸς τῆς Φιλολογίας, διὰ τῆς ὑπὸ τὴν ῥοπὴν τοῦ ἱστορικοῦ Michelet ἱστοριοποιήσεως στοιχείων ὅλως μυθικῶν καὶ φανταστικῶν, ἀπὸ ἐπιστήμονος ἱστορικοῦ μετεβλήθη εἰς ἱστορικὸν ποιητὴν ἅμα καὶ ἠθικολόγον, ἀφθόνως δὲ χρησιμοποιήσας τὴν ποιητικήν του φαντασίαν καὶ τὸ καλλιτεχνικόν του πνεῦμα εἰς τὴν λύσιν τοῦ ἑβραϊκοχριστιανικοῦ προβλήματος ὡς φαινομένου ἱστορικοῦ κατὰ τὴν πανθεϊστικήν του ἰδεολογίαν, κατ᾽ ἀνάγκην ἀπέτυχεν ἐν τῇ ἀποδόσει τῆς γνησίας τοῦ Ἰησοῦ μορφῆς.

Ὁποία τις δ᾽ εἶνε ἡ εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ τούτου, ὡς ἐμφανίζει ἡμῖν αὐτὴν ὁ Renan ἐν τῷ «Βίῳ τοῦ Ἰησοῦ»;

Ὁ Ἰησοῦς τοῦ Renan ἦτο ἀμαθὴς χωρικὸς τῆς Γαλιλαίας, ἄμοιρος μὲν πάσης γνώσεως ἀπὸ τοῦ τότε πολιτισμοῦ, διακρινόμενος δ᾽ ὅμως τῶν συγχωρικῶν του διὰ τὸ εὐαίσθητον εἰς τὰς ἐντυπώσεις ἀπὸ τῆς μεγαλοπρεποῦς περὶ αὐτὸν φύσεως καὶ διὰ τὴν λεπτότητα τῆς κρίσεως καὶ τῆς πρὸς τοὺς ἄλλους ἀναστροφῆς. Μηδόλως ἔχων γενικωτέραν τινὰ ἀντίληψιν τῶν τοῦ κόσμου, ἐγνώριζε μόνον τὴν ζωὴν τῶν Γαλιλαίων συγχωρικῶν του, ὧν συνεμερίζετο τὰς ἀφελῶς παιδικὰς περὶ τῆς φύσεως καὶ τοῦ σύμπαντος ἀντιλήψεις ὡς διευθυνομένων ὑπὸ δυνάμεων ὑπερφυσικῶν, θαυμασίως ἐπεμβαινουσῶν εἰς τὰ τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἀνθρώπων. Φύσει ποιητικὴν κεκτημένος ψυχήν, κατεπλήσσετο ἐκ τῶν μεγαλοπρεπῶν, ἀλλ᾽ ἅμα καὶ ἀγριωπῶν ἰδεῶν τῶν βιβλίων τῶν φαντασιοπλήκτων προφητῶν Ἐνώχ, Δανιὴλ καὶ Ἡσαΐου, τόσον δ᾽ ὑπ᾽ αὐτῶν ἐπηρεάσθη, ὥστε ἐκ συγχύσεως τῆς παργματικότητος πρὸς τὴν ἰδέαν ἡ ὅλη τοῦ ὑπερφυσικοῦ σφαῖρα ἐξελαμβάνετο ὑπ᾽ αὐτοῦ ὡς ἁπλουστάτη καὶ φυ-

σικωτάτη. Ἐμποτισθείς, ἐξ ἄλλου, τὰς κρατούσας ἐν Παλαιστίνῃ ἰδέας περὶ τοῦ Μεσσίου ὡς κριτοῦ καὶ ἐκδικητοῦ τῶν λαῶν καὶ ἱδρυτοῦ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἤρξατο βαθμηδὸν ἀποκτῶν τὴν συνείδησιν ὅτι ἦτο Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἐντεταλμένος ὑπὸ τοῦ Πατρὸς ὅπως πληρώσῃ ἐπὶ τῆς γῆς τὰς βούλας αὐτοῦ εἰς πραγμάτωσιν τῆς θείας ἐπ' αὐτῆς βασιλείας. Ἡ συναίσθησις τῶν ἀμέσων πρὸς τὸν Θεὸν σχέσεων καὶ τῆς δι' αὐτῶν περὶ αὐτοῦ γνώσεώς του ὤθησε τὸν Ἰησοῦν εἰς τὸ ἐκλαμβάνειν τὰ ἴδια σχέδια καὶ τὰς σκέψεις ὡς θείας ἐντολὰς πρὸς ἐφαρμογὴν ἐν τῷ κόσμῳ, ἐφ' ᾧ καὶ δὲν ἐβράδυνε νὰ φαντασθῇ ἑαυτὸν ὡς αὐτὸν τὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τοῖς Ἑβραίοις προκατηγγελμένον Μεσσίαν. Τοιαύτην ἀποκτήσας συνείδησιν, ἐπεδόθη εἶτα μετὰ φανατικῆς ἀφοσιώσεως εἰς τὸ κήρυγμα τῆς θείας βασιλείας, πρὸς ἐπίτευξιν δὲ τῆς δι' αὐτοῦ ἠθικῆς ἀνακαινίσεως δὲν μεταχειρίζετο πάντοτε εἰλικρινῆ καὶ ἄδολα μέσα, καίπερ αὐτὸς ἠθικὸς ὢν καὶ καθαρὸς τὴν συνείδησιν. Διότι κατώρθου μὲν νὰ δημιουργῇ περὶ ἑαυτὸν ἀληθῶς γοητευτικὴν ἀτμόσφαιραν ἐπιρροῆς διὰ τῆς φυσικῆς του προσηνείας, τῆς πρᾳότητος καὶ τῆς γλυκύτητος τοῦ ἤθους, καὶ τῆς ἀγνότητος τῶν προθέσεων, ἀλλ' ὅμως συχνάκις, ἵνα δικαιώσῃ τὴν ἣν εἶχεν αὐτοσυνείδησιν τοῦ Μεσσίου, διὰ τοῦ σφετερισμοῦ τοῦ τίτλου «υἱοῦ Δαυϊδ» ἐπαγγελλόμενος τὴν δι' ὑπερφυσικῶν μέσων ἠθικὴν τοῦ κόσμου ἀνατροπήν, ἐπεχείρει ἰάσεις ἀσθενῶν κατὰ τρόπον τάχα θαυματουργικὸν διὰ τῆς συμπαθείας καὶ τῆς ὑποβολῆς πρὸς πολλαπλασιασμὸν τῶν ὀπαδῶν του ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἀμαθῶν καὶ ἐπιπολαίων, ἢ προσηρμόζετο καὶ ὑπεχώρει εἰς τὰς πλάνας, τὰς προλήψεις καὶ τὰς δεισιδαιμονίας τοῦ ὄχλου διὰ νὰ γίνεται ὁσημέραι λαοφιλέστερος.

Τὸ περὶ τῆς θείας βασιλείας ὅμως κήρυγμά του δὲν ἐχαρακτήριζε μονιμότης περιεχομένου καὶ ἑνότης ἐννοίας, ἀλλ' ἐποικίλλετο ἀναλόγως τῶν περιστάσεων καὶ τοῦ ἀκροατηρίου του. Διότι, ἐνῷ ἐν Γαλιλαίᾳ, φέρ' εἰπεῖν, τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ἐνόει

ὡς νέαν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν τάξιν, ἄλλοτε δ' ἐξελάμβανεν αὐτὴν ὡς κατὰ γράμμα πραγματοποίησιν ἀποκαλυπτικῶν ὁραμάτων ἀναφερομένων εἰς τὸν Μεσσίαν, ἐν Ἱερουσαλὴμ προσέδωκεν εἰς αὐτὴν ἔννοιαν κοινωνικοπολιτικῆς ἀνατροπῆς, ὡς συνέπεια τῆς ὁποίας θὰ ἐπήρχετο ἡ κατὰ τῶν πλουσίων καὶ τῶν ὑπερηφάνων νίκη τῶν πτωχῶν καὶ τῶν ταπεινῶν. Ἐννοεῖται, ὅτι τοιοῦτο κήρυγμα δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ συναντήσῃ ἀντίδρασιν ἐκ μέρους θιγομένων κύκλων· καὶ ἐπειδὴ ἐν Ἱεροσολύμοις ἰδίᾳ δὲν ἠδύνατο νὰ εὐδοκιμήσῃ διὰ τῶν μέσων τῆς ἀπάτης, τοῦ ψεύδους καὶ τῆς προσαρμογῆς, δι' ὧν ἀπεκοίμιζε τοὺς ἁπλοϊκοὺς τῆς Γαλιλαίας, συνήντα δ' ὁλονὲν πρὸ αὐτοῦ προσκόμματα, ἐπειδὴ δ' ἐξ ἄλλου ὁ ὑπὲρ τοῦ κηρύγματος φανατικὸς ἐνθουσιασμὸς ἀπέκλειεν αὐτῷ τὴν ὁδὸν τῆς ὑποχωρήσεως πρὸ τῶν αὐξανομέμένων κωλυμάτων, ἀπέβη εὐερέθιστος καὶ ὀξύθυμος, διὰ τοῦτο δ' ἐπετίθετο κατὰ τῶν ἐχθρῶν του μετὰ χλεύης δηκτικωτάτης καὶ σαρκασμοῦ, ὡς ἄνθρακας ἀνημμένους ρίπτων κατ' αὐτῶν μετὰ σκληρότητος, ἀγροικίας καὶ ὠμότητος ἐν ἀκρατήτῳ θυμῷ τὰς προκλήσεις. Πολλάκις ἐγίνετο κυριολεκτικῶς ἔκφρων, ὡς συναισθανόμενος ἐγγὺς τὸ ναυάγιον, βαρύθυμος δὲ συνεπνίγετο ἐν τῇ πρὸ τοῦ ἀδιεξόδου ἀμηχανίᾳ. Καίπερ πεπροικισμένος δι' ἰσχυρᾶς βουλήσεως, φλογερᾶς διαθέσεως, καὶ αἰσθήματος πρωτοφανοῦς βάθους καὶ ἐντάσεως, ὅταν ὅμως ἤγγισεν αὐτὸν διὰ τῶν πτερύγων της ἡ ἀπελπισία, δὲν ἠδυνήθη νὰ κρατηθῇ· ἐστερημένος δὲ δυνάμεως ὑλικῆς πρὸς καταγωνισμὸν τῶν ἐχθρῶν του, καὶ ὡς ἐκ τούτου τελῶν ἐν βαθυτάτῃ θλίψει διὰ τὴν συντριβεῖσαν ματαιοδοξίαν, δριμυτάτην δὲ δοκιμάζων πικρίαν διὰ τὰς περιφρονηθείσας τῆς ζωῆς εὐφροσύνας, διὰ τὴν πρὸς τὸν κόσμον ἀποστροφὴν καὶ τὰς νομίμους τῆς καρδίας καὶ τῆς ὑπάρξεως ἀπαιτήσεις, ἃς χάριν τοῦ ἰδανικοῦ ἐθυσίασεν, ἤρξατο θωπεύων ἐν τῇ ψυχῇ του τὴν ταχεῖαν δι' ὑπερφυσικῆς ἐπεμβάσεως τιμωρίαν τῶν ἐχθρῶν τῆς θείας δικαιοσύνης διὰ τῆς ἐπικειμένης κρίσεως

καὶ ἀνταποδόσεως· πεσὼν δέ, τέλος, μοιραῖον θῦμα τῶν ἰσχυροτέρων, ὑπέστη ἐν χαρᾷ τὸν σταυρικὸν θάνατον, ἐν τῷ ὁποίῳ εὗρε τὴν μόνην δυνατὴν διέξοδον καὶ τὴν μόνην ἱκανοποιητικὴν τοῦ προσωπικοῦ του δράματος λύσιν, ἄνευ τῆς ὁποίας ἡ τραγῳδία τοῦ μεγάλου ἀνδρὸς θὰ μετεβάλλετο εἰς κωμῳδίαν οἰκτρὰν ἀπογοητευμένου ἰδεολόγου.

Τοιοῦτος ἐν ὀλίγοις ὑπῆρξε, κατὰ τὸν Renan, ὁ βίος τοῦ Ἰησοῦ: βίος ἑνὸς ἰδεοπλήκτου ἠθικολόγου Γαλιλαίου διδασκάλου, μεταβαλλομένου βαθμηδὸν εἰς Ἰουδαῖον Μεσσίαν καὶ ἀναμορφωτὴν τοῦ κόσμου, βίος ἀρξάμενος μὲν ἀπὸ ὡραιοτάτου εἰδυλλίου ἐν Γαλιλαίᾳ ἐν ἀτμοσφαίρᾳ ἀγάπης, γλυκύτητος καὶ παιδικῆς ἀκακίας καὶ ἀφελείας, καταλήξας δ' εἰς τραγῳδίαν ἐν Ἰουδαίᾳ, ἔνθα ἡ πώρωσις καὶ ἡ ἀναισθησία τοῦ ἰουδαϊκοῦ ὄχλου, ὁ φανατισμὸς καὶ ἡ ψευδοαγιωσύνη τῶν ἀρχόντων του, ὁ πρακτικὸς τῶν ἱερέων μηδενισμός, ὁ συμφεροντολογισμὸς καὶ ἡ νεκροῦσα συλλογισμομανία ἐδηλητηρίασαν τὰ ἀφελῆ του ἰδανικά. Ἔχομεν δῆλα δὴ ἐν τῷ «Βίῳ τοῦ Ἰησοῦ» τοῦ Renan μίαν εὐνοητοτάτην τραγῳδίαν ζωῆς, οὐχὶ ἀσυνήθη εἰς τοὺς μεγαλοφυεῖς ἄνδρας, οἵτινες πίπτουσιν ἐπὶ τέλους θύματα μοιραῖα τῶν μοιραίων ἰδανικῶν των. Ὁ Ἰησοῦς τοῦ Renan ἀπέθανεν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ εἰλικρινῶς πιστεύων, ὅτι ἦτο ὁ λυτρωτὴς τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ὁ νικητὴς τοῦ ἐγωϊσμοῦ διὰ τοῦ ἰδεώδους τῆς ἀγάπης, τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ ἀγαθοῦ. Καὶ ἐν τῷ βίῳ τούτῳ τοῦ Ἰησοῦ ἡμεῖς, κατὰ τὸν Renan, δέον νὰ γνωρίσωμεν πῶς νὰ συλλάβωμεν τὴν γενικὴν τοῦ Ἰησοῦ μορφήν, τὸ πνεῦμα τὸ διὰ τῆς ὅλης εἰκόνος διῆκον. Τοῦτο δὲ καθίσταται δυνατόν, ἐὰν ἀποχωρίσωμεν τὸν πυρῆνα τοῦ κελύφους. Κέλυφος εἶνε πᾶν ὅ,τι ἐχρησιμοποίησεν ὁ Ἰησοῦς πρὸς προαγωγὴν τοῦ ἰδανικοῦ του: αἱ ἀποκαλυπτικαὶ δῆλα δὴ ἰδέαι, αἱ ἀνεφάρμοστοι ἠθικαὶ ἐντολαί, αἱ διὰ τῶν θαυματουργιῶν καὶ τῶν ἄλλων λαϊκῶν δεισιδαιμονιῶν ὑποχωρήσεις του εἰς τὸ πνεῦμα, τὸν βαθμὸν καὶ τὸν τρόπον τῆς ἀντιλήψεως

τοῦ λαοῦ, ἡ ἰδιοποίησις ψευδοτίτλων καὶ ὅλαι αἱ ἄλλαι ἐκεῖναι ὑπερβολαὶ καὶ τὰ οὐχὶ ἄμεμπτα μέσα, δι' ὧν ἐζήτει νὰ ἐπιβληθῇ πρὸς ἐξασφάλισιν τοῦ πυρῆνος· κέλυφος εἶνε αἱ λεγόμεναι λεπτομέρειαι, αἵτινες οὐδεμίαν ἐνέχουσι σημασίαν. Τὸν δὲ πυρῆνα καὶ τὴν οὐσίαν ἀποτελεῖ τὸ περὶ ἀπολύτου θρησκείας κήρυγμα, τῆς θρησκείας τοῦ καθαροῦ αἰσθήματος, τῆς καθαρᾶς θρησκείας τῆς καρδίας, τῆς συνισταμένης εἰς τὸ ἐν τοῖς κόλποις τοῦ Πατρὸς υἱικὸν τῆς ἐλευθερίας αἴσθημα τοῦ ἐναρέτου ἀνθρώπου, τὸ ἐγκάρδιον αἴσθημα τῆς ἀμέσου ἑνώσεως τῆς συνειδήσεως πρὸς τὸν οὐράνιον Πατέρα ἐν λατρείᾳ καθαρᾷ, ἄνευ ἱερέων καὶ λειτουργικῆς καὶ τελετουργικῆς παρατάξεως. Κατὰ τοῦτον ἀκριβῶς τὸν τρόπον θρησκεύει ὁ Ἰησοῦς, αἰσθανόμενος ἑαυτὸν ζῶντα ἐν ἀμέσῳ κοινωνίᾳ πρὸς τὸν Πατέρα, ἐφ' ᾧ καὶ τὴν ὑψίστην περὶ αὐτοῦ μόνος ἐκ τῶν ἀνθρώπων ἀπέκτησε γνῶσιν. Ὁ Ἰησοῦς λοιπὸν ἀποτελεῖ, κατὰ τὸν Renan, τὴν ἐνσάρκωσιν τῆς τελειοτάτης ἰδεολογίας, ὡς αὐτὸς ἐν ἑαυτῷ πραγματῶν τῆς θρησκείας του τὴν λατρείαν καὶ τὴν ἠθικήν. Ἐν αὐτῷ συνεκεντρώθη πᾶν ὅ,τι ἰδεῶδες περικλείει ἡ φύσις μας. Ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους, ἡ εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ ἐμφανίζει πολλὰς τὰς σκιάς· ἀλλ' ἡμεῖς ὀφείλομεν ν' ἀτενίζωμεν πρὸς τὴν μορφήν του ἐξ ἀποστάσεως· μακρόθεν καθίστανται ἀπαρατήρητοι αἱ ἀτέλειαί του καὶ αἱ ἐλλείψεις του, καὶ πρὸ ἡμῶν ἀπομένει ἡ ἐκ τῆς γενικῆς διαθέσεώς του ἐντύπωσις, τὸ πνεῦμα τὸ γενικόν, τὸ διῆκον δι' ὅλης τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεώς του, ἡ εἰς τὸ ἰδεῶδες ἐνθουσιώδης του πίστις· αὕτη εἶνε ἡ χαρίσασα εἰς αὐτὸν τὴν ἀθανασίαν ἐν τῇ ἀνθρωπότητι παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν ἄλλων ἡρώων τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἀληθείας καὶ τῆς ἀγάπης, διότι ὑψώθη μεταξὺ αὐτῶν πρὸς τοὺς οὐρανοὺς ὡς ὁ ὑψηλότερος τῶν κιόνων, διὰ νὰ δεικνύῃ εἰς τὸν ἄνθρωπον πόθεν προέρχεται καὶ ποῦ νὰ τείνῃ ὀφείλει.

Αὐτὸς εἶνε ὁ Ἰησοῦς τοῦ Renan. Καὶ μόλις ὡς, μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν, κλείσῃς τὸ βιβλίον του τοῦτο, ἵνα,ἀπηλλαγμένος τῶν

κατ' αὐτὴν ἐναλλασσομένων ποικίλων καὶ ἀντιθέτων συναισθημάτων, ἀναπολήσῃς ὡς ἐξ ἀποστάσεως τὴν ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Ἰησοῦ τούτου παραχθεῖσαν εἰκόνα, ἡ πρώτη ἐξ αὐτῆς ἐντύπωσις εἶνε ὁ ζωηρὸς ἐξ αὐτῆς παλμός, ὃν ἀναδίδουσιν ὑπὸ τὸν χρωστῆρα τοῦ εὐφαντάστου καλλιτέχνου καὶ γλαφυροῦ συγγραφέως του τὰ ἐν τῷ βιβλίῳ ἀναπαριστώμενα, μάλιστα δὲ πάντων τοῦ Ἰησοῦ ἡ μορφή· μετὰ τοσαύτης δυνάμεως τέχνης ἱστοροῦνται τὰ πάντα: τὸ περιβάλλον, τὸ βάθος, τὰ χρώματα, τὸ φῶς, αἱ σκιαί, ὥστε ἀντιλαμβάνεσαι ὅτι, εἰς ἄλλον ζωντανὸν κόσμον ἀσυναισθήτως παρασυρθείς, ἐπανέρχεσαι ἤδη εἰς ἑαυτὸν ὑπὸ τὸ κράτος μὲν ἔτι τῆς ἀπὸ τῆς καλλιτεχνικῆς ἀναπαραστάσεως γοητείας, ταχέως ὅμως ἀναλυομένης εἰς μεγάλην ἀπογοήτευσιν. Διότι, ἐνθυμούμενος τὴν ἐν ἀρχῇ ἐπαγγελίαν τοῦ ἱστορικοῦ-καλλιτέχνου καὶ τόσον αὐτοσυγκρατούμενος, ὥστε νὰ μὴ παρασυρθῇς ὑπὸ τῆς εἰλικρινοφανοῦς καλολόγου σειρῆνος, εὑρίσκεις, ὅτι ἀπέτυχε τοῦ σκοποῦ του, φανεὶς ἀνακόλουθος πρὸς τὰς ὑποσχέσεις του·—τόσον ἄφθονον καὶ ζωηρὸν ἐξεχύθη ἐπὶ τοῦ πίνακος τὸ χρῶμα τοῦ γηΐνου, τοῦ σαρκικοῦ, καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου·— τόσον λείπει ἀπὸ τῆς εἰκόνος ἡ διαπνέουσα τὴν μορφὴν τοῦ εὐαγγελικοῦ Ἰησοῦ ὑπερφυὴς ζωή, τὸ ζωοποιοῦν πνεῦμα·— τόσον ἀπουσιάζει ἀπ' αὐτοῦ ἡ διήκουσα δι' αὐτοῦ ὑψίστη ἔννοια, τῆς ἀληθείας, τὸ φῶς, ἡ ἰδέα, ἡ ἀνάγουσα τὸ πνεῦμα τοῦ καλλιτέχνου ἀπὸ τῶν ἐπιγείων πρὸς τὸν ὑπέργειον τῶν ὑψίστων ἰδανικῶν κόσμον, τὸν κόσμον τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀληθοῦς.

Β'.

Καὶ πράγματι.

Ἀναλύων τὴν εἰκόνα ταύτην τοῦ ρενανείου Ἰησοῦ, ἀνακαλύπτεις αὐτὴν ἀποτελουμένην ἐκ παραδόξου συνθέσεως τέλεον ἀσυμβιβάστων καὶ ἀσυγκολλήτων ἀντιθέσεων, αἵτινες προδίδουσιν ἐν

τῷ καλλιτέχνῃ ἰδεολογικὸν καὶ συναισθηματικὸν κόσμον μεστὸν πλείστων ἀντινομιῶν καὶ ἀντιφάσεων. Ἰησοῦς, ὃν οὐδὲν στοργῆς συναίσθημα συνδέει πρὸς τοὺς οἰκείους του, καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν μητέρα του ἔτι· Ἰησοῦς, ἀποσπῶν ἀνοικτιρμόνως ἀπὸ τῶν οἰκογενειῶν τὰ στηρίγματά των· πάντα ραββῖνον καὶ ἱερέα ὁμοεθνῆ θεωρῶν πολέμιον τῆς ἀποστολῆς του· ἀποκλείων τῆς θείας βασιλείας τοὺς κοινωνικῶς ἐξέχοντας· ἐπιτρέπων εἰς ἑαυτὸν καὶ τοὺς ὀπαδούς του τὸν γνωστὸν ἰησουϊτικὸν γνώμονα τοῦ ἁγιάζοντος τὰ μέσα σκοποῦ· προσαρμοζόμενος πρὸς τὰς λαϊκὰς δεισιδαιμονίας καὶ ὑποστηρίζων αὐτὰς πρὸς ἐπίτευξιν τῶν σχεδίων του· ἐπιτρέπων νὰ θεωρῆται ψευδῶς ὡς πεπροικισμένος δι' ὑπερφυσικῆς δυνάμεως θαυματουργὸς καὶ διαπράττων εὐσεβεῖς ἀπάτας καὶ ἀγυρτείας καὶ ψευδεῖς νεκραναστάσεις σκηνοθετῶν·— καὶ Ἰησοῦς, ἐξ ἄλλου, κολοσσὸς ἠθικοῦ καὶ πνευματικοῦ ἰδεώδους, τεραστίων διαστάσεων προσωπικότης, ἐν ᾗ συνεκεντρώθη ὅ,τι ὡραῖον καὶ ὑψηλόν, ἐξ ἧς θεῖον ἀκτινοβολεῖ κάλλος, ἥτις ἀποτελεῖ ἠθικῶν ἀναγεννήσεων πηγὴν ἀνεξάντλητον, ἀληθὴς δημιουργὸς τοῦ ψυχικοῦ κόσμου, μέγας τῆς ζωῆς παρήγορος, φῶς χαρᾶς διὰ πᾶσαν καταπονουμένην ὑπὸ θλίψεων καὶ δοκιμασιῶν ψυχήν, ὑπερηφάνεια καὶ καύχημα παντὸς ἐγκλείοντος ἐν τῷ στήθει του ἀνθρωπίνην καρδίαν·— Ἰησοῦς, τέλος, ὑπὸ πλανῶν συμπνιγόμενος ἐν τῇ ἀμαθίᾳ του, ἐμπεποτισμένος τὰς ἀντιλήψεις τοῦ ὄχλου, ἀσταθὴς τὴν ἰδεολογίαν καὶ ἀνακόλουθος, ἕρμαιον ἑκάστοτε τῶν εὐμεταβλήτων συναισθημάτων του, ναυάγιον ἑνὸς τρικυμιώδους τυχοδιωκτισμοῦ·— τοιοῦτος Ἰησοῦς ἀποτελεῖ ἀφύσικον καὶ ἀνύπαρκτον ἀντίφασιν καὶ ἀντινομίαν καὶ σύγχυσιν, τέλεον παραμορφούσας τὸν γνήσιον Ἰησοῦν τῶν Εὐαγγελίων. Τὸ ἀσύστατον τῆς θεμελιώδους ταύτης ἐσωτερικῆς ἀντιφάσεως ὁ Renan προσπαθεῖ νὰ συγκαλύψῃ κολάζων διὰ γενικῶν κρίσεων καὶ ἀποφθεγμάτων ἀφορισματικοῦ καὶ δογματικοῦ χαρακτῆρος τῆδε κακεῖσε κατεσπαρμένων, νομίζων ὅτι οὕτω σῴζει τὸν «ἥρωά»

του ἀπὸ τῆς ἀπολύτου ἠθικῆς ἐκτιμήσεως διὰ τῆς παραπομπῆς εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του, πρὸς τὸ ὁποῖον τάχα πρέπει νὰ προσμετρῆται ἡ ἠθικὴ τοῦ Ἰησοῦ φυσιογνωμία. Ἀλλ' οἱ ἠθικοὶ γνώμονες ἔχουσι χαρακτῆρα ἀπόλυτον διὰ πάντας τοὺς ἀνθρώπους πάσης ἐποχῆς, ἀμετάβλητοι δ' εἶνε καὶ οἱ νόμοι τῆς ἀντικειμενικῆς ἀληθείας. Ἡ ἀπάτη πάντοτε εἶνε ἀπάτη, καὶ τὸ ψεῦδος οὐδέποτε εἶνε ἀλήθεια. Καὶ αἱ φαντασιοπληξίαι δὲ καὶ αἱ πλάναι καὶ εἴ τινα σκοτεινὰ σημεῖα τῶν μεγάλων ἀνδρῶν, ὁσονδήποτε κἂν εἶνε συγγνωστά, ἀλλ' οὐδέποτε ὑπ' οὐδενὸς ἀνεγνωρίσθησαν ὡς στοιχεῖα τοῦ μεγαλείου των. Ὁ Ἰησοῦς τοῦ Renan ἐπέτρεψεν εἰς ἑαυτὸν τὸ ψεῦδος καὶ τὴν ἀπάτην· ὅσον δὲ κἂν ἀπὸ τῶν τότε περιστάσεων καὶ συνθηκῶν ἀγώμεθα εἰς τὸ νὰ μὴ τὸν μεμφθῶμεν, ἀπὸ ἀντικειμενικῶς ἠθικῆς ἐπόψεως πάντως καὶ δὲν θὰ τὸν ἐπιδοκιμάσωμεν. Ὁ Renan δὲν παραδέχεται μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀπόλυτον ἠθικήν, ἀλλὰ δέχεται τὴν ἠθικὴν πολλαπλῆν ἅμα καὶ σχετικήν. Ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁποῖον ἐξαιρετικὸν διαφέρον ἐμφανίζει καὶ ὁποίαν ὑψηλὴν ἔννοιαν καὶ σημασίαν ἐνέχει τοῦ Ἰησοῦ ἡ ζωή, ἀφοῦ κατ' οὐδὲν διαφέρει τῆς τῶν κοινῶν καὶ συνήθων ἀνθρώπων, πρὸς τί δὲ νὰ στραφῇ ἡ προσοχὴ τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς μίαν κοινοτάτην ζωὴν ἑνὸς ἔστω καὶ ἀξιοσημειώτου, πρὸ δισχιλιετίας ζήσαντος, ἀνθρώπου, ἀφοῦ οἱ καθ' οὓς ἐβίωσεν οὗτος ἠθικοὶ γνώμονες ἐν σχέσει πρὸς τοὺς σημερινοὺς ἡμετέρους εἶνε τόσον παλαιοί, καὶ ἀλλοῖοι καὶ ἀνάξιοι προσοχῆς;

Ἀλλὰ μή τοι τάχα ὁ θάνατος τοὐλάχιστον τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Renan δύναται νὰ καταπλήξῃ διὰ τοῦ ἠθικοῦ μεγαλείου του; Ἀλλ' ὅ,τι ὁ Renan καταλογίζει εἰς τὸν ἥρωά του ὡς πραγματικὸν μεγαλεῖον, τοῦτο ἀκριβῶς ἀποτελεῖ ἐν αὐτῷ τὴν μᾶλλον ἀνύπαρκτον χίμαιραν. Διότι ὁ Ἰησοῦς αὐτοῦ ἀπέθανεν ὑπὲρ ἰδέας ψευδοῦς, ἐφ' ὅσον πλανώμενος καὶ ἀπατώμενος ἐξελάμβανεν ὡς ἐμπνεύσεις τοῦ Θεοῦ τὰ ἴδια αὐτοῦ ἀτομικὰ σχέδια καὶ τοὺς

καρποὺς τῆς ἰδίας του φαντασίας, καὶ ἐφ' ὅσον, αὐτὸς ἐν τῇ πραγματικότητι ὢν εἷς συνήθης πτωχὸς καὶ ἀνίσχυρος Γαλιλαῖος, ἐφαντάζετο ὅτι ἦτο ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πεπροικισμένος διὰ δυνάμεων ὑπερφυσικῶν. Βεβαίως δυνατὸν νὰ θαυμάζῃ τις τὴν δύναμιν τῆς βουλήσεως τοῦ ἀποθνήσκοντος ὑπὲρ ἰδέας ψευδοῦς, δυνατὸν δὲ καὶ ἡ ἀγαγοῦσα αὐτὸν εἰς τὸν θάνατον τὸν σταυρικὸν πλάνη μηδ' ἕνα νὰ ἔβλαψεν. Ἀλλὰ θὰ συνομολογήσῃ πάντως πᾶς τις, ὅτι ὁ τοιοῦτος Ἰησοῦς οἴκτου εἶνε ἄξιος μόνον, οὐχὶ δὲ ἐπαίνου· ἡ πλάνη αὐτοῦ, αὐτὸν ἀτομικῶς βλάψασα, καὶ οὐδένα ὠφέλησε, καὶ κατ' οὐδὲν μεταβάλλει τὴν φύσιν της.

Δὲν εἶνε ὅμως οὗτος ὁ Ἰησοῦς τῆς πραγματικότητος. Ὁσηνδήποτε τέχνην κἂν ἐπεστράτευσεν ὁ Renan, ἀκριβῶς διότι ἐν τῇ προσπαθείᾳ του ταύτῃ ἔνθεν μὲν ἐφήρμωσε τὸν καλλιτεχνικὸν πραγματισμόν, ἔνθεν δ' ἐστερεῖτο τῶν ἐφοδίων ἐκείνων, δι' ὧν καὶ μόνων δύναται νὰ νοηθῇ τὸ ὑπερφυὲς τοῦ Χριστοῦ πρόσωπο, ἐνεφάνισεν ἡμῖν ψευδῆ εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ, οἰκτρῶς παραποιήσας τὴν εἰκόνα τοῦ Θεανθρώπου. Ἐπαγγελθεὶς νὰ παράσχῃ ἡμῖν ζωντανὴν τὴν πραγματικὴν εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τῆς εὐαγγελικῆς πραγματικότητος κατὰ τὴν διήκουσαν δι' ὅλης του τῆς μορφῆς γενικὴν ἰδέαν, ἐνεφάνισαν ἕνα πλαστὸν ἥρωα, τοπικὸν παλαιστινὸν μεταρρυθμιστὴν καὶ τυπικῶς γνήσιον Ἰουδαῖον, εἰς τὸν ὁποῖον ἀτενίζων διερωτᾶσαι μετ' ἀπορίας : πῶς ἡ κοινὴ αὕτη ἱστορία ἑνὸς ἀνθρώπου συνήθους, ἐξελιχθεῖσα ἐν γωνίᾳ ἀσήμου χώρας, ἀπέβη παγκόσμιος ἱστορία καὶ μετεβλήθη εἰς θρησκείαν τῆς ἀρίστης τῆς ἀνθρωπότητος ἐπιτομῆς ; Πῶς εἷς ἀμαθὴς Γαλιλαῖος, γεννηθεὶς ὑπὸ τὰς κοινοτέρας τῶν συνθηκῶν ἐν τόσον ταπεινῷ περιβάλλουσι, ἐνεφανίσθη αἴφνης σοφώτερος πάντων τῶν σοφῶν, καὶ δικαιότερος, ἠθικώτερος καὶ ἁγιώτερος πάντων τῶν δικαίων καὶ τῶν ἁγίων ἁπάντων, διασκελίσας δὲ τῆς μικρᾶς Παλαιστίνης τὰ στενὰ ὅρια, κατέκτησε σύμπασαν τὴν πεπολιτισμένην οἰκουμένην ἐν χρόνῳ σχετικῶς ὀλιγίστῳ, ἐξα-

κολουθεῖ δὲ κυριεύων εἰρηνικῶς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων, ὁλονὲν ἐπὶ τῶν καρδιῶν ἐπεκτείνων τὸ κράτος του ; Πῶς τοσοῦτοι εἴτε πρὸ αὐτοῦ, εἴτε σύγχρονοι πρὸς αὐτὸν σοφοὶ ἢ γενναῖοι δὲν ἀπέβησαν λυτρωταὶ τοῦ κόσμου, διατί δ' ἡ ἀνθρωπότης δὲν ἐλάτρευσεν οὔτε τὸν Σωκράτη, οὔτε Ἰούδαν τὸν Γαλιλαῖον, ἢ τὸν Χιλλέλ, ἢ τὸν Φίλωνα ; Πλείστων ἠρώων τὸ αἷμα ἐχύθη, καὶ πολλοὶ ἀπέθανον ἄδικον θάνατον· διατί ὅμως μόνον τὸ αἷμα τοῦ Ἰησοῦ ἀπέβη ἀστείρευτος πηγὴ παραμυθίας, ἀνακουφίσεως καὶ μακαριότητος, καὶ ἠθικὸν πασῶν τῶν ἀνθρωπίνων καρδιῶν βάλσαμον ;

Ἡ ρενάνειος μορφὴ τοῦ Ἰησοῦ σιωπᾷ εἰς ταύτας τὰς ἀπορίας, διότι δὲν ἠδυνήθη νὰ δώσῃ εἰς αὐτὴν ψυχὴν καὶ ζωὴν ὁ ζωγράφος της, παρ' ὅλην του τὴν τέχνην καὶ τὴν προσπάθειαν. Ἀρνούμενος διαρρήδην καὶ ἐκ τῶν προτέρων ἀντιεπιστημονικῶς τὸ ὑπερφυσικόν, ἐστερημένος τοῦ εἰδικοῦ ἐκείνου αἰσθήματος, δι' οὗ οὐ μόνον αἰσθάνεταί τις, ἀλλὰ καὶ νοεῖ τὴν μορφὴν τοῦ Χριστοῦ, καθ' οἷον τρόπον, διὰ νὰ αἰσθανθῇ καὶ ἐννοήσῃ τις τὴν μουσικήν, ἀνάγκη νὰ εἶνε πεπροικισμένος διὰ μουσικοῦ αἰσθήματος καὶ μουσικῆς ἀντιλήψεως, ἀνήκων εἰς τὴν σχολὴν τῶν ἱστορικῶν ἐκείνων, οἵτινες δὲν διακρίνουσι καὶ δὲν διαισθάνονται διὰ τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος διήκουσαν ὑψίστην ἰδέαν, ἔχουσαν ἀρχὴν καὶ κέντρον καὶ τέλος καὶ ἔννοιαν ἠθικήν, ἀλλ' ὁρίζουσιν αὐτὴν ἁπλῶς ὡς στάδιόν τι τοῦ «γίγνεσθαι», σταθμῶν σειρὰν ἐν τῇ ἀναγκαίᾳ ἐξελίξει τῆς ζωῆς τοῦ παντός, ἐκδήλωσιν λεπτομερειῶν περιέργειαν μόνον προκαλουσῶν, τοῦτο μόνον κατώρθωσεν ἐν τῷ «Βίῳ τοῦ Ἰησοῦ»: νὰ δημιουργήσῃ ἀπαραμίλλου γοητείας περιβάλλον τῆς τοῦ Ἰησοῦ ἐποχῆς ὡς βάθος μιᾶς εἰκόνος, ἧς ἡ μορφὴ ἐμφανίζεται μετὰ τοσαύτης «ρεαλιστικῆς», ὡς εἰπεῖν, πλαστικότητος, ὥστε ἡ καλλιτεχνικὴ αὕτη τοῦ τεχνουργήματος αὐτοῦ ἀρετὴ ν' ἀποτελῇ ἀκριβῶς τὴν ἀχίλλειον πτέρναν του. Ὁ ρενάνειος Ἰησοῦς σιωπᾷ εἰς ἃς διετυ-

πώσαμεν ἀπορίας, ὡς θὰ ἐσιώπα καὶ αὐτὸς ὁ Renan, διότι ὁ Ἰησοῦς του οὐδὲν εἶναι, ἀλλ᾽ ἢ ὑποκειμενικὸν αὐτοῦ πλάσμα, ἀπαύγασμα τῆς ρενανείου ψυχοσυνθέσεως. Διότι εἰς τὸν Ἰησοῦν αὐτοῦ ὁ Renan ἐνέχυσεν ὀλίγον ἢ πολὺν Renan ἐκτεθηλυμένον τὸ αἴσθημα καὶ τὸ ἦθος, τὰς σκέψεις ἀσταθῆ, συμφυρμὸν τραγελαφικῶν ἀντιθέσεων ἀληθείας καὶ πλάνης, ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, θέσεως καὶ ἀρνήσεως, θρησκευτικὴν ψυχὴν μετ᾽ ἐπερραμμένων ρακῶν ἐκ φαντασιοπληξιῶν πολυχρώμων, καθ᾽ οἷον δῆλα δὴ τρόπον καὶ πᾶς μυθιστοριογράφος μεταφέρει ἑαυτὸν εἰς τὸν ἥρωά του. Διότι, πράγματι, κατὰ τὴν ὁμόφωνον κρίσιν τῆς κριτικῆς, ὁ «Βίος τοῦ Ἰησοῦ» τοῦ Renan δὲν εἶνε τόσον ἱστορία, ὅσον ἱστορικὸν μυθιστόρημα.

Τὴν ἀπάντησιν εἰς τὰς ἀπορίας, ἅς αἰσθάνεται ἐγειρομένας ὁ ἀτενίζων πρὸς τὴν μορφὴν τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Renan, θὰ δυνηθῇ νὰ λάβῃ βλέπων καὶ ἀκούων τὸν γνήσιον καὶ ἀπαραποίητον Χριστὸν τῆς εὐαγγελικῆς ἱστορίας.

Καὶ ὁ Ἰησοῦς τῶν Εὐαγγελίων, ὡς καὶ ὁ Ἰησοῦς τοῦ Renan, οὔτε φάντασμά τι ἄσαρκον εἶνε ἢ σκιά τις ἀσύλληπτος, ἀλλ᾽ οὔτε πνεῦμα, οὔτε ἰδέα ἁπλῆ, οὔτε μῦθος, ὡς ὁ Strauss καὶ ἄλλοι ἐνόμισαν, ἀλλά, καθ᾽ ἃ καὶ ἄλλοτε ἀνεπτύξαμεν [1], πρόσωπον ἱστορικόν, ἄνθρωπος πραγματικὴν καὶ ἀληθινὴν ζῶν ἀνθρώπου ζωήν.

Ἔχει μητέρα τὴν Μαρίαν, καὶ οἱ Ναζαρηνοὶ γινώσκουσιν αὐτὸν ὡς τοῦ τέκτονος τὸν υἱόν. Ἀνέρχεται μετὰ τῶν γονέων αὐτοῦ διὰ τὴν ἑορτὴν εἰς Ἱεροσόλυμα, δωδεκαέτης δὲ χωρισθεὶς ἀπ᾽ αὐτῶν καὶ ἀναζητούμενος ἀνὰ τὴν ἁγίαν πόλιν εὑρίσκεται ἐν τῷ ἱερῷ καθεζόμενος ἐν μέσῳ τῶν νομοδιδασκάλων. Ἀλλὰ καὶ ἀνδρωθεὶς οὐδὲν ἀνθρώπινον αἰσθάνεται ξένον πρὸς ἑαυτὸν καὶ ἀλλότριον. Ὡς αἱ ἀφελεῖς καὶ παρθένοι ψυχαί, θαυμάζει τὰ κρίνα τοῦ ἀγροῦ, τὰ περιβεβλημένα δόξαν

[1] Ἴδε ἡμέτ. ἔργον: Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον, ἔκδ. β´ 1923 ἰδίᾳ σελ. 167 ἑξ.

ἀσυγκρίτως κρείττονα τῆς τοῦ Σολομῶντος· διὰ φιλοστόργου βλέμματος παρακολουθεῖ πῶς ἡ ὄρνις ἐπισυνάγει τὰ νοσσία ὑπὸ τὰς πτέρυγας, θωπεύει τὰ παιδία παραινῶν ὅπως καὶ οἱ ἐνήλικες ἀποκτήσωσι τὴν ἀθῳότητα αὐτῶν καὶ ἀφέλειαν, ἀποκτᾷ ἐντυπώσεις ἀπὸ τοῦ βίου τῆς οἰκογενείας, ἀπὸ τῆς ζωῆς τῶν ἀγρῶν καὶ τῶν ποιμένων, ἀπὸ τῆς θαλάσσης καὶ τοῦ οὐρανοῦ, τὰς ἀπὸ τῶν ὁποίων εἰκόνας χρησιμοποιεῖ διδάσκων τοὺς μαθητὰς καὶ τοὺς ὄχλους. Χαίρει καὶ θλίβεται καὶ ἐργάζεται καὶ ἀγωνίζεται ὡς οἱ ἄνθρωποι. Ὀργίζεται σφοδρῶς,—ἀλλὰ διὰ τὴν ὑπόκρισιν· ἐπιτιμᾷ καὶ πικρῶς εἰρωνεύεται,—ἀλλὰ τὴν κακίαν καὶ μοχθηρίαν· κλαίει ἐπὶ τῇ ἀπωλείᾳ τῶν φίλων, καθεύδει, ἐπιζητεῖ τὴν μόνωσιν καὶ προσεύχεται, τὴν ἐσχάτην ἀγωνίαν ἀγωνιᾷ κατενώπιον τοῦ θανάτου, ὡς ἄνθρωπος προγευόμενος τῆς ὀδύνης ἐν πόνῳ,—συνελόντι δ' εἰπεῖν, ζῇ καὶ πάσχει ὡς καὶ ἡμεῖς ζῶμεν καὶ πάσχομεν. Ἴσως κατὰ τοῦτο διαφέρει ἡμῶν, ὅτι τὴν ζωὴν αὐτοῦ διήνυσεν ἐν ὑπερβαλλούσῃ πτωχείᾳ, ὅτι ὁ βίος αὐτοῦ ἐγένετο εἰς τὸ ἔπακρον τραγικὸς πρὸ παντὸς διὰ τὸ τελικὸν αὐτοῦ κατάντημα, τὸν σταυρόν. Ἀλλὰ καὶ πόσων ἀνθρώπων αἱ πολλαὶ καὶ μεγάλαι ἐλπίδες ἀπέβησαν φροῦδαι καὶ διελύθησαν ὡς καπνός, πόσων δὲ μαρτύρων ὑπὲρ Χριστοῦ τὸ τέλος τῆς ζωῆς ἐπέστεψεν ὁ σταυρὸς ἐν πολλῷ δριμυτέραις φυσικαῖς ἀγωνίαις!

Ἀλλ' ὅμως οὐδείς ποτε εἰλικρινὴς καὶ ἀπροκατάληπτος τῶν Εὐαγγελίων ἀναγνώστης, εὐαίσθητος εἰς τὸ θρησκευτικὸν καὶ ἠθικὸν μεγαλεῖον, ἐπανεπαύθη εἰς τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἦτο μόνον καὶ ἁπλῶς ἄνθρωπος, ἔστω καὶ ὁ πάντων ἐξαίρετος, πολλῷ δ' ἧττον ὁ ἀνακόλουθος καὶ ἀντιφατικὸς καὶ ὁ τῆς ἐπαμφοτεριζούσης ἠθικῆς Ἰησοῦς τοῦ Renan. Ὑπὸ τὸν κάλαμον τῶν Εὐαγγελιστῶν σκιαγραφεῖται μορφὴ πρωτοφανοῦς πρωτοτυπίας, ἀσυγκρίτου ἐξοχότητος, ἀνεφίκτου ὕψους, μορφὴ ἀσυλλήπτου μεγαλείου, κάλλους καὶ εὐγενείας, ὑπερβαίνουσα καὶ τὸ τελειό-

τερον ἀνθρώπινον πλαίσιον. Καὶ καθ' ἣν στιγμὴν ἑτοίμως ἔχομεν νὰ δεχθῶμεν τὸν Ἰησοῦν ὡς ἄνθρωπον ἀληθῆ, ταὐτοχρόνως αἰσθανόμεθα αὐτὸν ἀπείρως ὑπέρτερον παντὸς ἀνθρωπίνου ὕψους, πάσης τελειότητος ἀνθρωπίνης, ἣν δύναται νὰ συλλάβῃ ἀνθρώπινος νοῦς. Ἰδοὺ πρόσωπον, ὅπερ, παρὰ τὴν προφανῆ αὐτοῦ ἀνθρωπίνην φύσιν, ἐμποιεῖ ἡμῖν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ὅλον ἀνήκει εἰς δύο ἐξ ἴσου οἰκειοτάτους αὐτῷ κόσμους, τὸν ἀνθρώπινον καὶ τὸν θεῖον. Συνεσθίει καὶ συμπίνει ἁμαρτωλοῖς καὶ τελώναις, ἀλλ' ἅμα τηρεῖ ἑαυτὸν τόσον μακρὰν τῆς ἁμαρτωλότητος, ὥστε οὐδείς ποτε ἀπετόμλησε νὰ ἐλέγξῃ αὐτὸν περὶ ἁμαρτίας, ἢ καὶ ἁπλῶς νὰ διακρίνῃ ἐν αὐτῷ καὶ κηλίδος σκιάν. Ἡ πρὸς τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἀναστροφὴ ἦτο σχέσις μόνον συγγνώμης καὶ ἠθικοῦ αὐτῶν καθαρμοῦ. Ἔν τε τοῖς λόγοις αὐτοῦ καὶ ταῖς πράξεσιν ἐλέγχεται ἀπολύτως ἄσπιλος, ἁγνὸς καὶ ἄμεπτος. Οἱ ἡμέρας καὶ νυκτὸς ἐπὶ μακρὸν μετ' αὐτοῦ συμβιώσαντες διακηρύττουσι τὸ πρωτάκουστον τοῦτο, ὅτι «ἁμαρτίαν οὐκ ἐποίησεν, οὐδὲ εὑρέθη δόλος ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ»! Οἱ ὁπωσδήποτε γνωρίσαντες αὐτὸν οὐδ' ἓν εὗρον ἐν αὐτῷ ψόγου ἄξιον. Ἡ ἐρώτησις αὐτοῦ «τίς ἐξ ὑμῶν ἐλέγχει με περὶ ἁμαρτίας;» ἀπέμεινε καὶ θ' ἀπομείνῃ εἰς τὸν αἰῶνα ἄνευ ἀπαντήσεως. Διδάσκων καὶ παραινῶν τὴν συγγνώμην οὐδέποτε ἱκέτευσεν αὐτὴν δι' ἑαυτόν, ἐντελλόμενος δὲ τοῖς ἄλλοις τὴν ἐν τῇ προσευχῇ ἐξαίτησιν παρὰ τοῦ Θεοῦ τῆς τῶν ὀφειλημάτων ἀφέσεως, ἐξαιρεῖ ἑαυτὸν τῶν οὕτως ὀφειλόντων προσεύχεσθαι. Ὁ μόνος ἐν γεννητοῖς γυναικῶν ἀγνοῶν μεσότειχον μεταξὺ τοῦ Πατρὸς αὐτοῦ καὶ ἑαυτοῦ. Παρὰ πάντων ἀξιοῖ ἀπόλυτον διακοπὴν πάσης πρὸς τὸ κακὸν σχέσεως καὶ ἐπὶ ταῖς μεγίσταις, ἔστω, ζημίαις, καὶ τέλειον ἠθικὸν καθαρμὸν τοῦ ἔσω ἀνθρώπου καὶ ἀναγέννησιν αὐτοῦ. Τὸ δὲ δὴ μέγιστον, ἀποθνήσκει ὑπὲρ τῶν ἁμαρτωλῶν· ἀλλ' οὐδείς ποτε συνειδὼς ἑαυτῷ ἁμαρτίαν ὑπομένει θάνατον, ἵνα ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας σώσῃ τοὺς ἄλλους. Δὲν ἦτο

ἀναμάρτητος καὶ ἅγιος ἐν τῇ κοινῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἐλαχίστου τῆς ἁμαρτωλότητος καὶ τοῦ ὑψίστου τῆς ἁγιότητος, δὲν ἵστατο δῆλον ὅτι ἐν τῇ ὑψίστῃ ἁπλῶς βαθμίδι τῆς κλίμακος τῆς ἠθικῆς τελειότητος, δὲν ἦτο ὁ κατά τινα μεμονωμένην ἀρετὴν ὑπέροχος ἢ ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐνάρετος καὶ ὁ ἀληθής, ἀλλ' ἦτο ἀπολύτως «χωρὶς ἁμαρτίας», αὐτὸ τὸ ἰδεῶδες τῆς ἁγιότητος, τὸ παντέλειον πρότυπον, τὸ πρὸς ὃ οἱ τῆς ἁγιότητος ἐφιέμενοι τείνουσι καὶ τὸ πρὸς ἑαυτὸ τοὺς πάντας καλοῦν, «ὁ» ἅ γ ι ο ς καὶ «ὁ» ἀ ν α μ ά ρ τ η τ ο ς, αὐτὴ ἡ Αὐτο-Ἀρετὴ καὶ ἡ Αὐτο-Ἀλήθεια.

Ἀλλ' ἀφ' οἱασδήποτε πλευρᾶς κἂν ἀτενίσῃς πρὸς τὸν Ἰησοῦν τῶν Εὐαγγελίων, καταλαμβάνεσαι ὑπὸ θάμβους ἐκ τῆς αἴγλης, τῆς ἀκτινοβολούσης ἐκ τῆς ἐν αὐτῷ ἁρμονίας πρωτοφανῶν ἰδεωδῶν, ἅτινα ἐν ἐκστάσει σὲ συνέχουσιν ἄφωνον. Ἰδού, φέρ' εἰπεῖν, τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀ γ ά π η ς. Ἡ ἀγάπη αὐτοῦ εἶνέ τι ὅλως καινὸν διὰ τὴν ἀνθρωπότητα, ἄγνωστον τῷ προχριστιανικῷ καὶ τῷ συγχρόνῳ τοῦ Ἰησοῦ ἀνθρώπῳ, διότι ἐναγκαλίζεται πάντα ἄνθρωπον, καὶ αὐτὸν τὸν ἐχθρὸν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἁπαλύνει πάντα ἀνθρώπινον πόνον. Ὁ Σαμαρείτης ἀγαπᾶται ὡς ὁ ὁμόφυλος· δὲν γίνεται διάκρισις μεταξὺ κυρίου καὶ δούλου, Ἰουδαίου καὶ Ἕλληνος· πάντες ἀδιακρίτως εἶνε παντὸς ἀνθρώπου «πλησίον». Καὶ οἱ «ἐλάχιστοι» εἶνε ἄξιοι τῆς ἀγάπης, ἀδελφὸν δ' αὐτῶν καλεῖ ἑαυτὸν ὁ Χριστός. Καὶ κέκτηται τοῦτο τὸ ἰδιάζον ὁ ἀγαπῶν Ἰησοῦς, ὅτι, ἐνῷ πρὸς αὐτὸν προσβλέπομεν ὡς πρὸς τὸ ἀπρόσιτον οὐράνιον ἰδεῶδες, ἐν ταὐτῷ αἰσθανόμεθα αὐτὸν ἐγγύτατα ἡμῖν ἱστάμενον, βλέπομεν δῆλα δὴ τὴν μορφὴν αὐτοῦ ὡς θείαν ἅμα καὶ ἀνθρωπίνην, καὶ διαγινώσκομεν ἐν αὐτῷ μυστηριώδη τινὰ ἕνωσιν ἰδεώδους καὶ πραγματικότητος. Τοσαύτη εἶνε ἡ ἀπὸ τοῦ ἀγαπῶντος Ἰησοῦ ἀκτινοβολοῦσα γλυκύτης, ὥστε ἕλκονται πρὸς αὐτὸν πάντες οἱ θλιβόμενοι, οἱ πενθοῦντες καὶ οἱ ταπεινοί, καὶ οἱ πτωχοὶ καὶ οἱ πλούσιοι, καὶ οἱ ἄσημοι καὶ οἱ ἔνδοξοι, καὶ οἱ ἀσθενεῖς καὶ οἱ ἰσχυροί· ἀποτελεῖ τὸ στήριγμα

τῶν πιπτόντων καὶ τῶν πασχόντων τὸ καταφύγιον· παρέχει ἀνάπαυσιν ταῖς ψυχαῖς καὶ παραμυθίαν ὁ πρὸς πάντας εὔσπλαγχνος καὶ μακρόθυμος, ὁ εὐγενὴς καὶ προσηνὴς καὶ φιλόφρων, ἡ πηγὴ τῶν βαθέων καὶ τρυφερῶν οἰκτιρμῶν.

Παρὰ τὴν ποικιλίαν τῶν περιτροπῶν τῆς ζωῆς τοῦ Ἰησοῦ ὁ πρὸς τὴν μορφὴν αὐτοῦ ἀτενίζων αἰσθάνεται ὅτι οὐδέποτε ἐν αὐτῷ χαλᾶται ἡ ψυχικὴ αὐτοῦ ἁ ρ μ ο ν ί α. Οὐδέποτε κυριεύεται μονομερῶς ὑπὸ οἱουδήποτε πάθους, οὐδ᾽ εἶνέ ποτε ἥσσων τῶν περιστάσεων. Ἐν αὐτῷ ἑνοῦνται ἁρμονικῶς ἰδιώματα χαρακτῆρος ψυχολογικῶς ἀσυνδύαστα· τὸ μεγαλεῖον μετὰ τῆς ἁπλότητος, ἡ ταπεινότης μετὰ τοῦ ὕψους, ἡ ἠπιότης μετὰ τοῦ θάρρους καὶ τῆς εὐσταθοῦς παρρησίας, ἡ ἠθικὴ αὐστηρότης μετὰ τῆς συμπαθείας καὶ συγκαταβάσεως, ἡ δικαιοσύνη μετὰ τῆς ἀγάπης, ἡ δύναμις μετὰ τῆς ἀγαθότητος. Οὐδεμία ποτὲ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἰδιότης προφαίνεται ἐν αὐτῷ ἐπικρατεστέρα ἄλλης, οὐδ᾽ ὑπερέχει ποτὲ τοῦ ἑτέρου ὁ νοῦς καὶ τὸ αἴσθημα. Εἴτε χαίρων, εἴτε θλιβόμενος, εἴτε εὐσπλαγχνιζόμενος καὶ συγχωρῶν, τηρεῖ πάντοτε τὸ αὐτὸ τῆς ψυχῆς μεγαλεῖον καὶ τὸ ἰσόρροπον τοῦ αἰσθήματος καὶ τῆς βουλήσεως, ὁ δὲ χαρακτὴρ αὐτοῦ εἶνε ξένος πρὸς πᾶσαν δυσαρμονίαν, ἣν ἐπεισάγει εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ἡ ἁμαρτία. Καὶ κατ᾽ αὐτὰς ἔτι τὰς κρισιμωτέρας στιγμὰς τῆς ζωῆς, καὶ ἀπ᾽ αὐτῆς τῆς ὀδύνης τοῦ σταυροῦ ἔτι, ἐκδηλοῖ αὐτοκράτειαν, καρτερίαν καὶ ἀνοχὴν ἀνεφίκτους εἰς ἄνθρωπον.

Τὸ καθιστῶν ὅμως ἐκδηλοτέραν τὴν πρωτοτυπίαν τοῦ χαρακτῆρος τῆς μορφῆς τοῦ Ἰησοῦ εἶνε ἡ συναίσθησις τοῦ ὑψίστου ἠθικοῦ κύρους καὶ ὁ ἐξ αὐτοῦ πηγάζων τόνος τῆς αὐθεντίας. Διακρίνων ἑαυτὸν ἀπὸ πάντων τῶν ἀνθρώπων, συνειδὼς ἑαυτὸν ὡς τὴν ὑψίστην σοφίαν καὶ ἁγιότητα καὶ δύναμιν, ἀτενίζει καὶ λαλεῖ πρὸς πάντας ἀδιστάκτως, ἀπεριφράστως καὶ πεπαρρησιασμένως, ὡς ὁ ἀξιῶν Κ ύ ρ ι ο ς. Παρὰ τὴν ἄμετρον ἀγαθότητα, πραΰτητα καὶ ταπεινοφροσύνην, ὑψοῦται ἐνώπιον πάντων ὡς ἀρχηγός, αὐ-

θεντικῶς ἐπιτάσσων, καὶ ἐντελλόμενος ὡς κύριος καὶ κριτὴς τῶν συνειδήσεων, παρ' ὧν ἀξιοῖ ὑπακοὴν καὶ συμμόρφωσιν. «Ἀκολούθει μοι»· «δεῦτε ὀπίσω μου»· «δεῦτε πρός με πάντες οἱ κοπιῶντες». Ἀποδοκιμάζων τὰ πολυχρόνια παγκρατῆ θρησκευτικὰ καὶ ἠθικὰ καθεστῶτα καὶ τιθεὶς ἑαυτὸν ἀντιμέτωπον τοῦ κύρους τῶν πολυσθενῶν διδασκάλων, ἀντέτασσε τὸ ἴδιον κῦρος καὶ αὐθεντικῶς ἠξίου τὰ ἑαυτοῦ: «ἠκούσατε ὅτι ἐρρέθη τοῖς ἀρχαίοις.., ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν...». Ἐλάλει καὶ ἀπεφαίνετο δογματικῶς ὡς νομοθέτης, ὡς αὐτεξούσιος εἰσηγητὴς νέων ἰδεῶν καὶ ἀρχῶν καὶ νόμων, νέας θρησκείας καὶ νέας ἠθικῆς. Ἠξίου, ὅτι εἶνε ὁ Διδάσκαλος καὶ ὁ Κύριος, οὐχὶ ὅμως ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῶν κοινῶς ἐγνωσμένων Ραββεί, ἀλλ' ὡς ἀνώτερος παντὸς διδασκάλου, «ὡς ἐξουσίαν ἔχων καὶ οὐχ ὡς οἱ Γραμματεῖς», ὡς Διδάσκαλος αὐτόσοφος καὶ πρωτότυπος, αὐτοπαγῆ ἔχων τὴν σοφίαν καὶ σύνεσιν. «Οὐδέποτε ἐλάλησεν οὕτως ἄνθρωπος, ὡς οὗτος λαλεῖ ὁ ἄνθρωπος», ἀλλὰ καὶ μετὰ πάροδον αἰώνων εἴκοσιν οὐδ' ἕνα ἤκουσεν ἡ ἀνθρωπότης οὕτω λαλήσαντα, οὐδ' ἑνὸς ὁ λόγος ἐτήρησε διὰ τῶν αἰώνων τοσοῦτο ἀκεραίαν τὴν ἐπὶ τὰς ψυχὰς γοητείαν, τοσοῦτο πλῆρες τὸ κράτος, τοσοῦτο πανανθρωπίνην τὴν διαύγειαν καὶ τὸ θάλπος. Οὐδ' ἑνὸς ὁ λόγος ὑπῆρξεν ἁπλούστερος, εἰς οὐδενὸς δὲ τὰ χείλη ἁπλούστεροι λόγοι ἐγένοντο τοσοῦτο ὑψηλῶν ἰδεῶν καὶ ἀληθειῶν ἐκφρασταὶ μετὰ τοσαύτης φυσικότητος καὶ ἀπροσπαθείας. Ἔδιδεν ἐντολὰς ὡς μοναδικοὺς γνώμονας τῆς ζωῆς. Ἠξίου ὅ,τι οὐδέποτε ἠξίωσεν ἄνθρωπος, οὐδὲ δύναται ν' ἀξιώσῃ: τὴν ἀγάπην τῶν ἀνθρώπων πρὸς Ἑαυτόν, καὶ δὴ ἀγάπην ὑπερτέραν πάσης πρὸς οἱονδήτινα στοργῆς καὶ ἀφοσιώσεως, ἀδιαφορῶν ἂν οὕτως ἀνεστατοῦντο καὶ αἱ φυσικώτεραι ἀνθρώπιναι σχέσεις· «ὁ φιλῶν πατέρα ἢ μητέρα ὑπὲρ ἐμὲ οὐκ ἔστι μου ἄξιος· καὶ ὁ φιλῶν υἱὸν καὶ θυγατέρα ὑπὲρ ἐμὲ οὐκ ἔστι μου ἄξιος· καὶ ὃς οὐ λαμβάνει τὸν σταυρὸν αὐτοῦ καὶ ἀκολουθεῖ ὀπίσω μου, οὐκ ἔστι μου ἄξιος»· «πᾶς ἐξ

ὑμῶν, ὃς οὐκ ἀποτάσσεται πᾶσι τοῖς ἑαυτοῦ ὑπάρχουσιν, οὐ δύναται εἶναί μου μαθητής»,— καὶ ἡ ἀξίωσις αὐτοῦ παρευθὺς πληροῦται, διότι ἀπέβη ὁ μονάρχης τῶν καρδιῶν, ὃν ὁ πανδαμάτωρ χρόνος δὲν ἴσχυσε νὰ καταλύσῃ, ἢ καὶ ἁπλῶς νὰ περιορίσῃ. Δι' ὅλης αὐτοῦ τῆς ζωῆς κέντρον τοῦ λόγου αὐτοῦ ποιῶν τὸ ἴδιον πρόσωπον, ἐν πάσῃ περιστάσει ὕψου τὸ Ἐγὼ αὐτοῦ κατέναντι συμπάσης τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τῆς Ἱστορίας, λαλήσας περὶ ἑαυτοῦ γλῶσσαν ἄγνωστον εἰς ἀνθρώπινα χείλη καὶ ὑπ' ἀνθρωπίνων ὤτων ἀπρόσδεκτον: «ἐγώ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου»· «ἐγώ εἰμι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωή»· «ἐγώ εἰμι ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ζωή». «Ἐὰν μὴ πιστεύσητε ὅτι ΕΓΩ εἰμι, ἀποθανεῖσθε ἐν ταῖς ἁμαρτίαις ὑμῶν». «Ἀμὴν ἀμὴν λέγΩ ὑμῖν...». ΕΓΩ. Τὰ πάντα βασίζει ἐπὶ τοῦ προσώπου αὐτοῦ, καὶ τὸ ὅλον ἔργον τοῦ Χριστοῦ συνίσταται εἰς τὸ πρόσωπόν του. Τὰ θαύματα αὐτοῦ ἔχουσιν ἀξίαν μόνον ὡς ἔργα ποιούμενα ὑπ' Αὐτοῦ, ὡς παρακινοῦντα τὴν εἰς Αὐτὸν πίστιν, ταύτην δ' ἀσφαλίζει οὐχὶ ἡ ἐν αὐτοῖς ἐκδηλουμένη παντοδυναμία, ἀλλ' ὁ ἀδιάρρηκτος αὐτῶν σύνδεσμος πρὸς τὴν διδασκαλίαν καὶ τὸ πρόσωπον τοῦ ποιοῦντος. Ἀποφαίνει ἑαυτὸν καὶ τοῦ Μωϋσέως ὑπέρτερον, προκαλεῖ νὰ ἐλέγξωσιν αὐτὸν περὶ ἁμαρτίας, προβάλλει ἑαυτὸν ὡς τὸν ὑπὸ τῶν προφητῶν προκατηγγελμένον Υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, συγχωρεῖ, ὡς ὁ Θεός, ἁμαρτίας, ἐξαγγέλλει ἑαυτὸν ὡς τὸν κριτὴν καὶ ἀνταποδότην τοῦ κόσμου, λέγει ἑαυτὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, ἀξιοῖ πίστιν εἰς ἑαυτὸν ὡς εἰς Θεόν, ὑπομένει δὲ καταδίκην, καὶ θάνατον ἔτι, ἀκριβῶς διὰ ταύτην αὐτοῦ τὴν ἀξίωσιν, ὁμολογίαν καὶ βεβαίωσιν! Οὐδέποτε ὄντως ἐλάλησεν ἄνθρωπος ὡς οὗτος ὁ ἄνθρωπος!

Μόνον εἰρωνείαν καὶ οἶκτον ἢ φόβον καὶ ἀποστροφήν, καὶ δὴ καὶ ὀργὴν καὶ ἀγανάκτησιν, θὰ προύκάλει οἱοσδήποτε τοιαῦτα ἀποτολμῶν νὰ λαλῇ. «Οὐδ' εἷς ἐπὶ τῆς γῆς ἄνθρωπος οὐδέποτε θὰ ἀπεπειρᾶτο οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην ἐκ τούτων τῶν ἀξιώσεων νὰ

διατυπώση, χωρὶς νὰ κηρυχθῇ παράφρων ἢ βλάσφημος» (Schaff).

Ἀλλ' οἱ ἀκροαταὶ τοῦ Ἰησοῦ ταῦτα φθεγγομένου ᾐσθάνοντο ἀκατανίκητον τὴν ἐφ' ἑαυτῶν ἐπιβολὴν τῆς μορφῆς αὐτοῦ, ἐξίσταντο δὲ καὶ ἐγοητεύοντο ἐκ τῆς γλώσσης του. Πάντες ἐδέχοντο αὐτὸν ὡς «τὸν Κύριον», καὶ πάντας ὑπέτασσεν ἡ δύναμις, ἡ αὐθεντία, τὸ κῦρος τῶν λόγων του, ἡ γλυκεῖα αὐτοῦ κυριότης. Ἡ ἐπιβολὴ τοῦ Ἰησοῦ δὲν ἦτο ἁπλῶς κράτος ἐξόχου προσωπικότητος, ἀλλ' ἰσχὺς ὑπεράνθρωπος, δημιουργική, θεία, δύναμις ἐλευθέρως κινουμένη ἐν τοῖς μυχοῖς τῶν ψυχῶν. Ἡ ἐπιβολὴ αὕτη ἐγέννα ἔκπληξιν καὶ θαυμασμόν, καὶ ἐλέγχουσα δὲ καὶ ἐπιτιμῶσα καὶ μαστιγοῦσα οὐ μόνον δὲν προὐκάλει δυσανασχέτησιν, ἢ ἀντιλογίαν, ἢ ἀντίστασιν, ἢ ἀποστροφήν, ἢ φόβον, ἀλλὰ καὶ ἡδέως, ἀπ' ἐναντίας, ἐφέρετο, «ὅτι ἐν ἐξουσίᾳ ἦν ὁ λόγος αὐτοῦ», μέχρι τοσούτου, ὥστε καὶ ἠκολούθουν αὐτῷ οἱ ὄχλοι πορευομένῳ, καὶ συνηθροίζοντο περὶ αὐτὸν διδάσκοντα μέχρι συνθλίψεως, καὶ δὴ καὶ ἐπιμόνως ἀνεζήτουν αὐτὸν ἐξαφανιζόμενον. Καὶ ἐφεξῆς δὲ «εἴκοσιν αἰώνων ἑκατομμύρια ὅλα ἀνθρώπων παντὸς ἔθνους καὶ πάσης γλώσσης, ἀδιακρίτως τάξεως καὶ καταστάσεως, ἀνθρώπων σοφωτάτων καὶ ἰσχυροτάτων, ἀλλ' ἅμα καὶ ἀμαθεστάτων καὶ εὐτελεστάτων, ἐνστίκτως ἀναγνωρίζουσιν ὅτι ὁ Χριστὸς ὄντως ἦτο τοιοῦτος καὶ εἶχε τὴν ἀξίωσιν ὅτι εἶνε» ὁποῖον τὰ Εὐαγγέλια αὐτὸν ἐμφανίζουσιν (Schaff).

Ἰδοὺ ὁποία περίπου προβάλλεται ἡμῖν ἐκ τῶν Εὐαγγελίων ἡ τοῦ Ἰησοῦ μορφή· ἂν δὲ ὁ Ἰησοῦς οὗτος ἀπέβη ὑποκείμενον πανανθρωπίνης λατρείας, ἂν ἐμφανίζεται ὡς τὸ μέγιστον τῶν θαυμάτων, ὡς ἰδεώδης καὶ ἀνέφικτος ἁρμονία σοφίας καὶ ἁγιότητος, ἄν, ὑπερπηδήσας τῆς Παλαιστίνης τὰ στενὰ ὅρια, ἐπεξέτεινε καὶ θὰ ἐξακολουθῇ ἐπεκτείνων τὸ κράτος του ἐπὶ τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἁπάντων, ἂν ἐν αὐτῷ καὶ μόνῳ ἀνεγνωρίσθη τοῦ κόσμου ὁ Λυτρωτής, μόνον δ' αὐτοῦ τὸ αἷμα αἰσθάνεται ὡς κουφιστικὸν αὐτῆς λύτρον ἡ ἀνθρωπότης, τοῦτο, διότι ὁ Ἰη-

σοῦς τῶν Εὐαγγελίων δὲν εἶνε μόνον ὁ ἄνθρωπος Ἰησοῦς, ἀλλ' ἅμα καὶ ὁ Θεός, Χριστὸς ὁ Θεάνθρωπος.

Ἀλλ' ἂς μὴ νομισθῇ ὅτι διὰ τούτων ἀπεσκοπήθη νὰ παρασχεθῇ πλήρης καὶ πιστὴ ἡ ἀπὸ τοῦ Εὐαγγελίου εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ. Πολλοῦ γε καὶ δεῖ. Διότι ταῦτα ἀποτελοῦσι δειλὴν μόνον ἀπόπειραν ἀναπαραστάσεώς του, ἀτελεστάτην μόνον τοῦ χαρακτῆρος τῆς μορφῆς του σκιαγραφίαν, διότι εἶνε ἀδύνατον ὑπὸ οἱουδήτινος νὰ παρασταθῇ ἡ ἀνωτέρα καὶ ὑψηλοτέρα παντὸς ἰδεώδους μορφή του, διότι οὐδὲν ἀνθρώπινον πνεῦμα, οὐδὲ μία μεγαλοφυΐα δύναται ἐπιτυχῶς νὰ ἐπιχειρήσῃ ὅ,τι ἀνεπιτυχῶς ἀνέλαβεν ὁ Renan: νὰ χαράξῃ δῆλα δὴ μετὰ καλλιτεχνικοῦ «ρεαλισμοῦ» τὴν εἰκόνα καὶ τὴν μορφὴν τοῦ Θεανθρώπου Χριστοῦ. Διότι, ἁπλούστατα, δι' ἀνθρωπίνων μέσων εἶνε ἀπαράστατος ὁ Θεάνθρωπος.

Καὶ θεωρῶ ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ τοῦ λόγου ἐπίκαιρον νὰ ἀναπτύξω ἀναλυτικώτερον ὅ,τι ἄλλοτε συντόμως ἐξ ἀφορμῆς ἄλλης ἔγραψα, ἵνα πληρέστερον νοηθῇ τὸ αἴτιον τῆς ἀποτυχίας τοῦ ἐγχειρήματος τοῦ Renan. Ἡ γνησία εὐαγγελικὴ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ εἶνε ἀπαράστατος δι' ἀνθρωπίνων ὑλικῶν μέσων, ἔστω καὶ τῶν ἐντελεστάτων, δι' ὅσων δῆλον ὅτι ἐφοδιάζει τὸν καλλιτέχνην καὶ ἡ αἴσθησις τοῦ καλοῦ, καὶ ἡ ἔμπνευσις, ἀκριβῶς διότι δὲν εἶνε μόνον ἀνθρωπίνη, ἀλλὰ καὶ θεία. Ἀλλ' εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο συνέβη ὅ,τι καὶ ἐν τῷ καθ' ὅλου ζητήματι τῆς Χριστολογίας. Ὡς δῆλα δὴ ἡ ἀνθρωπίνη διάνοια, διὰ μόνων τῶν ἰδίων δυνάμεων ἐπιχειρήσασα νὰ λύσῃ τὸ περὶ Χριστοῦ πρόβλημα, ἐπλανήθη εἰς θεωρίας ποικίλας καὶ ἐσφαλμένας περὶ τοῦ προσώπου αὐτοῦ, οὕτω καὶ ἐν τῇ ἀναπαραστάσει τῆς μορφῆς του διὰ τῆς Τέχνης,—εἴτε ζωγραφικὴ εἶνε αὕτη, εἴτε γλυπτική, εἴτε σκηνική, εἴτε καλολογία (ὡς συμβαίνει ἐν τῇ τοῦ Renan περιπτώσει)—, πολλαὶ μὲν εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ ὑπὸ διαφόρων καλλιτεχνῶν ἱστορήθησαν καὶ ἐσμιλεύθησαν καὶ ἐγράφησαν, ἀλλ' οὐδὲ

μία αὐτῶν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀποδίδουσα τὴν γνησίαν μορφήν του.

Καθ' ὅλου εἰπεῖν ἐν τῇ τάσει τῆς ἀναπαραστάσεως τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ ἐσημειώθησαν δύο ἀκρότητες : ἡ μέν, ὑπὸ τὴν ἰδεολογικὴν καὶ τὴν μυθολογικὴν ροπὴν ὑπερτονίσασα ἐν τῷ προσώπῳ τὴν Θεανθρώπου μονομερῶς τὴν θεότητα, ἐμηδένισε τὴν ἐν αὐτῷ ἀνθρωπίνην φύσιν καὶ βαθμηδὸν μετέβαλε τὴν πραγματικὴν ὕπαρξιν καὶ ἱστορίαν εἰς ἁπλῆν ἰδέαν καὶ μῦθον· ἡ δέ, ἀκολουθοῦσα τὴν θετικὴν Φιλοσοφίαν καὶ πρὸς τὸν Πραγματισμόν, ἤτοι τὸν «ρεαλισμόν», ρέπουσα, ἐκλαμβάνουσα δὲ τὴν Ἱστορίαν κενὴν πάσης ἐννοίας καὶ ἐστερημένην διηκούσης ἰδέας, ἐμηδένισε, τοὐναντίον, τὴν ἐν αὐτῇ ἰδέαν τοῦ θείου καὶ ἐκράτησε τὸ ἐν τῷ Θεανθρώπῳ ἀποκλειστικῶς φυσικὸν καὶ ἀνθρώπινον. Δὲν ἀνάγεται εἰς τὸν ἄμεσον τοῦ λόγου ἡμῶν τούτου σκοπὸν ἡ παρακολούθησις τῆς ἱστορίας ἑκατέρας τῶν κατευθύνσεων καὶ τάσεων τούτων ἐν τῇ ἀρχαίᾳ τοῦ Χριστιανισμοῦ Ἱστορίᾳ. Ὅ,τι ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἀμεσώτερον ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὑπὸ κρίσιν ἔργον τοῦ Renan εἶνε ἡ καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐκδηλωθεῖσα καὶ συνεχιζομένη ἀκόμη τάσις τῆς διαταράξεως τῆς ἁρμονίας τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων, ἡ ἐν τῷ Προτεσταντισμῷ καὶ ἐν τῷ Παπισμῷ ἐκφαινομένη. Παρατηρήσατε τὸν Προτεσταντισμὸν πῶς, ἐπιλαθόμενος τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Χριστοῦ, ἐπνευματοποίησεν αὐτὸν μέχρι τοσούτου, ὥστε ὁ τόσον πραγματικὸς Ἰησοῦς νὰ μεταβληθῇ εἰς ψιλὴν ἰδέαν παρὰ τῷ Hegel καὶ εἰς ἁπλοῦν μῦθον παρὰ τῷ Strauss. Ἀλλ' ὅπου τόσον μονομερῶς παραγκωνίζεται τὸ αἰσθητὸν καὶ ἐξορίζεται ἡ ἱστορία ἐκ τῆς θρησκείας, ἐκεῖ, ἀντὶ ναῶν συγκεντρούντων τὴν ὁρατὴν Ἐκκλησίαν πρὸς λατρείαν καὶ προσευχὴν δι' ἱερολογίας ἀντιστοιχούσης πρὸς αὐτὴν τῶν λατρευόντων τὴν φύσιν καὶ σύστασιν, ἐμφανίζονται μᾶλλον σχολείων αἴθουσαι μετὰ μαθητῶν καὶ ἑδρῶν καὶ θρανίων, ἐν αἷς τὴν θέσιν τῶν κηρυγ-

μάτων καταλαμβάνουσι θεωρητικαί, ψυχραὶ καὶ ξηραὶ ἀπεραντολόγοι λεπτολογίαι κατὰ τοὺς κανόνας τῆς διαλεκτικῆς· τὰ μυστήρια μεταβάλλονται εἰς ἀφηρημένα διδακτικὰ σύμβολα· ἡ ὁρατὴ τῶν πιστῶν Ἐκκλησία ἀντικαθίσταται ὑπὸ τῶν ἐπὶ μέρους ἀτόμων, θρησκευόντων κατὰ τὴν ἰδίαν ἕκαστος ἔμπνευσιν καὶ τὴν ἔνδον φωνήν· οὕτω δ' ἀπομένει ἓν μόνον βῆμα μέχρι τῆς πλήρους ἀρνήσεως τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος τῆς εὐαγγελικῆς ἱστορίας καὶ τῆς τῶν πάντων ἀναγωγῆς, καὶ αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ, εἰς ἰδέαν καὶ μῦθον. Παρατηρήσατε ἔπειτα, ἐκ τοῦ ἐναντίου, τὸ ὑλομανὲς καὶ ἄγαν πρόσγειον πνεῦμα τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας: ἀγάλματα καὶ εἰκόνες εὐσάρκων ἁγίων καὶ ροδοπαρείων «μαδοννῶν», ἐκ τοῦ φυσικοῦ, καὶ σχεδὸν κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ συγχρόνου συρμοῦ ἠμφιεσμένων καὶ ἀποπνεουσῶν ἐπίφθονον διὰ τοὺς πτωχοτέρους ἐκ τῶν πιστῶν ὑλικὴν αὐτάρκειαν· μουσικὴ ὀργάνων πνευστῶν, θεατρικὸν μελόδραμα ὑπομιμνήσκουσα· λατρεία μεστὴ ὑπολελογισμένων καὶ ἐπιμελῶν τυπικῶν κινήσεων, ἐκφωνήσεων καὶ ἀναφωνήσεων, εἰς ὑποκριτὰς θεάτρου μᾶλλον ἁρμοζουσῶν· πιστοί, εἴτε πρηνεῖς καὶ ἕρποντες παρὰ τὰς βαθμίδας τῶν ἀγαλμάτων, εἴτε ἀνατεταμένας τὰς χεῖρας ἔχοντες πρὸς τὸν οὐρανόν, κατ' ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις πολὺ τὸ ἀπὸ τῆς παλαιᾶς Διαθήκης ὑπομιμνήσκοντες δουλικῶς περίφοβον φρόνημα· μυστήρια νοούμενα ὡς ὑλικοὶ τῆς θείας χάριτος ἀγωγοί· ἰδιαίτερα θησαυροφυλάκια τῶν ὑπεροφειλομένων τῶν ἁγίων ἔργων, ἐξ ὧν ἀναπληροῦνται τὰ ὑστερήματα τῶν πιστῶν· ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις καὶ ἄλλοις ὁ Πάπας ὁ γήϊνος, μὲ τὸ πρωτεῖον καὶ τὸ ἀλάθητόν του ἐκτοπίζων ἐν τῇ πραγματικότητι τῆς Ἐκκλησίας τὴν κεφαλὴν τὴν οὐράνιον. Δὲν αἰσθάνεται ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἡ θρησκευτικὴ καὶ πρὸς τὰ ἄνω φερομένη ψυχὴ βαρὺν τὸν θετικισμὸν τοῦ Comte καὶ ὑπέρσαρκον καὶ ἄγαν γήϊνον καὶ ὑλικὸν τὸν «ρεαλισμόν», παραγκωνίζοντα τὴν

θείαν τοῦ Χριστοῦ φύσιν καὶ ἀσμενίζοντα εἰς τὸν κοινὸν Γαλιλαῖον διδάσκαλον τοῦ Renan;

Διότι ἐπὶ τούτου ἀκριβῶς τοῦ ὑπεράγαν θετικοῦ καὶ ρεαλιστικοῦ ἐδάφους ἐβλάστησεν ὁ «Βίος τοῦ Ἰησοῦ» τοῦ Renan, ἡ ἄκανθα αὕτη τῆς παραποιήσεως καὶ κιβδηλεύσεως τῆς γνησίας εὐαγγελικῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ. Ἀλλ' ὁ εὐαγγελικὸς Χριστὸς εἶνε ὁ «Θεάνθρωπος» τῆς ἐν τῷ μέσῳ τῶν δύο τούτων ἀκροτήτων κειμένης Ὀρθοδοξίας, ὅστις, ὡς Θεὸς ἅμα καὶ ἄνθρωπος, οὔτε εἰς καθαρὰν ἰδέαν δύναται νὰ μεταβληθῇ χωρὶς νὰ συναφανισθῇ εἰς τὰς ἀσταθεῖς νεφέλας τοῦ ἀφῃρημένου ὄντος ἡ ἱστορική του πραγματικότης, ἀλλ' οὔτε καὶ εἰς πρᾶγμα τῆς ὑλικῆς πραγματικότητος ν' ἀπολιθωθῇ, χωρὶς νὰ ἀποβάλῃ τὴν ἐμψυχοῦσαν αὐτὸν ὑψίστην ζωὴν καὶ ἀλήθειαν. Τὴν γνησίαν δὲ μορφὴν τοῦ θεανθρωπικοῦ τούτου Χριστοῦ τοῦ Εὐαγγελίου οὐδὲ μία ἀνθρωπίνη τέχνη δύναται ν' ἀναπαραστήσῃ κἂν ὑπὸ τῆς μεγαλοφυεστέρας φαντασίας ἐμπνέηται. Οὔτε χρώματα, οὔτε ἦχοι, οὔτε λέξεις ὑπάρχουσιν ἐν τῇ ὑπ' οὐρανὸν κατὰ συνδυασμοὺς οἱουσδήποτε, ἵνα παρασταθῇ ἀπαραποίητος ἡ ἀπολύτως πραγματικὴ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ, διότι ἡ φύσις καὶ ἡ ζωὴ ἡ ἀσύλληπτος ἐν τῇ ἀπειρότητί της δὲν δύναται νὰ αἰχμαλωτισθῇ δι' οἱωνδήποτε μέσων τῆς φύσεως τῆς πεπερασμένης. Παρατηρήσατε οἱανδήτινα τοῦ Χριστοῦ εἰκόνα, προϊὸν καὶ τοῦ μεγαλοφυεστέρου ἔτι χρωστῆρος. Ὁ αἰσθανθεὶς καὶ διαισθανθεὶς τὸν Θεάνθρωπον τοῦ Εὐαγγελίου οὐδέποτε θὰ μείνῃ ἱκανοποιημένος ἐκ τῆς συλλήψεως καὶ τῆς ἀναπαραστάσεως τῆς μορφῆς του. Ὑπομιμνήσκομεν τὴν περὶ Χριστοῦ καὶ Αὐγάρου παράδοσιν: τοῦ ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος τούτου τῆς Ἐδέσσης ἀποσταλέντος εἰς Παλαιστίνην πρὸς τὸν Χριστὸν καλλιτέχνου παρὰ τὰς ἀγωνιώδεις του προσπαθείας μὴ δυνηθέντος νὰ ζωγραφήσῃ τὴν τοῦ Θεανθρώπου μορφήν, αὐτὸς ὁ Κύριος ἐπὶ τέλους ἀπετύπωσε τὴν εἰκόνα του ἐπὶ τοῦ ὑφ' οὗ ἀπεμάχθη μανδυλίου, ἐξ οὗ καὶ ἡ

εἰκὼν ἐκλήθη «ἀχειροποίητος». Ἡ παράδοσις αὕτη, ὁσονδήποτε κἂν μὴ ἦνε πραγματικὴ ἱστορία, ἀλλ' ὅμως ἐκφράζει μίαν θεμελιώδη ἀλήθειαν: τὸ διὰ τῆς Τέχνης ἀσύλληπτον καὶ ἀπαράστατον τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ.

Αὕτη εἶνε ἡ περὶ τῆς ἀφορώσης εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ ἀληθείας ὀρθὴ τῆς Ὀρθοδοξίας ἀντίληψις, διότι ἡ περὶ Χριστοῦ ἀλήθεια εἶνε τὸ θεανθρωπικὸν τῆς φύσεώς του, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφεύγουσι κατὰ ἀντιθέτους πρὸς ἀλλήλας φορὰς ἥ,τε ἄκρατος πραγματικὴ καὶ ἡ ἄκρα ἰδεολογικὴ θεωρία. Ἡ ἀλήθεια δ' αὕτη ἐφαρμόζεται καὶ ἐπὶ τῆς καλολογικῆς, τῆς διὰ τοῦ καλοῦ, δῆλον ὅτι, λόγου ἀναπαραστάσεως τοῦ βίου τοῦ Ἰησοῦ, ἐφ' ὅσον καὶ ἡ ἀρίστη τοῦ λόγου τέχνη, ὡς καθαρῶς ἀνθρώπινον προϊόν, δὲν ἐμπεριέχει τὰ ἰσάξια καὶ ἀντίστοιχα καὶ ἰσοδύναμα πρὸς τὴν θειότητα τῆς μορφῆς καὶ τῆς ζωῆς τοῦ Θεανθρώπου στοιχεῖα, δι' ὧν θὰ καθίστατο ἡ ἀναπαράστασίς του πιστή. Ἡ Ὀρθοδοξία, ἀγνοοῦσα τὸν ἄκρως ὑλόφρονα ἐκεῖνον τῆς κατολικῆς Δύσεως «ρεαλισμόν», οὐ μόνον ἀγάλματα ἀναπαριστῶντα τὸν Θεάνθρωπον, τὴν θεομήτορα καὶ τοὺς ἁγίους δὲν δέχεται ἐν τῇ λατρείᾳ, ἀλλὰ καὶ τὰς ἄγαν πραγματιστικὰς μορφὰς τῶν ἁγίων τῶν νεωτέρων «ρεαλιστικῶν» ἁγιογραφικῶν σχολῶν ἀποδοκιμάζει, ἱστορεῖ δὲ τὰ πρόσωπα αὐτῶν, καὶ ἰδίᾳ τὸ τοῦ Χριστοῦ, οὐχὶ ὡς προσωπογραφίας ἢ πίνακας, ἀλλ' ὡς μόνον εἰκόνας, τὴν θεανθρωπικὴν ἀλήθειαν ἢ τὴν ἁγιότητα *συμβολιζούσας* μᾶλλον, ἢ πιστῶς ἀναπαριστώσας. Κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἀγνοεῖ καὶ ἀποδοκιμάζει παντάπασιν ἡ Ὀρθοδοξία τοὺς λεγομένους «βίους τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ», τοὺς ἔστω καὶ ὑπὸ ὀρθόδοξον ἔτι πνεῦμα συγγραφομένους, διότι οὐδεὶς τῶν ἀνθρώπων δύναται νὰ κατέχῃ τὸν ἄξιον καὶ ἐπαρκῆ πρὸς καλολογικὴν παράστασιν τῆς ζώσης μορφῆς τοῦ Θεανθρώπου λόγον, ὅστις θὰ ἠδύνατο νὰ ἰσοφαρίσῃ καὶ ἀντικαταστήσῃ τὴν τῶν εὐαγγελιστῶν θεοπνευστίαν, ὑφ' ἧς οὗτοι κινούμενοι συνέγρα-

ψαν τὸν μοναδικὸν τοῦ Σωτῆρος βίον. Οὗτος εἶνε ὁ μόνος, ὁ μοναδικὸς πιστὸς καὶ γνήσιος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ βίος, ὁ ὑπὸ τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν συγγραφεὶς κατὰ μόνας. Διὰ τὴν καλλιτεχνικὴν ἀναπαράστασιν καὶ ἐπιστημονικὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ ἀνθρωπίνου περιβάλλοντος καὶ τῶν ἱστορικῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρωπίνων συνθηκῶν, ὑφ' ἃς ὁ Κύριος ἔζησεν, εὐρεῖα βεβαίως ἡ κέλευθος, ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ καθαρῶς ἀνθρωπίνων στοιχείων· προκειμένης ὅμως τῆς διὰ τοῦ καλοῦ λόγου ἀναπαραστάσεως αὐτῆς τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ, πᾶσα ἀνθρωπίνη ἀπόπειρα, μονομερῶς ἀνθρωποποιοῦσα τὸν Θεάνθρωπον, θὰ ἔσυρε χαμαὶ πρὸς τὰ γήϊνα καὶ θὰ ἐσκίαζε τὴν ὑπερουράνιον καὶ πάμφωτόν του μορφήν, τῆς ὁποίας τὴν μὲν ἀνθρωπίνην καὶ σωματικὴν ὄψιν ὡς τελειότατα δεικνύει τὸ «σωματικὸν» τῶν λεγομένων συνοπτικῶν εὐαγγελιστῶν εὐαγγέλιον, τὴν δὲ θείαν ὑπερφυέστατα τὸ τοῦ Ἰωάννου «πνευματικὸν» εὐαγγέλιον, ἀμφότερα εἰς τὴν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν τοῦ αὐτοῦ Θεοῦ τε ἅμα καὶ ἀνθρώπου μορφὴν θεοπνεύστως ἡρμονισμένα. Αὕτη εἶνε ἡ μόνη πιστὴ καὶ πλήρης καὶ γνησία μορφὴ τοῦ Χριστοῦ, οὐδεὶς δὲ δύναται νὰ παραστήσῃ αὐτὴν πιστότερον ἐκείνων, οἵτινες ἐξ αὐτοψίας ἐχάραξαν τὴν εἰκόνα του, δι' αὐτῆς παραστήσαντες «ὃ ἑώρακαν τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτῶν, ὃ ἐθεάσαντο καὶ αἱ χεῖρες αὐτῶν ἐψηλάφησαν».

Ἀπέτυχε λοιπὸν ὁ Renan, ὁ καλλιτέχνης καὶ ἱστορικὸς Renan, ἐν τῇ ὡραίᾳ του προσπαθείᾳ νὰ ἐμφανίσῃ ζῶντα καὶ κινούμενον τὸν Ἰησοῦν τῶν Εὐαγγελίων διὰ τῆς ζωηρᾶς ἀναπαραστάσεως τοῦ χρονικοῦ καὶ τοπικοῦ εὐαγγελικοῦ περιβάλλοντος. Εἶνε ἀληθές, ὅτι ἐν τῇ ἀποπείρᾳ καὶ τῇ ἀποτυχίᾳ του ταύτῃ ὁ Renan ἔσχε καὶ ἄλλους συντρόφους: καὶ ἐννοῶ πάντας τοὺς ἀναλαβόντας νὰ συγγράψωσι «Βίον τοῦ Ἰησοῦ» διὰ νὰ δείξωσιν ἡμῖν τὴν πραγματικήν του δῆθεν μορφήν, ὀρθολογισταί τε καὶ ὀρθοδοξοτέρους. Ἀλλ' ἐὰν τῶν τελευταίων τὰ ἔργα ἀπέβησαν

ἁπλᾶ καὶ εὐσεβῆ ἀναγνώσματα διὰ τοὺς φιλοπεριέργους, γνώσεων ποικίλων καὶ χρησίμων μεστά, οἱ πρῶτοι διὰ τῶν περὶ τοῦ Ἰησοῦ συγγραφῶν των ἐγένοντο αὐτόχρημα ἀρνηταὶ τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ, μεταξὺ δ' αὐτῶν τινὲς ὑπῆρξαν καὶ ἀπρεπεῖς, ἵνα μὴ εἴπωμεν χυδαῖοι καὶ βάναυσοι. Ὀρθολογιστὴς ὑπῆρξε καὶ ὁ Renan, ἀλλ' ὁ ἰδιοτυπώτερος πάντων, κυριολεκτικῶς sui generis. Διότι ἀπέκρουσε μὲν καὶ οὗτος τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ἐπιδεικνύει πρὸς αὐτὸν τόσον τρυφερὰν ἀγάπην, τόσον ἀπροσποίητον καὶ εἰλικρινὲς αἴσθημα συμπαθείας, ὥστε, ἐνῷ ἤδη ἀπ' αὐτοῦ τοῦ προλόγου του εἰδοποιεῖ τὸν ἀναγνώστην, ὅτι δὲν πιστεύει εἰς τὴν θεότητα τοῦ ἥρωος τοῦ βιβλίου του, ἀλλ' ὅμως, ἐφ' ὅσον χωρεῖς εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἑπομένων σελίδων, σχεδὸν ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν νομίζεις, ὅτι τώρα θὰ ἀκούσῃς ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ στόματος τὴν οἱονεὶ ἐν μεταμελείᾳ ὁμολογίαν «σὺ εἶ ὁ Χριστός, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος», ἡ ὁποία ἐν τούτοις ὡσεὶ διαρκῶς εἰς τὸ ἕρκος τῶν ὀδόντων του περιπλέκεται, διότι διαρκῶς διστάζει, ἀμφιβάλλει καὶ ταλαντεύεται. Ἐνῷ δὲ φθονεῖ τῶν ἄλλων τὴν ἀφελῆ καὶ ἐπαναπαύουσαν παιδικὴν πίστιν, συγκρατεῖται ὅμως καὶ δὲν προσχωρεῖ εἰς τὰς τάξεις των, οἱονεὶ φοβούμενος μὴ προσκρούσῃ εἰς τὴν κοινὴν περὶ αὐτοῦ ὡς περὶ ἐλευθερόφρονος γνώμην τῶν θεωρούντων τὴν πίστιν ἀντιεπιστημονικὴν καὶ ἀσυμβίβαστον πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς θετικότητος.

Οὔτε λοιπὸν τὸν χυδαῖον σαρκασμὸν τῆς ἀπιστίας τοῦ Voltaire ἔδειξεν ὁ Renan, οὔτε τὸν στυγνὸν φόρτον τῆς ξηρᾶς ἐπιστημονικῆς σοφίας τῶν Paulus καὶ τῶν Keim, πολλῷ δ' ἧττον τὸν ἀμείλικτον ὀρθολογισμὸν τῆς ἀρνητικῆς μυθομανίας τοῦ Strauss. Ἀπ' ἐναντίας· μὴ ὢν ἀπότομος ἀρνητής, ἀλλὰ σκεπτικιστὴς διαρκῶς ἀμφιρρέπων καὶ κυμαινόμενος, ἐμφανίζεται ὡς τύπος ἀπίστου προκαλῶν συμπάθειαν μᾶλλον καὶ οἶκτον, ἢ μῖσος καὶ ἀποστροφήν. Τὸν ἁπαλὸν χαρακτῆρα τοῦτον τοῦ ὀρθολο-

γισμοῦ τοῦ Renan τινὲς ὑπ' ὄψιν λαμβάνοντες, γνωρίζοντες δ' ὅτι οἱ σύγχρονοι τοῦ Χριστιανισμοῦ πολέμιοι ὑπονομεύουσιν αὐτὸν ἐν ἄλλοις πεδίοις καὶ δι' ὅπλων ἀλλοίων τῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Renan, δὲν διστάζουσι νὰ εἴπωσί τι πολὺ τολμηρὸν ὑπὲρ τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἡμῶν συγγραφέως τοῦ «Βίου τοῦ Ἰησοῦ». Ἐὰν—λέγουσι—σήμερον, ἐξαγαγόντες ἐκ τῶν θηκῶν τῶν βιβλιοθηκῶν μας, ἀναγνώσωμεν ἔτι ἅπαξ τὰ πρὸ πολλοῦ λησμονηθέντα τοῦ Renan ἔργα, εἶνε πιθανώτατον νὰ καταντήσωμεν εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι, ἂν δὲν λογισθῇ ποτε οὗτος μᾶλλον ὡς ἐλαφρῶς πλανηθεὶς αἱρετικός τις τῆς Ἐκκλησίας πατήρ, ὡς νεώτερός τις Τερτυλλιανὸς ἢ Ὠριγένης, θὰ θεωρηθῇ ὅμως τοὐλάχιστον ὡς μία τῶν ἐρασιτεχνικῶς ἐκζητουσῶν χριστιανικῶν ἐκείνων ψυχῶν, αἵτινες, ἀφοῦ ἐν ἀνησύχῳ, ἀλλὰ διψῶντι σκεπτικισμῷ ἔκαυσαν τὰ κηρία των διαδοχικῶς ἐν τοῖς ναοῖς διαφόρων θρησκευτικῶν καὶ φιλοσοφικῶν τάσεων, ὁμολογοῦσιν ἐν τέλει ἑαυτὰς ἀκατανικήτως ἑλκομένας ὑπὸ τοῦ γοητεύοντος κάλλους τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ἰδεώδους ἁγνότητος τοῦ χριστιανικοῦ βίου.

Ὅτι ὁ Renan, παρὰ τὴν πρὸς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν διάστασίν του, προδίδει θρῆσκον ψυχήν, ἀσμενίζουσαν εἰς μίαν «καθαρὰν» θρησκείαν ἄνευ δογμάτων καὶ ἄνευ λατρείας, καθίσταται σαφὲς ἐκ τῶν συγγραμμάτων του. Ἀλλ' ἂν διὰ τοῦ λείου του καὶ ἁπαλοῦ καὶ οἱονεὶ ρωμαντικοῦ ὀρθολογισμοῦ του ἐκέρδησεν εἰς εὐγένειαν καὶ ἡμερότητα ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀπρέπειαν καὶ τὴν ἀγροικίαν ἄλλων τοῦ Ἰησοῦ ὀρθολογιστῶν βιογράφων, ἰδίᾳ τοῦ ιη' αἰῶνος, ἀπέβη ὅμως κατὰ πολὺ ἐπικινδυνότερος διὰ τὰς ἀκαρτατίστους ψυχὰς ὑπὸ τὸ πολυτελὲς εἰς καλολόγον μεγαλοπρέπειαν λογοτεχνικὸν ἔνδυμα, ὑπὸ τοὺς τρυφεροὺς τόνους τῶν λεπτῶν αἰσθημάτων καὶ τὰς ἐλαφρὰς φωτοσκιάσεις τῶν διὰ πάντα ἄλλον ἀσυλλήπτων ἀποχρώσεων τοῦ χρώματος καὶ τοῦ φωτός, ὑπὸ τὰ λεπτὰ καὶ ἄπειρα τῶν παραδείσων

ἐκείνων τῆς Γαλιλαίας μῦρα, δι' ὧν τόσον εὐκόλως ὑπνωτίζει τὸν ἀνύποπτον ἀναγνώστην. Τὰ θέλγητρα τοῦ βιβλίου του ταῦτα ὅσον ἐξωτερικὰ καὶ ἂν ἦνε, παρήγαγον ὅμως ἕνα ἐπικίνδυνον «ρενανισμόν», ἕνα συρμὸν περιφρονήσεως πρὸς πᾶν ὅ,τι μεταφυσικόν, μίαν ὀκνηρώδη φιλοσοφίαν, φιλοσοφίαν συνισταμένην εἰς τὸ περιεργάζεσθαι τὰ καινότερα οὐχὶ πρὸς γνῶσιν τῆς ἀληθείας αὐτῆς, ἀλλὰ πρὸς ἁπλῆν καὶ ἁπαλὴν καὶ παιγνιώδη τοῦ πνεύματος τέρψιν. Κρᾶμα παράδοξον ὁ Renan ρωμαντισμοῦ καὶ πραγματισμοῦ, διάνοια καὶ καρδία ἀσμενίζουσα εἰς ἀντινομίας καὶ ἀντιθέσεις, μεῖγμα ἀσυμβιβάστων ἰδεῶν καὶ πραγμάτων, πνεῦμα ἀσταθὲς καὶ εὐμετάβολον, διαρκῶς βεβαιοῦν ἅμα καὶ ἀρνούμενον ἐν ἐλαφρᾷ φιλοπαιγμοσύνῃ, ἄνθρωπος, ἐν ᾧ οὐδὲ μία σοβαρὰ λέξις κέκτηται ὡρισμένον περιεχόμενον, καὶ αἱ μᾶλλον δ' ἀσυμβίβαστοι ἔννοιαι παρ' αὐτῷ ἀσταθῶς κυμαίνονται καὶ στροβλίζονται ἐν συμφυρμῷ ἀορίστῳ, — τοιοῦτος ἀπὸ φύσεως ὁ Renan ἀποβαίνει πολὺ ἐπικίνδυνος· διότι ἀπατᾷ καὶ δελεάζει τὸν ἀναγνώστην ἐφ' ὅσον οὗτος ἀποκομίζει ἐξ αὐτοῦ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι εἶνε ἀδύνατος ὁ συμβιβασμὸς τῆς μετὰ τόσον λεπτοῦ καὶ βαθέος αἰσθήματος ἀσμενιζομένης εἰς τὰ θρησκευτικὰ ἰδανικὰ καρδίας του πρὸς τὴν ἄρνησιν τοῦ ὑπερφυσικοῦ, ἐκείνου ἀκριβῶς, δῆλον ὅτι, ὅπερ ἀποτελεῖ τὸν ἀντικειμενικὸν μαγνήτην, ὅστις ἕλκει πρὸς ἑαυτὸν τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν καὶ καρδίαν.

Εἶνε λοιπὸν ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ἐπικινδυνότερος ὁ λεπτὸς καὶ εὐγενὴς ὀρθολογισμὸς τοῦ «Βίου τοῦ Ἰησοῦ» τοῦ Renan ἐν παραβολῇ πρὸς τὸν ὀρθολογισμὸν τῶν ἀποτόμων τοῦ Χριστοῦ ἀρνητῶν βιογράφων του. Ἀλλ' ἐὰν ὁ καλλιτεχνικός του ρεαλισμός, δι' οὗ ἠθέλησε νὰ φωτίσῃ τὴν εὐαγγελικὴν ἱστορίαν, παραμορφώσας τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν τῶν Εὐαγγελίων ἐνεφάνισεν ἡμῖν ἓν ὀρθολογικὸν θαῦμα ἀνθρώπου - Ἰησοῦ πολὺ αἰνιγματικώτερον καὶ ἀλυτώτερον τοῦ θαύματος τοῦ Θεανθρώπου-Χριστοῦ, ὀφείλομεν νὰ μὴ παρασιωπήσωμεν καὶ μίαν θετικὴν

καὶ πολύτιμον ὑπηρεσίαν, ἣν παρέσχε διὰ τῆς μεθόδου του ἀκριβῶς ταύτης εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀπολογίαν· καὶ ἐννοοῦμεν τὴν ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς τὸν μυθικον Ἰησοῦν τοῦ Strauss θέσιν καὶ ἀνάδειξιν τῆς ἱστορικότητος τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ. Ὁ Strauss εἶπε: τὸ ὑπερφυσικὸν καὶ το ἱστορικὸν εἶνε ἀρρήκτως συνδεδεμένα· ἐὰν ὑπάρχῃ ὑπερφυσικόν, τοῦτο εἶνε καὶ ἱστορικόν· ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχῃ — καὶ δὲν ὑπάρχει—ὑπερφυσικόν, καὶ τὸ ἱστορικὸν ἄρα εἶνε ἀνύπαρκτον, καὶ εἶνε λοιπὸν ὁ Ἰησοῦς μῦθος. Ὁ Renan εἶπε: τὸ ἱστορικὸν ὑπάρχει· ἰδοὺ ὁ Ἰησοῦς ζωντανός, «ρεαλιστικός», μὲ ζωὴν σφύζουσαν καὶ καρδίαν πάλλουσαν ἐν πραγματικῷ ἱστορικῷ περιβάλλοντι. Παρέστησε λοιπὸν ὁ Renan τὴν ἀναντίρρητον ἱστορικότητα τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ. Ἀλλά, δυστυχῶς, προσηνέχθη πρὸς τὸ ἔργον του καθ' οἷον τρόπον ἡ ἀμέσως μετὰ τὴν ἄμελξιν ἀνατρέπουσα τὸν κάδον τοῦ γάλακτος ἀγελάς: ἀφοῦ ἐδέχθη, ὅτι κατὰ πάντας τοὺς νόμους τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης αἱ εὐαγγελικαὶ ἀφηγήσεις εἶνε ἱστορικαί, δι' ὅλων δὲ τῶν ὑπερόχων μέσων τῆς τέχνης του ἀνέλαβε κατὰ τὸν πραγματικώτερον τρόπον νὰ παραστήσῃ ζωντανωτάτην τὴν ἱστορικὴν τοῦ Ἰησοῦ μορφήν, ἐχώρισεν εἶτα τὸ ἱστορικὸν ἀπὸ τοῦ ὑπερφυσικοῦ καὶ ἀπέρριψε τὸ δεύτερον ὡς ἀσυμβίβαστον πρὸς τὸ πρῶτον. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἀνέτρεψε δι' ἄλλης ἀρνήσεως τὴν ὄντως πολύτιμον διὰ τὴν Ἀπολογητικὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ θέσιν του, τοποθετήσας παραμεμορφωμένον καὶ κίβδηλον πίνακα ἐντὸς τοῦ βαρυτίμου καὶ ὡραίου πλαισίου του. Ἰδοὺ διατί τὴν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ὡραίου βιβλίου τοῦ Renan γοητείαν διαδέχεται ἡ ἀπογοήτευσις· διότι, ὅταν συνέλθωμεν εἰς ἑαυτοὺς μετὰ τὸ λικνιστικὸν βαυκάλισμα τῆς ὡραιογράφου γραφίδος τοῦ ἀριστοκράτου τούτου τῆς σκέψεως, τοῦ μετὰ τόσον πνευματώδους κομψείας, ἁβροεπείας καὶ χάριτος ἐν γλώσσῃ τόσον μελῳδικῇ περιγράφοντος τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα, ἀμέσως αἰσθανόμεθα τὴν ἀπάτην, ἀνακαλύπτοντες

ὑπὸ τὰ ἄνθη τοῦ λόγου τὴν ἄκανθαν τῆς νοθείας. Πᾶν τοὐναντίον ὅμως συμβαίνει μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Εὐαγγελίου· ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον αἰσθανόμεθα ἀναγινώσκοντες τὰς σελίδας του, δὲν εἶνε μία ἁπλῆ γοητεία καὶ θέλγητρον· εἶνε μία ἔκστασις, ἥτις διὰ τοῦ ἀφώνου θάμβους της ἑρμηνεύει εὐγλωττότερον, πιστότερον καὶ γνησιώτερον πάσης τέχνης μίαν πραγματικότητα μορφῆς ἀνεκφράστως ἐκπάγλου, τὴν πραγματικότητα τῆς μορφῆς τοῦ «Θεανθρώπου Χριστοῦ» τοῦ Εὐαγγελίου *.

---

* Πλὴν τῶν συγγραφῶν τοῦ Renan ἀνεγνώσθησαν καὶ τ' ἀκόλουθα :

J. Alexandre Gunn, Modern French philosophy. T. Fischer, Unwin Ltd, London : Adelfi.

Pierre Lasserre, Renan et nous (Les Cahiers verts). Libr. Grasset. Paris 1923.

Henri Massis, Jugements. Renan—France—Barrés. Paris, Plon, 12 éd.

Georges Brunet, Renan. («Mercure de France». I, III. 1923).

Ernest Renan («The Times Lit. Suppl.» March 1, 1923.

Émile Faguet, Ernest Renan. («La Revue de Paris» Jul. 1898).

V. Vinogradoff, Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς κατὰ τὸν Ρενὰν καὶ τὸν Χάρνακ («Χριστιανός» Μόσχας 1908, 360 ἑξ.).

Modestoff, Ὁ Ἐ. Ρενὰν καὶ ὁ ὑπ' αὐτοῦ συγγραφεὶς «Βίος τοῦ Ἰησοῦ» («Strannik» Πετρουπόλεως 1911 ἑξ.).

ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΥ

ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΑΥΞΕΝΤΙΟΥ

Κατὰ πρῶτον ἐκδιδόμενος ὑπὸ ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΥΚΟΥΤΡΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κρίνων τὸ ἔργον Συμεὼν τοῦ Μεταφράστου ὁ Ψελλὸς λέγει τὰ ἑξῆς ἐν τῷ εἰς αὐτὸν ἐγκωμίῳ[1] «***Ζηλῶ μὲν οὖν ἐγὼ τὸν ἄνδρα καὶ τῆς τοιαύτης εὐστομίας καὶ χάριτος οὐδέν τε ἧττον τῆς εὐχρηστίας τῶν ὑποθέσεων. Εἰ γὰρ κἀμοὶ πολλὰ καὶ περὶ πολλῶν συγγράφεται, ἀλλ' οὐκ ἄν ἔχοι τοιοῦτον ζῆλον καὶ μίμησιν τὰ σπουδάσματα· ἀλλὰ λογίοις μὲν ἴσως ἀνδράσι φανήσεται περισπούδαδαστα, καὶ ζηλώσουσι ταῦτα διὰ τὴν λέξιν καὶ τὸν ποικίλον σχηματισμόν, καταφρονήσουσι δὲ οἱ πολλοί, ὅτι μὴ μέλον αὐτοῖς ζητημάτων καὶ ἐννοιῶν ἀποῤῥητοτέρων...***» (σ. 197). Ἡ ἐκτίμησις αὕτη τοῦ ἔργου τοῦ Συμεών, τοῦ ὁποίου ἐξαίρει τὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἑαυτοῦ, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ περιορισθῇ εἰς ἁπλοῦν ζῆλον καὶ μακαρισμόν, οὐδὲ ἠδύνατο ἡ πολυμερὴς τοῦ δαιμονίου ἐκείνου ἀνδρὸς διάνοια, ἡ ὁποία ἀπὸ τῶν ὑψηλῶν θεωρημάτων τῆς πλατωνικῆς σοφίας καὶ τῆς μεγαλοστόμου τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου θεολογίας δὲν ἐδίσταζε νὰ κατέρχηται μέχρι τῆς ἑρμηνείας λαϊκῶν φράσεων καὶ παροιμιῶν, νὰ μὴ εἰσέλθῃ καὶ εἰς τῆς καθαρῶς ἐκκλησιαστικῆς καὶ ἁγιολογικῆς ῥητορείας τὸν περίβολον. Δυστυχῶς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ δρᾶσις τοῦ Ψελλοῦ εἶναι σχεδὸν ἄγνωστος, ὄχι μόνον διότι ἐν τῷ συνόλῳ αὐτοῦ τὸ ἔργον τοῦ ἀνδρὸς δὲν ἔχει ἐπαρκῶς ἀκόμη μελετηθῆ, ἀλλὰ καὶ διότι οἱ πλεῖστοι τῶν ἐκκλησιαστικῶν αὐτοῦ λόγων παραμένουσιν ἀνέκδοτοι, πλὴν τοῦ μνημονευθέντος ἐγκωμίου εἰς τὸν Μεταφράστην, τοῦ ὁποίου τὸν ἁγιολογικὸν χαρακτῆρα ἐπαρκῶς, νομίζω, διαπιστοῖ ἡ ὑπὸ τοῦ Migne (αὐτόθι σ. 200—8) συνεκδιδομένη ἀκολουθία ***τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Συμεὼν Λογοθέτου τοῦ Μεταφραστοῦ,*** ἔργον τοῦ ἰδίου συγγραφέως.

1. Ἐγκώμιον εἰς τὸν Μεταφραστὴν Σιμεῶνα Migne 114, 183—200.

Οἱ ἄλλοι ἀνέκδοτοι ἐκκλησιαστικοὶ λόγοι—πλὴν τοῦ ἐκδιδομένου—περιέχονται πάντες εἰς τὸν κατάλογον τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Ψελλοῦ, τὸν ὁποῖον ὑπὸ τὸν τίτλον ***Ψελλὸς ἀνέκδοτος*** παρέσχεν ὁ Ch. Em. Ruelle ἐν τῇ Εἰκοσιπενταετηρίδι τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωσταντινουπόλεως (σ. 591—614), εἶναι δὲ οἱ ἑξῆς:

1) ***Πρὸς τὸν Πρωτοσύγκελλον ἀξιώσαντα ἱστορῆσαι τὰ θαύματα τοῦ θαυματουργοῦ Γρηγορίου.*** Ἐν τῷ παρισινῷ κώδικι 1182 (Ruelle ἀρ. 54 σ. 595 καὶ ***Σάθα***, Μεσ. Βιβλιοθήκη 5, σ. οα΄. ἀρ. 111).

2) ***Εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον*** ἐν τῷ αὐτῷ κώδικι (Ruelle ἀρ. 44 σ. 594 καὶ Σάθα ξε΄. ἀρ. 52) καὶ ἐν κώδικι τοῦ Oxford ὡς ἐγκώμιον τοῦ Χρυσοστόμου ἅμα καὶ Γρηγορίου (M a y e r ἐν Byz. Zeitschrift 20 (1911) 42).

3) Εἰς τὴν ἀποκεφάλισιν τοῦ Ἰωάννου ἐν κώδικι παρισίνῳ ἀρ. 1277 (Ruelle ἀρ. 129 σ. 597).

4) Εἰς τὴν ὕψωσιν τοῦ Σταυροῦ ἐν κώδικι τῆς βοδλεϋανῆς βιβλιοθήκης (Ruelle ἀρ. 133 σ. 597) καὶ τοῦ Βατοπεδίου (Σάθας ἐν Μεσ. βιβλιοθήκῃ Α΄. 278).

5) Εἰς τὴν ἑορτὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἐν τῷ αὐτῷ βοδλεϋανῷ κώδικι (Ruelle ἀρ. 134 σ. 597).

6) Εἰς τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ ἐν βιενναίῳ κώδικι (Ruelle ἀρ. 142 σ. 598).

7) Εἰς τὰ θαύματα τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ (Ruelle ἀρ. 145 σ. 598).

8) ***Λόγος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ τιμίου λειψάνου τοῦ ἁγίου πρωτομάρτυρος Στεφάνου ἐκδοθεὶς αὐτοσχεδίως.*** Ὁ λόγος οὗτος, ὃν γνωρίζει ὁ Ruelle (ἀρ. 146 σ. 598) ἐκ βιενναίου κώδικος, ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Ἀθ. Π. Κεραμέως ἐν τῷ Ε΄. τόμῳ τῶν Ἀναλέκτων τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας (σ. 54—69) ἀνωνύμως ἐκ τοῦ ὑπ' ἀρ. 7 κώδικος τῆς ἐν Μακεδονίᾳ μονῆς Κοσινίτζης τοῦ ια΄. αἰῶνος. Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ψελλοῦ φέρεται εἴς τε τὸν βιενναῖον κώδικα τοῦ Ruelle καὶ εἰς τὸν κώδικα Γ 99 τοῦ 1302 τῆς ἐν ἁγίῳ Ὄρει μονῆς τῆς Λαύρας [2] καὶ ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 35 κώδικι τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πα-

---

2. ***Κεραμεὺς*** ἐνθ' ἀνωτ. σ. 418.

τριαρχείου Ἀλεξανδρείας [3] τοῦ ις΄. αἰῶνος· τὸ αὐτὸ δὲ σημειώνει καὶ ὁ Ἀλλάτιος εἰς τὸ ἔργον του De Symeonum scriptis diatriba σ. 102. Ὅτι ὅμως δὲν ἀνήκει εἰς τὸν Ψελλόν, ἀποδεικνύει ἡ διαφωνία τῶν ὑπ' ἀρ. 1180 καὶ 307 Coisl. χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, ὅπου ἀποδίδονται εἰς Νικήταν τὸν Παφλαγόνα [4]. Ὁ πρῶτος μάλιστα ἐκ τῶν κωδίκων τούτων περιλαμβάνων πλήρη σειρὰν τῶν ἐκκλησιαστικῶν λόγων τοῦ Νικήτα καὶ γραφεὶς τὸν ι΄ αἰῶνα ἀποκλείει καὶ διὰ χρονολογικοῦ τεκμηρίου περιφανοῦς τοῦ Ψελλοῦ τὴν πατρότητα [5].

Τὸν δὲ νῦν ἐκδιδόμενον βίον τοῦ ὁσίου Αὐξεντίου ἀγνοεῖ μὲν ὁ Ruelle καὶ ὅσοι μετ' αὐτὸν ἀναφέρουσιν ἀνέκδοτα τοῦ Ψελλοῦ ἔργα [6], ἀναφέρει δὲ πρῶτος ὁ Fabricius-Harles (Bibliotheca Graeca X, 202) καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Krumbacher (ἑλλην. μετάφρασις Α΄ 155) διὰ τῶν ἑξῆς: ***Βίος τοῦ μάρτυρος Αὐξεντίου ἀποδίδεται ἐν κώδικι Athous 2091 σ. 15 εἰς τὸν Ψελλόν.*** Καὶ ὅτι μὲν ὁ Krumbacher πλημμελῶς συγχέει τὸν ὅσιον τοῦ ε΄ αἰῶνος Αὐξέντιον (14 Φεβρουαρίου) πρὸς τὸν ὁμώνυμον μάρτυρα, ὅστις μετ' ἄλλων τεσσάρων, τοῦ Εὐστρατίου, Εὐγενίου, Μαρδαρίου καὶ Ὀρέστου, ἤθλησεν ἐν Ἀρμενίᾳ τὸν δ΄ αἰῶνα (13 Δεκεμβρίου), εἶναι προφανές, ἐφ' ὅσον καὶ ὁ παρὰ Λάμπρῳ [7] τίτλος τοῦ ἁγιορειτικοῦ κώδικος 2091 ὁμιλεῖ

---

3. Τὸν κατάλογον τῶν ἁγιογραφικῶν κωδίκων τοῦ Πατριαρχείου ἐξέδωκεν ὁ ***Ἱππόλυτος*** Delehaye εἰς τὸ περιοδικὸν Analecta Bollandiana τόμ. 39 (1921).

4. Ἴδε Catalogus codicum hagiographicorum graecorum bibliothecae nationalis Parisiensis σ. 80 καὶ 320.

5. Καὶ ἐκ τῶν ἄλλων λόγων, οὓς ἀπηρίθμησα, δὲν ἀποκλείεται μερικοὶ νὰ εἶναι ψευδεπίγραφοι. ἀλλὰ χρειάζεται νὰ ἐκδοθοῦν πρῶτον καὶ νὰ μελετηθοῦν, διὰ ν' ἀποφανθῶμεν.

6. Τὰ νεώτατα περὶ Ψελλοῦ ἔργα εἶναι τρία ἐκδοθέντα τὸ 1920.
α΄) E. Renauld Etude de la langue et du style de MichclP sellos. Paris A. Picard 1920 8ον.
γ΄) Chr. Zervos Un philosophe néoplatonicien du XIe siècle Michel Psellos. Paris, Leroux, 1920.
δ΄) Τὰ δύο πρῶτ' ἀναφέρονται κατωτέρω βραχυγραφικῶς RE καὶ RL.
β΄) Τοῦ αὐτοῦ Lexique choisi de Michel Psellos. Paris, Leroux, 1920.

7. Catalogue of the Greek manuscripts on Mount Athos Ą΄ 179. Πλήρη τὸν τίτλον ἴδ' ἐν τοῖς ὑποσημειώμασι τῆς ἀρχῆς τοῦ κειμένου, ὅπου ὁ κῶδιξ βραχυγραφεῖται διὰ τοῦ Λ.

περὶ ὁσίου Αὐξεντίου· ὅτι δὲ ὁ λόγος δὲν «ἀποδίδεται» ἁπλῶς, ἀλλ' εἶναι καὶ γνήσιον τοῦ Ψελλοῦ ἔργον, διαπιστοῖ ὄχι μόνον ἡ ὁμόφωνος τῶν χειρογράφων παράδοσις, ἀλλὰ καὶ τὸ ὕφος καὶ αἱ ἐπὶ μέρους γλωσσικαὶ ὁμοιότητες πρὸς ἄλλα γνήσια τοῦ συγγραφέως ἐκείνου ἔργα, τῶν ὁποίων πολλὰς κατέδειξα εἰς τὰ ὑπὸ τὸ κείμενον σημειώματα.

Περισσότερον ἐγνώρισεν εἰς ἡμᾶς τὸ ἔργον ὁ Μανουὴλ Γεδεὼν δημοσιεύσας ἐν παραρτήματι τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑορτολογίου (***Περίληψις ἀνεκδότων βιογραφιῶν τοῦ ὁσίου Αὐξεντίου τοῦ ἐν τῷ βουνῷ*** σ-278-83) ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ λαυρεωτικοῦ περγαμηνοῦ κώδικος 99Γ τοῦ ιδ'. αἰῶνος, ὅσα εἶχον ἱστορικὴν τινα ἢ τοπογραφικὴν σπουδαιότητα. Τἀποσπάσματα ταῦτα μετ' ἄλλων πηγῶν ἐχρησιμοποίησεν ὁ Ἰούλιος Pargoire ἐν τῇ μελέτῃ αὐτοῦ: Mont Saint - Auxence Etude historique et topographique, ἥτις μετ' ἀνεκδότου βιογραφίας τοῦ ἁγίου Αὐξεντίου, ἐκδοθείσης ὑπὸ τοῦ Λέοντος Clugnet, ἀπετέλεσε τὸ 6. τεῦχος τῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Clugnet ἐκδιδομένης Bibliothèque hagiographique orientale (Paris, Picard, 1904). Τὸ χειρόγραφον τοῦ Γεδεὼν — δηλούμενον ἐφεξῆς διὰ τοῦ Γ— εἶναι ἀξιολογώτατον καὶ παρέχει κείμενον πολὺ καθαρώτερον τοῦ ἡμετέρου κώδικος —περὶ οὗ κατωτέρω—, ὅπως δύνανται ν' ἀποδείξωσιν αἱ παραλλαγαὶ τῶν δημοσιευθέντων ἀποσπασμάτων. Ὅτι ὅμως καὶ τὸ ἡμέτερον κυπριακὸν (Κ) δὲν στερεῖται τελείως σημασίας διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου, ἀποδεικνύει μεταξὺ ἄλλων καὶ ἡ ἐν ἀρχῇ γραφὴ τοῦ *Γάναστάσεως* ἀντὶ τοῦ παρὰ Κ ***ἀνανεύσεως***, πιστουμένου καὶ ἐκ τοῦ ἁγιορειτικοῦ κώδικος Λ. Δυστυχῶς τὰ δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ Γεδεὼν ἀποσπάσματα εἶναι ἐλάχιστα, ἡ δ' ἀντιβολὴ ὁλοκλήρου τοῦ κειμένου πολλὰς θἀπεμάκρυνε κῆρας ἐκ τοῦ ψελλικοῦ τούτου συγγράμματος [8].

Ὁ δὲ κῶδιξ, ἐξ οὗ ἀντέγραψα τὴν βιογραφίαν ἀνήκει εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου ἐν Λευκοσίᾳ καὶ φέρει τὸν ἀριθμὸν 18 εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Χρ. Παππαϊωάννου συνταχθέντα κα-

---

8. Παρέχεται ἐπ' ἴσης τὸ ἔργον καὶ ὑπὸ τοῦ βατικανοῦ κώδικος ἀρ. 672 κατὰ τοὺς Βολλανδιστὰς συντάκτας τοῦ Catalogus codicum hagiographicorum graecorum bibliothecae Vaticanae σ. 19. Τὴν παραπομπὴν παρέλαβον ἐκ τοῦ Pargoire (ἐνθ' ἀνωτ. σ. 16 σημ. 4).

τάλογον [9]. Εἶναι κῶδιξ χαρτῷος, ἀκέφαλος καὶ κολοβὸς τοῦ ιδ'. αἰῶνος, ἀστάχωτος, διαστάσεων 0,215 × 0,150, ὑπὸ τῆς ὑγρασίας εἰς πλεῖστα μέρη, καὶ ἰδίως εἰς τὰ περιέχοντα τὸ παρὸν κείμενον φύλλα, λίαν ἐφθαρμένος περὶ τὴν ἐξωτερικὴν καὶ τὰς ἄνω καὶ κάτω ᾤας, ὥστε καὶ λέξεις ὅλαι τελείως ἐξίτηλοι ἐγένοντο. Τοῦ χάρτου ἡ ποιότης καὶ πρὸ παντὸς τῆς γραφῆς ἡ διαφορὰ ἐμφανίζουσι τὸν κώδικα ἐκ τριῶν διαφόρων τμημάτων συγκείμενον, ὧν τὸ μὲν πρῶτον (φ. 1—26) [10] καὶ τὸ τρίτον (φ. 155—191) ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς χειρὸς προέρχονται, τὸ δὲ δεύτερον (φ. 22—154) ἐξ ἄλλης τοῦ αὐτοῦ βεβαίως αἰῶνος. Ἀριθμήσεως ἴχνη φέρει τὸ δεύτερον μόνον τμῆμα κατὰ τετράδια διὰ ψηφίων τοῦ ἀλφαβήτου, διδακτικὰ τῆς ἱστορίας τοῦ κώδικος. Τὸ τμῆμα τοῦτο ἔσχε διττὴν ἀρίθμησιν, τὴν μὲν ἐν τῇ ἄνω γωνίᾳ τῆς ἐξωτερικῆς ᾤας ἑκάστου πρώτου φύλλου τοῦ τετραδίου, ἀρχομένην ἀπὸ τοῦ φ. 43α μὲ τὸν ἀριθμὸν ζ καὶ λήγουσαν εἰς τὸ φύλλον 141α μὲ τὸν ἀριθμὸν ιθ, τὴν δὲ ἐν τῇ κάτω γωνίᾳ, ἀρχομένην ἀπὸ τοῦ φ. 59α μὲ τὸν ἀριθμὸν ε'. καὶ συνεχιζομένην μέχρι τοῦ φ. 123α μὲ τὸν ἀριθμὸν ιγ', ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὸν ἀριθμὸν ιζ. τῆς ἄνω ἀριθμήσεως. Ἐκ τῶν δύο τούτων ἀριθμήσεων νεωτέρα εἶναι ἡ πρώτη, ἥτις μόνη δύναται νὰ συνδυασθῇ πρὸς τὴν παροῦσαν τοῦ κώδικος μορφήν. Καὶ ὑπάρχουσι μὲν πρὸ τοῦ φ. 43 ὅπου ἀρχίζει τὸ 7. τετράδιον 42 μόνον φύλλα ἀντὶ τῶν 48, ἀλλὰ δὲν εἶναι δύσκολον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τὰ ἐλλείποντα 6 φύλλα ἐξέπεσον ἐκ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀκεφάλου σήμερον κώδικος. Παλαιότερον ἄρα τὸ δεύτερον τοῦτο τμῆμα ἀνῆκεν εἰς κώδικ' ἄλλον, ἢ μᾶλλον ἀπετέλει [11] κώδικ' αὐτοτελῆ, εἰς ὃν βραδύτερον προσερράφησαν ἑκατέρωθεν τὸ πρῶτον καὶ τὸ τρίτον τμῆμα, ὡς κοινοῦ ἁγιολογικοῦ περιεχομένου.

Ὁ πρῶτος βιβλιογράφος, ὁ γράψας τὸ πρῶτον καὶ τρίτον τμῆμα τοῦ

---

9. Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου. Ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ 9ου τόμου τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Παρνασσοῦ (1906) σ. 17—8.

10. Ἡ ἀρίθμησις τῶν φύλλων ἔγινεν ὑπ' ἐμοῦ πρὸς ἀντικατάστασιν τῆς διὰ μολυβδίδος τοῦ *Παππαϊωάννου* ἐσφαλμένης κατὰ δύο φύλλα. Οὕτως ἡ ἐμὴ ἀρίθμησις ἀπέδειξεν 192 φύλλα ἐν τῷ συνόλῳ ἀντὶ τῶν 194 τοῦ *Παππαϊωάννου*.

11. Ἀκριβῶς πρὸ τοῦ φ. 59, ὅπου ἄρχεται τὸ 5' τετράδιον, ὑπάρχουσι 32 φύλλα τοῦ δευτέρου τμήματος, ὥστε τὸ φ. 27 ἀπετέλει τὴν ἀρχὴν τοῦ κώδικος ἐκείνου.

κώδικος, ἔχει ὡραῖον στρογγύλον, ἀλλὰ λίαν πλατυάζοντα γραφικὸν χαρακτῆρα [12], ἀλλ' εἶναι ἀμαθὴς καὶ ἀπρόσεκτος περὶ τὴν ἀντιγραφήν, ὑποπίπτει δὲ εἰς χονδροειδῆ ὀρθογραφικὰ λάθη. Τὰ δι' ἐρυθροῦ ἀρχικὰ δὲν εἶναι πάντοτε εἰς τὴν προσήκουσαν θέσιν, ὅπως καὶ παρὰ τῷ δευτέρῳ, κακὴ δὲ εἶναι καὶ ἡ κατὰ παραγράφους κατανομὴ καὶ ἡ στίξις, ἅτινα μετὰ τῆς παραλείψεως τοῦ ὑπογεγραμμένου ἰῶτα ἔχει κοινὰ καὶ πρὸς τὸν δεύτερον. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ἕξις νὰ τονίζῃ διὰ διπλῆς βαρείας τὰς λέξεις ***μὲν, δὲ, ἂν ἐπεὶ*** καὶ ***τὴν*** (ἅπαξ φ. 49β), ἕξις παλαιὰ [13], ἣν δὲν τηρεῖ ἀνελλιπῶς. Συνηθίζει ἐπ' ἴσης νὰ προσγράφῃ εἰς τὴν ἀριστερὰν ῴαν κατακόρυφον σειρὰν κομμάτων ἀντὶ εἰσαγωγικῶν, ὅπου παραιίθεται ἐν τῷ κειμένῳ προσευχὴ (φ14β—15α. 20α).

Ὁ δεύτερος βιβλιογράφος εἶναι λογιώτερος καὶ ἐμπειρότερος τοῦ πρώτου. Διὰ μέλανος, ὑποξάνθου γενομένου ὑπὸ τοῦ χρόνου, γράφει γραφὴν ἐπικεκλιμένην πως, ἀλλὰ σαφῆ καὶ καθαρὰν ἄνευ πολλῶν βραχυγραφιῶν. Προκειμένου μάλιστα περὶ βραχυγραφιῶν ἄξιον ἀναγραφῆς εἶναι, ὅτι ἡ λέξις ***πνεῦμα*** καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς παράγωγα βραχυγραφεῖται μέν, ὅταν δηλοῖ τὸ ἅγιον Πνεῦμα ἢ τὴν ἐν ἡμῖν ψυχὴν (***πνᾶ, πνϊκό***.), παρέχεται δὲ ὁλογράφως, ὅταν ἀναφέρεται εἰς τὰ δαιμονικὰ πνεύματα. Τὸ πρᾶγμα πρέπει νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἡ βραχυγραφία προσιδιάζει εἰς τὰ ἱερὰ μόνον ὀνόματα, ἣν εἶχον ὄχι μόνον Χριστιανοί, ἀλλὰ καὶ ἐθνικοὶ βιβλιογράφοι, διότι ἀπαντῶσι τοιούτων ἱερῶν ὀνομάτων (nomina sacra) βραχυγραφίαι καὶ εἰς παπύρους καὶ εἰς ἐπιγραφάς. [14]. Περὶ τὴν ὀρθογραφίαν, γίνονται λάθη τινά, ἐκ τῶν ὁποίων ἐδήλωσα εἰς τὰ σημειώματα μόνον, ὅσα ἠδύναντο νὰ ἔχωσι σημασίαν εἰς τοῦ κειμένου τὴν ἀποκατάστασιν· οὕτω πλὴν τῆς συγχύσεως τῆς αὐτοπαθοῦς ἀντωνυμίας ***αὑτοῦ*** πρὸς τὴν ἐπαναληπτικὴν ***αὐτοῦ, τῶν*** περὶ τὴν ἔγκλισιν λαθῶν, γράφει ***συμπῆξας δεξιὼν διακρίνει, ἀνδρᾶσιν, καταποικίλοντες, κράμματα, νεολέα, μάντης, τἄλλα*** πανταχοῦ ἐπ' ἴσης κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν Βυζαντίνων βιβλιογράφων γράφει πολλάκις ὑφὲν φράσεις κατὰ διάστασιν γραφομένας, οἷον· ***καταμόνας, καθένα, πα-***

---

12. Ἑκάστη σελὶς τοῦ πρώτου τμήματος περιέχει 22 στίχους, ἐν ᾧ τοῦ δευτέρου 26.

13. V. Gardthausen, Griehische Paläographie 2[2] 394.

14) V. Gardthausen ἐνθ' ἀνωτ. 326.

ραμέρος, ἐπιπολύ, πρινή, ἐπιτοαυτό, καταβραχύ, ἐπ᾿ σης, καθόσον, ταμεταταῦτα, καταταυτό, κατευθὺ κλπ, ὑπογραμμίζων ἐνίοτε τὰς λέξεις, οἷον **τωόντι, ταμὲν** κλπ,[15]. Συνήθης εἶναι ἡ παράλειψις τῶν δι᾿ ἐρυθροῦ γεγραμμένων ἀρχικῶν διὰ λησμοσύνην· εἰς δύο μάλιστα μέρη (κεφ. λγ΄. καὶ λδ.) παραλείπεται κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον τὸ ἄρθρον **ὁ**. Ἀξία προσοχῆς, εἶναι ἡ δι᾿ ἐπιγραφομένης ὀριζοντίας γραμμῆς δήλωσις τῶν κυρίων ὀνομάτων, ἥτις ὅμως δὲν τηρεῖται καὶ ἀπαρέγκλιτος. Ἐνιαχοῦ ὁ βιβλιογράφος διορθοῖ ἑαυτὸν εἴτε ἄνωθεν τῶν κακῶς γεγραμμένων λέξεων (π.χ. ἐν κεφ. η΄ **συνήχει** ἀντὶ **συνεῖχε**) εἴτ᾿ ἐν τῇ ᾤᾳ· οὕτω π.χ. ἐν φ 41 β ἐν τῷ κειμένῳ κεῖται **ὑπερέβαλε**, ἐν ᾧ ἐν τῇ ᾤᾳ ἔγραψεν ΓΡ **ὑπερεβάλλετο** καὶ ἐν κεφ. κη΄. διώρθωσε τὸ ἐν τῷ κειμένῳ **παρὰ** εἰς **περί**. Ἐν φ. 85 β ἐκεῖ, ὅπου Γρηγόριος ὁ Κύπριος περιγράφει τὸν τροχόν, πρὸς ὅν προσεδέθη ὁ ἅγιος Γεώργιος, προσθέτει ὁ βιβλιογράφος δι᾿ ἐρυθροῦ εἰς τὴν ᾤαν : **ἔκφρασις τοῦ τροχοῦ θαυμασίως πεποιημένη**.

Σημείωμα βιβλιογραφικὸν ἢ κτητορικὸν οὐδὲν ὑπάρχει. Τὸ κενὸν μόνον φ. 26 β κατέχεται ὑπὸ «δοκιμίων τῆς πέννας», εἰς δὲ τὴν ᾤαν τῶν φ. 91 α καὶ 94 α ἀναγινώσκεται μεταγενεστέρα δυστέκμαρτος μονοκονδυλιᾶς ἀπόπειρα τοῦ ιη΄, αἰῶνος: **ταπεινὸς μητροπολίτης Ἰάκωβος**.(?)Προγενέστερον εἶναι παρασελίδιον σημείωμα τοῦ φ. 62 α **τὴν ὥραν ἀεὶ προβλέπειν τῆς ἐτάσεως**.

Ἐν τῷ κώδικι περιέχονται:

Α΄.) φ1-29α **Ἀδήλου** Ἀκέφαλον ἐγκώμιον εἰς τὴν ὁσιομάρτυρα Θεοδοσίαν. Ἀρχή... **βήσεται· εἰ γάρ... περιττὸν τῇ καλλινίκῳ καὶ ἄχαρι τὸ ταύτῃ κροτεῖν τὰ ἐγκώμια** κλπ. Τέλος:... **παντοίων πόθων καθαρτήριον εἰς δόξαν, εἰς αἴνεσιν, εἰς μεγαλοπρέπειαν** κλπ.

Ἐγκώμιον εἰς τὴν ἐπὶ Κωσταντίνου τοῦ Ε΄. ἀθλήσασαν ὑπὲρ τῶν εἰκόνων Βυζαντίαν μοναχὴν Θεοδοσίαν ἔγραψεν ὁ Κωσταντῖνος Ἀκροπολίτης, ὁ κατὰ Krumbacher (Α΄. 387 ἑλλ. μετάφρ.) ἐπικληθεὶς **Νέος Μεταφράστης**, κείμενον παρὰ Migne 140,893-936. Πρόχειρος ὅμως ἀντιβολὴ τοῦ κειμένου οὐδεμίαν πρὸς τὸ ἡμέτερον σχέσιν ἔδειξεν. Ἀναφέρεται ἐπ᾿ ἴσης ὡς συγγραφεὺς ἀνεκδότου ἔτι ἐγκωμίου **«εἰς τὴν ἁγίαν ὁσιομάρτυρα καὶ θαυματουργὸν Θεοδοσίαν»**, ὁ κατὰ τὸν ιγ΄. αἰῶνα διάκονος καὶ χαρτοφύλαξ Θεσσαλονίκης Ἰωάννης.

---

15. Τοὐναντίον δὲ γράφει πάντοτε *μὴ δέ*.

Σταυράκιος, στενὸς Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου φίλος. Τὸ ἐγκώμιον κεῖται εἰς πλείστους ἁγιορειτικοὺς κώδικας (π.χ. ἀρ. 3584, 554, 4709 κλπ.), ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα δυστυχῶς νὰ ταὐτίσωμεν ἐκεῖνο πρὸς τὸ ἡμέτερον, διότι δὲν ἔχομεν τούτου τὴν ἀρχήν. Διάφορος εἶναι ἡ βιογραφία τῆς μάρτυρος, ἧς ἐκ κουτλουμουσιακοῦ κώδικος τοῦ ιβ'. αἰῶνος ἐξέδωκεν ἀποσπάσματα ὁ Γεδεών [16].

Β') φ. 27α-56β. ***Τοῦ ἁγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως κυροῦ Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου λόγος εἰς τὸν μέγαν Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην.***

Γ'.) φ. 57α—76α. ***Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν ἁγίαν μεγαλομάρτυρα Μαρῖναν.***

Δ') φ.76α-107 β ***Τοῦ αὐτοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου λόγος εἰς τὸν μεγαλομάρτυρα καὶ τροπαιοφόρον Γεώργιον.***

Ἐκ τῶν τριῶν τούτων λόγων Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου ὁ εἰς τὸν ἅγιον Γεώργιον εἶναι πρὸ πολλοῦ ἐκδεδομένος εἰς τὰ Acta Sanctorum τοῦ Ἀπριλίου τομ. 3 σ. *XXV-XXXIV*, ἐκεῖθεν δ' ἀνετυπώθη παρὰ Migne (142,297-345) [17] μεστὸς σφαλμάτων παμπόλλων, ὧν ἀπαλλάσσει τὸ κείμενον ὁ ἡμέτερος κῶδιξ· τοὺς δ' ἑτέρους δύο λόγους τοῦ Γρηγορίου ἐκδίδω μετ' ἀντιβολῆς πρὸς βατικανὸν κώδικα ἐν τῷ «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ».

Ε'.) φ. 108α-154β. ***Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Αὐξεντίου συγγραφεὶς παρὰ τοῦ σοφωτάτου Ψελλοῦ,***

Ζ'.) φ.155α-184α. ***Θαῦμα μέγιστον καὶ μαρτύριον τῶν ἑπτὰ παίδων τῶν ἐν Ἐφέσῳ τελειωθέντων ἐπὶ Δεκίου*** βασιλέως ***καὶ ἀναστάντων ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ εὐσεβοῦς βασιλέως τοῦ μικροῦ.*** Ἐξεδόθη ὑπὸ M. Huber ἐν Beitrag zur Siebenschläferlegende des Mittelalters ὡς Β'. Beilage zum Jahresbericht des humanistischen Gymnasiums (Metten 1904]5) σ. 25-53 [18].

2'.) φ. 185α-192β ***Τοῦ μακαριωτάτου Θεοφυλάκτου Ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας λόγος εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Θεοτόκου, ὅτε προ-***

---

16. Βυζαντινὸν Ἑορτολόγιον. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1899 σ. 130—3.

17. Πρβλ καὶ Krumbacher, Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung σ. 225—7.

18. Τὴν παραπομπὴν ὀφείλω εἰς τὴν Bibliotheca hagiographica Graeca τῶν Βολλανδιστῶν ἀρ. 1596 (β'. ἔκδοσις).

σηνέχθη τῷ ναῷ παρὰ τῶν γεννητόρων αὐτῆς τριετίζουσα. Εἶναι κολοβός, ἀλλ' ἔχει ἐκδοθῆ ἤδη παρὰ Migne 126,130-43.

Ὅπως καὶ ἀνωτέρω ἐδηλώθη, τὸ κείμενον τοῦ Κ δὲν ἔχει πολὺ ἀγαθὴν τὴν προέλευσιν, ὅπως π.χ. τὸ κείμενον τῶν λόγων Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, ἐντεῦθεν δὲ πολλὰ ἐμφανίζει σφάλματα. Εις τὴν διόρθωσιν δὲ τούτων καὶ τοῦ κειμένου τὴν ἀποκατάστασιν προσεπάθησα νὰ μὴ ἀπομακρύνωμαι τοῦ κειμένου, ὅπου δὲν ἐπεβάλλετο ἀπολύτως, ἐφ' ὅσον δὲν εἶχον περισσότερα χειρόγραφα ὑπ' ὄψει. Καὶ πρέπει νὰ τονισθῇ, ὅτι, ἂν ἀπαραίτητος προϋπόθεσις πάσης καλῆς ἐκδόσεως κειμένου εἶναι ἡ πλήρης συναγωγὴ καὶ ταξινόμησις τῆς παραδόσεως, προκειμένου περὶ μεσαιωνικῶν κειμένων τοῦτο εἶναι ἔτι ἀναγκαιότερον, διότι οὔτε τυπικὴν οὔτε συντακτικὴν ὁμοιομορφίαν ταῦτα παρέχουσιν, εἶναι δὲ χαλεπὴ ἡ διάκρισις, ποῦ ὁ συγγραφεὺς ἐνύσταξε περὶ τὸν ἀττικισμόν, ποῦ δὲ ὁ βιβλιογράφος δι' ἀμάθειαν διέφθειρε. Τὰς μεταβολὰς τοῦ κειμένου ἐφρόντισα νὰ ἐνισχύσω διὰ παραθέσεως ὁμοίων παραδειγμάτων [19] ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Ψελλοῦ.

Ἡ βιογραφία [20] τοῦ ἁγίου Αὐξεντίου († 473)συνετάχθη καθ'ὑπαγόρευσιν τοῦ τρίτου αὐτοῦ διαδόχου Βενδιδιανοῦ (†510—20) ὑπὸ τινος ἀνωνύμου βιογράφου—ὁ Baldenhever καὶ ἄλλοι, οὓς ἀναφέρει ὁ Pargoireκαὶ εἰς οὓς προσθετέος καὶ ὁ Pitra(Analecta Sacra I σ. XXI), ὀνομάζουσιν αὐτὸν ἀδικαιολογήτως Γεώργιον—τοῦ ὁποίου τοὺς λόγους κατὰ πρῶτον πρόσωπον διέσωσεν ὁ Μεταφράστης [21]. Ἡ βιογραφία αὕτη ὑπαγορευθεῖσα ὑπὸ ἀνδρὸς βαρβάρου (*«Μωσοῦ»)* εἶχε συνταχθῆ

---

19. Συντομίας χάριν θὰ δηλοῦται διὰ τοῦ Χ ἡ χρονογραφία (The history of Psellos [edited... by C. Sathas εἰς τὴν σειρὰν τῶν Byzantine Texts τοῦ J. Bury London 1879), διὰ τοῦ ΜΒ ἡ Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Σάθα, διὰ τοῦ P τὰ ἐν τῷ 122ῳ τόμῳ τοῦ Migne ἐκδεδομένα ἔργα τοῦ Ψελλοῦ, καὶ διὰ τοῦ Ψ νὰ ὑπὸ τοῦ Boissonade ὑπὸ τὸν τίτλον *Ψελλὸς* ἐν Νυρεμβέργῃ τὸ 1838 ἐκδεδομένα.

20. Πάντα τὰ ζητήματα ἱστορικά τε καὶ τοπογραφικά, τὰ σχετιζόμενα πρὸς τὸν βίον τοῦ Ἁγ. Αὐξεντίου καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ ἔχουσι κριτικῶς ἐρευνηθῆ εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν μελέτην τοῦ Pargoire, ἔνθα ἔχει συγκεντρωθῆ καὶ ἡ προγενεστέρα βιβλιογραφία. Εἰς ταύτην πρόσθες καὶ τὴν νεωστὶ ἐκδοθεῖσαν ἐν Byz. Zeitschrift 24 (1923) σ. 88—95 μελέτην τοῦ *Ἰω. Μηλιοπούλου, Περὶ τοῦ ὄρους Ὀξεῖα.*

21. Migne 114, 1428.

ἐν ἁπλουστέρᾳ γλώσσῃ, ἧς τὴν ἀπήχησιν εὐκόλως δύναται νὰ διακρίνῃ ὁ σημερινὸς ἀναγνώστης μεταξὺ τῆς ἀρχαϊζούσης χλιδῆς τῆς γλώσσης τοῦ Μεταφράστου [22]. Ὅτι ὅμως ὁ γράψας ἢ νεώτεροι διασκευασταί, ἀνήκοντες ἴσως εἰς τὰ ἐπὶ τοῦ βουνοῦ τοῦ Αὐξεντίου [23] μοναστήρια, περιεσάρκωσε τὰς προφορικὰς ἐκείνας παραδόσεις δι' ἄλλων εἰδήσεων καὶ θαυμάτων, εἰλημμένων ἐκ τῶν ἐν χρήσει τότε συναξαρίων, εἶναι πασίδηλον. Ἄλλως τε τοῦτο ἦτο γενικὴ συνήθεια, ἡ συγκριτικὴ δὲ μελέτη τῶν ἀφηγήσεων τούτων θὰ ἀπεδείκνυεν ἀμοιβαίας ἐξαρτήσεις λίαν διδακτικὰς τοῦ τρόπου, καθ' ὃν εἰργάζοντο οἱ τότε βιογράφοι. Προχείρως μόνον ἐνταῦθα δυνάμεθα νὰ σημειώσωμεν, ὅτι πολλὰ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, κοινοὶ τόποι, ἐξ ὧν ἠδύνατο πᾶς βιογράφος ἢ ῥήτωρ τὰ παραλάβῃ πρὸς ἐγκωμιασμὸν τοῦ προτιμωμένου ἀσκητοῦ [24]. Οὕτω π. χ. τὴν ὀπτασίαν τοῦ ἁγίου, καθ' ἣν ἐχαιρετίσθη ὑπὸ τῆς ἀνερχομένης εἰς τοὺς οὐρανοὺς ψυχῆς τοῦ ὁμοεθνοῦς του ἀσκητοῦ Συμεὼν τοῦ Στυλίτου (κεφ νε'.) εὑρίσκομεν ὁλόκληρον ἐν τῇ ὑπὸ Ἀθανασίου βιογραφίᾳ τοῦ μεγάλου Ἀντωνίου [25]. Αὐτόθι ἐπ' ἴσης εὑρίσκομεν πλείστας ἀφηγήσεις, περὶ ἐπιβουλῆς δαιμόνων (π. χ. σ. 856 πρβ. κεφ. νβ'.) καὶ ὁδηγίας πρὸς τοὺς μοναχοὺς πρὸς ἀντίστασιν κατ' αὐτῶν (σ. 965 πρβλ κεφ. νγ'.). Τὴν ἐν κεφ. μζ'. παραπλανητικὴν φωταυγῆ τῶν δαιμόνων ἐμφάνισιν εὑρίσκομεν ἐν τῷ

---

22. Π. χ. σ. 1381. ***Πᾶσα σου ἡ πολιτεία καὶ ἡ ἀγάπη αὕτη ἐστίν, κύρι Αὐξέντιε, ἵνα ὑστερούμενος χιτῶνος ἡμῖν μὴ θαρρήσῃς;—Ἑπτὰ τῶν ποδῶν σου καὶ ὅ μοι παρέσχες***—σ. 1384 ὁ διάλογος Αὐξεντίου καὶ ἐμπόρων.—1385. ***Καὶ πῶς ἄρτι ἔχουσιν εὑρεθῆναι;***—1400. ***Τί ἔχεις μετ' ἐμοῦ, Αὐξέντιε; τί με κατακαίεις;—... εἴθε ἐψύφησεν ἡ μήτρα ἡ γεννήσασά σε—πρὸς ὀφθαλμοπλανίαν ἡμῶν ταῦτα ποιεῖς, χριστεμπαῖκτα;*** 1428 - ***Οὐχί, προσκυνῶ σε.***—1429. ***Καλή σου ἡμέρα δέσποτα μου***—καὶ ἄλλα.

23. Κακῶς ὁ Pargoire ἀσπάζεται τὴν γνώμην τῶν συναξαριστῶν, ὅτι τὸ βουνὸν τοῦ Ἁγ. Αὐξεντίου κατὰ βιαίαν Κωσταντίνου τοῦ Ε'. διαταγὴν ἤρχισε νὰ ὀνομάζηται ἁπλῶς ***βουνὸν τοῦ Αὐξεντίου*** ἢ ***τὰ Αὐξεντίου***. Ἡ χωρὶς τῆς ἁγιωνυμίας ὀνομασία ἦτο, φαίνεται, λαϊκὴ καὶ πρὸς ἑρμηνείαν ταύτης—ἀσεβοῦς, κατὰ τὰς ἀντιλήψεις αὐτῶν—οἱ μεταγενέστεροι χρονογράφοι ἔπλασαν τὸν μῦθον περὶ Κωσταντίνου τοῦ Ε'. Διὰ βασιλικῶν διαταγμάτων δὲν μεταβάλλονται τόσον εὐκόλως αἱ τοπωνυμίαι.

24. Μερικὰς παραπομπὰς εἰς βιβλία, ἅτινα τυχαίως διεξῆλθον, ἴδε ἐν τοῖς ὑποσημειώμασι.

25. Migne 26, 929—32.

Λαυσαϊκῷ τοῦ Παλλαδίου [26]. Τὴν χρῆσιν ἑνὸς χιτῶνος καὶ τὴν ἀντικατάστασιν αὐτοῦ, παραχωρηθέντος εἰς πτωχούς, διὰ τοῦ ἱερατικοῦ φαιλονίου εὑρίσκομεν καὶ εἰς τὸν παρὰ Μεταφράστῃ βίον τοῦ πρεσβυτέρου Μαρκιανοῦ, μᾶλλον ἢ ἐνταῦθα δικαιολογουμένην [27]. Ἡ θεραπεία τυφλῆς γυναικός, πολλὰ εἰς τοὺς ἰατροὺς δαπανηθείσης, εὕρηται καὶ ἐν τῷ βίῳ τοῦ περιφήμου Παλαιστινοῦ ἀσκητοῦ Ἱλαρίωνος τοῦ Μεγάλου [28]. Ὁμοίως καὶ ἡ θεραπεία ἀνθρώπου, εἰς ὃν λεγεὼν δαιμόνων εἰσῆλθεν, καὶ ζῴων δαιμονισμένων [29]. Τὸ δ' ἐν κεφ. λγ'. σταμάτημ' ἁμάξης φερούσης πολύτιμα λείψανα ἢ ἁγίους ἄνδρας καὶ ἡ μετὰ παρακέλευσιν πρὸς τὰ ζῷα ἐπανάληψις τῆς πορείας εἶναι συνηθέστατον ἐν τοῖς συναξαρίοις θαῦμα.

Καὶ τὰ μὲν πρῶτα ἐκεῖνα συναξάρια περὶ τοῦ Αὐξεντίου ἀπωλέσθησαν, περιεσώθησαν ὅμως εἰς ἡμᾶς ἀρκετοὶ τοῦ ἁγίου βίοι, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐξ ἐκείνων προελθόντες, ὧν σπουδαιότερος καὶ παλαιότερος εἶναι ὁ συνταχθεὶς ἢ μᾶλλον ἐπὶ τὸ λογιώτερον διασκευασθείς, ὑπὸ Συμεὼν τοῦ Μεταφράστου [30]. Ἐκ τούτου κατὰ ἐπιτομήν προέρχονται τρεῖς μέχρι τοῦδε γνωσταὶ ἀνώνυμοι βιογραφίαι, ἐξ ὧν ἡ μέν ἐδημοσιεύθη εἰς τόν Συναξαριστὴν τοῦ Δουκάκι (Φεβρουάριος σ. 242—52) ἐξ ἰβηριτικοῦ κώδικος, ἄλλη ὑπό τοῦ L Clugnet εἰς τὸν μνημονευθέντα τόμον τῆς Bibliothèque hagiographique orientale ἐκ μαρκιανοῦ κώδικος [31], τῆς τρίτης δ' ἀποσπάσματα μόνον ἐξέδωκεν ὁ Γεδεὼν (ἐνθ' ἀνωτέρω) ἐκ τοῦ λαυρεωτικοῦ κώδικος 186 Ε τοῦ ιβ'. αἰῶνος.

---

26. Σ. 80 τῆς ἐκδόσεως τοῦ Meursius ἐν Λουγδούνῳ τῶν Βατάυων 1616

27. Migne 114, 433 πρβλ. κεφ. η'.

28. *Α. Π. Κεραμέως*, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας Ε'. 92 πρβλ. κεφ. ιη'.

29. Αὐτόθι 94—5 πρβλ. κεφ. κζ'. καὶ 101—2 πρβλ. κεφ. λδ'. Διὰ τῆς μελέτης τοιούτων συναξαρίων θὰ ἠδύνατο νὰ γραφῇ πλῆρες βιβλίον περὶ τοῦ δαιμονισμοῦ παρὰ Χριστιανοῖς ἀντὶ τοῦ ἰσχνοῦ γ' κεφαλαίου τοῦ βιβλίου τοῦ J. Tanbornino, De antiquorum daemonismo. Giessen 1909 (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten VII 3.)

30. Migne 114, 1377—1435. Θὰ δηλοῦται διὰ τοῦ Μ.

31. Θὰ δηλοῦται διὰ τοῦ C. Ἐκ τοῦ κώδικος τούτου εἶχε δημοσιεύσει πλεῖστα ἀποσπάσματα ὁ Σάθας ἐν τῷ *Ἱστορικῷ δοκιμίῳ περὶ τῆς μουσικῆς καὶ τοῦ θεάτρου τῶν Βυζαντινῶν*, ἔνθα ὁμιλεῖ περὶ τῆς δράσεως τοῦ Αὐξεντίου ὡς μουσικοῦ (πρβλ. καὶ κεφ. μη'). Τοῦτο ὑποδηλοῖ μὲν ὁ *Γεδεών*, ἀγνοεῖ δὲ ὅ τε Clugnet καὶ ὁ Pargoire.

Ἐκ τῆς σειρᾶς τῆς ἀφηγήσεως καὶ τῆς κενότητος εἰς ἱστορικὰς εἰδήσεις, περισσοτέρας τῶν τοῦ Μεταφράστου, τῆς βιογραφίας τοῦ Ψελλοῦ ἀναγκαίως πρέπει νὰ συναχθῇ, ὅτι καὶ ὁ Ψελλὸς ἀποκλειστικὴν πηγὴν εἶχε τὸν Συμεών, καὶ ὅτι ἄρα ἡ αὐτοτελὴς ἀξία ὡς ἱστορικῆς πηγῆς τοῦ ἐκδιδομένου ἔργου, καθῶς καὶ τῶν ἄλλων βιογραφιῶν, ἥν ρητῶς ἀποδίδει ὁ Γεδεὼν (σ-283) καὶ φαίνεται δεχόμενος καὶ ὁ Pargoire (ἐν σελ.17, 18,63) καὶ ἀλλαχοῦ—ὡς ἀγνοῶν τὸ ἔργον ὁλόκληρον—δὲν ὑφίσταται. Τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Γεδεών,ὅτι περὶ τῆς Στεφανίδος παρέχει περισσοτέρας εἰδήσειςὁ Ψελλός, ἄλλοθεν ἀγνώστους, δὲν στηρίζεταί, διότι ἤδη ὁ Μεταφράστης (σ. 1429 ξα΄) ἀναφέρει αὐτήν, ὡς κουβικουλαρίαν τῆς Πουλχερίας, ἐν ᾧ ὁ Ψελλὸς ἀόριστά τινα λέγει (κεφ νθ΄) [32], ἡ δὲ προσθήκη τοῦ ὀνόματος τοῦ συζύγου τῆς Κοσμίας ***Παμφίλου*** εἶναι νομίζω, ρητορικὸν λογοπαίγνιον τοῦ Ψελλοῦ, προκληθὲν ἐκ τοῦ περὶ τὸ ὄνομα τῆς Κοσμίας γενομένου. Διαφωνία ἐπ' ἴσης ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ Μεταφράστου καὶ τοῦ Ψελλοῦ ὡς πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ πατρός τῆς δαιμονιζομένης γυναικός, ὅν ὁ μὲν Ψελλὸς καλεῖ ***Θεόδωρον*** (κεφ λς) ὁ δὲ Μεταφράστης (σ 1400 κα΄.) καὶ ὁ Clugnet (σ. 8 XIV) ***Δωρόθεον κόμιτα*** . Ἐπ' ἴσης τὸ θεραπευθὲν παιδάριον ὀνομάζεται ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ (κεφ λζ΄) ***Γεώργιος***, ὑπὸ δὲ τοῦ Μεταφράστου (σ 1401 λ΄) ***Γρηγόριος***· ἄν ληφθῇ ὅμως ὑπ' ὄψιν, ὅτι παρὰ Clugnet πλημμελῶς κεῖται ***Ἀγεώριος*** (σ 8 XV), θὰ θεωρηθῇ ἡ γραφή τοῦ πρώτου προτιμοτέρα, ἐνῷ ἡ τοῦ Μεταφράστου ἐνδέχεται νὰ προέρχεται ἐκ βιβλιογραφικῆς ἢ ἐκδοτικῆς ἀβλεψίας. Αἱ διαφοραὶ ὅμως αὗται εἶναι τόσον ἀσήμαντοι, ὥστε νὰ μὴ ἐπιτρέπεται μηδεμία ἀμφιβολία, ὅτι ἀποκλειστικὴ τοῦ Ψελλοῦ πηγὴ ἦτο ὁ Μεταφράστης, παρ' οὗ οὐ μόνον τὴν σειρὰν τῆς διηγήσεως, ἀλλὰ καὶ τὰς φράσεις καὶ τὰς εἰκόνας πολλάκις παρέλαβεν.

Αἱ ἄλλαι ἀντιθέσεις καὶ διαφωνίαι πρὸς τὰ παρὰ Συμεὼν ὀφείλονται εἰς τὸν ρητορικὸν χαρακτῆρα τῆς συγγραφῆς τοῦ Ψελλοῦ καὶ τὴν ἰδιάζουσαν αὐτῷ τάσιν εἰς παρεκβάσεις. Οὕτω π.χ. πλὴν τοῦ μακροῦ προοιμίου προστίθενται πολλὰ περὶ ἐλεφαντιάσεως (κεφ. κδ΄.) περὶ Νεστορίου καὶ Εὐτυχοῦς (κεφ ιδ΄. καὶ μγ΄.), περὶ τῶν θείων ἀποκαλύψεων (κεφ. νδ΄.), περὶ τῆς συμβολῆς τῆς γυναικὸς εἰς τὸν ἀσκητικὸν βίον (κεφ. νη΄.), περὶ δόγματος (κεφ. μς΄.) κλπ. Συνηθίζει ἐπ' ἴσης νὰ

---

32. Ὀρθῶς ὁ Pargoire (σ. 71 σημ. 3) ἡρμήνευσε τὴν παρὰ Συμεὼν ὀνομασίαν ***Ἐλευθέρα***.

παραλείπῃ πλείστας ἱστορικὰς καὶ τοπογραφικὰς λεπτομερείας ἀρκούμενος εἰς τἀπαραίτητα, οὐχὶ δὲ σπανίως ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας ὑποπίπτει εἰς οὐσιώδεις ἀνακριβείας, ὅπως π.χ. ἐν κεφ. ζ΄, ὅπου τὸν οἰκονόμον Μαρκιανὸν ἀναδεικνύει διδάσκαλον καὶ ταὐτίζει πρὸς τὸν ὁμώνυμον αὐτοκράτορα ἢ ἐν κεφ. μβ΄, ἔνθα ὁ ὅσιος Ὑπάτιος μεταβάλλεται εἰς μάρτυρα. Ἐνιαχοῦ μάλιστα ἡ διαστροφὴ τῶν γεγονότων εἶναι τόσον μεγάλη, ὥστε δὲν θὰ ἦτο ἄσκοπον νὰ παρατεθῶσιν μερικὰ ταύτης παραδείματα, ἵνα δειχθῇ κατά τινα τρόπον ἡ ἐκκλησιαστικὴ τῶν Βυζαντίνων ρητορική, ἐστερημένη παντὸς ἱστορικοῦ πνεύματος[33] ἐπεξειργάζετο τὰ παραδεδομένα γεγονότα.

Ἐν σ. 1380 ὁ Μεταφράστης διηγεῖται ἐπεισόδιόν τι μεταξὺ Αὐξεντίου καὶ Μαρκιανοῦ, καθ' ὃ ὁ πρῶτος ταπεινοφρόνως ἤλεγξε τὴν σχολαστικὴν προσήλωσιν εἰς τἀσκητικὰ διδάγματα, ὅπως π.χ. τὴν ἀποφυγὴν τῆς οἰνοποσίας, προσήλωσιν συνεπαγομένην καὶ ἀλαζονείαν οὐκ ὀλίγην. Τὸ ἁπλοῦν τοῦτο γεγονὸς ὁ Ψελλὸς μεταβάλλει εἰς θαῦμα, ἐν ᾧ διαβλέπει τὴν ἐπανάληψιν τῶν ἐν Κανᾷ γενομένων (κεφ. ζ΄.).—Ἐπ' ἴσης εἶναι γνωστὸν—καὶ συνάγεται σαφέστατα ἀπὸ τῶν λεγομένων τοῦ Μεταφράστου[34]—ὅτι ὁ Αὐξέντιος ὄχι μόνον δὲν παρέστη εἰς τὴν σύνοδον τῆς Χαλκηδόνος, ἀλλὰ καὶ ὑπωπτεύετο, ὅτι ἀντετίθετο εἰς αὐτήν, ἐξηναγκάσθη δὲ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μαρκιανοῦ νὰ κατέλθῃ ἐκ τοῦ ἀναχωρητηρίου αὐτοῦ καὶ νὰ συνυπογράψῃ τὰς κατὰ τοῦ Εὐτυχοῦς ἀποφάσεις ἐκείνης τῆς συνόδου. Τοῦτο δὲ οὔτ' εἰρηνικῶς οὔτ' ἄνευ ὑλικῆς βίας ἐγένετο, ἀλλὰ καὶ φυλάκισιν ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Προδρόμου ὑπέστη ὁ ὅσιος καὶ προπηλακισμοὺς παρὰ μοναχῶν τε καὶ στρατιωτῶν ἀντιφρονούντων ὑπήνεγκεν καὶ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος βίαν ἐπιέσθη. Ἀντὶ τούτου ὁ Ψελλὸς τὸν Αὐξέντιον παρέστησεν ὡς κορυφὴν τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ μόνον οὐχὶ πρόεδρον τῆς συνόδου, περιέκοψε δὲ καταλλήλως πάντα τὰ μέρη τῆς διηγήσεως τοῦ Μεταφράστου, ὅσα περὶ τοῦ ἀντιθέτου ἐμαρτύρουν—Ἀξιοσημείωτος ὡσαύτως εἶναι καὶ ἡ παρὰ τῷ Ψελλῷ (κεφ. κ΄—κγ΄) ἀφήγησις τοῦ κατὰ τοῦ ἀπιστοῦντος ἱππέως θαύματος, ἔνθα πρὸς μείζονα κόσμον ὑπὸ τῶν δαιμονίων καταλαμβάνεται οὐ μόνον ἡ θυγάτηρ τοῦ ἀπίστου, ἀλλὰ καὶ ὁ παῖς, ἐν ᾧ ὁ Μεταφράστης (σ. 1388—92 ιδ΄—ιζ΄) σαφέστατα λέγει, ὅτι ὁ παῖς

---

33. Krumbacher Α΄ 322 ἑλλην. μεταφρ.

34. σ. 1396—7 κβ—κδ΄ καὶ 1400 κδ΄ Πρβλ. καὶ Pargoire σ. 28—9.

(δοῦλος δῆλα δὴ) ἔσπευσεν εἰς τὸ ὄρος, ἵν᾽ ἀναγγείλῃ τὸ γεγονὸς τῆς αἰφνιδίας προσβολῆς τῆς θυγατρὸς εἰς τὸν ἄπιστον πατέρα.

Τὰ παραδείγματα ταῦτα καὶ ἄλλα πάμπολλα, ὅσα θὰ ἠδύνατο νὰ εὕρῃ τις ὁδηγούμενος ὑπὸ τῶν σημειουμένων παραπομπῶν, εἶναι, νομίζω, ἐπαρκὴς ἀπόδειξις, ὅτι τὸ ἐκδιδόμενον ἔργον οὐδεμίαν ἱστορικὴν ἀξίαν δύναται νὰ ἔχῃ. Τοὐναντίον ὅμως ἀπὸ γλωσσικῆς καὶ λογοτεχνικῆς ἀπόψεως εἶναι τῆς περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ρητορικὴν διατριβῆς τοῦ Ψελλοῦ περιφανὲς δεῖγμα καὶ εἶναι ἐκ τῶν ἐπιμελέστερον γεγραμμένων ἔργων αὐτοῦ, ὅσα τοὐλάχιστον ἔχουσιν ἐκδοθῆ. Ἂν δὲ ἱστορικῶς οὐδὲν ἔχει νὰ προσθέσῃ εἰς τὰ τοῦ Μεταφράστου, εἶναι ὅμως βέβαιον, ὅτι προσεπάθησεν ὁ Ψελλὸς ν᾽ ἀποφύγῃ, ὅσα λογοτεχνικὰ ἐλαττώματα εἶχεν ἤδη ὀξέως παρατηρήσει εἰς τὸ ἔργον ἐκείνου, ἅτινα ἐπιδεξίως προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ: «*Οὐκ ἀγνοῶ, ὅτι τοῖς πολλοῖς τῶν τε σοφιστικώτερον τῇ γλώττῃ κεχρημένων, οὐδὲν δὲ ἧττον καὶ τοῖς περὶ τὰ μαθήματα ἐσπουδακόσιν, ἀλλὰ καὶ οἷς τὰ φυσικὰ μαθήματα περισπούδαστα, οὐ πάνυ τι σπουδάζεται τοῦ ἀνδρὸς τὰ σπουδάσματα, ὅτι μήτε τὰ τῆς μίξεως τῶν ἰδεῶν ἐκπρεπῆ παρ᾽ αὐτοῖς μήτε οἱ σχηματισμοὶ τῶν λόγων καταφανεῖς μήτε τις ἀπορία φύσεως καὶ ἐπίλυσις μήτε γραμμικαὶ ἀποδείξεις μετὰ τῶν φορτικῶν ὀνομάτων μήτε φιλόσοφοι ἔννοιαι ὑψηλογοῦσαι τὸ ὑποκείμενον. Βούλονται γὰρ οἱ περιττοὶ τὴν σοφίαν πρὸς ἐπίδειξιν πάντα γεγράφθαι, οὐ πρὸς ὠφέλειαν καὶ ἤθους κατόρθωσιν. Ἐγὼ δὲ οὐδέ τινος τούτων φημὶ τὰ τοῦ ἀνδρὸς ἀπεστερῆσθαι συγγράμματα· ἀλλ᾽ ἐπειδὴ μὴ ἐπιδεικτική τις αὐτῷ ἡ χρῆσις οὐ πυκνὰ ταῦτα αὐτῷ τίθεται, οὐδὲ ἐκ προοιμίων εὐθύς· οὐδὲ πανταχῇ οὐδὲ ἐν πάσῃ ἀλλ᾽ ὅπῃ αὐτῷ ἀφορμὴν τὸ πρᾶγμα δίδωσιν, ὁπόσα δέον, τῷ λόγῳ χρησάμενος ἐπὶ τὸν προτεθειμένον σκοπὸν εὐθὺς ἐπάνεισιν. Ὁ γὰρ λόγος αὐτῷ οὔτε εἰς τεχνολογίαν καὶ κατανόησιν φύσεως οὔτε μὴν εἰς γραμμικὴν θεωρίαν ἢ τὴν περιττοτέραν ἐν τοῖς ἀριθμοῖς σύνεσιν*» [35]. Καὶ ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Ψελλοῦ «οὔτε αἱ ὑψηλολογοῦσαι τὸ ὑποκείμενον φιλόσοφοι ἔννοιαι» οὔτε «οἱ σχηματισμοὶ τῶν λόγων» ἐλλείπουσιν.

---

35. Migne 114, 193.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΝΔΡΟΣ
ANDROS SACRA

ΑΝΔΡΙΟΙ ΙΕΡΑΡΧΑΙ

ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΚΑΜΠΑΝΗΣ

ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΙΕΡΑΠΟΛΕΩΣ

«Ἐξήλωσε τὸ ἀγαθὸν καὶ οὐ κατῃσχύνθη· δι᾽ ὃ ἐν γενεᾷ αὐτοῦ ἐδοξάσθη καὶ ἡ δόξα αὐτοῦ οὐκ ἐξαλειφθήσεται».
(Σοφία Σειράχ, μδ´ 813)

Κατὰ τοὺς ζοφεροὺς τῆς δουλείας χρόνους δύο τινὰ μόνον ἦσαν ἐφικτὰ εἰς τοὺς εὐφυΐαν κεκτημένους καὶ εἰς τὰ γράμματα ἐπιδίδοντας· ἢ νὰ ἀπέλθωσι δῆλα δὴ εἰς τὴν ἑσπερίαν Εὐρώπην, συνήθως τὴν Πῖζαν ἢ τὸ Παταύϊον τῆς Ἰταλίας, καὶ νὰ σπουδάσωσιν ἐκεῖ ἐπιστήμην τινὰ καὶ ἰδίως τὴν ἰατρικήν, διότι οἱ Τοῦρκοι ἀνέκαθεν ᾐδοῦντο καὶ ἐσέβοντο τοὺς θιασώτας τῆς ἱπποκρατικῆς τέχνης, ἢ ν᾽ ἀφιερωθῶσιν εἰς τὸ μοναστικὸν ἱερατεῖον καὶ βαθμηδὸν νὰ ἐπιδιώξωσιν ἐν αὐτῷ τὰ ἀνώτερα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα. Ἀλλὰ τὸ νὰ δυνηθῇ τις τότε ν᾽ ἀπέλθῃ εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ νὰ σπουδάσῃ ἐκεῖ ἐπιστήμην ἦτο διὰ ποικίλους λόγους δυσχερέστατον καὶ εἰς εὐαρίθμους μόνον εὐνοουμένους τῆς τύχης προσιτόν.

Οὐδ᾽ ὑπῆρχε κατὰ τὴν μακραίωνα ἐκείνην περίοδον τῆς δουλείας τοῦ Γένους ἄλλο τιμητικώτερον ἀξίωμα τοῦ κληρικοῦ· διότι ἀφ᾽ ἧς στιγμῆς τὸ ἡμέτερον ἔθνος ἐστερήθη τῆς πολιτικῆς αὐτοῦ ἐλευθερίας, εὐθὺς ἀμέσως παρέδωκεν εἰς τὰς χεῖρας τῆς ἐκκλησίας, ὡς ἱερὰν παρακαταθήκην, καὶ πάτριον γλῶσσαν, καὶ πάτριον παιδείαν, καὶ πατρίους ἱστορικὰς παραδόσεις καὶ ἀναμνήσεις, καὶ ἐθνικὰ προνόμια, ἐν συνόψει ἐνεπιστεύθη εἰς τὴν ἐκκλησίαν αὐτὴν αὐτοῦ τὴν τύχην καὶ τὸ μέλλον. Ἡ δ᾽ ἐκκλησία ὡς μήτηρ φιλόστοργος παραλαβοῦσα διετήρησεν ἀκεραίαν καὶ ἀλώβητον τὴν ἱερὰν ταύτην παρακαταθήκην· ἀναλαβοῦσα δὲ τὴν ἐμπιστευθεῖσαν αὐτῇ ὑψηλὴν ἐντολὴν ἀνέθρεψε τὸ ἔθνος ἑλληνοπρεπῶς καὶ χριστιανικῶς καὶ ὡδήγησεν αὐτὸ ἀσφαλῶς εἰς τὰς μακαρίας ὁδοὺς τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας. Καὶ ἦν ἄρα τότε,

κατὰ τὴν μακρὰν ἐκείνην χρονικὴν περίοδον τῶν μεγάλων δοκιμασιῶν, ἦτο διὰ τὸ ἔθνος ὁ ἱερεὺς καὶ πνευματικὸς πατήρ, καὶ διδάσκαλος, καὶ ἐπιστήμων, καὶ νομοθέτης, καὶ δικαστής, ἦτο ὁ ἄγγελος τῆς ἀγάπης καὶ τῆς εἰρήνης, τῆς παραμυθίας καὶ τῆς ἐλπίδος. Τὸ πνεῦμα τῆς ἁγίας ἡμῶν θρησκείας ἐζωογόνει πάντα τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν βίου. Ἑλληνισμὸς καὶ ὀρθοδοξία συνεταυτίσθησαν καὶ ἀπετέλεσαν ἀδιάσπαστον ἑνότητα. Πίστις καὶ πατρὶς ἦσαν οἱ δύο πόλοι πάσης ἐθνικῆς κινήσεως. Οὐδὲ δύναταί τις σήμερον νὰ μὴ ἀναπολήσῃ εὐγνωμόνως τοὺς τὴν ἐθνικὴν ἡμῶν ἀναγέννησιν ἀπεργασαμένους λευΐτας, Εὐγένιον τὸν Βούλγαριν, Νικηφόρον τὸν Θεοτόκην, Βενιαμὶν τὸν Λέσβιον, Κωνσταντῖνον Οἰκονόμον τὸν ἐξ Οἰκονόμων, Θεόφιλον Καΐρην, Νεόφυτον Δούκαν, Γρηγόριον Κωνσταντᾶν, Ἄνθιμον Γαζῆν, Νεόφυτον Καυσοκαλυβίτην, Θεόκλητον Φαρμακίδην, Νεόφυτον Βάμβαν καὶ ἄλλους πολλοὺς τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν τηλαυγεῖς φωστῆρας καὶ πρωταθλητάς, ἐναλλάσσοντας τὴν ἕδραν τοῦ διδασκάλου πρὸς τὸ φελώνιον τοῦ λειτουργοῦ τοῦ Ὑψίστου καὶ καταυγάζοντας τὴν ἐρεβώδη νύκτα, εἰς ἣν τὸ ἔθνος ἐν τῇ δουλείᾳ διέκειτο.

Ἀλλ' ἐν Ἄνδρῳ ὑπῆρχε καὶ ἄλλος σπουδαιότατος λόγος, δι' ὃν οἱ ἀνήκοντες εἰς τὰς ἀριστοκρατικὰς τῆς νήσου οἰκογενείας εἱλκύοντο ἀκαταμαχήτως πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ παλαιὰ ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς φραγκοκρατίας συνήθεια, τὴν ὁποίαν εἶχον οἱ ἄρχοντες τῆς νήσου, ὅπως μὴ ἀποκαθιστῶσιν ἢ μόνον τὸν πρωτότοκον υἱὸν καὶ τὴν πρωτότοκον κόρην. Οὗτοι, καὶ ἰδίως ὁ υἱός, ἐλάμβανον ὁλόκληρον τὴν περιουσίαν, πάντων τῶν λοιπῶν ἀστόργως ἀποκληρουμένων, καὶ τοῦτο ὅπως μὴ ἡ περιουσία κατανεμομένη περιαγάγῃ σὺν τῷ χρόνῳ τὴν οἰκογένειαν εἰς πτωχείαν· διότι πᾶσα ἐργασία, διὰ τῆς ὁποίας ἠδύναντο νὰ πορισθῶσιν ὑλικὸν πλοῦτον καὶ νὰ πολλαπλασιάσωσι τὴν περιουσίαν των, ἐπαρκοῦντες καὶ εἰς τὰς ἀνάγκας των, ἐθεωρεῖτο μὴ ἁρμόζουσα εἰς τὴν ἀριστοκρατικὴν περιωπὴν καὶ ἦτό τι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἄγνωστον εἰς τοὺς παλαιοὺς ἄρχοντας τῆς νήσου, ἀποζῶντας ἀποκλειστικῶς ἐκ τῶν εἰσοδημάτων μόνον τῆς κτηματικῆς κυρίως περιουσίας των. Οὕτω ἐκ τῶν λοιπῶν τέκνων, οἱ μὲν υἱοὶ ἐγίνοντο μοναχοὶ καὶ διδάσκαλοι, αἱ δὲ θυγατέρες, ἄλλαι μὲν ἐκ τούτων παρέμενον εἰς τὸν πατρικὸν οἶκον παρὰ τῷ πρωτοτόκῳ ἀδελφῷ, ἄλλαι δὲ ἐγίνοντο καλογραῖαι, καὶ τοῦτο ἦτο τὸ συνηθέστερον.

Ἐκ τούτου δ' ἐξηγεῖται καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἐν Ἄνδρῳ Μοναστηρίων, ἅτινα ὑπερέβαινον τὴν δωδεκάδα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ ἡμίση περίπου ἦσαν γυναικεῖα. Ἀλλὰ περὶ τούτων διαλαμβάνομεν λεπτομερῶς ἐν εἰδικῷ κεφαλαίῳ τῆς Χριστιανικῆς ἡμῶν Ἄνδρου.

Ἄλλως οἱ κληρικοὶ ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις τῆς δουλείας, οὐ μόνον ἱεράτευον καὶ ἐδίδασκον, ἀλλὰ καὶ τῆς διοικήσεως τῶν κοινῶν μετεῖχον, καὶ ἐν ταῖς Μοναῖς εἰργάζοντο ἐκμεταλλευόμενοι τὰ πλούσια αὐτῶν κτήματα, καὶ αὐτοὶ πλουτοῦντες καὶ τοὺς οἰκείους ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀνακουφίζοντες. Διότι παρ' ὅλην τὴν ἣν ὁμολογουμένως ᾐσθάνοντο πικρίαν κατὰ τοῦ ἀδίκου κοινωνικοῦ καθεστῶτος, ὅπερ καθίστα αὐτοὺς τῶν ἰδίων γονέων ἀποτρόφους καὶ τῆς οἰκογενείας αὐτῶν ἀπαρνητάς, διέσῳζον οἱ πλεῖστοι τούτων, ἂν μὴ πάντες, τὴν ὑπερηφάνειαν τοῦ γένους, μὴ ἐπιτρέπουσαν εἰς αὐτοὺς νὰ ἀνεχθῶσι τὴν ἐκ τῶν οἰκονομικῶν δυσχερειῶν κοινωνικὴν ἔκπτωσιν τῆς οἰκογενείας των, ὑπὲρ τῆς ὁποίας, διὰ δευτέραν φορὰν θυσιάζοντες ἑαυτούς, διέθετον συχνὰ μέχρι καὶ τοῦ τελευταίου ὀβολοῦ τὰ ἐκ στερήσεων καὶ μόχθων μακροτάτων ἐτῶν ἀποταμιεύματά των, ἀνερχόμενα ἔστιν ὅτε εἰς ποσὰ οὐκ εὐκαταφρόνητα.

Οὕτως ἐξηγεῖται ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν ἐκ τῆς νήσου Ἄνδρου μοναχῶν, οἵτινες μεσοῦντος τοῦ 14ʹ αἰῶνος ὑπερέβαινον κατὰ βασίμους ὑπολογισμοὺς τοὺς ὀκτασίους [1]. Καὶ δὲν ὑπῆρχεν ἴσως μέρος τῆς Ἀνατολῆς ἔνθα δὲν συνήντα τις Ἀνδρίους μοναχούς, μετερχομένους τὸν διδάσκαλον ἢ ἐμπιστευτικὰς κατέχοντας θέσεις ἐν ἐκκλησιαστικοῖς ἱδρύμασιν, ἢ παρ' ἱεράρχαις καὶ πατριάρχαις. Πλεῖστοι ἐκ τῶν μοναχῶν τούτων τῆς Ἄνδρου, πλὴν τῆς παιδείας, εὐμοιροῦντες καὶ σπανίας κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς καὶ εὐπρεποῦς παραστάσεως, ἀνῆλθον εἰς τοὺς ὑπάτους τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας βαθμούς.

Ἀτυχῶς περὶ πολλῶν ἐκ τούτων στερούμεθα ἐπαρκῶν εἰδήσεων,

---

1. Τῆς πληθύος τῶν ἐκ τῆς νήσου Ἄνδρου ἱερέων καὶ μοναχῶν ποιεῖται μνείαν καὶ ὁ Οἰκονόμος. Βλ. *Κ. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, Τὰ σῳζόμενα Ἐκκλησιαστικὰ Συγγράμματα, τ. Βʹ, σ. 136 καὶ 143. Τῷ 1833 ὑπελογίζοντο οἱ ἐν Ἄνδρῳ μοναχοὶ εἰς ἑξακοσίους. Βλ. Ἔκθεσιν περιεκτικὴν τῆς ἐνεστώσης καταστάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας κλπ. συνταχθεῖσαν ὑπὸ τῆς ἐπὶ τούτῳ τῷ 1833 συσταθείσης ἐπιτροπῆς, ἣν ἀπετέλουν οἱ Σπ. Τρικούπης, πρόεδρος, Π. Νοταρᾶς, Ἀρδαμερίων Ἰγνάτιος, Ἐλαίας Παΐσιος, Θ. Φαρμακίδης, Κωνστ. Δ. Σχινᾶς καὶ Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος. *Οἰκονόμου*, ἔνθ. ἀν., σ. 159.

παρ' ὅλας τὰς ἐπιμόνους καὶ πολυετεῖς ἐρεύνας καὶ ἀναδιφήσεις ἡμῶν. Διότι ἡ ἀπάρνησις τῶν τοῦ κόσμου ἐχώρει παρ' αὐτοῖς μέχρι τελείας ἀποξενώσεως οὐ μόνον ἀπὸ τῆς οἰκογενείας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ αὐτῆς τῆς πατρίδος. Καὶ ἰδοὺ ὁ λόγος δι' ὃν ἀγνοοῦμεν τὰ οἰκογενειακὰ ὀνόματα και τὴν πατρίδα ἀκόμη πλείστων ὅσων μοναχῶν, ἀκόμη δὲ καὶ κληρικῶν ἀνωτέρων, περὶ ὧν ἡ ἱστορία μακρὰν ἄλλως ποιεῖται καὶ εὔφημον μνείαν. Κατ' ἀκολουθίαν οἱ Ἄνδριοι ἱεράρχαι, περὶ ὧν πρόκειται, καίπερ εἰς πολλὰς δεκάδας ἀνερχόμενοι, δὲν ἀποτελοῦσιν οὐχ ἧττον ἢ ἀριθμὸν ἐλάχιστον τοῦ ὅλου τῶν ἐκ τῆς νήσου ἀρχιερέων.

Καὶ ἀλλαχοῦ μὲν ἠσχολήθημεν περὶ τῶν διαπρεψάντων κατωτέρων ἐκ τῆς νήσου Ἄνδρου κληρικῶν [1], ἐνταῦθα δ' ἔσται ἡμῖν ὁ λόγος περὶ τῶν ἐκ τῆς αὐτῆς εὐάνδρου νήσου ἱεραρχῶν, περὶ ὧν ἠδυνήθημεν νὰ πορισθῶμεν ἀξιοχρέους εἰδήσεις μετὰ μακρὰς καὶ ἐπιπόνους ἐπὶ ἀνεκδότων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ πηγῶν ἐρεύνας, καὶ ὧν πολλοὶ ὑπῆρξαν ἀληθῆ σεμνώματα τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἐκόσμησαν ὄντως τοὺς ἐπισκοπικοὺς αὐτῶν θρόνους. Εἰς τούτους δὲν περιλαμβάνομεν ἐνταῦθα τοὺς διατελέσαντας ἐπισκόπους Ἄνδρου, οἵτινες ἀποτελοῦσιν ἀντικείμενον ἄλλης ἡμῶν μελέτης, οὐδὲ τοὺς ἐπὶ τῶν πατριαρχικῶν θρόνων ἀνελθόντας, περὶ ὧν ἀσχολούμεθα ἐν ἰδιαιτέραις μονογραφίαις [2].

Ἔνιοι τῶν ἐκ τῆς νήσου Ἄνδρου ἀρχιερέων τούτων, ὅπως ὁ Σωζοαγαθουπόλεως Παΐσιος ὁ Νέρης, ὁ Μεσημβρίας Ἰωσὴφ ὁ Λεφάκης καὶ ὁ Κορώνης Γρηγόριος ὁ Μπίστης, κατὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἔπεσον οἱ ἀοίδιμοι θύματα τῆς μανίας τοῦ τυράννου, διὰ τοῦ ἀφειδῶς ῥεύσαντος αἵματός των καθαγιάσαντες τὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνα καὶ ἐθνομάρτυρες ἀναδειχθέντες. Ἄλλοι καθειρχθέντες, ἔνθεν μὲν ὡς ὕποπτοι, ἑτέρωθεν δ' ἵνα χρησιμεύσωσιν ὡς ὅμηροι τῆς πίστεως τοῦ ποιμνίου των, ὑπέστησαν ἀνεκδιήγητα βασανιστήρια, ὅπως ὁ ἐνάρετος καὶ πεπαιδευμένος μητροπολίτης Βιζύης Ἰωάσαφ ὁ Μαρμαρᾶς, ὅστις ἔπαθε μὲν πολλὰ καὶ ποικίλα, ὅτε ἐποίμαινε τὴν τῆς Βιζύης ἐπισκοπήν, ἀφαρπασθεὶς ὑπὸ τῶν Τούρ-

1. Μονογραφία ἀνέκδοτος εἰσέτι.

2. Βλ. ***Δημητρίου Π. Πασχάλη***, Ματθαῖος ὁ Ἄνδριος, πάπας καὶ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας καὶ πάσης γῆς Αἰγύπτου (1746-1767). Ἐν Ἀθήναις, 1901, Σχ. 8ον μέγα, Σελ. 1-93.— ***Τοῦ αὐτοῦ***, Διονύσιος ὁ Βαρδαλῆς, οἰκουμενικὸς πατριάρχης (1662-1665). Ἀνέκδοτον.

κων καὶ κινδυνεύσας πολλάκις καὶ αὐτὴν τὴν ζωήν, ἔπαθε δὲ καὶ χείρονα, ὅτε ἐμβληθεὶς εἰς τὴν φρικαλέαν φυλακήν, τὴν λεγομένην Φοῦρνον τοῦ Μποσταντζήμπαση, ὑπεβλήθη εἰς ἀφαντάστους δεινοπαθείας καὶ βασάνους ἐπὶ ἔτος ὁλόκληρον, ἀφεθεὶς ἐπὶ τέλους ἐλεύθερος ἀφοῦ κατήντησεν ἀληθὲς πτῶμα, λαβὼν ἐκεῖ καὶ τὰ σπέρματα ἀνιάτου νόσου, ἥ ὁποία ταχέως ἤγαγεν αὐτὸν φθίνοντα εἰς τὸν τάφον, μόλις τὸ πεντηκοστὸν ὑπερβάντα τῆς ἡλικίας του [1]. Ἄλλοι δέ, ἀπόστολοι τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἐμφανῶς μετασχόντες εἰς τὴν ἐθνεγερσίαν, τὰς μίτρας αὐτῶν εἰς περικεφαλαίας μεταποιήσαντες καὶ τὰς ποιμαντορικὰς βακτηρίας των ὡς ῥομφαίας ἐκδικήσεως τοῦ γένους μεταβαλόντες, ἐνῷ καὶ τιμῶν πολλῶν καὶ ἀποδοχῶν ἱκανῶν ἀπήλαυον ἐν ταῖς πνευματικαῖς παροικίαις των, ἀγαπώμενοι καὶ τιμώμενοι, ὄχι μόνον ὑπὸ τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν ἀλλοδόξων διὰ τὴν πανθομολογουμένην ἀρετὴν καὶ τὸ φιλάνθρωπον ἦθος, ἀπώλεσαν τοὺς ἐπισκοπικοὺς αὐτῶν θρόνους καὶ περιεπλανῶντο ἀνέστιοι καὶ τῶν πάντων στερούμενοι ἐπὶ ἱκανὸν χρόνον, μέχρις οὗ τὸ ἀρτισύστατον ἑλληνικὸν κράτος δυνηθῇ νὰ λάβῃ πρόνοιαν περὶ αὐτῶν διὰ τῆς ἀπονομῆς πενιχροῦ τινος ἐπιδόματος, εἰ ὃ ἠρκοῦντο ἀγογγύστως οἱ μακάριοι, μὴ ἀποβλέποντες εἰς ὑλικὰς ἀπολαυάς, ἀλλ' εἰς τὴν ἐκ τῆς ἐπιτελέσεως τοῦ καθήκοντος ἱκανοποίησιν τῆς συνειδήσεως.

Καὶ περὶ τούτων μὲν πάντων ἔσται ἡμῖν ὁ λόγος ἐφεξῆς ἐν ἰδίῳ περὶ ἑκάστου φροντίσματι, ἀρκούμεθα δὲ σήμερον εἰς τὰ ἀφορῶντα ***Νεόφυτον τὸν Καμπάνην, ἐπίσκοπον Ἱεραπόλεως***, ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὸ παλαίφατον ἐκεῖνο, καθ' ὃ «***ἀρχομένου ἔργου πρόσωπον χρὴ θέμεν τηλαυγές***».

---

1. Βλ. ***Ζαχαρίου Μαθᾶ***, Κατάλογος ἱστορικὸς τῶν πρώην ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς πατριαρχῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἁγίας καὶ Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ἐν Ναυπλίῳ, 1837, σ. 290 καὶ σ. 333-4 τῆς β' ἐκδόσεως.— ***Κ. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων***, Τὰ Σῳζόμενα Ἐκκλησιαστικὰ Συγγράμματα. ἐκδιδόντος ***Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων***, τ. Β', Ἀθήνησι αωξδ', σ. 490, Α. ***Ν. Γούδα***, Βίοι Παράλληλοι, τ. Α', σ. 16.—***Δ. Π. Πασχάλη***, Ἄνδριοι ἱεράρχαι. Βιζύης Ἰωάσαφ. Ἀνέκδοτον. Περὶ δὲ τῆς φυλακῆς τοῦ Μποσταντζήμπαση καὶ περὶ τῶν φρικωδῶν βασάνων τῶν εἰς αὐτὴν ἐγκαθείρκτων βλ. **G. A. Olivier**, Voyage dans l' empire othoman etc. Paris, 1801, τ. Β', σ. 48—49.— **De Tott**, Mémoires, Μέρος Ε', σ. 44.— **M. Zallony**, Essai sur les Fanariotes, σ. 85-6. Πρβλ. καὶ **D' Ohsson**, Tableau général de l' empire othoman, τ. Ζ', Paris 1824, σ. 27.

Ἐξ ὅλων τῶν ἐθνῶν μόνη ἴσως ἡ Ἑλλὰς δύναται νὰ καυχᾶται δικαίως, ὅτι γεννᾷ τέκνα θεωροῦντα τὸ τοῦ ἔθνους των συμφέρον ἀνώτερον τοῦ ἰδίου, πιστεύοντα δὲ ὅτι εὐτυχούσης τῆς ὅλης πατρίδος, συνευτυχοῦσι καὶ αὐτοί, δυστυχούσης δὲ τοὐναντίον κακοδαιμονοῦσιν. Ἡ ἔξοχος δὲ αὕτη τῶν Ἑλλήνων ἀρετὴ ἐφανερώθη εἰς ὅλας τὰς ἐποχὰς καὶ εἰς ὅλας τὰς περιστάσεις τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν βίου, ὡς μαρτυρεῖται ἐκ τῆς ἀρχαίας, τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τῆς νεωτέρας ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

Τῷ ὄντι ποῖον ἄλλο ἔθνος ἐγέννησε Κόδρους, Λυκούργους, Σόλωνας, Μιλτιάδας, Θεμιστοκλεῖς, Ἀριστείδας, Κίμωνας, Περικλεῖς, Φωκίωνας καὶ τόσους ἄλλους ἐνδόξους ἄνδρας καταβαλόντας ὅλας τὰς δυνάμεις των εἰς δόξαν καὶ εἰς μεγαλεῖον τῆς πατρίδος, εἰς οὐδὲν δὲ λογισαμένους τὸ ἴδιον ἑαυτῶν συμφέρον ἢ καὶ αὐτὴν τὴν ἰδίαν ζωήν; Πάντες οὗτοι πρόκεινται ὡς θαυμασία ὄντως πρότυπα τελείων ἀνδρῶν, πρὸς οὓς δέον νὰ ἀτενίζωσι καὶ τοὺς ὁποίους ἀνάγκη νὰ προσπαθῶσι νὰ μιμῶνται οἱ θέλοντες νὰ ἀποκτήσωσι τὴν ἀθανασίαν τῆς μνήμης των, ἐν μιᾷ λέξει τὴν ὑστεροφημίαν, τὴν ὁποίαν ὁ Ἐρνέστος Ῥενὰν ὠνόμασεν ἀρετὴν κατ' ἐξοχὴν ἑλληνικήν. Εἰς τίνα δὲν προκαλεῖ φρικιάσεις συγκινήσεως ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος πίπτων ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ τίς δὲν θαυμάζει τοὺς Ρήγαν Φεῤῥαῖον, Γερμανόν, Μπότσαρην, Κολοκοτρώνην, Καραϊσκάκην, Ζαΐμας, Κουντουριώτας, Μιαούλην, Κανάρην καὶ λοιποὺς ἀθανάτους ἥρωας τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, πάντας ὑπερανθρωπίνους καταβαλόντας προσπαθείας, χύσαντας ἀφειδῶς τὸ αἷμά των καὶ θυσιάσαντες ὁλόκληρον τὴν περιουσίαν των πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδος ἀπὸ τοῦ βαρέος τουρκικοῦ ζυγοῦ; Ἀλλ' ἐκτὸς τῶν ἐνδόξων τούτων πολεμιστῶν, ἡρώων τῆς νέας Ἑλλάδος καὶ ἐλευθερωτῶν της, ποῖος ἄλλος λαὸς ἢ ὁ ἑλληνικὸς ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ Ζωσιμάδας, Καπλάνας, Ῥιζάρας, Βαρβάκην, Στουρνάραν, Τοσίτσαν, Δομπόλην, Ἀρσάκην, Ζάππας, Ἀβέρωφ καὶ λοιπὴν χορείαν ἁγίων τῷ ὄντι ἀνδρῶν, οἵτινες τὴν μετὰ τόσων ἀγώνων κτηθεῖσαν κολοσσιαίαν περιουσίαν των ἀφιέρωσαν ἅπαξάπαντες εἰς τὴν διάδοσιν τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν εἰς τοὺς ἕνεκα τῆς μακρᾶς δουλείας στερουμένους αὐτῶν ὁμογενεῖς τῶν Ἕλληνας καὶ ἐν γένει ὑπὲρ τῶν ἐθνικῶν ἀναγκῶν;

Μεταξὺ τῶν ἀειμνήστων τούτων τέκνων τῆς πατρίδος, τῶν ὑπὲρ

τοῦ βωμοῦ αὐτῆς τὰ πάντα θυσιασάντων, ἐπιφανῆ ἀναμφηρίστως κατέχει θέσιν ὁ ἀοίδημος ***Νεόφυτος Μιχ. Καμπάνης***, ***ἐπίσκοπος Ἱεραπόλεως***, σπάνιον καὶ ἔξοχον ὄντως παρέχων ἡμῖν παράδειγμα φιλοπατρίας καὶ φιλαλληλίας, μέχρις αὐτοθυσίας ἐξικνουμένης. Διακαιόμενος ὁ σεπτὸς ἀνὴρ ὑπὸ τῆς διακρινούσης τοὺς ἄνδρας τῆς ἀποιχομένης γενεᾶς πατριωτικῆς ζέσεως, εἰς ἣν ὀφείλομεν τὴν δημιουργίαν ἐλευθέρας πατρίδος, καὶ γινώσκων, ὅτι θεμέλιον τῆς πραγματικῆς ἐλευθερίας καὶ ἐθνικῆς εὐημερίας εἶνε ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τοῦ πνευματικοῦ ζόφου καὶ ἡ ἴασις τῆς τοσούτων κακῶν αἰτίου ἀπαιδευσίας, ἔχων δ' ἀείποτε πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι ***παιδείας ἄμοιρος λαὸς κ' ἐλεύθερος δουλοῦται, λαὸς δὲ δοῦλος παιδευθεὶς ἀφ' ἑαυτοῦ λυτροῦται***, ὁλόκληρον τὴν μεγάλην περιουσίαν αὐτοῦ διέθετο ὑπὲρ τῶν σχολείων κυρίως τῆς φιλτάτης ἰδιαιτέρας πατρίδος του Ἄνδρου καὶ ὑπὲρ τῆς ἐξαπλώσεως τῆς παιδείας εἰς πάσας τὰς ἐν αὐτῇ λαϊκὰς τάξεις. Λέγομεν ὁλόκληρον τὴν περιουσίαν του, διότι ὑπὲρ τῶν οἰκείων οὐδὲν ἄφησε καὶ μόνον ὑπὲρ ἐνίων ἐξ αὐτῶν κατέλιπεν ἀσήμαντά τινα καὶ ἀνάξια λόγου ποσά.

Ὁ βαθείας κρίσεως εὔμοιρων νοῦς αὐτοῦ διεῖδεν, ὅτι ἡ ὀρθὴ παιδεία, παρὰ τὰ σήμερον λεγόμενα ὑπὸ πολλῶν ἕνεκεν τῆς ὑλικῆς τάσεως τῶν χρόνων ἡμῶν, εἶνε τὸ μόνον ἔρεισμα τῆς ἀληθοῦς εὐδαιμονίας, εἶνε ἡ βάσις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῆς πραγματικῆς ὑπεροχῆς, εἶνε ἡ πηγὴ τῶν ἀνεφίκτων τῇ ὕλῃ πνευματικῶν ἀπολαύσεων καὶ μάλιστα ὁ συντελεστὴς τῶν ἐφευρέσεων καὶ ἀνακαλύψεων, δι' ὧν αὐτὸς οὗτος ὁ πλοῦτος πολλαπλασιάζεται καὶ ἡ ὑλικὴ εὐημερία τῆς ἀνθρωπότητος προάγεται. Ὑπὸ τοσούτου δ' ἐνθουσιασμοῦ ὁ μεγάθυμος ἀνὴρ κατελήφθη ἀφοσιωθεὶς εἰς τὴν ὑψηλὴν ταύτην ἰδέαν, ὥστε λιτότατα ἔζη καὶ πάσης ὑλικῆς ἀπολαύσεως ἀπεῖχε καὶ εἰς στερήσεις ἔτι ὑπέβαλεν ἑαυτόν, καίπερ ἀπὸ μακροῦ νοσῶν, καὶ τριβώνιον παλαιὸν ἐνεδύετο μόνον καὶ μόνον διὰ νὰ αὐξήσῃ τὴν ἱερὰν παρακαθήκην, τὴν ὁποίαν ἐδημιούργει καὶ ἐφύλαττε χάριν τῆς ἀπομεμακρυσμένης προσφιλοῦς γενεθλίου αὐτοῦ γῆς.

Ἀπηλλαγμένος παντὸς τύφου καὶ πάσης ἐγωϊστικῆς σκέψεως καὶ ζῶν ἐν τῇ σφαίρᾳ ἀκραιφνῶς ἰδανικοῦ κόσμου, οὐδέποτε ἠθέλησε νὰ διασαλπίσῃ τοὺς πατριωτικοὺς σκοπούς του, ὅπως ἀπολαύσῃ τιμῶν οἱωνδήποτε, ἐπωφελούμενος τῆς φήμης ἀνδρὸς εὐεργετικοῦ καὶ φιλοπάτριδος. Ἐλάνθανε βιῶν ὁ σεπτὸς ἐν ἀγαστῇ μετριοφροσύνῃ καὶ

ἀφανείᾳ. Καὶ τούτου ἕνεκα ἔτι περισσότερον θαυμάζομεν τὴν ἀρετὴν τοῦ ἀνδρός, περιφρονοῦντος πάντα κομπασμὸν καὶ πᾶσαν ματαιοδοξίαν, τόσον συνήθως προσφιλῆ εἰς τοὺς ἀλαζόνας θνητούς. Ὡς δ' ἐβεβαίουν οἱ γνωρίσαντες αὐτὸν ἐκ τοῦ σύνεγγυς, ὁ ἀοίδιμος Ἱεραπόλεως, κατεχόμενος ἀείποτε ἀπὸ τὸ εὐγενὲς συναίσθημα τῆς φιλαλληλίας καὶ ἔχων ἀπὸ φύσεως μελαγχολικὴν τὴν διάθεσιν, ἐφαίνετο μὴ λησμονῶν οὐδέποτε τὸ τοῦ Σατωβριάνδου: Ἄνθρωπε, δὲν εἶσαι εἰμὴ ἓν ταχὺ ἐνύπνιον, ἓν ἀλγεινὸν ὄνειρον. Δὲν ὑπάρχεις εἰμὴ διὰ τὴν δυστυχίαν, δὲν εἶσαι κάτι εἰμὴ διὰ τῆς λύπης τῆς ψυχῆς σου καὶ τῆς αἰωνίας μελαγχολίας τῆς σκέψεώς σου! Συχνὰ δ' ἐπανελάμβανεν εἰς τὰς μετὰ τῶν φίλων καὶ οἰκείων του συνδιαλέξεις τὸ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου: Ὄναρ ἐσμὲν οὐχ ἱστάμενον, φάσμα τι μὴ κρατούμενον, πτῆσις ὀρνέου παρερχομένου, ναῦς ἐπὶ θαλάσσης ἴχνος οὐκ ἔχουσα, κόνις, ἀτμίς, ἑωθινὴ δρόσος, ἄνθος καιρῷ φυόμενον καὶ καιρῷ λυόμενον.

Ἴσως τινὲς τῶν συγχρόνων ὑλιστῶν, τῶν ξένων πρὸς πᾶν ἰδεῶδες καὶ πρὸς πᾶσαν εὐγενῆ καὶ ὑψηλὴν σκέψιν, ἀναγινώσκοντες ταῦτα θὰ μειδιάσωσι, καταγινώσκοντες τοῦ ἱεροῦ ἀνδρὸς μωρίαν, διότι πλούσιος ὢν δὲν ἔζει ἐν χλιδῇ καὶ εὐμαρείᾳ, ἀλλὰ διῃτᾶτο ἐν παντοδαπαῖς στερήσεσι καὶ οὐδὲν κατέλιπε τοῖς οἰκείοις του, θεωρήσας ὡς τοιούτους πάντας ἐν γένει τοὺς συμπολίτας του. Ἀλλ' ὄχι, οὐδαμῶς ὑπέφερε στερούμενος τῶν συνήθων ἀπολαύσεων καὶ ἀσκητικῶς διάγων τὸν βίον ὁ μακάριος ἀνήρ, ὡς δὲν ἔπασχον οἱ ἐν στερήσεσι διελθόντες τὸν βίον μεγάθυμοι ἐθνικοὶ εὐεργέται, οἱ δι' ὑπερανθρωπίνων πόνων καὶ κακουχιῶν δημιουργήσαντες κολοσσιαίας περιουσίας, ἃς διέθεντο ὑπὲρ τῶν φιλανθρωπικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν καθιδρυμάτων τῶν κοσμούντων τὴν πρωτεύουσαν τοῦ Κράτους καὶ συντελούντων ὑπέρ τε τῆς ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς ἐνισχύσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ. Καὶ ἀφοῦ ὁ φιλάργυρος δὲν πάσχει, διότι τὸ κυριεῦον αὐτὸν κωμικὸν πάθος εἶνε οὕτως ἰσχυρόν, ὥστε ἡ ἡδονὴ τῆς κτήσεως καὶ τῆς θέας τοῦ χρυσίου καταπνίγει τὴν ἐκ τῶν ἐλλείψεων τοῦ καθημερινοῦ βίου στενοχωρίαν, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι πολλῷ μᾶλλον ὁ κατεχόμενος ὑπὸ τῆς ἐλλόγου καὶ ὑψηλῆς ἰδέας τῆς ὠφελείας τοῦ ὁμοίου αὐτῷ ἀνθρώπου δύναται νὰ ὑφίσταται ἀσυγκρίτως δεινότερα καὶ μετ' ἀφάτου μάλιστα ἡδονῆς, πληρούμενος ὑπὸ τοῦ μεγίστου καὶ δυσνοήτου εἰς τοὺς

χυδαίους θελγήτρου τῆς ἠθικῆς ἱκανοποιήσεως τῆς ἁγνῆς καὶ φιλάλλου συνειδήσεώς του.

Ἀμφότεροι, καὶ οἱ εὔποροι φιλάργυροι καὶ οἱ εὔποροι κοινωφελεῖς ἄνδρες, ἀποταμιεύοντες τὸ χρῆμα, ὑπείκουσιν εἰς τὸν ψυχικὸν νόμον τῆς διαιωνίσεως τῶν κτηθέντων, ὅςτις εἶνε ἐγγενὴς εἰς τὸν ἄνθρωπον. Καὶ παρὰ τοῖς φιλαργύροις δὲ δὲν εἶνε παντελῶς ξένον τὸ συναίσθημα τῆς φιλαλληλίας κατὰ τὸν στενὸν κύκλον τῆς ἀντιλήψεώς των. Ἀλλ' ὁποία διαφορὰ εἰς τὰ ἐλατήρια ἑκατέρων. Οἱ φιλοκτήμονες φιλάργυροι, ταλαίπωροι ἐγωπαθεῖς, ἐπηρεαζόμενοι ὑπὸ τῆς ψευδοῦς λάμψεως τῶν ἐπιγείων, ὑπὸ τῆς ψευδοῦς φιλοτιμίας τῆς ὑλικῆς ὑπεροχῆς, ὑπὸ τῆς κακῶς πολλάκις ἐννοουμένης φιλοστοργίας, ἐξασθενοῦσι καὶ σμικρύνουσι καὶ πολλάκις καὶ ἐκμηδενίζουσι τὴν ἰδίαν αὐτῶν ἰσχὺν καὶ δρᾶσιν, θεωροῦντες πλησίον μόνον τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας των. Ἡ ἰδέα αὕτη προσεγγίζει πρὸς τὴν ἰουδαϊκήν. Ὡς γνωστόν, πλησίον διὰ τὸν Ἑβραῖον ἦτο μόνον ὁ ὁμόθρησκος καὶ ὁ ὁμοεθνής.

Καὶ παρὰ τοῖς φιλαργύροις ὅθεν καὶ χρηματολάτραις ὑφίσταται, ἀλλ' ἀσθενέστατον, τὸ συναίσθημα τῆς φιλαλληλίας καὶ ἀλληλεγγύης, ἀπαιτεῖται δὲ ἁπτή τις περίστασις, βαθέως χαρασσομένη εἰς τὰς αἰσθήσεις, ἵνα ἐκδηλωθῇ. Ἀλλ' εἰς τοὺς κοινωφελεῖς καὶ εὐεργετικοὺς ἄνδρας τὸ αἴσθημα τῆς εὐποιΐας πηγάζει ἐκ γνησίου χριστιανικοῦ πνεύματος. Πλησίον, κατὰ τὸν Σωτῆρα ἡμῶν, εἶνε πᾶς ἄνθρωπος. Ἡ Ἁγία Γραφὴ λέγει: «Ὁ πᾶς νόμος ἐνὶ λόγῳ πληροῦται, ἐν τῷ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν». Καὶ ἀλλαχοῦ: «Ἐν τούτῳ γνώσονται πάντες, ὅτι ἐμοὶ μαθηταὶ ἐστέ, ἐάν ἀγάπην ἔχητε ἐν ἀλλήλοις».

Οὕτω οἱ κοινωφελῶς ἄνδρες δὲν ἀναμένουσι συμφορὰς ἐθνικὰς ἵνα κατανοήσωσι τὴν ἀξίαν τῆς ἀλληλεγγύης καὶ τῆς φιλαλληλίας καὶ τὰς ὑποχρεώσεις των πρὸς τὴν πατρίδα, τήν τε κοινὴν καὶ ἰδιαιτέραν. Τοὐναντίον ἐν χρόνῳ λίαν ἀφεστῶτι τῶν ἐθνικῶν κρίσεων προπαρασκευάζουσι τὸ ἔδαφος πρὸς ἀποσόβησιν τῶν συμφορῶν, ἕκαστος κατὰ δύναμιν, διαπαιδαγωγοῦντες τὸν λαὸν καὶ συντελοῦντες εἰς τὴν πνευματικὴν αὐτοῦ ἀνάπτυξιν, τὴν ἠθικὴν διάπλασιν καὶ τὴν ὑλικὴν αὐτοῦ εὐημερίαν. Οἱ κοινωφελεῖς ἄνδρες θεωροῦσιν, ὅτι πᾶν ὑλικὸν ἢ καὶ διανοητικὸν κεφάλαιον, ὅπερ κέκτηνται, τὸ ἔλαβον ὡς δάνειον, οἱονεὶ παρακαταθήκην τῆς θείας προνοίας, ὅπως πολλαπλασιάσαντες αὐτὸ ὡς τάλαντον τοῦ Εὐαγγελίου ἐπιστρέψωσι τὸ δῶρον εἰς τὴν κοι-

νωνίαν, διότι τῇ ἐπικουρίᾳ πάντων καὶ διὰ κοινῶν προσπαθειῶν τὸ ἀπήλαυσαν, ἀσυγκρίτως οὕτω χρησιμώτεροι καθιστάμενοι ἐκείνων, οἵτινες φαίνονται ἐπωφελεῖς μόνον εἰς τοὺς οἰκείους καὶ τοὺς κληρονόμους των.

Τρανὸν παράδειγμα ἔστω ὁ ἀλήστου μνήμης μέγας φιλάθρωπος ἐπίσκοπος Ἱεραπόλεως Νεόφυτος Καμπάνης. Εἰς τί θὰ ὠφέλει, ἐὰν κατέλιπε πᾶσαν τὴν περιουσίαν αὐτοῦ εἰς τοὺς οἰκείους του; Δύο ἢ τρεῖς οἰκογένειαι θὰ ηὐπόρουν ἐπὶ πλέον. Νῦν δὲ τὴν χρησιμότητα τοῦ πλούτον αὐτοῦ διακηρύττουσι στεντωρείως ἡ πρωτεύουσα τῆς γενεθλίου του νήσου, τὸ Κόρθιον, πολλὰ σχολεῖα τῆς Ἄνδρου, μάλιστα δὲ τοῦ ἰδιαιτέρου χωρίου του τῆς Μεσαρίας, τὰ ὁποῖα οὔτε θὰ ὑφίσταντο ἄνευ τῆς πατρικῆς αὐτοῦ δωρεᾶς. Τὴν χρησιμότητα τοῦ πλούτου αὐτοῦ διακηρύττουσιν ἡ μείζων ἐξάπλωσις τῆς παιδείας ἐν τῇ νήσῳ, οἱ ναοι καὶ οἱ δῆμοι, οἱ πολλαχῶς ἐκ τῶν κληροδοτημάτων αὐτοῦ ἐπὶ μακρὰς δεκαετηρίδας εὐεργετούμενοι, τὰ διδακτικὰ ὄργανα, ἔπιπλα καὶ σκεύη, δι' ὧν τὸ κληροδότημα τοῦ ἀοιδίμου Ἱεραπόλεως ἐπροίκισε καὶ προικίζει τὰ ἐν τῇ νήσῳ παιδευτήρια. Τὰς εὐεργεσίας αὐτοῦ διακηρύσσει ἡ ἱστορία τῆς νήσου Ἄνδρου, ἀναγράφουσα χρυσοῖς γράμμασι τὸ σεπτὸν αὐτοῦ ὄνομα εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα, τὸ Ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον, τὸ νοσοκομεῖον τοῦ Βουκουρεστίου, διότι ἡ στοργὴ καὶ τὸ φιλάνθρωπον πνεῦμα τοῦ ἀειμνήστου ἱεράρχου δὲν περιωρίσθη ἐν μόνῃ τῇ γενετείρα αὐτοῦ νήσῳ, ὡς ἐν τῇ κατωτέρῳ δημοσιευμένῃ διαθήκῃ αὐτοῦ θέλομεν ἴδει.

Γεννηθεὶς ἐν Μεσαρίᾳ τῆς νήσου Ἄνδρου ἐξ ἀρχαίας καὶ εὐγενοῦς οἰκογενείας ὁ Ἱεραπόλεως Νεόφυτος, ὑπῆρξε τελευταῖος υἱὸς τοῦ ἐκ τῶν πρώτων τῆς νήσου εὐπατριδῶν Μιχαὴλ Καμπάνη [1]. Διδαχθεὶς δὲ τὰ πρῶτα γράμματα ἐν Ἄνδρῳ, νεαρώτατος ἐκάρη μοναχὸς ἐν τῇ ἐν Ἄνδρῳ περιβλέπτῳ Μονῇ τῆς Παναχράντου καὶ ἀπῆλθεν εἰς Βουκουρέστιον. Συμπληρώσας δ' ἐκεῖ τὴν ἐκπαίδευσιν αὐτοῦ εἰς τὴν ὑπὸ

1. Ἦν ἐκ τοῦ πρεσβυγενοῦς κλάδου τῶν Καμπάνη τῆς Μεσαρίας. Εἶχε δ' ὁ ἀοίδιμος Ἱεραπόλεως δύο πρεσβυτέρους ἀδελφούς, τὸν Ἀλέξανδρον καὶ τὸν Λεονάρδον καὶ μίαν ἀδελφήν, τὴν Ἀσημίναν, περὶ ὧν μνείαν ποιεῖται ἐν τῇ διαθήκῃ του. Ὁ ἐκ τοῦ πρωτοτόκου Ἀλεξάνδρου κλάδος ἐξέλιπεν ἐξ ἀρρενογονίας, τελευταίου ἀποβιώσαντος τῷ 1920 τοῦ ἰατροῦ καὶ βουλευτοῦ Ἄνδρου διατελέσαντος Ὑπατίου Μ. Καμπάνη.

τὸν διάσημον τοῦ Γένους διδάσκαλον Λάμπρον τὸν Φωτιάδην [1] περιώνυμον Σχολὴν τοῦ Βουκουρεστίου, ἀγλαοὺς ἀποφέρουσαν καρπούς, ἠδυνήθη διὰ τῆς παιδείας, τοῦ ἀγαστοῦ ἤθους του καὶ τῶν ἐξόχων ἀρετῶν του νὰ προαχθῇ ταχέως εἰς τὸ ἀνώτατον τῆς ἀρχιερωσύνης ἀξίωμα, χειροτονηθεὶς ἐπίσκοπος Ἱεραπόλεως [2].

Γενόμενος ἐπίσκοπος Ἱεραπόλεως ὁ Νεόφυτος Καμπάνης δὲν διέτριβε κατ' ἀρχὰς ἐν Βουκουρεστίῳ, ἀλλ' εἰς τὸ Ἰάσιον τῆς Μολδαβίας. Τοὐλάχιστον ἐν Ἰασίῳ εὑρίσκετο κατὰ τὸν χρόνον τῆς εἰσβολῆς τοῦ πρίγκηπος Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου, ἀρχομένης τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως. Προκειμένου δὲ να καθαγιασθῇ τῇ 26 Φεβρουαρίου

1. Βλ. περὶ Λάμπρου Φωτιάδου ***Κ. Ν. Σάθα***, Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν, σ. 583-590.— ***Ἀνδρονίκου Δημητρακοπούλου***, Ἐπανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων ἐν τῇ Νεοελληνικῇ Φιλολογίᾳ του Κ. Σάθα μετα καί τινων προσθηκῶν, Τεργέστῃ 1872, σ. 42.— ***Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβίρα***, Νέα Ἑλλας ἢ Ἑλληνικὸν θέατρον ἐκδοθὲν ὑπο ***Γεωργίου Π. Κρέμου***, Ἀθήνησι 1872, σ. 410.— ***Διονυσίου Θερειανοῦ***, Ἀδαμάντιος Κοραῆς, τ. Α΄, σ. 82-3.— ***Α. Γούδα*** Βίοι Παράλληλοι, τ. Β΄, σ. 233-253.

2. Ἡ Ἱεράπολις ἦτο ἀρχαία πολις τῆς Φρυγίας κειμένη Β. τῆς Λαοδικείας. Ἐκτίσθη δ' ἡ Ἱεράπολις τῷ 190 π. Χ. υπο Εὐμένους τοῦ Β΄ προς τιμην Ἱέρας, συζύγου τοῦ ἐκ Περγάμου ἥρωος Τελέφου. Τα ἐρείπεια αὐτῆς καλοῦνται σήμερον ὑπὸ τῶν τούρκων Παμπουκ-Καλὲ ἢ Κυυλασι(=φρούριον ἢ πύργος βαμβάκου), ἐκ τοῦ λευκοῦ χρώματος τῶν αποθεματων τῶν ἐκεῖ θερμῶν μεταλλικῶν πηγων.

Ἦν δ' ἀληθῶς ἡ Ἱεράπολις ἱερὰ διὰ τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιότητα πόλις. διοτι ἐν ταύτῃ ἐμαρτυρησε σταυρωθεὶς ἐπι Νέρωνος ὁ ἀπόστολος Φίλιππος. Ἐνταῦθα ἔζησεν ὁ ἀποστολος Βαρθολομαῖος και Μαριάμνη ἡ ἀδελφὴ τοῦ ἀποστολου Φιλίππου. Ἐπισκοπος Ἱεραπολεως ἦν ὁ μαθητὴς τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωαννου ἱερὸς Παπίας, ὅστις, κατὰ τον Εὐσέβιον, ἦν «ἀνὴρ τὰ πάντα ὅ,τι μάλιστα λογιώτατος καὶ τῆς Γραφῆς εἰδήμων» (***Εὐσεβίου***, Ἐκκλ. Ἱστορ. Γ΄, λε΄) καὶ συγγραφεὺς τῶν πέντε βιβλιων «Λογιων Κυριακῶν ἐξηγήσεις». Ἐπίσκοπος Ἱεραπολεως ἦν ὁ Κλαύδιος Ἀπολλιναριος (†180 μ. Χ.) ὁ Ἀπολογητής, συγγραφεὺς τοῦ πρὸς Μάρκον Ἀντωνῖνον Λογου καὶ πολλῶν ἄλλων ἔργων (***Κ. Κοντογόνη***, Πατρολογία, Α, 285). Ἐπίσκοπος Ἱεραπολεως ὑπῆρξεν ὁ ἰσαπόστολος Ἀβέρκιος (†186 μ. Χ.), οὗ τὴν μνήμην ἡ Ἐκκλησία ἐπιτελεῖ τὴν 22 Ὀκτωβρίου (Πατρολογία Migne, τ. 115, σ. 1212) καὶ πολλοὶ ἕτεροι τῶν τὴν Ἐκκλησίαν κλεϊσάντων καὶ λαμπρυνάντων.

Ἀλλ' ὁ ἐπισκεπτόμενος σήμερον τὰ μεγαλοπρεπῆ τῆς Ἱεραπόλεως ἐρείπια καὶ βλέπων τὴν φρικώδη τῆς ποτε εὐδαίμονος ταύτης πόλεως ἐρήμωσιν, νομίζει ὅτι ἀκούει τοὺς λόγους τοῦ Ἰησοῦ: «*Ἰδοὺ ἀφίεται ὁ οἶκος ὑμῶν ἔρημος*». ***Γ Λαμπάκη***, Οἱ Ἑπτὰ Ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως, ἐν Ἀθήναις 1909, σ. 440.

1821 ἡ σημαία τῆς ἐπαναστάσεως ἐν τῷ ἱερῷ ναῷ τῆς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν Μονῆς, ἀνηκούσης τῷ Ἁγίῳ Ὄρει, τὴν ἱεροτελεστίαν ταύτην ἀνέθετο κατ' ἀρχὰς ὁ πρίγκηψ Ὑψηλάντης εἰς τὸν ἐκεῖ διαμένοντα τότε ἐπίσκοπον Ἱεραπόλεως Νεόφυτον, καθ' ἃ ἱστορεῖ ὁ Ἰωάννης Φιλήμων, προσθέτων ὅτι ὁ Ἱεραπόλεως «ἦτο σπάνιος ἀληθῶς ἀνὴρ διά τε τὰ ἀγαθὰ αἰσθήματα καὶ τὸν ἔξοχον ὑπὲρ πατρίδος ἐνθουσιασμὸν αὐτοῦ». Ἀλλὰ μαθὼν τὸ τοιοῦτον ὁ μητροπολίτης Ἰασίου Βενιαμίν, ἔδραμε πρὸς τὸν Ὑψηλάντην, παραπονούμενος διὰ τὴν προσβλητικὴν παραγκώνισιν αὐτοῦ καὶ τὴν προτίμησιν ἄλλου ξένου ἐπισκόπου, καθ' ὃν μάλιστα χρόνον αὐτὸς διετέλει καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος διάπυρος εὐχέτης καὶ τῆς Ὑψηλαντικῆς οἰκογενείας ὁ ἀρχαῖος ἀπὸ τοῦ ἡγεμόνος Κωνσταντίνου Ὑψηλάντου φίλος. Οὕτω ὁ Ὑψηλάντης ἐδέχθη τὴν αἴτησιν αὐτοῦ καὶ κατὰ τὴν τελετὴν ἐχοροστάτησεν ἀντὶ τοῦ Ἱεραπόλεως ὁ μητροπολίτης Ἰασίου Βενιαμίν [1].

Βραδύτερον ὁ Ἱεραπόλεως ἐγκατεστάθη ἐν Βουκουρεστίῳ, συνδεόμενος φιλικῶς μετὰ τοῦ μητροπολίτου Οὐγγροβλαχίας Νεοφύτου. Οἱ προσηνεῖς καὶ μειλίχιοι τρόποι του, τὸ ἀνεπίληπτον ἦθός του, ἡ καλοκαγαθία του, ἡ ἀσκητικὴ ζωή του καὶ ἡ ἐν γένει ἀρετή του ἐφείλκυσαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀμέριστον τὴν ἐκτίμησιν καὶ τὸν σεβασμὸν καὶ τὴν αὐτὸ τοῦτο λατρείαν πρὸς αὐτὸν σύμπαντος τοῦ ἐκεῖ χριστιανικοῦ πληρώματος καὶ κατ' ἐξοχὴν τῶν βογιάρων τῆς Βλαχίας, οἵτινες εἰς πᾶσαν περίστασιν μεγάλα καὶ ὄντως ἡγεμονικὰ ἀπέστελλον πρὸς αὐτὸν δῶρα, οὕτως ὥστε ὁ Ἱεραπόλεως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του εὑρέθη κάτοχος περιουσίας 12 000 φλωρίων χρυσῶν.

[Ἕπεται τὸ τέλος]

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Π. ΠΑΣΧΑΛΗΣ

---

1. *Ἰωάννου Φιλήμονος*, Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, τ. Β', σ. 291-2.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΕΝ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑ

Α΄

Ἐπὶ λόφου δεσπόζοντος τοῦ Ἀγγελοκάστρου, κτίσματος τῶν δεσποτῶν Ἠπείρου Ἀγγέλων—Κομνηνῶν, κεῖται ἡ Ἱερὰ Μονὴ Παντοκράτορος. Ὁ ναός της ἔχει ῥυθμὸν βασιλικῆς μετὰ θόλου. Τὸ κρᾶμα δὲ τοῦτο τῶν ῥυθμῶν βασιλικῆς καὶ βυζαντιακοῦ ἀπαντᾶται συχνῶς ἐν τοῖς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνοις. Ἐσωτερικῶς ὁ τεχνοτρόπος ἀρχιτέκτων σχηματίζει τύπον σταυροῦ διὰ τόξων ὑπεράνω τῶν ὁποίων στηρίζεται ὁ θόλος, ὁ ὁποῖος δι' ἐπιμήκων θυρίδων ὀκτὼ ἐξακοντίζει τὸ φῶς ἔνδον τοῦ ναοῦ. Ἐκτὸς δὲ τῶν θυρίδων τοῦ θόλου καὶ ἐπὶ τῶν προεκτάσεων τῶν τοίχων βορείου καὶ νοτίου ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν, ἐφ' ὧν ὁ θόλος, ἑκατέρωθεν ὑπάρχουσι διπλαῖ ἐπιμήκεις στεναὶ θυρίδες, οὕτως ὥστε τὸ ἐν τῷ ναῷ φῶς ἦν λίαν ἀμυδρόν. Ἐσχάτως ὅμως οἱ πατέρες ποθοῦντες περισσότερον φῶς ἤνοιξαν πολλὰς εὐρυτέρας θυρίδας. Ἡ στέγη πλὴν τοῦ κεντρικοῦ θόλου ἔχει δύο ὀμφαλοὺς ἐν τῷ βήματι, τέσσαρας ἐν τῷ κυρίως ναῷ καὶ ἕνα ἐν τῷ νάρθηκι. Ὁ θόλος εἰκονίζει τὸν Παντοκράτορα, οἱ δὲ ἑπτὰ ὀμφαλοὶ τὰ ἑπτὰ χαρίσματα τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Στηρίζεται δὲ ἡ στέγη ἐπὶ κιόνων δύο παaραλλήλων σειρῶν, ὧν ἑκάστη ἔχει κίονας τέσσαρας. Ἄλλοτε ὁ νάρθηξ διεχωρίζετο ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἐσχάτως ὅμως ἀφῃρέθη τὸ διαχώρισμα καὶ ἀπετέλεσεν ἓν ὅλον μετ' αὐτοῦ. Θύρας ἐν ὅλῳ ἔχει τρεῖς, ὧν δύο παραλλήλως ἐπὶ τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τοίχου διὰ τὴν εἰς τὸν κυρίως ναὸν εἴσοδον καὶ μίαν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δυτικοῦ διὰ τὴν εἰς τὸν νάρθηκα εἴσοδον. Ἐπιγραφὰς ἔχει ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς τῶν τοίχων ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ. Ἐν τῷ δυτικῷ ὑπάρχει ἐπὶ πέτρας ἐγγεγλυμμένον τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου καὶ ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου αὐτῆς ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή: «ΚΕΣΩΣΟΝΤΟΥΣ ΕΥΣΕΒΕΙΣΚΑΙΕΠΑΚΟΥΣΟΝΗΜΩΝ». Μεταξὺ δὲ τούτων χῶρος ἐπὶ τούτῳ διὰ γραφὴν τῆς εἰκόνος τῆς Μονῆς. Ἑκατέρωθεν δὲ τῶν πλαγίων τοῦ αὐτοῦ τοίχου τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ, ὧν τὸ ἓν νικητι-

κὸν φέρει χρονολογίαν τῆς ἀνακαινίσεως γράμμασιν ἀραβικοῖς ἔχον ὧδε:

IC | XC
NI | KA
I | 746

Ἐπὶ δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀκριβῶς ἄνωθι τοῦ ἐξωτερικοῦ τῆς κόγχης τοῦ βήματος ἡ ἑξῆς διὰ κεράμων ἐντετειχισμένων γραφὴ διϊκνουμένη δι' ὅλου τοῦ τοίχου, † ΤΟ ΑΨΜϚ Ο ΘΕΙΟϹ ΟΥΤΟϹ ΝΑΟϹ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ ΑΝΕΚΑΙΝΙϹΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΩϹ ΟΡΑΤΑΙ ΕΞΑΥΤΟΧΘΟΝΩΝ ΑΙΤΩΛΛΩΝ ΦΙΛΟΘΕΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗϹ». Καὶ ἐπὶ μιᾶς πέτρας τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ μετὰ τῆς χρονολογίας τῆς ἀνακαινίσεως 1746. Τὸ βῆμα διαχωρίζεται, ὡς συνήθως ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν περὶ εἰκόνων ἐρίδων, δι' ὑψηλοτάτου εἰκονοστασίου ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ· διαιρεῖται δὲ εἰς πέντε ὁριζοντίας σειρὰς εἰκόνων. Ἐπὶ τῆς ὑπερτάτης τοποθετεῖται ἡ σταύρωσις του Χριστοῦ, ἔνθεν δὲ καὶ ἔνθεν ὁ Ἰωάννης καὶ ἡ Θεοτόκος κλαίοντες. Ἐν ἄλλοις ὅμως εἰκονοστασίοις ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ σταυροῦ ὄφεις κατὰ τὸ Ἰωάννου Γ, 14. Ἐπὶ τῆς δευτέρας καὶ τρίτης σειρᾶς εἰκόνες μικραὶ διαφόρων ἁγίων.

Μεταξὺ δὲ τῆς δευτέρας καὶ τρίτης ξυλόγλυπτος ἄμπελος εἰκονίζει τὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ Ἐκκλησία προφητικῶς καλεῖται ἄμπελος, κλήματα οἱ πιστοὶ καὶ γεωργὸς ὁ Πατήρ. Ἄμπελος λέγεται καὶ αὐτὸς ὁ Κύριος (Ἰωαν. ΙΕ, 1). Ἐν τῷ ἀρχαιοτάτῳ εἰκονοστασίῳ τοῦ Ναοῦ Ταξιαρχῶν Αἰτωλικοῦ δι' ὅλου εἰκονίζεται ἄμπελος, κληματίδες μετὰ βοτρύων καὶ ὄφεις καὶ ἔλαφοι. Ἐν τῷ ναῷ Ἁγίῳ Χριστοφόρου Ἀγρινίου ἡ κληματὶς μετὰ βοτρύων ἐν τῷ εἰκονοστασίῳ εἶναι γεγραμμένη διὰ χρωστῆρος. Μεταξὺ δὲ τῆς τρίτης καὶ τετάρτης σειρᾶς διὰ χρωστῆρος εἶναι γεγραμμένη ἡ ἑξῆς γραφή: «ΤΟ ΣΤΕΡΕΩΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙ ΣΟΙ ΠΕΠΟΙΘΟΤΩΝ ΣΤΕΡΕΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ ΗΝ ΕΚΤΗ ΣΩ ΤΩ ΤΙΜΙΩ ΣΟΥ ΑΙΜΑΤΙ». Ἐπὶ τῆς τετάρτης αἱ μεγάλαι εἰκόνες καὶ τῆς πέμπτης εἰκονίζοντο διάφοροι σκηναὶ τῆς ἁγίας Γραφῆς. Εἰς πέντε δὲ ὁριζοντίας σειρὰς ἐγράφοντο καὶ αἱ τοιχογραφίαι ἐν τοῖς ναοῖς τῶν Μονῶν κατὰ τὴν ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων. Ἐπὶ τῆς ὑπερτάτης σειρᾶς τοῦ εἰκονοστασίου ὑπάρχουσι

ξύλιναι περιστεραί, ἐκ τῶν στομάτων τῶν ὁποίων κρέμανται διὰ σχοινίων ἀργυρῶν λυχνίαι. Καὶ αἱ μὲν περιστεραὶ συμβολίζουσι τὸ ἅγιον Πνεῦμα, αἱ δὲ λυχνίαι τὴν Ἐκκλησίαν κατὰ τὸ τῆς Ἀποκ. Α, 20, τὸ δλον δὲ σύμπλεγμα εἰκονίζει, ὅτι ἡ Εκκλησία ὁδηγεῖται ὑπὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἰς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν κατὰ τὸ Ἰωάννου ΙϚ, 13. Τοιαῦται ξύλιναι ἐπίχρυσοι περιστεραὶ ὑπάρχουσι καὶ ἐπὶ τῆς τρίτης σειρᾶς τοῦ εἰκονοστασίου, ὧν τινες φέρουσιν ἀπὸ τοῦ στόματος κλάδον ἐλαίας καὶ εἰκονίζουσι τὴν εἰρήνην, ἣν λαμβάνει ὁ ἄνθρωπος φωτιζόμενος ὑπὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Τὰ βημόθυρα εἶναι πολὺ μεταγενέστερα καὶ φέρουσιν εἰς τὴν κορυφὴν τὸν ξύλινον ἐπίχρυσον δικέφαλον ἀετόν. Ἄλλοτε, ὡς συνήθως ἐν τοῖς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνοις, πρὸ τοῦ ἀρχιερατικοῦ θρόνου ἦν ἐπὶ πλακὸς ἐγγεγλυμμένος μέγας δικέφαλος ἀετός. Οἱ πατέρες ὅμως δυστυχῶς πλακοστρώσαντες τὸν ναὸν διὰ πλακῶν νέου συστήματος ἐξέβαλον αὐτὸν ἔξω καὶ οὕτω κατεκερματίσθη. Τὸ ἅγιον βῆμα ὑφ' ἓν περιλαμβάνει δύο θυσιαστήρια, ὧν τὸ κύριον τοῦ Παντοκράτορος, τὸ δὲ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Χαραλάμπους, διότι ἡ παροῦσα Μονὴ ἱδρύθη ἐπὶ τοῦ παρεκκλησίου Ἁγίου Χαραλάμπους, ἐνῷ ἡ παλαιοτάτη ἔκειτο ἐν ὑψηλοτέρᾳ τοποθεσίᾳ καὶ ἐσεμνύνετο ἐπ' ὀνόματι τοῦ προφήτου Ἠλιοῦ. Δύο θυσιαστήρια παρετηρήσαμεν καὶ ἐν τῷ μητροπολιτικῷ ναῷ τοῦ Ἀργυροκάστρου τῆς βορείου Ἠπείρου περὶ τὸν αὐτὸν χρόνον ἱδρυθέντι. Τὸν ὅλον δὲ ναὸν διακρίνει στερεότης καὶ ἁρμονικὴ καλλιτεχνία. Ὁ ἀρχιτέκτων εἶχεν ὑπ' ὄψει ναοὺς τοιούτου ῥυθμοῦ κράματος βασιλικῆς καὶ βυζαντιακοῦ. Τοιχογραφίαν δὲν ἔχει. Μόνον ἐν τῷ κεντρικῷ θόλῳ ἐζωγραφήσθησαν ἐπὶ κυανοῦ χρώματος ἀστέρες πάμπολλοι, ὅπερ συμβολίζει τοὺς πολυφώτους ἀστέρας τοῦ νοητοῦ στερεώματος, ἤτοι τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας ὄντας ἐν τῇ θριαβευούσῃ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἐκεῖθεν πρεσβεύοντος ὑπὲρ τῆς στρατευομένης Ἐκκλησίας. Ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπέζης εὑρίσκονται δύο ἀργυρᾶ κιβώτια ἁγίων λειψάνων, κύκλῳ τῶν ὁποίων εἶναι ἐγγεγραμμένοι ὑπὸ τοῦ ἀργυροχόου οἱ ἅγιοι, ὧν τὰ λείψανα θησαυρίζονται ἐν αὐτοῖς. Ἐπίσης εἷς σταυρὸς ἀργυροῦς μετὰ σμάλτου τέχνης λόγου ἀξίας μετὰ τῆς ἑξῆς ἐπιγραφῆς ἐπὶ τῆς βάσεώς του «ΔΕΗΣΙΣ Τȣ ΔȣΛȣ Τȣ ΘΕȣ ΑΛΕΞΑΝΔΡȣ ΚΑΛΟΓΕΡȣ ΛΑΧȣ

ΡΙΑ 1748». Ἐν Ἀγγελοκάστρῳ ὑπῆρχεν ἀπὸ τοῦ 1700 οἰκογένεια τῶν Λαχουρίων ἐξ ἧς κατήγετο καὶ ὁ καλόγηρος Ἀλέξανδρος. Ἐκ τῆς οἰκογενείας αὐτῆς κατήγετο καὶ ὁ Γεώργιος Λαχούριος ὅστις τῷ 1770 μετὰ τῶν Χρήστου καὶ Τάγου Γριβαίων ἐπολέμησαν ἐπὶ τρεῖς ὥρας κατὰ πολυαρίθμου τουρκικοῦ στρατοῦ ἀγομένου ὑπὸ τοῦ Σουλεϊμάμπεϋ καὶ Ἀχμέτμπεϋ ἕως οὗ ἔπεσον μετὰ τῶν τριακοσίων παλληκαρίων των ἐν τῇ θέσει «Γριβέϊκα».

ΑΡΧΙΜ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ
Ἱεροκῆρυξ Ἀκαρνανίας

ΔΙΕΘΝΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΣΥΝΕΔΡΙΟΝ

(Internationale Geschichtstagung), ἐν Βερολίνῳ, 2—4 Ὀκτωβρίου 1924

Τὸ διεθνὲς τοῦτο ἱστορικὸν συνέδριον διωργανώθη ὑπὸ τοῦ Συνδέσμου τῶν ἀποφασιστικῶν μεταρρυθμιστῶν τοῦ Σχολείου (Bund entschiedener Schulreformer)[1], ἀπετέλει δὲ μέρος τοῦ 24ου διεθνοῦς Συνεδρίου τῆς εἰρήνης, τοῦ συνελθόντος ἐν Βερολίνῳ τῇ 2-7 Ὀκτ. 1924. Ἐκ τούτου ἐξηγεῖται διατί αἱ εἰς τὸ διεθνὲς τοῦτο ἱστορικὸν συνέδριον γενόμεναι ἀνακοινώσεις δὲν εἶχον χαρακτῆρα καθαρῶς ἱστορικόν, ἀλλὰ γενικώτερον παιδαγωγικὸν καὶ κοινωνιολογικόν. Ἐκ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συνεδρίου σταχυολογοῦμεν τὰς ἀνακοινώσεις, αἵτινες εἰδικῶς δύνανται νὰ ἐνδιαφέρωσι τοὺς ἀναγνώστας τῆς «Θεολογίας».

Κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν τοῦ Συνεδρίου μεταξὺ τῶν ἄλλων ὁμιλιῶν[2] ἐντύπωσιν ἐνεποίησαν ἐξαιρετικὴν αἱ ἀνακοινώσεις τοῦ ὑφηγητοῦ κ. P. Honigsheim (Köln) «περὶ τῆς οὐσίας καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς Κοινωνιολογίας», τοῦ Καθηγητοῦ κ. R. Strecker (Darmstadt): «Προσωπικότης καὶ μᾶζα» καὶ τοῦ Δρος S. Kawerau (Berlin) «Κράτος, ἔθνος, λαός». Ὁ κ. Honigsheim διέγραψε μὲ ζωηρὰ χρώματα καὶ λεπτὴν ἀναλυτικότητα τὴν ἀντίθεσιν νοήσεως καὶ συναισθήματος, ἡ ὁποία χωρίζει τὴν ἐπιστήμην τῆς σήμερον ἀπὸ τὴν με-

---

1. Ὁ Σύνδεσμος οὗτος δρᾷ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Καθηγητοῦ κ. Paul Oestreich, ἔχει δὲ δημοσιογραφικὸν ὄργανον τὸ μηνιαῖον περιοδικὸν «Neue Erziehung». Σκοπὸς τοῦ Συνδέσμου εἶνε ἡ μετατροπὴ τοῦ σημερινοῦ σχολείου μὲ τὰ μονομερῆ διδακτικὰ μέσα εἰς σχολεῖον παραγωγικόν, ἀναπτῦσσον πάσας τὰς δυνάμεις τοῦ μαθητοῦ, ὄχι μόνον ἐξ ἀπόψεως διανοητικῆς, ἀλλὰ καὶ πρακτικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς, μὲ βάσιν πάντοτε τὴν διαμόρφωσιν κοινωνικῆς συνειδήσεως. (Grundsätze des Bundes § 6, 2).

2. Th. Lessinyg «Τὸ πρόβλημα: ἱστορία», P. Kampffmeyer «Ἡ οἰκον. θεωρία τῆς ἱστορίας», T. Wuessing «Ὁ σχετικισμὸς ἐν τῇ ἱστορίᾳ».

σαιωνικὴν καὶ τὸν κύκλον τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψεως ἀπὸ τὸν ἀσιατικὸν μυστικισμόν, κατέδειξε δὲ ὅτι ἕως τώρα ἡ Κοινωνιολογία περιωρίσθη εἰς τὸν εὐρωπαϊκὸν κύκλον, χωρὶς κἂν νὰ ἐπηρεασθῇ ἀπὸ τὸν συμπαθῆ ἀσιατικὸν συναισθηματισμόν. Χάρις εἰς αὐτὴν τὴν μονομέρειαν ἡ Κοινωνιολογία διέγραψε μόνον τὸν πεζὸν τύπον τῶν σκληρῶν καὶ τῶν ἐπάνω εἰς τὴν ἄτεγκτον λογικὴν τῆς δῆθεν πάλης τῆς ζωῆς βασισμένων κοινωνικῶν συνόλων, τὰ ὁποῖα κατέληξαν εἰς τὸν πρόσφατον ἀκόμη ἀλληλοσπαραγμόν, ἐν ᾧ ὅ,τι χρειάζεται διὰ νὰ δημιουργήσωμεν τὴν ἀνθρωπότητα τῆς αὔριον εἶνε ὁ τύπος τῆς ὡραίας ἐκείνης κοινωνικῆς συνθέσεως, ἡ ὁποία θὰ στηρίζηται ὄχι μόνον εἰς τὴν ξηρὰν λογικὴν σκέψιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ συναίσθημα, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκκολάπτεται μὲ τὴν κατάλληλον καλλιέργειαν ἡ συμπάθεια καὶ ἡ ἀλληλεγγύη. Ὁ κ. Strecker ἐξετάζων τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων προσωπικότητος καὶ μάζης, ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν νεωτέρων πορισμάτων τῆς ψυχαλογίας τῶν μαζῶν, ἔδειξε πόσον διαφορετικὰ σκέπτεταί τις καὶ δρᾷ, ὅταν παρασύρηται ὑπὸ τοῦ ρεύματος τῆς μάζης, ἡ ὁποία, ἐν ᾧ εἶνε παράγων εὐεργετικῶς ἀποτελεσματικός, χάρις εἰς τὴν ἰδιαιτέραν της ἀποφασιστικότητα καὶ δύναμιν, τόσων τοὐναντίον κακῶν γίνεται πρόξενος—καθὼς ἀπέδειξεν ἡ ἱστορία—διότι ἰδιοτελεῖς καὶ φαῦλοι δημαγωγοὶ μὲ τὴν ῥητορικὴν καὶ τὸν τύπον ἄγουσι καὶ φέρουσιν αὐτὴν μὲ εὐκολίαν περίεργον. Ὁ κ. Strecker κατέληξε μὲ τὴν σύστασιν νὰ τείνωμεν πρὸς ἀποκεντρωτικώτερόν τινα ἀ τ ο μ ι σ μ ό ν, ὁ ὁποῖος ἀφίνει τὴν προσωπικότητα, ἀνέπαφον ἀπὸ τῆς μάζης τὴν ἐπήρειαν, νὰ βλέπῃ τὰ πράγματα ἀπὸ περιωπῆς—καὶ συνεπῶς μὲ καθαρώτερον πρῖσμα. Ὅταν τοιουτοτρόπως πρόκειται εἰς τὰ ἄτομα ἡ ἐκτίμησις τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν, ἡ ἐπίδρασις τῶν ἐθνικῶν ἑστιῶν θὰ ἐξαλείφεται ἐμπρὸς εἰς τὴν ἰσχυρὰν ἕλξιν τοῦ ὅλου πεδίου τῆς ἀνθρωπότητος. Ὁ κ. Kawerau ἐξήτασε θεωρητικῶς καὶ ἱστορι-

κῶς τὰς σχέσεις κράτους, ἔθνους καὶ λαοῦ καὶ ἐξέθεσε τὴν ὑγιᾶ σοσιαλιστικὴν τοῦ ζητήματος ἄποψιν.

Κατὰ τὴν δευτέραν ἡμέραν τοῦ Συνεδρίου οἱ κ. κ. Grant ('Αγγλίας), Lichtenberger (Γαλλίας), Hallecki (Πολωνίας), Kessler (Γερμανίας), Orestano ('Ιταλίας), Abdullah Jusuf Ali ('Ινδιῶν) ἐξήτασαν τὸ ζήτημα: όποῖαι πρέπει νὰ εἶνε εἰς τὸ μέλλον αἱ σχέσεις τῶν κρατῶν τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς 'Ασίας, ἐξ ἀπόψεως εἰρηνιστικῆς καὶ ἀνθρωπιστικῆς, πρὸ παντὸς δ' ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν πικρῶν πλὴν διδακτικῶν μαθημάτων τῆς ἱστορίας.

Κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν τοῦ Συνεδρίου αἱ ἀνακοινώσεις περιεστράφησαν περὶ τὸ ζήτημα τῆς ἀποτελεσματικωτέρας διδασκαλίας τῶν κατ' ἐξοχὴν ἀνθρωπιστικῶν μαθημάτων: τῆς ἱστορίας καὶ τῶν ξένων γλωσσῶν εἰς τὰ σχολεῖα. 'Ο Γάλλος γερουσιαστὴς κ. T. Buisson, ἐν μέσῳ χειροκροτημάτων, ἀνεκοίνωσε τὴν ἐν σχέσει πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας εἰς γαλλικὰ σχολεῖα ἀπόφασιν τοῦ ἐν Lyon συνελθόντος κατὰ τὸν παρελθόντα Αὔγουστον διδασκαλικοῦ συνεδρίου. Κατὰ τὴν ἀπόφασιν ταύτην, οἱ Γάλλοι διδάσκαλοι θὰ ἀποφεύγωσιν εἰς τὸ ἑξῆς νὰ σχολιάζωσι τὰ γεγονότα, κατὰ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας, μὲ τρόπον ὥστε νὰ ἐξάπτηται ὁ ἐθνικὸς κατὰ τῶν γειτόνων φανατισμός, θὰ δίδωσι δὲ ἀνθρωπιστικὴν καὶ οὐχὶ πολιτικὴν μορφὴν εἰς τὴν διδασκαλίαν των. Κατόπιν ὁ Ἄγγλος καθ. κ. J. Gould ὡμίλησε περὶ τῆς μεγάλης ἠθικῆς σκοπιμότητος τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας, τοῦ ὁποίου ἡ διδασκαλία δὲν πρέπει νὰ περιορίζηται εἰς τὴν ξηρὰν ἀπαρίθμησιν χρονολογιῶν, ἀλλὰ νὰ ἐπιμένῃ εἰς τὰ ἐκ τῶν ἱστορουμένων ἀπορρέοντα ἠθικὰ διδάγματα· «οὕτω θὰ κατορθώσωμεν, κατέληξεν, ὥστε νὰ μὴ ἐπαναληφθῶσι τοῦ παρελθόντος τὰ λάθη καὶ τὰ ἐγκλήματα». 'Ο Γερμανὸς καθηγητὴς κ. G. Klemm εἶτα συνέστησε τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὰ σχολεῖα τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῶν διαφόρων ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν μέσων, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν καταλλήλων ἐκείνων

ὀργάνων, ἐφ' ὧν πειραματιζόμενος ὁ μαθητὴς θὰ παρακολουθῇ συγκεκριμένως τὰ πρὸς τὴν πρόοδον βήματα τῆς ἀνθρωπότητος. Ἔπειτα ὁ Δρ Otto Tacke ἔκαμεν ὡραιοτάτην ἀνακοίνωσιν ἐν σχέσει πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος τῶν ξένων γλωσσῶν ἐξ ἀπόψεως ἀνθρωπιστικῆς. Ὄχι μόνον τὴν γλῶσσαν πρέπει νὰ διδάσκῃ ὁ καθηγητὴς τῶν ξένων γλωσσῶν, ἀλλὰ νὰ φροντίσῃ νά ἐμπνεύσῃ εἰς τοὺς μαθητὰς καὶ τὴν ἀγάπην πρὸς τοὺς ξένους, πρὸς τοὺς γείτονας, πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα καθόλου. Τότε μόνον ἠθικῶς θὰ διαπλάσῃ τὸν μαθητήν· «ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει αἱ ξέναι γλῶσσαι τόσον ὀλίγον ἠθικῶς θὰ ὠφελήσωσι τοὺς μαθητάς, ὅσον ὠφέλησαν καὶ τοὺς διπλωμάτας μας». Ἐν τέλει ὁ Δρ Kawerau ὡμίλησε μὲ περισσὴν εὐφράδειαν ἐπὶ τοῦ θέματος : «Κοσμοπολῖται, Εὐρωπαῖοι, Γερμανοί», ἀποδείξας ὅτι κάλλιστα δύναταί τις νὰ εἶνε πατριώτης, ἀλλὰ ταὐτοχρόνως καλὸς εὐρωπαῖος καὶ κοσμοπολίτης. Ὁ κ. Kawerau ἔψεξε ζωηρότατα τοὺς ἐκπαιδευτικοὺς ἐκείνους λειτουργούς, οἱ ὁποῖοι ὡς ἡρωϊκὸν παράδειγμα πρὸς μίμησιν προβάλλουσιν εἰς τὴν γερμανικὴν νεολαίαν τὸν ὑπὸ τῶν Γάλλων ἐν Ruhr τυφεκισθέντα Schlageter, ὅστις ἀνετίναξε σιδηροδρομικήν τινα γέφυραν, δοὺς τὸ σύνθημα τῆς παθητικῆς κατὰ τῶν Γάλλων ἀντιστάσεως. Ἀντὶ τῆς ἀγόνου ταύτης ἡρωολατρείας ὁ ὁμιλητὴς διέγραψε τὸ ὡραῖον ἰδεῶδες τῆς πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα ἀγάπης ὑπομνήσας τοὺς βαθυστοχάστους λόγους τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῷ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίῳ (ΚΑ΄ 29-22) καὶ καταλήξας μὲ τοὺς ἐπιγραμματικοὺς στίχους τοῦ Herder :

Ἥρως εἶνε εὐγενής, ὅστις διὰ τὴν πατρίδα,
εὐγενέστερος, ὅστις διὰ τῆς χώρας τὸ καλόν,
εὐγενέστατος, ὅστις διὰ τὴν ἀνθρωπότητα παλαίει ! [1].

---

1. Ein edler Held ist, der fürs Vaterland,
ein edlerer, der für handes Wohl,
deredelste, der für die Menschheit kämpft!

Herder

Ἐν γένει τὸ πνεῦμα ὑγιοῦς, κοσμοπολιτιστικοῦ σοσιαλισμοῦ, συνδεδυασμένου μὲ τὰς ἀπὸ τὰς ἀνάγκας τῆς μεταπολεμικῆς κοινωνίας ἀπορρεούσας ἠθικὰς καὶ παιδαγωγικὰς ἀπαιτήσεις ἦτο καταφανὲς εἰς πάσας τὰς ἀνακοινώσεις τοῦ φιλοσοφικοπαιδαγωγικοῦ τούτου συνεδρίου, τὸ ὁποῖον ὁμολογουμένως ἐνέπνευσε τὰς καλυτέρας ἐλπίδας διὰ τὴν κοινωνίαν καὶ τὸ σχολεῖον τῆς αὔριον.

Βερολῖνον Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΣΥΝΤΑΚΤΑΙ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Κ. Ι. Δ. (ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ι. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ) Π. Ι. Μ. (Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ)
Α. Α. (ΑΜΙΛΚΑΣ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ) Ι. Β. (ΙΕΖΕΚΙΗΛ ΒΕΛΑΝΙΔΙΩΤΗΣ)
Δ. Σ. Μ. (ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΙΜΟΥ ΜΠΑΛΑΝΟΣ) Γ. Π. (ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ)
Α. Ν. Δ. (ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ Ν. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ) Ε. Ι. Κ. (ΕΜΜΑΝ. Ι. ΚΑΡΠΑΘΙΟΣ)

Σύντμησις τῶν τίτλων τῶν ἐν τῇ Βιβλιογραφίᾳ ἀναφερομένων περιοδικῶν : ΕΦ [«Ἐκκλησ. Φάρος», ΝΣ [«Νέα Σιών», Ἱεροσολύμων], ΓΠ [«Γρηγόριος Παλαμᾶς»], Α [«Ἀνάπλασις»], Μ [«Μαλεβός»], Τ. Ι. [«Τρεῖς Ἱεράρχαι»], Ι. Σ. [«Ἱερὸς Σύνδεσμος»]

ΚΡΙΤΙΚΗ

P. S. Couchoud, Reconstitution et classement des lettres de Saint Paul. (Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς Revue de l' histoire des religions) Paris 1923.

Ἐν τῇ μετὰ χεῖρας μικρᾷ (ἐκ σελ. 25) μελέτῃ ὁ ἐρασιτεχνικῶς θεολογῶν φιλόμουσος ἰατρὸς κ. P. Couchoud, ὁ γνωστὸς ἀρνητὴς τῆς ἱστορικῆς ὑπάρξεως τοῦ Ἰ. Χριστοῦ [1] δημοσιευθεὶς ἐπιλαμβάνεται τῆς λύσεως δύο ζητημάτων α΄) περὶ τῆς ***ἀνασυγκροτήσεως***, β΄) περὶ τῆς ***χρονολογικῆς τοποθετήσεως*** τῶν ἐν λόγῳ ἐπιστολῶν. Ὡς πρὸς τὸ ***α΄ ζήτημα***. Λαμβάνων ὡς ἀφετηρίαν τὴν πρὸς Κορινθίους, ἧς ἡ ἔλλειψις αὐστηρᾶς συνοχῆς προκαλεῖ τὴν προσοχὴν τῶν κριτικῶν καὶ ἐγένετο ὑποκείμενον ποικίλων ὑποθέσεων (συμπίλησις δύο ἐπιστολῶν κ. τ. τ.), θέτει ὁ κ. C. τὸ ζήτημα κατὰ πόσον τὸ κείμενον καὶ τῶν ἄλλων παραδεδομένων εἰς ἡμᾶς ἐπιστολῶν διεσώθη πιστῶς καὶ ἐν τῇ φυσικῇ αὐτοῦ σειρᾷ, ἢ μήπως ὑπέστη ἀθεράπευτον διαμελισμὸν ἤδη ἀπὸ τῆς πρώτης ἀντιγραφῆς. Ἐκλαμβάνων δὲ τὰς παυλείους ἐπιστολὰς ὡς γράμματα περιστατικὰ γραφέντα ἐπὶ φύλλων παπύρου, παρακολλωμένων τοῦ μὲν παρὰ τὸ δέ, εὐφθάρτων δὲ καὶ εὐκόλως μὲν ἀποσπωμένων ἀπ' ἀλλήλων, δυσκόλως δὲ μετὰ τὸν συμφυρμὸν καὶ τὴν σχετικὴν περὶ τὰ ἄκρα φθορὰν δυναμένων ν' ἀνασυγκροτηθῶσι κατὰ τὴν φυσικὴν αὐτῶν σειράν, φρονεῖ ὅτι εὔκολος ἦτο ἡ ἀποπλάνησις τῶν ἀντιγραφέων ἐν τῇ ἀνευρέσει τῆς συνεχείας τοῦ λόγου τῶν ἀντιγραφομένων,

---

1. Ὅρα *Γρηγ. Παπαμιχαήλ*, Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον, Ἐκδ. β΄, Ἀθῆναι 1923, σελ. 87. ἑξ.

ὅπερ καὶ δῆθεν συνέβη, ὡς ἀποδεικνύει κατ' αὐτὸν ἡ κατάστασις τῶν ἀντιγράφων. Ἀπὸ τοιαύτης δὲ προϋποθέσεως ὁρμώμενος πειρᾶται ν' ἀποδείξῃ τὰς ἐν ταῖς παυλείοις ἐπιστολαῖς ***λογικὰς χαλαρώσεις*** ἢ τὰς ***ἀδεξίους συσχετίσεις*** (σ. 6) ὡς προϊὸν τοιούτων σφαλμάτων κατὰ τὴν πρώτην ἀντιγραφὴν καὶ ἀποκαταστήσῃ τὸ κείμενον τῶν ἐπιστολῶν τούτων ὡς δῆθεν προῆλθεν ἐκ τῆς γραφίδος τοῦ Π., διὰ ποικίλων εὐφυῶν μέν, ἀλλ' αὐθαιρέτων συνδυασμῶν καὶ εἰκασιῶν, διαμελίζων τὸ κείμενον καὶ ἀνασυγκροτῶν τὰ τεμάχια κατὰ τὸ δοκοῦν. Δύο ἐπιστολὰς τοῦ ἀπ. Π. ἐκδέχεται ὡς ἀρτίως διατηρηθείσας, τὰς ἀπευθυνομένας πρὸς Ἐκκλησίας, ἃς δὲν ἐγίνωσκεν ἐκεῖνος προσωπικῶς, κατὰ πρῶτον λόγον τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς καὶ κατὰ δεύτερον τὴν πρὸς Ρωμαίους. «Ἧττον, λέγει, ἡνωμένοι, ἢ οἱ Κορίνθιοι, ὑπῆρξαν οὗτοι μᾶλλον προσεκτικοί» (σ. 6). Ἀκριβῶς δ' ἡ κατάστασις τῶν δύο τούτων ἐπιστολῶν, ἐν αἷς δύναταί τις νὰ θαυμάσῃ, παρὰ τὴν ὁρμητικότητα, τὴν μεθοδικότητα καὶ κανονικότητα τῆς μεγαλοφυΐας τοῦ Παύλου, ποιεῖ τὸν κ. C. ν' ἀποδώσῃ εἰς τοιαῦτα σφάλματα κατὰ τὴν πρώτην ἀντιγραφὴν τὰς ἐν ἄλλαις ἐπιστολαῖς αὐτοῦ ἀπαντώσας ἀσυναρτησίας καὶ τ. τ. (σ. 7). Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τούτων βαρείας ἀνωμαλίας ἐμφανίζει ἡ πρὸς Γαλάτας, τὰς δὲ βαρυτάτας αἱ δύο πρὸς Κορινθίους ἐπιστολαί. Καὶ τὰς μὲν τῶν ἐν τῷ κειμένῳ τῆς πρὸς Γαλάτας ἀνωμαλίας προσπαθεῖ ὁ κ. C. νὰ ἐξηγήσῃ ὡς προελθούσας ἐκ ρωγμῆς τῶν παπύρων συμβάσης μετὰ τὸ β´ 14 καὶ ἀποκρυβείσης δι' ἀνασυνδέσεως τεχνητῆς. Αἱ δὲ δύο πρὸς Κορινθίους εἶναι, κατ' αὐτόν, ἐπιστολαὶ τεχνηταὶ καὶ συγκροτηθεῖσαι ἐκ τῶν τεμαχίων πραγματικῶν ἐπιστολῶν. Διὰ τοιούτων δὲ διαμελισμῶν καὶ ἀνασυνδέσεων τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Π. ἀναβιβάζει τὸν ἀριθμὸν τούτων εἰς 15, εἰς ἃς δὲν συγκαταλέγει οὔτε τὴν πρὸς Ἐφεσίους, οὔτε τὴν Β´ Θεσσαλ., οὔτε τὴν Α´ Τιμ.— Ὡς πρὸς δὲ τὸ *β´ ζήτημα*, οὗ ἀνομολογεῖ ὁ κ. C. τὴν δυσχέρειαν τ. ἔ. τὸ περὶ χρονολογίας τῶν παυλείων ἐπιστολῶν, ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ὑπὸ τοῦ E. Bourguet[1] ἀνασυγκροτηθεῖσαν ἀρχὴν ἐπιγραφῆς τινος τῶν Δελφῶν καὶ δεχόμενος ὡς χρόνον συντάξεως τῆς α´ μὲν ἐπιστολῆς (Α´ Θεσσαλ.) τὸ 50 51, τῆς δὲ τελευταίας (πρὸς Ρωμ.) τὴν πρὸ τῆς ἐν Καισαρείᾳ δεσμεύσεως τοῦ ἀποστόλου ἐποχὴν (55-56), προσπαθεῖ, ἐπὶ τῇ βάσει καὶ τῶν περὶ ἀνασυγκροτήσεως τῶν παυ-

1. De rebus delphicis imperatoriae aetatis. Montpellier. 1905. σ. 63 ἑξ.

λείων ἐπιστολῶν θεωρίας αὐτοῦ, νὰ τοποθετήσῃ τὰς ἐπιστολὰς ταύτας ἐντὸς τῶν 5 τούτων ἐτῶν, ἅτινα ὑπῆρξαν τὰ μάλιστα ταραχώδη, ἅμα δὲ καὶ τὰ μάλιστα γόνιμα ἔτη τοῦ Παύλου.

Πρὸς ταῦτα ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἀμφότεραι αἱ θεωρίαι τοῦ διαπρεποῦς λογίου κ. Conchoud μετέχουσιν ἱκανῆς εὐφυΐας καὶ ἀναπτύσσονται μετὰ πολλῆς εὐφραδείας, στηρίζονται ὅμως ἐπὶ ἐσφαλμένων προϋποθέσεων, οὐδὲ ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰ ἱστορικὰ δεδομένα καὶ πράγματα. Ἐν πρώτοις ἐλέγχεται ἥκιστα ἀσφαλὴς καὶ πρὸς τὰ πράγματα σύμφωνος ἡ τῆς πρώτης θεωρίας βάσις, ἥτις δὲν εἶναι ὅλως νέα, ἀλλὰ κατὰ μέγα μέρος ἕλκει τὴν καταγωγὴν αὐτῆς ἀπὸ τοῦ Laurent[1] καὶ τοῦ Knoke[2]. Δὲν δύναταί τις βεβαίως ν'ἀρνηθῇ τὸ εὔθραστον τῶν παπύρων, ἐφ' ὧν ἦσαν γεγραμμένα τὰ πρωτότυπα τῶν παυλείων ἐπιστολῶν, δὲν ὑποχρεοῦται δ' ὅμως τὸ παράπαν ν'ἀποδεχθῇ, ὅτι οἱ πιστοὶ τῶν λεγομένων ἀποστολικῶν ἐκκλησιῶν καὶ μάλιστα οἱ ἐπίσκοποι, ὡς διὰ συνθήματος μεταξὺ ἀλλήλων, ἀνέμενον τὴν ἀθεράπευτον τῶν πρωτογράφων ἐκείνων φθοράν, ἵνα προκαλέσωσι τὴν ἀντιγραφὴν αὐτῶν καὶ ὅτι οἱ ἐπίσκοποι οὗτοι ἐνεπιστεύθησαν τὸ σπουδαιότατον ἔργον τῆς ἀνασυγκροτηθείσης καὶ τῆς διὰ πρώτης ἀντιγραφῆς περισώσεως τοῦ ἐμπεπιστευμένου αὐτοῖς πολυτίμου θησαυροῦ εἰς τὴν ἀδεξιότητα τυχαίου τινὸς ἀντιγραφέως καὶ ὅτι τὰ σφάλματα τοῦ πρώτου ἀντιγραφέως, ἀνεξέλεγκτα ἀνέκαθεν παραμείναντα, ἐπέπρωτο νὰ ἀσκήσωσιν οὕτω καταστρεπτικὴν ῥοπὴν ἐπὶ τὴν τύχην τῶν πλείστων ἐπιστολῶν τοῦ ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν καὶ δὴ καὶ ὅτι οἱ μᾶλλον εὐνοηθέντες ὑπὸ τῶν ἀποστόλων Γαλάται καὶ Κορίνθιοι ἐδείχθησρν περὶ τὴν διατήρησιν καὶ διαιώνισιν τῶν πρωτογράφων ἐκείνων ὀλιγώτερον ἐπιμελεῖς ἢ οἱ Ρωμαῖοι καὶ οἱ Κολοσσαεῖς!. Ὅλως τἀναντία θὰ ὠφείλομεν νὰ παραδεχθῶμεν, ἐὰν ἐλαμβάνομεν πρὸ ὀφθαλμῶν ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶν μαρτυριῶν σοβαρωτάτων τὸ κῦρος, οὗ ἀπέλαυεν ὁ ἀπ. Παῦλος καὶ αἱ ἐπιστολαὶ αὐτοῦ, μάλιστα μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ. Ἤδη ἐν αὐτῇ τῇ Β´ τοῦ Πέτρου καθολικῇ (γ´ 15-16) ἔπειτα δὲ καὶ τοῖς σῳζομένοις συγγράμμασι τῶν ἀποστολικῶν πατέρων Κλήμεντος τοῦ Ρώμης, (Α´Κορινθ. μβ´ 1-4), Ἰγνατίου (Ἐφεσ. η´ 1, ιβ´ 2, Ρωμ. δ´ 3) καὶ Πολυκάρπου (Φιλιππ. α´2, γ´ 2, ια´ 3) ἐμφαίνεται ἡ γνωσιμία τῶν ἀνδρῶν τούτων καὶ τῶν συγχρόνων αὐτοῖς χρι-

1. Neutestamentliche Studien. 1886. σ 11 ἑξ.

2. Kommenter zu den Pastoralbriefen I. 1887. σ. 19. II 1889. σ. 89.

στιανῶν πρὸς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου, φερομένας ἐν πολλῇ τιμῇ, γνωριμία προϋποθέτουσα ὕπαρξιν συλλογῶν τοιούτων ἐπιστολῶν τοὐλάχιστον ἐν ἰδιωτικῇ χρήσει πρὸς ἐποικοδομήν [1]. Ἡ δὲ μεταξὺ τῶν ἐπὶ μέρους ἐκκλήσεων κυκλοφορία συλλογῆς ἢ συλλογῶν παυλείων ἐπιστολῶν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους (περὶ τὰ τέλη τοὐλάχιστον τοῦ Α΄ αἰῶνος) τί ἄλλο προϋποθέτει, εἰμὴ τὴν πρωϊμωτέραν ἀντιγραφὴν τῶν ἐπὶ μέρους πρωτογράφων, ἐν αἷς ἐκκλησίαις ἐναπέκειντο τοιαῦτα πρωτόγραφα, ἐν ᾗ εἰκασίᾳ ἐνισχύει ἡμᾶς μάλιστα ἡ σημειωθεῖσα πληροφορία τῆς Β΄ Πέτρου γ΄16); Τὸ κῦρος ἔπειτα, οὗ ἀπέλαυεν ὁ Παῦλος καὶ ἐπιστολαὶ αὐτοῦ ἐν ἐκείναις μάλιστα ταῖς ἐκκλησίαις, πρὸς ἃς εἶχεν οὗτος ἐπιστολικῶς ἀπευθυνθῇ, ἔτι δὲ καὶ ἡ ἐγκαύχησις αὐτῶν ἐπὶ τῇ τιμῇ ταύτῃ ἀναγκάζουθιν ἡμᾶς νὰ δεχθῶμεν πολλὴν τὴν παρ' αὐτῶν καταβληθεῖσαν φροντίδα περὶ τὴν πιστήν, ἔστω καὶ δι' ἀντιγραφῆς, διάσωσιν τῶν γραμμάτων τοῦ Ἀποστόλου, πολλῷ μείζονα ἐκείνης, ἣν φαντάζεται ὁ κ. Couchoud. Εἶναι δυνατὸν νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ἡ ἀνασυγκρότησις τοῦ τυχὸν ἐξηρθρωμένου πρωτογράφου κειμένου ἑκάστης ἐπιστολῆς καὶ ἡ ἀντιγραφὴ αὐτοῦ ἐγένετο εἰκῇ καὶ ὡς ἔτυχε καὶ οὐχὶ ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου, ἢ ὅτι τοὐλάχιστον τὸ πρῶτον ***ἀπόγραφον*** (ἢ ἀντίγραφον) δὲν θὰ ὑπεβλήθη εἰς τὴν ἐπιθεώρησιν καὶ ἔγκρισιν ἐκείνου; Ἢ μήπως εἶναι εὔκολον νὰ φαντασθῇ τις ὅτι, ἂν οὐχὶ πολλοὶ τῶν πιστῶν, τοὐλάχιστον οἱ προϊστάμενοι, τῶν ἀποστολικῶν λεγομένων ἐκκλησιῶν, ἂν μὴ ἐγνώριζον ἀπὸ στήθους τὸ κείμενον τῶν ἐν αὐταῖς ἀποκειμένων πρωτογράφων τοῦ ἱδρυτοῦ αὐτῶν ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν, δὲν θὰ συνετήρουν ζωηρὰν ἐν τῇ μνήμει αὐτῶν τοὐλάχιστον τὴν σειρὰν τῶν νοημάτων τῶν ἐπιστολῶν τούτων, ὅπερ θὰ ἦτο ἱκανῶς ἀσφαλὴς ὁδηγὸς καὶ πρὸς τὴν πιστὴν αὐτῶν ἀνασυγκρότησιν; Καί, ἵνα μὴ ἀποσιωπήσωμεν τέλεον τὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς μνημονευθείσης θεωρίας ἐν ταῖς ἐπὶ μέρους παυλείοις ἐπιστολαῖς, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ πιστευτὴ ἡ εἰκασία τοῦ κ. C. καὶ εἴ τινος ἄλλου, ὅτι ἡ πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολὴ συνεκροτήθη ἐκ τῆς συρραφῆς δύο ἐπιστολῶν τοῦ Π. πρὸς αὐτούς; Δὲν θὰ ἐγνώριζεν ἆρά γε τοὐλάχιστον ἐκ παραδόσεως ὁ πρῶτος ἀντιγραφεὺς καὶ μάλιστα ὁ

---

1. **Th. Zahn**, Grundriss der Geschichte der Neut. Kanons β΄ ἐκδ. Leipzig 1904 σελ. 35 ἑξ. **J. Leipoldt**, Geschichte des Neut. Kanons I Leipzig 1907 σελ. 190. **A Harnack**, Beiträge zur Einleitung i. d. N. T. V. Über den privaten Gebrauch der Heil. Schriften in der alten Kirche. Leipz. 1912 p. 25.

τότε οἰκεῖος ἐπίσκοπος τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐπιστολῶν, δι' ὧν εἶχε τιμήσει τὴν ἑαυτῶν ἐκκλησίαν ὁ πανεύφημος ἱδρυτὴς αὐτῆς ἀπόστολος; Ἢ δὲν θἀπετέλει τίτλον τιμῆς καὶ καθῆκον τῆς ἐκκλησίας ταύτης καὶ δὴ τοῦ ἰθύνοντος αὐτὴν ἡ διάσωσις δύο ἀκεραίων ἐπιστολῶν ἐκείνου πρὸς αὐτήν; Τοὐτ' αὐτὸ ῥητέον καὶ περὶ τῶν πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῶν, ἃς ὁ κ. C. ἐκλαμβάνει ὡς συμπίλημα τεμαχίων ἐξ ἐπιστολῶν.

Ὑπολείπεται ἤδη ἡ ἀπορία, πῶς λοιπὸν ἐξηγητέαι αἱ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Παύλου παρατηρούμεναι ἀνωμαλίαι, αἱ ἀπότομοι μεταβάσεις, λογικά τινα χάσματα κ.τ.λ.; Ἡ ἀπορία αὕτη ἀπαμβλύνεται, ὅταν ληφθῇ πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου δὲν εἶνε φιλολογικαὶ τοῦ εἴδους τῶν κικερωνείων, τῶν τοῦ Σενέκα ἢ καὶ αὐτοῦ τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου ἢ ἄλλου τινὸς παλαιοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀνδρός, γραφεῖσαι μετ' ἀνέσεως καὶ ἡσυχίας καὶ εἰς ἐπισταμένας θεωρήσεις καὶ ἐπιδιορθώσεις ὑποβληθεῖσαι, ἀλλά, πλὴν τῆς πρὸς Ῥωμαίους, ἦσαν γράμματα ὅλως περιστατικά, ἅτινα δύνανται νὰ κατανοηθῶσι καὶ ἐκτιμηθῶσι μόνον ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν περιπετειῶν, ἃς αὐτὸς οὗτος ὁ πολυμαθὴς καὶ πολύφροντις ἀπόστολος περιγράφει οὕτω ζωηρῶς ἐν τῇ πρὸς Κορινθίους Β' ἐπιστολῇ αὐτοῦ (ιά 23 ἑξ.), ἰδιαιτέρως δὲ ἐν τῇ ἀναγνώσει μιᾶς ἑκάστης τῶν ἐπιστολῶν ἀνάγκη νὰ ἔχωμεν ἀεὶ πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀποστόλου καὶ τὰς συνθήκας καὶ δὴ καὶ τὴν ψυχολογικὴν κατάστασιν, ὑφ' ἣν ἑκάστη ἐκείνων ἐγράφη. Τί τὸ παράδοξον ἂν παρατηροῦνται ἀνωμαλίαι τινὲς ἐν τῇ πρὸς Γαλάτας καὶ τῇ Β' πρὸς Κορινθίους, αἵτινες ἐγράφησαν ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου διατελοῦντος ὑπὸ τὸ κράτος σφοδρᾶς ψυχικῆς ταραχῆς; Τοὐναντίον παρατηρεῖται ἐν τῇ πρὸς Ῥωμαίους καὶ τῇ πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολῇ, ἔνθα ἀπεικονίζεται ἡ ψυχικὴ τοῦ ἀποστόλου ἠρεμία.

Οὐχὶ δὲ μᾶλλον ἐπιτυχὴς ἐλέγχεται ἡ δευτέρα θεωρία τοῦ κ. C. ἡ ἀφορῶσα εἰς τὴν χρονολογικὴν κατάταξιν τῶν παυλείων ἐπιστολῶν. Καὶ ἡ θεωρία αὕτη ἑδράζεται ἐπὶ προϋποθέσεων ἥκιστα βασίμων, οἷαι εἶναι πρὸς τοῖς ἄλλοις ἡ περὶ τῆς ἀνασυγκροτήσεως τῶν ἐν λόγῳ ἐπιστολῶν θεωρία αὐτοῦ, ἡ περὶ τῆς ἐφεσίας καταγωγῆς τῶν λεγομένων ἐπιστολῶν τῆς αἰχμαλωσίας θεωρία τοῦ Lisco, ἣν ἀσπάζεται οὗτος[1]. Ἔχει δὲ καὶ τὸ σπουδαῖον μειονέκτημα, ὅτι δὲν παρέχει ἱκα-

1. Περὶ τῆς θεωρίας ταύτης καὶ τῶν τρωτῶν αὐτῆς ὅρα ἡμέτερον *Ὑπόμνημ. εἰς τὴν πρὸς Φιλήμονα ἐπιστολὴν* (1923) σελ. 28 ἑξ.

νὸν χρόνον διὰ τὴν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ θείου Πνεύματος ἐξέλιξιν τοῦ 'Απ. Παύλου πρὸς ἐξήγησιν τῶν μεταξὺ τῶν ἐπὶ μέρους ὁμάδων τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ παρατηρουμένων παρὰ τὰς μεγάλας ὁμοιότητας διαφορῶν, τῶν τε λεξιλογικῶν καὶ τῶν ἐννοιολογικῶν (πρβ. Α' Θεσσαλ. πρὸς τὴν πρὸς Γαλ. ἢ τὴν Α' πρὸς Κορινθ. πρὸς τὴν 'Εφεσ. ἢ Κολοσ. κτλ.), μάλιστα μεταξὺ τῶν ἐπιστολῶν τῆς πρώτης ὁμάδος καὶ τῶν τῆς τελευταίας, διαφορῶν, πρὸς ἐξήγησιν τῶν ὁποίων μόλις ἀρκεῖ τὸ διάστημα τῶν δέκα ἐτῶν [1], ἥτις εἶναι καὶ ἡ κοινὴ σχεδὸν παραδεδεγμένη χρονολογία τῶν παυλείων ἐπιστολῶν.

Τοσαῦτα καὶ περὶ τῆς θεωρίας ταύτης τοῦ κ. Couchoud, οὗ ἡ μετὰ χεῖρας μελέτη, διατρανοῦσα τὸν πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ μεγάλου τῶν ἐθνῶν ἀποστόλου θαυμασμὸν τοῦ φιλίστορος ἰατροῦ, διαθέτει πρὸς τοῦτον ἀσυγκρίτῳ τῷ λόγῳ συμπαθέστερον ἢ ἡ ἄλλη ἐκείνη πραγματεία αὐτοῦ, ἡ ἐν τῷ Msrcure de France (N 539,1 Μαρτ.1923) δημοσιευθεῖσα.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Ὁ ἐλλόγιμος Δημήτριος Πασχάλης ἐν «Θεολογίας» τόμῳ δευτέρῳ (σελ. 65—88) καὶ ἐν ἰδίῳ τεύχει ἐδημοσίευσε μελέτην «Διονύσιος Καΐρης ἀρχιεπίσκοπος Ἄνδρου ἔτεσι 1719—1748»· ἀλλὰ τὰ ὑπ' αὐτοῦ διηγούμενα ὅτι «ὁ ἀρχιεπίσκοπος Διονύσιος ὁ α' εἶναι ἱστορικὸν διὰ τὴν Ἄνδρον πρόσωπον· διότι τὸ ὕστατον τῆς χάριτος κτύπημα εἰς τὸν ἐν Ἄνδρῳ καθολικισμὸν κατήνεγκεν ὁ Διονύσιος α'» εἶναι οὐ μόνον παρακεκινδυνευμένα, ἀλλὰ καὶ ἀνακριβῆ καὶ ἀσύστατα, διότι ὅτε προΐστατο τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἄνδρου ὁ Διονύσιος κατόλικοι ἐν τῇ νήσῳ δὲν ὑπῆρχον. Ὁ Ἰωσὴφ Πιττῶνος Τουρνεφόρτιος ὁ ἐπισκεψάμενος τὴν νῆσον ἔτει 1700 σημειοῦται, ὅτι ἐν τῇ νήσῳ οἱ μόνοι κατόλικοι ἦσαν δύο ἀδελφοὶ Δελλαγραμμάτικα πολὺ πλούσιοι καὶ ζηλωταὶ τῆς φραγκικῆς ἐκκλησίας, οἳ εἶχον ἴδιον ναΐσκον, ἐν ᾧ ἐκκλησιάζεται καὶ ὁ Γάλλος πρόξενος [2]. Καὶ τὰ περὶ τοῦ Φράγκου ἐπισκόπου Ἄνδρου διηγούμενα εἶναι ἀναλήθη καὶ ἄνευ ἱστορικῆς ἀξίας, διότι ἀπὸ τοῦ ἔτους 1702 ἐσχόλαζεν ἡ φραγκικὴ ἐπισκοπὴ Ἄνδρου,

---

1. **Joseph Pitton de Tournefort**, Relation d'un voyage du Levant, (Amsterdam, 1717, in 8o), tom. 1. p. 134.

2. Ὅρα καὶ **C. Clemen**, Die Chronologie der Paulinischen Briefe (Halle 1893) σ. 53.

ἧς ὁ τελευταῖος ἐπίσκοπος ἐγένετο Ἰγνάτιος Ρόσας, ἀνὴρ Νάξιος, ὃς ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ᾤκει ἐν Σύρῳ, μετέβαινε δὲ εἰς Ἄνδρον ἵνα συλλέξῃ τὰς προσόδους τῆς ἐπισκοπῆς, ἕνεκα δὲ τοῦ ἐκτρόπου αὐτοῦ βίου ἀπώλεσε τὴν ἐπισκοπὴν αὐτοῦ ἔτει 1702 καὶ διωρίσθη τοποτηρητὴς αὐτῆς ὁ Φράγκος ἀρχιεπίσκοπος Νάξου Ἀντώνιος Ἰουστινιανός· ἔκτοτε δὲ ἐσχόλασεν ἡ φραγκικὴ ἐπισκοπὴ Ἄνδρου. «Οἱ Ἄνδριοι ἐξ ὅσων ἐδοκίμασαν ταλαιπωριῶν ὑπὸ τῶν Φράγκων ἐπιδρομέων ἀπεφάσισαν νὰ ἀπαλλαγῶσι τῆς φραγκικῆς λύμης καὶ φθορᾶς, τούτου ἕνεκα, ὁπόταν ἐπῆλθεν ἐπὶ τὰς νήσους ὁ Πεαλῆ καπουδὰν πασσᾶς, ἀπέστειλαν πρεσβείαν εἰς τὸν σαντζάκμπεζην τῆς Εὐρίπου ἐξ Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν, ἣ ἀνήγγειλεν αὐτῷ ὅτι οἱ ἐν τῇ νήσῳ Ἕλληνες καὶ Ἀλβανοὶ ἦσαν οἶκοι χίλιοι ὀκτακόσιοι, οἱ δὲ Φράγκοι ἦσαν μόνον πεντήκοντα ἢ ἑξήκοντα οἶκοι ἐν τῇ νήσῳ καὶ ὅτι δώδεκα Φράγκοι λαμβάνουσι τὰς προσόδους τῆς νήσου, βιάζουσι τὰς γυναῖκας αὐτῶν, φονεύουσιν αὐτούς, παρέχουσι τροφὰς εἰς πολεμικὰ καὶ πειρατικὰ πλοῖα καὶ προξενοῦσι ταραχὰς καὶ ζημίας, ὧν οὐκ ἔστι τέλος. Προσέφερον δὲ οἱ Ἄνδριοι, ἀνὰ πᾶν ἔτος, περιπλέον φόρον ἓξ χιλιάδας ἀκτζὲ (ἄσπρων) ἵνα ἀπαλλαγῶσι τῶν Φράγκων, (ἐκράτει δὲ τότε τῶν Ἀνδρίων ὁ Ἰωάννης Σουμαρίπας [1540—1566] υἱὸς τοῦ Κουρσίνου), μηνὶ δὲ ὀκτωβρίῳ τοῦ ἔτους 1564 διετάχθη ὁ σαντζάκμπεγης τῆς Εὐρίπου ἵνα τοὺς ἐν Ἄνδρῳ Φράγκους μετοικίσῃ εἰς Εὔριπον ὑπάρχοντος χώρου, εἴτε εἰς Ρόδον· οὕτω καταλυθείσης τῆς φραγκικῆς δουλείας, οἱ Φράγκοι, κατὰ σωζομένην παράδοσιν, μετέστησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐκκλησίαν, ἵνα μὴ μετοικισθέντες ἀπολέσωσι τοὺς ἀγροὺς αὐτῶν.[1] Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ δυνάστης ἐκπεσὼν τῆς ἀρχῆς μετῴκησεν εἰς Νάξον. Ἐκ τῶν εἰρημένων δηλοῦται ὅτι τὰ ὑπὸ τοῦ ἐλλογίμου Δημητρίου Πασχάλη διηγούμενα περὶ τῆς μεταστάσεως τῶν κατολίκων Ἀνδρίων εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐκκλησίαν ἀνήκουσιν εἰς τοὺς μύθους.

Τὰ δὲ διηγούμενα περὶ τοῦ δῆθεν σημείου τοῦ οἴκου τοῦ Διονυσίου, ἐν ᾧ λέων ὄρθιος ἐστεμμένος, εἶναι ἀνάξια ἐλέγχου.

Π. ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ

---

1 Γράμματα τῶν τελευταίων Φράγκων δουκῶν τοῦ Αἰγαίου πελάγους, Ἰωσὴφ Νάκης Ἰουδαῖος δοὺξ τοῦ Αἰγαίου πελάγους, Τὸ σαντζὰκ τῶν νήσων Νάξου, Ἄνδρου, Πάρου, Σαντορήνης, Μήλου, Σύρας, (ἐν Ἑρμουπόλει, 1924, εἰς 8ον) σελ. 30—31, 80—81.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

W. Bousset. Kyrios Christos, Geschichte des Christus glaubens von des Anfängen des Christentums bis Irenaeus. Göttingen. 1921.—Ἡ δευτέρα αὕτη ἔκδοσις τοῦ ἐν λόγῳ περισπουδάστου ἔργου γενομένη μετὰ τὸν πρόωρον θάνατον τοῦ συγγραφέως, εἶχε κατὰ τὸν ἀπὸ τῆς α΄ ἐκδόσεως (1913) χρόνον παρασκευασθῇ ὑπ' αὐτοῦ. Ὁ Β., εἷς τῶν κορυφαίων τῆς λεγομένης θρησκειολογικῆς σχολῆς διδασκάλων, ἀναζητῶν διὰ τῶν πολαπλῶν μέσων τῆς πολυμαθείας καὶ τῆς διαλεκτικῆς αὐτοῦ τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς εἰς τὸν Χριστὸν πίστεως μέχρι τοῦ Εἰρηναίου, πειρᾶται νἀποδείξῃ ὅτι ἐν ταῖς ἐξ ἐθνῶν χριστιανικαῖς κοινότησι τὸ πρῶτον ἀπενεμήθη ὁ τίτλος τοῦ ***κυρίου*** εἰς τὸν Ἰησοῦν, ὅστις ἐγένετο ἐνταῦθα κέντρον τῆς λατρείας, τὰ μέγιστα συμβαλόντος εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς λατρείας ταύτης τοῦ μεγάλου τῶν ἐθνῶν ἀποστόλου, (τοῦ δὲ Εἰρηναίου ὄντος τοῦ πρώτου θεολόγου, ὅστις ἐπελάβετο τοῦ μεγάλου προβλήματος τῆς λατρείας διὰ τῆς ὑπ' αὐτοῦ προβολῆς τοῦ ἐρωτήματος «cur Deus homo!».) Τὸ βιβλίον ἀναγινώσκεται μετὰ πολλῆς τῆς ὠφελείας ὑπὸ τοῦ ὀρθοδόξου θεολόγου, καίπερ ἐν πολλοῖς καὶ δὴ καὶ οὐσιώδεσι ζητήματι διαφωνοῦντος πρὸς τὰς γνώμας τοῦ συγγραφέως. Π. Ι. Μ.

A. Causse, Les pauvres d' Israel (prophètes, psalmistes, messianistes. Paris 1922) σελ. 172.

Ἡ ἀρκούντως ἐπιμεμελημένη αὕτη ἐργασία, οὖσα τὸ 3 τεῦχος τῶν ὑπὸ τῆς διαμαρτυρομένης Θεολογικῆς σχολῆς τοῦ Στρασβούργου ἀπὸ τετραετίας που ἐκδιδομένων «Etudes d' histoire et de philosophie religieuses» καὶ πραγματευομένη τὸ ἐνδιαφέρον θέμα περὶ τῶν λεγομένων «πτωχῶν» τοῦ Ἰσραήλ, ἀποτελεῖ σπουδαίαν συμβολὴν οὐ μόνον εἰς τὴν θρησκευτικήν, ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλου εἰς τὴν κοινωνικὴν εκείνων ἱστορίαν. Τοιοῦτοι πτωχοί, οἵτινες ἐγένοντο οἱ φορεῖς καὶ ὑπέρμαχοι τῆς καθαρωτέρας θρησκευτικῆς ἰδέας, ἅμα δὲ καὶ οἱ πολέμιοι παντὸς ὀθνείου πολιτισμοῦ, εἶναι, κατὰ τὸν C., ***οἱ προφῆται,οἱ ψαλμῳδοὶ*** (οἱ ποιηταὶ τῶν ψαλμῶν) καὶ ***οἱ μεσσιανισταί.*** Π. Ι. Μ.

H. L.Strack und P. Billerbeck. Kommentar zum N. Testament aus Talmud und Midrasch Erster (Doppel) Band. Das Evangelium nach Mathäus. München 1922 σελ. VIII+1055.

Τὸ μνημειῶδες τοῦτο βιβλίον, οὗ ὁ ἕτερος τῶν συγγραφέων εἶναι ὁ γνωστὸς ἑβραιολόγος καὶ δεινὸς ταλμουδολόγος, δὲν εἶναι «ἑρμηνεία τῆς Κ. Δ. ἐξηγητική», ἀλλὰ συλλογὴ ἐκ τῆς ραββινικῆς γραμματείας ἅπαντος τοῦ πρὸς κατανόησιν ἐκείνης ἀπαραιτήτου ὑλικοῦ, ταξινομουμένου παραλλήλως τῇ εὐαγγελικῇ διηγέσει, ἄρα τυγχάνει ὑπόμνημα εἰς αὐτὴν ἄριστον. Εὐχάριστον δ' εἶναι ὅτι τῇ ἐργασίᾳ ταύτῃ βαίνει παραλλήλως ἡ ὑπὸ τοῦ σοφοῦ τῆς Χάλλης ἐξηγητοῦ v. Dobschütz ἀναληφθεῖσα καὶ πρὸ δύο ἐτῶν εὐμενῶς ἀναγγελθεῖσα ἐπίσης μνημειώδης ἐργασία πρὸς ἀναζωντάνευσιν τοῦ παλαιοῦ Wcstsein διὰ τῆς ἐκ τῆς θύραθεν ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γραμματείας συλλογῆς τοῦ εἰς τὴν Κ. Δ. παραλλήλου ὑλικοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἐργασία τῶν Strack - Billerleck ἀποτελεῖ ἀναζωντάνευσιν τῶν παλαιῶν Lightfoot καὶ Schöttgen (Ὅρα καὶ 'Ορθόδ Θεολογ. 'Επιθεώρ. 1922 Τεῦχος 1.

Π. Ι. Μ.

Rev. A. H. Finn, The Creation, Fall, and Deluge. Σελ. 170. Marshall Bros.—Μελέτη ἐπὶ τῶν κεφ. I—IX τῆς Γενέσεως ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐν τοῖς ἐν αὐτοῖς περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου, πτώσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ κατακλυσμοῦ διδασκαλίαν τῆς Π Δ. Γ.Π.

J. R. Cohu, The Bible and modern thought. Σελ. XI—341. Murray.

T. Eric Peet, Egypt and the Old Testament. Σελ. 236. The University Press of Liverpool and Hodder and Stoughton.—Κατὰ τόν σ., δὲν πρέπει ν' ἀναμένωμεν σπουδαίαν ἐπικουρίαν καὶ διαφώτισιν διὰ τὴν σπουδὴν τῆς ΠΔ ἀπὸ τῶν ἐν Αἰγύπτῳ νῦν τελουμένων ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν. Τοῦτο δ' οὐχὶ κυρίως διότι αἱ ἐν τῇ ΠΔ μνεῖαι τῆς Αἰγύπτου δὲν βασίζονται ἐπὶ γεγονότων, ἀλλὰ μόνον διότι δὲν ἀπεκαλύφθησαν ἄμεσοι περὶ αὐτῶν μαρτυρίαι ἀπὸ τῶν Αἰγυπτιακῶν πηγῶν. Γ. Π.

Π. Ι. Μπρατσιώτου, Ἡ γυνὴ ἐν τῇ Ἱερᾷ Βίβλῳ. 'Ανατύπωσις ἐκ τοῦ τόμ. κβ' τοῦ «'Εκκλ. Φάρου». 'Εν 'Αλεξανδρείᾳ, ἐκ τοῦ Πατριαρχ. Τυπογραφείου 1923.—Ὁ σ. ἀφορμὴν λαμβάνων ἐκ τῆς καὶ παρ' ἡμῖν ἐπ' ἐσχάτων ζωηροτέρας περὶ τὴν ἐξύψωσιν τῆς γυναικὸς κινήσεως, πραγματεύεται ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ περὶ τοῦ ἐν τῇ Ἁγ. Γραφῇ ἰδεώδους τῆς γυναικείας ἀρετῆς, προσάγων καί τινας

τῶν ἐξοχωτέρων ἁγιογραφικῶν γυναικείων μορφῶν ὡς προτύπων γυναικείων χαρακτήρων. γ. π

ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Δημ. Π. Πασχάλη, Τὸ Ἡμερολόγιον τοῦ Θεοφίλου Καΐρη. Ἐφημερὶς «Ἐμπρός», Ἀθηνῶν, 31 Ἰανουαρίου 1924.—Ἐξ ἀφορμῆς τῶν περὶ Ἡμερολογίου συζητήσεων ὁ κ. Πασχάλης δημοσιεύει τὸ Καΐρειον Ἡμερολόγιον, ὅλως ἰδιόρρυθμον. Νέα διαίρεσις τοῦ χρόνου κατὰ μῆνας καὶ δεκάδας, νέα ὀνόματα μηνῶν, ἔναρξις τοῦ ἔτους καὶ τῶν μηνῶν κατ' ἰδικήν του ὅλως ἐπίνοιαν, ἀποτελοῦσι τὸ μεταρρυθμισμένον τοῦ Θεοφ. Καΐρη Ἡμερολόγιον.

Ε. Ι. Κ.

Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, ἀρχιμ. (νῦν Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν), ***Ἡ Ἐκκλησία Ἀλεξανδρείας ἀπὸ τῆς Α' Οἰκ. Συνόδου μέχρι τῶν μέσων τοῦ Ζ' αἰῶνος.*** «Ε. Φ.» τ. ΚΒ' 1923, σ. 36.—Ἡ πραγματεία αὕτη, ἀπόσπασμα οὖσα ἐκ τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, ἀποτελεῖ γενικὴν ἐπισκόπησιν τῶν ἀπὸ τῆς Δ' Οἰκ. Συνόδου μέχρι τῆς ἀραβικῆς κατακτήσεως τῆς Αἰγύπτου γεγονότων τῆς Ἀλεξανδρείας ὑπὸ τὴν ὑποδιαίρεσιν αὐτῶν: Αἱ μετὰ τὴν Δ' Οἰκ. Σύνοδον ἀνωμαλίαι ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. Προσωρινὴ ἐπικράτησις τῶν Μονοφυσιτῶν, Νέαι ταραχαὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, Ἐσωτερικαὶ ἔριδες τῶν Μονοφυσιτῶν, Ὁ Ἰουστινιανὸς καὶ οἱ Μονοφυσῖται, Ἡ κατὰ τῆς αἱρέσεως ἀντίδρασις Ὀρθοδόξων Πατριαρχῶν, Ὁριστικὴ διαίεσις τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας. γ. π.

Τοῦ αὐτοῦ: ***Ὁ Ἀλεξανδρείας Θεόφιλος*** (385 412), «Ε Φ.» ΚΑ' (1922) σ. 305-335.—Ἐκτίθενται ἐμπεριστατωμένως καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν τὰ κατὰ τὸν Ἀρχιεπίσκοπον Ἀλεξανδρείας Θεόφιλον, ὅστις ὑπῆρξε μὲν ὁμολογουμένως ἐξέχουσα φυσιογνωμία, ἀλλ' ἐπεσκιάσθη ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἐκκλησίας ἕνεκα ἐλλείψεών τινων τοῦ χαρακτῆρός του καὶ ἕνεκα τῆς ἐχθρικῆς στάσεως κατὰ τοῦ ἁγ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου. Μετὰ τὸν γενικὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Θ. καὶ τὴν παράθεσιν τῶν μέχρι τῆς ἐκλογῆς αὐτοῦ ὡς Ἀρχιεπισκόπου βιογραφικῶν εἰδήσεων, ἐκτίθεται ἡ δρᾶσις αὐτοῦ κατὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Ἐθνισμοῦ ἐν Αἰγύπτῳ, ἡ πνευματικὴ κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, συγκεντρωμένη περὶ τὸν Δίδυμον τὸν τυφλόν, ὁ μοναχικὸς βίος ἐν Αἰγύ-

πτῳ ἐπὶ Θεοφίλου, συνταραχθεὶς ἐκ τῶν ὠριγενιστικῶν ἐρίδων, ὧν ἀπήχησις ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοφίλου καταδίωξις τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου, τέλος δ' ἐξετάζεται τὸ περιεχόμενον τῶν 14 κανόνων τοῦ Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας. γ. π.

Τοῦ αὐτοῦ: Ἑλλήνων ἐπιστολαὶ πρὸς Ρώσσους κατὰ τὸν ιστ' καὶ ιζ'. αἰῶνα «Ε. Φ.» τομ. ΚΒ'. 1923, σ. 133—165.— Παρατίθενται δέκα καὶ τρεῖς ἐπιστολαί, ὧν δύο μὲν δημοσιεύονται τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ Ἀρχείου τοῦ ἐν Μόσχᾳ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν πρό τινων ἐτῶν ἀντιγραφεῖσαι, αἱ δὲ ἕνδεκα προερχόμεναι ἐκ τῶν Ἀρχείων τοῦ Κιέβου καὶ τοῦ Λβὸβ (Λεοντοπόλεως) ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ συγγράμματος τοῦ A. Crilovsky, Ἀρχεῖον τῆς Νοτιοδυτικῆς Ρωσίας. Καὶ ἡ μὲν πρώτη εἶναι κυρίως συμφωνητικὸν ἔγγραφον Ἕλληνος διδασκάλου προσκληθέντος ὑπὸ τῆς ἐν Λεοντοπόλει Ἀδελφότητος Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, πιθανῶς δὲ ὁ διδάσκαλος οὗτος ὑπῆρξεν ὁ Ἀρσένιος Ἐλασσῶνος (+1625) διδάξας ἐκεῖ κατὰ τὰ ἔτη 1585—87. Τὸ δὲ δεύτερον κείμενον εἶναι ἐπιστολὴ τοῦ Παρθενίου Ἀρχιεπισκόπου Γάζης καὶ Ἐξάρχου τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων ἐγκύκλιος στρεφομένη κατὰ τοῦ Προτεσταντισμοῦ. Ἡ τρίτη καὶ τετάρτη ἐπιστολὴ ἀπευθύνονται πρὸς τὴν ἐν Λεοντοπόλει Ἀδελφότητα παρὰ τοῦ Ἰωάσαφ Μονεμβασίας καὶ τοῦ Ματθαίου Μύρων μελλόντων νὰ διέλθωσι διὰ τῆς Λεοντοπόλεως, αἱ τρεῖς δ' ἐφεξῆς ἐπιστολαὶ ἀνήκουσιν εἰς τὸν ἐπιφανέστατον Κύριλλον Λούκαριν (+ 1638) Πατριάρχην τότε ὄντα Ἀλεξανδρείας, ἐν αἷς λύει μὲν ζητήματά τινα, προτρέπει δὲ τοὺς ὀρθοδόξους εἰς ἐμμονὴν ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ πίστει. Μετ' αὐτὰς ἀκολουθοῦσι δύο ἐπιστολαὶ γραφεῖσαι ἐπὶ Πατριαρχῶν ΚΠόλεως Παρθενίου α' καὶ Παρθενίου β' πρὸς ἐπιβεβαίωσιν τῶν προνομίων τῆς Ἀδελφότητος τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου· καὶ τρεῖς ἐπιστολαὶ τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Θεοφάνους (1608—1644). Ἐν τῇ πρώτῃ τούτων ἐπαινεῖ ὁ Θεοφάνης τὴν στερρότητα τῶν Ρώσων ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ πίστει κατὰ τῶν καταπιεζόντων αὐτοὺς λατίνων, ἐν τῇ δευτέρᾳ λύει ἀπορίαν περὶ τοῦ ἂν ἐπιτρέπεται νὰ κατασκευάζωνται ἐν τοῖς ναοῖς ξύλινα βημόθυρα μετὰ παραστάσεων ἱερῶν εἰκόνων, ἐν δὲ τῇ τρίτῃ ἐκθέτει τὰ κατὰ τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως. Τέλος παρατίθεται ἐπιστολὴ Ἰωάννου Πέτρου τινός, ὅστις ἐκόμισεν εἰς Μόσχαν τὸ γράμμα τοῦ Θεοφάνους. γ. π.

Τοῦ αὐτοῦ: Πρῶται σχέσεις τῶν Ὀρθοδόξων πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους κατὰ τὸν ιστ´ αἰῶνα, Ἐν Ἀθήναις 1924.—Ἀνατυπωθεῖσα ἐκ τῆς «Θεολ. Ἐπιθεωρήσεως» ἐξεδόθη καὶ ἐν ἰδίῳ τεύχει ἡ πραγματεία αὕτη, ἀποτελοῦσα κεφάλαιον τῆς Ἱστορίας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους, περὶ ἣν εἰδικῶς ὁ σ. ἔχει ἀσχοληθῆ δημοσιεύσας καὶ ἐν Ἱεροσολύμοις τῷ 1908 πραγματείαν «Περὶ τῶν πρώτων σχέσεων Ὀρθοδόξων καὶ Λατίνων κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς ΚΠ. χρόνους». Ἐν τῇ ἀνωτέρω ἀναγραφομένῃ πραγματείᾳ ἐξετάζονται ἡ ἐν τῇ Δύσει ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων, καθορίζεται ἡ σχέσις τοῦ Λουθήρου πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἐκτίθεται ἡ δρᾶσις τῶν μεσαζόντων μεταξὺ Λατίνων καὶ Προτεσταντῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ συντελεσθεῖσα φιλικὴ τῶν Ἑλλήνων προσέγγισις πρὸς τὴν μεταρρύθμισιν. Ἡ πραγματεία συντεταγμένη μετὰ πάσης ἐπιμελείας καὶ ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας ἀποτελεῖ σπουδαιοτάτην καὶ ὅλως νέαν συμβολὴν εἰς τὴν Ἱστορίαν τῶν σχέσεων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους καὶ ἐν γένει εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς ΚΠ. χρόνων. γ. π.

Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Δημητρίου Δρος Θ. καὶ Φ., τέως ἐφημερίου τῆς ἐν Μονάχῳ ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, Μελέτη περὶ τοῦ Χαρτοφύλακος τῆς ἐν Κων)πόλει Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Ἀθῆναι, τύποις «Φοινικος» 1924.—Ἐν ἑπτὰ κεφαλαίοις ὁ σ. ποιεῖται ἐν τῇ ἀξιολόγῳ μελέτῃ ταύτῃ λόγον περὶ τοῦ ὀνόματος, τῶν ὑπηρεσιῶν, τοῦ ἱερατικοῦ βαθμοῦ, τῶν προνομίων, τῶν σεκρετικῶν, τῶν ποιμαντικῶν καὶ τῶν λειτουργικῶν τοῦ Χαρτοφύλακος ὑπηρεσιῶν, ὡς καὶ περὶ τοῦ τίνες διετέλεσαν Χαρτοφύλακες. γ. π.

Εἰρηναίου Γεώργεβιτς, B. Litt., Ἱερομονάχου, Ἡ τῶν Λουθηρανῶν ἐπίδρασις ἐπὶ τῆς ἐν Ἀγγλίᾳ Μεταρρυθμίσεως. Ἱστορικὴ μελέτη. Ἐναίσιμος ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβή, ἐπιδοθεῖσα τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Ἀθήνησι Πανεπιστημίου. Ἀθῆναι, τύποις «Φοίνικος» 1924.—Περιεχόμενα· Α´ Ἀπόπειραι πρὸς πολιτικὴν καὶ θρησκευτικὴν σύμβασιν. Β´ Ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ ἀντίδρασις ἐπὶ Ἑρρίκου τοῦ Η´, καὶ Γ´ Ἀντίδρασις κατ᾽ ἀντιδράσεως. Ἐπίλογος.

Παν. Ν. Τρεμπέλα, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ὡς ἱεροκήρυξ, Διάλεξις. Ἔκδοσις τοῦ θρησκ. περιοδικοῦ «Ζωή». Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Ζωῆς». Ἀθῆναι 1924.

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ

Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου, Ἑρμηνεία εἰς τὸν ὑπερφυῆ καὶ θεομητροπρεπῆ ὕμνον «τὴν τιμιωτέραν τῶν Χερουβεὶμ» πρὸς τὸν αἰτήσαντα αὐτὸν Νεόφυτόν τινα Ἐκκλησιάρχην καὶ ἱερομόναχον τὸν ἀπὸ Ὁδηγητρίας ἐκ χειρογράφου τοῦ ιζ' αἰῶνος. Νῦν τὸ πρῶτον ἐκδίδοται ὑπὸ Κωνσταντίνου Γ. Ζερβοῦ, πρεσβυτέρου. Ἀθῆναι 1924.

ΔΟΓΜΑΤΙΚΑ

G. J. Bicknell, The christian idea of Sin and Original Sin in the light of Modern Knowledge. Σελ. 129. Longmans.— *Reginald Steward Moxon*, The doctrine of Sin. A critical and historical investigation into the views of the concept of Sin held in Early Cristian, Medieval, and Modern Thought. Σελ. 251. Allen and Unwin.— Ἐκ τῶν περὶ ἁμαρτίας καὶ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος πραγματευομένων δύο τούτων ἔργων τὸ μὲν πρῶτον εἰσηγεῖται, ὅτι ἡ νεωτέρα Ψυχολογία ἄγει εἰς τὴν περὶ ἁμαρτίας θεωρίαν ὡς περὶ ἐκτετραμμένου τῆς εὐθείας ἐνστίκτου, τὸ δὲ προπατορικὸν ἁμάρτημα θεωρεῖ ἠθικὴν νόσον προερχομένην ἐκ τῆς ὑπὸ φαύλου κοινωνικοῦ περιβάλλοντος (;!) διαστρεβλώσεως τῶν ἀτομικῶν διανοιῶν· ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ ὁ σ. ἐπιχειρῶν κριτικῇ ἐρεύνῃ τῶν περὶ ἁμαρτίας θέσεων τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Πελαγίου, εὐνοϊκώτερον διάκειται πρὸς τὴν τοῦ δευτέρου, ἀποφαινόμενος μάλιστα ὅτι «σήμερον πάντες εἴμεθα ἡμι-Πελαγιανοί». Ἐν τῷ τελευταίῳ κεφαλαίῳ κατασκευάζει θεωρίαν περὶ ἁμαρτίας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς νεωτέρας Ψυχολογίας, φρονῶν ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἀνάγκη νὰ μεταρρυθμίσῃ σήμερον τὴν περὶ ἁμαρτίας διδασκαλίαν. γ. π.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ

Δημητρίου Π. Πασχάλη, Χριστιανικὴ Ἄνδρος (Andros Sacra): Παλαιαὶ ἐκκλησίαι τῆς νήσου Ἄνδρου. Ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ «Δελτίου τῆς Χριστ. Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας». Ἀθῆναι 1924.—Ὁ μοναδικὸς παρ' ἡμῖν ἀναδιφητὴς τῆς ἱστορίας τῆς Χριστιανικῆς Ἄνδρου καὶ ἀκάματος ἀρχαιοδίφης, πολύτιμος δὲ συνεργάτης τῆς «Θεολογίας» κ. Δ. Πασχάλης ἐν τῇ μετὰ πολλῆς τῆς ἐπιμελείας συντεταγμένῃ διατριβῇ αὐτοῦ ταύτῃ τὸν λόγον ποιεῖται περὶ τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριᾶς, τῆς Παλατιανῆς τοῦ κάτω Κάστρου, τῆς Θεοσκέπαστης, τοῦ Καθολικοῦ τοῦ ἁγ. Γεωργίου τοῦ μεγ. Ταξιάρχου τοῦ Κάστρου, τῆς ἁγ. Βαρβάρας καὶ τοῦ ἁγ. Ἀνδρέου τῶν λατίνων. γ. π.

ΔΙΑΦΟΡΑ

Σπυρίδωνος Παγανέλη, «Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος» (Ἀθῆναι 1924 σελ. 560.).—Ὁ διὰ πλουσίας καὶ ἰσχυρᾶς φαντασίας ὡς σμίλης σταθερᾶς ἐκ τοῦ πεζοῦ λόγου λαξεύων ποιήματα πασίγνωστος ἐν τοῖς Ἕλλησι λογογράφοις, ὠθούμενος ὑπὸ τοῦ θαυμασμοῦ του πρὸς τὸν μέγιστον—καθ' ἡμᾶς— τῶν ἀνδρῶν τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ ὁδηγὸν ἔχων μόνον τὰς «Πράξεις τῶν Ἀποστόλων» καὶ τὰς Παυλείους ἐπιστολάς, ἔγραψε περὶ τοῦ μεγάλου ἀποστόλου ἓν τεχνούργημα, τὸ ὁποῖον μεθ' ἡδονῆς διεξέρχεται πᾶς Χριστιανὸς καὶ φιλίστωρ. Περὶ τοῦ Παύλου ὑπάρχει φιλολογία τόσον μεγάλη, ὥστε ἀπαρτίζει βιβλιοθήκην ὁλόκληρον. Εἰς τὴν βιβλιοθήκην αὐτὴν τὸ ὑπ' ὄψει καθαρῶς ἑλληνικὸν λογοτέχνημα τοῦ κ. Παγανέλη, καταλαμβάνει θέσιν περίοπτον. Τὸ συνιστῶμεν θερμῶς. γ. π.

«***Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀθήνησι Πανεπιστημίου***». Τόμος Α' τεῦχος 1. Ἐν Ἀθήναις, 1924.—Ἀποφασισθέντος κατὰ τὸν πανεπιστημιακὸν νόμον ὅπως ἑκάστη Σχολὴ τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου ἐκδίδῃ ἰδίαν Ἐπιστημονικὴν Ἐπετηρίδα, ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ ἤδη ἐξέδωκε τὸ 1 τεῦχος τοῦ Α' Τόμου αὐτῆς, περιλαμβάνον τὰς ἀκολούθους μελέτας: ***Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*** Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, Ἐπιτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου: Τὸ Σύμβολον τῆς Β' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, Ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ μελέτη (σελ. 1—73). ***Κ. Ι. Δυοβουνιώτου*** τακτικοῦ Καθηγητοῦ τῆς ἱστορίας τῶν δογμάτων καὶ τῆς Συμβολικῆς: Τὸ ἔτος τοῦ θανάτου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ (74). Μητροφάνους Κριτοπούλου ἀνέκδοτος Γραμματικὴ τῆς ἁπλῆς ἑλληνικῆς γλώσσης (97—123). Τὸ χρονικὸν σημείωμα τοῦ κώδικος 4410 τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων τοῦ Ἄθωνος (124—126). ***Δημητρίου Σίμου Μπαλάνου*** τακτικοῦ Καθηγητοῦ τῆς Πατρολογίας μετὰ τῆς ἑρμηνείας τῶν Πατέρων: Λόγος ἐναρκτήριος εἰς τὸ μάθημα τῆς Πατρολογίας (75—96). ***Παναγιώτου Ι. Μπρατσιώτου*** ὑφηγητοῦ τῆς Ἑρμηνείας τῆς ΚΔ: Αἱ παραβολαὶ τοῦ Κυρίου καὶ ἡ νεωτέρα κριτικὴ (σ. 127—200).

Γεωργίου Ν. Χατζηδάκι, Ἀκαδημεικὰ Ἀναγνώσματα εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν Γραμματικήν. Τόμος Α'. Ἐν Ἀθήναις τύποις «Ἑστίας» 1924. Τιμ. δρχ. 125.—Ὁ ἐκ σελίδων κβ'+553 συγκείμενος τόμος οὗτος περιέχει πᾶσαν τὴν φωνητικὴν καὶ ὅσα μετ' αὐτῆς συνάπτονται ποικίλα ζητήματα, κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ ὀτρυροῦ τοῦ πολυτιμοτάτου τούτου ἔργου συγγραφέως, ὅστις ἀποτελεῖ διεθνῆ αὐθεντίαν εἰς τὰ γλωσσολογικὰ ζητήματα.

γ. π.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΤΟΥ Β' ΤΟΜΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Β΄ ΤΟΜΟΥ

ΜΕΛΕΤΑΙ

ΚΡΙΤΙΚΗ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ